

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૪૬૧ ત્રીજાંક

પુસ્તકનું નામ ગુજરાતી સાહિત્યનાં ૯૨૬
૮૨૧૩૨૮

વિષય મેરુ: ૧૪૪: જ -

HIGHER GRAMMAR

OF THE

GUJARATI LANGUAGE

BY

RÂO BAHÂDUR KAMALÂSHANKAR

PRÂNSHANKAR TRIVEDÎ, B. A.,

Retired Principal, P. R. Training College, Ahmedâbâd

AND

Bombay University Examiner in Gujarati

MACMILLAN AND CO., LIMITED,

BOMBAY, CALCUTTA, MADRAS, AND LONDON

1919

(All rights reserved)

PRICE Rs. 3-3-0

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
સંસ્કૃત
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૮૪૬

First Edition

Printed by Manilal Itcharam Desai at
THE GUJARATI PRINTING PRESS,
SASSOON BUILDINGS, CIRCLE, FORT,
BOMBAY

ગુજરાતી ભાષાનું બૃહદ્ વ્યાકરણ

કર્તા

રાવબહાદુર કમળાશંકર પ્રાણુશંકર ત્રિવેદી, ખી. એ.,

અમદાવાદ પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજના રિટાયર્ડ પ્રિન્સિપલ

અને

મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ગુજરાતીના પરીક્ષક

મૅકમિલન અને કંપની, લિમિટેડ,

મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ, અને લંડન

૪૦ સ૦ ૧૯૧૯

૮૪૨

પહેલી આવૃત્તિ

આ પુસ્તક મણિલાલ ધન્ધારામ દેશાઈએ ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં બાંધ્યું,
સામુન બિલ્ડિંગ, સર્કલ, કોટ-મુંબઈ

PREFACE

The present volume is the highest one on Gujarati Grammar in accordance with the scheme chalked out in the Preface to my Elementary Gujarati Grammar. It contains an exhaustive treatment of all points connected with Gujarati Grammar as a look at its contents will show. It gives a history of the Gujarati language, tracing it from the Nâgarî Apabhramśa and the old form of the language which Dr. Tessitori chooses to call Old Western Râjasthâni, the Mother of modern Gujarati and Mârwâdi languages. Numerous illustrations from old works are given and the light they throw on the construction and the vocabulary of language and the derivation of words is fully explained. The book embodies the latest researches in philology inasmuch as they bear upon the Gujarati language and takes a comparative view of Indo-Aryan languages as far as is necessary. It tackles the thorny question of the separation of words and Gujarati spelling, shows how it can be satisfactorily solved, and sets forth a way that is practical and expedient. Besides touching upon the formation and the development of language and its classification from a formative and an historical standpoint, Pronunciation, Words, their Primary and Secondary powers, Contraction, Amplification, and Deterioration of Sense, Accidence, Etymology, Syntax, Analysis, and Punctuation, it deals with Style, points out merits and demerits in it, and draws the attention of the reader to the sort of faults that are commonly met with in Gujarati prose and poetry. The subject of Poetics is also dealt with to some extent. Rasa, Bhâva,

Rasâbhâsa, Bhâvâbhâsa, Guṇa, Dosha, Alaṅkâras, and varieties of composition, Nâṭaka and its Sandhis, all find their due place in the work. The scheme of ordinary metres is explained and illustrated.

The variety of types introduced will, it is hoped, facilitate the work of students. The etymological and philological portions as well as other particulars of minor importance and those concerning a comparative treatment of Indo-Aryan Vernaculars are printed in small types and may be omitted by those who do not care to learn them. Portions printed in medial types may be omitted by those who do not choose to learn minute particulars. The variety of types is thus meant to suit the requirements of different grades of students.

The list of books consulted is appended hereto.

My thanks are due to Mr. Amirmia Hamdumia, once my Assistant, now serving in the Mahâlakshmi Training College for Women, Ahmedâbâd, for the valuable help he has given me in regard to words of Persian and Arabic origin.

It is hoped that this volume will satisfy the long-felt desideratum of a scholarly grammar of the Gujarati language.

Havâdiâ-Chakalâ, Surat }
November 1919 }

K. P. TRIVEDI

પ્રસ્તાવના

મારા 'ગુજરાતી ભાષાના લઘુ વ્યાકરણ'ની પ્રસ્તાવનામાં કેન્દ્ર-
નુસારી પદ્ધતિ પર લઘુ, મધ્ય, અને બૃહદ્ વ્યાકરણ રચવાની યોજના
મેં દર્શાવી હતી તે યોજનાને અનુસારે 'ગુજરાતી ભાષાનું બૃહદ્ વ્યા-
કરણ' એ પુસ્તકમાળાનું છેલ્લું પુસ્તક છે. અનુક્રમણિકા પર દષ્ટિ
કરવાથી સમજાશે કે વ્યાકરણને લગતા તમામ વિષયનું આમાં વિસ્તૃત
વિવેચન છે. એમાં 'ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ' આપ્યો છે અને એ
ભાષા નાગરી અપભ્રંશમાંથી અને જૂની ગુજરાતી જેને ડૉ. ટેસિટોરિ
પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની, અર્વાચીન ગુજરાતી ને મારવાડી ભાષાની
માતા કહે છે તેમાંથી શી રીતે ઉર્લ્લવ પામી છે તે દર્શાવ્યું છે. જૂનાં
પુસ્તકોમાંથી પુષ્કળ ઉદાહરણ આપ્યાં છે અને હાલની ભાષાના
શબ્દલેખો, રચના, અને વ્યુત્પત્તિ પર કેટલા બધા પ્રકાશ પડે છે તેનું
સ્થળે સ્થળે નિરૂપણ કર્યું છે. ભાષાશાસ્ત્રીઓએ છેલ્લામાં છેલ્લા સં-
શોધન કર્યાં છે તેના ગુજરાતી ભાષા સાથે જે સંબંધ છે તે સર્વ એમાં
દાખલ કર્યો છે, તેમજ સંસ્કૃત પરથી ઉર્લ્લવેલી હિંદ-આર્ય દેશી ભાષા-
ઓમાંથી ગુજરાતી ભાષા સાથે મુકાબલો કરવા સાર જરૂર પડતા દાખલા
આપ્યાં છે. 'ગુજરાતી ભાષાની જોડણી' અને 'શબ્દો શી રીતે ધૂટા પાડવા'
એ વિવાદગ્રસ્ત અને ગુંચવણીઆ વિષયનું પણ એમાં વિવેચન કરી
સર્વમાન્ય સમાધાન શી રીતે થઈ શકે તે તથા વ્યાવહારિક દષ્ટિએ
સુગમ, ગ્રાહ્ય, અને લોકપ્રિય થઈ શકે એવો માર્ગ કયો છે તે દર્શાવ્યું
છે. ભાષાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ તેમજ અંધારણની અને ઇતિહાસની
દષ્ટિએ ભાષાનું વર્ગીકરણ, શિક્ષા (ઉચ્ચારશાસ્ત્ર), શબ્દશક્તિ-અભિધા,
લક્ષણા, વ્યંજના-શબ્દાર્થમાં સંક્રાંત, વિસ્તાર, ભટ્ટતા, પદવિભાગ અને
પદવિચાર, શબ્દસિદ્ધિ, પદવિન્યાસ, વાક્યપૃથક્કરણ, અને વિરામ-
ચિહ્નના વિષયો ઉપરાંત ગ્રન્થમાં ભાષાશૈલી વિષે વિવેચન કર્યું છે અને
તેના ગુણદોષનું વિવરણ કરી ગુજરાતી સાહિત્યમાં-ગદ્ય અને પદ્યમાં-
જે સામાન્ય દોષો નજરે પડે છે તે તરફ વાચકવર્ગનું ધ્યાન આકર્ષ્યું

છે. વળી કાવ્યશાસ્ત્રના વિષયનું પણ કેટલેક અંશે નિરૂપણ કર્યું છે. રસ, ભાવ, રસાભાસ, ભાવાભાસ, અલંકાર, પ્રબન્ધના-ગદ્ય અને પદ્યના (દ્રશ્ય અને શ્રાવ્યના)-પ્રકાર, નાટક અને તેમાંની સંધિ વિષે પણ ઘટતું વિવેચન કર્યું છે. સામાન્ય વૃત્તોની યોજના પણ ઉદાહરણ સાથે સમજાવી છે.

મુદ્રાક્ષરોમાં જે ભિન્નતા રાખી છે તે વિદ્યાર્થીના માર્ગ સુગમ કરશે એવી આશા છે. વ્યુત્પત્તિ ને ભાષાશાસ્ત્રને લગતી બાબત તેમજ ઝોણી અગત્યના વિષય અને હિંદુ-આર્ય દેશી ભાષાઓ સાથે જ્યાં મુકાબલો દર્શાવ્યો છે તે બધું છેક ઝીણા મુદ્રાક્ષરમાં છાપ્યું છે અને જેમને તે જાણવાની ઇચ્છા ન હોય તેઓએ એટલો ભાગ પડતો મૂકવો. વળી વચલા મુદ્રાક્ષરમાં છાપેલા ભાગમાં પણ ગૌણ અગત્યની બાબત છે તે જાણવાની જેમની ઇચ્છા ન હોય તેમણે એ ભાગ પણ મૂકી દેવો. આ પ્રમાણે ભિન્ન કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓની ભિન્ન રુચિ અને આવશ્યકતા સંતુષ્ટ કરવા સારૂ ભિન્ન મુદ્રાક્ષરોની યોજના કરી છે.

અગાઉ મારા આસિસ્ટન્ટ અને હાલ અમદાવાદની મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં (જીઓ માટેનીમાં) નોકરી કરતા મિં અમીરમિયા હમ્દમિયાએ ફારસી અને અરબી ભાષા પરથી આવેલા ગુજરાતી શબ્દોની બાબતમાં મને કીમતી મદદ આપી છે, તેને માટે હું તેમને ઉપકાર માનું છું.

જે પુસ્તકોનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે તેની યાદી આ સાથે લાગુ કરી છે.

ગુજરાતી ભાષાના શાસ્ત્રીય વ્યાકરણની લાંબા વખતથી ચાલી આવતી ન્યૂનતા પરિપૂર્ણ કરવામાં આ પુસ્તક સફળ થશે એવી આશા છે.

હવાડીઓ ચક્રો, સુસ્ત }
નવેમ્બર ૧૯૧૬ }

કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી

BOOKS CONSULTED

- J. Beames—Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India
A. F. R. Hoernle—A grammar of the Eastern Hindi compared with the other Gaudian Languages
R. G. Bhandarkar—Wilson Philological Lectures
G. A. Grierson's 'Linguistic Survey of India'

AND

Articles on 'The Indo-Aryan Languages,' 'Gujarati and Rājasthāni,' 'Prākṛits,' 'Hindustani', and 'Gujarati' in Vols. of the Encyclopædia Britannica

Report on the Census of India, 1901

Andre' Lefevre—Race and Language

Morris—Historical Outlines of English Accidence

Max Muller—The Science of Language

SANSKRIT AND PRĀKṚIT GRAMMARS

The Siddhântakaumudī of Bhaṭṭoji Dīkshita

The Mahābhāshya of Patañjali

The Vākyapadīya of Bhartrihari

Vararuchi's Prayogasaṅgraha

The Vaiyākaraṇabhūṣhaṇa of Kaundabhaṭṭa

The Sabdakaustubha

The Mañjūshā

Yāska's Nirukta

Hemachandra's Prākṛita Grammar

The Shadbhāshāchandrikā of Lakshmidhara

The Prākṛitasarvasva of Mārkaṇḍeya

The Prākṛitarūpavatāra of Simharāja

The Prākṛitachandrikā of Seshakṛishṇa

Trivikrama's Vṛitti on the Vālmiki Sūtras
 The Prākṛitaprakāśa of Vararuchi
 The Prākṛitalakṣhaṇa of Chaṇḍa
 Rudraṭa-Kāvyaśālikāra
 Mammata-Kāvyaśālikāra
 Bhāmaha-Kāvyaśālikāra
 Daṇḍin-Kāvyaśālikāra
 Viśvanātha-Sāhityadarpaṇa
 Dhanika-Daśarūpa
 Bharata-Nāṭyaśāstra
 Jagannātha-Rasagaṅgādhara
 Vidyānātha-Pratāparudrīya
 Vidyādhara-Ekāvalī,

WORKS ON OLD GUJARATI

Mugdhāvabodham Auktikam
 Khanade Prabandha
 Bhālaṇa-Kādambari
 Lāvaṇyasamayagaṇi-Vimalaprabandha
 Vrajlal-History of the Gujarati Language
 Vaitālapañchavīsī
 Ānandakāvya Mahodadhī-Mauktika I, II, III, IV
 Report on Sanskrit Manuscripts of the Calcutta
 Sanskrit College, 1909
 Navalagranthāvalī, Narmagadya, Narmakośa,
 Kāvyaśālikā, and other works on Gujarati
 literature

આ પુસ્તક રચવા સાફ જે પુસ્તકો ગ્રંથો છે તેની યાદી

- જે. ખીગ્સકૃત 'હિંદની અર્વાચીન આર્ય ભાષાઓનું તુલનાત્મક વ્યાકરણ'
એ. એફ. આર હોર્નેલકૃત 'ખીજ ગૌડ ભાષાના મુકાબલા સાથે પ્રાચ્ય
હિંદીનું વ્યાકરણ'
ડૉ. સરે રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરકૃત-'વિદ્યનસ્મારક ભાષાશાસ્ત્રને લગતાં
ભાષણ.'
જી. એ. ત્રીઅર્સનકૃત-હિંદની ભાષાત્મક સમાલોચના-'હિંદ-આર્ય ભાષા',
'ગુજરાતી ને રાજસ્થાની,' 'પ્રાકૃત,' 'હિંદુસ્તાની,' 'ગુજરાતી' એ વિષયો
પરનાં 'એન્સાઇક્લોપીડિયા-બ્રિટનિકા'ના જુદા જુદા અંકમાંના લેખ
હિંદનું વસ્તીપત્રક ૧૯૦૧
ડૉ. ટેસિટોરિના 'પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની' વિષે 'ઇન્ડિઅન ઍન્ટિક્વ-
રિ'ના અંકમાંના લેખ
એન્ડ્રૂ લેફેવરકૃત 'નતિ અને ભાષા'
મૉરિસકૃત અંગ્રેજી ભાષાના 'પદવિચારની ઐતિહાસિક રૂપરેખા'
મૅક્સમ્યુલર-ભાષાવિજ્ઞાન

સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત વ્યાકરણ

- બટ્ટોજિ દીક્ષિત—સિદ્ધાન્તકૌમુદી
પતંજલિ—મહાભાષ્ય
ભર્તૃહરિ—વાક્યપદીય
વરરુચિ—પ્રયોગસંગ્રહ
કોણ્ડભટ્ટ—વૈયાકરણભૂષણ
બટ્ટોજિ દીક્ષિત—શબ્દકૌસ્તુભ
નાગેશ—મન્મથપદ્યા
ચાસ્ક—નિરુક્ત
હેમચન્દ્ર—પ્રાકૃત વ્યાકરણ
લક્ષ્મીધર—પદ્મભાષાચન્દ્રિકા
માર્કણ્ડેય—પ્રાકૃતસર્વસ્વ
સિંહરાજ—પ્રાકૃતરૂપાવતાર

શેષકૃષ્ણ—પ્રાકૃતચન્દ્રિકા
 ત્રિવિક્રમ—વાદ્યમીઠિ સૂત્ર પર શૃતિ
 વરરુચિ—પ્રાકૃતપ્રકાશ
 ચણ્ડ—પ્રાકૃતલક્ષણ
 રુદ્રટ—કાવ્યાલંકાર
 મગ્નટ—કાવ્યપ્રકાશ
 બામહ—કાવ્યાલંકાર
 દંડી—કાવ્યાદર્શ
 વિશ્વનાથ—સાહિત્યદર્પણ
 ધનિક—દશરૂપ
 બરત—નાટ્યશાસ્ત્ર
 જગન્નાથ—રસજંગાધર
 વિદ્યાનાથ—પ્રતાપરુદ્રીય
 વિદ્યાધર—એકાવલી

જૂની ગુજરાતીના અન્ય

મુઘાવખોધમ્ ઔકિતકમ્

કાન્હડે પ્રખન્ધ

બાલણુ-કાદમ્બરી

લાવણ્યસમયગણિ-વિમલપ્રખંધ

વૈતાલપંચવીસી

મજલાલ-ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ

આનન્દકાવ્ય મહોદધિ-મૌકિતક ૧, ૨, ૩, ૪

કલકતા સંસ્કૃત કોલેજના હસ્તલિખિત પુસ્તક પર રિપોર્ટ, ૧૯૦૬

નવલમન્યાવલિ, નર્મગદ્ય, નર્મકાશ, કાવ્યદોહન, અને ગુજરાતી સાહિત્યના

અન્ય અન્ય

અનુક્રમણિકા

અકરણુ ૧હું-ભાષા: ઉત્પત્તિ અને વિકાસ પૃં ૧-૭

વ્યક્ત ભાષા; ભાષાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ પૃં ૧-૩. વાણીની દિવ્યતા; શબ્દના પ્રકાર; માણી અને વ્યંજનના ઉચ્ચાર પૃં ૩. ભાષાનું મૂળ ધ્વનિ; માણી અને ધ્વનિ; ધ્વનિ અને કેવળપ્રયોગી અવ્યય પૃં ૪-૫. શબ્દનો દ્વિર્ભાવ; ધ્વનિ અને ભાષાનો વિકાસ પૃં ૫-૬. અનુકરણુશબ્દ; ઉપસંહાર પૃં ૬-૭

અકરણુ ૨હું-ભાષા; પ્રકાર પૃં ૭-૧૩

પ્રકાર: ૧. પ્રત્યયરહિતા-ચીની પૃં ૭-૯; ૨. જ્ઞાનાત્મિકા-તુર્કી પૃં ૯-૧૧; ૩. પ્રત્યયાત્મિકા-ઇટા-યુરોપીઅન અને સેમિટિક પૃં ૧૧-૧૨; ૪. પ્રત્યયહુતા-અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચ પૃં ૧૩

અકરણુ ૩હું-ભાષા; ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિભાગ પૃં ૧૩-૧૯

આર્ય પ્રભ પૃં ૧૩-૧૪. ઇટા-યુરોપીઅન ભાષા પૃં ૧૪. આર્યાવર્ત; ઇટા-યુરોપીઅન પ્રભઓની એકતા પૃં ૧૫. ઇટા-યુરોપીઅન ભાષાના વિભાગ; તેનાં લક્ષણ: એશિઆનો વિભાગ; યુરોપનો વિભાગ પૃં ૧૫-૧૮. સેમિટિક ભાષાઓ પૃં ૧૮. અન્ય ભાષાઓ પૃં ૧૯

અકરણુ ૪હું-ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ પૃં ૧૯-૫૬

ગુર્જરા: લાઠ પૃં ૧૯-૨૦. ગુજ્જર પૃં ૧૯-૨૦. ગુજરાતી, હિંદીનું બંધનું પ્રાન્તિક સ્વરૂપ; ગુજરાતી ભાષાની સીમા પૃં ૨૧-૨૨. ગુજરાતમાં બિલ્લ બિલ્લ પ્રભઓ; સાહસિક પ્રભ પૃં ૨૨-૨૩. સંસ્કૃત; આર્ય દેશી ભાષાઓની માતૃભાષા; તત્સમ શબ્દ; પ્રમાણ; તદ્ભવ શબ્દ-પ્રાચીન તદ્ભવ; અર્વાચીન તદ્ભવ; દેશ્ય પૃં ૨૩-૨૫. પ્રાકૃત ને અપભ્રંશ પૃં ૨૫-૨૭. તદ્ભવ શબ્દનું

પ્રમાણ; ફારસી ને અરબી શબ્દ; વિદેશીય શબ્દ; દાખલા પૃં ૨૭-૨૮. સંસ્કૃત-
માંથી નીકળેલી દેશી ભાષાઓ પૃં ૨૮-૨૯. ગુજરાતી ને અપભ્રંશ પૃં ૨૯.
જૂની ગુજરાતીના નમુના પરથી નીકળતું અનુમાન પૃં ૨૯-૩૧. અપભ્રંશના
નમુના પૃં ૩૧-૩૩. એ નમુના પરથી મળતો બોધ પૃં ૩૩-૩૪. ઇ. સ.ના
તેરમા ને ચૌદમા સૈકાના ગ્રન્થોની ભાષાના નમુના પૃં ૩૫-૩૬. 'મુઘલાવબોધ
ઔક્તિક'માંના દાખલા પૃ. ૩૬-૩૮. ઇ. સ.ના ૧૫મા સૈકાની ભાષાના
નમુના-'કાન્હડદે પ્રબન્ધ' અને ભાલણુની 'કાદમ્બરી' તથા 'હરિલીલા સોળકળા'-
માંના તથા જૈન અને બ્રાહ્મણ પુસ્તકમાંના ઉતારા પૃ. ૩૮-૪૬ ઇ. સ.ના
૧૬મા સૈકાના બ્રાહ્મણ અને જૈન પુસ્તકમાંના નમુના-'વૈતાલ-પંચવીસી'માંના
નમુના પૃ. ૪૬-૪૭. ઇ. સ.ના ૧૬મા સૈકાનાં ખતો પૃ. ૪૭-૪૯. ઇ. સ. ૧૬થી
૧૮મા સૈકા સુધીના ખીજા નમુનાઓ પૃ. ૪૯-૫૨. અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી,
અને હાલની ગુજરાતીમાં સરખાં શબ્દરૂપોની યાદી પૃ. ૫૨-૫૬

અકરણુ ધ્રુમું—વ્યાકરણુ: મહત્વ, પ્રયોગનાદિ પૃ. ૫૬-૬૦

વ્યાકરણુ એટલે શું? વ્યાકરણુ શું શું કરે છે? વ્યાકરણુ-વેદાંગ પૃ. ૫૬-૫૮.
લાઘવ; શબ્દશુદ્ધિ; પ્રયોગન પૃ. ૫૮-૫૯. સર્વ વિદ્યાની વિદ્યા; વ્યાકરણુ ને
ન્યાયશાસ્ત્ર પૃ. ૫૯-૬૦

અકરણુ કુટુંબ—વર્ણવિચાર: શિક્ષા પૃ. ૬૧-૭૦

શિક્ષા; શબ્દ: પ્રકાર; વર્ણુની ઉત્પત્તિ પૃ. ૬૧-૬૨. પાણિનિ અને વર્ણો-
ત્પત્તિ; પ્રયત્ન; વર્ણ: પ્રયત્ન; સ્થાન પૃ. ૬૨-૬૫. સ્થાન અને પ્રયત્ન; પ્રયત્નના
વિભાગ-આક્યન્તર ને બાહ્ય પૃ. ૬૫-૬૮. ઉચ્ચારસ્પષ્ટતા પૃ. ૬૮-૬૯. ભાષા-
શાસ્ત્રીઓનું મત પૃ. ૬૯ ૭૦

અકરણુ ઊમું—શબ્દશક્તિ: અભિધા પૃ. ૭૦-૭૬

પદ અને શક્તિ; સ્ફોટ પૃ. ૭૦-૭૧. સંકેત: તે શોમાં રહેલો છે. પૃ.
૭૧-૭૩. સંકેતનું જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધન: પૃ. ૭૩-૭૪. અભિધા: પ્રકાર પૃ.
૭૪-૭૫. વાચ્યાર્થના નિયામક પૃ. ૭૫-૭૬

અકરણુ ૮૪મું—શબ્દરાજિ: લક્ષણા, વ્યંજના પૃ. ૭૬-૮૩

ઉપસંહાર; લક્ષણા: તેનાં આવશ્યક અંગ; તાત્પર્યબાધ પૃ. ૭૬-૭૮. લક્ષણા-
ના પ્રકાર: જહત્સ્વાર્યા, અજહત્સ્વાર્યા, જહજહત્સ્વાર્યા; શુદ્ધ ને ગૌણી; સા-
રોપા ને સામ્યવસાના. લક્ષિતલક્ષણા પૃ. ૭૮-૮૨. વ્યંજના: લક્ષણામૂલ ધ્વનિ;
અભિધામૂલ ધ્વનિ પૃ. ૮૨-૮૩. નિરૂઢલક્ષણા પૃ. ૮૩

અકરણુ ૮૫મું—શબ્દાર્થચતુષ્કાર પૃ. ૮૩-૯૦

બાષાસાગ્ર્ય પૃ. ૮૩. શબ્દાર્થસંક્રોચ: દાખલા પૃ. ૮૪-૮૬. શબ્દાર્થ-
વિસ્તાર: દાખલા પૃ. ૮૬. અર્થબ્રહ્મતા: બોધ પૃ. ૮૬-૮૯. પ્રાચીન પરિસ્થિતિને
બોધ. પૌરાણિક ને ઐતિહાસિક સ્થિતિ પૃ. ૮૯-૯૦

અકરણુ ૧૦૪મું—પદવિભાગ: પ્રધાન પદ ને ગૌણુ પદ: વાક્યાર્થ પૃ. ૯૦-૯૩.

પદ; વિભાગ પૃ. ૯૦-૯૧. વાક્ય-આકાંક્ષા, યોગ્યતા, સંનિધિ પૃ. ૯૧-૯૨.
પ્રધાન પદ અને ગૌણુ પદ-નામ અને ધાતુ: નામ અને આખ્યાત પૃ. ૯૨-૯૩.
વાક્યાર્થ, ન્યાયનયે; વૈયાકરણુનું મત યુક્ત પૃ. ૯૩

અકરણુ ૧૧૩મું—નામ: પ્રકાર પૃ. ૯૩-૯૯

ઉપસંહાર: પદના વિભાગ પૃ. ૯૩-૯૪. નામ: પ્રકાર: સંજ્ઞાવાચક, જાતિ-
વાચક, બાવવાચક; જાતિ વિષે મીમાંસકમત પૃ. ૯૪-૯૬. સંજ્ઞાનું સમર્થન;
સંજ્ઞાવાચક જાતિવાચક તરીકે; સમૂહવાચક નામ અને દ્રવ્યવાચક નામ; બાવવાચક
પૃ. ૯૬-૯૮. જાતિ અને ગુણુ; બાવવાચક નામ ને વિરોધણુ; બાવવાચક નામ
જાતિવાચક પૃ. ૯૮-૯૯

અકરણુ ૧૨૩મું—જાતિવિચાર પૃ. ૯૯-૧૧૬

લિંગ: પ્રકાર લૌકિક, શાસ્ત્રીય; બાધ્યકારનું મત પૃ. ૯૯-૧૦૦. જાતિ-
સંખ્યા; સામાન્ય નિયમ પૃ. ૧૦૦-૧૦૧. પ્રાણીનાં નામનું લિંગ પૃ. ૧૦૧-૧૦૪
સ્ત્રીલિંગના પ્રત્યય; 'ઓ,' 'ઈ,' 'ઉ' પ્રત્યયોની વ્યુત્પત્તિ પૃ. ૧૦૪-૧૦૫. વિ-
શેષણોનો અન્વય પૃ. ૧૦૬. તત્સમ શબ્દના નિયમો પૃ. ૧૦૬-૧૦૮. તદ્ભવ
શબ્દના નિયમ પૃ. ૧૦૯-૧૧૦. ફારસીઅરબી શબ્દ ને પ્રત્યય પૃ. ૧૧૦-૧૧૧.

સંસ્કૃત ને તદ્ભવ શબ્દોની ભતિ પૃ. ૧૧૧-૧૧૩. ભતિ વિષે સામાન્ય નિયમ પૃ. ૧૧૩-૧૧૪. એકારાન્ત શબ્દ; અકારાન્ત નારીભતિના શબ્દ; બે ભતિના શબ્દ પૃ. ૧૧૪-૧૧૬

અકરણુ ૧૩૩-વચનવિચાર પૃ. ૧૧૭-૧૨૧

બેદ અને લક્ષણ; પ્રત્યય-પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ને ગુજરાતી તથા અન્ય દેશી ભાષાઓમાં પૃ. ૧૧૭-૧૨૦. માનાર્થક બહુવચન; એકવચનના અર્થમાં બહુવચન પૃ. ૧૨૧. એકવચનમાં પ્રયોગ પૃ. ૧૨૧

અકરણુ ૧૪૩-વિભક્તિવિચાર પૃ. ૧૨૧-૧૩૮

વિભક્તિ; સંખ્યા; પ્રત્યય પૃ. ૧૨૧-૧૨૨. અંગ, ગુજરાતીમાં ને અન્ય દેશી ભાષાઓમાં; રૂપાપ્ત્યાન પૃ. ૧૨૩-૧૨૫. અનેક પ્રત્યયો પૃ. ૧૨૫-૧૨૬. વિભક્તિ પ્રત્યયોની વ્યુત્પત્તિ; વિભક્તિ સેનભેન પૃ. ૧૨૬. સં., અપ., ને ન્. ગુ.માં વિભક્તિ-પ્રત્યયો પૃ. ૧૨૬-૧૨૭. વ્યુત્પત્તિ-પ્રથમા પૃ. ૧૨૭-૧૨૮; અપ્રત્યય દ્વિતીયા; સપ્રત્યય દ્વિતીયા પૃ. ૧૨૮-૧૩૦; તૃતીયા-સાથે બીજા શબ્દની જરૂર, બેવડા પ્રત્યય પૃ. ૧૩૦-૧૩૨; ચતુર્થી પૃ. ૧૩૨; પંચમી પૃ. ૧૩૨-૧૩૪; ષષ્ઠી પૃ. ૧૩૪-૧૩૭; સપ્તમી પૃ. ૧૩૮

અકરણુ ૧૫૩-કારકમીમાંસા પૃ. ૧૩૯-૧૬૧

‘વિભક્તિ’ની અન્વર્થતા પૃ. ૧૩૯. કારકવિભક્તિ અને વિશેષણવિભક્તિ પૃ. ૧૩૯-૧૪૦. કારકના પ્રકાર-કર્તા ને તેના પ્રકાર પૃ. ૧૪૦-૧૪૨; કર્મ ને તેના પ્રકાર પૃ. ૧૪૨-૧૪૫; કરણ-પ્રકાર પૃ. ૧૪૫-૧૪૬; સંપ્રદાન-પ્રકાર પૃ. ૧૪૬-૧૪૭; અપાદાન-પ્રકાર પૃ. ૧૪૭-૧૪૮; અધિકરણ-પ્રકાર પૃ. ૧૪૮-૧૪૯. વિભક્તિના અર્થ:—પ્રથમા પૃ. ૧૪૯-૧૫૧; દ્વિતીયા પૃ. ૧૫૧-૧૫૪; તૃતીયા પૃ. ૧૫૪-૧૫૬; ચતુર્થી પૃ. ૧૫૬-૧૫૭; પંચમી પૃ. ૧૫૭-૧૫૮; ષષ્ઠી—શેષે, કર્તારિ, કર્મણિ પૃ. ૧૫૮-૧૬૦; સપ્તમી-સતિસપ્તમી પૃ. ૧૬૦-૧૬૧

અકરણ્ય ૧૬૩ું-સર્વનામ: પ્રકારાદિ પૃં ૧૬૧-૧૭૯

અન્વર્થતા પૃં ૧૬૧-૧૬૩. પ્રકાર:-પુરુષવાચક પૃં ૧૬૩-૧૬૭; દર્શક પૃં ૧૬૭-૧૭૧; સાપેક્ષ પૃં ૧૭૧-૧૭૨; પ્રશ્નાર્થ પૃં ૧૭૨-૧૭૫; અનિશ્ચિત પૃં ૧૭૫-૧૭૭; સ્વવાચક ને અન્યોન્યવાચક પૃં ૧૭૭-૧૭૮. આદરવાચક-આપ; આપણે પૃં ૧૭૮-૧૭૯

અકરણ્ય ૧૭૩ું-વિશેષણ: પ્રકારાદિ પૃં ૧૮૦-૧૯૭

લક્ષણ ને વિભાગ-ગુણવાચક વગેરે પૃં ૧૮૦-૧૮૧. સ્વરૂપ પ્રમાણે વિભાગ: વિકારી ને અવિકારી પૃં ૧૮૧. પ્રકારોર્ણ વૃક્ષ પૃં ૧૮૨. પ્રયોગ તરીકે પ્રકાર; પૌર્વાપર્યનો નિયમ; અંગ્રેજી ને દેશી રચના પૃં ૧૮૨-૧૮૩. વિકારી વિશેષણનાં રૂપ; વિભક્તિ; નામસમુદાય અને વિભક્તિ પૃં ૧૮૪-૧૮૫. વ્યાવર્તક, વિધેય, હેતુગર્ભ પૃં ૧૮૫. તુલનાત્મક રૂપ પૃં ૧૮૫-૧૮૭. ગુણ-રાતી ભાષામાં તુલનાની રચના પૃં ૧૮૭. વિશેષણરૂપ સર્વનામ-વ્યુત્પત્તિ-સંખ્યાવાચકની, સંખ્યાંશવાચકની, અનિશ્ચિતતાવાચકની, ને પરિમાણવાચકની પૃં ૧૮૭-૧૯૭

અકરણ્ય ૧૯૩ું-ક્રિયાપદ: સકર્મક, અકર્મક, અપૂર્ણક્રિયાવાચક, સંયુક્ત પૃ. ૧૯૭-૨૦૪

ક્રિયા: ભાવના: વ્યાપાર પૃ. ૧૯૭. સાધ્યરૂપ અને સિદ્ધરૂપ ક્રિયા-ક્રિયાનું લક્ષણ; દીક્ષિતે કરેલું વિવરણ પૃ. ૧૯૭-૧૯૯. ભાવવિકાર પૃ. ૧૯૯. ધાતુ અને પ્રત્યયના અર્થ: અકર્મક અને સકર્મક પૃ. ૧૯૯-૨૦૦. સકર્મકનો અકર્મક તરીકે પ્રયોગ પૃ. ૨૦૧. અપૂર્ણક્રિયાવાચક પૃ. ૨૦૧-૨૦૨. સંયુક્તક્રિયાપદ પૃ. ૨૦૨-૨૦૩. ભાવકર્તૃક પૃ. ૨૦૩. અપૂર્ણક્રિયાપદ પૃ. ૨૦૩-૨૦૪

અકરણ્ય ૧૯૩ું-ધાતુ: પ્રકારાદિ પૃ. ૨૦૪-૨૧૩

ધાતુ: પાશ્ર્ચાત્ય મત; સાર્વનામિક ધાતુ; વિભાગ-પ્રાથમિક, દ્વૈતીયિક, તાર્તીયિક પૃ. ૨૦૪-૨૦૬. વિકરણસહિત ધાતુ; મૂળ ધાતુ; સાધિત ધાતુ પૃ. ૨૦૬-૨૦૭. સાધિત ધાતુ કેવી રીતે અને છ? તાર્તીયિક ધાતુ કેવી રીતે અને

છે? પૃ. ૨૦૭-૨૦૯. પ્રેરકની રચના, અર્થ, રૂપો તથા વ્યુત્પત્તિ પૃ. ૨૦૯-૨૧૧
અન્ય સાધિત ધાતુ; નામધાતુ; સંસ્કૃત ભૂત કૃદન્ત પરથી આવેલા નામધાતુ;
ભૂત કૃદન્ત પરથી પ્રેરક ધાતુ પૃ. ૨૧૧-૨૧૩

મકરણુ ૨૦મું-કૃદન્ત: પ્રકારાદિ પૃ. ૨૧૩-૨૨૧

કૃદન્ત: પ્રકાર: પ્રયોગ: પૃ. ૨૧૩-૨૧૫. વ્યુત્પત્તિ પૃ. ૨૧૫-૨૧૬. ક્રિયા-
તિપત્તિ પૃ. ૨૧૬-૨૧૭. ભૂત કૃદન્ત-લવાણું રૂપ; સતિસખેતમી પૃ. ૨૧૮-૨૧૯.
અવ્યયકૃદન્ત પૃ. ૨૧૯-૨૨૦. સામાન્ય કૃદન્ત પૃ. ૨૨૦. ભવિષ્ય કૃદન્ત પૃ.
૨૨૦-૨૨૧

મકરણુ ૨૧મું-કાળ: અર્થ પૃ. ૨૨૧-૨૩૬

વિભાગ પૃ. ૨૨૧. વર્તમાન કાળનાં રૂપ: વ્યુત્પત્તિ: અપભ્રંશના પ્રત્યય;
ન્દ. ગુ. પૃ. ૨૨૨-૨૨૪. ભવિષ્ય કાળ: રૂપ: વ્યુત્પત્તિ: ન્દ. ગુ. પૃ. ૨૨૪-૨૨૬.
કૃદન્ત ક્રિયાપદ તરીકે: ભૂતકાળ પૃ. ૨૨૬-૨૨૭. વર્તમાન કૃદન્ત ને ભવિષ્ય
કૃદન્ત કાળ તરીકે પૃ. ૨૨૭. અર્થ: અર્થને કાળનો સંબંધ: રૂપમાં ફેર પૃ. ૨૨૮.
આહાર્યનાં માનાર્થક રૂપ; સંકેતાર્થ પૃ. ૨૨૯-૨૩૦. મૂળ અને સાધિત ધાતુ-સર્વ
અર્થ અને કાળ પૃ. ૨૩૦-૨૩૧. મિશ્ર કાળ: પ્રક્રિયા: મિશ્ર કાળની સંજ્ઞા પૃ.
૨૩૧-૨૩૫. મરાઠીમાં મિશ્ર કાળની સંજ્ઞા પૃ. ૨૩૫. ન્દની ગુજરાતી: છે: થા
પૃ. ૨૩૫-૨૩૬

મકરણુ ૨૨મું-પ્રયોગ પૃ. ૨૩૭-૨૪૮

વિવરણુ, વ્યુત્પત્તિને આધારે, કર્તરિ પ્રયોગ-અપૂર્ણ વર્તમાન; નિયમિત ભૂત-
કાળ; ભૂતકાળ; ઇષ્ઠાવાચક કાળ પૃ. ૨૩૭-૨૩૮. કર્મણિ પ્રયોગ-ભૂત કૃદન્ત-
સકર્મક કર્મણિ, અકર્મક કર્તરિ; સકર્મક કર્તરિ-મરાઠીમાં પશુ-ભૂત કૃદન્તથી અનેલા
કાળ પૃ. ૨૩૮-૨૪૧. સામાન્ય કૃદન્ત, ઉપસંહાર પૃ. ૨૪૧. પ્રત્યયની વ્યુત્પત્તિ
પૃ. ૨૪૧-૨૪૨. બીજું અર્વાચીન કર્મણિ રૂપ પૃ. ૨૪૨-૪૩. 'ન' સાથે કર્મણિ
કૃદન્તની રચના-મરાઠી ને હિંદીમાં પશુ પૃ. ૨૪૩. કારક ને પ્રયોગ પૃ. ૨૪૩-
૨૪૫. ભાવે પ્રયોગ પૃ. ૨૪૫. પ્રયોગ-મરાઠી, હિંદી, અંગ્રાહી પૃ. ૨૪૫-૨૪૮

મકરણુ ૨૩મું-નિપાત: ઉપસર્ગ: પૂર્વગ પૃ. ૨૪૮-૨૫૮

નિપાત; નિપાત અને ઉપસર્ગ પૃ. ૨૪૮-૨૪૯. ઉપસર્ગના વ્યાપાર-હરિએ આપેલા પૃ. ૨૪૯. ઉપસર્ગના મુખ્ય અર્થ-પૃ. ૨૪૯-૨૫૨. સંસ્કૃત પૂર્વગો પૃ. ૨૫૨-૨૫૪. અવ્યય પરથી વિશેષણ પૃ. ૨૫૬. ફારસી ને અરબી પૂર્વગો પૃ. ૨૫૬-૨૫૮

અકરણ ૨૪મું—અવ્યય: પ્રકારાદિ પૃ. ૨૫૮-૨૬૫

પ્રકાર: ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય-કાળવાચક, સ્થળવાચક, રીતિવાચક, હેતુવાચક, નિષેધવાચક, પરિમાણવાચક પૃ. ૨૫૮-૨૫૯. વ્યુત્પત્તિ-અપ૦ ને બ્. ગુ. ૨૫૯-૨૬૧. ક્રિયાવિશેષણ ને નામયોગી; નામયોગી ને વિભક્તિ; વ્યુત્પત્તિ પૃ. ૨૬૨-૨૬૩. ઉભયાન્વયી અવ્યય: પ્રકાર ને વ્યુત્પત્તિ પૃ. ૨૬૪-૨૬૫. કેવળપ્રયોગી પ્રકાર પૃ. ૨૬૫

અકરણ ૨૫મું—સંધિ: પ્રકારાદિ પૃ. ૨૬૫-૨૮૧

સંહિતા: લક્ષણ: પ્રકાર પૃ. ૨૬૫-૨૬૭ અન્યસંધિ-નિયમો ને દાખલા પૃ. ૨૬૭-૨૭૦. હલ્સંધિ પૃ. ૨૭૧-૨૭૫. વિસર્ગસંધિ પૃ. ૨૭૫-૨૭૭. આન્તરસંધિ પૃ. ૨૭૭-૨૮૧

અકરણ ૨૬મું—સમાસ: પ્રકારાદિ પૃ. ૨૮૧-૩૦૦

સમાસ: વૃત્તિ: સમાસ: અન્વય પૃ. ૨૮૧-૨૮૨. પ્રકારવિગ્રહ પૃ. ૨૮૨. દ્વન્દ્વ-પ્રકાર-ઇતરેતર ને સમાહાર; ક્રમ; દેવતાદ્વન્દ્વ; એકશેષ પૃ. ૨૮૨-૨૮૪. તત્પુરુષ: દ્વિતીયાતપુરુષ; તૃતીયાતપુરુષ; ચતુર્થીતપુરુષ; પંચમીતપુરુષ; ષષ્ઠીતપુરુષ; સપ્તમીતપુરુષ; એકદેશી; ઉપપદ; કર્મધારય-ભિન્ન પ્રકાર-મધૂર-વ્યંસકાદિ, ઉપમિત, વિશેષણ; દ્વિગુ; પ્રાદિ; નન્તપુરુષ, મધ્યમપદલોપી; અહુર-સમાસ; અનિયમિત કર્મધારય પૃ. ૨૮૪-૨૯૨. બહુવ્રીહિ-સમાનાધિકરણ, વ્યધિકરણ, તદ્ગુણસંવિજ્ઞાન, અતદ્ગુણસંવિજ્ઞાન પૃ. ૨૯૨-૯૩. બહુવ્રીહિમાં ગણના-પૂર્વપદ સ હોય એવાની, સંખ્યાવાચક પદોની, કર્મવ્યતિહારની પૃ. ૨૯૩-૯૪. પ્રાદિ બહુવ્રીહિ; નન્બહુવ્રીહિ; સમાસાન્ત પ્રત્યય; ત્રિપદી બહુવ્રીહિ પૃ. ૨૯૪-૨૯૫. અવ્યયીભાવ પૃ. ૨૯૫. નિત્ય સમાસ; પૃષોદરાદિ; ખારસ્કરાદિ; સુખ્સુખ્સમાસ પૃ. ૨૯૫-૨૯૬. ફારસીઅરબી રાજના સમાસ-

તત્પુરુષ, ઉપપદ, કર્મધારય, બહુવ્રીહિ, દ્વન્દ્વ, અવ્યયીભાવ પૃ. ૨૯૭-૩૦૦. અન્ય ભાષામાં સમાસ પૃ. ૩૦૦

પ્રકરણ ૨૭મું-તદ્ધિત પૃ. ૩૦૦-૩૧૯

લક્ષણ: વિભાગ: સંસ્કૃત પ્રત્યય પૃ. ૩૦૦-અપત્યાર્થવાચક; સમૂહવાચક; 'તેનું અધ્યયન કરે છે,' 'ત્યાં થયું' એ અર્થમાં, 'તેનું આ,' એ અર્થમાં પૃ. ૩૦૦-૩૦૪. વિકારવાચક; 'તેને વિષે સાધું'; 'તેથી દૂર નહિ' પૃ. ૩૦૪. ભાવવાચક; ઉત્કર્ષવાચક; સ્વામિત્વવાચક પૃ. ૩૦૫-૩૦૭. અભૂતતદ્ભાવ; ઈષ્ઠન્યૂનતાવાચક; 'તેને આ થયું છે.' પ્રમાણવાચક; સ્વાર્થિક પૃ. ૩૦૭-૩૦૯. 'તે વહન કરે છે;' 'તેને વિષે' કરેલો અન્ય; 'તેણે કહેલું;' 'તે જેનું પ્રહરણ છે;' સ્વાર્થિક પૃ. ૩૦૯-લઘુતાવાચક: ક પ્રત્યયના અનેક અર્થ; પરચુરણ પ્રત્યય પૃ. ૩૦૯-૩૧૧. સર્વનામ પરથી થયેલાં વિશેષણ તથા અવ્યય; સંખ્યાવાચક વિશેષણ પરથી; અવ્યય પરથી પૃ. ૩૧૧-૩૧૪. તદ્ભવ તદ્ધિત પ્રત્યય-ભાવવાચક; મત્વર્થક; લઘુતાવાચક-ખેવડા પ્રત્યય પૃ. ૩૧૩-૩૧૭. ફારસી પ્રત્યય; અરબી તદ્ધિત પ્રત્યય પૃ. ૩૧૭-૩૧૯

પ્રકરણ ૨૮મું-કૃતપ્રત્યય પૃ. ૩૧૯

લક્ષણ: સંસ્કૃત કૃતપ્રત્યય-કર્તૃવાચક; ભાવવાચક; કરણાર્થક પૃ. ૩૧૯-૩૨૩. કૃતપ્રત્યય; વિશેષણ ખનાવનારા-વર્તમાન; ભૂત; પરોક્ષભૂત; વિધ્યર્થક; શીલાર્થક પૃ. ૩૨૪-૩૨૬. ઉજ્જાદિ પ્રત્યય પૃ. ૩૨૭-૩૨૮. તદ્ભવ પ્રત્યય-ભાવવાચક; કર્તૃવાચક; વિશેષણ ખનાવનાર પૃ. ૩૨૮-૩૩૦. અરબી પ્રત્યય પૃ. ૩૩૦-૩૩૪

પ્રકરણ ૨૯મું-હિન્દ-આર્ય પ્રાકૃત ભાષાઓ: ગુજરાતીનું તેમાં સ્થાન પૃ. ૩૩૪-૩૪૨

આર્ય ટાળી અને તેમનો ફેલાવો; મધ્ય પ્રદેશ; મધ્ય દેશ ને આસપાસનો તથા બાહ્ય પ્રદેશ પૃ. ૩૩૪-૩૩૬. વિભાગ; પાઠી, પ્રાકૃત, અપભ્રંરા. પૃ. ૩૩૬. પ્રાકૃત ભાષા; વિભાગ પૃ. ૩૩૭. સંસ્કૃત ને દેશ શબ્દ; દેશી ભાષામાં અન્ય શબ્દો પૃ. ૩૩૭-૩૩૮. પશ્ચિમ ને પૂર્વ હિંદી અને તેની બોલીઓ; પ્રાકૃતમાં વર્ણ પૃ. ૩૩૮-૩૩૯. ગુજરાતી ને રાજસ્થાની પૃ. ૩૪૦. ગુજરાતી;

प्राक्तिक भाषीयो पृ० ३४१. सौराष्ट्री पृ० ३४१. क्षिपि पृ० ३४१. देशी
भाषाओना मुकाणलो पृ० ३४१-३४२

अक्षरञ्जु ३०अं-शब्दसिद्धि पृ० ३४३-३८६

उपसंहार; पाठी: विकार; संस्कृत: प्राकृत: अपभ्रंश पृ० ३४३-३४४.
स्वरोना इरकार-‘अ’ना असवर्णुं स्वर; ‘अ’ना ‘आ,’ ‘आ’ना ‘अ;’ ‘अ’ना
‘ओ,’ ‘उ’ना ‘अ;’ ‘उ’ना ‘ः;’ ‘उ’ना ‘ऐ;’ ‘उ’ना ‘अ;’ ‘उ’ना ‘ऐ;’ ‘उ’ना
‘ओ;’ ‘ऐ;’ ‘औ’नां ‘ऐ;’ ‘ओ;’ ‘ऐ;’ ‘औ’नां ‘धवर्णुं,’ ‘धवर्णुं;’ स्वरोना
व्यत्यय; ऋना इरकार; ‘ऋ’ना ‘अ’ के ‘आ;’ ‘ऋ’ना ‘उ,’ ‘ऋ’ना ‘ः;’ उप-
सर्गमां के अन्य पदभागमां आदि स्वर भागना लोप; उपजन पृ० ३४३-३५०.
विदेशीय शब्दोमां पञ्च स्वरव्यत्यय ने स्वरविपरिष्काम पृ० ३५०. स्वरभारना
नियम पृ० ३५०-३५१. असंयुक्त व्यंजनना इरकार-‘इ’ना ‘ऋ;’ ‘अ’ना ‘ऋ;’
‘इ’ना ‘इ;’ ‘त’ना मूर्धन्य ‘इ’थर् ‘इ;’ ‘त’ना ‘इ;’ ‘ध;’ ‘पू’ना ‘वृ-कवचित्
‘भ;’ ‘इ’ना ‘इ;’ ‘इ’ना ‘इ’के ‘इ;’ ‘न’ना ‘इ;’-‘इ’ना ‘न;’ ‘स’ना ‘इ;’
‘स’ना ‘इ;’ ‘भू’ना ‘वृ’ पृ० ३५१-३५५. इत्य व्यंजननां मूर्धन्य; मूर्धन्यना
इत्य; पृ० ३५५-३५७. व्यंजनना लोप-अनादि इ, ग, य, ऋ, त, इ, पू,
य, वृना पृ० ३५७-३६०. अन्तःस्थना इरकार-‘य’तुं संप्रसारण; ‘इ’ लोपातो
नथी; ‘इ’ना ‘इ’ ‘वृ’ना ‘ः;’ ‘वृ’ना लोप; ‘वृ’ना ‘भ’ पृ० ३६०-३६१. ‘भू,’
‘धू,’ ‘यू,’ ‘धू,’ ने ‘भू’ना ‘इ-‘धू,’ ‘यू,’ ‘धू,’ कायम पृ० ३६१-३६३. ‘शू,’
‘पू’ना ‘सू;’ ‘शू’ना ‘इ;’ ‘पू’ना ‘भू’ पृ० ३६३-३६४. अक्षप्राणुना महाप्राणु;
अनुस्वारना उमेरी; वर्णव्यत्यास; परस्परञ्जु इरकार पृ० ३६४-३६५. संयुक्त
व्यंजनना इरकार-संयोग-प्रमाण, मिश्र, निर्णय-नियमो पृ० ३६५-३६७.
जिभाक्षरवाणा मिश्र संयोग-स्क, ष्क, श्, स्त, ह, स्थ, ष्ट, ष्प, स्प, स्क,
स्क, र्स्, ष्स्, क्, पृ० ३६७-३७०. अन्तःस्थवाणो मिश्र संयोग पृ० ३७०-
३७२. निर्णय संयोग पृ० ३७२-३७३. अर्वाचीन तद्भव पृ० ३७३. उप-
संहार-महासंस्कृत; ब्राह्मणना समयनी भाषा; भाष्यकारना समयनी भाषा
पृ० ३७४-३७५. पाठी: भाषाविकारना नियमो पृ० ३७६-३७६. प्राकृत:
विकारो पृ० ३७६-३८०. अपभ्रंश: प्रत्ययना विकार पृ० ३८०-३८१. संस्कृत:
प्राकृत: अपभ्रंश; अर्वाचीन तद्भव पृ० ३८२-३८३. देशी भाषाओ: मुप्य
विकारो, वक्ष पृ० ३८३-३८४. प्रत्ययमां विकार पृ. ३८५. काण अने अर्थ

પૃ. ૩૮૫-૩૮૭. ભૂતી ગુજરાતી પૃ. ૩૮૭-૩૮૮. સ્વરભાર પૃ. ૩૮૮-૩૮૯

અકરણુ ૩૧મું-દ્વિરેકત શબ્દ પૃ. ૩૮૯-૩૯૪

દ્વિરેકતિ: અર્થ: નામ; સર્વનામ; વિરોધણુ; ક્રિયાવિરોધણુ; ક્રિયાપદ પૃ. ૩૮૯-૩૯૩. અનુકરણવાચક શબ્દો; પર્યાયશબ્દથી દ્વિરેકતિ પૃ. ૩૯૩-૩૯૪

અકરણુ ૩૨મું-પદવિન્યાસ પૃ. ૩૯૫-૩૯૭

લક્ષણુ: પ્રત્યયાત્મક ભાષા અને પદવિન્યાસ; ગુજરાતી ભાષા અને નિયમ; સામાન્ય સૂચના પૃ. ૩૯૫-૩૯૭

અકરણુ ૩૩મું-વાક્યાર્થ અને વાક્યપૃથક્કરણુ પૃ. ૩૯૭-૪૦૩

વાક્યાર્થનું સ્વરૂપ; ભિન્ન મતો-મીમાંસક મત: પ્રભાકરમત-નિષ્કર્ષ પૃ. ૩૯૭-૩૯૮. વૈયાકરણુમત: શાબ્દબોધ: સંસર્ગ પૃ. ૩૯૯. પૃથક્કરણુ: બે ભાગ: ઉદ્દેશ્યવર્ધક; વિધેયવર્ધક; વિધેય પૃ. ૩૯૯-૪૦૩

અકરણુ ૩૪મું-વાક્યપૃથક્કરણુ: પ્રધાન અને ગૌણ વાક્ય પૃ. ૪૦૪-૪૧૩

લક્ષણુ: ગૌણ વાક્યના પ્રકાર; મિશ્ર વાક્ય; સંયુક્ત વાક્ય પૃ. ૪૦૪-૪૦૫. વાક્યપૃથક્કરણુના નમુના પૃ. ૪૦૮-૪૧૩

અકરણુ ૩૫મું-વિરામચિહ્ન પૃ. ૪૧૪-૪૨૧

વિરામચિહ્નના પ્રયોગનું મૂળ: પ્રકાર: લાભ પૃ. ૪૧૪. પૂર્ણવિરામ; પ્રત્યાર્થ; ઉક્તિવાચક ચિહ્ન પૃ. ૪૧૪-૪૧૬. અલ્પવિરામ પૃ. ૪૧૬-૪૧૭. અર્ધવિરામ પૃ. ૪૧૮. મહાવિરામ પૃ. ૪૧૮-૪૧૯. વિગ્રહરેખા; ગુરુરેખા પૃ. ૪૧૯-૪૨૦. કૌંસ ૪૨૦. અવતરણુચિહ્ન પૃ. ૪૨૦-૪૨૧

અકરણુ ૩૬મું-ભાષાશૈલી પૃ. ૪૨૧-૪૨૫

સૂચના અને નિયમ-શૈલી વિષયને અનુસારી; સરળતા, માધુર્ય, શિષ્ટતા, સ્વાભાવિકતા, વિશદતા, અને અસંદિગ્ધતા પર લક્ષ રાખવું; દોષો પરિહારવા પૃ. ૪૨૧-૪૨૨. માધુર્ય અને સ્વાભાવિક શૈલી પૃ. ૪૨૨; શિષ્ટ પુસ્તકની ભાષા અનુસરવી; વિશદ શૈલી; એકધારી ભાષા; પ્રસિદ્ધ શબ્દો ને અલંકાર પૃ. ૪૨૩.

સાદી, સંક્ષિપ્ત, અને ચોક્કસ શૈલી; વિદેશીય શૈલીનું અનુકરણ; ઉપસંહાર પૃ. ૪૨૪-૪૨૫

અકરણુ ૩૭૩—ભાષાશુદ્ધિ: તત્સમ શબ્દના સામાન્ય દોષ પૃ. ૪૨૫-૪૪૧.

તત્સમ શબ્દની જોડણી પૃ. ૪૨૫-૪૨૬. સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દના દોષની યાદી પૃ. ૪૨૬-૪૩૫. ફારસીઅરબી શબ્દની યાદી પૃ. ૪૩૬-૪૪૧

અકરણુ ૩૮૩—શબ્દો છટા પાડવા: જોડણી પૃ. ૪૪૧-૪૬૧

વિષય: તેની અગત્ય અને તે વિષે વિપ્રતિપત્તિ પૃ. ૪૪૧-૪૪૨. લીટીને અન્તે શબ્દ તોડવાના નિયમ પૃ. ૪૪૨-૪૪૪. શબ્દો છટા પાડવાની અગત્ય: નિયમો પૃ. ૪૪૪-૪૪૫. જોડણીના નિયમ ઉચ્ચારને કે વ્યુત્પત્તિને આધારે? પૃ. ૪૪૫-૪૪૬. કેવળ ઉચ્ચારને આધારે જોડણી નક્કી કરાતી નથી તેનાં કારણ; અકાર ક્યાં શાન્ત છે? પૃ. ૪૪૬-૪૪૭. કેટલાક નિહલામાં એકાર, એકારના પહોળા ઉચ્ચાર તથા અચુક વર્ણના બે ઉચ્ચાર; કેટલાક શબ્દના ઉચ્ચારમાં ને વ્યુત્પત્તિમાં હકાર; અપભ્રંશ ને બ્દ ગુ.માં હકાર પૃ. ૪૪૭-૪૫૦. ઇકાર, હકારના હ્રસ્વદીર્ઘ ઉચ્ચારનો નિર્ણય કઠિન પૃ. ૪૫૦. જોડણીના નિયમ નક્કી કરવામાં લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય તત્ત્વ પૃ. ૪૫૦. જોડણીના નિયમ પૃ. ૪૫૦-૪૬૧.

અકરણુ ૩૯૩—પ્રબન્ધ: પ્રકાર: કાવ્યવિચાર પૃ. ૪૬૧-૪૯૫

ગદ્ય, પદ્ય, અને મિત્રા; પદ્ય અને કાવ્ય પૃ. ૪૬૧. કાવ્યનું લક્ષણ પૃ. ૪૬૧-૪૬૩. સાહિત્યનું ઉત્તમ અંગ પૃ. ૪૬૩. પ્રસાદ આવશ્યક; કૃત્રિમ ને કિલ્લ પદ્ય કાવ્ય નથી પૃ. ૪૬૩-૪૬૪. કેવા ગુણથી કવિ થવાય? પૃ. ૪૬૪. રસ: રસનું સ્વરૂપ પૃ. ૪૬૪-૪૬૬. દોષ: સ્વરૂપ ને પ્રકાર પૃ. ૪૬૬-૪૬૮. ગુણ પૃ. ૪૬૮-૪૬૯. ગુણોનાં વ્યંજક-વર્ણ, સમાસ, ને રચના પૃ. ૪૬૯. અલંકાર; ગુણ ને અલંકારનો ભેદ પૃ. ૪૬૯-૪૭૦. શરીરસંપત્તિ ને કાવ્યસંપત્તિ: રીતિ. વૃત્તિ; શબ્ધા; પાક પૃ. ૪૭૦-૭૧. રીતિ ને વૃત્તિ પૃ. ૪૭૧-૭૨; તાત્પર્ય શબ્ધા; પાક પૃ. ૪૭૨-૭૪. રસ અને ભાવ; સાપ્તિક ભાવ, રસાભાસ ને ભાવા-ભાસ પૃ. ૪૭૪-૭૫. અલંકાર; પ્રકાર; શબ્દાલંકાર; અર્થાલંકાર પૃ. ૪૭૫. ઉપમા; પૂર્ણોપમા; હૃત્તોપમા પૃ. ૪૭૬-૭૭. રૂપક પૃ. ૪૭૭-૭૮. અનન્વય: ઉપમેયોપમા;

પરસ્પરોપમા; પ્રતીપ પૃ. ૪૭૮-૭૯. વ્યતિરેક પૃ. ૪૮૦. અર્થાન્તરન્યાસ પૃ. ૪૮૦-૮૧. ઉપેક્ષા પૃ. ૪૮૧-૪૮૨. શ્લેષ પૃ. ૪૮૨. પરિસંખ્યા પૃ. ૪૮૨-૪૮૩. દૃષ્ટાન્ત પૃ. ૪૮૩-૪૮૪. અતિશયોક્તિ પૃ. ૪૮૪-૮૭. નિર્દેશના પૃ. ૪૮૭-૪૮૮. વ્યાજસ્તુતિ પૃ. ૪૮૮. વિષમ પૃ. ૪૮૮. સહોક્તિ; વિનોક્તિ પૃ. ૪૮૯. વિરોધાભાસ પૃ. ૪૮૯. અપ્રસ્તુતમરાંસા પૃ. ૪૯૦. સ્વભાવોક્તિ પૃ. ૪૯૦-૯૧ આક્ષેપ પૃ. ૪૯૧. અપહ્નુતિ પૃ. ૪૯૧. દ્રશ્ય અને શ્રવ્ય પૃ. ૪૯૨. વસ્તુ: પ્રકાર પૃ. ૪૯૨. નાયકના પ્રકાર પૃ. ૪૯૨-૯૩ નાટક; સંધિ પૃ. ૪૯૩-૪૯૪. નાટ્ય: નૃત્ય, નૃત પૃ. ૪૯૪. પ્રકરણ પૃ. ૪૯૪. શ્રવ્ય કાવ્ય; પ્રકાર; મહાકાવ્ય; ખંડ કાવ્ય પૃ. ૪૯૪-૯૫. કથા અને આખ્યાયિકા પૃ. ૪૯૫. ચરમૂ; બિરુદ પૃ. ૪૯૫.

પ્રકરણ ૪૦ અં-વૃત્તવિચાર પૃ. ૪૯૬-૫૦૭.

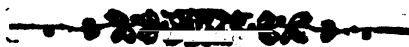
વૃત્ત: છન્દ; છન્દના ભાગ; વૃત્ત અને જાતિ પૃ. ૪૯૬. ગણ પૃ. ૪૯૭. ચોપાઈ; દોહરો; છપ્પો પૃ. ૪૯૭-૪૯૮. ચરણાકુલ; પ્લવંગમ; મહીદીપ; ગજલ પૃ. ૪૯૮-૪૯૯. ઉધોર; હરિગીત; રોલા પૃ. ૫૦૦. સવૈયા એકત્રીસા; ગુલણા; કુંડળીઓ પૃ. ૫૦૦-૫૦૧. મનહર પૃ. ૫૦૧. આર્યા પૃ. ૫૦૧-૫૦૨. અનુક્રમ પૃ. ૫૦૨. પ્રમાણિકા; ઇન્દ્રવજ્ર; ઉપેન્દ્રવજ્ર; ઉપજાતિ પૃ. ૫૦૨-૫૦૩. દોષક; લલિત; દ્રુતવિલંબિત પૃ. ૫૦૩. મોતિદામ; તોટક; ભુજંગી પૃ. ૫૦૩-૫૦૪. નારાય પૃ. ૫૦૪. વસન્તતિલકા પૃ. ૫૦૪. માલિની પૃ. ૫૦૪. મન્દાકાન્તા પૃ. ૫૦૪. હરિણી પૃ. ૫૦૪. શિખરિણી પૃ. ૫૦૫. શાર્દૂલવિકીરિત પૃ. ૫૦૫. સ્મધરા પૃ. ૫૦૫. વૈતાલીય; પુષ્પિતામ્રા પૃ. ૫૦૫-૫૦૬. માત્રાસમક; પાદાકુલક પૃ. ૫૦૬

પૂર્તિ પૃ. ૫૦૭-૫૧૮.

વર્ણકમાનુસારી સૂચી પૃ. ૫૧૯-૫૬૪

શબ્દચુલ્પત્તિદર્શક સૂચી પૃ. ૫૬૫-૫૭૭

મુખ્ય ભૂલોનું શુદ્ધિપત્રક ૫૭૯-૮૦

ગુજરાતી ભાષાનું બૃહદ્ વ્યાકરણ

પ્રકરણ ૧લું

ભાષા: ઉત્પત્તિ અને વિકાસ

વ્યક્ત ભાષા—વ્યક્ત ભાષા યોલવાની શક્તિ એ મનુષ્યત્વનું એક ખાસ લક્ષણ છે. ઈતર પ્રાણીઓ પોતાની લાગણી અનેક પ્રકારના અવાજથી દર્શાવી શકે છે; પરંતુ એ અવાજ મનુષ્યના શબ્દ જેવો સ્પષ્ટ નથી.

ભાષાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ—કળી ન શકાય એવી દરેક ગૂઢ બાબતને દિવ્ય માનવાનો પ્રચાર પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યો આવે છે. જેમ જેમ કેળવણીની વૃદ્ધિ થાય છે તેમ તેમ એવી ઘણી ગૂઢ જણાતી બાબતનાં કારણ સમજાય છે એટલે તે દિવ્ય ગણાતી બંધ થાય છે. આ નિયમને અનુસાર, ભાષાની ઉત્પત્તિને પ્રાચીન પ્રજાઓ દિવ્ય માનતી; પરંતુ કાલક્રમે, જેમ બધી વસ્તુઓમાં કાર્યકારણભાવનો સંબંધ છે તેમ ભાષાની ઉત્પત્તિમાં પણ છે એમ સમજવા માંડ્યું. મનુષ્યના મનમાં પ્રથમ વિચાર ઉત્પન્ન થયા—જે જે પદાર્થ તેના જોવામાં આવ્યા તે તે પદાર્થના સંસ્કાર તેના મન પર પડ્યા—અને તે વિચાર પછી ભાષાદ્વારા બહાર નીકળ્યા. ઉત્કાન્તિવાદના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જેમ જંગલી પ્રાણીની અવસ્થામાંથી ક્રમે ક્રમે સુધરી મનુષ્ય હાલની સ્થિતિએ પહોંચ્યો, તેમ તેનો ધ્વનિ પ્રથમ ગુંચવણુ-ભરેલો હતો તે ધીમે ધીમે સુધરતો ગયો. મનુષ્યના શરીરના બંધારણમાંજ ભાષાનું બીજ રહેલું છે એમ સમજાયે તો આપણે કબૂલ કરવુંજ પડશે કે જેમ જેમ તેની મગજશક્તિ અને ઉચ્ચારના અવયવોનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ તેની ભાષામાં સુધારો થતો ગયો. આ પ્રમાણે જેમ જેમ નીચ પ્રાણીમાંથી ક્રમે ક્રમે વિકાસ

પામતાં મનુષ્યનું સ્વરૂપ અંધાતું ગયું તેમ તેમ તેની ભાષા પણ વધારે વધારે સ્પષ્ટ થતી ગઈ અને ખીલવા માંડી. જંગલી પ્રદેશના વાનર જેવા મનુષ્ય નમ્ન સ્થિતિમાં પોતાનાજ જેવી જંગલી સ્ત્રીઓની સાથે હાથમાં ચક્રમક લઈ જંગલમાં ફરતા અને આહારને અર્થે કોઈ વનસ્પતિ શોધતા ત્યારે તેમને ભાષાની બહુ જરૂર નહોતી. તેમનામાં આનન્દનો કે શોકનો કોઈ આવેશ આવતો કે તેઓ તરતજ કુદરતની પ્રેરણાથી કંઈક નિશાનીથી કે હુર્ષશોકના ઉર્જારથી— ખૂમથી તે આવેશ દર્શાવતા. આરંભમાં ક્ષુધા, તૃષ્ણા, હુર્ષ, શોક, આશ્ચર્ય, અને એવી એકાએક થઈ આવતી ખીજી લાગણીઓ દર્શાવવા માટે વ્યવસ્થિત ભાષાની તેમને કંઈ જરૂર નહોતી. પરંતુ જેમ જેમ તેમની સ્થિતિ સુધરતી ગઈ, તેઓ વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરતા ગયા અને તેના ધર્મો વિચારવા લાગ્યા, જે જે પદાર્થમાં મુખ્ય ધર્મ સરખા જોયા તે તે પદાર્થના જુદા જુદા વર્ગ બાંધતા ગયા, એક વર્ગના પદાર્થને અન્ય વર્ગના પદાર્થથી ઓળખતા ગયા, તેમના મન પર પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી થયલા સંસ્કાર સદૃશ વસ્તુના દર્શન કે શ્રવણથી જાગ્રત્ થતા ગયા અને એ રીતે તેમની સ્મરણશક્તિ કેળવાતી ગઈ, તેમ તેમ ભાષાની વધારે વધારે જરૂર પડતી ગઈ. વળી તેમના મનમાં જે વિચાર ઉદ્ભવ્યા તે અન્યને દર્શાવવાની જ્યાંસુધી જરૂર પડી નહિ ત્યાંસુધી ભાષાની બહુ જરૂર પડી નહિ; માટે ધર, કુટુંબ, અને સમાજના અંધારણમાંજ ભાષાની ઉત્પત્તિનું ખીજ રહેલું છે. આરંભમાં ભાષા ગુંચવણભરેલી, બદલાતી, અને અનિશ્ચિત હતી, તે ક્રમે ક્રમે ટેવના બળથી સ્પષ્ટ, સ્થિર, અને નિશ્ચિત થતી ગઈ.

ભાષા અને અગ્નિની શોધ—કેટલાક વિદ્વાનો ભાષાની ઉત્પત્તિને અગ્નિની શોધની સાથે સંબંધ છે એમ કહે છે. અગ્નિની શોધથી આશ્ચર્ય પામી ચૂલાની આસપાસ બેઠેલા માણસોએ પોતાની આશ્ચર્યની લાગણી પરસ્પર પ્રત્યે ચેષ્ટા અને ખૂમો વડે દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો હશે અને તેમનાં મુખમાંથી અનેક પ્રકારના ધ્વનિ નીકળ્યા હશે. આ પ્રમાણે આકસ્મિક રીતે શબ્દોનો આવિર્ભાવ

થયો એમ એ વિદ્વાનોનું માનવું છે. પછી એકજ વસ્તુ કે વિચાર દર્શાવવા એકજ શબ્દ વાપરી તેઓ પોતાના વિચાર પરસ્પર સમજાવતા ગયા. નંગલી લોકોની વાણી અવ્યાકૃત-સ્પષ્ટતા અને વિકાસ વગરની-અને અપૂર્ણજ હોય છે, તેથી તેમને એણી મદદ લેવી પડે છે અને તેમ કરે છે ત્યારે તેઓ એક ખીબને પોતાનો ભાવ સમજાવી શકે છે.

વાણીની દિવ્યતા—વાણીની મહત્તા અને આવશ્યકતાને લીધેજ જુદી જુદી પ્રજાઓ વાણીને દિવ્ય માને છે. શબ્દપ્રહ્લના પ્રકાશ વગર જગત્માં સર્વત્ર અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર પ્રસરત એમ દંડી કવિ વર્ણવે છે.

શબ્દના પ્રકાર—શબ્દના બે પ્રકાર છે, ધ્વનિમય અને વર્ણુ-મય. પશુઓનો શબ્દ ધ્વનિમય અને આપણો વર્ણુમય છે. કુતરા, ખિલાડા, ઘોડા, બળદ, ઘેટાં, દેડકા, કાચબા, અને કાગડાના બોલવામાં સ્વરો, શુદ્ધ અને સંકીર્ણ, હ્રસ્વ કે દીર્ઘ, અનુનાસિક કે અનનુનાસિક, ઓળખી શકાય છે. એમના શબ્દોમાંથી બધા સ્વરો એકઠા કરી શકાય છે. વળી પ્રાણીઓના શબ્દોમાં કેટલાક સુસવાટ ને ધુબરાના અવાજ ઘણા સામાન્ય છે. ખરાં વ્યંજન, એટલે અન્તઃસ્થ સિવાય બધાં વ્યંજન, ખાતલ કરતાં તમામ વર્ણુ પ્રાણીના અવાજમાં જોવામાં આવે છે.

પ્રાણી અને વ્યંજનના ઉચ્ચાર—એકલા મનુષ્યજ વ્યંજનનો ઉચ્ચાર કરી શકે છે. કોઈ કહેશે કે ઘણાં પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓના ઉચ્ચારમાં વ્યંજન જોવામાં આવે છે. કાગડાઓ કાકા કરે છે અને ઘેટાં બેબેં કરે છે. આ ઉચ્ચારમાં વ્યંજન છે એમ લાગે છે; પરંતુ એ ઉચ્ચારમાં વ્યંજન નથી. કાગડા કાકા નથી કરતા અને ઘેટાં બેબેં નથી કરતાં. પરંતુ એ વ્યંજનને મળતા વર્ણુ તેઓ ઉચ્ચારે છે. તેઓ વ્યક્ત ધ્વનિને એટલે વર્ણુને મળતો અવાજ કરે છે; પરંતુ વર્ણુનો ઉચ્ચાર કરી શકતાં નથી એમ કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓનું માનવું છે.

ભાષાનું મૂળ ધ્વનિ—ભાષાનું મૂળ ધ્વનિ—બૂમ છે. પ્રાણિ-માત્રમાં તે જોવામાં આવે છે. મનુષ્યમાં અને ઊંચી જાતનાં ઈતર પ્રાણીઓમાં ધ્વનિ એક સ્વતન્ત્ર ઉચ્ચાર તરીકે રહેલો છે. અમુક લાગણી દર્શાવવા તે સ્વાભાવિક રીતેજ નીકળી આવે છે. કેટલાક ભાવ ને થોડાક વિચાર દર્શાવવા માટે એ ધ્વનિ પૂરતો છે.

પ્રાણી અને ધ્વનિ—નીચલાં પ્રાણીમાં તેમજ ઉપલાં પ્રાણીમાં બાહ્યાવસ્થામાં એકજ જાતનો ધ્વનિ નીકળે છે. નવું જન્મેલું બાળક એવો એકજ સાદ કાઢે છે.

એકના એક અવાજને જરી રાખવો, તેની પુનરુક્તિ કરવી, તેને ઊંચોનીચો કરવો—આ જુદી જુદી લાગણીઓ દર્શાવવાના આરંભના પ્રયત્ન છે. ઘાંટામાં ફેરફાર કરવાથી ઉચ્ચારસ્થાન કેળવાય છે. આ પ્રમાણે હુર્ષ કે શોકના પ્રકાર, તૃષ્ણા, ભય, આરોગ્ય, રોગ, ક્ષુધા, તૃપ્તા, ગરમીના ઓછાવત્તા અંશ—એ બધું અવાજથી દર્શાવી શકાય છે.

આપણે જોઈએ છીએ કે કુતરા પોતાના અવાજથી લાગણી સ્પષ્ટ રીતે બતાવી શકે છે. તે પોતાના મિત્રને શત્રુથી કે અજાણ્યાથી ઓળખી કાઢે છે ને એ જ્ઞાન શબ્દથી સૂચવે છે. તે મિત્ર પ્રત્યે આવકારના ધ્વનિ અને શત્રુ પ્રત્યે ત્રાસ અને ભયના ધ્વનિ કરે છે તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. તે આપણને ચેતવે છે, બહાર જવાની ઈચ્છા દર્શાવે છે, અને આપણો ઉપકાર માને છે. એ રીતે તે ઘણી લાગણીઓ ધ્વનિમાત્રથી કે એછા સાથે ધ્વનિથી ખુલ્લી કરે છે. પોતાની પાસે શંકાપડતો માણસ આવે તો તે ઊંધમાં પણ ભસે છે.

ધ્વનિ અને કેવળપ્રયોગી અવ્યય—ઘણી ભાષામાં કેવળપ્રયોગી અવ્યય સામાન્ય છે—Ah! Oh! Eh!—આ! ઓ! એ! હુર્ષ, શોક, ભય, ઈચ્છા, શંકા—એવી લાગણીઓથી એ અવ્યય ઉત્પન્ન થયાં છે અને એ લાગણી દર્શાવવા હજી પણ પૂરતાં છે.

પ્રાણીઓના અવાજથી તેમનામાં તર્કશક્તિ ને સ્મરણશક્તિ છે એમ આપણે ધારીએ છીએ. જેમ જેમ મનુષ્યની માનસિક શક્તિનો વિકાસ વધતો ગયો અને જરૂરીઆતો વધતી ગઈ, તેમ તેમ એ અવાજના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો ગયો. આરંભમાં એ ધ્વનિ કેવળ-પ્રયોગી અવ્યયના સ્વરૂપમાં હતા, તેને બદલે તેમાં અક્ષરો ઉમેરાઈ મોટા શબ્દ બન્યા.

‘અ’, ‘ઇ’, અને ‘ઉ’ જેવા સાદા વર્ણ માત્ર ઉદ્દગારરૂપ છે; પરંતુ બધી ઈંડો-ચુરોપીઅન ભાષામાં તેમાંથી ઘણા શબ્દ બન્યા છે. હ્રસ્વદીર્ઘના ભેદથી, સંમીલનથી, અને એવી બીજી રીતે તેનાં કેટલાંક સર્વનામ અને ક્રિયાપદ બન્યાં છે. તે ગતિ, સ્થળ, અભાવ, વગેરે દર્શાવે છે.

શબ્દનો દ્વિર્ભાવ—વળી પ્રાણીઓમાં અને આપણામાં બાળકોમાં શબ્દનો દ્વિર્ભાવ કરવાની ખાસિયત જેવામાં આવે છે. કોઈ શબ્દ પર ભાર મૂકવો હોય તો આપણે તેનો દ્વિર્ભાવ કરીએ છીએ—એ વાર ઉચ્ચારીએ છીએ કે તેને લંબાવીએ છીએ. જા જા, આવ આવ, ફૂર ફૂર, પપા (પાપા), મામા, દાદા—આવા શબ્દ ઘણી ભાષામાં જેવામાં આવે છે. સંસ્કૃતમાં ત્રીજા ગણના તમામ ધાતુઓમાં દ્વિર્ભાવ થાય છે; તેમજ ઇચ્છાવાચક રૂપમાં અને પૌન:પુન્યવાચક—ક્રિયા વારંવાર થાય છે એવું બતાવનાર—રૂપમાં પણ ધાતુનો દ્વિર્ભાવ થાય છે.

આવી અનેક રીતે એકાક્ષરી શબ્દમાં વૃદ્ધિ થાય છે. ચીની ભાષામાં ૪૦,૦૦૦ એકસ્વરી શબ્દ છે. બીજી ભાષાઓમાં બીજી યુક્તિઓ વપરાઈ છે. એકસ્વરી શબ્દનો વધારો કરવાને એક બીજા સાથે શબ્દો જોડવામાં આવ્યા છે. જોડાયેલા શબ્દ પ્રત્યયરૂપ બન્યા છે. આથી વ્યાકરણનાં રૂપની વૃદ્ધિ થતી ગઈ છે.

ધ્વનિ અને ભાષાનો વિકાસ—આ પ્રમાણે ભાષામાત્રનું મૂળ ધ્વનિમાં છે. પશુ, પક્ષી, વાનર, અને મનુષ્યના અવાજમાં ઘણું

સાદૃશ્ય છે. પશુનો ધ્વનિ જેમ અવ્યક્ત છે તેમ મનુષ્યનો પણ આરંભમાં તેવોજ હોતો અને બાલ્યાવસ્થામાં હજી પણ તેવોજ હોય છે. એ અવ્યક્ત ધ્વનિમાંથી વિકાસ પામી મનુષ્યની ભાષા અંધારી છે. પશુઓ ખૂબ પાડતાં જે અવાજ કરે છે તે કેળવાયાથી ને વિકાસ પામવાથી તેનાં, આદેશસૂચક, અન્તરસૂચક, સંખ્યાસૂચક, પુરુષત્વ-સૂચક, કે સ્ત્રીત્વસૂચક નામ, દર્શક સર્વનામ, કે અવ્યય બન્યાં છે. ભાવસૂચક ધ્વનિ એથી પણ વધારે અગત્યનો છે. એ ધ્વનિ અનેક લાગણીઓ સાથે જોડાયેલો છે અને તેની સાથે અંગચેષ્ટા મળવાથી તે અમુક ક્રિયા કે એક સ્થિતિમાંથી અન્યમાં આવવું એવો અર્થ સૂચવે છે. વ્યાકરણમાં આ કામ ક્રિયાપદ કરે છે.

જે દર્શક સર્વનામની વચ્ચે ક્રિયાપદ આવવાથી સાદા વાક્યનું બીજા રોપાય છે. અવાજથી પ્રાણીઓ જાણે નીચે પ્રમાણે વાક્ય બોલતાં ન હોય એવું જણાય છે:—

આ (કાંટો) એ (શરીરના લાગને) ઓ ! (દુઃખ દે છે);

એ (ખોરાક) આ (પેટને) આ ! (આનન્દ આપે છે).

આમ બોલવાના ને લાગણીના ધ્વનિથી પ્રાણીઓ વાક્ય બનાવી ભાષા વાપરતાં ન હોય એમ જણાય છે. આવે સ્થળે દર્શક સર્વનામને બદલે વસ્તુનાં નામ અને ભાવને બદલે ક્રિયાપદ વાપરીએ એટલે સાદાંમાં સાદાં વાક્ય બને છે.

અનુકરણશબ્દ—વળી પ્રાણીઓના અવાજને અને અચેતન કુદરતના અવાજને અનુસરતા અવાજથી ભાષામાં ઘણા શબ્દ બને છે, તે અનુકરણશબ્દ કહેવાય છે. ફડફડાટ, ખડખડ, ચપચપ, ધબધબ, લપલપાટ, વગેરે એવા દાખલા છે.

ઉપસંહાર—આ ઉપરથી સમજાશે કે પ્રાણીના અવાજોમાં ભાષાનાં જે અગત્યનાં મૂળ તત્ત્વ જોવામાં આવે છે:—૧. એક ધ્વનિ

કુદરતી રીતે એની મેળેજ નીકળે છે; કંઈક જોઈએ છે કે કંઈક લાગણી થાય છે એમ એ બતાવે છે; અને ૨. પ્રાણીઓ પોતાની ઇચ્છાથી જે ધ્વનિ બહાર કાઢે છે તે. એ ધ્વનિ કોઈને યોલાવવું હોય અને ચેતવણી કે ધમકી આપવી હોય ત્યારે તેઓ વાપરે છે. ખીજાં પ્રાણીઓ કરતાં મનુષ્યનાં ઉચ્ચારસ્થાન ને મગજ વધારે વિકાસ ને સંસ્કાર પામી શકે એવાં છે; તેથી એ બે જાતના ધ્વનિમાંથી તેણે ભાર મૂકીને, દ્વિભાવ કરીને, ઘાંટામાં અનેક રીતનો ફેરફાર કરીને વિચિત્ર પ્રકાર ઉત્પન્ન કર્યાં. ચેતવવાના અને યોલાવવાના ધ્વનિમાં દર્શક ધાતુનું ખીજ રહેલું છે; તેમાંથી સંખ્યાવાચક, જાતિવાચક, અને અન્તરવાચક શબ્દ બન્યા છે. ભાવવાચક ધ્વનિ અને દર્શક શબ્દ ભેગા થઈ સાદાં વાક્ય બન્યાં છે અને એ ધ્વનિમાંથી ક્રિયાપદ ઉદ્ભવ્યાં છે. અચેતન કુદરત તેમજ પ્રાણીના ધ્વનિના અનુકરણથી પદાર્થનાં નામ, ખાસ ક્રિયાપદ, અને કૃદન્ત બન્યાં છે. આ પ્રમાણે આરંભમાં પ્રજનો શબ્દકોષ બને છે. સાદૃશ્ય જોઈ શબ્દ વાપરવાથી, આખા વર્ગને લાગુ પડે એવા જાતિવાચક શબ્દ બનાવવાથી, અને યુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી કેટલાક શબ્દોને પ્રત્યયો જેવા ગણી તે વડે અને ઉપસર્ગ વડે અનેક નવા શબ્દ ઘડવાથી વૈયાકરણ જેને પદચ્છેદ કહે છે તેવો પદોનો સંપૂર્ણ વર્ગ માણસ બનાવે છે અને જરૂરીઆત પ્રમાણે શબ્દકોષમાં વૃદ્ધિ કરે છે.

પ્રકરણ ૨જું

ભાષા: પ્રકાર

પ્રકાર—ભાષાના બંધારણ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર થાય છે:—૧. પ્રત્યયરહિતા; ૨. સમાસાત્મિકા; ૩. પ્રત્યયાત્મિકા; અને ૪. પ્રત્યયલુપ્તા.

૧. પ્રત્યયરહિતા—આ પ્રકારની ભાષામાં પૂર્વગ કે પ્રત્યય નથી. તેમજ જુદા જુદા પદચ્છેદ માટે જુદાં જુદાં પદ નથી. એકનું એક પદજ સ્થાન પ્રમાણે નામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ, વગેરે બને છે. ધાતુઓજ

કંઈ પણ ફેરફાર વિના પદ તરીકે વપરાય છે. બધા શબ્દ એકસ્વરી છે. શબ્દને પ્રત્યય લાગતા નથી અને તેનાં વાક્ય બને છે ત્યારે એકજ શબ્દ વાક્યમાં સ્થળ પ્રમાણે નામ, ક્રિયાપદ, કે વિશેષણ તરીકે ગણાય છે. આ કારણથી એ પ્રકારની ભાષા પ્રત્યયરહિતા, એકસ્વરી, કે ક્રમાનુસારિણી કહેવાય છે.

ચીની ભાષા આ પ્રકારમાં આવે છે. એમાં પ્રત્યેક શબ્દ એક-સ્વરી હોય છે, તેથી એ પ્રકાર ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે એકસ્વરી કહેવાય છે. કંઈ પણ ફેરફાર વગર એકનો એક શબ્દ નામ, ક્રિયાપદ, વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ, કે અવ્યય તરીકે વપરાય છે. એ ભાષામાં એકજ શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે. જેમકે, 'ટાઓ'નો અર્થ—ફાડવું, પહોંચવું, ઠાંકવું, વાવટો, અનાજ, રસ્તો, વગેરે થાય છે; તેમજ 'લુ'નો અર્થ—રત્ન, ઝાકળ, ધડવું, ગાડી, બાણુ પર જવું, રસ્તો, વગેરે થાય છે. શબ્દના અર્થ બે રીતે નક્કી થાય છે:—૧. પર્યાય શબ્દ સાથે મૂકવામાં આવે છે; જેમકે, ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે 'ટાઓ' અને 'લુ'ના અનેક અર્થ છે, પણ બંનેને સાથે મૂકવાથી 'ટાઓ'નો અર્થ રસ્તોજ થાય છે; ૨. સ્થાન-થી અર્થ નક્કી થાય છે. 'ટા'માં ઊંચાઈનો અર્થ છે. એને કાઈ શબ્દની પહેલાં મૂક્યો હોય તો એ વિશેષણ બને છે અને કાઈ શબ્દની પછી મૂક્યો હોય તો એ ક્રિયાપદ થાય છે; જેમકે, 'ટા જિન' = ઊંચો માણસ; પણ 'જિન ટા' = માણસ વધે છે; કે માણસ ઊંચો છે. 'ટા', 'લિ,' વગેરે શબ્દોના અનેક અર્થ છે. 'ટા' = ઊંચા કે મોટા થવું, મોટાઈ, ઊંચાઈ; ઊંચી રીતે. 'લિ' = હળ ફેરવવો, હળ, હળ ખેંચનાર—બળદ. અમુક શબ્દ નામ, ક્રિયાપદ, કે અવ્યય છે તે, ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે વાક્યમાં તેના સ્થાન પરથી નક્કી થાય છે. ચીની ભાષામાં જેવો ધાતુનો ઉચ્ચાર કર્યો કે તરતજ તે ધાતુ જતો રહી ઉદ્દેશ્ય કે વિધેય થાય છે—અર્થાત્, નામ કે ક્રિયાપદ બને છે.

વિલક્તિ બે પ્રકારે દર્શાવાય છે:—

૧. નિપાતથી

૨. સ્થળથી

દાખલા:—

૧. જિન ચિ કિઉન (માણસનો રાજ).

૨. કાઉએ જિન (રાજ્ય માણસ=રાજ્યનો માણસ). પછીના અર્થનું નામ પ્રથમાના અર્થના નામની પૂર્વે આવે છે.

ચીના લોક શબ્દના બે ભાગ પાડે છે:—૧. સંપૂર્ણ શબ્દ અને ૨. અપૂર્ણ શબ્દ. જે શબ્દના અર્થ પૂરા અને સ્વતન્ત્ર છે, એટલે જેને આપણે નામ અને ક્રિયાપદ કહીએ છીએ, એવા શબ્દ સંપૂર્ણ શબ્દના વર્ગમાં આવે છે. જે શબ્દનો ખરો અર્થ ધસાઈ જવા માંજો છે અને જે સ્વતન્ત્ર શબ્દના અર્થમાં વધારો કરે છે કે તે અર્થને નિશ્ચિત કરે છે અને તેનો અન્વય દર્શાવે છે, તે અપૂર્ણ શબ્દના વર્ગમાં આવે છે. જેના જ્ઞાનથી સ્વતન્ત્ર શબ્દ અને અપૂર્ણ શબ્દ ઓળખતાં શીખીએ તેનું નામ વ્યાકરણ એમ ચીના લોક કહે છે.

૨. સમાસાત્મિકા—આ પ્રકારની ભાષાઓમાં બે મૂળ શબ્દને પ્રલય લગાડ્યા વિના એકઠા કરી સમસ્ત શબ્દ બનાવવામાં આવે છે. આ સમાસમાં એક મૂળ શબ્દ અન્યને ગૌણ થાય છે. ‘મનુષ્યજાત,’ ‘યુદ્ધસમ’ જેવા શબ્દ આ પ્રકારે બની ભાષામાં વપરાય છે. ભાષાના આ વિકાસક્રમમાં કેટલાક શબ્દ નામ અને ક્રિયાપદ તરીકે વપરાતા બંધ થઈ ગયા હોય છે. તે નામની સાથે જોડાઈ વિભક્તિના પ્રલયની અને ક્રિયાપદની સાથે જોડાઈ કાળ કે અર્થના પ્રલયની ગરજ સારે છે. આવી ભાષાઓને સમાસાત્મિકા કે સંયોગાત્મિકા કહી શકાય.

તુર્કી ભાષા એવી છે. બારક અને અમેરિકાના મૂળ વતનીની ભાષાઓ પણ એવી છે. બારકમાં જે મૂળ શબ્દ એકઠા કરવામાં આવે છે તેને ટૂંકા કરવામાં આવે છે. ‘હિલ’=મરણ પામેલું; ‘એગન’=દિવસ; આ બે શબ્દોને ભેગા કરી ‘ઇલહન’ શબ્દ બનાવે છે, તેનો અર્થ ‘સંધ્યાકાળ’ એવો થાય છે.

તુર્કી ભાષામાં ‘ચહાવું’ને માટે ‘સેવ’ શબ્દ છે. ‘એર’ શબ્દ ગૌણ છે; એથી વિશેષણ કે કૃદન્ત બને છે. બેનો સમાસ કરવાથી ‘સેવ-એર’ શબ્દ બને છે અને તેનો અર્થ ‘ચહાતો’ એવો થાય છે. ‘સેન’ એટલે

‘તું’ અને ‘સિઝ’=‘તમે.’ ‘સેવ-એર-સેન’=તું ચહાય છે; ‘સેવ-એર-સિઝ’=તમે ચહાઓ છો.

‘સેવએર’ એ અંગ અને પુરુષવાચક પ્રત્યયની વચ્ચે ‘ડિ’ મૂકવાથી ભૂતકાળ બને છે; જેમકે,

સેવએર-ડિ-ન=તું ચહાતો હતો.

સેવએર-ડિ-નિઝ=તમે ચહાતા હતા.

‘મેક’ એ હેતુવર્થ કૃદન્તનું ચિહ્ન છે; ‘સેવ-મેક’=ચહાવું.

વળી શબ્દના બે ભાગની વચ્ચે પ્રેરક, અભાવ, પરસ્પર ક્રિયા કરવી, ક્રિયા ખમવી, એવા અર્થના શબ્દ મૂકી એક મોટો શબ્દ બનાવી શકાય છે.

આ પ્રકારમાં સાદામાં સાદીથી તે ગુંચવણમાં ગુંચવણભરેલી ભાષાઓ આવેલી છે. જપાનીઝ ભાષા સાદી છે. ખાસ્ક ભાષા ગુંચવણભરેલી છે. ગિનિના કિનારા પર બોલાતી ભાષાઓ નિર્માત્ય છે. કેટલીક, તુક જેવી સમૃદ્ધ છે કેટલીકમાં ઉમેરેલા શબ્દ પ્રત્યય તરીકે અને કેટલીકમાં ઉપસર્ગ તરીકે વપરાય છે. કેટલીકમાં જાતિ નથી અને કેટલીકમાં વચન નથી.

બધી સામાસિક ભાષાઓમાં, ખરૂં જોઈએ તો, ક્રિયાપદ છેજ નહિ. પુરુષવાચક, સ્થળવાચક, કે કાળવાચક પ્રત્યયથી દરેક નામ કે વિશેષણ ક્રિયાપદનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

દ્રાવિડ ભાષા સામાસિક છે. આમાં મુખ્ય ચાર પ્રાન્તિક ભાષા છે:—૧. વાયવ્યમાં, કૃષ્ણા નદીના ઉપલાણના પ્રદેશમાં કાનડી ભાષા બોલાય છે; ૨. ઈશાનમાં, ગોદાવરી અને કૃષ્ણાના નીચલા ને મધ્ય ભાગોનાં સ્થાનમાં અને કોરોમાંડલ કિનારા પર તેલુગુ ભાષા બોલાય છે; એ ભાષા ધણી કામળ છે; ૩. પૂર્વ કિનારે, દેશના મધ્ય ભાગમાં, મદ્રાસ, તાંબેર, ને ત્રાવણકોર પ્રાન્તોમાં પાંડિચરિ અને કારિકલમાં તામિલ ભાષા બોલાય છે; ૪. પશ્ચિમમાં કાચીન અને કાનાનુરની માંહે અને તેની પાસે મલાયલમ્ બોલાય છે. સિલોનની ઉત્તરે તામિલ બોલાય છે. પાલીનું સ્થાન તામિલે લીધું છે.

દ્રાવિડ ભાષાના ઉચ્ચાર ક્રમભંગ છે. તેમાં હકાર નથી. તામિલ-ના લખાણમાં બ, ગ, અને દ તેમજ ત, પ, અને ક વચ્ચે તદ્વાવત નથી. અનુનાસિક, તાલવ્ય, અને શકારને પ્રયોગ વિશેષ છે. મૂર્ધન્ય અક્ષર પણ છે. રકારથી કોઈ શબ્દ આરંભાતો નથી. સં. રાજાનું તામિલમાં 'ધરાયન,' 'ધરાજન' થાય છે.

સામાસિક ભાષાઓમાં લિંગોત્તે ભેદ નથી; તેમ દ્રાવિડ ભાષાઓમાં પણ નથી. પુખ્ત ઉમરના મનુષ્યોનાં નામનેજ લિંગ લાગુ પડે છે. સ્ત્રીનાં નામ બહુવચનમાંજ સ્ત્રીલિંગમાં છે; એકવચનમાં નપુંસકમાં છે. બાળકોનાં નામ પણ નપુંસકમાં છે. ખરૂં જોતાં તામિલમાં બેજ જાતિ છે:—ઉત્તમ જાતિ અને કનિષ્ઠ જાતિ.

સિલોનના દક્ષિણ ભાગમાં સિંધલીજ નામની બીજી સામાસિક ભાષા છે.

૩. પ્રત્યયાત્મિકા—આ પ્રકારમાં ધાતુને પ્રત્યય આવી શબ્દ બને છે; તેમજ ધાતુઓની પૂર્વે ઉપસર્ગ આવે છે. ભાષાના આ વિકાસક્રમમાં, જોડેલાં અવ્યય જુદા પડી શકતાં નથી, પરંતુ શબ્દના અંશરૂપ થઈ પ્રત્યયોની ગરજ સારે છે. આ કારણથી આવી ભાષાઓ પ્રત્યયાત્મિકા કહેવાય છે.

આ વર્ગમાં ઇંડો-યુરોપીઅન ભાષા-સંસ્કૃત, ગ્રીક, લૅટિન, જર્મન, વગેરે-અને સૈમિટિક ભાષા-હીબ્રુ, અરબી, વગેરે-આવે છે.

ઇંડો-યુરોપીઅન અને સૈમિટિક ભાષાઓમાં પ્રત્યયાત્મક ફેરફાર થાય છે તે સરખો નથી. ઇંડો-યુરોપીઅન ભાષાઓમાં પ્રત્યયાત્મક વિકાર સ્વર તેમજ વ્યંજન બંનેને લાગુ પડે છે અને સૈમિટિક ભાષાઓમાં ધાતુના વ્યંજનોમાં ફેરફાર થતો નથી.

ઇંડો-યુરોપીઅન ભાષાઓમાં ધાતુઓ બહુધા એક સ્વરના હોય છે કે એક સ્વર અને બેત્રણ વ્યંજનોના બનેલા હોય છે. સૈમિટિક ભાષાઓમાં ધાતુઓ ત્રણ વ્યંજનોના બનેલા હોય છે; જેમકે, અરબી ભાષામાં ફતલ=મારવું; ફતબ=લખવું; ફૂરૂ=ખોલવું. વળી સ્વરો જોડાઈ

ઘાતુના અર્થમાં ફેર પડે છે; જેમકે, કતલ=તેણે માર્યું; કુતિલ=તે મરાયો; કતલ=ખૂન કરનાર; કિતલ=શત્રુ; કિતલુ=વા.

સૈમિટિક ભાષાઓમાં ઉપસર્ગ અને પ્રત્યયોથી શબ્દો બને છે, પણ તેમાં પ્રત્યયો પર પ્રત્યયો આવતા નથી. તેમાં કૃદન્તો પર તદ્દિતો આવી સાધિત શબ્દ પરથી પુનઃસાધિત શબ્દ બનતા નથી. સૈમિટિક ભાષાઓમાં નામને ત્રણજ વલકિત હોય છે અને એટલી પણ એ વર્ગની બધી ભાષાઓમાં હતી નથી. ઈંટો-યુરોપીઅન ભાષામાં ત્રણ કાળ છે તેવા તેમાં ત્રણ કાળ નથી, માત્ર બેજ છે. એક સંપૂર્ણ થયેલી ક્રિયા અને બીજો અધુરી ક્રિયા બતાવે છે. ક્રિયાપદનાં બીજા ને ત્રીજા પુરુષનાં રૂપ કર્તા કયા લિંગમાં છે તે દર્શાવે છે.

ઘણા ભાષાશાસ્ત્રીઓ પ્રત્યયરહિતા, સમાસાત્મિકા, અને પ્રત્યયાત્મિકા, એ ત્રણ, ઉપર દર્શાવેલી ભાષાની સ્થિતિ ભાષાના કૃમિક વિકાસથી થઈ છે એમ માને છે. પ્રત્યયાત્મિકા સ્થિતિમાં પૂર્વની બે સ્થિતિનાં ચિહ્ન જોવામાં આવે છે. તેમાં એકસ્વરી સ્થિતિમાં જોવામાં આવતા શબ્દસમૂહ તથા સામાસિક સ્થિતિમાં જોવામાં આવતા સમાસ માલમ પડે છે. ઘણા ઉપસર્ગ અને પ્રત્યય આરંભમાં સ્વતંત્ર શબ્દ હતા, તે સામાસિક સ્થિતિમાં શબ્દની સાથે જોડાયા, અને છેવટે પ્રત્યયાત્મિકા સ્થિતિમાં પૂર્વગ અને પ્રત્યયરૂપ થયા.

*દેવ સરખો—પ્રત્યયરહિતા સ્થિતિ

દેવસદશ—સમાસાત્મિકા સ્થિતિ

દિવ્ય—પ્રત્યયાત્મિકા સ્થિતિ

એકસ્વરી અને સામાસિક સ્થિતિમાં ઘાતુમાં કે સંપૂર્ણ શબ્દ-ભાગમાં ફેરફાર થતો નથી. ફેરફાર માત્ર ગૌણ શબ્દભાગમાં થાય છે. પ્રત્યયાત્મિકા સ્થિતિમાં ઘાતુમાં પણ ફેરફાર થાય છે.

* અંગ્રેજીમાં

Like God-Monosyllabic (એકસ્વરી; પ્રત્યયરહિતા)

God-Like-Agglutinative (સમાસાત્મિકા; સંયોગાત્મિકા)

God-ly-Inflectional (પ્રત્યયાત્મિકા)

પ્રત્યયલુપ્તા—ભાષાના ચોથા વિકાસક્રમમાં નિપાતો પ્રત્યયો તરીકે ઓળખાતા પણ નથી. આથી શબ્દ પ્રથમ ક્રમમાં હોય છે તેમ પ્રત્યયરહિત દેખાય છે અને પ્રત્યયની ગરજ સારવા નવીન, સાહાય્ય-કારક શબ્દ વાપરવા પડે છે. આ સ્થિતિને પ્રત્યયલુપ્તા કે વિભાગાત્મિકતા કહી શકાય. અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચ ભાષા એવી છે.

ચોથો ક્રમ ખીજા ક્રમને કેટલેક અંશે મળતો છે. એમાં પણ નિપાતો શબ્દની પૂર્વે કે પછી આવે છે. આથી, ધણે સ્થળે વાક્યમાં શબ્દના સ્થળ પરથી તેનો અર્થ સમજાય છે. અંગ્રેજીમાં of, to, in, for, એ અવ્યય શબ્દોથી ભુદાં છે; પરંતુ એ શબ્દ એકલા વાપરી શકાતા નથી; ક્રમકે એકલા એ શબ્દોનો કંઈ અર્થ થતો નથી. શબ્દોના યોગમાં વપરાય છે, ત્યારેજ એ અર્થનો ઘોષ કરે છે. અંગ્રેજી જેવી ચોથા ક્રમની-વિભાગાત્મિક ભાષામાં પણ ત્રીજા ક્રમના અંશ ક્વચિત્ ક્વચિત્ જોવામાં આવે છે. નામનું બહુવચન, ક્રિયાપદનું ખીજા અને ત્રીજા પુરુષનું એકવચન, છટ્ટી વિલક્ષિત, અને વિશેષણનાં તુલનાત્મક રૂપ પ્રત્યયોથી દર્શાવાય છે.

જેટલી સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યયાત્મિકતા છે તેટલી ગુજરાતી નથી. એમાં ધણા પ્રત્યય ધસાઈ ગયા છે અને એમાં ત્રીજા અને ચોથા, બંને ક્રમના અંશ જોવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૩૦

ભાષા: ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિભાગ

આર્ય પ્રજા—ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ દુનિયાની ભાષાઓના શાસ્ત્રીય અભ્યાસથી એવું સંશોધન કર્યું છે કે ઇ. સ. ની પૂર્વે લગભગ ૨,૦૦૦ વર્ષ ઉપર એશિયાના મધ્ય પ્રદેશમાં આર્ય લોકો રહેતા હતા. તેમનું સામાન્ય વસતિસ્થાન ખોકન્ડ અને બદક્ષનના ડુંગરોમાં હતું. એ પ્રજાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ નથી; પરંતુ ભાષાશાસ્ત્રીઓની શોધથી એવું નક્કી થઈ ચૂક્યું છે કે આર્ય પ્રજાની શાખાઓ મૂળ સ્થાનમાંથી એશિયા

અને યુરોપના બુદ્ધ બુદ્ધ ભાગોમાં ફેલાઈ તે પહેલાં ઘણી સુધરેલી સ્થિતિમાં હતી. એ લોકો ખેતીના કામમાં કુશળ હતા, લુગડાં વણી બાણુતા હતા, ધાતુઓના ઉપયોગથી બાણીતા હતા, વહાણો બનાવતા, તેમજ રક્ષણને માટે અને શત્રુઓને પ્રહાર કરવા માટે તલવાર, ભાલો, ઢાલ, અને તીરકામઠાં જેવાં અસ્ત્રશસ્ત્રોના ઉપયોગ કરી બાણુતા હતા. તેમને સૌ સુધી સંખ્યાનું જ્ઞાન હતું. ‘હબ્બર’ ને માટે આર્ય ભાષાઓમાં સામાન્ય શબ્દ નથી. તેમણે કેટલાક તારાઓનું અવલોકન કરી તેને નામ આપ્યાં હતાં. તેઓ કાળની ગણના ચન્દ્રની ગતિ પરથી કરતા. તેઓ કુદરતની શક્તિઓને દૈવી માની તેને પૂજતા. તેમનામાં અનેક ટોળીઓ હતી અને તે ટોળીઓના બુદ્ધ બુદ્ધ સરદાર હતા. તેમનામાં રાજા નહોતા. તેઓ કુટુંબની વ્યવસ્થાથી પરિચિત હતા. કુટુંબનાં માણસો ઘણા સ્નેહભાવથી ભેગાં રહેતાં. તેમનામાં સ્ત્રીની પદવી પ્રતિષ્ઠિત હતી. આવી હકીકત યુરોપ અને એશિયાની ભાષાઓનો મુકાબલો અભ્યાસ કરી ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ શોધી કાઢી છે. એ બધી ભાષાઓમાં એટલું બધું મળતાપણું છે કે તે બધીનું મૂળ એકજ હોવું જોઈએ એવું અનુમાન બંધ લાગે છે. ઘણા સંસ્કૃત ધાતુઓ આર્ય ભાષાની બુદ્ધી બુદ્ધી શાખાઓમાં માલમ પડે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ એ ભાષાઓને આર્ય ભાષા કે ઇંડો—યુરોપીઅન ભાષા કહી છે.

ઇંડો—યુરોપીઅન ભાષા—ગંગાકિનારાથી આઈસ્લૅન્ડ સુધી અને સ્વીડનથી ક્રીટ સુધી આર્ય પ્રજાની શાખાઓ પ્રસરી ગઈ હતી. હિંદુસ્તાનનો ઘણોખરો ભાગ, અફઘાનિસ્તાન, ઈરાન, અને આર્મિનિઆ, એટલા એશિયાના ભાગ અને રશિયાનો પોણો ભાગ, સ્વીડનનો અને નોર્વેનો ઘણોખરો પ્રદેશ, અને બાસ્ક, હુંગરિ, ને તુર્કસ્તાન સિવાય યુરોપના બધા ભાગમાં ઇંડો—યુરોપીઅન પ્રજાની બુદ્ધી બુદ્ધી ટોળીઓ ફેલાઈ ગઈ હતી.

આર્યાવર્ત-એ આર્ય લોકો આપણા દેશમાં પ્રથમ સિંધુ નદીને કાંઠે વસ્યા. ઇ. સ. પૂ. ૧૦મા સૈકાને આસરે તેઓ ગંગા નદીના મુખ સુધી પહોંચ્યા. પછી તેઓ આખા હિંદુસ્તાનમાં ફરી વળ્યા, સિંધોનમાં પેઠા, અને બ્રહ્મ દેશ, કામ્બોડીઆ, અને મલાયા સુધી પ્રસર્યા. આ પ્રમાણે આર્યોએ હિંદુકુશનાં કોતરોમાંથી નીકળી પંજાબ, બંગાળા, અને દક્ષિણમાં ફરી વળી આખો દેશ જીતી લીધો. તેમના નામથી હિમાલય અને વિન્ધ્યાચળનો વચલો પ્રદેશ, જેમાં તેઓ આરંભમાં વસ્યા, તેનું નામ આર્યાવર્ત કહેવાયું.

ઇંડો-યુરોપીઅન પ્રજાઓની એકતા-વાણી એ વિચાર-નું બહિઃસ્વરૂપ છે. આથી દરેક પ્રજાની ઔદ્યોગિક અને સામાજિક સ્થિતિ તથા કેળવણી જણાઈ આવે છે. ઇંડો-યુરોપીઅન પ્રજાની એકતા તેના વ્યાકરણ અને શબ્દકોષ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. અમુક પદાર્થ, પ્રાણી, સંબંધીઓ, ગુણ, કે વિચારને માટે ભાષાઓમાં એકજ ધાતુ પરથી થયલા મળતા શબ્દો હોય તો એ બધી ભાષાઓનું મૂળ એકજ હોવું જોઈએ એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે.

ઇંડો-યુરોપીઅન ભાષાના વિભાગ: તેનાં લક્ષણ-
 ઇંડો-યુરોપીઅન ભાષાઓના મુખ્ય બે વિભાગ છે:-૧. એશિઆનો વિભાગ અને ૨. યુરોપનો વિભાગ.

બે વિભાગના મુખ્ય લેહ ત્રણ છે:-

- (૧) સંસ્કૃત અને પ્રાચીન ફારસી ભાષામાં જ્યાં 'અ' હોય છે ત્યાં યુરોપના વિભાગમાં 'એ' કે 'ઓ' જેવું હોય છે.
 સંઃ પચ્ચન્; અવેસ્તા-પંચ; ગ્રીક-પેન્ટે; ગૌથિક-ફિમ્ફ.
 સંઃ અષ્ટન્; અવેસ્તા-હષ્ટ; ગ્રીક-આંકટો.
- (૨) એશિઆના વિભાગમાં ધણે સ્થળે 'ર' હોય છે ત્યાં યુરોપના વિભાગમાં 'લ' હોય છે.
 સંઃ ર્ચ (પ્રકાશ); લૅટિન-લક્સ; ગૌથિક-લિઉહ્થ.

(૩) યુરોપના વિભાગમાં કેટલાક ધાતુઓ છે તે એશિયાના વિભાગમાં નથી.

અર (હળવડે ખેડવું); મે (કાપણી કરવી); મ્લ (ખાંડવું); સે (વાવવું).

એશિયાનો વિભાગ—એશિયાના વિભાગમાં નીચેની ભાષાઓનો સમાવેશ થાય છે:—

(૧) હિંદુસ્તાનની ભાષાઓ—

(અ) સંસ્કૃત

(આ) પાલી, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ

(ઇ) દેશી ભાષાઓ—હિંદી, બંગાળી, ઉત્કલી, મરાઠી, ગુજરાતી, સિંધી, પંજાબી

(ઈ) 'બ્રિષ્'ની—એક જાતના ભટકતા લોકોની ભાષા

બ્રિષ્ લોકો મૂળ હિંદુસ્તાનના વતની હતા. તેઓ ધરાન, આર્મીનિયા, ગ્રીસ, રોમાનિયા, હંગરિ, ને બોહીમિયાને માર્ગે બારમા સૈકામાં યુરોપમાં પેઠા.

(૨) ઈરાનની ભાષાઓ—

(અ) ઝન્દ કે અવેસ્તા—જરથુસ્તના અનુયાયીઓની પ્રાચીન ભાષા.

ઝન્દ-અવેસ્તા નામના પ્રાચીન ગ્રન્થમાં એ ભાષા છે.

(આ) ઈરાયસ, કસકર્સીસ, અને તેમના વંશજોના (એકીમીનિડ વંશના) સમયના પ્રાચીન લેખોની ભાષા (ઇ. સ. પૂ. લગભગ પમા સૈકાની)

(ઇ) પેહેલ્વી (સસ્સાનિઅન વંશની ભાષા, ઇ. સ. ૨૨૬-૬૫૧ સુધીની)

(ઈ) ફારસી (પેહેલ્વી કરતાં વધારે પૂર્વ તરફના ભાગમાં બોલાતી ભાષા, મુસલમાનોએ ઈરાન જીત્યું તે સમયની)

(ઉ) અર્વાચીન ફારસી (પ્રાચીન ફારસીમાં ને એમાં બહુ ફેર નથી. મુસલમાનોના વિજય પછીની ભાષા. એમાં ફિર્ફુસીએ 'શાહનામું' લખ્યું છે).

આર્મીનિઅન ભાષા, અફગાન (પુષ્ટો) ભાષા, કૉકેસસ, બોખારા, ઇરાન, તુર્કસ્તાન, ને રશિઆની સરહદ પરના હુંગરી લોકોની ભાષાઓ સંસ્કૃત કે ક્ષારસીને મળતી છે.

યુરોપનો વિભાગ—યુરોપના વિભાગની ઇંટો—યુરોપીઅન ભાષામાં નીચેની ભાષાઓનો સમાવેશ થાય છે:—

(અ) ટ્યુટાનિક ભાષાઓ—

એના ત્રણ ઉપવિભાગ છે:—

(૧) લો જર્મન—અંગ્રેજી, ડચ, ફ્લેમિશ

(૨) હાઇ જર્મન—જર્મન

(૩) સ્કૉન્ડિનેવિઅન—આઇસ્લૅન્ડિક, સ્વીડિશ, ડેનિશ, નૉર્વીજિઅન

(આ) કેલ્ટિક ભાષાઓ—

(૧) બ્રેસ-બ્રિટન કે આર્મોરિકન

(૨) વેલ્શ

(૩) આયરિશ

(૪) ગેલિક (સ્કૉટલૅન્ડના હુંગરી પ્રદેશોમાં બોલાતી)

(૫) મૅક્સ (મૅનના ટાપુમાં બોલાતી ભાષા)

(ઇ) ઇટલિક ભાષાઓ—

(૧) લૅટિન, અસ્કન (દક્ષિણ ઇટલિની પ્રાચીન ભાષા), અંગ્રિઅન (ઈશાન કાણુના ઇટલિની પ્રાચીન ભાષા), સેઆઇન

(૨) લૅટિન પરથી નીકળેલી રોમાન્સ ભાષા—ઇટલિઅન, ફ્રેન્ચ, પ્રોવેન્સલ, સ્પેનિશ, પોર્ટુગીઝ, રીટોરોમૅનિક (દક્ષિણ સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડની), વૉલ્ગિઅન (વૉલ્ગિઆ અને મોલ્ડોવિઆ નામના તુર્કસ્તાનના ઉત્તર પ્રાન્તોમાં બોલાતી ભાષા)

(ઈ) હેલેનિક ભાષાઓ-

- (૧) પ્રાચીન ગ્રીક (એમાં ઍટિક, આયોનિક, ડોરિક, અને ઇઓલિક યોલીઓનો સમાવેશ થાય છે.)
- (૨) અર્વાચીન ગ્રીક (ધણી પ્રાન્તિક યોલીઓ સાથે)

(ઉ) સ્લેવોનિક ભાષાઓ-

(૧) અમિકાણની સ્લેવોનિક

રશિયન, ઇલિરિક (એમાં સર્વિયન, ક્રોએટિયન, અને કંરિન્થિયા ને સ્ટિરિયાની સ્લોવેનિયન ભાષાઓ આવે છે.)

(૨) પશ્ચિમ તરફની સ્લેવોનિક

પોલિશ, બોહીમિયન, પોલેમિયન (એલ્પ નદી પર), સ્લોવેકિયન, ને સર્બિયન (લ્યુસેટિયન યોલીઓ)

(ઊ) લેટિક ભાષાઓ

પ્રાચીન પ્રશિયન, લેટિશ કે લિવોનિયન (કુલ્ડ ને લિવોનિયામાં બોલાતી), લિથુએનિયન (પૂર્વ પ્રશિયા અને રશિયાના કાવ્નો અને વિલ્નાના પ્રાન્તોમાં બોલાતી)

યુરોપની પ્રજાઓમાં યાહુદી લોકો, ફિન, લૅપ, હુંગેરિયન, અને તુર્ક લોકો આર્ય ભાષા બોલતા નથી.

સેમિટિક ભાષાઓ-ઇટા-યુરોપીયનથી ઊતરતી દુનિયામાં બોલાતી બીજી ભાષાઓ સેમિટિક ભાષાના વર્ગમાં આવે છે. એ વર્ગમાં નીચેની ભાષાઓનો સમાવેશ થાય છે:-

- (૧) પ્રાચીન ને અર્વાચીન સિરિયાની ભાષા,
- (૨) આસિરિયા અને બાબિલનની ભાષા,
- (૩) હીબ્રુ, શીનિશિયન, સમેરિટન, કાર્થેજિનિયન કે પ્યુનિક,
- (૪) અરબી, માલ્ટાની ને ઍપિસિનિયાની ભાષાઓ.

અન્ય ભાષાઓ—ઇંગ્લેન્ડ—યુરોપીઅન અને સેમિટિક સિવાયની દુનિયાની ભાષાઓ નીચેના વર્ગોમાં આવે છે:—

(૧) યુરલ. આલ્ટાઇની;

(અ) હંગેરિઅન; (આ) ફિનિશ અને લેપિશ; (ઇ) સેમીટીક પ્રાન્તિક ભાષાઓ; (ઈ) તુર્કી; (ઉ) મોંગોલિઅન બોલીઓ; (જી) તુંગુસિઅન બોલીઓ;

(૨) (અ) દ્રાવિડ—તામીલ, તેલુગુ, મલાયલમ, કાનડી;

(આ) એશિઆના ઈશાન કોણની ભાષાઓ—કોરીઆ, કામશ્રાટકા, ક્યુરાઇલી;

(ઇ) જાપાનીઝ અને બુ—ચુની બોલી;

(ઈ) મલાયા-પોલિનેશિઆની ભાષાઓ—મલાક્કા, જાવા, સુમાત્રા, મેલેનીસિઆની ભાષાઓ;

(ઉ) કૉકેસીઅન બોલીઓ (જ્યોર્જિઅન, વગેરે);

(૩) દક્ષિણ આફ્રિકાની બોલીઓ;

(૧), (૨), ને (૩) ભાષાઓનું અંધારણ વિચારતાં તે સમાસાત્મિક છે;

૪. (અ) ચીની ભાષા;

(આ) ઈંગ્લેન્ડ—ચાઇનાની ભાષા (સીઆમી, બર્મીઝ, આનામીઝ, કામ્બોડિઅન, વગેરે);

(ઇ) ટિબેટન;

આ ભાષાઓ પ્રત્યયરહિતા કે એકસ્વરી છે.

૫. (અ) બાસ્ક;

(આ) ઉત્તર ને દક્ષિણ અમેરિકાના અસલ વતનીઓની ભાષા.

પ્રકરણ ૪થું

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ

ગુર્જરના: દ્વાર—ગુજરાત એટલે ગુજ્જર લોકોનો પ્રદેશ. શક, આહીર, અને અન્ય વિદેશી લોકોની પેઠે ગુજ્જર લોકો પણ

વાયવ્ય કોણમાંના *સપાદલક્ષ નામના ડુંગરી પ્રદેશમાંથી હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયા. પ્રથમ તેઓ પંજાબ અને સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં વસ્યા. ગુજરાત અને ગુજરાનવાલા એ બે જિલ્લા પંજાબમાં છે તેનાં નામ એ લોક પરથી પડ્યાં છે. મથુરાથી તેઓ રજપુતાના અને માળવામાં પ્રસાર્યા અને માળવામાંથી દક્ષિણ તરફ ખાનદેશમાં અને પશ્ચિમ તરફ ગુજરાતમાં ફેલાયા. ડિડવાળા અને ઘટિયાળામાં વિક્રમ સંવત્ ૯માં લખેલાં એક તામ્રપત્ર અને એક શિલાપત્ર મળી આવ્યાં છે તેમાં ગુજરાત પ્રાન્તને ગુર્જરા (ગુર્જરોને આશ્રય દેનારી ભૂમિ) કહ્યો છે. 'ગુર્જરા'નું પ્રાકૃત રૂપ 'ગુજ્જરતા' થઈ 'ગુજરાત' નામ પડ્યું છે. પ્રાચીન ગુજરાતમાં મહી નદીના ઉત્તર ભાગનોજ-પાલણપુર, કડી, અમદાવાદ, મહીકાંઠા, અને ખેડાનોજ-સમાવેશ થતો હતો. અણહિલવાડમાં આવડા લોકોનું રાજ્ય હતું તે દર્મિયાન, એટલે ઈ. સ. ૭૨૦-થી ૯૫૬ સુધીમાં એ પ્રદેશનું ગુજરાત નામ પડ્યું. મહીના દક્ષિણ પ્રદેશને 'લાટ' કહેતા હતા. 'લાટ' શબ્દ ઘણો પ્રાચીન છે. સંસ્કૃત અલંકારગ્રન્થોમાં અમુક પ્રકારના અનુપ્રાસને લાટાનુપ્રાસ કહે છે; કેમકે તે લાટ લોકોને પ્રિય છે. ઈ. સ. ૮૮૮ના રાષ્ટ્રકૂટના શિલાલેખમાં તાપી નદી પર સુરત પાસેના વરિયાવ ગામ સુધીના પ્રદેશને 'કોંકણ' નામ આપ્યું છે. આ પ્રમાણે સુરત જિલ્લો કોંકણમાં આવેલો છે. મુસલમાન રાજ્યના દર્મિયાન મહીના દક્ષિણ પ્રદેશને-સુરત જિલ્લાની દક્ષિણ હદ સુધીના પ્રદેશને-'ગુજરાત' નામ આપવામાં આવ્યું.

ગુજ્જર-ગુજ્જર લોકોએ રજપુતાનામાં મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું અને તેની રાજધાની લિનમાલ કે શ્રીમાલ હતી. એ રાજવંશમાં છ રાજા થઈ ગયા, તેમાંના ભોજરાજના વખતમાં તેમની સત્તા

* પશ્ચિમે ચંજથી પૂર્વે પશ્ચિમ નેપાળ સુધીનો ડુંગરી પ્રદેશ. એમાં સવા લાખ ટેકરીઓ છે એમ ધારવામાં આવતું તેથી એ નામ પડ્યું છે. હાલ એ નામ શિવાલિક ટેકરીનેજ લાગુ પડે છે.

કનોજમાં સ્થપાઈ. લોજ રાજાની પછી મહેન્દ્રપાલ અને મહીપાલે કનોજમાં રાજ્ય કર્યું. મારવાડ અને કનોજના ગુજ્જર રાજાઓને મહારાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ સાથે વારંવાર લડાઈ થતી. એક શિલાલેખ પરથી જણાય છે કે કનોજના રાજા પ્રતિહારી વંશના હતા. પડિહાર, પરમાર, ચોહાણ, અને સોળંકી, એ ચાર રજપુત રાજવંશોમાંના પડિહાર વંશનેજ પ્રતિહારી વંશ તરીકે શિલાલેખમાં કહ્યો છે. રાજશેખર નામના 'બાલરામાયણ' નાટકના કર્તા મહેન્દ્રપાલ રાજાના ગુરુ હતા. એ કવિએ પોતાના આશ્રયદાતા રાજાને નાટકમાં રઘુકુલચૂડામણિ કહ્યો છે. ઇ. સ. ૯૬૧માં અણહિલપત્તનમાં સોળંકી વંશની સ્થાપના થઈ ત્યારથી એ પ્રદેશનું નામ 'ગુજરાત' તરીકે સ્થાપિત થયું.

ગુજરાતી, હિંદીનું જૂનું પ્રાન્તિક સ્વરૂપ—સ્વરૂપમાં હિંદી કરતાં ગુજરાતી જૂની છે અને તે ભાષાનું જૂનું પ્રાન્તિક સ્વરૂપ છે. ચાલુક્ય રજપુતો અને કાઠિયાવાડના દ્વીપકલ્પમાં લઈ ગયા અને ત્યાં બીજી હિંદી બોલીઓથી છૂટી પડવાથી એ ધીમે ધીમે સ્વતન્ત્ર ભાષા બની. આ રીતે હિંદીમાંથી જે રૂપો જૂનાં થઈ જતાં રહ્યાં છે તે એમાં કાયમ રહ્યાં છે.

ગુજરાતી ભાષાની સીમા—ઉત્તર તરફ ગુજરાતી ભાષા છેક પાલણપુરની ઉત્તર સીમા સુધી ફેલાયેલી છે. તેની બહાર સિરોહી અને મારવાડમાં મારવાડી ભાષા બોલાય છે. સિંધમાં થર અને પારકર જિલ્લાના દક્ષિણ કિનારા પાસે ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે. દક્ષિણમાં સુરત જીલ્લાની દક્ષિણ હદ સુધી એ ભાષા પ્રસરેલી છે. એ દક્ષિણ સીમાની બંને બાજુના પ્રદેશોમાં ગુજરાતી અને મરાઠી બંને બોલાય છે. પૂર્વ તરફ ધરમપુરના રાજ્યમાં એ ભાષા ચાલે છે. વળી એ દિશાએ પર્વતની હાર આવેલી છે તે ગુજરાતની પૂર્વ સીમા બની છે. એ ડુંગરોની તળેટીની હારમાં ઉત્તર તરફ છેક પાલણપુરની પૂર્વ સીમા જ્યાં એ ડુંગરો આરાવલીની પર્વતમાલા તરીકે

પ્રસિદ્ધ છે ત્યાંસુધી ગુજરાતી ભાષા પ્રચલિત છે. આ ડુંગરોમાં ભીલ લોકોની વસ્તી છે. એ ડુંગરોની પેલી તરફ પૂર્વ અને દક્ષિણમાં રજપુતાનાનો મુલક આવેલો છે ત્યાંની પ્રાન્તિક બોલીઓ જયપુરી અને માળવી છે. એ બંને ભાષાઓને ગુજરાતી ભાષા સાથે ઘણો ગાઠો સંબંધ છે. મારવાડી ભાષાને ગુજરાતી સાથે ઘણો સંબંધ છે. ડૉક્ટર ટેસિટોરિ કહે છે કે અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા જ્યાં બોલાય છે તે બધા પ્રદેશમાં અને અર્વાચીન મારવાડી જ્યાં બોલાય છે તેના ઘણા-બધા ભાગમાં કંઈ નહિ તો પંદરમા સૈકા સુધી તો એકજ ભાષા બોલાતી હતી અને તે ભાષા ‘મુઘાવબોધમ ઔક્ષિતમ’ની ભાષા હતી, અર્થાત્, જેને આપણે જૂની ગુજરાતી ભાષા કહીએ છીએ તે હતી. આ પ્રમાણે તે સમયે મારવાડી ગુજરાતીથી જુદી ન હતી અને મારવાડી તેમજ ગુજરાતી બંનેનું પ્રાચીન સ્વરૂપ એક હોવાથી ડૉ. ટેસિટોરિએ એ જૂની ભાષાને ‘પ્રાચીન પ્રશ્ચિમ રાજસ્થાની’ એવું નામ આપ્યું છે. ભીલ ભાષા એક તરફ ગુજરાતી અને બીજી તરફ જયપુરી અને માળવી એ બેની વચ્ચેની સ્થિતિમાં છે.

ગુજરાતમાં લિપ્ત લિપ્ત પ્રબલ્યો—ગુજરાતમાં દરિયા-માર્ગે તેમજ જમીનમાર્ગે નીચેની પ્રબલ્યો આવીને વસી છે:—

ઇ. સ.ની પૂર્વે—યાદવ, ગ્રીક, ઍકિટ્રઅન, પાર્થિઅન, સિથિઅન, હૂણ, મૌર્ય, અને અર્ધા સિથિઅન ક્ષત્રપો;

ઇ. સ.ની પછી—ગુપ્ત, ગુજ્જર, જાડેજ, કાઠી, અફગાન, તુર્ક, મુગલ, પારસી, આરબ, અને બીજાં મુસલમાનોનાં ટોળેટોળાં, મરાઠા, પોર્ટુગીઝ, ડચ, ફ્રેંચ, અંગ્રેજ, અને આર્મીનિઅન.

સાહસિક પ્રબલ્ય—ગુજરાતી લોક ઘણા સાહસિક છે અને વેપાર કરવામાં કુશળ છે. હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રાન્ત અને રાજ્ય-માં તેઓ વેપારને અર્થે વસેલા છે ને ત્યાં ગુજરાતી ભાષા બોલે છે. હિંદુસ્તાનની બહાર આફ્રિકામાં, બ્રહ્મદેશ વગેરે દેશોમાં પણ

ગુજરાતીઓની મોટી સંખ્યા માલમ પડે છે. મદ્રાસમાં રેશમ વણનારા ઘણા ગુજરાતીઓ લાંબો વખત થયાં વસ્યા છે. પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાન્ત, બંગાળા, વરાડ, અજમેર-મેરવાડા, મધ્યદેશ, રજપુત સંસ્થાન, હૈદરાબાદ, મૈસુર, ને કાશ્મીરનાં રાજ્યો, કવેટા, બ્રહ્મદેશ, કુર્ગ, અંડામાન, વગેરે પ્રદેશોમાં ગુજરાતીઓ વસેલા છે. સ્વદેશમાં ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓની સંખ્યા લગભગ એક કરોડ અને ગુજરાત બહાર હિંદુસ્તાનના બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગમાં ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓની સંખ્યા લગભગ પંદર લાખ છે.

સંસ્કૃત—વાયવ્ય કોણથી હિંદમાં આવીને વસેલી આર્ય પ્રજાની મૂળ ભાષા સંસ્કૃત હતી. ઉચ્ચારની ખામીથી, અનાર્ય પ્રજાના સમાગમથી, અને એવાં બીજાં કારણોથી સંસ્કૃત ભાષા બગડતી ગઈ અને તેમાંથી પ્રાકૃત ભાષા ઉત્પન્ન થઈ. જે પ્રાકૃત સંસ્કૃતને બહુ મળતી છે તે પાલી. પાલી ભાષા સિઆમ, સિલોન, ને બ્રહ્મદેશની પવિત્ર ભાષા હતી. પાલીથી વિશેષ બ્રહ્મ થયલી ભાષા તે પ્રાકૃત અને પ્રાકૃતથી વિશેષ બ્રહ્મ થયલી તે અપભ્રંશ. અપભ્રંશ એ પ્રાકૃત અને દેશી ભાષાઓના વચલા સ્થાનમાં છે. જૂની હિંદી, વ્રજ ભાષા, અને ગુજરાતી એ અપભ્રંશને ઘણી મળતી છે.

આર્ય દેશી ભાષાઓની માતૃભાષા—સંસ્કૃત ભાષા હિંદી, પંજાબી, સિંધી, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉત્કલી કે ઉર્ધ, અને બંગાળી, એ સાત દેશી ભાષાની માતૃભાષા છે. એ ભાષામાં વપરાતા મુખ્ય શબ્દ તથા પ્રત્યય ને રચના સંસ્કૃત ભાષામાંથી આવ્યાં છે. કેટલાક શબ્દ મૂળ સંસ્કૃત ભાષામાં વપરાય છે તેજ સ્વરૂપમાં દેશી ભાષાઓમાં દાખલ થયા છે. એ તત્સમ શબ્દ કહેવાય છે. તદ્ એટલે પ્રકૃતિ, મૂળ, અર્થાત્ સંસ્કૃત ભાષા. તેમાં જેવા છે તેવાજ છે, માટે એ તત્સમ શબ્દ કહેવાય છે.

તત્સમ શબ્દ—દર્શન, શ્રવણ, દષ્ટિ, શ્રુતિ, ભાવ, વ્યય, મનુષ્ય, પુરુષ, સ્ત્રી, વગેરે

પ્રમાણુ—તત્સમ શબ્દનું પ્રમાણુ બંગાળી, ઉત્કલી, ને મરાઠી ભાષામાં વધારે, હિંદી ને ગુજરાતીમાં તેથી ઓછું, અને પંજાબી ને સિંધીમાં સહુથી ઓછું છે. ઇતિહાસ તરફ નજર કરીશું તો આનું કારણ સમજાશે. સિંધ અને પંજાબમાં મુસલમાનોની સત્તા ખીળ દેશ કરતાં વહેલી થઈ, તેમજ એમાં મુસલમાની ધર્મ પણ વહેલો દાખલ થયો. એ બંને પ્રાન્તમાં બ્રાહ્મણની સંખ્યા ઓછી છે. પ્રાકૃત ભાષા બંને દેશોમાં, મુખ્યત્વે સિંધમાં, ઘણી અપભ્રંટ થઈ છે. જમીન ખેરાન હોવાથી આર્યોએ એ પ્રદેશ આલીર, ગુજગર, ને જાટ ટોળીઓ માટે રહેવા દીધો ને પોતે પૂર્વ તરફ ચાલ્યા.

તદ્ભવ શબ્દ—ઉપર કહેલી સાતે દેશી ભાષા, જેની માતૃ-ભાષા સંસ્કૃત છે, તેમાં ઘણા શબ્દ સંસ્કૃતમાંથી ફેરફાર થઈને આવ્યા છે. આ શબ્દ તદ્ભવ કહેવાય છે. તદ્ એટલે તે, પ્રકૃતિ, સંસ્કૃત; તેમાંથી ઉત્પન્ન થયલા, માટે તદ્ભવ. તદ્ભવ શબ્દના બે પ્રકાર છે. એકમાં સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતદ્વારા દેશી ભાષાઓમાં આવેલા શબ્દનો સમાવેશ થાય છે. એ શબ્દમાં પ્રાકૃતના નિયમને અનુસારે વિકાર થયલા હોય છે. એ પ્રાચીન તદ્ભવ કહેવાય છે. ખીળ પ્રકારમાં સંસ્કૃત-માંથી ફેરફાર થઈ લાગલાજ દેશી ભાષાઓમાં દાખલ થયલા શબ્દ આવે છે. બૌદ્ધોએ પોતાના ધર્મસિદ્ધાન્ત પ્રાકૃતમાં ફેલાવ્યા હતા. આથી ઈ. સ.ના નવમાદસમા સૈકામાં બ્રાહ્મણ ધર્મનું પુનઃ સ્થાપન થયા પછી બ્રાહ્મણોએ દેશી ભાષામાં ઘણા સંસ્કૃત શબ્દ દાખલ કર્યા. આ શબ્દ સામાન્ય લોકોએ ઉચ્ચાર કરતાં ભ્રંટ કર્યા. એવા શબ્દ અર્વાચીન તદ્ભવ કહેવાય છે.

પ્રાચીન તદ્ભવ:—

પક્ક-પક્ક-પાકું; મસ્તક-મત્થક-માથું; મક્ત-મક્ત-ભાત; શુષ્ક-સુક્ક-સૂકું; ગૃત્ર-ગિદ્દ-ગીધ; દુગ્ધ-દુદ્ધ-દૂધ; પિતૃગૃહ-પિતૃઘર-પિઝર-પીહર; મકુલ-મઝલ-મોલ (કાલ), મોર, મરવો; સૂચી-સૂઈ-સોય.

અર્વાચીન તર્કવ:--

વરસ, મુરખ, કરમ, ધરમ, કારજ, ખતરી, કિરપા

ઉપર કહેલી સાત દેશી ભાષામાં તત્સમ ને તદ્ભવ શબ્દ ઉપરાંત કેટલાક શબ્દ એવા છે કે તે સંસ્કૃત નથી તેમજ સંસ્કૃતમાંથી આવેલા પણ નથી. તે દેશની મૂળ ભાષા-અનાર્ય ભાષામાંથી આવેલા છે, માટે દેશ્ય કે દેશજ કહેવાય છે.

દેશ્ય:—રોડું, બાચકો, ઝાંખડું, છી, ઠીંગલી, ખાખડું, ખોળિયું, ટીપું, ઝાડ, ચણોઠી, ઝડી, તમેણુ, ગંડેરી, ખપૈયા, ભૂંડ, મુકો, ખાખરી, ખોકડો, ખરૂં, ધૂમસ, એસ, એસીકું, એરસીઓ, હોઢણી, કડછી, કડીઓ, ખડકી, છાસ, ડુંગર, ડાળું, પેટ, હોડ. આ શબ્દોમાંના ઘણાખરા હેમચન્દ્રે 'દેશી નામમાલા'માં દેશ્ય તરીકે આપેલા છે. આમાંના કેટલાક તર્કવ જણાય છે. 'એસીકું' ઉચ્છીર્ષક (ઊસીસું) પરથી, અને 'એસ' અવશ્યાય પરથી આવી શકે. 'ધૂમસ'—ધૂમિકા પરથી હોય. ત્રિવિક્રમ 'મામા' ને 'મામી' ને પણ દેશ્ય શબ્દ તરીકે આપે છે.

પ્રાકૃત ને અપભ્રંશ—સામાન્ય લોકોમાં જે આર્ય ભાષા વપરાતી હતી તે પ્રાકૃત ભાષા કહેવાઈ. પ્રકૃતિ એટલે મૂળ ભાષા, સંસ્કૃત ભાષા, તેમાંથી આવેલી હોવાથી એ ભાષા પ્રાકૃત કહેવાય છે. 'પ્રાકૃત' શબ્દનો અર્થ સાધારણ થાય છે; જેમકે 'પ્રાકૃત પુરુષો'—સાધારણ પુરુષો; સંસ્કારી નહિ એવા. પ્રાકૃત ભાષાના દેશપરત્વે વિભાગ પડ્યા છે. જુદા જુદા પ્રાકૃત વैयाકરણો એ વિભાગોની સંખ્યા જુદી જુદી આપે છે. પરંતુ, હેમચન્દ્ર, શેષકૃષ્ણ, ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર, વગેરે છ ભાગ આપે છે. લક્ષ્મીધરે એ છ ભાષાના પોતાના વ્યાકરણને ષડ્ભાષાચન્દ્રિકા નામ આપ્યું છે. ષડ્ભાષામંજરી, ષડ્ભાષાસુવન્તાદર્શ, ષડ્ભાષારૂપમાલિકા, એવાં ખીજાં પ્રાકૃત વ્યાકરણનાં નામ પણ છ ભાષા પરથીજ પડ્યાં છે. એ છ ભાષાનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. મહારાષ્ટ્રી અથવા પ્રાકૃત,
૨. શૌરસેની,
૩. માગધી,
૪. પૈશાચી,
૫. ચૂલિકાપૈશાચી,
૬. અપભ્રંશ.

આ નામ દેશપરત્વે પડ્યાં છે. મહારાષ્ટ્રમાં બોલાતી તે મહારાષ્ટ્રી. એ વિંધ્યથી કૃષ્ણપર્યન્તના પ્રદેશમાં બોલાતી. દંડી એને ઉત્તમ પ્રાકૃત ગણે છે અને સેતુબન્ધ આદિ ઉત્તમ કાવ્ય એ પ્રાકૃતમાં લખાયાં છે. શૌરસેની મથુરાની પાસે શૂરસેન નામના પ્રદેશમાં બોલાતી. માગધી મગધમાં બોલાતી ને પૈશાચી ને ચૂલિકાપૈશાચી પિશાચ દેશોમાં બોલાતી. નેપાળ, સિંધ, કંદહાર, કાશ્મીર, વગેરેનો એ દેશોમાં સમાવેશ થતો. જેઓ ડુંગરી પ્રદેશમાં રહ્યા તેઓ પોતાના અગમ્ય પ્રદેશ અને જંગલી પ્રકૃતિને લીધે બીજાઓથી જુદા પડ્યા. તેઓમાં ખરાબ રિવાજ હતા અને એવાં કારણોથી સાહિત્યમાં તેમને પિશાચ ગણવામાં આવ્યા અને તેમની ભાષા પૈશાચી ગણાઈ. સંસ્કૃત નાટકોમાં એ ભાષાનો પ્રયોગ કવચિત્ જણાય છે. હાલની પિશાચ ભાષાઓ ત્રણચાર છે ને તે કાશ્મિરસ્તાન, ચિત્રલના ખોવાર, ને ગિલ્ગિટના શીનામાં બોલાય છે અને કાશ્મીરી અને કોહિસ્તાની છે. અપભ્રંશને દંડી આલીર-ગોવાળીઆ વગેરે હલકી જાતની વાણી કહે છે. પ્રાકૃતસર્વસ્વમાં માર્કણ્ડેય અપભ્રંશના ત્રણ વિભાગ આપે છે:—નાગર, દ્રાવિડ, અને ઉપનાગર. રુદ્રટના મત પ્રમાણે દેશપરત્વે અપભ્રંશના ઘણા વિભાગ છે; જેવાકે,

નાગર, ઉપનાગર, દ્રાવિડ, ટક્ક, માલવી, પંચાલી, કાલિન્દી, ગુર્જરી, વૈતાલિકી, કાંચી, આલીરી, શાવરી, વગેરે.

રુદ્રટનો મત વધારે વાસ્તવિક છે. સંસ્કાર પામેલી ભાષા તે સંસ્કૃત. તે બ્રહ્મ ધર્મ લોકોમાં પ્રચાર પામેલી ભાષાઓ તે પ્રાકૃત.

એનું પણ સંસ્કૃતની પેઠે સાહિત્યમાં સ્થિર સ્વરૂપ થયું અને લોક-ભાષા તરીકે એમાં વિકાસ થતો ગયો ત્યારે એ વિકાસ પામેલી કે બ્રહ્મ થયેલી ભાષા તે અપભ્રંશ ગણાઈ. આ પ્રમાણે પ્રાકૃતની પેઠે દેશપરત્વે અપભ્રંશ થઈ. શૌરસેનીની અપભ્રંશ તે નાગર અપભ્રંશ. એ અપભ્રંશ ગુજરાતમાં ખોલાતી. ત્રાયઝ અપભ્રંશ તે સિંધની અપભ્રંશ.

તર્હૂવ શબ્દનું પ્રમાણ—તર્હૂવ શબ્દની સંખ્યા હિંદીમાં સર્વથી વધારે છે. મુસલમાનો પંજાબ અને સિંધમાં દાખલ થયા પછી ચારેક સૈકા રહીને હિંદીના પ્રદેશમાં તેમજ ગુજરાતમાં આવ્યા. આથી છેક સોળમા સૈકા સુધી હિંદીમાં ફારસી શબ્દ દાખલ થયા નથી. ત્યાંસુધી હિંદી ને ફારસી ભાષા તદ્દન જુદીજ રહી. ટોડર મલની નવી પદ્ધતિને લીધે હિંદુઓને ફારસી ભાષા શીખવાની જરૂર પડી ત્યારથી ફારસી શબ્દ હિંદીમાં દાખલ થયા ને ઉર્દુ ભાષા જન્મ પામી. હિંદીની માતૃભાષા શૌરસેની છે અને ગુજરાતી તેની એક પ્રાન્તિક ખોલી છે.

ફારસી ને અરબી શબ્દ—મુસલમાનોના સમાગમને લીધે સાતે દેશી ભાષામાં ફારસીને અરબી શબ્દ દાખલ થયા. જ્યાં એ સમાગમ વધારે હતો ત્યાં વધારે શબ્દ દાખલ થયા. છેક પશ્ચિમમાં—પંજાબ ને સિંધમાં—હિંદુ કરતાં મુસલમાનની સંખ્યા વિશેષ છે, તેથી ત્યાંની પંજાબી ને સિંધી ભાષામાં ફારસી અને અરબી ભાષાના શબ્દ વધારે છે. પૂર્વ તરફ ગંગાજમનાના વચલા પ્રદેશમાં અને કોમની સંખ્યા લગભગ સરખી છે ને મુસલમાનો ખુદ્દિશાલી છે. આથી તત્સમ શબ્દની સાથે ફારસી ને અરબી ભાષાના શબ્દ પણ વપરાય છે. છેક પૂર્વમાં—બંગાળા ને ઓરિસામાં—હિંદુની સંખ્યા વિશેષ છે, તેથી બંગાળી ને ઉત્કલી ભાષામાં તત્સમ શબ્દ વધારે છે. ગુજરાતી અને મસદીની સ્થિતિ લગભગ હિંદી જેવી છે. આ પ્રમાણે સાતે ભાષામાં

ફારસી ને અરબી ભાષાના શબ્દ દાખલ થયા છે, તોપણ એ ભાષાની અસર ભાષાઓના બંધારણ પર થઈ નથી.

વિદેશીય શબ્દ—વેપારને અર્થે યુરોપીઅન પ્રજાઓમાં સર્વથી પહેલી પોર્ટુગીઝ પ્રજા આવી. એ લોકોની સાથે ગુજરાતી-ઓને સમાગમ થવાથી ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાક પોર્ટુગીઝ ભાષાના શબ્દ પણ દાખલ થયા છે. અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય થવાથી અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દ પણ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રવેશ પામ્યા છે.

દાખલા—આ પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષામાં સંસ્કૃત ભાષાના તત્સમ ને તર્જીવ શબ્દ ઉપરાંત દેશ્ય, ફારસી, અરબી, પોર્ટુગીઝ, અને અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દ માલમ પડે છે. થોડાક દાખલા નીચે આપ્યા છે.

ફારસી શબ્દ—અજમાયેશ, આબાદી, ખરીદ, ગુમાસ્તો, ગુજરાન, તાજગી, તવંગર, તંદુરસ્તી, દસ્તાવેજ, દરિયો, પ્યાલો, ફૂડન-વીસ, શેતરંજી, સખુન, સરપાવ, હોશિયાર, હુવા, હુનર

અરબી શબ્દ—અકલ, અખત્યાર, આબેદુબ, ઈન્સાફ, ઈબ્ન, ઈન્સાન, એબ, ઉમદા, ખખર, ખર્ચ, તકરાર, તક્ષવત, દલીલ, દુનિયા, મજકૂર, મશગૂલ, માજી, શર્ખત, સલાહ, હવાન, હુકમ, હેવાલ

પોર્ટુગીઝ શબ્દ—ઇથેજ, પગાર, પિસ્તોલ, પલટણ, કમાન, એન્જિની-અર, ચા, કાર્પી, લિલાઉ, ગવંડર, ગો-ડાઉન, ચાવી, મોસંખી

અંગ્રેજી શબ્દ—અપીલ, કોરટ, ટ્રિકિટ, ટેબલ, પેન્સિલ, પોટીસ, ફર્મો, બુટ, બેલિક્ષ, બોર્ડિંગ, વારંટ, રસીદ, રખર, મ્યુનિસિપેલિટિ, સેવિંગ બંક, સોદાવૉટર, હોટેલ, ઇસ્પિટાલ, બાટલી, પાસ, દાકતર

સંસ્કૃતમાંથી નીકળેલી દેશી ભાષાઓ—હિંદી, પંજાબી, બંગાળી, ઉત્કલી, મરાઠી, ગુજરાતી, અને સિંધીમાંની હિંદી, પંજાબી, સિંધી, ને ગુજરાતી અપભ્રંશ સાથે વધારે મળતી આવે છે. વૈયાકરણો

અપભ્રંશને શૌરસેની સાથે જોડે છે; કેમકે અપભ્રંશ માટેના ખાસ નિયમો આપી બાકીનું શૌરસેની પ્રમાણે છે એમ કહે છે. આ કારણથી ગુજરાતી શૌરસેની પ્રાકૃત કે અપભ્રંશમાંથી આવેલી છે એમ કહી શકાય. મરાઠી મહારાષ્ટ્રી પરથી આવી છે અને ંગાળી ને ઉત્કલીમાં શૌરસેની તેમજ મહારાષ્ટ્રીનાં લક્ષણ છે. વળી એમાં વ્યંજનના ફેરફારમાં મુખ્યત્વે જ થાય છે તે પરથી એ ભાષાઓ માગધી પરથી ઊતરેલી જણાય છે.

ગુજરાતી ને અપભ્રંશ—ગુજરાતીને ખીજી પ્રાકૃતો કરતાં અપભ્રંશ સાથે વધારે સંબંધ છે. એ અપભ્રંશનું વ્યાકરણ હેમચન્દ્ર, ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર, માર્કંડેય, વગેરે વૈયાકરણોએ કર્યું છે, તેમાં હેમચન્દ્ર અને લક્ષ્મીધરનામાં ખીજા કરતાં વધારે હકીકત છે. હેમચન્દ્રમાં ઘણાં ઉદાહરણો આપેલાં છે, તે પરથી અપભ્રંશમાં એના સમયની પહેલાં સાહિત્ય થયતું જણાય છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણના પર સંક્ષિપ્ત ટીકાં મુઘાવબોધ ઔક્તિક નામે ગ્રન્થ જૂની ગુજરાતીમાં દેવસુંદરના શિષ્યે ઈ. સ. ૧૩૯૪માં લખ્યો છે. ભાલણ, ભીમ, અને પદ્મનાભ, નરસિંહ મહેતા, અને મીરાંબાઈ ઈ. સ. ના ૧૫મા સૈકામાં થઈ ગયાં છે. ભાલણકૃત 'કાદમ્બરી' અને પદ્મનાભના 'કાન્હડદે પ્રબન્ધ'ની ભાષા જૂની ગુજરાતી છે. ઈ. સ. ના ૧૬મા સૈકામાં નાકર કવિ તથા ૧૭મા સૈકામાં પ્રેમાનન્દ, અખા, સામળ, વગેરે કવિઓ થઈ ગયા છે, તેમની ભાષા હાલની ભાષા જેવીજ છે.

જૂની ગુજરાતીના નમુના પરથી નીકળતું અનુમાન
 --નીચે નમુનાઓ આપ્યા છે તે પરથી અપભ્રંશ ભાષા, જે ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ છે તે તથા જૂની ગુજરાતી ભાષા કેવા પ્રકારની છે તે સમજાશે. ઈ० સ०ના ૧૫મા તેમજ ૧૬મા સૈકાના પ્રાહ્મણગ્રન્થો તેમજ જૈન ગ્રન્થો મળી આવે છે તેમાંના કેટલાકમાંથી નમુના આપ્યા છે. નરસિંહ મહેતા, જેમને ગુજરાતીમાં આઘ કવિ કહેવાનો પ્રચાર

પડ્યો છે; તેમના પહેલાનાં પણ જૈન રાસાઓ મળી આવે છે. એ રાસાઓની ભાષા શુદ્ધ ગુજરાતી તો નજ કહેવાય; કેમકે એમાં માગધી, મારવાડી, હિંદી, વગેરે ભાષાઓનું મિશ્રણ છે. રા. જીવણચંદ સાકર-ચંદ જવેરી 'શ્રી આનન્દકાવ્યમહોદધિ' મૌખિક ૧લાના અન્થ-વિવેચનમાં પૃષ્ઠ ૫ પર ખરૂં લખે છે કે "જૈન કવિઓ દ્વારા રચાયેલ કાવ્યોમાં વિશેષે આટલી ભાષાઓનો સમાવેશ પણ મહોદે અંશે થયેલો જોવામાં આવે છે.

ગુજરાતી,
માગધી,
શરસેની,
અપભ્રંશ,
પ્રાકૃત,
મારવાડી,
હિન્દી."*

પ્રેમાનન્દનાં સમયના તેમજ તેમની પછીના સમયના રાસાઓની પણ ભાષામાં પ્રાકૃત શબ્દો ને રચના વિશેષ જોવામાં આવે છે અને તે સ્વાભાવિકજ છે. જૈન કવિઓએ ઈ. સ. ના ૧૨મા સૈકાથી ઘણા રાસા લખ્યા છે અને એ રીતે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણી વૃદ્ધિ કરી છે. ઈ. સ. ના ૧૫મા સૈકાના બ્રાહ્મણ અન્થો તથા ખતો મળી આવે છે તેની ભાષા જૂની ગુજરાતી છે. વળી ભાલણની 'કાદમ્બરી'ની ભાષા તેમજ અન્ય અન્થો છપાયા છે તેની ભાષામાં ઘણો ફેર છે. આ

* 'આવા રાસાઓમાં કઈ કઈ ભાષાઓનું થોડુંબહુ જોડાણ થવા પામ્યું છે તે તપાસીશું તો ગુજરાતી, માગધી, શરસેની, અપભ્રંશ, પ્રાકૃત, અને મારવાડી તથા હિન્દી ભાષાઓનું જોડાણ થયેલું જોવામાં આવે છે તથા કેટલાક રાસાઓ તો પૂર્ણ માગધી કે પ્રાકૃતમાં રચાયેલા પણ જણાય છે.' મૌખિક ૧૬ મસ્તાવના, પૃ૦ ૯.

ઉપરથી બેમાંથી એક અનુમાન સત્ય હોવું જોઈએ:—૧. ઇ. સ.ના ૧૫મા સૈકાની ભાષા જૂની ગુજરાતી હતી અને કવિ નરસિંહનાં કાવ્યો નકલ કરનારાઓએ બદલીને લખ્યાં છે; અથવા તો ૨. પ્રચલિત ભાષા કવિ નરસિંહના કાવ્યમાં છે તેવીજ હતી; પરંતુ જૈન સાધુઓ પોતાની ભાષામાં રાસાઓ લખતા, તેમાં ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે પ્રાકૃત ને હિંદીમારવાડી ભાષાઓનું મિશ્રણ હતું અને કેટલાક પ્રાક્ષણ અન્થકારો પણ એ શૈલીનું અનુકરણ કરતા. ભાલણનીજ ‘કાદમ્બરી’ અને ‘નળાખ્યાન’ની ભાષામાં ફેર છે, જોકે તેમાં પણ જૂની ભાષાના શબ્દો—કિમ, કુણ, ઇત્યાદિ જોવામાં આવે છે. ખતોમાં ઘણા જૂના વખતથી ચાલી આવતી શૈલી સચવાય છે એ જાણીતી વાત છે. આ બેમાંનું કયું અનુમાન સત્ય છે તે નક્કી કરતા પહેલાં ઘણાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોના સંશોધનની જરૂર છે. પણ એટલું તો નક્કીજ છે કે ઇ. સ.ના ૧૫મા ને ૧૬મા સૈકામાં જૂની ગુજરાતી ભાષામાં લખેલા પ્રાક્ષણ અન્થો તથા જૈન અન્થો મળી આવે છે અને તે બંનેની ભાષા લગલગ સરખી છે. જૈન પુસ્તકોમાં માત્ર પ્રાકૃત શબ્દો અને હિંદીમારવાડી શબ્દો વિશેષ જોવામાં આવે છે. વળી આગળ નમુનાઓમાં દર્શાવ્યું છે તેમ જૂની શૈલીને નવીમાં સહેલાઈથી બદલી શકાય એવા રાગોમાં બહુધા એ સૈકાનાં પુસ્તકો લખેલાં છે અને એવો ફેરફાર થતો એમ રા. નવલરામભાઈને હાથ લાગેલી ‘હરિલીલા—સોળકળા’ (ભીમકવિવિરચિત) પુસ્તકની પ્રત* પરથી માલમ પડે છે; એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

અપભ્રંશના નમુના:—

ઢોલ્લા સામલ્લા ઘળ ચમ્પા-વળ્ણી ।

ળાહ સુવળ્ણ-રેહ કસ-વટ્ટહ દિળ્ણી ॥

* એ પ્રતનો નમુનો આગળ આપ્યો છે.

(દોલો—નાયક શ્યામલ—શ્યામવર્ણ છે; ઘણુ—નાયિકા ચમ્પાવર્ણી છે. જાણે સુવર્ણરેખા કપપટક—કસોડી પર દીધેલી છે).

સાહુ વિ લોડ તડ્ફડહ વહુત્તળહો તળેણ ।

(સહુ પણ લોક તડકે છે વૃક્તવને—મોટાઈને માટે).

મહા હુઆ જુ મારિઆ બહિણિ મહારા કન્તુ ।

લજેજં તુ વયંસિઅહુ જહ મગ્ગા ઘરુ ઇન્તુ ॥

(લલું થયું જે, ખેન! મારો કાન્ત મરાયો, જે લાગેલો—હારેલો ઘેર આવત તો સખીઓથી હું લજવાત)

જીવિત કાસુ ન વલ્લહતં ઘણુ પુણુ કાસુ ન ઇટ્ટુ ।

દોણિ વિ અવસર—નિવહિઆહં તિણ—સમ ગણહ વિસિટ્ટુ ॥

(જીવિત કાને વલ્લભ નથી, ધન પણ કાને ઇષ્ટ નથી; બંને પણ અવસરે પડેલાને—પ્રાપ્ત થયેલાને વિશિષ્ટ પુરુષ તરણાસમાન ગણે છે).

જહ ન સુ આવહ દૂહ ઘરુ કાહં અહો—મુહુ તુજ્જુ ।

વયણુ જુ સ્વળહ તડ સહિ ઇસો પિડ હોહ ન મજ્જુ ॥

(હે દૂતિ! જે તે ઘેર ન આવે {તો} તારું અધામુખ શા માટે છે? તું શા માટે નીચું ધાલે છે? જે તારું વચન ખંડે છે એ (તે), હે સખિ! મારો પ્રિય થતો નથી).

ઇહ કુમારી ઇહો નરુ ઇહુ મળોરહ—ઠાણુ ।

ઇહતં વઢ ચિન્તતાહં પચ્છહ હોહ વિહાણુ ॥

{એ કુમારી {છે}; એ નર {છે}; એ મનોરથસ્થાન {છે}, એમ વિચાર કરનારા મૂખોને પછી વહાણું થાય છે—વાય છે).

હિઅડા જહ વેરિઅ ઘણા તો કિં અભિ ચડાહું ।

અમ્હં વે હત્થડા જહ પુણુ મારિ મરાહું ॥

(હથડા! જે વેરીઓ ધણા છે તો શું આકાશે ચડીએ? અમારા બે હાથ છે; જે પણ (વળી) મારીને મરાઈશું.)

ચચ્ચલ જીવિત ધ્રુવુ મરણુ પિઅ રુસિજહ કાહં ।

હોસહં દિઅહા રુસણા દિવ્વહં વરિસ—સયાહં ॥

(ભૂવિત ચંચળ-ચપળ છે; મરણ ધ્રુવ-નિશ્ચિત છે; પ્રિય ! રિસાય છે શા માટે ? રિસાનારના દિવસ દિવ્ય સૌ વરસ { જોટલા } થાય છે.)

હરિ નચ્ચાવિત પક્કળહ વિમ્હહ પાડિત લોત ।

(હરિ નચાવ્યો પ્રાંગણે-આંગણામાં; વિસ્મયમાં પાજ્યો લોક-લોકને વિસ્મયમાં પાજ્યો.)

જેવડુ અન્તરુ રાવળ-રામહં તેવડુ અન્તરુ પટ્ટળ-ગામહં ॥

(જેવડું અન્તર રાવણુ ને રામનું છે, તેવડું અન્તર શહેર ને ગામનું છે.)

દિઅહા જન્તિ સ્ત્રહ્પ્પહિં પહિં મળોરહ પચ્છિ ।

જં અચ્છહ તં માણિઅહ હોસહ કરતુ મ અચ્છિ ॥

(દિવસો ઝડપથી જાય છે; મનોરથો પાછળ પડે છે; જે છે તે માન્ય થાય છે; થશે એમ કરતો ન થા.)

તુમ્હહં હોન્તત આગદો ।

(તમારી પાસેથી થયલો આવ્યો.)

જામ ન નિવડહ કુમ્મ-ચહિ સીહ-ચવેડ-ચડક ।

તામ સમત્તહં મયગલહં પહ પહ વજહ ઢક ।

(જ્યાંસુધી કુંભતટ (ગંડસ્થળ) પર સિંહના ચપેટાનો-તમાચાનો સપાટો પડતો નથી, ત્યાંસુધી સમસ્ત મયગલના { મદકલના-હાથીના } પગલે પગલે ઢાલ વાગે છે.)

વહ્પ્પળુ પરિપાવિઅહ હિંતિ મોક્કલહેળ ।

(વડાપણું મોકળે હાથે પમાય છે.)

અન્નુ જુ તુચ્છતં તહે ધળહે તં અક્ષળહ ન જાહ ।

(અન્ય જે તુચ્છ છે તે ધેણનું-નાયિકાનું તે કહ્યું જાતું નથી.)

એ નમુના પરથી મળતો બોધ-હેમચન્દ્રના વ્યાકરણુ-માંથી અપભ્રંશ ભાષાના ઉપર આપેલા નમુનાઓ પરથી એ ભાષામાંથી ગુજરાતીમાં કેટલા બધા શબ્દો આવ્યા છે તેનો તથા શબ્દનાં રૂપનો એમાં, જૂની ગુજરાતીમાં, તથા હાલની આપણી ભાષામાં કેવો ફેર-

કાર થયો છે તેમજ રચના અને લોકોક્તિમાં કેટલું મળતાપણું છે તે બધાનો ખ્યાલ આવશે.

શબ્દ-ઢોલો, ઘેણ, સહુ, તડકડવું, ભલું, કંથ, ઘર, સહી, પિઉ, થાણું, વહાણું, હઈડું, ઘણું, ખે, ઝટપટ, જેવડું, તેવડું, પછી, કાંઈ (પારસી લોકો ‘કેમ’, ‘શા માટે’ના અર્થમાં વાપરે છે—‘ખોલતો કાંઈ નહિ’), તે

શબ્દોનાં રૂપ—સાહુવિ (સહુએ; પારસીઓ ‘પણ’ના અર્થમાં ‘ખી’ વાપરે છે તે સં. અપિ, અપ. વિ છે); ગણુષ (ગણે); આવષ (આવે); હોસષ (હોશે, થશે); અચ્છષ (છે); નિવડષ (નિવડે-પડે); વજ્જષ (વાજે, વાગે); ખણુષ (ખંડે); તડકડષ (તડકડે)

કન્તુ (કાન્ત-કંથ); વયણુ (વચન); ઠાણુ (થાણું); વિહાણુ (વહાણું); એહુ (એહ-એ); ચંચણુ (ચંચળ); લોહિ (લોક); અન્તરુ (અન્તર); વડપ્પણુ (વડપણ); અન્નુ (અન્ય); ધણુ (ધન); નરુ (નર)

વલ્લહઉં (વલ્લભ); તુચ્છઉં (તુચ્છ)

(‘ઉ’ પ્રત્યય પું. પ્ર. એ. વ.નો ને ‘ઉ’ નપું. પ્ર. એ. વ.નો છે.)

કસવટ્ઠ (કસ-પટ્ટે); કુંભયડિ (કુંભતટે); પંગણુષ (પ્રાંગણુ-આંગણુ)—‘ષ’ સ. એ. વ.નો પ્રત્યય

અમહલં, રાવણુ-રામહં, મયગલહં, તુમહહં, સમતહં

(હં-પ. બ. વ.નો પ્રત્યય)

પચ્છષ (પછી)

નચ્ચાવિહિ (નચ્ચાવ્યુ-નચ્ચાવ્યો); પાહિહિ (પાહ્યો)

પુણુ (પણ)

જમ—તામ

રુસિજ્જષ (રિસાય); પરિપાવિઅષ (પરિપવાય, પમાય; પાવે=પામે)

શબ્દરચના—તં અક્ષણુહ ન જ્ઞષ—તે કહ્યું જાતું નથી. અક્ષણુહ= આસ્વાતુમ્; હેમચન્દ્ર તુમ્નો અળહં આદેશ આપે છે.*

લોકોક્તિમાં સામ્ય—હત્થિ મોક્કલડેણુ=મોકળે હાથે

* આસ્વાતનું અક્ષણ યઈ ૧૦ ૫૦ વન્નો હ પ્રત્યય લાગી રૂપ થયલું જણાય છે.

ઇ. સ.ના તેરમા ને ચૌદમા સૈકાના ગ્રન્થોની ભાષાના નમુના:-

ઇ. સ. ૧૨૭૦માં (સંવત્ ૧૩૨૭માં) કોઈક જૈન સાધુએ રચેલો
'સસક્ષેત્રી' રાસ-

જાં સિસિ (સસિ ?) રવિ ગયણુંગણિહિ જિગઠ મહિમણડલિ,
તાવ રહજી એહિ રાસુ ભવિયણા ! જિણુસાસણિ;
નિમ્મલજ અહ નક્ષત્રતારિકા વ્યાપઈ,
જયવન્તુ શ્રીસદ્ધ અનઇ જિણુસાસણુ.

શ્રીઆનન્દકાવ્યમહોદધિ, મૌકીતક ૧૬, પૃ ૮

ઇ. સ. ૧૩૫૫માં (સંવત્ ૧૪૧૨માં) શ્રીવિજયભદ્રમુનિપ્રણીત
શ્રીગૌતમરાસ-

જિમ માનસસર નિવસે હંસા, જિમ સુરવરસિરિ કણુયવનંસા,
જિમ મહુયર રાણુવવનિ;
જિમ રચણાયર રચણે વિલસે, જિમ અંબર તારાગણુ વિકસે,
તિમ ગાયમગુણુ કેલિવનિ ॥ ૫૨ ॥

* * * *

ચઉદહસય આરોત્તર વરિસે, (ગાયમગણુહરકેવળદિવસે)
ખંભાનયર પ્રભુ પાસપસાયે
કિઉ કવિત ઉપગાર પરા;
આદિ હી મંગળ એહ લણીજે, પરવ મહોત્સવ પહિલો દીજે (લીજે) ॥૫૮॥
ધન માતા ! જેણે ઉચ્ચરે ધરિયા, ધન પિતા ! જિન કુલે અવતરિયા
ધન સહગુરૂ ! જેણે દિષ્ખિખયા એ;
વિનયવંત વિઘાલંડાર, જસુ ગુણુ પુહવી ન લભે પાર
વડ જિમ શાખા વિસ્તરે એ ॥ ૫૯ ॥

આનન્દકાવ્યમહોદધિ, મૌકીતક ૧૬, પૃ ૬-૭

આ ઉતારામાં નીચેના શબ્દ તથા શબ્દરૂપ પર લક્ષ આપો:-

શબ્દ-જાં-તાવ (જ્યાંસુધી-ત્યાંસુધી; સં. યાવત્-તાવત્); સસિ
(શશી-ચન્દ્ર); ગયણુંગણુ (ગગનાંગણુ; ગ્ લોપાઈ તેને બદલે લઘુ-

પ્રયત્ન ય્ થયો છે); જિણુ-સાસણુ (જિનશાસન); કણુયવતંસા (કનકવતંસ, ક્ લોપાઈ તેને બદલે લઘુપ્રયત્ન ય્ થયો છે; ન્ નો ણ્ થયો છે); મહુયર (મધુકર); રયણાયર (રતનાકર-રત્નાકર); રયણ (રત્ન); ગોયમ (ગૌતમ); પસાય (પ્રસાદ); ઉપગાર (ઉપકાર); ઉચ્ચર (ઉદર); પુહવી (પૃથ્વી); જિમ-તિમ (જેમ તેમ); ચઉદહુસય (ચતુર્દશ-શત-ચૌદસે)

શબ્દરૂપ—

ઊગઈ (ઊગે); વ્યાપઈ (વ્યાપે)

રહઊ (રહો)

એઊ રાસુ (એ રાસો); જિણુસાસણુ

જિણુસાસણિ (સમ્ શાસનમાં); મહિમંડલિ; સિરિ; કેલિવનિ; પાસપસાયે (પાર્શ્વપ્રસાદે); જિણે (જેણે); જસુ (જેના); અનઈ (અને); હંસા (હંસો)

‘મુઘ્વાયબોધ ઔઙ્ક્રિક’માંના દાખલા; એ ગ્રન્થ ઈ. સ.

૧૩૬૪માં દેવસુંદરના શિષ્યે રચ્યો છે:—

ચન્દ્ર ઊગઈ; દ્વાન દીજઈ (દેવાય છે); શિષ્ય પૂછઈ (પૂછે); ધર્મકરણહાર (ધર્મ કરનાર) જીવ સુખ પામઈ

ધર્મ સુખનઈ કારણિ હુઈ (ધર્મ સુખને કારણે છે-સુખ ઉત્પન્ન કરે છે.)

ક્રિયા કરિવઈ જી મુલિગઈ હુઈ સુ કર્તા. (ક્રિયા કરવામાં જે મૂલગ-મૂળનો છે તે કર્તા.)

મેધિ વરસતઈ મોર નાયઈ. (મેધ વરસતે મોર નાયે છે).

ગુરિ અર્થુ કહતઈ પ્રમાદીઉ ઊવ્રઈ (ગુરુ અર્થ કહતે {સતે} પ્રમાદી ઊવ્રે છે.)

આવિઉ; ગિઉ; પૂજિઉ (નપું૦)-આવ્યો, ગયો, પૂજ્યું.

કરી-લેઈ-દેઈ-પઠી

શિષ્ય શાસ્ત્ર પઠતઉ હઉ સાંભલઉ. (શિષ્યને શાસ્ત્ર પઠતો હું સાંભળું.)

આત્મનેપદ-નઉં પહિલઉં એકૂજ વચન હુઇ. (આત્મનેપદનું પહેલું-પહેલો પુરુષ એકજ વચન છે.)

ગુરુ-તણુઉં વચન (ગુરુનું વચન)

લિંગ છેહિલા શબ્દ-તણુઉં હુઇ. ([દ્વન્દ્વમાં] લિંગ છેહલા શબ્દનું થાય છે.)

એહ-તણુઉ; એહ-નઉ (એનો)

અન્યાદિક-નઉ યોગુ (અન્યાદિકનો યોગ)

જે કર્તા-નઉ અથવા કર્મ-નઉ આધાર હુઇ તે અધિકરણુ. (જે કર્તાનો કે કર્મનો આધાર છે તે અધિકરણુ.)

તેહ-નઇ યોગિ (તેહને યોગે-તેને યોગે)

જેહ-નઇ કારણિ (જેહને કારણે-જેને કારણે)

શબ્દ-નઇ છેહિ (શબ્દને છેડે)

કત્વા-નઇ કર્મિ દ્વિતીયા (કત્વાન્તને કર્મમાં દ્વિતીયા-કત્વાન્ત શબ્દના કર્મમાં { સંબંધક ભૂત કૃદન્તના કર્મમાં } દ્વિતીયા આવે છે.)

ધર્મુ સુખ-નઇ કારણિ હુઇ. (ધર્મ સુખને કારણે છે-સુખનો હેતુ છે.)

વિવેકિઉ મોક્ષ-નઇ કારણિ ખપઈ. (વિવેકી મોક્ષને કારણે યત્ન કરે છે.)

કઉણુ-તણુઉં (કાનું)

શાસ્ત્ર પઠતઉ (શાસ્ત્ર પઠતો)

એ ગ્રન્થ સુખિઈ પઠાયઈ. (એ ગ્રન્થ સુખે પઠાય-પડી શકાય.)

માહરઉ; અમહારઉ; તાહરઉ; તમહારઉ (મારો; અમારો; તારો; તમારો)

જુ પૂછઇ સુ કર્તા. (જે પૂછે તે કર્તા.)

એહો પુ.; એહ સ્ત્રી.; એહુ નપું

જણું કરી કરઇ લિઇ દિઇ ઇલાદિ યુક્તિઇ જિહાઇ અનઇ જણું કરી કર્તા ક્રિયા સાધઇ તં કરણુ. (જેણે કરીને કરે, લે, દે, ઇલાદિ યુક્તિએ જ્યાં અને જેણે કરીને કર્તા ક્રિયા સાધે તે કરણુ.)

જેહ-તઉ; હુંતઉ-યઉ-યકઉ (જેથી, હુંથી;)

જેહ-સિઉ ઇત્યાદિ ઓલિવઇ સહાદિ યોગિ ત્રીતીયા હુઇ. (જેની સાથે ઇત્યાદિ ઓલવામાં સહાદિને યોગે તૃતીયા થાય છે.)

..કિસું પૂછઇ? (શું પૂછે?)

કિસિઇ તરઇ? (શા વડે તરે?) ધર્મિ (ધર્મ વડે)

કિસ-નઇ કારણિ ધર્મુ હુઇ? (શાને માટે ધર્મ થાય?) (સુખ-નઇ (સુખને)

ઇ. સ.ના ૧૫મા સૈકાની ભાષાના નમુના. એમાં પદ્મનાભ, ભાલણ, ભીમ, વગેરેના અન્યોના દાખલા છે.

પદ્મનાભના 'કાન્હુડદે પ્રબન્ધ'માંથી

પહિલુ રાઇ હું અવગણિઉ; માહરુ બન્ધવ કેસવ હણિઉ ॥૧.૨૫॥
(પહેલો રાયે હું અવગણ્યો-મને અવગણ્યો, મારો બાન્ધવ કેસવ હણ્યો.)

* * * *

તસ ધરણી ધરિ રાખી રાઇ. એ વડુ રોસ ન સહિલુ જઇ.
ગૂજરાતિ સ્યું માંડિસિ કલહુ માહારઇ સાથિ કટક મોકલુ ॥૧.૨૬॥
(તેની ગૃહિણી-સ્ત્રી ધરમાં રાયે રાખી. એ વડો-મોટો રોપ સહ્યો જાતો નથી. ગુજરાતની સાથે કલહ માંડીશ, મારી સાથે કટક-લશ્કર મોકલો.)

* * * *

કીધઉ કૂચ, ઊંપડીઆં સાહણુ, ધણું નીસાણુ બજવ્યા;
ભાજ દેસ દેવકઇ પાટણિ દલ દેખન્તા આવ્યા ॥૧.૭૭॥
(કૂચ કીધી, સાધન-લશ્કરો ઉપજ્યાં, ધણાં નિશાન વગાજ્યાં, દેશ ભાંગી દેવના પાટણમાં જોતજોતામાં લશ્કર આવ્યાં.)

* * * *

કાન્હ તણુઇ સંપતિ ઇસીં જિસીં ઇન્દ્રહ ધરિ રિદ્ધિ;
સવે દિવસિ વાસુ વસઇ રાજભવનિ નવ નિદ્ધિ ॥૧.૮૧॥
(કાન્હની એવી સંપત્તિ છે કે જેવી ઇન્દ્રને ઘેર રિદ્ધિ છે; સર્વ દિવસ રાજભવનમાં નવ નિધિ વાસો વસે છે.)

* * * *

સંધિ સંધિ જૂજઘ કીધી; ધર પાડેવા લાગા;

ઉપર ચિકા જે હાથી ઘોડા ધણુ તણે ધાઈ ભાગા ॥૧.૬૪॥

(સાંધે સાંધો જુદો કીધો; ધર પાડવા લાગ્યા; ઉપર રહેલા જે હાથીઘોડા હતા તેને ધનના ધ્રા વડે ભાંગી નાખ્યા.)

* * * *

સોમનાથની વાહાર કરેજે; વલો છોડાવે ખાન ॥૧.૧૨૫॥

(સોમનાથની વહાર કરો. વળી બંદીવાનોને છોડાવો.)

* * * *

હિંદુએ મારીચલ કીધુ પગ મેલ્હણુ ન જઘ. ૧.૨૧૩

(હિંદુએ કસાઈખાનું કીધું; પગ મેલ્યો જય નહિ-મૂકી શકાય નહિ.)

* * * *

જલહુર ગઠ વિસમુ અછિઈ; લેસિઉ પ્રાણિ મારી,

કિ તલહટીઈ ઘોરિં જિ પયસિઉ, પણિ નવિ આવું હારી ॥૨.૩૩

(જલહુર ગઠ વિપમ છે; બલાત્કાર કરી લઈશું; કે ઘોર તળેટીમાંજ પેસીશું, પણ હારીને આવીશું નહિ.)

* * * *

જાણી વાત દેસિ દલ આવ્યા; બૂંખઘ બૂંખ સુણીજિઈ,

સાંતલ ભણુઈ, 'કરુ મેલાવઉ, જઈ ચુપટ ધાઉ લીજિઈ ॥૨.૩૮

(દેશમાં લશ્કર આવ્યાની વાત જાણી બૂંખબૂંખ સંભળાય; સાંતલ કહે, કરો મેળાવડો, જલદી જઈ ધા મારો.)

* * * *

કરી સજઈ સહુ સાંચરિઉ; પાખરીયા તોખાર ॥૨.૪૧

(તૈયારી કરી સહુ સંચર્યા, ઘોડા પર પાખર ચઢાવી.)

* * * *

ભડઘ મોટા મીર ॥૨.૫૨

(મોટા મીરો શૌર્ય બતાવતા.)

* * * *

માહિલિ ચૂકી મસૂરતિ બધસી વાત કરેવા લાગા ॥૨.૬૧

(માંહેલી ચોકીમાં મસલત માટે બેસી વાત કરવા લાગ્યા.)

* * * *

મરહઠ મિ વસિ કીધ ॥ ૨.૬૩

(મેં મરાઠા વશ કીધા છે.)

* * * *

તેહયા પ્રેમ અપાર ॥ ૩.૨૩૪

(તેનો પ્રેમ અપાર છે.)

* * * *

પૌયુ વિણુ રહણું ન જાઇ ॥ ૩.૨૩૬

(પયુ વિના રહું ન જાય.)

* * * *

જાસ-તણુઇ નવનિધિ ભણ્ડાર ॥ ૩.૬

* * * *

વિષમ દુર્ગ સુણીઇ ધણા; અસિઉ નહી આસેર;

જસિઉ જાલહુર જાણિઇ તિસ્યુ નહી ગ્વાલેર ॥ ૪.૬

* * * *

જસ્યુ જાલહુર જાણીઇ, તિસ્યુ નહી રાનેર ॥ ૪.૮

* * * *

ઇસિઉ દુર્ગ કિમ લેલુ જાઇ (લીધું જાય) ॥ ૪.૫૬

* * * *

આસણી (અશ્વની) બીડી રજ ॥ ૧. ૫૦ ૨૧

* * * *

કિમ ગોહર સાહિ દેવરાઇ ॥ ૧.૯૦

(ધોર પ્રાન્તનો દેવરાજ સોમનાથને કેમ સાહે-પકડે)

* * * *

આવ્યા દલ સુંદરલા તીર ॥ ૩.૧૪૮

(સુંદરને કિનારે)

ઉપરના ઉતારામાં ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય શબ્દરૂપ:--

(અ) પછીના પ્રત્યયો:--

(૧) હ-'ઇ-દ્રહ ધરિ'

- (૨) સ-‘તસ ધરણી’
 (૩) ના-ની-નું-‘સોમનાથની વાહાર’
 (૪) તણુ-‘કાન્હતણુ ધ સંપત્તિ’
 (૫) ક-‘દેવક ધ પાટણિ’
 (૬) જો-ણી-ણું-‘આસણી ઊડી રજ’
 (૭) યો-‘તેહયા પ્રેમ અપાર’
 (૮) ર-‘કિમ ગોહર સાહિ દેવરાધ’
 (૯) લા-‘આવ્યાં દલ સુંદરલા તીર’

(આ) ભવિષ્યનું રૂપ

માંડિસિ; લેસિઉ; પયસિઉ

(ખ) હેતુવર્થ ને આજ્ઞાર્થ

કરેવા; પાડેવા; કરેળ

(ઘ) કર્મણિ રૂપ

સુણીજિઘ; લીજિઘ; સૂણીઘ; જાણીઘ;

કર્મણિ રચના

લેણુ જઘ; સહિણુ જઘ

(ઉ) જસિઉ-જસ્યુ; તિસ્યુ; અજઘ; કિમ; ધસિઉ; માહારઘ;

પાણિ; કિ; પાખરિયા; લડઘ (અને નામધાતુ); વસિ કીઘ

(‘વશ’નો નામ તરીકે પ્રયોગ); તલહટીઘ ધારિ (વિ-

શેષણુનો વિશેષ્ય સાથે વિભક્તિમાં અન્વય)

ભાલણુની ‘કાદમ્બરી’માંના થોડાક ઉતારા:--

જાણીઘ છિ અલૌકિક રૂપિ, રચતાં એ તન્વંગી

બ્રહ્મા કામખાણુથી ખીહીના, તિણિ સરજી માતંગી. પૃ૦ ૭

* * * * *
 સેવક કિહિતાં મિ સાંભલ્યું માતંગક નામ.

ચાલી વેગિ તે આવિઉ શીમલિ તરુ ઠામિ.

મિ મનિ જાણ્યું, એ પાપિઉ. ધિક ધિક અવતાર !

જાણીઘ છિ વનિ આવિઉ કરવા નિ સંહાર. પૃ૦ ૨૦

* * * * *

પાપી હેકું ઊતર્યું; પંખી પડિઆ લીધા;
 શખરની પૂઠિ સાંચરુ; વેગિ પગ તે દીધા.
 તેણિ હૂં દીકું નહીં. કાંઈ આયુનુ યોગ !
 કિમહિ ટાલ્યુ નવિ ટલિ ભાગ્ય કેરુ ભોગ. ૫૦ ૨૩

* * * * *
 તાતશોક મૂઢિ પડતાં પ્રાહાર, તરપા લાગી તેણી વાર.
 મુખ સૂકિ નિ ધૂજિ દેહ; હા હા! કષ્ટ તાલુ નહિ છેહ.
 વ્યાધ વેગલુ ગઉ જાણિઉ. જળ વિણુ રહિ નહીં પ્રાણિઉ.
 કાઠી કોટ નિહાલું ખાહારિ; વ્યાધ ગયાં દિશિ જોઈ ચ્યારિ. ૫૦ ૨૩

* * * * *
 શ્રાંત થકાં મિ નવિ હોંડાય; વિષમ વાટ; તનુ ધૂલિ ભરાય;
 દુઃખાતુર અતિ થાકા ચરણુ; ધણું ધ વાંછું નાવિ મરણુ. ૫૦ ૨૪

* * * * *
 તેહનુ સુત સુંદર હારીત, વિદ્યા-વેદ-વિનોદિ પ્રીત,
 વિદ્યાર્થી સરખા સંનિધાન, આન્યુ કરવા કારણિ સ્નાન. ૫૦ ૨૪

* * * * *
 હું પડતુ દીકું જેટલિ, શિષ્ય પ્રતિ બોલ્યુ તે તેટલિ:—
 જાણું વૃક્ષ થકુ શુકબાલ ઝાલ્યુ છિ શિચ્યાણિ કાલિ,
 ધૂટુ છિ ચંચાથી આજ, એ જીવતુ રાખુ માહારાજિ. ૫૦ ૨૪

* * * * *
 એલા રજના વાઈ વાય. મધુકર મત મધુર રવ ગાય.
 સુંદર સહકારહ મંજરી કોકિલ બોલિ ચંચિ ધરી. ૫૦ ૨૫

* * * * *
 અવરિ નહિ તેણિ વનિ વાત. ૫૦ ૨૭

* * * * *
 એહલું જાણી આણ્યુ અહીં આશ્રમ તરુ મેહેલીશિ કિહી;
 ખાશિ પડિઆ કણુ નીવાર; આપીશિ વનફલનુ આહાર;
 ધમ કરતાં મોટેરુ થશિ, આવી પાંખ નિ ઊડી જશિ;
 જી મન એહનિ થશિ વિશ્રામ, તુ પણુ રહિશિ આણિ ઠામિ. ૫૦ ૨૯

* * * * *
 પુનરપિ પામેવા નિ પતિ જાણી વ્રત કરિઈ છિ સતી. ૫૦ ૩૧

* * * *
હું ઇ હઇઅડિ દાઝું હું, પણ કીજીઇ શું મર્મ? પૃ૦ ૪૨

* * * *
સેવાથી ચૂકિ નહીં સુંદરી કિંચિતમાત્ર પૃ૦ ૬૬

* * * *
તહારિ કુલકર્મ અછિ તે ધરુ ધુરાનુ ભાર. પૃ૦ ૭૩

* * * *
શોકાતુર અપરાધી સરિખુ ઊઠ્યુ વેગિ વીર.
મુખ ક્ષાલેવા અંજલીઇ કરી લેઈ આંચુ નીર.
'હ્યુ, જી, મુખ પખાડુ, માનિની! શ્યામા, શોક ન કાજિ.
મુખ દુઃખ આપણા દેહ નિ સરજ્યાં ભોગવી લીજિ.' પૃ૦ ૬૦

* * * *
સખી કાએનિ સાદ કરિ, આઈ! વેગિ ચાલુ.
કમલ ગ્રહી નાસી જાઇ છિ, હંસમિયુનનિ ઝાલુ. પૃ૦ ૧૩૦

* * * *
મજ્જન તાં અહીંકણિ કર્યું, અહીં પૂજિઆ ત્રિપુરારિ, પૃ૦ ૧૫૧

* * * *
નીર ઝરિ નયનાં અતિ લોલ. પૃ૦ ૧૬૮

આ ઉતારામાં નીચેનાં શબ્દરૂપ લક્ષ આપવા જેવાં છે:-

ક્રિયાપદનાં કર્મણિ રૂપ—જાણીઇ; કીજીઇ; આવિઉ (આંચુ-આંચો); તેણિ હું દીહુ નહીં (તેણે મને દીઠો નહિ; 'હું' પ્રથમામાં છે, સંસ્કૃતની પેઠે);

સૂકિ (નામધાતુ-સુકાયું); ગયાં (ગયો હતો છતાં, અવ્યય કૃદન્ત); નાવિ (ન આવે); હું પડતું દીહું; (મને પડતું દીહું; 'હું' પ્રથમા);

મેહેલીશિ-આપીશિ (મહેલીશ, આપીશ); થશિ-જશિ (થશે, જશે); આવી પાંખ નિ ઊડી જશિ (પાંખ આવીને ઊડી જશે; 'નિ'=ને); રહિશિ (રહીશ);

પામેવા નિ (પામવાને); ક્ષાલેવા (ક્ષાલવા, ધોવા);

છિ-અછિ (છે);

ધર-ચાલુ-ઝાલુ (ધરો, ચાલો, ઝાલો);

કીજિ-લીજિ (કીજે, લીજે);

પષ્ટી-ભાગ્યકેર; સહકારહ;

ત્રીજી-તિણિ, મિ, વેગિ, કાલિ, માહારાજિ;

સમ્મતી-ઠામિ; મનિ; વનિ; કારણિ;

પંચમી-શ્રાંત થકાં;

અવ્યય-નિ (નિ); કિમહિ; જટલિ; તેટલિ; ઇમ; જુ (જો); તુ (તો); અહીંકણિ (અધિકરણવાચક; કણિ=કને; ખેવડો અધિકરણ છે);

કાંઈ; ધણુંઈ

નામ-પ્રાણિઉ (પ્રાણુ-ઉ-લઘુત્વવાચક, તિરસ્કારવાચક); પાપિઉ; નયનાં (પ્ર૦ બ૦; વ૦; આંખો); પાપી ઉતર્યુ; આયુનુ યોગ; શું મર્મ; વ્યાધ વેગલુ ગઉ; વગેરે.

સર્વનામ-મૂહિ (મને)

શબ્દ-છેહ (છેડો)

રચના-સેવાથી ચૂકી નહિ (સેવાથી-અપાદાન. પડી નહિ, બ્રષ્ટ ન થઈ; હાલ સમ્મતી વપરાય છે.); આણિ ઠામિ, તેણિ વનિ (વિશેષણનો વિશેષ્ય સાથે વિભક્તિમાં અન્વય)

ભીમ કવિએ રચેલા ‘હરિલીલા સોળકળા’-ના ૧૭મા સૈકા-માંના હસ્તલિખિત પુસ્તકમાંથી રા. નવલરામભાઈએ આપેલો ઉતારો:—

સિદ્ધાસન બિહુ છિ કૂર રાઇ

મોટુ તેહ તણો મહિમાયિ

* * * *

શબ્દ એક હૌઉ આકાશ

કંસ તાહારો કરસિ નાશ

સમ્યક વૈરી જાણો તેહ

એહનું ગરલ આઠમુ જેહ

* * * *

પગિ સાહીનિ કરિ વિનાશ

તેટલિ કન્યા ગઈ આકાશ

નવલગ્રન્થાવલી, ભા. ૨જે, પૃ૦ ૪૩

ધ્યાનમાં રાખવા જેવાં શબ્દરૂપ:—

બેહુ છિ (બેહો છે): કરસિ (કરશે); એહનુ ગર્ભ (એનો ગર્ભ);
પગિ (પગે); સાહીનિ (સાહીને); તેટલિ (તેટલામાં)

ઈ. સ. ના ૧૫ મા સૈકામાં ખીજા રચાયલા ગ્રન્થોના નમુના.

શ્રીધરવ્યાસકૃત 'રણુમલ્લછંદ':—

ઈડર ગઢિ અબહીં ચઢિ ચલ્લછ, જઈ રણુમલ્લ પાસિ ઇમ બુલહિ ॥૨૭॥

સિરિ પુરમાણુ ધરવિ સુરતાણીય, ઇછ દ્ય હાલ માલ દીવાણીય ।

અગર ગરાસ દાસ સવિ છોડિય, કિરિ ચાકરી ખાન કર જ્નેડીય ॥૨૮॥

વિમલપ્રબન્ધ, પ્રસ્તા૦, પૃ૦ ૧૬

કર્મણુમંત્રિકૃત 'સીતાહરણુ'; ઈ. સ. ૧૪૬૯માંનો નમુનો—

કર જ્નેડી નછ કંઠે વિનતિ, સ્વામી કોપ મ કરિસ્થુ;

તુલ્લ આગલિ વરવું નવિ બેલું, એ જઈ અનેરૂ પુરિસુ ॥ ૧૩૧

* * * *

ધૂ મેરૂ મહીધરૂ, જાં સાયર નછ સૂર;

તાં એ રામાયણુ સુણુ, તે ધરિ નવનિધિપૂર ॥ ૫૦૦

આમાં લક્ષમાં લેવા લાયક રૂપ:—

જ્નેડીનછ (જ્નેડીને); મ કરિસ્થુ (મા કરશે); જઈ (છે); અનેરૂ
પુરિસુ (અનેરો પુરુષ); જાં-તાં (જ્યાંસુધી-ત્યાંસુધી); ધરિ (ધરમાં); નછ
(ને); સાયર (સાગર, સાગર).

શાસ્ત્રી વ્રજલાલે આપેલા સંવત્ ૧૪૮૧, ઈ. સ. ૧૪૨૪માં

લખેલા ગ્રાહ્યણુપુસ્તકમાંથી—

વિશાખશુદિ લુણુદાન દીજઈ.

માધમાસિ અમાવાસ્યા હેમદાન દીજઈ.

કૌરકર્મ કરિઉં હુઘ તેહનું સૂતક દિન ૩.

જનોઈ દીધું હુઘ તેહનું સૂતક દિન ૧૦.

વિવાહ હૂઊ હુઘ તેહનું દિન ૧૨.

આદિસવારિ જુ મલસ્નાન કીજઘ તુ તાવ ચકઘ.

માધમાસિ બુધવારિ મહિપી વીઆઘ તે ધર્મિમદી જઈ પ્રહશાંતિ
કરાવીઘ તુ શુભ હુઘ.

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, પૃ૦ ૬૯-૭૧

ઈ. સ.ના ૧૬મા સૈકામાં લખાયલાં ગ્રાહણ અને જૈન
પુસ્તકો વગેરેમાંના નમુના:--

લાવણુસમયગણિવિરચિત 'વિમલપ્રખન્ધ'માંથી:--

કહિ સરસતિ વલનું વયણુ, ભગત મ આણેશિ ખંતિ ।

વિમલમંત્રિગુણુ ગાઅતાં હું આવિશિ એકંતિ ॥ ૨૩ ॥

અંગિ જિ તારઘ અવતરી, યોલેશિ વયણુવિલાસ ।

નવ નવ વાંણિ વયણુ રસિ, પૂરિસિ તાહારી આસ. ॥ ૨૪ ॥

કવલ વિમલ તે કિહાં હવુ, યોલું તસ ઉતપત્તિ ।

ધર્મકાજ કીધાં કિશાં, ચતુર સુણુઉ એક ચિત્તિ. ॥ ૨૫ ॥

ચિહુંસઈ જ્ઞેઅણુ આપણુ, જ્ઞેઅણુ એક પ્રમાણુ ।

જ્ઞેઅણુ લાખજિ દેવકાં, જંખૂ દીવ વર્ષાણુ ॥ ૨૬ ॥

લક્ષમાં લેવા જેવા શબ્દ--

વયણુ (વઅણુ, વચન); કિશાં (કશાં, કવાં);

સઈ (શતી); સરસતિ (સરસતી, સરસ્વતી)

શબ્દરૂપ--આણેશિ (આણીશ); આવિશિ, યોલેશિ, વગેરે;

તસ (તેના); ચિત્તિ (ચિત્તે); દેવકાં (દેવનાં); એકંતિ (એકાન્તમાં); રસિ

(રસમાં); સુણુઉ (સુણુા)

કોટમાંહિ કોટીધ્વજ વસઘ, ઊણા તે ગઠ બાહરિ પિસઘ ।

લાપીણા લખ ભેજા થાઘ, ઇશુ ન્યાય છિ નગરીમાંહિ ॥૩॥ પૃ. ૩૦

પિસઘ-ખિસે-ખસે; લાપીણા-લાખીણા-લાખની પૂંજવાળા.

પ્રાકૃતમાં ઘ્નો ય્ અને ય્નો જ્ થાય છે; તેથી જૂનાં પુસ્તકોમાં

ઘ્ને બદલે ષ્ અને ય્ને બદલે જ્ લખવાનો પ્રચાર પડ્યો જણાય છે.

ઇ. સ. ના ૧૬મા-૧૭મા શતકમાં રચાયેલા ગદ્ય-
પદ્યમય 'વૈતાલપંચવીસી'માંના પદ્યના ને ગદ્યના નમુના:--

કિસ્તું ૩૫ તે સખતણું, યસ્યો અંધારે મેહ;
જાંણે કાજળ સરિ ભરિઉં, અસ્યું ૩૫ છિ તેહ,
ભયંકર ભૈરવ હૂઈ જસો, વલિ સરિ ઉભા કેસ;
ઉઘાડું મુખ લોયણાં, માહા ભયંકર વેસ. ૫૦ ૬

કિસ્તું (કેવું); યસ્યો (જેવો); સરિ (સરમાં-તળાવમાં); અસ્યું
(એવું); છિ (છે); સરિ (માથે); લોયણાં (લોચન)

એજ પદ્યમય અન્યમાં ખીજાં નીચેનાં જૂનાં રૂપો માલમ પડે છે:—
અહો (છે); કરિ, રમિ (કરે, રમે).

હવિ (હવે); પણિ (પણ); તિહાં (ત્યાં);

યમ (જમ); અનિ (અને); જું (જો); તુ (તો).

રાઈ (રાજાએ); તસ (તેનું); મિ (મેં); રાઉલી (રાજાની); જસ
(જેનું); જાં-તાં (જ્યાંસુધી-ત્યાંસુધી); હોઈસેં (હોશે); લેહસ્યેં (લેશે)

ગદ્યનો નમુનો:—

તે બ્રાહ્મણ યોલિઉ તાહરઇ ધરે ભોજન ન કરું । તાહરઇ ધરે
રાક્ષસનું કર્મ દેખું છું । વલિ ધરનું ધણી યોલિઉ । સ્વામી એ બાલક
જવાડુ । તુ જમુ । પછઇ તેણુઇ બ્રાહ્મણિ ધરમાંહિ થકુ સંજવનની
વિદ્યાનું પુસ્તક કાડું । છોડીનઇ વાંચ્યું । તે બાલકની ભસ્મ ઢમલુ કીધું ।
મંત્ર ભણી ભણી ભસ્મીભૂત બાલિક સંજવન કીધું । તે બ્રાહ્મણઇ પ્રતિક્ષ
દીધું । વિમાસવા લાગુ । જુ એ પુસ્તક માહરઇ હાથિ ચડઇ તુ એ કન્યા
જવાડું । પછે તેહના ધરમાંહિ પઠસી પુસ્તક ચોરી લેઇનઇ તેણુઇ
સમસાનિ આવ્યુ । ૫૦ ૧૦૫

ઇ. સ. ના ૧૬મા સૈકાનાં ખતો—ઇ. સ. ના ૧૬મા
સૈકામાં મળી આવતાં ખતોમાં પણ જૂની ગુજરાતીનાં ઇકાર ને
ઉકારવાળાં રૂપો માલમ પડે છે.

દાખલા:—આપણુ ઝમણુ હાથિ સંભાળી લીધા સહી.
લગઈ

એ ભૂમિનઘ કીધઘ કા દેવુ કરઘ તેલનઘ લહૂઆ લાડણુ શંધા
કાશી પ્રીછવઘ

ટંકા ૬ લેખઘ (લેખે)

પટસાલિ પ્રાંગણુસહિત સન્મુપ છાપડું પકવેટ વલી-પાપ-નલીઆ-
બારત-કમાડ સહિત ષડકીઅંધ ગ્રહણે મૂકયાં. મોદી નરાધણુદાસ
તોપીદાસ એણુ ઢૂકયાં.

કર્ણઘ મૂકયાં; ઉત્તરઘ

એ ઘર પડઘ આખડઘ રાજકિ દૈવકિ લાગઘ, તે તથા નલિઆ-
ખોટિ ઘણી છોડવતાં સર્વ વરતી આપઈ.

‘વિમલપ્રઅંધ’, પ્રસ્તા૦, પૃ૦ ૩૧-૩૪

ખતોમાં ઘણુંજ અશુદ્ધ હોય છે. વળી જૂના વખતથી ચાલતું
આવે છે તે લખાય છે.

અશુદ્ધિના કેટલાક નમુના એજ ખતોમાંથી નીચે પ્રમાણે છે:—

વિક્રિયમાણા: ભૂમે: પત્રમભિલિખ્યતે

પ્રદત્તમતાનિ સાક્ષિણુ:

શ્રી અફજલપાંન તત્સમએ રાજ અહિમદાવાદ મધ્યે ધર્માધર્મ-
વિચારણાથે કાદી શ્રી નસીરદી સંજે ન્યાયવૃક્ષપાલનૈકમુપતે દુર્ગુપાલ-
શ્રી અફતિપાલ મલિક સંજે મીરકો અસાધ શ્રી પીરોજ મલિક જમતિ
મણુડપિકાયાં શ્રી નગદલ મલિક હવેલ્યાં મી. નૂરદી મી. જલાલ એવં
પંચકુલ પ્રપતિતૌ ટીકુએ પટિલ-હાજના મધ્યપોલિ તત્ર મોદી જસા
સુત મોદી સારણુ તત્પુત્ર નરાધણુદાસ પરં મોદી હાદાસુત તાપીદાસ-
કેન ગ્રહં ગ્રહણુકે દતાનિ—

ભાગુંતૃટું સંસ્કૃત તથા જૂની પ્રાકૃત ભાષા આનું મિશ્રણ કર-
વાનો મોહ સ્વાભાવિક છે. હાલ પણ જેમને સંસ્કૃતનું લવમાત્ર પણ
જ્ઞાન નથી એવા ઘણા લેખકોને ઘણાજ અશુદ્ધ સંસ્કૃત ઉતારાઓથી
પોતાના ગ્રન્થને શણગારતા જોઈ આપણને હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

તેજ પ્રમાણે આ ખતની ભાષામાં છે. પરંતુ તેમાંથી જૂની ભાષાનાં લક્ષણ સચવાયલા શબ્દો ને રૂપો મળી આવે છે.

ઇ. સ. ૧૫૦૦માં થયલા જોશી જગન્નાથકૃત 'ભુવન-દીપક'ના ભાષાન્તરમાંના નમુના:—

હવઘ જાતિ ઝોલીશિ.

મંગલ રકતવર્ણ જાણિવુ.

ગુરુ વાણિયુ...શનિ દાસુ, રાહુ મયલુ, બુધ, શુક્ર, શનિ, રાહુ, એ ચ્યારિ મિત્ર જાણિવા. એહ ચિહુ ટલતુ પાંચમુ હુઘ તુ શત્રુ જાણિવું (એ ચાર ટાળતાં).

શાળાપત્ર, પુ. ૪૮, પૃં ૩૪૧-૪૭

ઇ. સ. ૧૫૫૫માં લખેલી 'શાલીહોત્ર'ના ગુજરાતી ભાષાન્તરની પ્રતમાંથી—

મુખિ ચિહુ પગિ ચે અશ્વ કાલા હુઘ તે અયોગ્ય તે યમદૂત જાણિવું. જિમણા ગાલનું ભમરુ સૌખ્ય લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરઘ. કાખે ભમરા હુઘ તે સ્વામી નઘ મારઘ.

વ્રજ૦ કૃત 'ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ', પૃં ૭૪

ઇ. સ. ૧૫૨૪માં લખેલી જૈન 'નવતરત્ર ખાલાવ-ખોધ' નામના પુસ્તકની પ્રતમાંનો નમુનો:—

કેતલીઘ ધણા દીસ રહઘ પછઘ વિણુસઘ એ સ્થિતિ કહઘ. વલી તે ગોલી ખાંધતાં ત્રીજઠિ રસ ખંધાઘ એકિ ગોલીનું મધુરઠિ એકિનઠિ કહુઠિ એકિનઠિ ચરકુ એકિતુ ખાટઠિ રસ હુઘ.

વ્રજ૦ કૃત 'ગુજ૦', પૃં ૭૩

ઇ. સ. ૧૭મા ને ૧૮મા સૈકાની પ્રેમાનન્દ, સામળ, ધીરા, વગેરેની ભાષા જાણીતી છે. તે હાલનીજ ભાષા છે. એ સમયના જૈન રાસાઓના થોડા નમુના નીચે આપ્યા છે:—

મેઘરાજવિરચિત 'નળદમયંતી', ઇ. સ. ૧૬૦૭—

આઁયું સુખ પામ્યું કુણે, દુઃખ પણુ પામ્યું કૈણુ;

ચક્રતણુ આરા સવે, ફરતા આવે જૈણુ.

એમ સાંભળી ભીમી સતી, કરતી જિન ગુરુ ભત્તિ;
 અતિ સમુહતિ તિહાં રહે, હિવ સુણુ નળવત્ત.
 રાતે રખવાળો રહ્યો, તે નળ પ્રિયાને પાસ;
 વહાણે જાગી જાણીને, ચાલ્યો હૃદય વિમાસી.

આનન્દકાવ્યમહોદધિ, મૌકિત્ત ૦ ૩૭૧, પૃ. ૩૪૭-૪૮

સવે=સર્વે; ભત્તિ (પ્રા.)=મકિત્ત; તિહાં=ત્યાં; વત્ત (પ્રા.)=વાત.

* * * *

વનમે નળરાજા મુઓ, ભીમી છે નવવેશ;
 તે માટે સ્વયંવર નવો, માંજો ભીમ નરેશ.
 મુહૂર્ત દિન તો કાલ છે, કુંડનપુર અતિ દૂર;
 મુજ પરણવા ખંત છે, ઇણુ કારણ દુખ પૂર.
 તવ નળ મનમાં ચિંતવે, શશિહર ઝરે અંગાર;
 રવિ ઉગે પશ્ચિમ દિશિ, (તો) ભીમી લોપે કાર.

એજ સમયના અન્ય રાસની ભાષા જુઓ. એ રાસ શ્રીપ્રેમ-
 લાલચી ઇ. સ. ૧૬૩૨માં રચાયલો છે. તેમાંનો નમુનો નીચે
 આપ્યો છે:—

હવઇ દેવીવચન સંભારી, જ્ઞેઇઇ વાટ વેલાઇ તુહારી;
 એતલઇ તુલ્લે દરખારઇ આવ્યા, તુહાનિં ચંદ કરી યોલાવ્યા!
 વાંછિતા તુલ્લે ભલઇ આવ્યા, ચિંતા શોક દૂરિં વોલાવ્યાં;
 ભલું થયું તુહાનિ કહું છું, દેન વચન ખોટું વહું છું.
 એ વાત સહી એમ થાસ્યઇ, એ કામ તુલ્લેજ કરાસ્યઇ;
 જ્ઞે વેલા લગનની જાસ્યઇ, તો ઇણુંએ માહું થાસ્યઇ.

આનન્દ ૦ મૌકિત્ત ૦ ૧૬૧, પૃ. ૩૫૧

હવઇ=હવે; એતલઇ=એટલે; દરખારઇ=દરખારે; તુહાનિં=તમને;
 થાસ્યઇ=થશે; કરાસ્યઇ=કરાશે; જાસ્યઇ=જાશે

અશોકરોહિણી નામના ઇ. સ. ૧૭૧૫માં રચાયલા રાસ-
માંથી નમુનો:—

રતિ તેજસ આગલિ રતિ રે લો, તિલોત્તમા તિલમાત્ર, રાં
રંભા રંભાથંભ પરિ રે લો, અસાર થયા અવદાત. રાં

* * * *
મનું! તસ રૂપને જ્ઞેધવા રે લો, સુર થયા અનિમેષ, રાં
સહસ નયન ઈંદ્રે કર્યો રે લો, જ્ઞેવા રૂપની રેખ. રાં
બ્રહ્મા તસ ગુણુ ઘોલવેં રે લો, કીધાં વ્યાર વદન, રાં
મનું! તસ ગુણુગણુ સાંભળી રે લો, આઠ કરી નિજ કન. રાં

આન-૬૦ મૌકિતં ૧હું, ૫૦ ૧૮૫

આમાં પ્રાકૃત ને જૂના શબ્દો વધારે છે:—

આગલિ=આગળ; તસ=તેના; જ્ઞેધવા=જ્ઞેવા; કન=કર્ણ, કાન

ઇ. સ. ૧૭૫૦ ને સુમારે રચાયલા **શ્રી જિનહર્ષજીના** ‘હરિ-
બળલચ્છી’માંનો નમુનો:—

પ્રણિપતિ કરી પુહવીશને, જુગતે કિયો જુહાર લાલ રે;
રાજ રણિયાયત હુએ, આદર દિયો અપાર લાલ રે.
કિહાંથી આવ્યા, રહો કિહાં? પૂછી સધળી વાત લાલ રે;
હરિબળ બળબુદ્ધિ આગળો, ક્ષિતિપ ભણી કહી દાત લાલ રે.
નીતિ વડે નરનાથને, ખિલુમેં કિયો ખુશાલ લાલ રે;
પરમન તો નિજ વશ કરે, ચતુર તણી એ ચાલ લાલ રે.

આ-૬૦ મૌકિતં ૩જું, ૫૦ ૩૯૧

પુહવીશ=પૃથિવીશ; ખિલુ=ક્ષણ

ઇ. સ. ૧૬૨૯માં રચાયલા **‘જયાનંદકેવળી’**માંનો નમુનો:—

તે પાસેં નગરજ ભહું, વીરસેન તિહાં રાય;
ભીમ સોમ છે ભટ ભલા, સેવે તેહના પાય.
રાયે તસ આયસ દિયો, મૃગયા જાઓ દોય;
મૃગ મારીને વેગ સ્યું, મંદિર લાવો સોય.
ભટ ઘેહુ તે સજ થઈ, ગયા તે વનમાં જમ;
મૃગલાં બહુ દેખી કરી, મારણુ લાગા તામ.

આનં મૌકિતં, ૩જું, ૫૦ ૧૧૮

આયસ=આદેશ, હુકમ

શ્રીવિજયબુદ્ધે ‘કલ્પસૂત્ર’ પર અમદાવાદમાં સંવત્ ૧૭૦૭, ઇ. સ. ૧૬૫૦માં ‘બાલબોધ’ નામની ભાષામાં ટીકા કરી છે, તેમાંથી ભાષા પર પ્રકાશ પડે એવા કેટલાક ઉતારા નીચે આપ્યા છે:—

શિષ્ય નઇ ઇમ કહધ.

શ્રી સુધર્મા સ્વામીની પાસિં ધર્મ સાંભલી વ્રતઉ ચર્ચુ; પિતા ધણિં આગ્રહઇ કરી આઠ કન્યા પરણાવી; રાશિ કળ્યાનિં પ્રતિ પ્રતિબોધી પ્રભાતિં સુધર્મગણુધરનિં પાસિં આઠ કન્યા નામા કાએ.

પછી બારે વરસે ગૌતમ મોક્ષઇ ગયા.

પછી ચોસઠિ વરસે જમ્બૂસ્વામી મોક્ષ ગયા તિવારે દશવાનાં લેતા ગયા.

કલકતા સંસ્કૃત કૉલેજના સંસ્કૃત હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો રિપોર્ટ, ઇ. સ. ૧૯૦૯, નં. ૨૬, પૃ ૨૦-૨

અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી, અને હાલની ગુજરાતીમાં કેટલાંક સરખાં શબ્દરૂપની યાદી નીચે આપી છે:—

સંસ્કૃત	અપભ્રંશ	જૂની ગુજરાતી	હાલની ગુજરાતી
કાક:	કાગુ	રાસુ, કલહુ	રાસ-રાસો, કલહ
લોક:	લોગુ	સાસાલુ, ધર્મુ	શાસન, ધર્મ
પ્રિય:	પિઝ, પ્રિઝ	પિઉ	પિઉ
વલ્લભ:	વલ્લહુ	વિવેકિઉ, યોગુ	વિવેકી, યોગ
વલ્લભકમ્	વલ્લહઝં	શાસ્ત્ર	શાસ્ત્ર
રત્નાનિ	રયણાં	નયણાં, લોચણાં	નયન, લોચન
સર્વ:	સાહુ, સબ્બુ	સહુ, સવ-(સવે)	સહુ
एष:	एहु	એહ-એઉ	એ
यः, स:	જો-જુ, સો	જુ, સુ, ટુ	જે, તે
ये, ते	જે, તિ-તે	જ(જે), યે, તં(તે)	જે, તે
यादृशः	જદ્દ	જિંસિઉ, જસિઉ,	જેવો
		જસ્તુ, જિસી	

સંસ્કૃત તાદૃશ:	અપભ્રંશ તદ્દશ	નૂની ગુજરાતી તિસિઉ, તસિઉ, તિસ્યુ	હાલની ગુજરાતી તેવો
કીદૃશ:	કદ્દશ	કિસિઉ, કિસ્યુ, કિસા	કેવો
ઈદૃશ:	અદ્દશ	અસિઉ, ધાસઉ, ધસઉ, ધસી, અસ્યું, એહવું	એવો
एतावान् यावान् तावान्	एतुल्ल, एवद्द जेवद्द तेवद्दुड, तेत्तिड, तेवद्द	એવડઉ જેવડઉ તેવડઉ	એવડો જેવડો તેવડો
अहम् (अस्मै) त्वम् किम् दैवेन मया	हउं, अम्हे तुहं कइं दइवें मइ	હઉં, અહો કાંઈ પાસ-પસાયે મિ-મધ; આ- દ્દણીઈ	હું, અમે તું, તમે કંઈ, કાંઈ દૈવે, પ્રસાદે મેં, આપણે
यन	जेण-जे-जें	જિણે-જેણે- જિણિ	જેણે
तेन दुर्लभस्य तस्य यस्य रथवरे नवे मदीयः तव संबन्धि इन्द्रस्य	तेण-ते-तें दुल्लहद्द तद्द जास रहवरि नवद्द महारड तुह-तणउं दुल्लहद्द	તેણિ ધન્દ્રહ તસ-તાસ જસુ-ગસ મહીમંડલિ છેહિ, વરિસે માહરઉ-માહર ગુરુ-તથુઉં ધન્દ્રહ	તેણે ધન્દ્રતું તેતું જેતું મહીમંડળે છેડે, વરસે મારૂં ગુરુતાણું ધન્દ્રતું

સંસ્કૃત	અપહ્રંશ	નૂની ગુજરાતી	હાલની ગુજરાતી
યસ્માત્, કસ્માત્,	જહિં, તહિં, કહિં,	જિહાં, તિહાં,	બ્યાં, ત્યાં, ક્યાં,
યસ્મિન્, તસ્મિન્	અહિં	ઇહાં, કિહાં, ઇહ	ઇયાં
સદૃશઃ	સારિક્ષુ	સરિખુ	સરખું
સદૃશઃ	સરિસુ	સરસિઉ	સરસું
ગણયતિ	ગણહ, આવહ	ગિગઇ, પામઇ,	ગિગે, પામે,
		વ્યાપઇ	વ્યાપે
કરોમિ	કરઉં	રહઉ, સાંભલઉ	રહો, સાંભળો
યાતુ	જાડ	પખાડુ, સુણુઉ	પખાડો, સુણો
ગર્જ, ચર	ગજ્જુ, ચરિ		ગર્જ, ચર
સુબ્ર	મેહ્ણિ		મેલ
જ્ઞાયતે	જાળીઅહ	બાણીઇ, સૂણીઇ	બાણાય
ચિન્તયતે	ચિન્તિજ્ઞહ	સુણીજીઇ, દીજઇ	સુણાય, દીજે
સોહવ્યમ્	સહેવ્વં	કરવઇ (કરવામાં)	સહેવું
સ્વપિતવ્યમ્	સોણવા		સૂવું
જાગર્તવ્યમ્	જગેવા		બગવું
ઘટિતઃ	ઘડિઅડ	આવિઉ, ગિઉ	ઘજો, આળ્યો,
			ગયો
જ્ઞાતમ્	જાણિઉં	પૂજિઉં	પૂજ્યું
હારિતઃ	હરાવિઉ	રખાવઇ, નખા- વઇ, ચલાવઉ	હરાળ્યો, રખાવે, નખાવે, ચલાવો
પાલયિતુમ્	પાલેવિ	પામેવા	પાળવા, પામવા
કર્તુમ્	કરેવિ	ક્ષાલેવા, કરેવા, પાડેવા	ધાવા, કરવા, પાડવા
કરિષ્યામિ	કરીસુ	માંડીસિ	માંડીશ
ભવિષ્યતિ	હોસહ	થશિ, જશિ, રહિશિ	થાશે, જશે, રહેશે
અસ્તિ	અચ્છહ	અછિઇ, છિ, અછિ	છે

સંસ્કૃત લજ્ઞેય	અપભ્રંશ લજ્ઞેજાં, મારેજા	ભૂની ગુજરાતી મારેજો, કરેજ્યો, કરિજ્યો, જા- ણિજો, કરેજો	હાલની ગુજરાતી લાજ્ઞું, કરજો, જાણજો, કરજો
હસન્	હસન્તુ	પહતઉ	પહતો
રટન્	રટંતુ		રટતો
કૃત્વા	કરહ	કરી	કરી
વશે કુરુત	વસિ કુરુહિ	વસિ કીધ	વશ કીધા
અસ્મદ્ ભવન્	અમ્હહં હોન્તુ		અમારી પાસેથી
યત્, તત્	જિમ, જુ, તિમ	જિમ, તિમ	જેમ, તેમ
યદિ, તદા	જહ, તહ	જહ, તહ, તઉ, તુ	જે, તો
તતઃ, યતઃ	તો	જાં, તાં	જો, તો
એવ	જિ	જ	જ
એવમ્	એમ્વહ, એમ્વ, તેમ્વ, કેમ્વ		એમ, તેમ, કેમ
પશ્ચાત્	પચ્છહ, પચ્છિ	પછહ	પછી
અન્યત્	અણ્ણહ	અનહ	અને
મા	મ	મ	મા, ના
કથમ્	કાઈં		કેમ
વિના	વિણ		વિણ
યાવત્	જાહં, જામ, જાવેં	જાં-જાવ-જં	જાંસુધી
તાવત્	તાહં, તામ, તાવેં	તાં-તાવ-તાં	તાંસુધી
પુનઃ	પુણ		પણ
આરાત્		અરહું*	ઓરું (ઓરું આવ)

* 'જો તુરકાણું આણું અરહું.' કાન્હડદે પ્રખ. ૨.૧૪

જાતિમાં ફેરફારનાં તથા શબ્દવ્યત્યયનાં થોડાંક ઉદાહરણ નીચે આપ્યાં છે:—

બૂની ગુજ.	હાલની ગુજ.
હુઈ હાંસઉ (પું.)	હાસ્ય (નપું.); હાંસી (સ્ત્રી.)
હઠ કીધઉ (પું.)	હઠ (સ્ત્રી.)
(હઈઈ ધરિઉ) રામનુ નામ (પું.)	નામ (નપું.)
(મારુયાડિનુ) પાસઉ (પું.)	પાસું (નપું.)
ખુંખારવ (પું.) વરતીઉ	ખુમરાણુ (નપું.)
ઉલટા કમના દાખલા—	
નયર યોગિની	યોગિનીનગર
માણસતણાં વણુ અઢાર	અઢાર વણુનાં માણસ
મંડપરંગ	રંગમંડપ

પ્રકરણ પમું

વ્યાકરણ: મહત્ત્વ, પ્રયોજનાદિ

વ્યાકરણ એટલે શું?—‘વ્યાકરણ’ શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટીકરણ થાય છે. જે શાસ્ત્રમાં શબ્દના પ્રકૃતિ ને પ્રત્યય બુદ્ધ પાડી પ્રત્યયના અર્થ દર્શાવ્યા હોય છે અને જેમાં શબ્દોનાં શુદ્ધ રૂપ તથા તેનો વાક્યમાં પરસ્પર સંબંધ કેવી રીતે છે તે વિષે વિવેચન કર્યું હોય છે તે વ્યાકરણ. આ રીતે એ શાસ્ત્રમાં શબ્દોનું સ્પષ્ટીકરણ થાય છે. એને ‘શબ્દાનુશાસન’ પણ કહે છે; કેમકે એમાં શબ્દોનું અનુશાસન—ઉપદેશ કરાય છે—અસાધુ શબ્દથી બુદ્ધ પાડી સાધુ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

વ્યાકરણ શું શું કરે છે?—વ્યાકરણ ભાષાને નિયમમાં રાખે છે અને વિકાર પામતી અટકાવે છે. તે સાધુ શબ્દનું જ્ઞાન કરાવે છે અને અસાધુ, અપભ્રષ્ટ શબ્દનો પ્રયોગ અટકાવે છે. એક પિતાએ

પુત્રને કહ્યું કે ભાઈ, ખીજાં શાસ્ત્ર ન ભણે તો ભલે, પરંતુ વ્યાકરણનો તો અભ્યાસ કરજ. એનું જ્ઞાન નહિ થાય તો તું ગમે તેવાં અશુદ્ધ રૂપ વાપરીશ—‘સ્વજન’ (પોતાનાં માણસ)ને બદલે ‘શ્વજન’ (કુતરા), ‘સકલ’ (સઘળું)ને બદલે ‘શકલ’ (ખંડ, કકડો), અને ‘સકૃત્’ (એક વાર)ને બદલે ‘શકૃત્’ (છાણ) કહીશ. આવું અનિષ્ટ પરિણામ ન આવે માટે તારે વ્યાકરણ તો ભણવુંજ જોઈએ. અર્થાત્, શુદ્ધ ભાષાના રક્ષણને માટે વ્યાકરણનું અધ્યયન આવશ્યક છે. એટલાજ માટે ભગવાન કાત્યાયન વાર્તિકકારે વ્યાકરણ શીખવાનાં પ્રયોજનમાં ‘રક્ષા’—રક્ષણને સહુથી પહેલું મૂક્યું છે.

વ્યાકરણ, વેદાંગ—શિક્ષા (ઉચ્ચારશાસ્ત્ર), કલ્પ (ક્રિયાવિધિ-શાસ્ત્ર), વ્યાકરણ, નિરુક્ત (વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર), ઇન્દ્ર, અને જ્યોતિષ, એને વેદનાં છ પ્રધાન અંગ માન્યાં છે અને પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા, અને ધર્મશાસ્ત્રોને ઉપાંગ-ગૌણ અંગ માન્યાં છે. છ પ્રધાન અંગોમાં વ્યાકરણ એ પ્રધાનતમ અંગ છે એમ ભાષ્યકાર અને હરિ માને છે; કારણ કે વ્યાકરણના સારા જ્ઞાન વિના બાકીનાં અંગનું જ્ઞાન અપૂર્ણ છે. દરેક પ્રજા પોતાના ધર્મપુસ્તક પ્રત્યે અત્યન્ત પૂજ્યભાવ દર્શાવે છે. વેદ હિંદુઓનું ધર્મપુસ્તક છે. વેદ એટલે મન્ત્ર અને બ્રાહ્મણ. ઉપનિષદોનો એમાંજ સમાવેશ થાય છે. વેદના અન્ત ભાગમાં છે તેથી એ વેદાન્ત કહેવાય છે. જે સમયે છાપવાની કળાનું સંશોધન થયું નહોતું તે સમયે ઋષિકુળોમાં શિષ્યો ગુરુમુખે ઉચ્ચારેલા મન્ત્રોનું શ્રવણ કરી વેદનું અધ્યયન કરતા. આ કારણથી વેદને શ્રુતિ કહે છે. વ્યાકરણના અધ્યયન વગર વેદના મન્ત્રોનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર કે અર્થ સમજાય નહિ. વળી સ્વરમાં ફેરફાર થાય તો અર્થનો અનર્થ થાય. કહ્યું છે કે જે શબ્દમાં *સ્વરનો કે વર્ણનો દોષ હોય છે તેમાંથી વિવક્ષિત અર્થ

* વેદમાં કેટલાક સ્વર ઊંચા, કેટલાક નીચા, ને કેટલાક સમઘારણ પઠાય છે, તે અનુક્રમે ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, અને સ્વરિત કહેવાય છે.

નીકળતો નથી. એવી દોષવાળી વાણી વજ્રરૂપ થઈ યજ્ઞમાનની હિસા કરે છે. એ વિષે નીચેની આખ્યાયિકા આપે છે:—

એક સમયે વૃત્રે ઇન્દ્રનો નાશ કરવા મારણમન્ત્રનો આરંભ કર્યો હતો. તેમાં ઇન્દ્રશત્રુર્વર્ષસ્વ એટલે તું ઇન્દ્રનો શત્રુ-શાતયિતા-છેદનાર થા એવો અર્થ વિવક્ષિત હતો. આમાં શત્રુ શબ્દ યૌગિક અર્થમાં લેવાનો છે, રૂઢાર્થમાં નહિ; કેમકે રૂઢાર્થમાં લેવાથી અર્થનો ભેદ થશે નહિ. ઇન્દ્રનો શત્રુ કે ઇન્દ્ર છે શત્રુ જેનો એવો અર્થ લઈએ તો તત્પુરુષ કે બહુપ્રીહિ સમાસના અર્થમાં ફેર પડશે નહિ. ‘ઇન્દ્રનો છેદનાર થા’ એવો અર્થ પ્રતિપાદન કરવાનો હતો; માટે ‘ઇન્દ્રશત્રુ’ શબ્દમાંનો છેલ્લો સ્વર ઉદાત્ત પઠવો જોઈએ; કેમકે તત્પુરુષ સમાસ અન્તોદાત્ત છે, અર્થાત્, એમાં છેલ્લો સ્વર ઉદાત્ત છે; પરંતુ ઋત્વિજે એ શબ્દનો પહેલો સ્વર ઉદાત્ત ઉચ્ચાર્યો. આથી સમાસ બહુપ્રીહિ થઈ ગયો અને એનો અર્થ ‘ઇન્દ્ર છે શત્રુ-કાપનાર જેનો’ એવો વિપરીત થયો. આ પ્રમાણે સ્વરના દોષથી યજ્ઞમાન જે વૃત્ર તેનોજ નાશ થયો. દુષ્ટ શબ્દનો પ્રયોગ ન થાય માટે વ્યાકરણ શીખવું જોઈએ. વૈયાકરણોએ વાળળી કહ્યું છે કે એક શબ્દનું પણ બરાબર જ્ઞાન થાય અને પ્રયોગ થાય તો તેથી આ લોકમાં ને પર લોકમાં આપણી કામનાઓ સફળ થાય છે. સાધુ શબ્દનો એવો પ્રભાવ છે. સાધુ શબ્દનું જ્ઞાન વ્યાકરણથી થાય છે; માટે વ્યાકરણ શીખવું જોઈએ.

લાઘવ—લાઘવ એટલે સંક્ષેપ. એને પણ ભગવાન્ કાત્યાયને વ્યાકરણનું પ્રયોજન કહ્યું છે. સાધુ શબ્દ કરતાં તેના અપભ્રંશની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. બધાં અશુદ્ધ રૂપ શીખવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો ઘણો સમય જાય ને પરિશ્રમ પડે. શુદ્ધ શબ્દનું જ્ઞાન થયાથી બાકીના અશુદ્ધ એમ સહજ સમજાય છે. શુદ્ધ શબ્દનું જ્ઞાન વ્યાકરણથી થાય છે; માટે વ્યાકરણનું અધ્યયન આવશ્યક છે.

શબ્દશુદ્ધિ—વળી જેને વ્યાકરણનું જ્ઞાન હોય છે તે કયું રૂપ શુદ્ધ છે, અને આ સ્થળે શુદ્ધ રૂપ કેવું હોવું જોઈએ, તેનો તર્ક કરી શકે છે અને તેના મનમાં એ વિષે સંશય રહેતો નથી. દાખલા તરીકે, ‘પદ્મી’ શબ્દ ખરો છે કે ‘પદ્મી,’ ‘પોર્વાત્ય’ કે ‘પૌરસ્ત્ય,’ ‘શું વાત કરો છો?’ કે ‘શી વાત કરો છો?’ ‘દરેક માણસ’ કે ‘દરેક માણસો’—એનો નિશ્ચય વ્યાકરણ શીખેલો તરત કરી શકે છે.

પ્રયોજન—આ પ્રમાણે લગવાનું કાત્યાયને વ્યાકરણ શીખવાનાં મુખ્ય પ્રયોજન ચાર આખ્યાં છે:—૧. શુદ્ધ ભાષાનું રક્ષણ, ૨. સંક્ષેપે જ્ઞાન, ૩. શુદ્ધ રૂપનો તર્ક, અને ૪. તે વિષે અસંદેહ. મહાભાષ્યકાર પતંજલિએ એ બધાં પ્રયોજનનું સારી રીતે વિવરણ કર્યું છે. ભાષાશુદ્ધિની રક્ષા, લિંગ ને વિભક્તિનો જે સ્થળે જેવો ઘટે તેવો વિપરિણામ-ફેરફાર કરી યોગ્ય અર્થનો તર્ક, સંદિગ્ધ સ્થળે નિશ્ચય કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત કરવું, અને સંક્ષેપમાં શબ્દશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવવું, એ વ્યાકરણશિક્ષણનાં મુખ્ય પ્રયોજન છે. બોલવામાં લોકોને નિયમમાં રાખનાર અને શુદ્ધ શું અને અશુદ્ધ શું તે દર્શાવનાર વ્યાકરણ છે. પદાર્થમાત્રની પેઠે ભાષા પણ વખતે વખતે વિકાર પામતી જાય છે. એમ ઘણા વિકાર પામી અશુદ્ધ ન થાય તેને માટે વ્યાકરણની જરૂર છે. પ્રાચીન મુનિઓએ કહ્યું છે કે જેઓ અપશબ્દ વાપરે છે તે મ્લેચ્છ છે. અપશબ્દો પણ મ્લેચ્છ-હૂષિત છે. આપણે મ્લેચ્છ થઈએ નહિ, માટે પણ વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. આર્ય લોકો અનાર્ય લોકોના સંબંધમાં આવ્યાથી તેમના મનમાં સંસર્ગથી ભાષા અશુદ્ધ થશે એવી ચિન્તા પેઠી. ભાષાને અશુદ્ધ થતી અટકાવવા માટે તેમણે આ પ્રમાણે કહ્યું છે. ભાષાશુદ્ધિ માટે આપણા પૂર્વજો કેટલી બધી સંભાળ રાખતા તે આથી સમજાશે. ભાષાશુદ્ધિ વ્યાકરણના સારા જ્ઞાન વગર જળવાતી નથી; માટે જેમને શુદ્ધ ભાષા બોલવાની ને લખવાની ઈચ્છા હોય તેમણે અવશ્ય વ્યાકરણનું સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. ચારણીથી જેમ થૂલું ચળાઈ જઈ મેદો જુદો પડે છે, તેમ વ્યાકરણના જ્ઞાનથી અશુદ્ધતા જતી રહી શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય છે.

સર્વ વિદ્યાની વિદ્યા—દરેક શાસ્ત્ર ને વિષયમાં વિચાર દર્શાવવાનું સાધન ભાષાજ છે, અર્થાત્, શબ્દ છે અને શબ્દનું જ્ઞાન વ્યાકરણ વગર મળી શકતું નથી. આજ કારણને લઈને હરિએ વ્યાકરણવિદ્યાને સર્વ વિદ્યાની વિદ્યા કહી છે. શબ્દ સિવાય મળી શકે એવું કોઈ પણ

જ્ઞાન નથી. સર્વ જ્ઞાન શબ્દથીજ વ્યાપ્ત થયું છે. આથીજ સર્વ શાસ્ત્ર, કળા, અને શિલ્પની વિદ્યામાં આધારભૂત વિદ્યા વ્યાકરણવિદ્યાજ છે.

વાણી વૃષભ છે—ઋગ્વેદમાં વાણીને વૃષભ સાથે સરખાવી છે. ચાર પદ-સમુદાય-નામ, આખ્યાત (ક્રિયાપદ), ઉપસર્ગ, અને નિપાત (અવ્યય)—એ વૃષભનાં ચાર શીંગડાં છે; ભૂત, ભવિષ્ય, અને વર્તમાનકાળ, એ ત્રણ એના પગ છે; બે પ્રકારના શબ્દ—નિત્ય અને અનિત્ય, વ્યંગ્ય અને વ્યંજક, એ એનાં બે માથાં છે. સાત વિભક્તિ એ એના સાત હાથ છે. ઉર-સ્થાનમાં (છાતીમાં), કંઠમાં, અને મૂર્ધસ્થાનમાં બંધાયેલા એવો વૃષભ શબ્દ કરે છે. ‘વૃષભ’ શબ્દ ‘વૃષ્’-વરસડું, એ ધાતુ પરથી આવ્યો છે. વાણી કામનાની વૃષ્ટિ કરે છે, માટે એને વૃષભ કહી છે. શબ્દરૂપી બ્રહ્મ ગણ્યું છે. વાણીરૂપી પરબ્રહ્મ પુરુષની અંદર પ્રવેશ કરે છે. જે વ્યાકરણ જાણે છે તે પરબ્રહ્મ સાથે સામ્ય પામે છે, એમ એ મન્ત્રમાં વ્યાકરણનું મહત્ત્વ પ્રતિપાદન કરી સ્તુતિ કરી છે.

વ્યાકરણ ને ન્યાયશાસ્ત્ર—જેમ વ્યાકરણનો સંબંધ ભાષા સાથે છે તેમ ન્યાયશાસ્ત્રનો સંબંધ પણ ભાષા સાથે છે. પરંતુ એ બેમાં ફેર છે. વ્યાકરણ ભાષાના નિયમ આપે છે; પરંતુ ન્યાયશાસ્ત્ર વિચારનું શાસ્ત્ર હોવાથી એનો વિચાર સાથે સંબંધ પ્રધાન અને ભાષા સાથે ગૌણ છે. ભાષા એ વિચાર દર્શાવવાનું સાધન છે, એથી ન્યાયશાસ્ત્રને ભાષાની અપેક્ષા છે. આ કારણથી વાક્યનું પૃથક્કરણ બંને શાસ્ત્રો જુદી જુદી દૃષ્ટિથી કરે છે. દાખલા તરીકે, ‘તે માણસમાં બહુ અક્કલ નથી’ એ વાક્યનું પૃથક્કરણ ન્યાયની દૃષ્ટિએ આ પ્રમાણે થાય છે. વિચાર માત્રના બે વિભાગ થાય છે. આપણે કોઈ પદાર્થને વિષે કોઈક ગુણનું વિધાન કરીએ છીએ કે નિષેધ કરીએ છીએ. ઉપલા વાક્યમાં ‘માણસ’ને વિષે ‘બહુ અક્કલ’નો નિષેધ કર્યો છે; માટે ‘માણસ’ એ ઉદ્દેશ્ય છે અને ‘બહુ અક્કલનો અભાવ’ એ વિધેય છે. એ બે વિચારોને ભાષા ‘છે’ ક્રિયાપદ વડે જોડે છે. આમ ન્યાયશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી એ વાક્ય ‘તે માણસ બહુ અક્કલના અભાવવાળો છે’ એમ સમજવાનું છે. વ્યાકરણમાં વાક્ય જે સ્વરૂપમાં હોય છે તેમાંજ તેનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે; કેમકે પૃથક્કરણનો હેતુ જુદા જુદા શબ્દોનો પરસ્પર કેવો અન્વય છે તે દર્શાવવાનો છે.

પ્રકરણ ૬૬
વર્ણવિચાર: શિક્ષા

શિક્ષા—જે ગ્રન્થમાં વર્ણના-સ્વરાદિના ઉચ્ચારણપ્રકારનો ઉપદેશ કર્યો હોય છે તેને શિક્ષા કહે છે. પાણિનિશિક્ષા, નારદશિક્ષા, યાજ્ઞવલ્ક્યશિક્ષા, વ્યાસશિક્ષા, આદિ સંસ્કૃતમાં શિક્ષાગ્રન્થ છે. આગલા પ્રકરણમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે પ્રાચીન મુનિઓએ ઉચ્ચારશુદ્ધિનું યોગ્ય મહત્ત્વ જાણવ્યું છે.

શબ્દ: પ્રકાર—પૃથિવી, જળ, તેજ, અને વાયુ, એ ચાર ભૂતોની ક્રિયાથી પાંચમું ભૂત જે આકાશ તેને વિષે ઉત્પન્ન થયેલો, દ્રવ્યને વિષે રહેલો જે ધર્મ તે શબ્દ. શબ્દ એ આકાશમાં—અવકાશમાં એટલે ખાલી જગામાં થાય છે અને પૃથ્વી આદિ ભૂતોની ક્રિયાથી થાય છે, તેથી એ પાંચ ભૂતોનો ગુણ ગણાય છે. શબ્દ બે પ્રકારનો છે:—બુદ્ધિહેતુક અને અબુદ્ધિહેતુક. બુદ્ધિ જેનું કારણ નથી તે અબુદ્ધિહેતુક છે. મધની ગર્જના એ એવો શબ્દ છે. બુદ્ધિહેતુક શબ્દના બે વિભાગ છે—સ્વાભાવિક અને કાલ્પનિક. બંનેમાં ધ્વનિ ઉપકારક છે તેથી બંને ધ્વન્યાત્મક છે. જે શબ્દ કોઈ પણ વર્ણ સૂચવતો નથી એવો શબ્દ એ સ્વાભાવિક શબ્દ છે. હસવું, રોવું, ઇલાદિ એવા પ્રકારનો શબ્દ છે અને એવો શબ્દ પ્રાણિ-માત્રમાં સાધારણ છે. કાલ્પનિક શબ્દ ત્રણ પ્રકારનો છે:—૧. વાગ્નિક વગેરેનો શબ્દ, ઢોલ, પડધમ, નરહું, વીણા, વગેરેનો; ૨. ગીતિરૂપ; રાગો સૂચવતા, સા, રી, ગ, મ, વગેરે સ્વરરૂપ; અને ૩. વર્ણાત્મક; ધ્વનિવિશેષની સાથે થયેલો, કંઠ, તાલુ, આદિની સાથે અથડાવાથી થયેલો શબ્દ. દૂરથી સાંભળીએ તો કંઈ પણ વર્ણ સમજાય નહિ એવું જે કંઈ કાને પડે અને પાસે જવાથી જે તીણું, ઊંડું, વગેરે વિચાર ઉત્પન્ન કરે તે ધ્વનિ, એમ શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય ધ્વનિનો અર્થ સમજાવે છે.

વર્ણની ઉત્પત્તિ—વર્ણ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? ચેતન પ્રાણીને અમુક અર્થ કહેવાની ઇચ્છા થવાથી તે અર્થ સમજાય એવા શબ્દો ઉત્પન્ન કરવા માટે અન્તઃકરણને પ્રેરે છે. તે અન્તઃકરણ મૂળ આધારસ્થાનમાં રહેલા અગ્નિને પ્રેરે છે

અને તે અગ્નિ તે સ્થળે રહેલા વાયુને ચલાવે છે. એ વાયુએ તેજ સ્થાનમાં સૂક્ષ્મ રૂપે ઉત્પન્ન કરેલો શબ્દ **પરા** વાણી કહેવાય છે. પછી નાભિદેશપર્યન્ત ચાલેલા વાયુએ તે પ્રદેશના સંયોગથી ઉત્પન્ન કરેલો શબ્દ **પશ્યન્તી** વાણી કહેવાય છે. એ બંને વાણી સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર હોવાથી માત્ર યોગીને ગમ્ય છે, આપણને નહિ. પછી તેજ વાયુ હૃદયદેશ તરફ જાય છે. હૃદયના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલી વાણી તે **મધ્યમા** કહેવાય છે. પછી તે વાયુ મુખપર્યન્ત થઈ કંઠદેશ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેને મૂર્ધસ્થાન સાથે આઘાત થાય છે, એટલે પ્રત્યાઘાતે પાછો ફરી મુખવિવરમાં કંઠાદિ આઠ સ્થાનોમાં પોતાના અભિઘાતથી જે શબ્દ ઉત્પન્ન કરે છે તે **વૈખરી** વાણી કહેવાય છે. આ પ્રમાણે વૈયાકરણો ચાર પ્રકારની વાણી વર્ણવે છે:—પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા, અને વૈખરી. “એકજ નાદાત્મક વાણી મૂળ આધારસ્થાનમાંથી નીકળતી **પરા** કહેવાય છે; કેમકે નાદ સૂક્ષ્મ હોવાથી સાંભળી શકાતો નથી; હૃદય તરફ જતી **પશ્યન્તી** કહેવાય છે; કેમકે તેને યોગીઓ જાણી શકે છે; તેજ બુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થયેલી, વિવક્ષા પામેલી **મધ્યમા** કહેવાય છે; કેમકે તે હૃદય નામના મધ્ય પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી છે; અને મુખમાં રહેલી, તાલુ, ઓષ્ઠ, આદિના વ્યાપારથી બહાર નીકળે છે ત્યારે **વૈખરી** કહેવાય છે,” એમ સાયણાચાર્ય ઋગ્વેદના મન્ત્રના ભાષ્યમાં સમજાવે છે.

પાણિનિ અને વર્ણોત્પત્તિ—ભગવાન પાણિનિ પોતાની ‘શિક્ષા’માં વર્ણની ઉત્પત્તિ એજ પ્રમાણે વર્ણવે છે. ઉચ્ચાર કોણ કરે છે અને કેવી રીતે કરે છે તે બંને પ્રશ્નના ઉત્તર નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે:—

આત્મા બુદ્ધિથી બાહ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન મેળવી તે વિચાર બીજાને દર્શાવવા બોલવાની ઇચ્છા થવાથી મનને યોગ્ય છે. મન શરીરમાંના અગ્નિને આઘાત કરે છે; અગ્નિ વાયુને પ્રેરે છે; અને વાયુ છાતીને વિષે ફરતો મન્દ્ર સ્વર ઉત્પન્ન કરે છે, કંઠમાં ફરતો મધ્યમ સ્વર ઉત્પન્ન કરે છે, અને મૂર્ધસ્થાનને વિષે ફરતો તાર સ્વર ઉત્પન્ન કરે છે. આ રીતે ઊંચો ગયેલો વાયુ મૂર્ધસ્થાનને વિષે પ્રત્યાઘાત પામે છે અને પાછો ફરી મુખમાં આવી વર્ણને ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રયત્ન—પ્રયત્ન કર્યા વિના ઉચ્ચાર થઈ શકતા નથી. પ્રથમ ઠૂંટીમાંથી યત્ન વડે વાયુ પ્રેરાય છે ને તે ઊંચે જઈ જુદાં જુદાં ઉચ્ચાર-સ્થાનો સાથે અથડાય છે, એટલે મુખની અંદર વર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ આલ્યન્તર-મુખની અંદરનો પ્રયત્ન છે. વર્ણને મુખની બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન-ગળાની ખારીનો સંકોચ, વિકાસ, વગેરે-તે આલ્ય પ્રયત્ન છે.

વર્ણ: પ્રયત્ન: સ્થાન—વર્ણ અને તેનાં પ્રયત્ન અને સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે:—

સ્વર—અ, ઇ, ઉ, ઝ, જ, એ, ઐ, ઓ, ઔ

વ્યંજન—ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ; ચ, છ, જ, ઝ, ઞ; ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ; ત, થ, દ, ધ, ન; પ, ફ, બ, ભ, મ; ય, ર, લ, વ; શ, ષ, સ; હ

‘અ’થી ‘ઔ’ સુધીના વર્ણ એની મેળે-કોઈ પણ અન્ય વર્ણની મદદ વગર ઉચ્ચારાય છે, માટે સ્વર કહેવાય છે. ખાકીના વર્ણ સ્વર મેળાવ્યા વિના ઉચ્ચારાતા નથી, તેમાં સ્વરનું વિશેષ અંજન કરવું પડે છે, માટે તે વ્યંજન કહેવાય છે.

સ્વર: પ્રકાર—સ્વરના હ્રસ્વ, દીર્ઘ, અને પ્લુત, એવા ત્રણ પ્રકાર છે. ટૂંકો ખોલાય તે હ્રસ્વ, લાંબો ખોલાય તે દીર્ઘ, અને કોઈને દૂરથી ખોલાવતાં તેના નામનો છેલ્લો સ્વર દીર્ઘથી પણ લાંબો ઉચ્ચારાય તે પ્લુત કહેવાય છે. હ્રસ્વ સ્વરની એક માત્રા, દીર્ઘની બે, અને પ્લુતની ત્રણ માત્રા ગણાય છે. માત્રા એટલે આંખના પલકારા જેટલો કે વીજળીના ઝબકારા જેટલો વખત.

બળી ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, અને સ્વરિત, એવા ત્રણ વિભાગ સ્વરના છે, તે વેદમાં છે. ઊંચે ઉચ્ચારાય તે ઉદાત્ત, નીચે ખોલાય તે અનુદાત્ત, અને જેમાં ઉદાત્ત અને અનુદાત્ત બંનેનાં લક્ષણ હોય તે સ્વરિત. સ્વરિત સ્વર વર્ણની ઉપર | ચિહ્નથી અને અનુદાત્ત વર્ણની નીચે — ચિહ્નથી દર્શાવાય છે. પરંતુ સ્વર દર્શાવવાની એકજ રીત નથી. સામ-વેદમાં અક્ષરની સાથે આંકડા મૂકી દર્શાવવાની રીત છે.

અ, ઇ, ઉ, ને ઋ, એ ચારેના હ્રસ્વ,^૧ દીર્ઘ, ને ધ્રુત એમ બાર પ્રકાર છે. દીર્ઘ રૂપો અનુક્રમે આ, ઇ, ઉ, ને ઋ છે. ધ્રુત સ્વર વર્ણની પછી રૂ મૂકી દર્શાવાય છે.

અ, આ, અરૂ; ઇ, ઈ, ઈરૂ; ઉ, ઊ, ઉરૂ; ઋ, ઋ, ઋરૂ. જનું દીર્ઘ રૂપ નથી, તેથી બે પ્રકાર છે—જ, જરૂ.

ઋ અને જમાં સ્વર અને વ્યંજન બંનેનાં તત્ત્વ મળેલાં છે; તેમાં સ્વરનું તત્ત્વ પ્રધાન ને વ્યંજનનું ગૌણ છે. સ્વરનું તત્ત્વ ર ને લ ની પૂર્વે તેમજ પછી છે એમ વાજસનેથી સંહિતામાં કહ્યું છે.

એ, ઐ, ઓ, ને ઔ—એ સંધિસ્વર કહેવાય છે; કેમકે એ બધાં સ્વરોના મળેલા છે. એનું હ્રસ્વ રૂપ નથી; આથી એ ચારના દીર્ઘ ને ધ્રુત, એ બે વિભાગને લીધે ૮ પ્રકાર છે.

એ=અવર્ણ+ઇવર્ણ; ઓ=અવર્ણ+ઉવર્ણ; ઐ=અવર્ણ+એ; ઔ=અવર્ણ+ઓ

‘ઐ’નો ઉચ્ચાર ઉતાવળે ઉચ્ચારેલા ‘અઇ’ જેવો અને ‘ઔ’નો ઉતાવળે ઉચ્ચારેલા ‘અઉ’ જેવો થાય છે.

સ્વરની પછી ને અનુસ્વાર અને : ને વિસર્ગ કહે છે. અં, અઃ, ઇં, ઇઃ, વગેરે. ‘સ્વર’ શબ્દને સ્વાર્થિક ‘અ’ પ્રત્યય લાગી, આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થઈ, અન્ય સ્વર લોપાઈ ‘સ્વાર’ શબ્દ થયો છે. ‘સ્વર’ તેજ ‘સ્વાર.’ સ્વરની પછી આવે છે, માટે ‘અનુસ્વાર.’

અઃ, ઇઃ, વગેરે ઉચ્ચારવામાં શ્વાસ છોડી દેવામાં આવે છે, માટે સ્વરની પછી : ને વિસર્ગ કહે છે.

વ્યંજન: પ્રકાર—કૃત્રી મ સુધીનાં વ્યંજન વર્ગીય છે. દરેક

૧ હ્રસ્વ-દીર્ઘના અગ્રેષ્ઠ્યે હ્રાસ પામે છે—ન્યૂન છે, માટે હ્રસ્વ (હસતિ હસતે વા દીર્ઘાપેક્ષ્યેતિ હ્રસ્વ:); દીર્ઘ-મુખને દારે છે—ક્રાડે છે તે દીર્ઘ (દગાતિ દીર્ઘંતે વા મુખમિત દીર્ઘ:); ધ્રુત-હ્રસ્વદીર્ઘને ઓળંગી જાય તે (પ્રવતે લક્ષ્મતે હ્રસ્વદીર્ઘાવિતિ ધ્રુત:). માત્રા=ઉચ્ચારણકાળ (મીયતે ઇતિ માત્રા ઉચ્ચારણકાલ:)

વર્ગમાં પાંચ પાંચ અક્ષર છે. કુ-કવર્ગ (ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ); એજ પ્રમાણે ચુ, ઢ, તુ, પુ-ચવર્ગ, ટવર્ગ, તવર્ગ, ને પવર્ગનો અર્થ સમજવો. ય, ર, લ, ને વ, એમાં સ્વર અને વ્યંજન, ણનેનો ધર્મ આવેલો છે તેથી એને અન્ત:સ્થ કહે છે. શ, ષ, સ, ને હ ઊભાક્ષર કહેવાય છે; કેમકે એ વર્ણોનો ઉચ્ચાર કરવામાં અમુક પ્રકારના વાયુનો ઉપયોગ થાય છે. જે કે વધારે એકઠાં થયલાં વ્યંજન સંયુક્ત વ્યંજન કે જોડાક્ષર કહેવાય છે; જેમકે, ઙ્, ષ્, વગેરે.

સ્થાન અને પ્રયત્ન—પાણિનિએ ‘શિક્ષા’માં આઠ સ્થાન ગણાવ્યાં છે:—ઉરસ્, કંઠ, મૂર્ધા, જિહ્વામૂલ, દન્ત, નાસિકા, ઓષ, અને તાલુ. વર્ગના પાંચમા વર્ણથી કે અન્ત:સ્થથી જોડાયલા હકારનું ઉચ્ચારસ્થાન ઉરસ્ છે. ઉરસ્ એટલે છાતી. આથી ઘ, ઘ્, ઘ્, ઙ્, ઙ્, ઘ, ઘ, એમાં હકાર ઔરસ્ય કહેવાય. ઔરસ્ય એટલે છાતીમાંથી ઉચ્ચારાતો. અસંયુક્ત હનું સ્થાન કંઠ છે. વર્ણનાં સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે:—

અ ને હ	કંઠ
ઇ, ચુ, ય, શ	તાલુ
ઋ, ડુ, ર, ષ	મૂર્ધા
લ, તુ, લ, સ	દન્ત
ઉ, પુ	ઓષ
કું	જિહ્વામૂલ
ઙ, ઞ, ણ, ન, મ	પોતપોતાનાં સ્થાન ઉપરાંત નાસિકા
એ, ઐ	કંઠતાલુ
ઓ, ઔ	કંઠોષ
વ્	દન્તોષ
અનુસ્વાર	નાસિકા

આમાં અ, ઈ, ઉ, ઋ, ને જમાં દીર્ઘ અને પ્લુતનો યથાયોગ્ય સમાવેશ થાય છે એમ સમજવું; અર્થાત્, ‘અ’ એટલે ‘અ,’ ‘આ,’ ‘અઃ,’ ‘હ’ એટલે ‘હ’ અને ‘હઃ.’

સામાન્ય રીતે ક વર્ગનું કંઠસ્થાન આપવામાં આવે છે. ખરૂં જોતાં, એ વર્ણ જીભના મૂળ આગળથી ઉચ્ચારાય છે; માટે પાણિનિએ એનું જિહ્વામૂલ સ્થાન આપ્યું છે. આમાં ‘દન્તનો’ અર્થ ‘ઉપલા દાંતનાં મૂળ’ સમજવો. એ મૂળ અને તાળવાની વચ્ચેનો ભાગ તે મૂર્ધા.

ઉપર સમજાવ્યા પ્રમાણે નાભિપ્રદેશમાંથી પ્રયત્ને પ્રેરાયલો વાયુ ઊંચે જઈ ધાતી વગેરે ઉચ્ચારસ્થાનોની સાથે અથડાય છે ત્યારે વર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે વર્ણ ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રયત્નની જરૂર છે.

પ્રયત્નના વિભાગ—પ્રયત્ન બે છે, આભ્યન્તર અને બાહ્ય. આભ્યન્તર પ્રયત્નના ચાર પ્રકાર છે—સ્પૃષ્ટ, ઈષિત્સ્પૃષ્ટ, સંવૃત, ને વિવૃત.

કૃથી મ્પર્યન્ત ૨૫ વ્યંજન સ્પર્શ કહેવાય છે; કેમકે એ વર્ણોને ઉચ્ચારવામાં જીભનું ટેરવું, તેની પાસેનો ભાગ, મધ્ય ભાગ, કે મૂલ ભાગનો એનાં ઉચ્ચારસ્થાન સાથે ધરાધર સ્પર્શ થાય છે. આ કારણથી સ્પર્શ વર્ણનો પ્રયત્ન સ્પૃષ્ટ કહેવાય છે. અન્તઃસ્થ વર્ણોને ઉચ્ચારવામાં જિહ્વાના અગ્ર, ઉપાગ્ર, મધ્ય, કે મૂલ પ્રદેશ એ વર્ણોનાં સ્થાનને લગારેક સ્પર્શ કરે છે; માટે એનો પ્રયત્ન ઈષિત્સ્પૃષ્ટ કહેવાય છે. હ્રસ્વ અ વર્ણના પ્રયોગમાં જીભના અગ્ર આદિ ભાગ તેના સ્થાનની પાસે રહે છે; માટે એનો પ્રયત્ન સંવૃત કહેવાય છે. સ્વર અને ઊષ્મ વ્યંજનનો ઉચ્ચાર કરવામાં જીભના ભાગ તેનાં સ્થાનથી દૂર રહે છે; માટે તેનો પ્રયત્ન વિવૃત કહેવાય છે. સ્વર એ અસ્પૃષ્ટ છે.

અ ને આ નો ઉચ્ચાર સરખાવશો તો માલમ પડશે કે તે બે વચ્ચે માત્ર હ્રસ્વદીર્ઘનોજ ફેર નથી. ‘અ’ ઉચ્ચારતાં ઓઠ અને મોંના ઉપલા ને નીચલા ભાગ જેટલા દૂર રહે છે તેના કરતાં ‘આ’ ઉચ્ચારતાં

વધારે દૂર રહે છે; માટે 'અ'ના પ્રયોગમાં 'અ'ને સંવૃત કહ્યો છે અને 'આ'ને વિવૃત કહ્યો છે.

આ પ્રમાણે ઈ, યુ, યૃ, ને શ, એ બધા વર્ણનું સ્થાન તાલુ છે તોપણ ચવર્ગનો ઉચ્ચાર કરતાં જિહ્વાચ્ર વગેરેનો તાલુસ્થાન સાથે ખરાબર સ્પર્શ થાય છે; યકાર ઉચ્ચારતાં થોડો સ્પર્શ થાય છે; ને શકાર ને ઈવર્ણુ ઉચ્ચારતાં જિહ્વાચ્ર તાલુસ્થાનથી દૂર રહે છે.

તવર્ગ અને સ્, ળનેનાં સ્થાન દન્ત છે, તોપણ તપાસ કરીશું તો માલમ પડશે કે તે ળને સરખી રીતે ઉચ્ચારાતા નથી. તવર્ગ ઉચ્ચારતાં દાંતના મૂળ સાથે જીભના જે ભાગનો સ્પર્શ થાય છે તે કરતાં ઊંચા ભાગનો સ્પર્શ સ્ ઉચ્ચારતાં થાય છે. વળી તવર્ગ ઉચ્ચારતાં જીભનો પૂરો સ્પર્શ ઉપલા દાંતના મૂળ સાથે થાય છે; સ્ ઉચ્ચારતાં ઘણો ઓછો સ્પર્શ થાય છે. આ પ્રમાણે, તવર્ગ ઉચ્ચારતાં જીભનું ટેરવું ઉપલા દાંતના અવાળુ સાથે અડકે છે તેમ સ્ ઉચ્ચારતાં થતું નથી; પણ જીભના ટેરવાથી ઉપલો ભાગ અડકે છે ને તે ગોળ થાય છે. બાળકનાં ઉચ્ચારસ્થાન ખરાબર કેળવાયલાં ન હોવાથી તે જીભને ઉપલા દાંતના અવાળુ સાથે ભારથી દાબે છે; તેથી 'ત્' ને બદલે 'સ્' કહે છે. તાલવ્યનો ઉચ્ચાર કરતાં જીભનો વચલો ભાગ તાળવા સાથે સ્પર્શ કરે છે. જીભના ટેરવાનો સ્પર્શ ઉપલા અવાળુના ઉપલા ભાગ સાથે થાય ત્યારે મૂર્ધન્ય વર્ણુ ઉચ્ચારાય છે.

ઓઠથી તે ગળાની ખારી (શ્વાસનળીની ટોચ) લગણુના મુખના અંદરના ભાગમાંનાં તે તે સ્થાનો સાથે જીભના ભાગોનો સ્પર્શ, ઈષ્-ત્સ્પર્શ, દૂર અવસ્થાન, કે સમીપ અવસ્થાન થાય છે; માટે એ પ્રયત્ન આભ્યન્તર પ્રયત્ન કહેવાય છે.

બાહ્ય પ્રયત્નના અગિયાર પ્રકાર છે:—વિવાર, સંવાર, શ્વાસ, નાહ, ઘોષ, અઘોષ, અલ્પપ્રાણ, મહાપ્રાણ, ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, અને સ્વરિત.

વર્ગીય પહેલાં બે વ્યંજન, શ, ષ, સ, ને વિસર્ગ, એટલા શ્વાસ, અઘોષ, અને વિવાર કહેવાય છે. એ એ વર્ણોના બાહ્ય પ્રયત્ન છે.

બાકીનાં એટલે વર્ગીય છેલ્લાં ત્રણ વ્યંજન, ય, ર, લ, ને વ્ના નાદ, ઘોષ, અને સંવાર પ્રયત્ન છે; માટે એ વર્ણ નાદ, ઘોષ, અને સંવાર કહેવાય છે.

વર્ગીય પહેલા, ત્રીજા, ને પાંચમા વર્ણો, અને ય, ર, લ, ને વ્ અલ્પપ્રાણ અને બાકીના વર્ણો મહાપ્રાણ છે.

વર્ણ ઉત્પન્ન થયા પછી પ્રાણવાયુ માથા સાથે અથડાઈ પાછો ફરે છે એટલે એ વર્ણો ઉચ્ચારાય છે; તેથી એ પ્રયત્ન બાહ્ય પ્રયત્ન કહેવાય છે. ગળાની નળી સાંકડી થવાથી ઉચ્ચારાય છે તેથી સંવાર અને તેનો વિકાસ થવાથી ઉચ્ચારાય છે, માટે વિવાર કહેવાય છે. શ્વાસનળીનું દ્વાર સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં હોય છે ત્યારે મોંમાંથી જે ધ્વનિ નીકળે છે તે નાદ. શ્વાસનળીનું દ્વાર વિસ્તારાય છે, ત્યારે શ્વાસ નીકળે છે અને એ શ્વાસથી ઉત્પન્ન થતા વર્ણ પણ શ્વાસ કહેવાય છે. ઘોષ વર્ણ ક્રોમળ વર્ણ છે અને તેને ઉચ્ચારવામાં રણકા જેવો અવાજ થાય છે. એવો અવાજ નથી થતો તે વર્ણ અઘોષ છે. એ કઠોર વર્ણ છે. અલ્પપ્રાણ વર્ણો ઉચ્ચારવામાં મહાપ્રાણ વર્ણો કરતાં થોડા શ્વાસની જરૂર છે.

ઉચ્ચારસ્પષ્ટતા—વર્ણ ઉચ્ચારવામાં ઘણી કાળજી રાખવી જોઈએ. અવ્યક્ત એટલે અસ્પષ્ટ વર્ણોચ્ચાર કરવો નહિ; તેમજ બહુ પ્રયત્ને, પીડાથી વર્ણ ઉચ્ચાર્યા હોય એમ પણ દેખાવવું ન જોઈએ. વર્ણો સરળતાથી ઉચ્ચારવા. પાણિનિએ છ જણને અધમ પાઠક કહ્યા છે:—૧. ગાતો હોય તેમ બોલનાર; ૨. ઉતાવળથી બોલનાર; ૩. માથું હલાવી બોલનાર; ૪. લખેલું વાંચનાર, અર્થાત્, સમજ્યા વિના વાંચનાર; ૫. અર્થ સમજ્યા વિના બોલનાર; ૬. અલ્પ કંઠથી ઉચ્ચારનાર. માધુર્ય, અક્ષરની સ્પષ્ટતા, પદો છૂટાં પાડવાં, સુસ્વર, ધૈર્ય, અને લય

સાથે બોલવું એ છ પાઠકના ગુણ કહ્યા છે. વળી કહ્યું છે કે શંકાથી કે ભયથી બોલતા હોઈએ તેમ બોલવું નહિ, અવ્યક્ત નહિ, નાકમાંથી નહિ, કાકસ્વરથી નહિ, સ્થાનવિવર્જિત નહિ, જાણે ચોઠ પીસીને નહિ, ત્વરિત નહિ, તેમજ વિલંબિત પણ નહિ, અક્ષરને પીડી પીડીને ઉચ્ચાર્યા હોય તેમ નહિ, તેમજ ગદ્ગદિત કંઠે કે અક્ષર ગળી જઈને— એવી રીતે બોલવું નહિ. શુદ્ધ ને સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર ઉપર પ્રાચીનોનું કેટલું બધું લક્ષ હતું તે આ પરથી સમજાશે.

બાષાશાસ્ત્રીઓનું મત—પાશ્ચાત્ય બાષાશાસ્ત્રીઓના મત પ્રમાણે સ્વર એ સાદામાં સાદા, સંતત—નરી રાખી શકાય એવા ઉચ્ચાર છે. એ સ્વરો તેમજ શકાર, ષકાર, ને સકાર, મહાપ્રાણ, અને કેટલાંક સંયુક્ત વ્યંજન જેમાંથી વ્યંજનો વિકાસ પામ્યાં છે, એ મનુષ્યની બાષામાં પ્રથમ પરિણામ છે. રેગ્નોડના મત પ્રમાણે બધાં વ્યંજન નીચેના સંયોગ પરથી આવ્યાં છે:—

સ્, સ્, સ્પ, ડ્સ, ટ્સ, ને પ્સ

૨ ને ૬ ધ્વનરા સાથે બોલાય છે ત્યારે ઋ ને ૯ ના ઉચ્ચારને કંઈક મળતા આવે છે. એ વર્ણોને સંસ્કૃતમાંજ સ્વર માન્યા છે, ખીજી બાષાઓમાં નહિ. ૯ને ઋના સમાનતાથી કલ્પ્યા છે. તે માત્ર કલ્પ નાં રૂપમાં માલમ પડે છે.

હ્રસ્વ એ ને હ્રસ્વ ઓ—સંસ્કૃતમાં હ્રસ્વ એ ને ઓ નથી. પરંતુ પાલીમાં એ ને ઓ હ્રસ્વ પણ છે. દીર્ઘ સ્વરની પછી જોડાક્ષર આવી શકતો નથી એવો એમાં ને પ્રાકૃત બાષામાં નિયમ છે. આ કારણથી તેત્તિસ, યોગા જેવા શબ્દોમાં ઇ ને ઓ નો ઉચ્ચાર હ્રસ્વ થતો. સંસ્કૃત શબ્દોનું માપ પ્રાકૃત બાષાઓ બરાબર જાળવે છે. આથી પ્રેમ, દેવ, વગેરેનું પ્રાકૃતમાં પેમ્, દેવ્, વગેરે થાય છે. દ્રાવિડ બાષાઓમાં ઇ ને ઓ ના હ્રસ્વ ને દીર્ઘ બંને ઉચ્ચાર છે ને તેને માટે જુદા જુદા અક્ષર છે. પ્રાકૃતમાં હ્રસ્વ ઉચ્ચાર (ઇ ને ઓના) દ્રાવિડમાંથી આવ્યા છે, પણ દ્રાવિડમાં છે તેમ તેને માટે જુદા અક્ષર નથી.

લૅટિન ને ગ્રીકમાં ન્યાં હ્રસ્વ ‘એ’ ને ‘ઓ’ હોય છે ત્યાં સંસ્કૃતમાં જ હોય છે; જેમકે

સપ્તન્	Septem	(સેપ્ટેમ)
દશન્	Decem	(ડીસેમ)
દક્ષ	Dexter	(ડેક્સ્ટર)
ભવિ	Ovis	(ઓવિસ)

પતિ	Potis	(પોટિસ)
ઋષ્ટ	Octo	(ઑક્ટો)
દમ	Domos	(ડોમોસ)
ભર્	Fero	(ફેરો)
સર્પ	Serpo	(સેર્પો)
જન્	Genero	(જેનેરો)

પ્રકરણ ૭૩

શબ્દશક્તિ: અભિધા

પદ અને શક્તિ—એક કે વધારે વર્ણ જેમાંથી અર્થ નીકળે છે તેને આપણે શબ્દ કહીએ છીએ અને વાક્યમાં વપરાય ત્યારે એ શબ્દ પદ કહેવાય છે. પરંતુ શબ્દમાં અર્થ ઉપજવવાની શક્તિ કેવી રીતની છે, શબ્દમાંથી અર્થ શી રીતે નીકળે છે, અને કયો નીકળે છે, તે આપણે વિચારવાનું છે.

સ્ફોટ—શબ્દ વર્ણના બનેલા છે, એ વર્ણમાં અર્થ નથી તો શબ્દ જે એનો સમુદાયરૂપ છે તેમાં અર્થ ક્યાંથી આવે છે? દરેક વર્ણ જેવો ઉચ્ચારાય છે તેવો વિનષ્ટ થાય છે. આથી વર્ણોનો સમુદાય બનવો પણ શક્ય નથી. વળી એમ પણ કહેવું યુક્ત નથી કે શબ્દના દરેક વર્ણનું જ્ઞાન થયા પછી વર્ણના સમુદાયનો મત પર સંસ્કાર પડે છે અને એ સંસ્કારનું સ્મરણ થયે શબ્દમાંથી અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે; કેમકે એમ હોય તો આપણે ‘નદી’ અને ‘દીન’, ‘રાજ’ અને ‘જરા,’ એમાં ભેદ સમજીએ નહિ. આ કારણથી વૈયાકરણો કહે છે કે વર્ણથી ભિન્ન, પાછલા વર્ણના સંસ્કાર સહિત અન્ય વર્ણના જ્ઞાનથી વ્યંગ્ય, સ્ફોટ નામનો શબ્દ સ્વીકારવો જોઈએ. એ સ્ફોટ ધ્વન્યાત્મક અને નિત્ય-નાશરહિત છે. સાર આ પ્રમાણે છે:—છૂટા વર્ણોમાંથી અર્થ નીકળતો નથી; કેમકે નીકળતો હોય તો પ્રથમ વર્ણમાંથી અર્થ નીકળે અને બાકીના નકામા જાય. વળી વર્ણના સમુદાયમાંથી પણ અર્થ નીકળતો નથી; કેમકે વર્ણો ઉચ્ચારાયા કે તરત નાશ પામે છે; તેથી તેનો સમુદાય થઈ શકતો નથી. વળી સ્મરણશક્તિથી એકી વખત બધા વર્ણ યાદ રહેવાથી અર્થ નીકળે છે એમ પણ કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે એમ હોય તો ‘નદી’ ને ‘દીન’, ‘રસ’ ને ‘સર,’ એ શબ્દોમાં કંઈ ભેદ થાય નહિ; તેથી આપણે વર્ણથી વ્યંગ્ય, અવયવરહિત, એક, નિત્ય, પદસ્ફોટ કે વાક્યસ્ફોટ સ્વીકારવો

જોઈએ એવું વૈયાકરણું મત છે. અર્થાત્, વર્ણુ જાતે નશ્વર છે, તેમાંથી અર્થ નીકળતો નથી પણ તેમાંથી સ્ફોટરૂપ નિત્ય શબ્દ વ્યંગ્ય થાય છે અને તે સ્ફોટ-માંથી અર્થ નીકળે છે. વૈયાકરણો સ્ફોટને ધ્વનિ પણ કહે છે. નૈયાયિકો પણ એટલું તો કપૂલ કરે છે કે વર્ણો નશ્વર છે, તે પ્રત્યેકમાંથી અર્થ નીકળતો નથી, અને એ વર્ણો જલદી નાશ પામે છે તેથી એનો સમુદાય સંભવતો નથી. પરંતુ પૂર્વ પૂર્વ વર્ણના સંસ્કાર સાથે અન્ય વર્ણના જ્ઞાનથીજ અર્થની પ્રતીતિ થાય છે, માટે સ્ફોટ સ્વીકારવાની જરૂર નથી, એમ તેમનું મત છે.

સંકેત: તે શેમાં રહેલો છે—હવે શબ્દમાંથી કયો અર્થ નીકળે છે તેનો વિચાર કરીએ. અમુક શબ્દથી અમુક અર્થનો ઊદય થવો જોઈએ એવી અનાદિ કાળથી ચાલી આવેલી ઇચ્છા તે સંકેત એમ નૈયાયિકોનું માનવું છે. વૈયાકરણોના મત પ્રમાણે શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ નિત્ય છે. જેમ ઇન્દ્રિયોમાં પોતાના અર્થો ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા સ્વાભાવિક છે, જેમ આંખ સ્વભાવથીજ રૂપનું, કાન શબ્દનું, એમ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયનું ગ્રહણ કરે છે, તેજ પ્રમાણે શબ્દને અર્થ સાથે સ્વાભાવિક-અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવેલો-સંબંધ છે અને અર્થનો ઊદય કરવાની યોગ્યતા છે. જેમ આંખ રૂપનુંજ ગ્રહણ કરી શકે છે, શબ્દનું નહિ, તેમ ‘ઘટ’ શબ્દમાંથી, અર્થનો ઊદય કરવાની એવી સ્વાભાવિક યોગ્યતાને લીધે, ‘ઘડા’નો જ અર્થ નીકળે છે, બીજો નહિ. આ પ્રમાણે વૈયાકરણો અમુક શબ્દમાંથી અમુક અર્થ નીકળવો જોઈએ એવી ઇશ્વરેચ્છાને કે અનાદિ કાળથી ચાલી આવેલી ઇચ્છાને, નૈયાયિકોની પેઠે, સંકેત માનતા નથી; પરંતુ તેમના મત પ્રમાણે સંકેત એટલે પદ અને અર્થની વચ્ચે પરસ્પર એકતાનો સંબંધ છે, જે એક એકને યાદ દેવડાવે છે. જે શબ્દ તેજ અર્થ અને અર્થ તેજ શબ્દ એમ લાઘ્યકાર કહે છે. અર્થાત્, અર્થ માટે સંકેત સ્વીકારવાની જરૂર નથી; સ્વાભાવિક રીતે શબ્દમાં અર્થ ઉપજવવાની યોગ્યતા છે.

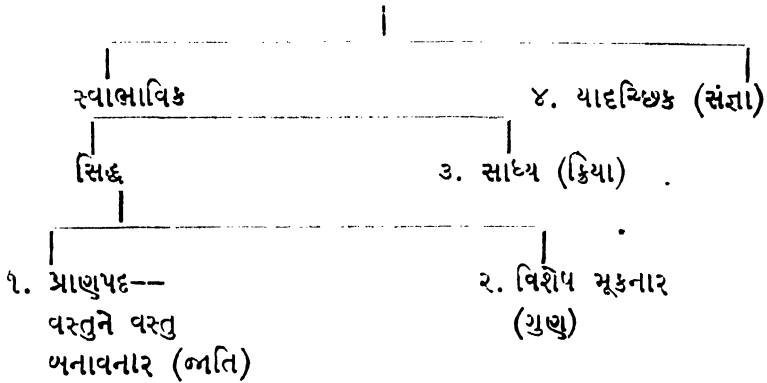
સંકેત શેમાં રહેલો છે તે વિષે વિદ્વાનોના ભિન્ન ભિન્ન મત છે. કેટલાક વ્યક્તિમાં, કેટલાક જાતિમાં, ને કેટલાક જાતિવિશિષ્ટ વ્યક્તિમાં

સંકેત મૂકે છે. એના અર્થ એવો છે કે શબ્દોમાંથી વ્યક્તિનો અર્થ નીકળે છે; 'ગાય' એટલે ગાય એવી વ્યક્તિ એમ કટલાકનું માનવું છે. વ્યવહાર વ્યક્તિને લાગુ પડે છે, 'ગાય લાવ,' ગાય જાય છે,' આમાં ગાય વ્યક્તિને લાવવામાં આવે છે, ગાય વ્યક્તિ જવાની ક્રિયા કરે છે; માટે વ્યક્તિજ શબ્દાર્થ છે એવું એ પક્ષકારોનું મત છે. અન્ય વિદ્વાનો કહે છે કે શબ્દમાંથી વ્યક્તિનો અર્થ નીકળતો નથી, પણ જાતિનો અર્થ નીકળે છે; માટે જાતિમાં સંકેત માનવો યુક્ત છે. વ્યક્તિઓ અનન્ત છે તેથી એક એક વ્યક્તિમાં સંકેત મૂકી શકાય નહિ; અને થોડીમાંજ મૂકીએ તો જેમાં ન મૂક્યો હોય તે વ્યક્તિનું જ્ઞાન તે શબ્દથી થાય નહિ. જે પચાસ ગાયની વ્યક્તિઓમાંજ 'ગાય' શબ્દનો સંકેત માનીએ તો એકાવનમી ગાયનો ઘોષ 'ગાય' શબ્દથી થાય નહિ; માટે જાતિમાં-ગોત્રમાં-ગાયપણામાં સંકેત મૂકવો યુક્ત છે. જાતિ ને વ્યક્તિ વચ્ચે અવિનાભાવી સંબંધ છે, એટલે જાતિ વિના વ્યક્તિ ને વ્યક્તિ વિના જાતિ રહી શકતી નથી એવો પરસ્પર સંબંધ છે, તેથી સંકેતથી જાતિનું જ્ઞાન થયા પછી વ્યક્તિનું જ્ઞાન આવા સંબંધને લીધે થશે. અન્ય વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે જાતિવિશિષ્ટ વ્યક્તિમાં સંકેત રહેલો છે. 'ગાય' શબ્દથી 'ગાય વ્યક્તિ'નો કે 'ગાયપણા'નો ઘોષ થતો નથી, પરંતુ 'ગાયપણાથી વિશિષ્ટ ગાયવ્યક્તિ'નો ઘોષ થાય છે. આલંકારિકો અને વૈયાકરણોનું મત વધારે વ્યાપક છે. તેઓ ઉપાધિમાં સંકેત મૂકે છે. ઉપાધિ એટલે ધર્મ. એ ધર્મ બે પ્રકારનો છે:-૧. સ્વભાવથીજ વસ્તુમાં રહેલો ધર્મ અને ૨. વક્તાએ પોતાની ઇચ્છાથી તેમાં મૂકેલો ધર્મ. પહેલા પ્રકારનો ઉપાધિ સ્વાભાવિક અને ખીજા પ્રકારનો યાદચ્છિક (યદ્+ઇચ્છા+ઇક-જે ઇચ્છા, ઇચ્છાથી મૂકેલો) કહેવાય છે. સ્વાભાવિક ઉપાધિ બે પ્રકારનો છે:-૧. સિદ્ધ (તૈયાર થયેલો) અને ૨. સાધ્ય (તૈયાર થતો). સિદ્ધ ઉપાધિના પણ બે પ્રકાર છે:-૧. જે ધર્મ અમુક વર્ગના પદાર્થમાત્રમાં રહેલો છે તે; અને ૨. જે ધર્મ પદાર્થમાં વિશેષતા મૂકે છે અને તેને ખીજા પદાર્થથી જુદો પાડે છે. પહેલો ધર્મ તે જાતિ છે. એ વસ્તુનો પ્રાણપ્રદ ધર્મ છે; વસ્તુને વસ્તુ બનાવનાર ધર્મ છે. ગાયમાં ગાયપણું એ જાતિ છે. એ ધર્મ ગાયના વર્ગને અન્ય

પ્રાણિવર્ગોથી જુદો પાડે છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે પદાર્થમાત્રમાં બે ભાગ છે, સત્ય અને અસત્ય. વ્યક્તિ એ અસત્ય ભાગ છે અને એનો નાશ થાય છે; પણ જ્ઞાતિ એ સત્ય ભાગ છે; એનો નાશ થતો નથી. સાધ્ય ઉપાધિ તે ક્રિયા. યાદચ્છિક ઉપાધિ એટલે સંજ્ઞા-વસ્તુને જે ખાસ નામ આપણી ઇચ્છાથી આપ્યું હોય છે તે.

આ પ્રમાણે વૈયાકરણો અને આલંકારિકો જ્ઞાતિ, ગુણ, ક્રિયા, અને સંજ્ઞામાં સંકેત મૂકે છે. તેમના મત પ્રમાણે ચારમાંથી ગમે તે કોઈ અર્થ શબ્દમાંથી નીકળે છે. ભાષ્યકાર કહે છે કે શબ્દની પ્રવૃત્તિ ચાર પ્રકારની છે:—જ્ઞાતિશબ્દ, ગુણશબ્દ, ક્રિયાશબ્દ, અને યદૃચ્છાશબ્દ. આ પ્રમાણે ઉપાધિના વિભાગ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

ઉપાધિ

આ પ્રમાણે સંકેતથી શબ્દમાંથી જ્ઞાતિ, ગુણ, ક્રિયા, કે સંજ્ઞાનો અર્થ નીકળે છે. વાક્યમાં પ્રધાન પદ બેજ છે—નામ અને આખ્યાત (ક્રિયાપદ). ખીજાં પદ એ બેની સાથે જોડાયલાં છે. નામ સંજ્ઞાવાચક, જ્ઞાતિવાચક, કે ભાવ (ગુણ) વાચક હોય છે. આમ વૈયાકરણોનો સંકેત યુક્ત છે.

સાધન—સંકેતનું જ્ઞાન નીચેનાં સાધનથી પ્રાપ્ત થાય છે:—

૧. કોશ; ૨. વ્યાકરણ; ૩. આપ્ત-ભરોસો રાખવા લાયક-પુરુષનું

વચન; ૪. વાક્યશેષ-પૂર્વાપરસંબંધ; ૫. ઉપમાન; ૬. પ્રસિદ્ધ પદનો સંબંધ; અને ૬. વ્યવહાર.

અભિધા: પ્રકાર—સંકેત પ્રમાણે જે અર્થ નીકળે છે તે સંકેતિત અર્થને વાચ્યાર્થ કહે છે અને શબ્દની જે વૃત્તિ કે વ્યાપારથી તેમાંથી એવો અર્થ નીકળે છે તે વૃત્તિને અભિધાવૃત્તિ કહે છે. વૃત્તિને શક્તિ પણ કહે છે. અભિધા વૃત્તિના ત્રણ પ્રકાર છે—યોગ, રૂઢિ, ને યોગરૂઢિ. કેટલાક શબ્દો માત્ર પ્રકૃતિ ને પ્રત્યયનો જે અર્થ થાય તેનો ઘોષ કરે છે. પાચક (પચ-રાંધવું, અક-નાર; રાંધનાર), પાઠક (પઠ-નાર); કારક (કરનાર); પાચન (પચ+અન-ક્રિયાવાચક પ્રત્યય; પચવું તે); ભજન (ભજવું તે); ભક્તિ; શક્તિ; સ્વાભાવિક; માધુર્ય; તેજસ્વી; હોશ્યાર (હોશ+યાર-વાળો) વગેરે એવા શબ્દો છે. એ શબ્દો યૌગિક કહેવાય છે. જે વૃત્તિથી એવો અર્થ શબ્દમાંથી નીકળે છે તેને યોગ કહે છે. યોગ એટલે વ્યુત્પત્તિ. ઘણા શબ્દોમાંથી લાંબા સમયના પ્રયોગ-બળે આસ્યા આવતા અર્થનું ભાન થાય છે. ગાય, ઘોડો, વગેરે એવા શબ્દ છે. કેટલાક વૈયાકરણોના મત પ્રમાણે શબ્દમાત્ર ધાતુથી વ્યુત્પન્ન થયા છે, તેથી એવા શબ્દની પણ વ્યુત્પત્તિ છે. પરંતુ એ વ્યુત્પત્તિ બહુ વિચિત્ર પ્રકારની કરવી પડે છે. ‘ગાય’ એટલે સંસ્કૃત ગૌ શબ્દનો ધાતુ ગમ્ ‘જવું’ આપે છે; ‘ગાય’ શબ્દના પ્રચલિત અર્થને ગમ્ ધાતુના અર્થ સાથે બહુ સંબંધ નથી. ‘ગાય’ અર્થ થાય છે તેનું કારણ એ શબ્દ ગમ્ ધાતુ પરથી આવ્યો છે તે નથી; પણ એ અર્થ લાંબા કાળના પ્રયોગથી પ્રચાર પામ્યો છે—રૂઢ થયો છે તે છે. આ શબ્દવૃત્તિ તે રૂઢિ અને રૂઢિથી જે અર્થ વાચ્ય થાય છે તે રૂઢાર્થ કહેવાય છે. યોગમાં શબ્દના અવયવોમાં—પ્રકૃતિ ને પ્રત્યયમાં શક્તિ રહેલી છે; રૂઢિમાં સમગ્ર શબ્દમાંજ રહેલી છે. આ કારણથી યોગને અવયવશક્તિ ને રૂઢિને સમુદાયશક્તિ કહે છે. વળી કેટલાક શબ્દ એવા છે કે તેમાં યોગ ને રૂઢિ બંને વૃત્તિ રહેલી છે. એવા શબ્દ યોગરૂઢ કહેવાય

છે. 'પંકજ', 'હુસ્તી', વગેરે એવા શબ્દ છે. 'પંકજ'નો યૌગિક અર્થ 'જે કાદવમાં ઊગ્યું હોય તે બધું' એવો થાય; પરંતુ રૂઢિથી એ અર્થમાં સંકોચ થઈ 'કાદવમાં ઊગેલું માત્ર કમળ' એવોજ અર્થ થાય છે. 'હુસ્તી', 'કરી', 'હાથી',—એ શબ્દોનો યૌગિક અર્થ 'જેને હુસ્ત, કર-હાથ હોય તે' એવો થાય; પરંતુ 'જેને હુસ્ત, શુંડ-સૂંઠ છે એવું પ્રાણી, હાથી' એવો અર્થ રૂઢિથી નિયમિત થયો છે. 'હુનુમત્'નો યૌગિક અર્થ 'હુનુ-હુડપચીવાળું' એવો થાય છે; રૂઢિથી એ અર્થ સંકડાઈ 'હુનુમાન્ નામના વાનરદેવ, જેની હુડપચી બહાર પડતી છે તે,' એવો થાય છે. એજ પ્રમાણે 'જલજ,' પીતાંબર', 'ગિરિધારી,' એ એવા શબ્દ છે.

વાચ્યાર્થના નિયામક-શબ્દના અનેક વાચ્યાર્થ હોય છે, તેમાં કયે સ્થળે કયો લેવો તેને માટે હુરિએ (ભર્તૃહુરિએ) પોતાના 'વાક્યપદીય' નામના પુસ્તકમાં અર્થને નિયમમાં મૂકનારાં, વાચ્યાર્થ-નિયામકો આપ્યાં છે, તેમાંથી આપણી ભાષાને લાગુ પડે એવાં મુખ્ય નીચે આપ્યાં છે:—

૧. સાહુચર્ય

રામલક્ષ્મણ વનમાં જાય છે.

'રામ'ના અર્થ દશરથપુત્ર અને પરશુરામ થાય છે; પરંતુ 'લક્ષ્મણ'ના સાહુચર્યથી 'રામ'નો અર્થ દાશરથિ રામજ થાય છે.

૨. વિરોધ

તેઓ રામ અને અર્જુનની પેઠે લડ્યા. રામ=૧. દશરથપુત્ર;

૨. પરશુરામ; અર્જુન=૧. પાંડુપુત્ર; સહસ્રાર્જુન.

આ સ્થળે વિરોધથી 'રામ'નો અર્થ પરશુરામ અને 'અર્જુન'નો અર્થ 'સહસ્રાર્જુન, કાર્તવીર્ય' થાય છે.

૩. પ્રયોજન

સંસાર તરવાને માટે સ્થાણુને ભજ. સ્થાણુ=૧. શિવ;
૨. થાંભલો.

પ્રયોજન 'સ્થાણુ'ને શિવના અર્થમાં નિયમિત કરે છે.

૪. પ્રકરણ—પૂર્વાપરસંબંધ

દેવ બધું બાણુ છે.

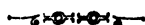
દેવ=૧. દેવતા; ૨. રાજા

પ્રકરણથી 'દેવ' રાજાના, આપ સાહેબના અર્થમાં નિયમિત થાય છે.

૫. લિંગ-જાતિ

બાણુ આલ્યું (તીર); બાણુ આલ્યો ગયો (બાણુ કવિ કે બાણુ-સુર { પ્રકરણથી જે સમજાય તે } .

આ બધાં નિયામકમાં પ્રકરણ મુખ્ય છે. મુખ્ય અર્થ ઘણા હોય તેમાંથી કયો અર્થ લેવો તે નક્કી કરવામાં પૂર્વાપરસંબંધ ઘણી મદદ કરે છે.

પ્રકરણ ૮મું

શબ્દશક્તિ: લક્ષણા, વ્યંજના

ઉપસંહાર—સંકેતથી જે અર્થનો શબ્દ બોધ કરે છે તે અર્થ વાચ્યાર્થ કે મુખ્યાર્થ કહેવાય છે અને એવો અર્થ ઉપજાવવાની શબ્દની વૃત્તિ અભિધાવૃત્તિ કહેવાય છે, એ વાત અગાઉના પ્રકરણમાં કહી ગયા. નૈયાયિકો અભિધાવૃત્તિને શક્તિ કહે છે. શબ્દમાં વાચ્યાર્થ ઉપરાંત બીજો અર્થ ઉપજાવવાની પણ શક્તિ છે.

લક્ષણા: તેનાં આવશ્યક અંગ—કેટલીક વખત મુખ્ય અર્થ લાગુ પડતો નથી. આમ જ્યારે મુખ્ય અર્થનો બોધ થાય છે, ત્યારે તેની સાથે સંબંધ રાખતો બીજો અર્થ લેવો પડે છે અને એવો અર્થ લેવાનું કંઈ પ્રયોજન પણ હોય છે. દાખલા તરીકે, 'ગંગા પર

આહીરનું ઝુંપડું છે,' આમાં 'ગંગા' શબ્દનો વાચ્યાર્થ 'ગંગાનો પ્રવાહ' અંધમેસતો નથી; કેમકે પ્રવાહના ઉપર ઝુંપડું હોઈ શકે નહિ. અહિં વાચ્યાર્થ—પ્રવાહના અન્વયનો બાધ થાય છે. પ્રવાહનો અન્વય 'ઝુંપડું' સાથે થઈ શકતો નથી; કેમકે પ્રવાહ ઝુંપડાનું અધિકરણ હોઈ શકે નહિ. આમ અન્વયનો બાધ થઈ વાચ્યાર્થ લાગુ પડતો નથી ત્યારે તે અર્થની સાથે સંબંધ ધરાવતો બીજો અર્થ લેવો પડે છે. ઉપલા દાખલામાં 'ગંગા'નો અર્થ એ પ્રમાણે તીર, જે પ્રવાહની સાથે સમીપતાનો સંબંધ રાખે છે તે છે. 'ગંગા પર ઝુંપડું' એટલે 'ગંગાના તીર પર ઝુંપડું.' અત્ર સહજ પ્રશ્ન થશે કે ત્યારે 'ગંગાતીર પર ઝુંપડું' કહેવાને બદલે 'ગંગા પર ઝુંપડું' કેમ કહ્યું? એનો ઉત્તર એ છે કે બંનેના અર્થમાં ફેર છે. 'ગંગા પર ઝુંપડું' કહેવાથી ઝુંપડું ઘણું પવિત્ર છે ને ઠંડું છે એવો અર્થ નીકળે છે, તે 'ગંગાતીર પર ઝુંપડું' કહેવાથી નીકળતો નથી. આ પ્રમાણે મુખ્યાર્થનો બાધ થાય ત્યારે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતો જે અર્થ લેવો પડે છે તે લક્ષ્યાર્થ કહેવાય છે અને શબ્દની જે વૃત્તિ કે શક્તિથી એ અર્થ નીકળે છે તે લક્ષણા કહેવાય છે. લક્ષણામાં આ રીતે ત્રણ બાબત આવશ્યક હોય છે:—૧. મુખ્યાર્થબાધ; ૨. મુખ્યાર્થની સાથે અન્ય અર્થનો સંબંધ; ૩ અન્ય અર્થ લેવાનું પ્રયોજન.

તાત્પર્યબાધ—પરંતુ લક્ષણાને બધે સ્થળે અન્વયનો બાધ હોતો નથી. અન્વય ઘટતો હોય છતાં વક્તાનું તાત્પર્ય વાચ્યાર્થ લેવાથી સચવાતું ન હોય તો અન્ય અર્થ લેવો પડે છે. દાખલા તરીકે, એક મોટું ટોળું જતું હોય તેમાં ઘણાખરા માણસોની પાસે છત્રી હોય તો આપણે કહીએ છીએ કે 'છત્રીવાળાઓ જાય છે.' આ દાખલામાં 'છત્રીવાળાઓ' શબ્દનો વાચ્યાર્થ 'જેમની પાસે છત્રી છે તે' એમ લેવાથી અન્વયને કંઈ બાધ આવતો નથી; પરંતુ બોલનારની મતલબ સઘાતી નથી. એણે આખા ટોળાને 'છત્રીવાળાઓ' એવી સંજ્ઞા આપી છે

અને એ ટોળામાં થોડાક છત્રી વિનાના છે તેમને બાતલ કરવાનો એનો ઇરાદો નથી. આથી ‘છત્રીવાળાઓ’નો મુખ્ય અર્થ ‘જેમની પાસે છત્રી છે તે’ એવો લેવાથી વક્તાનું તાત્પર્ય સરતું નથી, તેથી એ અર્થની સાથે સંબંધ ધરાવતો અન્ય અર્થ ‘છત્રીવાળાઓ તેમજ તેમની સાથેના છત્રી વિનાના—એવો આખો સંઘ’ લેવો પડે છે. એ અન્ય અર્થ તે લક્ષ્યાર્થ છે. અહિં લક્ષણા લેવાનું પ્રયોજન ‘ઘણા માણસો પાસે છત્રી છે’ એ દર્શાવવાનું છે. ‘છત્રીવાળાઓ અને ખીન્ન છત્રી વિનાના બંધ છે,’ એમ કહેવાથી એ પ્રયોજન સઘાતું નથી. આ પ્રમાણે લક્ષણા લેવાનું કારણ મુખ્ય અર્થનો બાધ એટલે અન્વયનો બાધ કે તાત્પર્યનો બાધ છે.

લક્ષણાના પ્રકાર:—ભિન્ન ભિન્ન રીતે એ પ્રકાર પાડવામાં આવે છે. પ્રથમ શુદ્ધ અને ગૌણી એવા બે પ્રકાર થાય છે. શુદ્ધ લક્ષણાના ત્રણ પ્રકાર છે:—૧. જહલ્લક્ષણા; ૨. અજહલ્લક્ષણા; ૩. જહલ્જહલ્લક્ષણા.

જહલ્સ્વાર્થા કે જહલ્લક્ષણા—‘ગંગા પર ઝુંપડું છે’ આમાં ગંગા શબ્દના વાચ્યાર્થ પ્રવાહને તણ દઈ તેની સાથે સંબંધ રાખતો અન્ય અર્થ લેવો પડે છે. આ પ્રમાણે શબ્દના સ્વાર્થનો—પોતાના અર્થનો—મુખ્ય અર્થનો ત્યાગ કરવો પડે છે, માટે એ લક્ષણા ‘જહલ્સ્વાર્થા’ કે ટૂંકામાં ‘જહલ્લક્ષણા’ કહેવાય છે. ‘જહલ્’ એ ‘હા’ તજવું, એ ધાતુનો વર્તમાન કૃદન્ત છે. જહલ્ત એટલે તજતો છે સ્વાર્થ જેને, મુખ્ય અર્થ જેને તણ દે છે, જેમાં મુખ્ય અર્થ તદ્દન જતો રહે છે એવી લક્ષણા. આલંકારિકો આને લક્ષણલક્ષણા કહે છે.

ઉદાહરણ:—એ લક્ષણાનાં ખીન્ન થોડાંક ઉદાહરણ નીચે આપ્યાં છે:—

૧. તે વીર પુરુષનું શુરાતન આખું ગુજરાત વખાણે છે. (ગુજરાતના લોકો; વખાણ કરવામાં દેશનો કોઈ પણ માણસ નથી એમ નહિ એ સૂચવવું એ લક્ષણાનું પ્રયોજન છે.)

કલિંગ સાહસિક છે. (કલિંગના લોક)

રજપુતાના શુરાતનથી ભરપૂર છે. (રજપુતાનાના લોક)

૨. ધી આપણું જીવન છે. (જીવન ઉત્પન્ન કરનાર)

૩. પિતાને પુત્રજન્મ મોટો આનન્દ છે. (આનન્દજનક)

૪. શી તમારી દયા? શો તમારો ઉપકાર? (ઉલટા અર્થમાં—નિર્દયતા; અપકાર. આને વિપરીતલક્ષણા કહે છે.)

અજહત્સ્વાર્થા કે અજહત્લક્ષણા—આ ઉપલી લક્ષણાથી ઉલટી છે. એમાં સ્વાર્થનો ત્યાગ થતો નથી. સ્વાર્થ રહે છે ને વધારામાં ખીજે અર્થ આવે છે. એને આલંકારિકો ‘ઉપાદાનલક્ષણા’ કહે છે; કેમકે એમાં અન્ય અર્થનું ઉપાદાન—ઘડણુ કરવું પડે છે. ‘છત્રીવાળાઓ જાય છે’ એમાં ‘છત્રીવાળાઓ’નો અર્થ છત્રીવાળાઓ અને અન્ય, છત્રી વિનાના. આમાં ‘છત્રીવાળાઓ’ એટલો સ્વાર્થ રહે છે અને ‘છત્રી વિનાના’ એટલા અન્ય અર્થનું ઘડણુ કરવું પડે છે. ખીજું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. કાગડાથી ખળિદાનનું રક્ષણ કરો. (કાગડાથી અને ખળિને ભ્રષ્ટ કરનાર અન્ય પ્રાણીઓથી)

જહત્જહત્સ્વાર્થા—આ લક્ષણાનો ત્રીજો પ્રકાર છે. એમાં સ્વાર્થનો અંશે ત્યાગ થાય છે અને અંશે થતો નથી. જે વૃત્તિમાં શબ્દો અંશે સ્વાર્થને—મુખ્યાર્થને તજે છે અને અંશે તજતા નથી તે વૃત્તિ જહત્જહત્સ્વાર્થા કહેવાય છે. આ કારણથી વેદાન્તીઓ એને ભાગલક્ષણા કહે છે.

દાખલા:—તેજ આ દેવદત્ત છે.

તે તું છે. (વેદાન્તીનું મહાવાક્ય)

‘તેજ’ એટલે તે વખતે જોયલો; ‘આજ’ એટલે આ વખતે જોયલો. એ બે વચ્ચે સામાનાધિકરણ—એકતા લાવવા ‘તે વખતનો’

અને 'આ વખતનો' એટલા અર્થનો ત્યાગ કરવો પડે છે; માટે એ ભાગલક્ષણ કહેવાય છે. 'તે' એટલે નિર્ગુણ, જ્ઞાનરૂપ પરબ્રહ્મ. 'તું' એટલે અલ્પગુણ અને કિંચિત્-જ્ઞાનવાળો જીવાત્મા. એ બે વચ્ચે ઐક્ય લાવવા વિશેષણોનો ત્યાગ કરવો પડે છે એટલે ચેતનમય આત્માઓ વચ્ચે ઐક્ય થાય છે.

શુદ્ધ ને ગૌણી લક્ષણા—ઉપરના પ્રકારો શુદ્ધ લક્ષણાના છે. બીજા પ્રકાર એથી ઉલટો છે, તે ગૌણી લક્ષણા કહેવાય છે. 'તે ગધેડો છે,' આ દાખલામાં 'ગધેડા'નો અર્થ 'ગધેડા જેવો જડ, અક્કલવિનાનો, ગધેડામાં જેવો જડતાનો ગુણ છે તેવા ગુણવાળો' છે. બીજા દાખલો નીચે પ્રમાણે છે:—

તે દાનમાં કર્ણ, સત્યમાં હરિશ્ચન્દ્ર, એકપત્નીવતમાં રામચન્દ્ર, અને શૌર્યમાં ભીમસેન છે. (એઓના ગુણોવાળો છે.)

સારોપા ને સાધ્યવસાના લક્ષણા—ઉપર જણાવેલા પ્રકારો ઉપરાંત 'સારોપા' ને 'સાધ્યવસાના' એવા બીજા બે પ્રકાર છે. એક વસ્તુને બીજાનું રૂપ આપવું, બીજું છે એમ કહેવું, એને આરોપ કહે છે. તે વસ્તુમાં જેનો આરોપ કર્યો હોય છે તેના જેવા ગુણ છે એવું વક્તાનું તાત્પર્ય હોય છે. જેમાં આરોપ હોય એવી લક્ષણાને સારોપા લક્ષણા કહે છે.

૧. તમારું બાહુબળ ત્રેલોક્યનું કલ્યાણ છે. (કલ્યાણકારક)

૨. તે મારી આંખની કીકી અને હુયાનો હાર છે. (આંખની કીકી અને હુયાના હાર જેવો વહાલો)

૩. રાજજી સાક્ષાત્ કલ્પવૃક્ષ છે. (કલ્પવૃક્ષની પેઠે યાચકની સર્વ કામના સફળ કરનારા છે.)

પહેલો દાખલો શુદ્ધ સારોપા લક્ષણાનો છે અને બીજા ને ત્રીજા ગૌણી સારોપા લક્ષણાનો છે. જે લક્ષણામાં બે પદો વચ્ચે ગુણોના કારણથી સામાનાત્રિકરણ્ય ઘટે તે ગૌણી સારોપા લક્ષણા અને જેમાં

ગુણ સિવાય ખીન્નં નિમિત્તોએ સામાનાધિકરણ્ય ઘટાવાય તે શુદ્ધ સારોપા લક્ષણા છે.

આકે સળી ગયું છે. (આકનું મૂળ, અન્વયબાધ નથી, તાત્પર્ય-બાધ છે. અવયવી-આખી વસ્તુ અવયવને-ભાગને માટે વાપરી છે.)

આઝા હાથ રળીઆમણા (હાથવાળા પુરુષો, અવયવ અવયવી-ને માટે વાપર્યો છે.)

એજ પ્રમાણે અચ્ચ હુસ્તના અર્થમાં 'હુસ્ત' શબ્દ વાપરીએ તો તે પણ અવયવી અવયવને માટે મૂક્યો છે એવી શુદ્ધ લક્ષણા છે. રાજપુરુષ જતો હોય ને કહીએ કે 'રાજા જાય છે' (રાજપુરુષ), તો એ પણ શુદ્ધ લક્ષણા છે. એમાં સ્વસ્વામિભાવસંબંધ-સેવ્યસેવકનો સંબંધ છે. એજ રીતે, જાતે સુથાર ન હોય પણ સુથારનો ધંધો કરતો હોય તેને 'સુથાર' કહીએ તો તે પણ શુદ્ધ લક્ષણા થાય. એમાં તેના કર્મનો-ધંધાનો સંબંધ છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આરોપમાં એક વસ્તુને ખીજનું રૂપ આપ્યું હોય છે. હવે જે પદાર્થને ખીજનું રૂપ આપ્યું હોય તે પદાર્થનું નામ ખીલકુલ કહીએજ નહિ ને જેનું રૂપ આપ્યું હોય તે તરીકેજ તેનું વર્ણન કરીએ તો તેને 'અધ્યવસાન' કહે છે. 'અધ્યવસાન' એટલે તાદાત્મ્ય, તદ્રૂપતા. જે પદાર્થોની એટલી બધી એકતા કલ્પી છે કે એકનો ખીજ તરીકેજ નિર્દેશ છે. જેમાં અધ્યવસાન હોય તે સાધ્ય-વસાના લક્ષણા કહેવાય છે.

લતાના મૂળમાં હુરણુ વિનાનો ચન્દ્ર લીન થયો છે. (લતા= શરીર; હુરણુ=કલંક; ચન્દ્ર=મુખ)

લીમના મોં આગળ શત્રુ કોણમાત્ર છે? (વીરને લીમ કહ્યો છે. 'લીમ' શબ્દે 'વીર' શબ્દનું નિગરણુ કર્યું છે; 'લીમ' શબ્દ 'વીર' શબ્દને ગળી ગયો છે, ખાઈ ગયો છે, એજ અધ્યવસાન.)

વંશનો આનન્દ અને કુળનો દીવો આવ્યો. 'પુત્રને' 'આનન્દ'

અને 'દીવો' કહ્યો છે. 'આનન્દ' એટલે આનન્દ ઉત્પન્ન કરનાર અને 'દીવો' એટલે 'દીવાના જેવા ગુણુવાળો, પ્રકાશક, કીર્તિ અપાકાવનાર'. 'આનન્દ' એ શુદ્ધ સાધ્યવસાના લક્ષણ છે અને 'દીવો' એ ગૌણી સાધ્યવસાના લક્ષણનું ઉદાહરણ છે.

સારોપા લક્ષણ એ રૂપક અલંકારનું બીજ છે અને સાધ્યવસાના લક્ષણ એ અતિશયોક્તિનું બીજ છે.

તે રાજ્ય રૂપમાં **કન્દર્પ**, શૌર્યમાં **અર્જુન**, અને સત્યમાં **યુધિષ્ઠિર** છે. (સારોપા ગૌણી લક્ષણ; રૂપક અલંકાર)

યુધિષ્ઠિર આગળ અસત્યનું કંઈ કાવવાનું નથી. (રાજ્ય સત્યશીલ હોવાથી તેને યુધિષ્ઠિર કહ્યો છે; ગૌણી સાધ્યવસાના લક્ષણ; અતિશયોક્તિ અલંકાર)

લક્ષિતલક્ષણા—કટલાક 'લક્ષિતલક્ષણા' નામનો એક પ્રકાર આપે છે. 'દ્વિરેક' શબ્દ એનું ઉદાહરણ છે. 'દ્વિરેક' એટલે જેમાં બે રેક છે તે; અર્થાત્, ભ્રમર શબ્દ (જેમાં બે રેક છે). 'દ્વિરેક' શબ્દ બાહુવીહિ સમાસથી પ્રથમ 'ભ્રમર શબ્દ' એમ લક્ષણાથી ઘોષ કરે છે; પછી ભ્રમર શબ્દ લક્ષણાથી ભ્રમર એ પદાર્થનો ઘોષ કરે છે. એમ લક્ષિત પદની લક્ષણા તે **લક્ષિતલક્ષણા** એવો તેમનો મત છે.

વ્યંજના—'ગંગામાં ઝુંપડું' આ લક્ષણામાં ઠંડક, પવિત્રતા, વગેરે પ્રયોજનનો અર્થ સમન્વય છે તે વ્યંજનાવૃત્તિને લીધે. એવો ફૂરથી સૂચવાતો અર્થ વ્યંગ્ય અર્થ કહેવાય છે અને જે વૃત્તિથી એ અર્થ શબ્દમાંથી નીકળે છે તે **વ્યંજનાવૃત્તિ** કહેવાય છે. વ્યંજનાને કાવ્યશાસ્ત્રમાં **ધ્વનિ** પણ કહે છે. આ લક્ષણામૂલ ધ્વનિ છે. લક્ષણાવૃત્તિ સ્વીકારવી પડી ને તેમ કરવામાં પ્રયોજન જે આવશ્યક અંગ છે તેનો અર્થ વ્યંજનાવૃત્તિથી નીકળે છે. લક્ષણાને અવલંબીને એ ધ્વનિ ધાય છે, માટે એ **લક્ષણામૂલ ધ્વનિ** કહેવાય છે. કાવ્યોમાં શૃંગારાદિ રસ વ્યંગ્ય ધાય છે; એ રસનો ધ્વનિ **અભિધામૂલ ધ્વનિ** છે; કેમકે એમાં વ્યંજનાવૃત્તિ અભિધાને આધારે છે, લક્ષણાને નહિ.

કાવ્યમાં કવિ એક વસ્તુ વર્ણવી અન્ય વસ્તુ સૂચવે, કે અલંકાર સૂચવે કે અલંકારથી વસ્તુ કે અન્ય અલંકાર સૂચવે, એમ વસ્તુથી વસ્તુનો કે અલંકારનો, અલંકારથી વસ્તુનો કે અલંકારનો, એમ અનેક પ્રકારનો ધ્વનિ થાય છે.

નિરૂઠલક્ષણા—લક્ષણામાં હમેશ પ્રયોજન હોવુંજ જોઈએ એમ નથી. કેટલેક સ્થળે પ્રયોજનને બદલે રૂઢિ એ લક્ષણાનું આવશ્યક અંગ થાય છે. કર્મને વિષે તે કુશળ છે.

ઉપલા દાખલામાં ‘કુશળ’ શબ્દનો વાચ્યાર્થ કુશ એટલે દર્ભને લેનાર (કુશાન્ લાતીતિ કુશલઃ) છે. પરંતુ એ અર્થ અહિં અંધળેસતો નથી. તેથી દર્ભ લાવનારને જેમ હોશિયારી વાપરવી પડે છે કેમકે તેમ ન કરે તો હાથ કપાઈ જાય, તેમ કામ કરવામાં જે વિવેક વાપરે છે એવો પ્રવીણ પુરુષ ‘કુશળ’ કહેવાય છે. વિવેચકના સંબંધથી મુખ્ય અર્થની સાથે લક્ષ્ય અર્થ જોડાયલો છે. ‘કુશળ’ શબ્દનો અર્થ અનાદિ વૃદ્ધવ્યવહારથી ‘પ્રવીણ’ થાય છે; તેથી અભિધાવૃત્તિની પેઠે આ લક્ષણા-વૃત્તિમાં પ્રયોજનની અપેક્ષા નથી. રૂઢિજ એ લક્ષણાનું આવશ્યક અંગ હોવાથી એ રૂઠલક્ષણા કે નિરૂઠલક્ષણા કહેવાય છે.

‘પ્રવીણ’ અને ‘ઉદાર’ એ પણ નિરૂઠલક્ષણાના દાખલા છે. ‘પ્રવીણ’—વાચ્યાર્થ ‘વીણા વગાડવામાં કુશળ;’ લક્ષ્યાર્થ—‘કેઈપણ કામમાં કુશળ.’ ‘ઉદાર’—વાચ્યાર્થ ‘આર-આબખો ઊંચો કર્યા વગર, સંકેતથીજ અશ્વ કે બળદ હાંકનાર; લક્ષ્યાર્થ—‘પ્રાર્થના વગર કંઈક ચિહ્નથીજ સમજી મોટું મન દર્શાવનાર.’

પ્રકરણ ૯મું

શબ્દાર્થચમત્કાર

ભાષાસામ્ય—દ્રેન્ય નામના ધર્મોપદેશકે ‘શબ્દોનો અભ્યાસ’ એ નામનું સુંદર પુસ્તક અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે, તેમાં શબ્દો પણ મહાન્ ઉપદેશકોનું કામ કરે છે, નીતિનો યોગ આપે છે, જગત્નું સ્વરૂપ આલેખે છે, અને પ્રાચીન પરિસ્થિતિ અને ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડે છે, એ તેણે બહુ રસિક રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ એવા ઘણા દાખલા મળી આવે છે.

શબ્દાર્થસંકેત્ય—કેટલાક શબ્દનો મૂળ અર્થ સંકડાઈ ગયો હોય છે. ‘ધર્મ’ શબ્દનો મૂળ અર્થ કર્તવ્ય, ફરજ છે. પતિનો પત્ની પ્રત્યે ધર્મ, પત્નીનો પતિ પ્રત્યે ધર્મ, આપણો શરીર પ્રતિ ધર્મ, આત્મા પ્રતિ ધર્મ, ઈશ્વર પ્રતિ ધર્મ, શહેરી તરીકે ધર્મ, પડોશી તરીકે ધર્મ, સમાજ પ્રત્યે ધર્મ—આ બધે સ્થળે ‘ધર્મ’નો અર્થ ફરજ, આપણે જે કરવાને બંધાયલા છીએ તે છે. ગુજરાતીમાં તત્સમ શબ્દ તરીકે ધર્મ શબ્દ એ બધા અર્થમાં વપરાય છે. પરંતુ ઈશ્વર પ્રત્યેનો ધર્મ એ સર્વ ધર્મોમાં મુખ્ય હોવાથી ગુજરાતી ભાષામાં ‘ધર્મ’ શબ્દ સંકુચિત થઈ ઈશ્વર પ્રત્યેની ફરજનો અર્થ મનમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન કરે છે. ખીજા દાખલા નીચે આપ્યા છે. એમાંના કેટલાક શબ્દનો સંસ્કૃતમાં જે અર્થ હતો તેનાથી અપભ્રંષ્ટરૂપે ગુજરાતીમાં અર્થ સંકડાયો છે.

શબ્દ	સંસ્કૃત શબ્દનો અર્થ	ગુજરાતીમાં સંકુચિત અર્થ
૧. વ્યાપાર—વેપાર	કામ(માનસિક વ્યાપાર, ઈન્દ્રિયોના વ્યાપાર)	પૈસાની લેવડદેવડનું કામ
૨. તાપ—તાવ	ગરમી	શરીરની ગરમી
૩. ચેટક—ચેલો	નોકર	ગુરુનો નોકર; શિષ્ય
૪. ગર્ભિણી—ગાભણી	સ્ત્રીને લાગુ પડે છે.	પશુમાં માદાને લાગુ પડે છે.
૫. અહુણ—ધરણ	પકડવું તે, સમજવું તે (તમારું કહેવું હું અહુણ કરી શકતો નથી.)	સૂર્યચન્દ્રનું રાહુએ પકડવું તે
૬. વેદના—વેણાંચૂંટાં	લાગણી-દુઃખની લાગણી (સંકેત્ય)	પ્રસવસમયે અતિશય શારીરિક દુઃખ ને તે દર્શાવનાર ચિહ્ન
૭. મન્દ—માંદું	ધીમું	રોગથી પિડાયલું ને તેથી કામમાં ધીમું

શબ્દ	સંસ્કૃત શબ્દનો અર્થ	ગુજરાતીમાં સંકુચિત અર્થ
૮. સંસ્કાર-સકાર	શુદ્ધિ; કેજવણી (બધી ઇન્દ્રિયોનો સંસ્કાર સરખો નથી.)	લલિવાર (એના કામમાં કંઈ સકાર નથી.)
૯. પિંડ-પંડ	ગોળ પદાર્થ	ઢેહ
૧૦. શાલા-શાળા	ઘેરાયલી જગા (જન્. શાલા, અશ્વશાલા; પાઠશાલા)	પાઠશાલા, નિશાળા
૧૧. વૃદ્ધ-૧. ખુડો ૨. વડીલ	જ્ઞાનમાં કે વયમાં વધેલો (જ્ઞાનવૃદ્ધ, વયોવૃદ્ધ)	૧. ઘરડું, વયે મોટું ૨. માન આપવા લાયક
૧૨. ભણ	ખોલવું	પાઠ ખોલવો-શીખવો
૧૩. ગંભીર	ઊંડું (સાગર, કુવો, ખીણ, મન, વગેરેને લાગુ પડે છે.)	ઊંડું (મનનેજ લાગુ પડે છે.)
૧૪. સંભાર	તૈયારી	અથાણાની તૈયારી-મસાલો
૧૫. આજ્ઞા-આણા	હુકમ	સાસરેથી વહુને આવેલું તેડું
૧૬. સ્થાન-થાણું	ગમે તે ઠેકાણું	પોલીસનું, જકાત ઉઘરાવવાનું, વગેરે ઠેકાણું
૧૭. ધન્યા-ધેણ	ભાગ્યશાળી સ્ત્રી	સીમન્તને પ્રસંગે સ-ગર્ભા સ્ત્રી
૧૮. ઉથલો	સામો જવાળ (રાધાજી ના ઉથલા); હુમલો (જૂ. ગુ. 'મલિકિ ઉથલા દીધા' કાન્હ. પ્ર. ૨. ૫૧)	રોગનો પાછો હુમલો

શબ્દ	સંસ્કૃત શબ્દનો અર્થ	ગુજરાતીમાં સંકુચિત અર્થ
૧૯. પ્રત્યક્ષ	ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન(બધી ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થયલું જ્ઞાન, જેમકે નાસિકાએ કરેલું પ્રત્યક્ષ)	આંખથી થયલું જ્ઞાન (આ બનાવ મારી પ્રત્યક્ષ બન્યો.)
૨૦. પ્રકરણ-પગરણ	ખાખત	માંગલિક પ્રસંગ

શબ્દાર્થવિસ્તાર—આ નિયમ ઉપલા નિયમથી ઉલટો છે. શબ્દના મૂળ અર્થમાં વધારો થઈ તે વધારે વિસ્તીર્ણ અર્થમાં વપરાય છે. આવા દાખલા આગલા નિયમ જેટલા મળતા નથી.

૧. ખીતાંબર	ખીળું વસ્ત્ર	ગમે તે રંગનું રેશમી વસ્ત્ર (એક રીતે સંકોચ પણ છે.)
૨. રાબ-રાવ	દેશનો માલીક	‘રાવ’ શબ્દ ગમે તે મોટા માણસ માટે વપરાય છે. (રાવ સાહેબ ક્યારે પધાર્યા?)
૩. સૂણવું-સાણી લેવું	સાંભળવું	સાણી લેવું-સાંભળ્યું ન-સાંભળ્યું બધું સમજી લેવું

અર્થબ્રષ્ટતા—કેટલાક શબ્દ અર્થમાં ભ્રષ્ટ થયા છે. મૂળ તેનો અર્થ સારો હતો તે હવે નહારો થાય છે. એવા શબ્દમાંથી અનેક પ્રકારનો બોધ મળે છે.

શબ્દ	મૂળ અર્થ	હાલનો અર્થ
૧. વ્યસન	કોઈ પણ કામમાં આસક્તિ-મંડ્યા રહેવું તે (વિદ્યાવ્યસની)	નહારી ટેવ; દારૂનું વ્યસન-લાંગનું-ખીડીનું-તંબાકુનું-અપ્પીણનું વ્યસન

બોધ—સારા કામમાં મંડ્યા રહેવું ઘણું મુશ્કેલ છે. વિરલ પુરુષો, જેમને ઉત્તમ ગૃહસંસ્કાર થયા હોય છે તેજ સારા કામમાં આસક્ત રહે છે. નહારા કામમાં મંડ્યા રહેવાનું વલણ થાય છે તેને સાધારણ પુરુષો વશ થાય છે; કેમકે તેમાં બહુ મહેનત નથી ને તાત્કાલિક લાભ દીસે છે. શબ્દ પણ આ પ્રમાણે મોટા ઉપદેશકનું કામ કરે છે અને એક શબ્દનું પણ બરાબર જ્ઞાન થવાથી આપણી કામના સિદ્ધ થાય છે—જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે, મન કેળવાય છે, ને તેથી મનોરથ સિદ્ધ થાય છે, એવું સંસ્કૃત વિદ્વાનોનું કહેવું વાજબી છે.

૨. પ્રપંચ | વિસ્તાર, સંસાર | છળભેદ

બોધ—સંસારમાં સરળ વર્તન કરતાં કુટિલ માર્ગ અને કાવો-દાવો તથા છળભેદ વધારે છે એવો એ શબ્દ પરથી બોધ મળે છે. એ શબ્દનો અર્થ સંકુચિત થયો છે તેમજ ભ્રષ્ટતા પામ્યો છે.

૩. વર્ચસ	તેજ (પ્રહ્લવર્ચસ= પ્રહ્લતેજ)	નહારૂં કામ કરવામાં-વેર વાળવામાં બેર બતાવવું (તમે મારા પર વર્ચસ કરો છો એ ઠીક નથી.)
----------	-------------------------------	---

બોધ—સત્પુરુષોજ પોતાના તેજનો-બળનો સારો ઉપયોગ કરે છે; દુષ્ટ પુરુષો તેનો દુરુપયોગજ કરે છે.

૪. ઉપાધિ	ધર્મ (ભતિ, ગુણ, ક્રિયા, નડતર, અડચણ (અનેક ને સંજ્ઞા એ શબ્દના ઉપાધિ છે.)	સાંસારિક ઉપાધિને લીધે મારાથી તમને મળી શકાયું નહિ.)
----------	--	--

બોધ—સામાન્ય ગુણો કરતાં જે ગુણો નડે છે તે તરફ મનુષ્યનું લક્ષ વિશેષ ભય છે.

૫. સંકેત	કબુલાત	કોઈ દુરાચાર માટે મળવાની કરેલી ગોઠવણ
----------	--------	-------------------------------------

બોધ—સદ્ગુણ કરતાં દુર્ગુણ તરફ મનુષ્ય વધારે વળે છે; કારણ કે ઘણાઓને જન્મ, ઘરકેળવણી, સંસર્ગ, કે શિક્ષણથી સારા સંસ્કાર પડતા નથી.

૬. અધિકાર	કોઈ પણ કામ કરવાની યોગ્યતા	સત્તા, સત્તાબળ
-----------	---------------------------	----------------

બોધ—કોઈ પણ કામ કરવાની યોગ્યતા મેળવવી મુશ્કેલ છે; પરંતુ હોદ્દો મળ્યો એટલે હુંપદ અને અમલનો કેફ એકદમ આવે છે.

૭. છઈલ-છેલ	દક્ષ, હોશિયાર (અપભ્રંશમાં)	વરણાગી કરવામાં હોશિયાર
૮. રાશિ-લાસ	ઢગલો	મડદું
૯. વાતુલ-વાઉલ-વાયલ	વાતુડીઓ, બોલકણો	બુ. ગુ. રણવાઉલા-રણઘેલા ('જે જે હતા રણિ વાઉલા'કાન્હ.૨.૯) વાયલ-મગજ ઠેકાણે નહિ એવો

૧૦. દોહદ-દોહલાં	ગભિણીની ઈચ્છા	દુઃખ
-----------------	---------------	------

૮; ૯; ને ૧૦માં સંસ્કૃત શબ્દ અને તેના અપભ્રષ્ટ રૂપના અર્થનો ફેરફાર થતાં અર્થભ્રષ્ટતા આવી છે તે સમજાશે.

૧૧. માટી	મર્દ; બહાદુર; જૂ. ગુ. તિરસ્કારવાચક-માટીડો
માટી થાળે(મર્દ થાળે) (અક્કરમી માટી ખૈયર
(‘માટી સવે મૂછિ વલ પર શૂરે)
ઘાલઈ’ કાન્હો
૧.૧૯૭)
૧૨. ઢોલો	ઢોલ (નાયક, અપ. તિરસ્કાર પામતો પુરુષ
ઢોલા સામલા) (ઢોલા મારુ)
૧૩. બાબકળ	બાબકળ (મોટો પુરુષ) મોટાઈનો ખોટો ઉપ-
યોગ કરનાર, તર્કટી

પ્રાચીન પરિસ્થિતિનો ખોધ—પ્રાચીન પરિસ્થિતિનું ભાન કરાવે એવા શબ્દ પણ ભાષામાં હોય છે. ‘બહુવ્રીહિ’ શબ્દ એવો છે. એનો મૂળ અર્થ જેની પાસે બહુ ડાંગર હોય તે. દ્રવ્યનું માપ ઢોર, અનાજ વગેરેથી થતું એવી પરિસ્થિતિનો એ શબ્દ ખ્યાલ આપે છે. ‘તીર્થધ્વાંક્ષ,’ ‘તીર્થકાક,’ આવા સંસ્કૃત સમાસ એમ સૂચવે છે કે પ્રાચીન સમયે પણ બાપડા બ્રાહ્મણો જેઓ તીર્થમાં અનેક રીતે ઉપયોગી થઈ પડે છે તથા બરહાસ કરે છે તેઓ યાત્રાળુઓને ત્રાસ-દાયક લાગતા. ‘પાત્રેસમિત’ (ભોજનવેળાએ તૈયાર, કામને વખતે નહિ), ‘ગેહિશૂર’, ‘ગેહિનર્હી’ (ઘરમાં શૂરો, ઘરમાં ગાજનાર), એવા સમાસ પરથી સમજાય છે કે પ્રાચીન સમયમાં મનુષ્યસ્વભાવ હાલના જેવોજ હતો.

પૌરાણિક ને ઐતિહાસિક સ્થિતિ—નીચેના દાખલા પૌરાણિક ને ઐતિહાસિક સ્થિતિનું ભાન કરાવે છે:—

આ મહાભારત કામ છે.

આ ભૈમી યુદ્ધ છે.

ત્યાં તે જાદવાસ્થળી થઈ રહી છે.
 તેણે ભગીરથ પ્રયત્ને પોતાની મતલબ સાધી.
 તમારું પુરાણ રહેવા દો.
 આ તો રામનું રામાયણ થયું.
 તમારી નારદી વિદ્યાનાં આ પરિણામ છે.
 એ તો ખીજે દુર્વાસા મુનિ છે, એને બોલાવશો મા.
 એના ને અગસ્ત્ય મુનિના વાયદા બરાબર છે.
 તું આમ તો ત્રિશંકુની પેઠે વચ્ચે લટકીશ.
 આવી જહાંગિરી સહન થવાની નથી.
 તારું તુરકકાપાણું જવા દે.

પ્રકરણ ૧૦મું

પદાવલાગઃ પ્રધાન પદ ને ગૌણ પદઃ વાક્યાર્થ

પદ—જે શબ્દને વિલક્ષિત લાગી હોય છે તે પદ કહેવાય છે. ‘વિલક્ષિત’થી નામને જે પ્રત્યયો લાગે છે તેજ સમજવાના નથી; પરંતુ અર્થ અને કાળના જે પ્રત્યય ધાતુને લાગે છે તે પણ વિલક્ષિત છે. આ પ્રમાણે ‘રાજ પ્રબન્ધનું રક્ષણ કરે છે,’ એ વાક્યમાં વપરાયલા બધા શબ્દ પદ છે. અવ્યયને પણ વિલક્ષિત આવીને લોપાર્થ ગઈ છે એમ સમજવાનું છે તેથી અવ્યય પણ પદ છે.

વિભાગ—ચારક મુનિના મત પ્રમાણે પદ ત્રણ પ્રકારનાં છે:— નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ, અને નિપાત. ‘આખ્યાત’ એટલે ક્રિયાપદ અને ‘નિપાત’ એટલે અવ્યય. ઉપસર્ગ પણ અવ્યય છે; પરંતુ તે ધાતુની સાથે ઉપસૃષ્ટ-જોડાયલા હોય છે, તેથી તેને ખીજાં અવ્યયથી જુદાં ગણ્યાં છે.

પદમાત્ર એ ત્રણમાંથી એક પ્રકારમાં આવે છે. સર્વનામ એ નામનું પ્રતિનિધિરૂપ છે. ખરું જોતાં એ પ્રતિનામજ છે અને વિશેષણ

નામ અને આખ્યાતની સાથે જોડાયેલું પદ છે. આગળ કહ્યું છે તે પ્રમાણે એ નામની કે ક્રિયાપદની અંદર વિશેષ મૂકનારૂં—અધિક અર્થ દર્શાવનારૂં પદ છે.

વાક્ય—વાક્ય બનાવવા સારૂં પદોમાં આકાંક્ષા—પરસ્પર સંબંધ, યોગ્યતા, અને સંનિધિ આવશ્યક છે. નામ અને ક્રિયાપદ વચ્ચે આકાંક્ષા રહેલી છે. ગાય, અશ્વ, પુરુષ, હુસ્તી—આવાં અનેક નામથી વાક્ય બનાવતું નથી; કારણ કે એ બધાં નામ વચ્ચે આકાંક્ષા નથી. અન્ય રીતે એમ પણ કહી શકાય કે એ બધાં નામ સાકાંક્ષ છે—ક્રિયાપદ વિના એની આકાંક્ષા જતી રહેતી નથી. ‘ગાય ચરે છે,’ ‘અશ્વ દોડે છે,’ ‘પુરુષ વાંચે છે,’ ‘હુસ્તી સૂંઠ હલાવે છે,’ આમ ક્રિયાપદ વાપરવાથીજ એ નામો અગાઉ સાકાંક્ષ હતાં તે નિરાકાંક્ષ થાય છે. જેમ ક્રિયાપદ વિના નામ સાકાંક્ષ છે તેમ નામ વિના ક્રિયાપદ પણ કેટલેક અંશે સાકાંક્ષ છે. ‘કેટલેક અંશે’ એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ક્રિયાપદમાં કર્તા, કર્મ, કે ભાવનો અર્થ સમાયલો છે, તેમ નામમાં કંઈ ક્રિયાપદનો અર્થ સમાયલો નથી. સંસ્કૃતમાં ગચ્છતિ એ આખ્યાતમાં કર્તાનો અર્થ સમાયલો છે, તેથી એ એકલું પદ પણ નિરાકાંક્ષ છે અને એથી વાક્ય બને છે. ગુજરાતીમાં પણ ‘જાઉં છું,’ ‘જા,’ વગેરે પદોમાંથી અમુક કર્તાનો અર્થ સ્પષ્ટ નીકળે છે. ‘જાય છે’ એટલે ‘તું જાય છે’ કે ‘તે જાય છે’ તે સ્પષ્ટ નથી. ‘જાય છે’માંથી કર્તાનો અર્થ નીકળે છે; પણ તે કર્તા બીજા પુરુષનો છે કે ત્રીજા પુરુષનો છે તે વિષે સંશય રહે છે. પરંતુ ‘જાઉં છું’ પદમાંથી કર્તા કયા પુરુષનો છે તે પણ સમજાય છે. આ પ્રમાણે પદોમાં આકાંક્ષા હોય ત્યારેજ વાક્ય બને છે. વળી પદોમાં પરસ્પર સંબંધને માટે યોગ્યતાની પણ જરૂર છે. ‘પાણીથી સીંચે છે,’ એમાં ‘પાણીથી’ પદની યોગ્યતા ‘સીંચે છે’ પદ સાથે થઈ શકતી નથી. ‘સંનિધિ’ એ પણ વાક્ય બનાવવાનું ત્રીજું કારણ છે. પદો વચ્ચે આકાંક્ષા ને યોગ્યતા હોય, તોપણ તે બધાં પદના ઉચ્ચારકાળમાં સંનિધિ

એટલે સમીપતા ન હોય—અર્થાત્ તે બધાં પદ થોડી થોડી વાર રહીને ઉચ્ચાર્યાં હોય તો તેથી વાક્ય બનતું નથી; માટે વાક્ય બનાવવા માટે આકાંક્ષા, યોગ્યતા, અને સંનિધિની જરૂર છે.

પ્રધાન પદ અને ગૌણ પદ—ઉપર ગણાવેલાં ચાર પદમાં નામ અને આખ્યાત એ મુખ્ય છે અને નિપાત અને ઉપસર્ગ એ ગૌણ છે. નામ અને આખ્યાત એ બેમાં આખ્યાત એ પ્રધાન પદ છે; કેમકે એ પદ વગર વાક્ય બનતું જ નથી. નામ પદ એ ગૌણ પદ છે. જે આખ્યાત પદને ગુણભાવે રહી નમે છે, અથવા જે પદ પોતાના અર્થને આખ્યાત પદના અર્થમાં ગુણભાવે નમાવે છે તે નામ, એવી નામ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પણ નામ પદનો આખ્યાત પદને વિષે ગૌણ ભાવ દર્શાવે છે.

નામ અને ધાતુ—યાસ્ક અને શાકટાયનના મત પ્રમાણે નામ-માત્ર ધાતુથી નિષ્પન્ન થાય છે. કેટલાંક નામમાં ક્રિયા પ્રલક્ષ હોય છે અને કેટલાંકમાં તે કલ્પવાની હોય છે એવું તેમનું મત છે. ‘કારક,’ ‘હારક,’ વગેરે શબ્દમાં ક્રિયા પ્રલક્ષ છે. ‘ગાય,’ ‘અશ્વ,’ વગેરે શબ્દમાં ક્રિયા કલ્પવાની છે. માત્ર યદ્વચ્છ શબ્દમાંજ—ઉત્થ, ઉપિત્થ, જેવા, આપણી ઇચ્છાએ ઘડેલામાંજ—ક્રિયા નથી, એમ એ વિદ્વાનોનું માનવું છે.

ધાતુ એ ભાષામાત્રમાં મૂળ છે અને તે પરથીજ શબ્દો ઘડાયા છે, એમ પાશ્ચાત્ય ભાષાવિજ્ઞાનીઓનો પણ સિદ્ધાન્ત છે.

નામ અને આખ્યાત—નામમાત્રમાં આમ ક્રિયાનો અર્થ રહેલો છે, પણ તે ગૌણ છે. સત્ત્વ-લિંગ અને વચનનું હોવાપણુંજ—પ્રધાન છે. આ કારણથી જેમાં સત્ત્વ પ્રધાન છે તે નામ એમ યાસ્ક મુનિ નામનું લક્ષણ આપે છે. જેમ નામમાં સત્ત્વ પ્રધાન છે, તેમ આખ્યાતમાં ભાવ પ્રધાન છે. પાક, ત્યાગ, રાગ, વગેરે રાંધવાની, તળવાની, ચહાવાની ક્રિયાથી જે સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે ભાવ કહેવાય છે. ક્રિયાપદ ક્રિયા બતાવે છે, પરંતુ તે ક્રિયા ભાવના સંબંધમાં ગૌણ છે. રાંધવાની ક્રિયાનું પ્રયોજન ચોખાને વિષે પાક નામનો ભાવ ઉત્પન્ન કરવાનું છે. રાંધવાની ક્રિયા બરાબર થાય છે ત્યારે પાક થયો, એમ કહીએ છીએ. આ પ્રમાણે ક્રિયા ભાવ ઉત્પન્ન કરવા માટે છે તેથી તે ભાવને ગૌણ છે, એમ

સમજવાનું છે. આજ કારણથી ભાવ જેમાં પ્રધાન છે તે આખ્યાત, એમ યાસ્ક મુનિ આખ્યાતનું લક્ષણ આપે છે.

વાક્યાર્થ—વૈયાકરણના મત પ્રમાણે વાક્યનો અર્થ કેવો થાય છે તે જોઈએ. 'દેવદત્ત તંદુલ રાંધે છે,' એનો અર્થ વૈયાકરણોના મત પ્રમાણે દેવદત્ત જેનો કર્તા છે એવી તંદુલ કર્મમાં આવેલી પોચારાને અનુકૂળ વર્તમાન કાળની ક્રિયા; ટૂંકામાં કહીએ તો દેવદત્તે વર્તમાન કાળમાં કરેલી તંદુલની પોચારા. આ પ્રમાણે વ્યાપાર કે ક્રિયાજ વાક્યનો અર્થ છે. દેવદત્તકર્તૃક તંદુલપાક આવો સંક્ષેપમાં અર્થ થાય છે. વાક્યમાં ક્રિયા પ્રધાન છે એવો તેમનો મત હોવાથી તેઓ **ક્રિયાપ્રધાનવાદી** કહેવાય છે.

ન્યાયનયે વાક્યાર્થ—નૈયાયિકો વાક્યનો અર્થ જુદોજ કરે છે. તેમના મત પ્રમાણે 'દેવદત્ત તંદુલ રાંધે છે,' એનો અર્થ 'તંદુલની પોચારાને અનુકૂળ કૃતિવાળો દેવદત્ત થાય છે' એવો છે. ટૂંકામાં, 'તંદુલના પાકમાં અનુકૂળ કૃતિવાળો દેવદત્ત,' એવો અર્થ નૈયાયિકને મતે વાક્યમાંથી નીકળે છે. વૈયાકરણો ક્રિયાને પ્રધાન માને છે, ત્યારે નૈયાયિકો કર્તાને કે પ્રથમાન્ત શબ્દને પ્રધાન માની ક્રિયાને તેનું વિશેષણ ગણે છે. આ કારણથી તેઓ **પ્રથમાન્તાર્થપ્રધાનવાદી** કહેવાય છે.

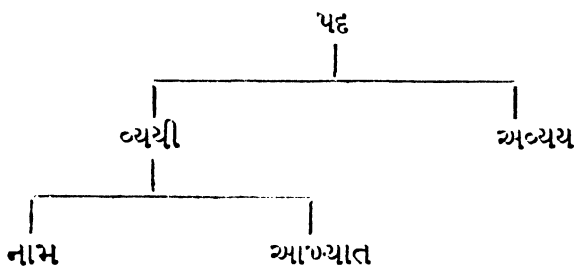
વૈયાકરણનું મત યુક્ત—આપણે 'રાંધે છે' એમ કહીએ ત્યારે સ્વાભાવિક આકાંક્ષા રાંધનાર—પાક કરનાર કોણ છે એવી રહે છે અને તે આકાંક્ષા 'દેવદત્ત' જેવા શબ્દથી પરિપૂર્ણ થાય છે (દેવદત્ત રાંધે છે). 'રાંધે છે'નો અર્થ 'પાકને અનુકૂળ કૃતિ' એમ લઈએ તો 'કોને વિષે,' 'કોની' એવી આકાંક્ષા રહે; પરંતુ તેવી આકાંક્ષા રહેતી નથી; માટે ક્રિયાપદમાંથી કર્તાનો (કર્મણિ ને ભાવે પ્રયોગમાં કર્મનો ને ભાવનો) અર્થ નીકળે છે ને કૃતિનો અર્થ તેને ગોણ છે એમ વૈયાકરણોનું માનવું યુક્ત છે.

પ્રકરણ ૧૧મું

નામ: પ્રકાર

ઉપસંહાર: પદના વિભાગ—આગલા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે પદમાત્ર ચાર પ્રકારનાં છે એમ યાસ્ક મુનિનું મત છે:—નામ, આખ્યાત, નિપાત, અને ઉપસર્ગ. આમાં નિપાત અને ઉપસર્ગની ગણના અવ્યયમાંજ કરીએ તો પદના ત્રણ પ્રકાર ધાય છે:—નામ,

આખ્યાત, અને અવ્યય. નામ અને આખ્યાત એ વ્યયી પદ છે; કેમકે એમાં લિંગ, વચન, અને વિલક્ષિતના નિમિત્તનો વ્યય (ફિરફાર) થાય છે. અવ્યયમાં એવો ફિરફાર થતો નથી. આ પ્રમાણે પદમાત્રના નીચે પ્રમાણે વિભાગ છે:—*

નામ—સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં ધાતુ સિવાય અર્થવત્ શબ્દ-સ્વરૂપને પ્રાતિપદિક કહે છે. બાહ્ય ઇન્દ્રિયો કે મન વડે સમજી શકાય એવા પદાર્થને ઓળખવા માટે જે શબ્દ વપરાય છે તે નામ કહેવાય છે. નામ શબ્દ ‘નમ્’ નમવું એ ધાતુ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. જેનો અર્થ ક્રિયાપદના અર્થને નમે છે તે નામ એ અગાઉ સમજાવ્યું છે.

* મૉરિસ (Morris) એવાજ વિભાગ પાડે છે.

The Parts of Speech
are:—

પદચ્છેદ નીચે
પ્રમાણે છે:—

1. Inflectional	{ 1. Noun (Sub-
stantive,
Adjective)
2. Verb
3. Pronoun	૧. વ્યયી	૧. સત્ત્વવાચક
(નામ,
વિશેષણ)
૨. ક્રિયાપદ
૩. સર્વનામ
2. Indeclinable
words or
particles	{ 4. Adverb
5. Preposition
6. Conjunction
7. Interjection	૨. અ-
વ્યય	૪. ક્રિયાવિશેષણ
૫. નામયોગી
૬. ઉભયાન્વયી
૭. કેવળપ્રયોગી

પ્રકાર—નામના ત્રણ પ્રકાર છે:—૧. સંજ્ઞાવાચક; ૨. જાતિ-વાચક; ૩. ભાવવાચક.

સંજ્ઞાવાચક—અમુક પદાર્થને ધીજીથી ઓળખવા માટે આપણે તેનું જે નામ પાડીએ તે સંજ્ઞા કહેવાય છે અને સંજ્ઞા બતાવનાર શબ્દ સંજ્ઞાવાચક નામ કહેવાય છે.

દાખલા:—કૃષ્ણ, ગંગા, હિમાલય, પંજાબ, ઇબ્રાહીમ, કેળ-શર, વગેરે

આવાં નામમાં યદૃચ્છા—આપણી ઇચ્છાજ ઉપાધિ છે. બહુધા આવાં નામ મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છાને અનુસારેજ પાડે છે, પદાર્થમાં રહેલા કોઈ ધર્મને અનુસરીને પાડતા નથી. કેટલોક સ્થળે ઇચ્છાની સાથે પદાર્થમાં રહેલો કોઈક ધર્મ પણ સંજ્ઞાનું કારણ હોય છે. હિમાલય, પંજાબ, પંચવટી, એ એવા દાખલા છે.

મીમાંસકમત—મીમાંસકો માત્ર જાતિમાંજ સંકેત માને છે. તેઓ સંજ્ઞાવાચક નામમાં પણ જાતિ ઘટાવે છે. પદાર્થમાત્રમાં ક્ષણે ક્ષણે વૃદ્ધિક્ષયાદિ વિકાર થાય છે. કાલે જેવલો દેવદત્ત ને આજે જેવામાં આવતો દેવદત્ત વસ્તુતઃ ભિન્ન છે. એમ એમાં વિકાર થાય છે છતાં પણ જે સામાન્ય ધર્મને લીધે આપણે એને એકજ પદાર્થ માનીએ છીએ તે એકજ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે જાતિ છે અને તે જાતિમાંજ એવા નામમાં પણ સંકેત છે એવું તેમનું મત છે.

એક વર્ગને ધીજી વર્ગથી ઓળખાવનાર ધર્મ જાતિ છે અને જાતિ બતાવનારું નામ જાતિવાચક કહેવાય છે.

દાખલા:—ગાય, ઘોડો, પુસ્તક, ઘડીઆળ, વૃક્ષ, વગેરે.

આ નામ આખા વર્ગને લાગુ પડે છે તેમજ તે વર્ગના કોઈ પણ પદાર્થને લાગુ પડે છે. સંજ્ઞાવાચક નામ અમુક પદાર્થને આપેલું ખાસ નામ છે ને તે તેનેજ લાગુ પડે છે. તેવો પદાર્થ એકજ છે તેથી તેનો વર્ગ હોઈ શકેજ નહિ.

કોઈ પણ વર્ગના છૂટા છૂટા પદાર્થ લઈએ તો તે વ્યાકૃત કહેવાય છે અને વર્ગના તમામ પદાર્થમાં રહેલો ધર્મ જાતિ કહેવાય છે. સંસ્કૃત નૈયાયિકો જાતિનું લક્ષણ એવું આપે છે કે તે એક છે, નિત્ય (અવિનાશી) છે, અને અનેકમાં રહેલો ધર્મ છે. ગોત્વ (ગાયપણું), અશ્વત્વ, વગેરે જાતિ કહેવાય છે; કેમકે ગાયનો નાશ થાય છે, પણ ગાયપણાનો નાશ થતો નથી. ગાયપણું એ એકજ છે (ગાયો તો અનેક છે), અને એ ધર્મ અનેક ગોવ્યક્તિમાં રહેલો છે. આવા ધર્મોથી પદાર્થના વર્ગ બંધાય છે અને એક વર્ગ બીજા વર્ગથી છૂટો પડે છે.

જાતિવાચક—ગાયપણું, અશ્વત્વ, વગેરે જાતિ છે અને એ ગાય, અશ્વ, વગેરેનો પ્રાણુપ્રદ ધર્મ છે. ગાયમાં ગાયપણું છે ને અશ્વમાં અશ્વત્વ છે તેથી ગાય ‘ગાય’ અને અશ્વ ‘અશ્વ’ કહેવાય છે. એ ધર્મનું જ્ઞાન થયું એટલે ધર્મોનું—જેમાં એ ધર્મ રહ્યો છે તેનું—જ્ઞાન અવિનાભાવ સંબંધથી થાય છે; કેમકે ધર્મને રહેવાને સ્થાન જોઈએજ ને તે ધર્મો છે. આમ ગાયપણું ને અશ્વત્વનું જ્ઞાન પ્રથમ થાય છે ને પછી ગાય ને અશ્વનું થાય છે, તે ગાય ને અશ્વ જાતિવાચક છે.

ગુજરાતીમાં ‘જાતિ-જાત’ શબ્દ વર્ગના અર્થમાં વપરાય છે, ઉપર બતાવેલા ધર્મના અર્થમાં વપરાતો નથી.

સંજ્ઞાનું સમર્થન—જે નામોને સંજ્ઞાવાચક અને જાતિવાચક કહ્યાં છે તેને અત્યાર સુધી ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલાં વ્યાકરણોમાં અંગ્રેજી વ્યાકરણને અનુસારે વિશેષ નામ અને સામાન્ય નામ કહ્યાં છે. પરંતુ પ્રાચીન પારિભાષિક સંજ્ઞા હોય તેનો અનાદર કરી નવીન યોજવી યુક્ત નથી એમ ધારીને પ્રાચીન સંજ્ઞાઓનો પ્રયોગ કર્યો છે.

સંજ્ઞાવાચક જાતિવાચક તરીકે—કેટલીક વખત સંજ્ઞાવાચક નામ જાતિવાચક નામ તરીકે વપરાય છે; જેમકે,

સત્ય પાળવામાં તે રાજા બીજા હરિશ્ચન્દ્ર છે.

અહિં ‘હરિશ્ચન્દ્ર’નો અર્થ ‘હરિશ્ચન્દ્રના ગુણવાળા પુરુષોમાંનો

એક.' એવા પુરુષોનો વર્ગ સમજવાનો છે અને તેમાં સામાન્ય ધર્મ-જાતિ હોવાથી એમાંની હુર કોઈ વ્યક્તિનું નામ જાતિવાચક અને છે.

સમૂહવાચક નામ અને દ્રવ્યવાચક નામ—સમૂહવાચક નામ—સૈન્ય, વણુબર, કાફલો, મેદની—અને દ્રવ્યવાચક નામ—ધી, ગોળ, ઘઉં, સોનું, રૂપું—એ વસ્તુતઃ જાતિવાચક છે. એ કંઈ એકજ વ્યક્તિને યદૃચ્છાથી આપેલાં નામ નથી તેથી સંજ્ઞાવાચક નામથી ભિન્ન છે; તેમજ ગુણના નામ પણ નથી, તેથી ભાવવાચક નામથી પણ ભિન્ન છે. જેમ એક વર્ગને અન્યથી ઓળખવા આપણે જાતિવાચક નામ વાપરીએ છીએ, તેમ એક સમૂહને તથા દ્રવ્યને અન્ય સમૂહ તથા દ્રવ્યથી ઓળખવા માટે આપણે સમૂહવાચક નામ અને દ્રવ્યવાચક નામ વાપરીએ છીએ, તેથી તે પણ જાતિવાચકજ છે. ફેર એટલોજ છે કે જાતિવાચક નામ આખા વર્ગને તેમજ તેમાંની દરેક વ્યક્તિને પણ લાગુ પડે છે, ત્યારે સમૂહવાચક નામ સમૂહનેજ લાગુ પડે છે, છૂટી વ્યક્તિને માટે તે નામ વપરાતું નથી, કેમકે એમાં સમૂહનોજ વિચાર કર્યો છે, વ્યક્તિનો નહિ. દ્રવ્યવાચક નામમાં પણ જથાનો અર્થ સમાયલો છે, તેમજ અનિશ્ચિતતાનો પણ અર્થ છે. કાચ, પથર, ઘઉં, સોનું, વગેરે નામોમાંથી નિશ્ચિત જથાનો અર્થ નીકળતો નથી; નિશ્ચિત અર્થ ખતાવવા કાચનો કકડો, મોટો પથર, મણુ ઘઉં, તોલો સોનું, વગેરે શબ્દો વાપરીએ છીએ.

ભાવવાચક—ભાવ એટલે ગુણ કે ક્રિયા. તે દર્શાવનારાં નામ તે **ભાવવાચક** નામ કહેવાય છે.

દાખલા:—સૌન્દર્ય, મોટાઈ, દયા, ખુદ્ધિ, રમત, ગમત, વગેરે.

ખીજાં નામ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાંની ગમે તેનાથી સમજાય એવા પદાર્થનાં છે, પણ ભાવવાચક નામ મનથી સમજાય એવા ગુણનાં છે. આપણે કાળા પદાર્થો જોઈએ છીએ, પણ કાળાશ જોઈ શકતા નથી. તે તો મન વડેજ ગ્રહણ કરી શકીએ છીએ.

દરેક ધર્મ કોઈ દ્રવ્યમાંજ રહે છે; પરંતુ દ્રવ્યમાંથી છૂટો પાડી તે ધર્મનો આપણે વિચાર કરીએ ત્યારે તે ધર્મ માટે જે શબ્દ વાપરીએ છીએ તે ભાવવાચક નામ છે. પીળા પદાર્થોમાંથી પિળાશ, સુંદર પદાર્થોમાંથી સૌન્દર્ય, દયાવાન પુરુષોમાંથી દયા, અને રમતવાળાં પ્રાણીઓમાંથી રમત, એ ગુણો છૂટા પાડીએ છીએ ત્યારે તેને માટે ભાવવાચક નામ વાપરીએ છીએ.

જ્ઞતિ અને ગુણ—જ્ઞતિ અને ગુણ વચ્ચે ભેદ છે. ગોત્વ, અશ્વત્વ, એ જ્ઞતિ છે; ક્રમદે એ ધર્મ ગાય અને અશ્વના તમામ વર્ગમાં રહેલો છે અને નિલ છે. દરિ કહે છે તેમ દરેક પદાર્થમાં બે અંશ છે—સત્ય અને અસત્ય. સત્ય અંશ તે જ્ઞતિ છે. એ ધર્મ વસ્તુને વસ્તુ બનાવે છે, વસ્તુને પ્રાણ આપનારો ધર્મ છે, અને વસ્તુમાં નિરંતર રહેનાર છે. ગુણ એવો નથી. રતાશ ગુણ પણ અશ્વત્વ જ્ઞતિની પેઠે દ્રવ્ય વગર રહી શકતો નથી; પરંતુ અશ્વત્વ તો અશ્વ સાથે નિલ જોડાયેલો ધર્મ છે; રતાશ એવો નથી એ તો એક દ્રવ્યમાંથી જતો રહી બીજા દ્રવ્યમાં જાય છે.

વાસ્તવિક રીતે અશ્વ ને અશ્વત્વ બંનેની ગણના જ્ઞતિશબ્દોમાં થાય છે. પરંતુ વ્યાકરણમાં તો અશ્વત્વ, ગોત્વ, વગેરે જ્ઞતિશબ્દોની, પિળાશ, ચતુરાઈ, વગેરે ગુણવાચક નામોની, તેમજ રમત, ગમત, વગેરે ક્રિયાવાચક નામોની ગણના ભાવવાચક નામમાં થાય છે. અશ્વ, ગાય, વગેરેનીજ ગણના જ્ઞતિવાચક નામમાં થાય છે.

સામાન્ય રીતે, ગુણુવાચક નામ વિશેષણને પ્રત્યય લાગીને બને છે અને ક્રિયાવાચક નામ ધાતુને પ્રત્યય લાગીને થાય છે.

ગુણુવાચક નામ—લાવણ્ય, ગુરુતા, ગુરુત્વ, ગૌરવ, માહિમા, મિહાશ, ચતુરાઈ, ઠંડક, વગેરે

ક્રિયાવાચક નામ—ગતિ, સ્થિતિ, વાચન, ભજન, ઓધ, ભાર, વગેરે.

ભાવવાચક નામ ને વિશેષણ—ભાવની સ્વતન્ત્ર સ્થિતિ દર્શાવીએ છીએ ત્યારે તે ભાવવાચક નામ બને છે; પરંતુ એવી સ્થિતિ

ન કલ્પતાં કોઈક દ્રવ્યમાં તે ધર્મ રહેલો છે એમ દર્શાવીએ છીએ ત્યારે તે વિશેષણ બને છે.

મીઠી કેરી, ખાંડ પાણી, મોટું માણસ, વગેરે—આમાં મિઠાશ, ખારાશ, મોટાપણું, વગેરેને દ્રવ્યમાં રહેલા ધર્મ તરીકે વર્ણવ્યા છે; માટે ‘મીઠી,’ ‘ખાંડ,’ ‘મોટું,’ એ વિશેષણ છે. મિઠાશ, ખારાશ, મોટાઈ, એની સ્વતંત્ર કલ્પના કરીએ તો તે ભાવવાચક નામ છે.

ભાવવાચક નામ જાતિવાચક—સંજ્ઞાવાચક નામની પેઠે ભાવવાચક નામ પણ જાતિવાચક નામ બને છે; જેમકે,

તેની જીવાની ઘણી નાદાનીમાં ગઈ. (નાદાનીના કાર્યમાં)

નાદાનીનાં બધાં કાર્યોનો વર્ગ બને છે અને તે આખા વર્ગને માટે તેમજ તેમાંની દરેક વ્યક્તિ—નાદાનીનું કામ, એને માટે ‘નાદાની’ શબ્દ વાપર્યો છે; માટે તે જાતિવાચક છે.

—:0:—

પ્રકરણ ૧૨મું જાતિવિચાર

લિંગ: પ્રકાર—જાતિને સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં લિંગ કહે છે. લિંગના બે પ્રકાર છે:—૧ **લૌકિક**—સ્વાભાવિક અને ૨. **શાસ્ત્રીય**—કૃત્રિમ. લિંગ એટલે પુરુષત્વ અને સ્ત્રીત્વનું ચિહ્ન. એ ચિહ્ન સ્વાભાવિક રીતે પ્રાણીમાંજ હોય છે, નિર્જીવ પદાર્થમાં હોતું નથી. આ કારણથી સ્વાભાવિક જાતિ પ્રાણીનેજ લાગુ પડે છે અને તે ત્રણ પ્રકારની છે:— ૧ પુરુષને માટે; ૨. સ્ત્રીને માટે; અને ૩. લિંગના ભેદ સિવાય સામાન્ય રીતે પ્રાણી તરીકે વિચારીએ તેને માટે. કૃત્રિમ જાતિ નિર્જીવ પદાર્થનાં નામને પણ લાગુ પડે છે. એ વ્યાકરણસંબંધી જાતિ છે, માટે શાસ્ત્રીય છે.

ભાષ્યકારનું મત—ભાષ્યકાર પતંજલિએ લિંગ શબ્દના અર્થની બહુ સારી અર્થા કરી છે. પ્રથમ પૂર્વપક્ષ તરીકે પોતે સ્ત્રી, પુંસ, અને નપુંસક, એ

શબ્દોના લોકમાં જે અર્થ થાય છે તે સમજાવ્યા છે. જે ચિહ્નો જોઈને આ સ્ત્રી છે, એ પુરુષ છે, તે નપુંસક છે, એમ નિશ્ચય થાય તે સ્ત્રી, તે પુંસ, અને તે નપુંસક. પછી ભાષ્યકાર એ ચિહ્નો જણાવે છે કે જેને સ્તન અને કેશ હોય તે સ્ત્રી, રોમ (૩વાં) હોય તે પુરુષ, અને ખેનો જે ભેદ તેનો અભાવ હોય તે નપુંસક. હવે એ પૂર્વપક્ષનું ખંડન કરી સિદ્ધાન્ત સ્થાપવા કહે છે કે વ્યાકરણમાં એ નિયમ ચાલશે નહિ; કારણ કે એકજ અર્થના ત્રણ શબ્દો ત્રણ લિંગમાં મળી આવે છે—‘પત્ની’ સ્ત્રીલિંગમાં, ‘દાર’ પુંલિંગમાં, અને ‘કલત્ર’ નપુંસકલિંગમાં છે. વળી નિર્ભવ પદાર્થનાં નામ—‘ખદ્વા’, ‘વૃક્ષ’ જેવાં—સ્ત્રીલિંગ ને પુંલિંગમાં છે, તેમજ એકજ અર્થના ‘તટ’ પું., ‘તટી’ સ્ત્રી., અને ‘તટ’ નપું., એ ત્રણ શબ્દો છે; માટે લૌકિક જાતિ વેચાકરણ સ્વીકારી શકશે નહિ. તેણે પોતાનો કોઈ સિદ્ધાન્ત અવશ્ય સ્થાપવો જોઈએ. પછી ભાષ્યકાર તે સિદ્ધાન્ત દર્શાવે છે—જગત્માં કોઈ પણ પદાર્થ ક્ષણ વાર પણ વિકાર પામ્યા વિનાનો રહેતો નથી. તેમાં વૃદ્ધિ થાય છે કે અપચય, ક્ષય થાય છે. કોઈ કહેશે કે હા; પણ વૃદ્ધિ અને ક્ષય બંને સર્વત્ર જોવામાં આવે છે, તો તેથી લિંગની વ્યવસ્થા શી રીતે થશે? તેને માટે કહે છે કે વિવક્ષાથી વ્યવસ્થા થશે. વૃદ્ધિની વિવક્ષા હોય તો પુંલિંગ, ક્ષયની વિવક્ષા હોય તો સ્ત્રીલિંગ, અને ખેમાંથી એકેની વિવક્ષા ન હોય તો નપુંસકલિંગ. છેવટે, પરમ સિદ્ધાન્ત એ થાય છે કે વ્યાકરણમાં લૌકિક લિંગનો આશ્રય કરાતો નથી. ભાષ્યકારના સિદ્ધાન્તમાં પણ ગુણોના ઉપચય, અપચય, કે બંનેની વિવક્ષા કરવી પડે છે. અર્થાત્, ભગવાન પાણિનિએ કહ્યું છે તે યુક્તજ છે કે લિંગને વિષે નિયમો આપી શકાશે નહિ; કેમકે લિંગ અતન્ત્ર છે—નિયમનો વિષય નથી; વ્યવહારથી, પ્રયોગથીજ લિંગ નક્કી થાય છે.

જાતિ: સંખ્યા—સંસ્કૃતમાં તેમજ પ્રાકૃતમાં ત્રણ જાતિ છે. અર્વાચીન દેશી ભાષાઓમાં ગુજરાતી ને મરાઠીમાં ત્રણ છે; સિંધી, પંજાબી, ને હિંદીમાં બેજાતિ છે—નર અને નારી. એ ભાષાઓમાં નાન્યતરજાતિ નથી. બંગાળી અને ઉત્કલીમાં જાતિજ નથી. તાત્સમ શબ્દો સંસ્કૃતમાં જે જાતિમાં હોય તે જાતિમાં વપરાય છે; તર્લ્લવ શબ્દોમાં જાતિભેદ નથી.

સિંધી, પંજાબી, ને હિંદીમાં નાન્યતરજાતિ નથી. જે શબ્દ સંસ્કૃતમાં નપુંસકલિંગમાં છે તે એ ભાષાઓમાં પુંલિંગમાં છે. સિંધીમાં કેટલાંક નપુંસક નામ સ્ત્રીલિંગ પામ્યાં છે, પણ ઘણાંખરાં પુંલિંગમાં છે.

સામાન્ય નિયમ—સામાન્ય રીતે બંગાળી અને ઉત્કલી સિવાયની પાંચે આર્ય દેશી ભાષામાં, મોટા, પ્રખાળ, ભારે, અને ખરખરડા

પદાર્થનાં નામ માટે પુંલિંગ, નાના, નિર્બળ, હલકા, અને સુકુમાર પદાર્થનાં નામ માટે સ્ત્રીલિંગ, અને જડ, અચપળ, અને ઘણી વાર નિન્દ્ય પદાર્થનાં નામ માટે નપુંસકલિંગ વપરાય છે. આ પ્રમાણે ઉપર દર્શાવેલો લાખ્યકારનો નિયમ બહુધા જળવાય છે. મૂળ શબ્દ નર કે નાન્યતર જાતિમાં હોય તેનું નાનું કે કોમળ સ્વરૂપ દર્શાવવા નારીજાતિનો શબ્દ ઘડવામાં આવે છે; જેમકે,

સંસ્કૃ૦ ગોલ પું. ગુજ૦ ગોળો પું. ગોળી સ્ત્રી.

„ દોર પું. ગુજ૦ દોરો પુ. દોરી સ્ત્રી.

એજ પ્રમાણે, થાળો-થાળી; વાડકો-વાડકી; તવો-તવી; તપેલું-તપેલી; કામળો-કામળી; ગોદડું-ગોદડી; ગાડું-ગાડી; હાંડો-હાંડી; કછોટો-કછોટી; ચમચો-ચમચી; તરલાણું-તરલાણી; નળ-નળી; પૂળો-પૂળી; માચડો-માચડી; સાંડસો-સાંડસી; સાવરણો-સાવરણી; છરો-છરી; સૂડો-સૂડી; ટાંકું-ટાંકી; ઇત્યાદિ. નપું.માં બહુ ટું તિરસ્કાર-વાચક છે.

આ પ્રમાણે નિર્ભવ પદાર્થોને પુરુષ અને સ્ત્રીના ગુણોનો આરોપ થવાથી તેનાં નામોની જાતિ બહુધા નક્કી થાય છે અને વ્યવહારનું-પ્રયોગનું મૂળ બહુધા એવુંજ હોય છે. એમ છતાં પણ અંગ્રેજી, કાનડી, અને અન્ય ભાષાઓમાં લિંગ નક્કી કરવાનો જેવો સરળ નિયમ છે-સજીવ પદાર્થનાં નામોમાં પુરુષનાં નામ પુંલિંગમાં અને સ્ત્રીનાં નામ સ્ત્રીલિંગમાં અને નિર્ભવ પદાર્થનાં તમામ નામ નપુંસકલિંગમાં છે-તેવો સંસ્કૃતમાં કે તે પરથી નિકળેલી દેશી ભાષાઓમાં નથી. લિંગનું જ્ઞાન બહુધા પ્રયોગ પરથી કે કોશમાંથી મેળવવાનું છે.

પ્રાણીનાં નામનું લિંગ—પ્રથમ સજીવ પદાર્થનાં નામનાં લિંગ વિષે વિચાર કરીએ. એ નામમાં સામાન્ય રીતે નરનાં નામ નર-જાતિમાં અને નારીનાં નામ નારીજાતિમાં છે.

અપવાદ:—૧. કેટલાંક પ્રાણીનાં નામ નરજાતિમાંજ છે— મચ્છર, માકણ, ચાંચડ-ણ; ૨. કેટલાંકનાં નામ નારીજાતિમાંજ હોય છે—ખિસકોલી, જૂ, ઘો, જળો; ૩. કેટલાંક પ્રાણીનાં નામ નપુંસક-લિંગમાં છે—ઊંટ, ધુઅડ, બાજ, બગલું, કબુતર, તીડ, સારસ, તીતર, વગેરે.

સામાન્ય રીતે નરનાં ને નારીનાં નામ તદ્દન જુદાં હોય છે અથવા તો નરનાં નામ પરથી પ્રત્યયો લાગી નારીનાં નામ બનેલાં હોય છે.

જુદાં નામના દાખલા:—

નરજાતિ	નારીજાતિ	નરજાતિ	નારીજાતિ
પુરુષ	સ્ત્રી	પાટો	લેંસ
મરદ-માટીડો	ઓરત-ઝંરી	મેર	ઢેલ
બાળદ-આખલો	ગાય	વર	વધૂ-કન્યા
બાપ-પિતા	મા-માતા	ભાઈ	બેન, ભોભાઈ
સસરો	સાસુ	ભ્રાતૃ	ભગિની, ભ્રાતૃજાયા
નર	માદા		
વિધુર	વિધવા		

પ્રત્યયોથી બનેલાં નામના દાખલા:—

નરજાતિ	નારીજાતિ	નરજાતિ	નારીજાતિ
પાટો	પાટી	ચકવો	ચકવી
છોકરો	છોકરી	કાકો	કાકી
બિલાટો	બિલાટી	મામો	મામી
કુતરો	કુતરી	માસો	માસી
કુકડો	કુકડી	કુચ્ચો	કેઈ
ઘોડો	ઘોડી	દાદો	દાદી
ઘેટો	ઘેટી	ભત્રાજી	ભત્રાજી

नरलति	नारिलति	नरलति	नारिलति
अकरो	अकरी	आल	आला
अकरो	अकरी	अल	आल
कागरो	कागरी	कोकिल	कोकिला
नर	नारी	भूषिक	भूषिका
दास	दासी	गजगमन	गजगमना
राज	राज्ञी-राणी	दंस	दंसी
भृग	भृगी	मडिप	मडिपी
हरिषु	हरिषी	तरुषु	तरुषी
वानर	वानरी	द्वेव	द्वेवी
प्राह्मणु	प्राह्मणी	गोप	गोपी
कमलाक्ष	कमलाक्षी	पति	पत्नी
लाणु	लाणी	भयूर	भयूरी
वत्स	वत्सा	पोपट	पोपटी

किनरकंड—किनरकंडा-डी

गिणोष्ठ—गिणोष्ठा-डी

यार्वंग—यार्वंगा-गी

भृगनयन—भृगनयना-नी

कमलवदन—कमलवदना-नी

लव	लवानी	रुद्र	रुद्राणी
धन्द्र	धन्द्राणी	प्रह्ला	प्रह्लाणी
धाणी	धाणीआणी	ठाकेर	ठाकराणी
रजपुत	रजपुताणी	मडेत	मडेतराणी
गोर	गोराणी	पटेल	पटलाणी
लट	लटाणी	शेठ	शेठाणी
पंडित	पंडिताणी	क्षत्रिय	क्षत्रियाणी
नेठ	नेठाणी	द्विचोर	द्वेराणी

મુગલ-મુગલાણી (ફારસી શબ્દને પણ એ પ્રત્યય લાગે છે.)

નરન્નતિ	નારિન્નતિ	નરન્નતિ	નારિન્નતિ
સોની	સોનાર-સોનારણુ	લુહાર	લુહારણુ-રેણુ
માળી	માલણુ-લેણુ	ધાંચી	ધાંચણુ-ચેણુ
કણુખી	કણુખણુ-ખેણુ	નાગ	નાગણુ-ગેણુ
કોળી	કોલણુ-લેણુ	મરેઠો	મરેઠણુ-ઠેણુ
ઘોભી	ઘોભણુ-ભેણુ	ગોલો	ગોલણુ-લેણુ
વાણીઓ	વાણીઆણુ-એણુ	કાઠીઓ	કાઠીઆણુ-એણુ
સિંહ	સિંહણુ-હેણુ	ચમાર	ચમારણુ-રેણુ
વાઘ	વાઘણુ-ઘેણુ	ફકીર	ફકીરણુ
રીંછ	રીંછણુ-છેણુ	દરજી	દરજણુ-જેણુ
ગોવાળ	ગોવાલણુ-લેણુ	ખતરી	ખતરણુ-રેણુ
સુતાર	સુતારણુ-રેણુ		ખતરાણી

ઊંટ

હુન્નમ

ઉંદર

ચાકર

વછેરો

પાપી

પિશાચ

હાથી

ઊંટડી

હુન્નમડી

ઉંદરડી

ચાકરડી

વાછરડી

પાપણી

પિશાચણી

હાથિણી

આ ઉપરથી સ્ત્રીલિંગના પ્રત્યય નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) આ, ઈ, આની-આણી—આ સંસ્કૃત પ્રત્યય છે.

(૨) આણુ-એણુ, આણી—આ પ્રત્યય સંસ્કૃત 'આની'પરથી આવ્યા છે.

'આની'નું હિંદીમાં વ્યત્પયથી 'આઈન-ણુ' થયું છે; જેમકે 'ખનિયાઈન.' ગુજરાતીમાં આણુ-એણુ વપરાય છે ત્યાં સામાન્ય રીતે હિંદીમાં 'ઈન' વપરાય છે; કેમકે, સિહિન, વાઘિન, રીંછિન, ચમારિન, લોહારિન, દર્જિન, ઘોખિન

(૩) ડી માં ડ એ લઘુવવાચક પ્રત્યય છે ને ઈ સ્ત્રી લિંગનો પ્રત્યય છે.

નરજાતિ	નારીજાતિ	નાન્યતરજાતિ
ઘોડો	ઘોડી	ઘોડું
ગઘેડો	ગઘેડી	ગઘેડું
ઘેટો	ઘેટી	ઘેટું
ખકરો	ખકરી	ખકરું
કુતરો	કુતરી	કુતરું

જે પ્રાણી નર છે કે નારી છે તે જાણવામાં ન હોય અથવા જેને વિષે નર કે નારી તરીકે નહિ પણ સામાન્ય રીતે વિચાર કર્યો હોય તેનું નામ નાન્યતરજાતિમાં આવે છે. તેમજ બાળકને માટે અને આખી જાતને માટે પણ નાન્યતરજાતિનું નામ વપરાય છે.

ઉપર દાખલાઓ પરથી જણાશે કે 'ઓ' પ્રત્યય નરજાતિનો, 'ઈ' પ્રત્યય નારીજાતિનો, અને 'ઉં' નાન્યતરજાતિનો છે. આમાં 'ઈ' પ્રત્યય તો ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે સંસ્કૃત પ્રત્યય છે.

'ઓ,' 'ઈ,' 'ઉં' પ્રત્યયોની વ્યુત્પત્તિ—સંસ્કૃતમાં ઘોટકઃ પુંલિંગ પ્રથમાનું એકવચન છે; તેનું પ્રાકૃતમાં ઘોટ્ઠો ને અપભ્રંશમાં ઘોટ્ઠ થાય છે. આ ઉપરથી ગુજરાતીમાં ને સિંધીમાં 'ઘોડો' થાય છે. મરાઠી, હિંદી, પંજાબી, બંગાળી, ને ઉત્કલીમાં અન્ય સ્વર લોપાઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થઈ 'ઘોડા' રૂપ થાય છે. આ પ્રમાણે ગુજરાતીમાંનો 'ઓ' પ્રત્યય નરજાતિનાં નામના પ્રથમાના એકવચનનો પ્રત્યય છે.

'ઈ' પ્રત્યય સંસ્કૃતમાં સ્ત્રીલિંગનો પ્રત્યય છે. 'ઘોડી'માં 'ઈ' આ પ્રમાણે થયો છે. ઘોટિકા સંસ્કૃતનું પ્રાકૃતમાં ઘોટિઆ થઈ, અન્ય સ્વર લોપાઈ ઈ દીર્ઘ થઈ 'ઘોડી' રૂપ થયું છે. ઘોટી શબ્દ પણ છે. મૃત્તિકાનું પ્રા. મટ્ટિઆ થઈ ગુજરાતીમાં 'માટી' થયું છે.

સંસ્કૃતમાં મસ્તકમ્ નપું૦ પ્ર૦ એ૦ વ૦ છે, તેનું પ્રાકૃતમાં મત્થમ્ અને અપભ્રંશમાં મત્થડં થઈ ગુજરાતીમાં 'માથું' થાય છે. આ પ્રમાણે ગુજરાતીનો 'ઉં' પ્રત્યય નાન્યતરજાતિના નામના પ્ર. એ. વ. નો પ્રત્યય છે. મરાઠીમાં મત્થમ્નું મત્થયં થઈ યૂનું સંપ્રસારણ થઈ મત્થઈં થઈ 'માથેં' થાય છે.

વિશેષણોનો અન્ય-સંસ્કૃતમાં વિશેષણુ જાતિ, વચન, ને વિભક્તિ, ત્રણે વિશેષ્ય પ્રમાણે લે છે. ગુજરાતીમાં પણ વિકારી વિશેષણુની જાતિનું રૂપ વિશેષ્ય પ્રમાણે બદલાય છે. ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે ‘ઓ,’ ‘ઠ,’ ને ‘ઉં’ અનુક્રમે પુંલિંગ, સ્ત્રીલિંગ, અને નપુંસકલિંગના પ્રત્યયો છે—સારો છોકરો, સારી છોકરી, સાફ છોકરું. આ કારણથી વિશેષણુના પ્રયોગ પરથી વિશેષ્યની જાતિ તરત નક્કી થાય છે. વિશેષ્યને ‘કિવો,’ ‘કિવી,’ ને ‘કિવું’ લગાડી જાતિ નક્કી કરવાનો પ્રચાર આનેજ આધારે થયો છે.

અન્ય સ્વરનો લોપ—સંસ્કૃત ને પ્રાકૃતના અન્ય સ્વર દેશી ભાષાઓમાં ઘણે કેટલાં લોપાઈ જાય છે. થોડાક દાખલા નીચે આપ્યા છે:—

સં.	રજની	પ્રા.	રવર્ણી	ગુ.	રેન,	હિં.	રેન
,,	અક્ષિ	,,	અક્ષિ	,,	આંખ	હિં.	આંખ

આ પ્રમાણે માણસ, નર, ઘર, પોપટ, મોર, હાથ, કાન, દાંત, વગેરે શબ્દ ગુજરાતીમાં નર કે નાન્યતર જાતિમાં અકારાન્ત માલમ પડે છે.

મનુષ્યના અંગવાચક ન હોય ત્યારે ‘હાથો,’ ‘કાનો,’ ‘દાંતો’ રૂપ વપરાય છે.

લિङ्गमशिष्यम्—ઉપર કહ્યું છે તે પ્રમાણે લિંગનું જ્ઞાન બહુધા પ્રયાગથીજ પ્રાપ્ત કરવાનું છે. આજ કારણથી આચાર્ય પાણિનિએ કહ્યું છે કે લિંગ શિષ્યની શકારો નહિ; કેમકે લિંગનો આધાર પ્રયોગ પરજ છે—લિङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाद्धिङ्गस्य । એમ છતાં પણ કેટલાક નિયમ આપી શકાય છે.

તત્સમ શબ્દના નિયમો:—

૧. સંસ્કૃતમાં એ શબ્દોનું જે લિંગ હોય છે તેજ લિંગ ગુજરાતીમાં પણ બહુધા હોય છે.

પરંતુ કેટલીક વાર

૨. તત્સમ શબ્દનું લિંગ તેના પર્યાયશબ્દ ગુજરાતીમાં પ્રચલિત હોય છે તેના લિંગ પરથી નક્કી થાય છે.

બીજા નિયમ કરતાં પહેલો નિયમ હાલ વધારે પ્રવર્તતો માલમ પડે છે; પરંતુ કેટલાક તત્સમ શબ્દોનું લિંગ બીજા નિયમ પ્રમાણેજ

નક્કી થાય છે અને કેટલાકનું ગુજરાતીમાં કયા પર્યાય પરથી નક્કી થયું હશે તે કહી શકાતું નથી.

શબ્દ	સંસ્કૃતમાં જાતિ	ગુજરાતીમાં જાતિ
વય	નપું.	નાન્ય૦, નારી૦ (ઉંમર)
પરિણામ	પું.	નર૦, નાન્ય૦ (છેવટ)
દૃષ્ટાન્ત	પું.	નર૦, નાન્ય૦ (ઉદાહરણ)
મત	નપું.	નાન્ય૦, નર૦ (વિચાર)
પત્ર	નપું.	નાન્ય૦, નર૦ (કાગળ)
વિધિ	પું.	નર૦, નારી૦ (ક્રિયા)
દેહ	પું.	નર૦, નારી૦ (કાયા)
વસ્તુ	નપું.	નાન્ય૦ (નાટકનું વસ્તુ) નારી૦ (ચીજ)
મિત્ર	નપું.	નર૦ (દોસ્તદાર)
ગિંદુ	પું.	નાન્ય૦ (ટીપું)
ખાણુ	પું.	નાન્ય૦ (તીર)
ખાહુ—ખાંચ	પું.	ખાંચ (નારી)
વાર	પું.	સ્ત્રી. (વેળા)

પર્યાયશબ્દની જાતિનો નિયમ વિદેશીય શબ્દોને પણ લાગે છે; જેમકે

આગળોટ નારી૦ (હોડી); કલાક નર૦ (વખત); કલાસ નર૦ (વર્ગ), નારી૦ (ટુકડી)

તત્સમ શબ્દમાં જે તદ્વિતાન્ત ને કૃદન્ત છે તેને માટે નિયમ આપી શકાય છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. ભાવવાચક તદ્વિત પ્રત્યયો 'ત્વ,' 'ય,' ને 'અ' જેને અન્તે હોય એવા શબ્દ નાન્યતરજાતિના છે.

- લઘુત્વ, ગુરુત્વ, મહત્વ, માધુર્ય, લાલિત્ય, ગૌરવ, યૌવન,
શૈશવ, હસ્તલાઘવ
૨. તા, ઈ-સ્ત્રીલિંગના પ્રત્યય છે.
લઘુતા, મૂર્ખતા, પ્રવીણતા, ચાતુરી, હસ્તલાઘવી
૩. ઈમન્-નરબતિનો પ્રત્યય છે
મહિમા, ગરિમા, લઘિમા
૪. કર્તૃવાચક કૃત્ પ્રત્યયો, ત્, અક-આ પ્રત્યયો પુંલિંગના છે.
એમાં 'ત્' પ્રત્યયાન્તનું સ્ત્રીલિંગ 'ઈ'થી ને 'અક' પ્ર-
ત્યયાન્તનું 'આ'થી થાય છે.
શ્રોત્, કર્તૃ, વક્તૃ, દ્રષ્ટૃ, સ્ખૃટૃ
ગુજરાતીમાં ઉપલા શબ્દો સંસ્કૃત પ્રથમાન્ત રૂપમાં મૂળ-
રૂપે વપરાય છે; જેમકે,
શ્રોતા, કર્તા, વક્તા, દ્રષ્ટા, સ્ખટા
સ્ત્રી.-શ્રોત્રી, કર્ત્રી, વક્ત્રી, દ્રષ્ટ્રી, સ્ખટ્રી
કારક, પાઠક, નાયક
સ્ત્રી.-કારિકા, પાઠિકા, નાયિકા
૫. ભાવવાચક કૃત્ પ્રત્યયો
(અ) તિપ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીલિંગમાં છે.
બુદ્ધિ, ગતિ, શક્તિ, મતિ, સ્થિતિ, નીતિ
(આ) અનપ્રત્યયાન્ત નપુંસકમાં છે.
વાચન, ભજન, કીર્તન, શ્રવણ
(ઈ) અપ્રત્યયાન્ત પુંલિંગમાં છે.
જય, ભય, યાગ, યોગ, કામ
૬. આપ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીલિંગમાં છે.
વાચા, નિશા, દિશા

તર્જીવ શબ્દના નિયમ—તર્જીવ શબ્દમાં પણ પ્રત્યયાન્ત શબ્દ વિષે એવા નિયમ આપી શકાય છે.

૧. ભાવવાચક તદ્વિત પ્રત્યય

(અ) પણ, પાણું, તન—નાન્યતર

પો—નરજાતિ

ડહાપણ, શાણપણ, ખાળપણ, એઢીપણું, મોટાપણું, શૂરાતન, હેવાતન

રંડાપો, બુઢાપો, અંધાપો, ખાળાપો

ત્વ (સં) અવ૦માં વ્વ, પો

હિં૦ બુઢાપા; શુ૦ બુઢાપો

ત્વન (સં)—પ્રા૦—ત્તળ; અવ૦—વ્વળ (પણ—પણું)

(આ) આઈ, આશ, ઈ, ક, પ, મ—સ્ત્રીલિંગના પ્રત્યય—વિશેષણના સામાન્ય રૂપને ઈ આવે છે.

ચતુરાઈ, મોટાઈ, ખટાશ, રતાશ, નાદાની, ખેવકુક્રી, ઠંડક,

ઊણુપ, મોટમ, નાનમ

(ઇ) આણુ—આણું—નપુંસકલિંગનો પ્રત્યય—

પોલાણુ, ઊંચાણુ, નીચાણુ, ઊંડાણુ, ઊંઘરાણું

(ઈ) વત—વટ—નારીજાતિના છે.

સખાવત, સાચવટ, ઘરવટ (પણુ, વહીવટ પું. છે).

(ઉ) ઉતી, એટી (મત્, વત્ પરથી)—સમજુતી, હુથોટી (નારી-જાતિના છે.)

(ઊ) વાડ—નરજાતિનો છે.

મંદવાડ, એઠવાડ (પણુ, ગંદવાડ નારી. ગંદવાડો નર.)

૨. કૃત્પ્રત્યયો—

(અ) આમણુ—ણી, અક, આણુ—આણી (સં. અન+ઈ), આઈ, અત

(ત), અતી, ણુક, આવટ, વટ—નારીજાતિના પ્રત્યયો છે.

(પ્રેરક-‘આવ’ને અન+ઈ; ‘આવ’નો ‘આમ’ થાય છે.)

ગભરામણ, અકળામણ, શિખામણ, પધરામણી, પહેરામણી,
વધામણી

આવક, જવક, ખેઠક

મીવાણ, કરણી, ઉતરાણી, ઠાવણી

(પ્રયોજકને ‘ઈ’)-લડાઈ, ચઢાઈ, મનાઈ, ધોળાઈ, ઘડાઈ

(તિ પરથી ત)-રમત, ગમત, સુરત (સ્મૃતિ), આડત (ઋદ્ધિ),

ચઢતી, ખેસતી, પડતી, ભરતી, વર્તાણક, ખનાવટ, ચડાવટ

સખાવત, સાચવટ, ઘરવટ (પણ, વડીવટ પું. છે).-આ બધા

તદ્વિતાન્ત છે.

અભ્યસ્ત થયલાં (ખેવડાયલાં) રૂપો સ્ત્રીલિંગમાં છે. એ બહુ-
ત્રીલિ સમાસ છે ને ક્રિયાવાચક છે—

ઢોડાઢોડ, તાણાતાણ, કાપાકાપ, મારામાર, ઉથલપાથલ

(આ) આટ, આપ, આવ, વટો, વડા-નરજાતિના પ્રત્યય છે.

ચળકાટ, ગભરાટ, બૃમરાટ, ગડખડાટ, કણકણાટ

મેળાપ

ચઢાવ, અટકાવ, પડાવ, ઠરાવ

ખાવરો

ભોગવટો, દેશવટો

(ઈ) આણુ (અન)-આણું-આણું, તર-નાન્યતરજાતિના પ્રત્યય છે.

ચલાણુ, ધાવણુ

ભરાણું, પાલાણું, ચાવાણું, નમણું, નહાણું

ભણતર, ઘડતર, કળાતર

કારસ્ત્રીઅરથી શબ્દ ને પ્રત્યય-

(અ) આખાદ, ખાનું, નામું, આણું, સ્તાન—નપુંસકલિંગના

અમદાખાદ, હુંદરાખાદ

- કારખાનું, દવાખાનું
 રોજનામું, વસિયતનામું, શાહનામું
 નજરાણું, સમિયાણું
 હિંદુસ્તાન, કબરસ્તાન
- (આ) ઈ, ગી, ગીરી, દાની-નારીજાતિના છે.
 ખુબી, દોસ્તી, નેકી, ખુશી, ચાડી,
 બંદગી, તાજગી
 ગુલામગીરી, મહેતાબગીરી, દિલગીરી
 અત્તરદાની (ઈત્રદાની), ધૂપદાની, ગુલાબદાની (મૂળ
 શબ્દ ગુલાબદાન, વગેરે છે)
- (ઈ) ગર-ગાર, આ, દાર, વાર, ચી, ખાન-નરજાતિના છે.
 સોદાગર; ગુનેગાર, મદદગાર, ખિદમતગાર, રોજગાર
 હફ્તો-તા, દસ્તો-તા
 મામલતદાર, છડીદાર, જમીનદાર, ચાપદાર
 ઉમેદવાર, તફસીલવાર
 ખજાનચી, બખરચી,
 મહેરખાન, મેજખાન

સંસ્કૃત ને તર્લ્કવ શબ્દોની જાતિ--

તર્લ્કવ શબ્દોની જાતિ કેટલીક વાર જે સંસ્કૃત શબ્દ પરથી તે
 આગ્યા છે તેના જેવી ને કેટલીક વાર ગુઠી હોય છે.

૧. સરખી જાતિના દાખલા:—

સંસ્કૃત શબ્દ	તર્લ્કવ શબ્દ
(અ) વહી (સ્ત્રી.)	વેલ (સ્ત્રી.)
પ્રા० વેહી	વેલો (પું.)
જિહ્વા (સ્ત્રી.)	જીલ (સ્ત્રી.)
પ્રા. જિઘ્મા	

સંસ્કૃત શબ્દ	તર્લ્લવ શબ્દ
સંજ્ઞા (સ્ત્રી.)	સાન (સ્ત્રી.)
પ્રા. સળ્ળા	
ગતિ (સ્ત્રી.)	ગત (સ્ત્રી.)
રીતિ (સ્ત્રી.)	રીત (સ્ત્રી.)
મધુ (નપું.)	મધ (નપું.)
(અ) મૌક્તિક (નપું.)	મોતી (નપું.)
પ્રા. મોક્તિઅં	
પાનીય (નપું.)	પાણી (નપું.)
પ્રા. પાણિઅં	
યૂકા (સ્ત્રી.)	ગ્નૂ (સ્ત્રી.)
પ્રા. જૂઆ	
(ઇ) રાજન્ (પું.)	રાજા (પું.)
નામન્ (નપું.)	નામ (નપું.)
હસ્તિન્ (પું.)	હાથી (પું.)
બુદ્ધી જાતિના દાખલા:--	

સંસ્કૃત શબ્દ	તર્લ્લવ શબ્દ
યશસ્ (નપું.)	જશ (પું.)
રશ્મિ (પું.)	રાસ (સ્ત્રી.)
જન્મન્ (નપું.)	જન્મ (પું.)
પક્ષિન્ (પું.)	પક્ષી } (નપું.)
	પંખી }
વર્ત્મન્ (નપું.) (પ્રા. વત્તા સ્ત્રી.)	વાટ (સ્ત્રી.)

સરખી જાતિના દાખલાઓમાં (અ)માં જે શબ્દો આપ્યા છે તેમાં સ્વર-ભારનો નિયમ પ્રવર્તે છે. દેશી ભાષામાં જહુધા ઉપાન્ત્ય સ્વર પર ભાર પડે છે; આથી પ્રાકૃત રૂપનો અન્ત્ય સ્વર લોપાઈ ઉપાન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થવાનું વલણ થાય

છે (જીભ, સાન). અર્વાચીન તદ્ભવમાં માત્ર અન્ય સ્વર લોપાય છે અને તેને બદલે અનુચ્ચરિત 'અ' થાય છે (ગત, રીત, મધ). પ્રાકૃત શબ્દને પણ આ નિયમ લાગુ પડે છે (જીભ, સાન).

(આ) આમાં પ્રાકૃત રૂપમાં ઉપાન્ત્ય વ્યંજન નથી, પણ સ્વર છે. ઉપાન્ત્ય સ્વર પર સ્વરભાર પડવાથી અન્ય સ્વર લોપાઈ ઉપાન્ત્ય દીર્ઘ થઈ અન્ય બને છે—(મોતી, પાણી).

ઉપાન્ત્ય સ્વર પરનો સ્વરભાર કાયમ રહે છે તેથી તે દીર્ઘ થાય છે. આ રીતે ઉપાન્ત્ય 'અ'નો 'આ' થાય છે; ઘોડકઃ, પ્રા. ઘોડઓ, હિં. ઘોડા; ગુન્દરાતી ને સિંધીમાં અપભ્રંશરૂપ ઘોડડ ઉપરથી 'ઘોડો' થાય છે.

(ઈ) વ્યંજનાન્ત શબ્દ—અન્, ઇન્, અસ્, વસ્, મન્, વન્, એવા શબ્દોનું તેમજ તૃ અન્તે હોય એવા શબ્દોનું પ્રથમાનું એકવચન દેશી ભાષાઓમાં પ્રકૃતિરૂપે વપરાય છે.

નામ, પર્વ, રાજ, પ્રેમ, ધની, યશ, ચન્દ્રમા, વિદ્વાન્, બુદ્ધિ-માન્, ભગવાન્, કર્તા, વક્તા, વગેરે.

જાતિ વિષે સામાન્ય નિયમ—સામાન્ય રીતે ઓકારાન્ત નામ નરજાતિનાં, ઇકારાન્ત અને આકારાન્ત નારીજાતિનાં, અને સાનુ-સ્વાર ઉકારાન્ત નાન્યતરજાતિનાં છે. આનું કારણ અગાઉ દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે 'ઓ' પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં નરજાતિ પ્ર. એ. વ. નો, 'ઈ' ને 'આ' પ્રત્યયો નારીજાતિના, અને 'ઉ' નાન્યતરજાતિનો છે તે છે. આ નિયમના અપવાદ છે, પણ તે સકારણ છે.

૧. ઓકારાન્ત નરજાતિ—છોકરો, બકરો, વગેરે.

અપવાદ:—

(અ) જળો, પાટલાઘો, છો, વગેરે—સ્ત્રીલિંગના છે.

સં. જલૌકા; પ્રા. જલોઆ; ગુ. જળો; હિં., મ. જલ્

સં. ગોઘા; પ્રા. ગોહા; ગુ. ગોહ-ઘો

સં. ક્ષોદ; પ્રા. છોમ; ગુ. છો

અપવાદભૂત શબ્દોમાં આ પ્રમાણે 'ઓ' પું. પ્ર. એ. વ. નો પ્રત્યય નથી; માટે એ શબ્દો પું. નથી.

(આ) મોં-નપુંસક છે.

સં. મુલ્લ; પ્રા. મુહ; ગુજ૦ મોહ-મોં

૨. ઇકારાન્ત ને આકારાન્ત નારીજાતિ-

તત્સમ શબ્દ:--નારી; દાસી; શ્રોત્રી; વકત્રી; રાણી; ગોપી;

હંસી; ચતુર્થી, પંચમી, વગેરે; બુદ્ધિમતી; વિનયવતી--

અજ્ઞ; પ્રથમા; દ્વિતીયા; તૃતીયા; મધ્યમા; કોકિલા; મૂષિકા

તર્લ્લવ શબ્દ:--છોકરી, ઘોડી, ઓરડી

અપવાદ:--

(અ) હાથી, જ્ઞેશી, ઘોષી, સોની

આ 'ઈ' સ્ત્રી.નેા સંસ્કૃત પ્રત્યય નથી.

સં. હસ્તિન્ ગુ. હસ્તી-હાથી-હાથી

,, જ્યોતિષિક ગુ. જ્ઞેશી

,, ઘાવિન્ ગુ. ઘાળી-ણી

,, સ્વર્ણિન્ ગુ. સોની

(આ) પાણી, ઘી, મોતી--નાન્યતર છે.

આમાં પાણુ 'ઈ' સંસ્કૃત સ્ત્રી.નેા નથી.

પાનીયમ્-પાણિઅં-પાણી

ઘૃનમ્-ઘિઅં-ઘી

મૌત્તિકં-મોત્તિઅં-મોતી

૩. અન્તે 'ઉં' હોય તે નાન્યતરજાતિનાં છે.

છોકરું, પરું, જલતું

અપવાદ:--

ધડ (ગોધૂમ પું. છે. ગડું-ધડ)

એકારાન્ત શબ્દ--કેટલાક આમ્ય એકારાન્ત શબ્દ નર-જાતિના છે, તે મૂળમાં અકારાન્ત છે; પરંતુ છેલ્લે એકાચ્ (એકસ્વરી લાગ) લુપ્ત થવાથી એકારાન્ત થયા છે.

ભે (મય-મઅ-ભો-ભે)

ખે (ક્ષય-સ્વઅ-ખે)

મે (મેઘ-મેહ-મે)

વે (વેધ-વેહ-વે)

ને (જય-જઅ-ને) - 'ધર્મે ને, પાપે ખે.'

અકારાન્ત નારીજાતિના શબ્દ—સામાન્ય રીતે અકારાન્ત શબ્દ નર કે નાન્યતર જાતિના હોય છે. પરંતુ કેટલાક નારીજાતિના છે; કારણ કે તે મૂળ આકારાન્ત કે ઇકારાન્ત-ઇકારાન્ત છે અને સ્વર-ભારના નિયમથી ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે અન્ય સ્વર લોપાઈ થયા છે.

અન્ય આ નો અ

ઇષ્ટકા-ઈષ્ટ

કક્ષા-કાખ

સ્વસ્વા-ખાટ

જહ્વા-જાંધ

જિહ્વા-જીખ

તૃતીયા-ત્રીખ

દંટા-દાટ

દ્વિતીયા-ખીખ

નનન્દૃ-નણુંદ

નૌકા-નાવ

પૌર્ણિમા-પુનેમ

બુમુક્ષા-બૂખ

મિક્ષા-મીખ

રક્ષા-રાખ

રેસ્તા-રેખ

લજ્જા-લાખ

લાક્ષા-લાખ

લાલસા-લાલચ

લાલા-લાખ

લિક્ષા-લીખ

વાર્તા-વાત

રાગ્યા-રોખ

શર્કરા-સાકર

શાલા-(નિ)શાખ

શુણ્ડા-શુંદ

સંધ્યા-સાંખ

સેના-સેન

સ્નસા-નસ

અન્ય ઇ કે ઈ નો અ

અક્ષિ-આંખ

કટિ-કેડ

કદલી-કેળ

કર્તરી-કાતર

કુક્ષિ-કૂખ

કુંતુંબરી-કાંથમીર

સ્થાનિ-ખાણુ
 ગતિ-ગત
 ગ્રન્થિ-ગાંઠ
 ચતુર્થી-ચોથ
 જાતિ-જાત
 ધૂલિ-ધૂળ
 પક્કિ-પંગત
 પદ્ધતિ-પદ્ધત
 વુદ્ધિ-બુદ્ધ
 મિત્તિ-ભીંત

મહિષી-ભેંસ
 મુષ્ટિ-મૂઠ
 રજનિ-રેન
 રાત્રિ-રાત
 રીતિ-રીત
 વર્તિ-વાટ
 વિપત્તિ-વિપત
 વેલ્લિ-વેલ
 શુળ્લી-શુંક

અન્ય ઉનો અ

રમશ્રુ-મસ્સુ-મૂછ

બે જાતિના શબ્દ—

કેટલાક શબ્દ એકથી વધારે જાતિમાં વપરાય છે. એવા તત્સમ શબ્દ વિષે અગાઉ કહ્યું છે. તર્લ્લવ શબ્દ—સંસ્કૃત, ફારસી, વગેરે—નીચે પ્રમાણે છે:—

નર૦ ને નારી૦માં—

શોધ, તપાસ, તંબાકુ, આ, વગ, વખત, ચાલ

નર૦ ને નાન્ય૦માં—

માણુસ, ખર્ચ, ઘુંટણુ, નાટક (નર૦માં કેટલાક વાપરે છે.)

નારી૦ ને નાન્ય૦માં—

સોપારી, જનોઈ

પ્રકરણ ૧૩મું
વચનવિચાર

લેહ અને લક્ષણ—સંસ્કૃતમાં ત્રણ વચન છે:—એકવચન, દ્વિવચન, અને બહુવચન. દેશી ભાષાઓમાં દ્વિવચન નથી. પ્રાકૃતમાં પણ દ્વિવચન નથી.

એક પદાર્થના નામ વિષે બોલીએ છીએ ત્યારે એકવચન અને એકથી વધારે પદાર્થનાં નામ વિષે બોલીએ છીએ ત્યારે બહુવચન વપરાય છે.

પ્રત્યય—બહુવચનનો પ્રત્યય 'ઓ' છે.

એ પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં પુલિંગમાં તેમજ સ્ત્રીલિંગમાં અન્ત* નામમાં જોવામાં આવે છે; જેમકે,

સં. અગ્નિ	પ્રા. અગ્નિ	પ્ર. વ. વ. અગ્નો
„ વાયુ	„ વાઝ	„ વાઝઓ
„ જાયા	„ જાઆ	„ જાઆઓ
„ રુચિ	„ રુહ	„ રુહઓ
„ ઘેનુ	„ ઘેણુ	„ ઘેણુઓ
„ ગૌરી	„ ગોરી	„ ગોરીઓ
„ જમ્બૂ	„ જંબૂ	„ જંબૂઓ
„ પિતૃ	„ પિતૃ	„ પિઅઓ
„ કર્તૃ	„ કર્તૃ	„ કત્તઓ
„ માતૃ	„ માતૃ	„ માઆઓ

પુલિંગ અકારાન્ત નામમાં પ્રથમાના એકવચનમાં અસ્નો (અન્થ અન્સ પ્રત્યયનો) ઓ થાય છે અને એ 'ઓ' ગુજરાતીમાં નરજાતિનો પ્રત્યય થયો છે.

* સ્વરાન્ત. અચ્=સ્વર; હલ્=વ્યંજન.

† બહુવચનનાં બીજાં રૂપો દરેક શબ્દમાં છે તે અત્ર અનુપયુક્ત હોવાથી પ્રમાણમાં નથી.

અકારાન્ત નામમાં પ્રથમાના બહુવચનમાં પ્રત્યય લોપાઈ અન્ત્ય અ દીર્ઘ થઈ આ થાય છે; જેમકે,

પ્ર. એ. વ. પ્ર. વ. વ.

રામો

રામા

અગાઉ દર્શાવ્યા પ્રમાણે બધી આર્ય દેશી ભાષાઓમાં સ્વરભારનો એક સામાન્ય નિયમ એવો જણાય છે કે ભાર ઉપાન્ત્ય સ્વર પર પડે છે. આથી સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત શબ્દોમાંના અન્ત્ય આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઝ લોપાય છે અને તેને બદલે અનુચ્ચરિત બ થાય છે.

સં. શબ્દ્યા	પ્રા. સેજા	ગુ. સેજ
„ દંશૂ	„ દાઢા	„ દાઢ
„ અમ્નિ	„ અગ્ની	„ આગ
„ ખનિ	„ ખાળી	„ ખાણુ
„ મહિષી	„ મહિસી	„ ભેંસ
„ ઇસ્થિ	„ અટ્ટી	„ હાડ
„ મગિની	„ મહ્ણી	„ ખેન
„ રજની	„ રચળી	„ રેણુ
„ રાત્રિ	„ રત્તી	„ રાત
„ શ્વશ્રૂ	„ સસ્તુ	„ સાસુ
„ વિશુત્	„ વિજ્જુ	„ વીજ(ળી)
„ ઇમશ્રુ	„ મસ્તુ	„ મૂઠ

પરંતુ પ્રાકૃત રૂપમાં અન્ત્ય સ્વરની પહેલાં વ્યંજનને બદલે સ્વર હોય તો અન્ત્ય સ્વર લોપાઈ, ઉપાન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થઈ અન્ત્ય બને છે.

મૌક્તિકં	મોક્તિઅં	મોતી
વાટિકા	વાહિઆ	વાડી
મક્ષિકા	મક્ષિઆ	માખી

આવે સ્થળે પ્રાકૃત રૂપનો અન્ત્ય સ્વર લોપાય નહિ તો તેની પૂર્વે અસવર્ણ સ્વર હોવાથી તેનો અન્તઃસ્થ થાય; પરંતુ તેના પર સ્વરભાર પડે છે તેથી તેમાં ફેરફાર થવા પામતો નથી અને સ્વરભાર વિનાનો અન્ત્ય સ્વર લોપાઈ એ સ્વર દીર્ઘ થાય છે. પણ જ્યાં જે સ્વર એવા આવે કે તેનો એક ઉચ્ચાર થઈ શકે ત્યાં અન્ત્ય સ્વર લોપાતો નથી; જેમકે, ઘોટકઃ-પ્રા. ઘોહઓ; અપ. ઘોહડ;

ગુણો ઘોડો. આમ 'ઘોડો' એવું સપ્રત્યય રૂપ ગુજરાતીમાં પ્રાતિપદિક રૂપ અને છે અને બહુવચનમાં તેના અન્ય 'ઓ'નો 'આ' થાય છે; જેમકે, એ. વ. ઘોડો; બ. વ. ઘોડા. 'ઓ' એ સામાન્ય રીતે બહુવચનનો પ્રત્યય હોવાથી પું-ના 'આ'ની અને નપું.ના 'ઓ'ની ઉપરાંત પણ 'ઓ' લગાડવામાં આવે છે.

એ. વ.	બ. વ.	એ. વ.	બ. વ.
ધર	ધરો	નદી	નદીઓ
માણસ	માણસો	ગુરુ	ગુરુઓ
છોકરો	છોકરા-	છોકરું	છોકરાં-
	છોકરાઓ		છોકરાંઓ

નપુંસક નામોમાં અન્ય 'ઉ'નો બહુવચનમાં 'ઓ' થાય છે; જેમકે, છોકરું-છોકરાં.

સંસ્કૃતમાં અકારાન્ત નામમાં નપુંસક પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય અમ્ અને બહુવચનનો આનિ છે. પ્રાકૃતમાં અમ્નું અં ને અપબ્રંશમાં ડ કે ડં થાય છે. પ્રાકૃત ને અપબ્રંશમાં આનિનો ન્ લોપાઈ ન્ અનુનાસિકની અસરથી ઙ પર અનુસ્વાર થઈ 'આઈ' થાય છે. 'આઈ'માંનો ઙ લોપાઈ અનુસ્વાર આ પર જઈ ગુજરાતીમાં 'ઓ' થયું છે.

સં.	પ્ર. એ. વ.	પ્ર. વ. વં.
પ્રા.	વનમ્	વનાનિ
અપ૦	વણં	વણાઈ
અપ૦ યદ્	વણુ	વણાઈ
,, તદ્	ઢું-જં (નપું.)	જાઈ-જઈં (નપું.)
	ઢું-તં (નપું.)	તાઈ-તઈં (નપું.)

મરાઠી અને સિંધીમાં અનેક રીતે બહુવચન થાય છે; ખીજી આર્ય દેશી ભાષાઓમાં એકજ રીતે થાય છે.

હિંદીમાં ઘણા શબ્દોમાં એકવચન ને બહુવચનનાં રૂપ સરખાં છે; બાલક-બાલક. બહુવચનનો અર્થ 'ગણ', 'જાતિ', 'લોગ', 'સભ', 'જન', 'માલા', વગેરે શબ્દથી દર્શાવાય છે; જેમકે ક્રહગણ, મનુષ્યજાતિ, ચૌબેલોગ, મૃગમાલા, ગુરુજન, વગેરે. અકારાન્ત પુંલિંગ નામમાં બહુધા બંને વચનનું સરખું રૂપ છે; બાલક એ. વ. ને બ. વ. અકારાન્ત સ્ત્રીલિંગમાં બહુધા ં પ્રત્યય છે; મૈસ-મૈસે; સૂઅર-સૂઅરે. આ વિભક્તિરહિત રૂપો છે. વિભક્તિવાળા શબ્દોમાં બહુવચન ઓંથી થાય છે; મૈસકો ઘોલો; મૈસોકો ઘોલો. અકારાન્ત પુંલિંગ નામનું બહુવચન 'એ'થી અને

સ્ત્રીલિંગ નામનું બહુવચન આંથી થાય છે; જેમકે, લડકા-લડકે; લડકી-લડકિઆં-યાં; હિંદીમાં નપુંસક નથી, તેથી આઈંનું આં સ્ત્રીલિંગમાં આવ્યું છે; વિટિયાં-જોરુઆં, વહુઆં, ગૌઆં.

મરાઠીમાં સ્વર દીર્ઘ થાય છે, કે 'આ' પ્રત્યય લાગે છે, કે અન્ય રીતે બહુવચન થાય છે.

બાયકો-બાયકા; ઘોડા-ઘોડે; માઝ-માઝા; મિંત-મિંતી; તરવાર-તરવારા-રી; મોતી-મોત્યેં; તઢેં-તઢીં; જીમ-જીમા; ઘર નપું. ઘરેં; સાસૂ-સાસવા-સાસ્વા; (આઈંનું ઍં થયું છે; ઘરેં, કેઢેં)

હલદીમાં બહુવચનનો પ્રત્યય 'એ' છે; કુમાર-કુમારે. પરંતુ ત્રીજી વિભક્તિના પ્રત્યય સાથે ગુંચવણ થવાથી 'માન'-'માને' ઉમેરવામાં આવ્યો; બલદ-બલદમાને; જાલ-જાલમાન (નિર્ઠવ પદાર્થનાં નામને માન લાગે છે).

અંગાળીમાં અનેક રીતે બહુવચન થાય છે. પ્રત્યય 'એરા' કે 'રા' છે. નિર્ઠવ પદાર્થનાં નામની માફક સજીવ પદાર્થનાં નામમાં પણ બહુવચનના વાચક શબ્દ-ગણ, સમૂહ, વર્ગ, સકલ, શુલ-લા-લિ (નિર્ઠવ પદાર્થનાં નામને)-વાપરવાની પ્રથા છે; જેમકે,

પુરુષ

પુરુષેરા-પુરુષરા

રાજા

રાજારા

કુકુર

કુકુરસમૂહ

ઘોડા

ઘોડાસકલ

પંજાબીમાં બહુધા એકવચન ને બહુવચનનાં રૂપ સરખાં છે. આકારાન્ત નામનું બહુવચન 'એ' થી થાય છે, 'આં' પ્રત્યય પણ છે; જેમકે, ધી (છાકરી)-ધીઆં. સિંધીમાં અનેક રીત છે. કેટલાક દાખલા નીચે આપ્યા છે:—

વથુ-(વસ્તુ)-વથું

વાઢો (સુધાર)-વાઢા

સેઠિ (શેઠ)-સેઠિં

જેમ હિંદીમાં ને પંજાબીમાં આઈંનું આં થયું છે (હિં. વહુઆં; પં. ધીંઆં, ગહ્લ [શબ્દ]-ગહ્લાં) તેમ ગુજરાતીમાં પણ 'આં' પ્રત્યય 'ગાંગાંતલ્લાં', 'ગલ્લાંતલ્લાં' માં જેવામાં આવે છે. વળી ખેડા જિલ્લામાં 'આં' પ્રત્યય બહુવચનમાં ઘણા સામાન્ય છે-ઘરાં, ખેતરાં.

માનાર્થક બહુવચન—એકવચનનો અર્થ હોય તોપણ માનાર્થે બહુવચન વપરાય છે; જેમકે,

અહિં પધારો, સાહેબ.

એકવચનના અર્થમાં બહુવચન—ગ્રન્થકાર, વર્તમાનપત્રના અધિપતિ, કે મોટાં માણસ પોતાને માટે બહુવચન વાપરે છે; જેમકે,

અમે અગાઉ આ વાત સિદ્ધ કરી ગયા છીએ.

અમે અઠવાડીઆ પરના અંકમાં કહ્યું હતું તેમજ થયું છે.

એકવચનમાં પ્રયોગ—સંજ્ઞાવાચક, લાવવાચક, અને દ્રવ્યવાચક નામ સામાન્ય રીતે એકવચનમાંજ વપરાય છે. પરંતુ જ્યારે સંજ્ઞાવાચક નામ જાતિવાચક નામ તરીકે વપરાય છે, ત્યારે તેનું બહુવચન થઈ શકે છે; તેમજ લાવવાચક નામ ગુણોનાં કૃત્યના અર્થમાં હોય અને દ્રવ્યવાચક નામ દ્રવ્યના પ્રકારના અર્થમાં હોય ત્યારે તે બંનેનું બહુવચન વાપરી શકાય. કેટલાંક દ્રવ્યવાચક નામ બહુવચનમાંજ વપરાય છે.

આપણા **ભીમો** આગળ શત્રુના યોદ્ધાઓનું શું ગબ્બું છે?

તમારા **ઉપકારોનો** બદલો મારાથી કેમ વળાશે?

તમે લાવ્યા તે કરતાં ઘરમાંના **ચોખા** વધારે સારા છે.

બજારમાં ઘણી જાતના **ચોખા**, **ચાણા**, **ઘઉં**, અને બીજાં **અનાજ** વેચાય છે.

ઘઉં ઘણા મોંઘા થયા છે.

પ્રકરણ ૧૪મું

વિભક્તિવિચાર

વિભક્તિ—જે પ્રત્યય વડે કર્તા, કર્મ, વગેરે જુદા જુદા અર્થ સમજાય છે તે વિભક્તિના પ્રત્યય કહેવાય છે. એ પ્રત્યયોના બે પ્રકાર

છે. કેટલાક પ્રત્યય નામને અને કેટલાક પ્રત્યય ક્રિયાપદને લગાડવામાં આવે છે. નામને લગાડવામાં આવે છે તે નામિકી અને આખ્યાત-ને-ક્રિયાપદને લગાડવામાં આવે છે તે આખ્યાતિકી વિલક્ષિત કહેવાય છે. આ વ્યાકરણમાં નામિકી વિલક્ષિતનો વિચાર કર્યો છે.

દાખ્યા—સંસ્કૃતમાં સાત વિલક્ષિત છે:—પ્રથમા, દ્વિતીયા, તૃતીયા, ચતુર્થી, પંચમી, ષષ્ઠી, અને સપ્તમી. સંબોધન એ પ્રથમાનો અમુક અર્થ છે, આઠમી વિલક્ષિત નથી.

પ્રાકૃતમાં ચતુર્થી વિલક્ષિત નથી, તેનું કામ ષષ્ઠી કરે છે.

પ્રત્યય—ગુજરાતીમાં સાત વિલક્ષિત છે; પરંતુ સંસ્કૃતમાં જેમ દરેક વિલક્ષિતના પ્રત્યય છે, તેમ ગુજરાતીમાં તેમજ અન્ય દેશી ભાષાઓમાં નથી.

ગુજરાતીમાં વિલક્ષિતના પ્રત્યય નીચે પ્રમાણે છે:—

પહેલી	કંઈ નહિ
બીજી	” કે ને
ત્રીજી	એ
ચોથી	ને
પાંચમી	થી, થકી
છઠ્ઠી	નો-ની-નું-ના-નાં
સાતમી	માં, એ

હિંદીમાં ને મરાઠીમાં વિલક્ષિત નીચે પ્રમાણે છે:—

હિંદી	એ. વ. મરાઠી	બ. વ.
પ્રથમા કંઈ નહિ, ને	કંઈ નહિ	કંઈ નહિ
દ્વિતીયા કે	સ, લા, તેં	સ, લા, તેં, નાં
તૃતીયા સે, કરકે, દ્વારા	નેં, શીં, એં	નીં, શીં, હીં, ઈં
ચતુર્થી કે, લિયે	સ, લા, તેં	સ, લા, તેં, નાં
પંચમી સે	હૂન, બીન	હૂન, બીન
ષષ્ઠી કા, કે, કી	ચા, ચી, ચેં	ચા, ચી, ચેં
સપ્તમી મેં, પર, તક	ત, આં, ઈં	ત; આં, ઈં

અંગ—વિલક્ષિતના પ્રત્યય ગ્રહણ કરવા અંગ બનાવવું પડે છે. પ્રત્યયના સંબંધમાં પ્રકૃતિનું રૂપ અંગ કહેવાય છે. ઓકારાન્ત શબ્દના અન્ત્ય ‘ઓ’નો ‘આ’ થઈ આકારાન્ત અંગ બને છે તેને વિલક્ષિતના પ્રત્યય લાગે છે. બહુવચનમાં એ આકારાન્ત અંગનેજ પ્રત્યય લાગી બહુધા એકવચનના જેવુંજ રૂપ થાય છે; અથવા તો આકારાન્ત અંગ પર બહુવચનનો ‘ઓ’ પ્રત્યય લાગી તેને વિલક્ષિતના પ્રત્યય લાગે છે. ઉંકારાન્ત નપુંસકલિંગના શબ્દોમાં પણ એકવચનમાં અન્ત્ય ‘ઉં’નો ‘આ’ થઈ આકારાન્ત અંગ બને છે, તેને વિલક્ષિતના પ્રત્યય લાગે છે. નપુંસક બહુવચનમાં ‘ઉં’નો ‘આ’ થાય છે અને ‘આ’ પ્રત્યયના અંગને વિલક્ષિતના પ્રત્યય લાગે છે.

આકારાન્ત અંગ બાહિ કે બાહિંમાંનો હિ કે હિં લોપાઈ થયું છે.

ઓકારાન્ત અને ઉંકારાન્ત નપુંસકલિંગના શબ્દ સિવાય બધા સ્વરાન્ત તેમજ વ્યંજનાન્ત શબ્દમાં લાગતા પ્રાતિપદિકનેજ વિલક્ષિત લાગે છે; ખાસ અંગની જરૂર નથી.

છોકરો પું		છોકરું નપું	
એ૦ વ૦	બ૦ વ૦	એ૦ વ૦	બ૦ વ૦
૧લી છોકરો	છોકરા	છોકરું	છોકરાં
૨જી છોકરો-રને	છોકરા- છોકરાને- છોકરાઓને	છોકરું- છોકરાને	છોકરાં- છોકરાંને છોકરાંઓને
૩જી છોકરાઓ- છોકરે	છોકરાઓ છોકરાઓએ	છોકરાઓ- છોકરે	છોકરાંઓ- છોકરાંઓએ
૪થી છોકરાને	છોકરાને - છોકરાઓને	છોકરાને	છોકરાંને- છોકરાંઓને
૫મી છોકરાથી- થકી	છોકરાથી-થકી છોકરાઓથી- થકી	છોકરાથી- થકી	છોકરાંથી- થકી છોકરાંઓથી- થકી

એ૦ વ૦	બ૦ વ૦	એ૦ વ૦	બ૦ વ૦
દટ્ટી છોકરાનો- ની-નું	છોકરાનો-ની-નું છોકરાઓનો- ની-નું	છોકરાનો- ની-નું	છોકરાનો- ની-નું છોકરાઓનો- ની-નું
૭મી છોકરામાં	છોકરામાં- છોકરાઓમાં	છોકરામાં	છોકરામાં- છોકરાઓમાં

ખીજા શબ્દોમાં ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે ખાસ અંગ નથી-નદીને; દાસીથી; ગામમાં; વિપત્તિએ; ગુરુનું; વગેરે.

અન્ય આર્ય ભાષાઓમાં અંગ—હિંદીમાં એકવચન ને બહુવચનનાં અંગ બુદ્ધાં થાય છે. બહુધા એકવચનમાં ખાસ અંગ થતું નથી; મૂળ શબ્દનેજ પ્રત્યય લાગે છે; જેમકે,

શબ્દ બાલક પું.—બાલકકો (દ્વિ. કે ચ.)

મૈસ સ્ત્રી.—મૈસમેં-પર (સ૦)

દાદા પું. દાદાસે (ત., પ.)

વિટિયા સ્ત્રી.—વિટિયા, વિટિયાને (પ્ર.)

મુનિ પું.—મુનિકા-કે-કી (પ.)

પણુ લડકા પું.—લડકેને (પ્ર.); લડકેસે (ત., પ.);

લડકેમેં-પર (સ.)

બહુવચનમાં અંગને અન્તે બહુધા 'ઓં' થાય છે; જેમકે,

શબ્દ બાલક—બાલકોંસે-કરકે (ત.)

મૈસ—મૈસોંકો-લિયે (ચ.)

લડકા—લડકોંસે (પ.)

દાદા—દાદાઓંમેં-પર (સ.)

વહૂ સ્ત્રી.—વહુઓંકા-કે-કી (પ.)

બકરી સ્ત્રી.—બકરિયોંકો (દ્વિ.)

મરાઠીમાં ઘણાં અંગ કરવાં પડે છે. એ અંગને મરાઠી વ્યાકરણમાં સામાન્યરૂપ કહે છે.

શબ્દ	અંગ-વિભક્તિ	શબ્દ	અંગ-વિભક્તિ
ઘોડા	ઘોઙ્યાને (૮.)	કેઠ	કેઠીસ (દ્વિ., ચ.)
દેવ	દેવાને (૮.)	લાહૂ	લાહૂવાસ
ઘર	ઘરાસ (દ્વિ., ચ.)		લાહવાસ (દ્વિ., ચ.)
દહીં	દહ્યાસ (દ્વિ., ચ.)		

એકવચન ને બહુવચનનાં અંગ પણ બુદ્ધિ હોય છે:—

શબ્દ	એ. વ. તું અંગ	૩૫	બ. વ. તું અંગ	૩૫
બાયકો	બાયકો	બાયકોસ-લા (દ્વિ., ચ. એ. વ.)	બાયકાં	બાયકાંની (૮. બ. વ.)
ઘર	ઘરા	ઘરાને-શીં (૮. એ. વ.)	ઘરાં	ઘરાંત (સ. બ. વ.)
સાસૂ	સાસૂ- સાસ્વે	સાસૂસ-લા સાસ્વેસ-લા (દ્વિ., ચ. એ. વ.)	સાસૂં- સાસ્વાં	સાસૂંચા- સાસ્વાંચા (૫. બ. વ.)

સિંધીમાં પણ મરાઠીની પેઠે અનેક અંગ થાય છે. ગુજરાતીની પેઠે સાતમી-ના એકવચનનો પ્રત્યય 'એ' છે. બંગાળી ને ઉત્કલીમાં પણ 'એ' પ્રત્યય છે.

ઉત્કલી પુરે (પુરમાં); ગોપે-ગોપરે-ગોપઠારે (ગાપમાં)

બંગાળી-ક્રોધે (ક્રોધમાં); મયે-મયેતે (ભયમાં)

આકારાન્ત પછી ય ઉમેરાય છે:-ઘોડાય (ઘોડામાં)

મરાઠીની પેઠે પંચમીમાં 'ઈ' પ્રત્યય છે-ઘરીં (ઘરોમાં); હુથીં (હાથોમાં)

અનેક પ્રત્યયો-ગુજરાતીમાં નકામા વિભક્તિના પ્રત્યયો એક પર એક વાપરવાનો ધણો પ્રચાર છે, જેમકે,

દહાડાથી-દહાડેથી; છોકરામાં-છોકરાનામાં; એથી-એનાથી.

પછી અંગ તરીકે-પ્રાકૃત ને પાલીમાં પછી અંગ બની તેના પર પ્રત્યયો લાગી બીજાં રૂપો થાય છે.

૧. મમ ઉપરથી મમાઈ-મમણ (તૃ. એ. વ.); મમાહિંતો-મમત્તો-મમાઓ-મમાડ-મમા-મમાહિ (પશ્ચ. એ. વ.); મમાસુંતો-મમેસુંતો-મમત્તો-મમાઓ-મમાડ-મમાહિ-મમેહિ (પશ્ચ. બ. વ.); મમાણ-ણં (ષ. બ. વ.); મમે-મમમ્મિ-મમાઈ (સ. એ. વ.); મમસુ-સું-મમેસુ-સું (સ. બ. વ.).

પ્રાકૃતમાંથી ચતુર્થી જતી રહી ને તેનું સ્થાન ષષ્ઠીએ લીધું. આથી મૂળ ષષ્ઠીનું ૩૫ નબળું પચું ને તે સામાન્ય ૩૫ તરીકે વપરાયું.

વિભક્તિપ્રત્યયોની વ્યુત્પત્તિ-વિભક્તિના પ્રત્યયો સ્વતન્ત્ર શબ્દના-સર્વનામના અવશેષ છે; જેમકે,

एन, आग, अस्य, आत्-आ प्रत्ययो सर्वनामना अवशेष छे. प्रथमा ऐकवचननो स् प्रत्यय दर्शक सर्वनामनो अवशेष छे. त्रीक ने दँठिनमां ऐ प्रत्यय साधारण छे. ञ्दमां ऐ प्रत्यय लोपाँठि अन्त्य स्वरमां डेरङ्कार थयो छे.

વિભક્તિ સેળભેળ-પ્રાકૃતમાં જુદા જુદા વિભક્તિના પ્રત્યયો સેળભેળ થવા લાગ્યા. ચતુર્થી જતી રહી, તેને બદલે ષષ્ઠી વપરાતી થઈ. પ્રથમા ને દ્વિતીયાનો ભેદ જતો રહ્યો. પ્રાકૃતમાં નામનાં પ્રથમા ને દ્વિતીયાનાં બહુવચનનાં ૩૫૦ બહુધા સરખાં છે. અપભ્રંશમાં આ સાદૃશ્ય એ જે વિભક્તિનાં એકવચનને પણ લાગુ પડ્યો. આથી દેશી ભાષાઓમાં એ જે વિભક્તિનાં એકવચન સરખાં છે. બીજી વિભક્તિમાં નવો પ્રત્યય ઉમેરાતો થયો છે, તે આગળ સમજાશે કે ચતુર્થીનો કે ષષ્ઠીનો છે.

સંસ્કૃતાદિ વિભક્તિપ્રત્યયો-નીચે સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, ને જૂની ગુજરાતીના વિભક્તિપ્રત્યયો આપ્યા છે.

સંસ્કૃત પ્રત્યયો

	ए. व.	ब. व.		ए. व.	ब. व.
प्र०	स्	अस्	प.	अस्	भ्यस्
द्वि०	अम्	"	ष.	अस्-स्य	आम्-नाम्
तृ०	आ	मिस्	स.	इ-स्मिन्	सु
च०	ए-य	भ्यस्			

અપભ્રંશમાં વિભક્તિપ્રત્યય

	એ. વ.	બ. વ.
પ્ર०	નથી; उ, ओ, आ उ-उं (नपुं.)	નથી; आ, हो, ओ, उ, ए; आइं (नपुं.)
દ્વિ०	નથી;	નથી;

	એ. વ.	બ. વ.
દ્વિ०	૩, ઓ, આ ૩-૩ં (નપું.)	આ, ઓ, ૩, એ; આઈં (નપું.)
તૃ०	૯, ઇં, ૯ણ	હિં, ૯
પ०	હે, હૂ, હં	હું
ષ०	હે, હો, સુ, સ્સુ	હૈં, હું
સં	હિ, હું, હિં, ઇ, ૯	હિં, સુ

જૂની ગુજરાતીમાં વિભક્તિપ્રત્યય

- પ્ર. કંઈ નહિ, ઉ
 દ્વિ. " " "
 તૃ. ઈ, ઈં
 ચ. નઈ
 પ. તઉ, તું, હુંતઉ; હૂંતઉ, હૂંતી (હુંતી), થઉ,
 થકઉ, થિકા, થિકુ
 ષ. તણ, સ, હ, ચા-ચી,
 નો-ની, ક, ર,ણી,
 લા, તણઉ, નઉ
 સ. ઈ, ઈં, કિહિ

પ્રથમા—સંસ્કૃતમાં પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય સ્ છે. તેનો અકારાન્ત નામમાં વિસર્ગ થઈ, વિસર્ગનો ૩ થઈ, સંધિનિયમ પ્રમાણે બ ને ૩ મળીને ઓ થાય છે; જેમકે રામો વ્રજતિ. આ ઓકારાન્ત ૩પ ધણું જેવામાં આવ્યાથી પ્રાકૃતમાં ઓ પ્રત્યય દાખલ થયો. અપભ્રંશમાં ઓનું ૩, ૩ં થયું. સ્વાર્થિક ક પ્રત્યાન્ત નામનો ક્ અપભ્રંશમાં લોપાય છે અને તેમાંના બનો ૩ં થાય છે. ગુજરાતી ને મારવાડીમાં બ૩ નો ઓ થયો છે; જેમકે 'બકરો.'

સં० ગાહિત:	અપ० ગાહિ૩
„ ગાહિતમ્	„
„ ગાહિતકમ્	„ ગાહિ૩ં
„ ભગ્નકમ્	„ ભગ્ન૩ં
„ નાથિત:	„ નાથિ૩

કાન્દ૦ પ્ર૦—

રીસાવીઉ મૂલગુ પ્રધાન કરી પ્રતિજ્ઞા નીમ્યું ધાન ॥ ૧. ૧૪

રીસાવીઉ-રિસાવ્યો. (પુંમાં છે.)

નીમ્યું-નપુંમાં છે.

ઝિણિ જમુનાજલિ ગાહીંગિ (ગાહું નપું.) ॥ ૧. ૩

મુગ્ધખોધ ઔકિતકમાંના દાખલા—

(અ) ચન્દ્ર ઝિગધ; જીવ સુખ પામધ; શિષ્ય પૂછધ.

(આ) મૈતુ નાયધ (મૈત્ર); ધર્મ સુખ તધ કારણિ હુધ.

ચૈતુ લોક સિઉં (સાથે) વાત કરધ.

ચૈતતણુઉં ધનું (ધન) ગામિ છધ.

દ્વિતીયા—સંસ્કૃતમાં ને પ્રાકૃતમાં સામાન્ય રીતે પ્રથમા ને દ્વિતીયાનાં બહુવચનનાં રૂપ સરખાં છે. પ્રાકૃતમાં ને અપભ્રંશમાં બહુધા પ્રથમા ને દ્વિતીયાનાં બંને વચનનાં, રૂપ સરખાં છે. પ્રસયનો બહુધા લોપ થાય છે.

અપ્રત્યય દ્વિતીયા—

કાન્દ૦ પ્ર૦માંના દાખલા:—

તે તેડી પૂછ્યા સૂરતાણિ ॥ ૨. ૧૧

તે તેડી=તેમને તેડી

મોટે રાજિ લાજ અહ્લ આવી ॥ ૨. ૭૬

અહ્લ=અમને

મુગ્ધખોધ ઔકિતકના દાખલા—

વાત કરધ; તપ કરધ; ગુરુ-તણુઉં વચન હઉં સાંભલઉં; શાસ્ત્ર પઠતઉ (પઠતો).

સપ્રત્યય દ્વિતીયા—

પ્રસયવવાળું રૂપ દાખલ થયું સારે મૂળ પ્રથમાના જેવુંજ રૂપ દ્વિતીયાનું હતું. 'ઉ' પ્રસય પ્રથમા ને દ્વિતીયા બંનેનો છે.

મુગ્ધબોધ૦—

ચૈતુ કટુ કરઇ (કટ=સાદડી); સંસારુ તરઇ (સંસાર); ગુરિ
અર્થુ કહતઇ (ગુરુ અર્થ કહતે સતે-સતિ સતમી; અર્થુ=
અર્થ); કિમું ખેડતઉ ? હુલુ (હળ).

‘ને’ પ્રત્યય--ખીજી વિભક્તિનો ‘ને’ પ્રત્યય ખરૂં જ્ઞેતાં પછીના
પ્રત્યયનું રૂપાન્તર છે. ‘ને’ પ્રત્યય ચોથી વિભક્તિનો પણ છે.

મુગ્ધબોધ૦—

ઇકાર-નઈં બોલિવઇ (ઇકારને બોલતાં).

બાષાશાસ્ત્રી ખીમ્સ એ પ્રત્યય ‘લગી’ માંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. મરાઠીમાં
લા પ્રત્યય દ્વિતીયા ને અતુર્થીનો છે. એનું પ્રાચીન રૂપ ‘લાગુનિ-લાગી’ છે.
નેપાળી ‘લાઈ’ એની સાથે સંબન્ધ છે. લગ્-લાગવું, એ ધાનુ પરથી એ શબ્દ
આવ્યો છે. હિંદીમાં સાદામાં સાદું રૂપ ‘લગ’, ‘લગી’ છે. ‘લ’ ને ‘ને’ સહૈવાઈથી
બદલાય છે; તેથી હિંદીમાં કેટલીક ગ્રામ્ય બોલીમાં ‘લેં’નું ‘નેં’ કે ‘ને’ થાય છે
અને તે ચોથીમાં વપરાય છે. ‘લગિ’ એ કૃદન્તરૂપની સાથે ‘ને’ પ્રત્યય જોડાયલો
છે. ‘લગિ’નું ‘લઈ’ થઈ ‘લે’, ‘નૈ’, અને ‘ને’ થયું છે.

‘લગુન’ ઉપરથી ‘ગ્’ લોપાઈ ‘લ્’નો ‘ન્’ થઈ પંજબીમાં ખીજી વિભક્તિનો
પ્રત્યય ‘નું’ થયો છે.

અંગાળીમાં ‘લ્’નો ‘ર્’ થઈ ખીજીનો પ્રત્યય ‘રે’ થયો છે.

આવું બાષાશાસ્ત્રી ખીમ્સનું મત છે. ડૉ. ભાંડારકર એ મતના નથી. તેઓ
ધારે છે કે ષષ્ઠી તેમજ દ્વિતીયા ને અતુર્થીના પ્રત્યય અપભ્રંશ ‘તણ’ પરથી આવ્યા
છે. તણે (તણની તૃતીયા) પરથી ણ લોપાઈ, અનુનાસિકની અસર પૂર્વ સ્વર પર
થઈ તણે થયું છે દેવેણનું દેવેં થાય છે તેમ). પછી ત લોપાઈ નેં (મૂળ સંસ્કૃત
તન પ્રત્યય છે-સાચંતન, અઘતન, પુરાતન, વગેરેમાં છે તે) થઈ અનુસ્વાર
લોપાઈ ને થયું છે.

ડૉ. ભાંડારકરનું ધારવું ખરૂં લાગે છે. મુગ્ધબોધ૦ માં નીચે પ્રમાણે છે:—

ગુરુ-તણુઉ વચન (ગુરુ-તણું)

એ બિહુઇ-નઇ યોગિ (એને યોગે-એના યોગમાં)

વર્ગ-તણા ત્રીજા અક્ષર રહિં પદાન્તિ (પદાન્તે વર્ગના ત્રીજા
અક્ષરને બદલે)

અન્યાદિક-નઉ યોગ (અન્યાદિકનો યોગ)

જે કર્તા-નઉ અથવા કર્મ-નઉ આધાર હુધ તે અધિકરણ.

આમ, તણઉ-નઉ સમાન અર્થના છટ્ટીના પ્રત્યય છે; તે પરથી 'ના-ની-નું' એ પ્રત્યયોનો સંબંધ સં. તન, પ્રા. તણ સાથે ખુલ્લો જણાય છે. ખીજ ને ચોથી વિભક્તિનો પ્રત્યય 'ને' સમાન છે. પ્રાકૃતમાં ચોથી વિભક્તિનું સ્થળ છટ્ટીએ લીધું છે, તે વ્યાપક અર્થમાં વપરાય છે. ચોથીના અર્થમાં છટ્ટી વપરાય છે.

વિવેકિઉ મોક્ષ-નઇ કારણિ ખપઇ (વિવેકી મોક્ષને કારણે યત્ન કરે છે.) મુખ્યં

મોક્ષ-નઇ કારણિ-મોક્ષને કારણે, મોક્ષને કાજે, મોક્ષને માટે.

આ કારણથી 'ને' પ્રત્યય તેમજ છટ્ટીના પ્રત્યય 'ના-ની-નું' સં. તન, પ્રા. તણ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે એ યુક્ત લાગે છે.

૩૦ ટેસિટોરિ 'ને' પ્રત્યય 'કન્હઇ' પરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. 'નઇ', 'નિં', 'નિ' એ 'ને'નાં પ્રાચીનરૂપ છે. 'કન્હઇ' (કને=પારો) એ અપભ્રંશ કર્ણાહિં પરથી આવ્યું છે ને તે સં. કર્ણ શબ્દ ને સક્ષમીના પ્રત્યય સ્મિન્ પરથી થયું છે.

'નિમ વાટભૂલા-નઇ કોઇ એક વાટ દેખાડઇ.' 'નઇ' ને 'કન્હઇ'ના વણખરા અર્થ ને રચના એકજ છે, માટે 'નઇ' એ 'કન્હઇ' પરથીજ આવ્યું છે એમ ૩૦ ટેસિટોરિનું મત છે. મારવાડીમાં 'કનઇ' ને 'નૈ'-'નઇ' છે. 'આવ્યા રા-કન્હિ'-'આવે સ્થળે 'કન્હિ'ને બદલે 'નઇ' વપરાશે નહિ; માટે એ મત યુક્ત નથી.

પંજબી, ગુજરાતી, ને રાજસ્થાનીમાં ખીજ ને ચોથીનો પ્રત્યય છટ્ટીના પ્રત્યયને સાતમીનો પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે. રાજસ્થાનીમાં ચતુર્થીનો પ્રત્યય ને કે 'નૈ' છે; માળવીમાં 'ને' અને જયપુરી, મારવાડી, ને મેવાડીમાં ન છે.

તૃતીયા—સંસ્કૃતમાં તૃતીયા એકવચનનો પ્રત્યય એન છે. એ ઉપરથી ન લોપાઈ, મરાઠીમાં, અનુનાસિકને લીધે પૂર્વ સ્વર પર અનુસ્વાર થઈ ં થયો છે. ગુજરાતીમાં 'એ' થયો છે, અનુસ્વાર જતું રહ્યું છે; સર્વ-નામમાં અનુસ્વાર રહ્યું છે; જેમકે, 'મૈ', 'તૈ.'

તૃતીયા સાથે ખીજ શબ્દની જરૂર—ગુજરાતીમાં તેમજ મરાઠી ને બંગાળીમાં ત્રીજ ને સાતમીનો પ્રત્યય એક છે; તેથી તૃતીયામાં તેમાં તેના રૂપની સાથે ખીજે શબ્દ વાપરવાની જરૂર પડી.

ગુજૃ—તાવે કરીને તે રાજ તવાતો જ્ય છે.

મરાઠીમાં કહ્ન, કહ્ન, વગેરે શબ્દો વપરાય છે; જમકે,

શહેં કહ્ન; બાળે કહ્ન; પુરુષાં કહ્ન

અંગાળી—નવ દલે કરિ (નવાં પાંતરાં વડે)

ઉત્કલી ને અંગાળીમાં અહુજ થોડા વિભક્તિના પ્રત્યય છે. અંગાળીમાં તૃતીયાને અદલે પ્રયોગમાં કર્તૃક, કરણક, દ્વારા, વગેરે શબ્દ વપરાય છે. ઉત્કલીમાં પણ તૃતીયાને અદલે 'દ્વારા'નો પ્રયોગ થાય છે.

એવડો પ્રત્યય—ગુજરાતીમાં સર્વનામને લાગતો 'ણે' પ્રત્યય એવડો તૃતીયાનો પ્રત્યય છે.

'ણે' માંનો 'ણ' એન, એન પરથી એ લોપાઈ આવ્યો છે અને 'એ' એન-માંનો ન લોપાઈ આવ્યો છે. 'એ' ('મેં', 'તેં' માં 'એ' છે) માં મરાઠીની જેડે જૂની અસર પૂર્વના સ્વર પર થઈ તે પર અનુસ્વાર થયું છે.

જૂની ગુજરાતીના દાખલા નીચે આપ્યા છે:—

કાન્હ૦ પ્રખંમાંથી—

ઇ તિજ્યા પાતસાહુઇ પરધાન । ૧.૨૮ (પાદશાહે)

એક દુર્ગ મધ પ્રાણિ લીઉ । ૩.૨ (મેં)

ઇ રાઉલ ભણુઇ 'વીર આક્રણીઇં આપણુપૂં મ વખાણિ' ।

(આપણે)

એક ઊંધાડા વસ્ત્રવિહીણ; ભૂખઇ કરી એક યાઇ ખીણ

(ભૂખે કરીને)

મુખં માંથી—

ઇ જીવ ધર્મિઇં સંસાર તરઇ. (ધર્મે)

આવકિઇં દેવ પૂજિઉ. (આવકે, ભક્તે)

શિષ્યિઇં પઠિતઉ હઉ સાંભલઉ. (શિષ્યે પઠિતું-પઠાતું હું સાંભળું.)

એ ત્ર-થ સુખિઇં પઠાયઇં. (સુખે પઠાય-પડી શકાય.)

ઇ કિસિઇં તરઇ? ધર્મિ (ધર્મે).

ભાલણુ-કાદમ્બરીમાંથી—

ઇ આક્રણીઇ પડિઆં ફલ ઉતમ; પૂરણુ ભરિઉં પાત્રા કડ૦૧૪

(પોતાની મેજે, આપણે)

તેહિ સાથિ ગ્યુ આકાશિ હૂં જ્ઞેઘ નિ થઈ નિરાશ । કક૦૧૯
(તેહિ=તેહ-ઇ, તૃતીયા, સંસ્કૃત રચના, સહની સાથે સંસ્કૃતમાં
તૃતીયા આવે છે તેમ)

અતુર્થી—ખીજનો ને ચોથીનો પ્રત્યય એકજ છે. જૂની ગુજરાતી-
માંના થોડાક દાખલા નીચે આપ્યા છે:—

મુગ્ધંમાંથી—

જેહ વસ્તુ-નઈં પરિત્યાગ સૂચીઘ. (જે વસ્તુને { માટે } પરિત્યાગ
સૂચવાય છે.)

વિવેકિઉ મોક્ષ-નઈં કારણિ ખપઘ. (મોક્ષને કારણે)

દાનવાચક ક્રિયાપદ પછી ચોથીના અર્થમાં પછીવાચક 'રહઈં'
વપરાય છે; જેમકે,

જેહ રહઈં દાન દીજઘ. (જેને દાન અપાય છે.)

પંચમી—સંસ્કૃતમાં તદ્ સર્વનામનું સપ્તમીનું એકવચન તસ્મિન્ થાય છે.
એ ૩પ પરથી પ્રાકૃત ને અપભ્રંશનું ૩પ 'તાર્હિં' થયું છે. આમાંના 'હ્' મહા-
પ્રાણની અસરથી 'ત્' અલ્પપ્રાણનો 'થ્' મહાપ્રાણ થઈ 'થી' ૩પ થયું છે.
મૂળ સપ્તમીનો અર્થ હતો તે પંચમીનો થયો છે.

હિંદીમાં સે પ્રત્યય છે, તેનો અર્થ 'સાથે' થાય છે અને તે સમમ્ પરથી
આવ્યો છે. જૂનું ૩પ સૌં હતું.

સિંધીમાં 'સાં,' 'સૈં,' છે. ગુજરાતીમાં 'શું,' 'શે' કવિતામાં વપરાય છે તે
આની સાથે સંબંધ જણાય છે.

અંગાણીમાં પાંચમીનું ૩પ નથી, તેને બદલે 'હરતે', 'હોરતે' વપરાય છે. એ
મૂળ વર્તમાન કૃદન્તની સપ્તમી છે.

અપભ્રંશમાં હોન્તઝ (વર્તમાન કૃદન્ત ભવન્) ૩પ પંચમીના અર્થ-
માં વપરાય છે; જેમકે,

જહાં હોન્તઝ આગદો (યતઃ ભવન્ આગતઃ—જ્યાંથી થતો આવ્યો.)

તહાં હોન્તઝ આગદો (ત્યાંથી થતો આવ્યો.)

કહાં હોન્તઝ આગદો (ક્યાંથી થતો આવ્યો?)

તુમ્હહં હોન્તઝ આગદો (તમારી પાસેથી થતો આવ્યો.)

મહુ હોન્તઝ ગદો (મારી પાસેથી થતો ગયો.)

મજ્ઞ-જ્ઞ હોન્તઽ ગદો (મારી પાસેથી થતો ગયો.)

અમ્હં હોન્તઽ આગદો (અમારી પાસેથી થતો આવ્યો.)

ઉપલા દાખલા હેમચન્દ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાંના છે. એ હોન્તઽ ઉપરથી થયલું 'હુંતુ' રૂપ પંચમીના અર્થમાં જૂની ગુજરાતીમાં મળે છે.

કાન્હ૦—માંથી—

'પાટણુ હુંતુ ખાન તેડાવુ,' ઇમ બોલઇ સુરતાણુ । ૨. ૭૮

(પાટણુથી)

તઉ, તુ, થઉ, થકઉ, હુંતઉ—આ જૂના પ્રત્યયો છે.

મુગ્ધ૦—માંથી

તારા-તઉ; તારા-થઉ; તારા-થકઉ; તારા-હુંતઉ=તારાથી
વૃક્ષ-તઉ પાન પડઇ (વૃક્ષથી).

દાન-તઉ-હુંતઉ-થઉ-થકઉ=દાનથી

જેહુ-તઉ-હુંતઉ-થઉ-થકઉ=જેથી

'દેવાલા-તુ પાછઉ વલિઉ હૂતુ' (દેવળથી પાછો વળ્યો હતો;
'હૂતુ' વર્ત૦ કૃ. છે). નીચેનો ઉલ્લેખ હેમચન્દ્રના 'યોગશાસ્ત્રની જાયા'માંથી
ડા. ટેસિટોરિ આપે છે.

'કર્મક્ષય આત્મજ્ઞાન હુંતી હુઇ' (આત્મજ્ઞાનથી થાય છે).

'મરણુ હુંતઉ રાખિઉ' (મરણુથી રાખ્યો-ખ્યાવ્યો).

('પદ્ધિશતક'માંથી)

હિંદીમાં પંચમીના જૂના પ્રત્યયો તેં, તે, થી હતા. પંજાબીમાં તે છે.
સંસ્કૃત તસ્ પરથી પ્રાકૃત તોદ્વારા 'તેં' ને 'તઉ' આવ્યા છે.

'થઉ,' 'થકઉ' એ જૂના પ્રત્યયો પરથી 'થી,' 'થકી' આવ્યા છે. 'થકા,'
'થકી,' 'થકુ,' એ વિકારી રૂપ છે. 'થઉ' એવું જૂનું રૂપ છે તે સ્થિત:-થિઽ પરથી
આવી શકે છે. આ કારણથી 'થી' ને 'તાર્હિં' પરથી વ્યુત્પન્ન કરવાને બદલે, એવું
પૂર્વ રૂપ 'થઉ' હોવાને લીધે 'સ્થિત' પરથી વ્યુત્પન્ન કરવું વધારે યુક્ત છે.*
'હુંતઉ' માંનો 'હું' લોપાઈ 'હૂ' મહાપ્રાણથી 'ત્' નો 'થ્' થઈ 'થઉ' થઈ શકે છે
એમ ડૉ. ટેસિટોરિ કહે છે. વળી 'થી' એ સમચન્ત વર્ત૦ કૃદ૦ 'હતિઇ'વું

* ડા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ પ્રકાશિત બાલણકૃત 'કાદમ્બરી'નું ટિપ્પણુ
જુઓ, પૃ. ૧૭૫.

સંક્ષિપ્ત રૂપ છે; તેમજ 'થઈ' (અવ્યય ભૂ. કૃ.) પરથી પણ 'થી' થઈ શકે એમ ડૉ. ટેસિટારિ બેત્રણ રીતે વ્યુત્પત્તિ આપે છે. 'હોન્તઉ' એ વર્તન કૃં પંચમીના અર્થમાં અપઠમાં વપરાયો છે તેથી તે પરથી કાઠેલી વ્યુત્પત્તિ સ્થિત: પરથી ઉપજવેલી વ્યુત્પત્તિ કરતાં એક રીતે ઠીક લાગે છે. ખીજી વ્યુત્પત્તિઓ ઠીક લાગતી નથી. 'થકઉ' માં 'ક' સ્વાર્થવાચક છે અને તે સં. અકચૂ પ્રત્યયની પેઠે 'ટિ'ની-અન્ય એકાચૂની-પૂર્વે આવ્યો છે.

ભાલણ—

નીડ થકુ તવ પડયુ નીસરી, શીયાણિ કે લીધુ હરી. પૃ. ૨૯
આમાં 'થકુ' વિકારી છે. સ્થિત:—થિઓ-થિઉ-થઓ-થઉ-થકઓ-થકઉ-થકો-થકુ.

ડી ('થી' ને ઠોકાણે જૂનો પ્રત્યય)

દીસિ અગાસિ તાવડિ દાઝઈ (તાપથી). કાન્હ૦ ૧. ૧૫૨

પછી—આર્ય દેશી ભાષાઓમાં પછી વિશેષણવિભાજિત છે. એના પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે:—

હિંદી	પંજાબી	સિંધી	બંગાળી	ઉર્ધ
કા, કે, કી	દા, દે, દી	જો-જી	એર	અર
મરાઠી		ગુજૃં	માળવી ને મારવાડી	
ચા, ચી, ચે		નેા-નીનું	રો-રા-રી	

વળા હિંદીમાં 'કર' ને ગુજરાતીમાં 'કેરો-કેરી-કેરું' વપરાય છે.

આમાં હિંદી પ્રત્યય કા મૂળ કૃત-કૃત પરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે.

તુલસીદાસમાં 'કર' ધાણું સામાન્ય છે.

કપિકર વચન સપ્રેમ સુનિ (કપિનું)

સજ્જકર આજુ સુકૃત ફલ વીતા (સર્વનું).

કર—સંસ્કૃતમાં કર=કરનાર છે; શ્રેયસ્કર, યશસ્કર, વગેરેમાં એ કર (કૃ ધાતુ પરથી) છે. એ પરથી 'કર'નો અર્થ 'લગતું' થયો. મરાઠીમાં કર છટ્ટીના અર્થમાં વપરાય છે—ચિપલ્લનકર, પૂર્ણકર, અગરકર.

કાર—કરની પેઠે કાર પણ સંસ્કૃતમાં વપરાય છે. કુમ્મકાર, લોહકાર, સુવર્ણકાર વગેરેમાં કાર છે.

કારનો ક્ લોપાઈ આર રહ્યો, તે હિંદીમાં તુમ્હારા, હમારા, ગુનરાતીમાં 'તમારા', 'અમારા', 'તારા', 'મારા'માં જ્વેમાં આવે છે.

કેરો-કેરી-કેરૂં—આ રૂપો હિંદીમાં પણ જ્વેમાં આવે છે.

—'દિષ્ટિ ચાહુવાન કેરી'

'અંધા કેરી લાકડી હું દુર્બળનું ધન

અંપક કેરો બેટડો * * * સામળ-પન્નાવતી

કેર કાર્ય પરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. જેમ આશ્ચર્યનું પ્રાકૃતમાં અચ્છેર થાય છે, તેમ કાર્યનું 'કેર' થાય છે. કાર્ય=નું કામ, તેને લગતું કંઈ, એમ એમાં ષષ્ટીનો અર્થ રહેલો છે.

અપભ્રંશમાં કેર સંબંધવાચક પ્રત્યય તરીકે વપરાય છે ('કેર દ્વદમથે' ॥ ષઙ્માષા૦ ૨૧૧૮). તુમ્હકેરો, અમ્હકેરો—તમારો, અમારો. કેરનો ક્ લોપાઈ એર થાય છે. હિંદીમાં તેરા, મેરામાં એર પ્રત્યય છે.

કરમાંનો ક લોપાઈ મારવાડીમાં રો, રા, રી થયા છે.

હત્કલીમાં છટ્ટીનો પ્રત્યય એકવચનમાં અર ને બહુવચનમાં કર છે. બંગાળી માં સર્વનામમાં કર હતો. હુહ કેટલેક સ્થળે કાર વપરાય છે.

મરાડી પ્રત્યયો ચા, ચી, ચેં સંબંધાર્થક ત્યક્ પરથી આવ્યા છે. દાક્ષિણાત્ય, પાશ્ચાત્ય, પૌરસ્ય માં એ સંસ્કૃત ત્ય પ્રત્યય છે. નૃત્યતિનું નચ્ચદ્, સત્યનું સચ્ચ થાય છે, તેમ ત્યપરથી મરાડી પ્રત્યયો ચા-ચી-ચેં આવ્યા છે.

સિંધીમાં જો-જી છે તે સંબંધવાચક ચત્ (ચ) પરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. ચ પ્રત્યય દન્ત્ય, ધર્મ્ય, ઓષ્ઠ્ય, વગેરેમાં છે તેજ છે.

પંજાબીમાં દા-દે-દી, દાના ભૂ. ઙ્. દઅ (કૃત-કઅને સાદૃશ્યે) પરથી થયા બળાય છે.

ડાં. ટેસિટોરિ કહે છે કે ભાષાશાસ્ત્રીઓએ અત્યાર સુધી સં. તન પરથી અપ૦ તળડ વ્યુત્પન્ન કર્યું છે, પણ તે યુક્ત નથી. સાધારણ રીતે નામયોગીઓ નામ કે વિશેષણ હોય છે, તેનું તન નથી એ મુખ્ય વાંધો છે. માટે તળડ એ અપ્પણડ (આત્મન્ પરથી)નો આદિ અ લોપી તેમજ એક પ્ લોપી બીજાનો ત કરવાથી થઈ શકે છે (આત્માનું પ્રા.માં અપ્પા-અત્તા બંને થાય છે). આજ પ્રમાણે મરાડી ચા-ચી-ચેં પણ સં. કૃત્યક: અપ૦ કિચ્ચડ પરથી વ્યુત્પન્ન કર્યું છે.

ડાં. ટેસિટોરિની કલ્પના સ્વીકાર્ય નથી. 'અપ્પણડ' એ 'તન' જેવું સામાન્ય-સંબંધવાચક નથી.

અપભ્રંશમાં ષ્ઠીના એકવચનના પ્રત્યય સુ, સ્સુ, ને હો ને બહુવચનને પ્રત્યય હં ને ઇકારાન્ત ને ઉકારાન્ત પછી હું પણ છે. અકારાન્ત નામના સંસ્કૃત ષ્ઠીના એકવચનના પ્રત્યય સ્ય પરથી એ પ્રત્યયો વ્યુત્પન્ન થયા છે.

અપભ્રંશ—

મહુ કન્તહો બે દોસડા (મારા કાન્તના બે દોષ છે).

દશ્વ ઘડાવડ વણિ તરુહું સરણિહં પક્ર ફલાઈં ।

(દૈવ ધડે છે વનમાં તરુઓનાં શકુનોનાં-પક્ષીઓનાં પાકાં ફળ-દૈવ પક્ષીઓ માટે તરુઓનાં પાકાં ફળ ધડે છે).

જો ગુણ ગોવહ અપ્પણા પયડા કરડ પરસ્સ ।

તસુ હડં કલિ-જુગિ દુલ્લહહો વલિ કિજ્જડ સુઅળસ્સ ॥

(જે ગુણ ઠાંકે છે પોતાના, પ્રકટ કરે છે પારકાના, તેની હું કલિયુગમાં દુર્લભની, પૂલ કરું, સુજનની—જે પોતાના ગુણ ઠાંકે છે ને પારકાના પ્રકટ કરે છે તે દુર્લભ સુજનની હું કલિયુગમાં પૂલ કરું છું.)

આ પ્રત્યયોમાંના સ, હ જૂની ગુજરાતીમાં આવ્યા છે.

કાન્હ૦

સ તસ ધરણી ધરિ રાખી રાધ । ૧.૨૬

તાસ તણા ગુણુ વર્ણવૂં । ૧.૫ (બેવડી પછી)

હ કાન્હ તણુઈ સંપત્તિ ધરૂં જિરૂં મન્દ્રહુ ધરિ રિદ્ધિ । ૧.૯

સુંદર સહુકારહુ મંજરી કાકિલ બોલિ ચંચિ ધરી (બાલણુ-

કાદમ્બરી, ૩૩૦૬)

‘તણુ,’ ‘ઓ,’ ‘ક,’ ‘ર,’ ‘લા,’ ‘નો,’ ‘ણો’—

જૂની ગુજરાતીમાં આ પ્રત્યયો પણ માલમ પડે છે.

કાન્હ૦—

પદ્મનાભ પંડિત સુકવિ, વાણી વચન સુરજ્ઞ;

કીરતિ સોનગિરા તણી તિણિ ઉચ્ચરી સુચજ્ઞ । ૧.૪

સાચી વાત સુણી સુરતાણિ । ૧.૧૯

(સુરતાને તેની વાત સુણી)

બાણ દેસ દેવકર્ક પાટણિ દલ દેખન્તા આવ્યા । ૧.૭૭

(દેવને પાટણે, છટ્ટી સાથે સાતમી)

કિમ ગોહુર સાહિ દેવરાઈ, અક્ષિ એતલી આહિ ।

(ઘોર પ્રાન્તનો-ઘોરી મુસલમાન દેવરાજને-સોમનાથને કેમ પકડે એટલી અંગમાં આહ-ચિન્તા હતી.)

પીતલહુર વાજતાં પાગડાં । ૧.૧૯૦

(ખેવડી પછી—હ+ર)

આબ્યાં દર સુંદરલા તીર । ૩.૧૪૮

(સુંદર તળાવને તીર)

સાઈ કટક રાઉલુ લીઈં । ૩.૧૭૭ (રાજનું)

નો-ની-નું

સુરતાણુની વાણી સુણી ગ્યા પરધાન કાન્હડદે ભણી । ૧.૩૦

સોમનાથનું લિજ્જ ચડાવઉ । ૧.૯૮

ણા-ણી-ણું

આસણી ઊડી રજ । ૧-૧૯૦ (અશ્વની)

મુગ્ધમાં 'તણુઉ-ણુઉ'ના દાખલા માલમ પડે છે:—

તારા-તણુઉ; તારા-નઉ; ગુરુ-તણુઉ વચન

એ ખિહુધ-નધ યોગિ (પછી સાથે સમ્પ્રી, એઉને)

લિંગ છેદિલા શખ્દ-તણુઉં હુધ ([૬-૬માં] લિંગ છેદલા શખ્દનું

થાય છે).

ખરૂં નેતાં હિંદીમાં ઘોડે-કા (પછી) એ સમસ્ત શખ્દ નેવો છે. પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે ક્, ગ્, ચ્, જ્, ત્, દ્, પ્, ય્, ને વ્, એ વ્યંજનો અનાદિ અને અસંયુક્ત હોય ત્યારેજ લોપાય છે; પદનો આદિ હોય તો લોપાતા નથી. કા પ્રત્યય કૃત-કઅ પરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે એ ઉપર દર્શાવ્યું છે. કઅ એ પદ છે અને ક્ તેનો આદિભૂત વર્ણ હોવાથી લોપાયો નથી; અથવા લોપાયો નથી તેથી તે પદનો આદિભૂત છે એમ સમજવું. આથી ઘોડે-કા એ બે પદ છે. હિંદીમાં પછી સાહાયક શખ્દ ઉમેરવાથી થઈ છે.

એથી ઉલટું, ગુજરાતીમાં 'ઘોડાનો' એ એક શખ્દ છે. 'નો' તન-તળ પરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. એમાંનો ત્ લોપાયો છે તેથી તે પદનો આદિ નથી. આ રીતે 'ઘોડાનો' એ એકજ પદ છે. ગુજરાતીમાં છટ્ટી વિભક્તિ સાહાયક શખ્દથી નહિ, પણ પ્રત્યયથી થઈ છે.

સપ્તમી—ગુજરાતીમાં બે પ્રત્યય છે, ‘એ’ ને ‘માં’. ‘એ’ પ્રત્યય તૃતીયાનો પણ છે. તેની વ્યુત્પત્તિ ત્યાં દર્શાવી છે. ‘માં’ મધ્યે પરથી આવ્યો છે.

મધ્યનું મજ્જ કે મદ્દ થઈ તે પરથી માજ્જ કે માધ થઈ, માદ્ થઈ ‘મા’ કે ‘માં’ થયું છે.

પંચમી પણ સપ્તમીના અર્થમાં વપરાય છે (તસ્માત્-તહાં-તાં) તેથી પંચમ્યન્ત અપ૦ મજ્જહુંનું માહાં-મ્હાં-માં થઈ શકે.

હિંદી ને સિંધીમાં ‘મં’ પ્રત્યય છે. બૂની હિંદીમાં મધ્ય, મધિ, મદ્ધિ, મઙ્ગિ, મજ્જાર, માંહી, વગેરે રૂપો કવિતામાં વપરાયાં છે.

બંગાળી ને ઉત્કલીમાં છટ્ટી સાથે મધ્યે મૂટ્ટી સાતમી દર્શાવાય છે.

મરાઠીમાં અન્તર્ પરથી ત થયું છે; જેમકે ઘરાંત=ધરમાં.

અપભ્રંશમાં તેમજ બૂની ગુજરાતીમાં ઙ, ઙં પ્રત્યય માલમ પડે છે. અપભ્રંશમાં હિ-હિં પણ છે.

કાન્હ૦માંના દાખલા—

ચાલી દલ મુહુડાસિ આવ્યા । ૧.૫૧ (મોડાસામાં)

ગયણિ ન સૂઝઈ ભાણુ । ૧.૫૧ (ગગનમાં)

દીસિ અગાસિ તાવડિ દાઝઈ, રાતિં વાઈ ટાઢિ । ૧.૧૫૨

મુગ્ધ૦—

ચૈતુ ગામિ વસઈ (ગામમાં).

શખ્દ-નઈ છેહિ (શખ્દને છેડે)

મેધિ વરસતઈ મેર નાયઈ (સતિસપ્તમી).

ગોપાસિઈ ગાએ દોહીતીએ ચૈતુ આવિઉ.

(ગોપાને ગાએ દોહવાતે [છતે]—સતિસપ્તમી)

કિસઈ હુંનઈ (શું હુતે છતે?) ગાએ કિસિએ (ગાય શું હતી ત્યારે)? દુહીતીએ (દોહવાતી હતી ત્યારે).

પ્રકરણ ૧૫મું
કારકમીમાંસા

‘વિભક્તિ’ની અન્વર્થતા—પાણિનિ સુપ્ અને તિઙ્ ંનેને વિભક્તિ કહે છે. સુપ્ એટલે નામને જે પ્રત્યયો લાગે છે તે અને તિઙ્ એટલે ધાતુને કાળ અને અર્થના પ્રત્યયો લાગે છે તે. સુપ્ને નામિકી ને તિઙ્ને આખ્યાતિકી વિભક્તિ કહે છે. ‘વિભક્તિ’ એટલે વિભક્તતા, બુદ્ધાપણું. પ્રત્યયો બુદ્ધા બુદ્ધા અર્થમાં લાગે છે, માટે વિભક્તિ સંજ્ઞા પામે છે. વ્યાકરણના બીજા પારિભાષિક શબ્દોની પેઠે ‘વિભક્તિ’ શબ્દ અન્વર્થ છે.

કારકવિભક્તિ અને વિશેષણવિભક્તિ—નામ અને ક્રિયા-પદના પરસ્પર અન્વયથી વાક્ય બને છે, તેમજ આકાંક્ષા, યોગ્યતા, અને સંનિધિ વગર વાક્ય બનતું નથી એ વાત અગાઉ કહી છે. નામના ક્રિયાપદ સાથેના સંબંધને કારક કહે છે. કારક એટલે ક્રિયાની સાથે અન્વયી થવું તે. ‘કારક’ શબ્દનો મૂળ અર્થ ‘કરનાર’ થાય છે; પરંતુ ક્રિયાને ઉત્પન્ન કરનારજ કારક છે એમ સમજવાનું નથી. ‘કૃષ્ણુ પ્રાહ્મણુના પુત્રને માર્ગ પૂછે છે,’ આમાં પ્રશ્ન પૂછનારનોજ શબ્દ કારક છે એમ સમજવું નહિ. એમ સમજાયે તો ‘પુત્રને’ એટલે જેને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તેનો શબ્દ કારક નહિ થાય; કેમકે તેમાં ક્રિયાનું જનકત્વ નથી. આ કારણથી ‘કારક’નો અર્થ માત્ર ક્રિયાનો જનકજ નહિ પણ જેને ક્રિયાની સાથે અન્વય છે તે. ‘કૃષ્ણુ પ્રાહ્મણુના પુત્રને માર્ગ પૂછે છે,’ એમાં ‘પુત્રને’ પદનો અન્વય ‘પૂછે છે’ ક્રિયાપદ સાથે કર્મ તરીકે છે, માટે એ કારક છે.

છટ્ટી સિવાયની બધી વિભક્તિઓ ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, માટે કારકવિભક્તિ કહેવાય છે—

ન્યાયાધીશ તે માણસને અપરાધ માટે ન્યાયે શિક્ષા કરે છે અને કચેરીથી બંધીખાનામાં મોકલે છે.—

ઉપલા વાક્યમાં દરેક નામનો સંબંધ ક્રિયાપદ સાથે છે, માટે એ બધાં નામ કારક છે અને તેની વિલક્ષિત કારકવિલક્ષિત છે. આમાં છટ્ટી વિલક્ષિતનું નામ નથી. છટ્ટી વિલક્ષિત ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ ધરાવતી નથી; પરંતુ એક નામને અન્ય નામની સાથે જોડે છે. ‘સિંહાદિ વનનાં પશુ છે’—એમાં ‘વનનાં’નો અન્વય ‘પશુ’ જોડે છે, ‘છે,’ ક્રિયાપદ જોડે નથી. ‘વનનાં’ને બદલે ‘વન્ય’ વિશેષણ વાપરવાથી એવોજ અર્થ રહેશે. આ પ્રમાણે છટ્ટી વિલક્ષિત નામના વિશેષણ જેવી હોવાથી **વિશેષણવિલક્ષિત** કહેવાય છે.

કારકના પ્રકાર—વાક્યમાં ક્રિયાનો અર્થ પ્રધાન અને નામનો ગૌણ છે. કારક ક્રિયાનું વિશેષણ છે અને તેના છ પ્રકાર છે:—કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન, અને અધિકરણ.

કર્તા—ક્રિયાનો કરનાર તે કર્તા એ તો સરળ ને સ્પષ્ટ અર્થ છે; પણ સહુજ ઊંડા ઊતરવાની જરૂર છે. પાણિનિ કહે છે કે ક્રિયાને વિષે સ્વતન્ત્ર તરીકે જે અર્થ વિવક્ષિત છે તે કર્તા. વ્યાકરણમાં વિવક્ષા-નું—વક્તાની ઇચ્છાનું ઘણું બળ છે. પણ સ્વતન્ત્ર તરીકે એટલે શું? ધાતુ જે ક્રિયાનો અર્થ કહે છે તે ક્રિયાના આશ્રય તરીકે જે વિવક્ષિત હોય તે તે ક્રિયાને વિષે સ્વતન્ત્ર તરીકે, વિવક્ષિત છે એમ સમજવું. ‘તરવાર કાપે છે,’ આમાં કાપનાર તો માણસ છે ને તરવાર તો કાપવાનું સાધન છે, તોપણ અહિં તેની કાપનાર તરીકે વિવક્ષા હોવાથી તે કર્તા છે. કાપવાની ક્રિયા ઘણી સહેલાઈથી થઈ છે એમ **ક્રિયાસૌકર્ય** દર્શાવવાને માટે કાપનાર માણસનું કર્તૃત્વ અવિવક્ષિત છે. ‘તરવાર કાપે છે’ એમાં કરણજ કર્તા તરીકે વિવક્ષિત હોવાથી એ રચના **કરણકર્તારિ** કહેવાય છે.

સ્વતન્ત્રતા—બધાં સાધનોનો ચલાવનાર કર્તા હોવાથી કર્તા સ્વતન્ત્ર કહેવાય છે. કર્તાને અમુક ક્ષણની કામના થાય છે સારે તે કરણાદિ કારકો એકઠાં કરે છે; પરંતુ તે જાતે એ કારકો મેળવતા

પહેલાંજ શક્તિમાન અને સ્વતન્ત્ર છે. ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ ને ક્રિયામાંથી નિવૃત્તિને માટે સાધનો કર્તાનેજ અધીન છે; કારણ કે કર્તાજ તેનો પ્રયોગ કરે છે, સાધનો કર્તાનો પ્રયોગ કરી શકતાં નથી. અન્ય કારકોને અભાવે પણ 'છે,' 'હોય છે,' એવી ક્રિયામાં કર્તા તો હોય છેજ. ક્રિયા સાધવામાં કર્તા કરતાં અન્ય સાધનોનું કામ વધારે સમીપનું છે; કારણ કે સાધનોથી લાગતીજ ક્રિયા નિષ્પન્ન થાય છે અને કર્તા તો સાધન-દ્વારા ક્રિયા સાધે છે; તોપણ ઉપર બતાવેલાં કારણોને લીધે કર્તાને સ્વતન્ત્ર કહ્યો છે. 'સ્વ' એટલે પોતે અને 'તન્ત્ર' એટલે પ્રધાન. કર્તા પોતે જાતેજ પ્રધાન છે; કરણાદિ તો કર્તાને પરતન્ત્ર છે; કેમકે ક્રિયા સાધવામાં તે તેનાથીજ પ્રયોગ્ય છે.

કર્તાના પ્રકાર—'પ્રયોગસગ્રહ' નામના ગ્રન્થમાં વરરુચિ કર્તાના પાંચ પ્રકાર આપે છે:—

(૧) સ્વતન્ત્ર કર્તા—

દેવદત્ત પુણ્ય કરે છે.

સજ્જનો મૈત્રી ખાંધે છે.

આમાં 'દેવદત્ત' અને 'સજ્જનો' ક્રિયામાં સ્વતન્ત્ર તરીકે વિવક્ષિત હોવાથી સ્વતન્ત્ર કર્તા કહેવાય છે.

(૨) હેતુકર્તા—

વિદ્વાનો વિનીત પુરુષને હિત પ્રાપ્ત કરાવે છે. પ્રેરક રચનાનો કર્તા ક્રિયાનો પ્રયોજક હોવાથી હેતુકર્તા કહેવાય છે.

(૩) કર્મકર્તા—

દુષ્ટ જનના દોષ જાતેજ દેખાય છે.

આ વાક્યમાં કર્તૃકર્મણિ રચના છે. 'દેખ' ધાતુ પરથી 'દેખાય છે' એ કર્મણિ રૂપ છે. એમાં 'દેખનાર' કર્તા ને 'દેખવાની વસ્તુ' કર્મ એકજ છે. 'દોષ' કર્મ છે તેજ કર્તા છે, માટે એ કર્તા કર્મકર્તા કહેવાય છે.

(૪) અભિહિત કર્તા—

દેવદત્ત પુસ્તક લખે છે.

આમાં 'લખે છે' એ ક્રિયાપદ કર્તાનું અભિધાન કરે છે. એ રૂપથી કર્તા અભિહિત—કહેવાયલો છે, માટે અભિહિત કર્તા કહેવાય છે.

(૫) અનભિહિત કર્તા—

દેવદત્ત વડે પુસ્તક લખાય છે.

દેવદત્તે પુસ્તક લખ્યું.

આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદો કર્તાનું નહિ પણ કર્મનું અભિધાન કરે છે. રચના કર્મણિ છે, માટે 'દેવદત્ત' એ અનભિહિત કર્તા છે, એટલે ધાતુને લગાડેલા પ્રત્યયે જેનું અભિધાન કર્યું નથી એવો એ કર્તા છે.

સ્વતન્ત્ર કર્તા અને અભિહિત કર્તા—આ બે વચ્ચે કંઈજ ભેદ નથી. અભિહિતકર્તા સ્વતન્ત્ર કર્તાજ છે; પરંતુ ક્રિયાપદ કટલેક સ્થળે કર્તાનું અભિધાન કરે છે અને કટલેક સ્થળે નથી કરતાં એ દર્શાવવા અભિહિત અને અનભિહિત એવા પરસ્પરવિરોધી બે ભેદ કહ્યા છે. કટલેક સ્થળે કર્મ કર્તા છે એ દર્શાવવા કર્મકર્તાનો પ્રકાર આપ્યો છે. પ્રેરક રચનામાં ક્રિયાનો પ્રયોજનાર—પ્રેરનાર કર્તા છે તે હેતુકર્તા કહેવાય છે. આમ ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિઓને લઈને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાર કહ્યા છે. બધામાં કર્તાનું સ્વાતન્ત્ર્ય છેજ.

કર્મ—

કર્તા પોતાની ક્રિયા વડે પ્રાપ્ત કરવા જેને અતિશય ઇચ્છે છે તે કર્મ. 'અગ્નિથી તે છોકરાને વારે છે,' એમાં વારવાની ક્રિયા છે અને એ ક્રિયા વડે પ્રાપ્ત કરવા અગ્નિ અને છોકરો બંને ઇષ્ટ છે. છોકરો અગ્નિ પાસે ન જાય તો સાડું એવો અર્થ છે તેથી વારનારને આગ પાણુ ઇષ્ટ છે; પરંતુ ઇષ્ટતમ—અતિશય ઇષ્ટ છોકરો છે; માટે

‘છોકરાને’ એ શબ્દને કર્મસંજ્ઞા લાગુ પડે છે. ‘હૂધ સાથે ભાત જમે છે,’ આમાં જમવાની ક્રિયા વડે કર્તાએ પ્રાપ્ત કરવાનું હૂધ અને ભાત બંને છે; પરંતુ ભાત ઇષ્ટતમ છે, હૂધ નથી; માટે ‘ભાત’ કર્મ છે. આ ઇષ્ટિત કર્મ કહેવાય છે. ‘ઇષ્ટિત’=ક્રિયા વડે પ્રાપ્ત કરવા ઇષ્ટ.

અનીષ્ટિત કર્મ—વળી કર્તા ક્રિયા વડે જેને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે નહિ તે અનીષ્ટ કારક પણ કર્મ છે. તે અનીષ્ટિત કહેવાય છે. ‘ગામ જતાં તૃણને અડકે છે,’ ‘ઓદન જમતાં વિષ ખાય છે,’ આ વાક્યોમાં ‘તૃણ’ અને ‘વિષ’ એ અનીષ્ટિત કર્મ છે. કર્તા પોતાની ક્રિયા વડે તૃણને કે વિષને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતો નથી. ગામ જતાં તૃણને સ્પર્શ થઈ જાય છે; તૃણને અડકવાની તેની ઇચ્છા નથી, પરંતુ ગામ જવાની ક્રિયા કરતાં પૃથ્વીને સ્પર્શ કરતાં તૃણ તે પર પડ્યું છે તેને સ્પર્શ થાય છે. ‘તૃણ’ એ ઉદ્દાસીન કર્મ કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે ઓદન જમવાને ઇચ્છે છે; પરંતુ તેમાં વિષ ભરેલું હોવાથી, ‘વિષ’ એ લોજનક્રિયા વડે પ્રાપ્ત કરવાનું કર્તાનું ઇષ્ટજ નથી એટલુંજ નહિ, પરંતુ દ્વેષ્ય છે, તે પણ કર્મસંજ્ઞા પામે છે. આ દ્વેષ્ય કર્મ છે.

ઇષ્ટિત કર્મના પ્રકાર—ઇષ્ટિત કર્મના ત્રણ પ્રકાર છે:—૧. નિર્વર્ત્ય; ૨. વિકાર્ય; અને ૩. પ્રાપ્ય.

જે અવિદ્યમાન પદાર્થ કર્તાની ક્રિયાથી જન્મ પામે અથવા જે વિદ્યમાન પદાર્થ જન્મ વડે પ્રકાશ પામે તેને નિર્વર્ત્ય કર્મ કહે છે.*

તે સાહડી બનાવે છે.

તે પુત્ર પ્રસવે છે.

‘સાહડી’ અને ‘પુત્ર’ એ નિર્વર્ત્ય કર્મ છે.

* સત્કાર્યવાદી સાંખ્ય અને વેદાન્તીઓ અને અસત્કાર્યવાદી નૈયાયિકો અને માંધવો, બંનેને ઇષ્ટ થાય એવું લક્ષણ આપવા ભર્તૃહરિએ આમ બે પ્રકારે કહ્યું છે. ઉત્પત્તિપૂર્વે કાર્ય કારણસ્વરૂપે વિદ્યમાન છે એવું મત તે સત્કાર્યવાદ; અને ઉત્પત્તિપૂર્વે કાર્ય વિદ્યમાન નથી અને ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારેજ વિદ્યમાન થાય છે એવું મત તે અસત્કાર્યવાદ.

વિકાર્ય કર્મના બે પ્રકાર છે:—એક પ્રકૃતિના વિનાશથી ઉત્પન્ન થાય તે અને બીજું પ્રકૃતિમાં સહેજ ફેરફાર થઈ, અન્ય ગુણની ઉત્પત્તિ થવાથી થાય તે.

‘લાકડાને (લાકડાની) ભસ્મ કરે છે’ એમાં ‘ભસ્મ’ એ લાકડાંથી પ્રકૃતિના ઉચ્છેદથી થયેલું કર્મ છે.

‘સોનાનું કુંડળ બનાવે છે,’ એમાં ‘સોનું’ એ પ્રકૃતિમાં ફેરફાર કરી અન્ય ગુણ લાવી ‘કુંડળ’ એવો વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે; માટે એ બીજા પ્રકારનું વિકાર્ય કર્મ છે.

પ્રાપ્ય કર્મ—કર્તા પોતાની ક્રિયાથી જે કર્મ ઉત્પન્ન કરતો નથી કે જેમાં વિકાર કરતો નથી, માત્ર પોતાની ક્રિયા વડે જેને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે તે પ્રાપ્ય કર્મ છે.

‘તે ઘડો જાળવે છે,’ એમાં ‘ઘડો’ એ પ્રાપ્ય કર્મ છે. હરિ કહે છે કે જે કર્મમાં ક્રિયાએ કરેલા ફેરફાર પ્રત્યક્ષ જાણાતા નથી કે તેનું અનુમાન થઈ શકતું નથી, તે પ્રાપ્ય કર્મ છે. ‘તે ઘડો બનાવે છે,’ એમાં નિર્વર્ત્ય કર્મ ‘ઘડા’માં કુંભારની ક્રિયાથી થયેલો ફેરફાર પ્રત્યક્ષ છે; કેમકે ઘડો પોતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે, એમ સ્વરૂપલાભ એ ક્રિયાએ કરેલો વિશેષ છે. ‘સુવર્ણનું કુંડળ બનાવે છે’ એમાં વિકાર્ય કર્મ ‘કુંડળ’માં સોનીની ક્રિયાથી કંઈક ફેરફાર થયેલો અને સુવર્ણને બદલે અન્ય ગુણવાળી વસ્તુ બનેલી પ્રત્યક્ષ છે. ‘તે પુત્રમુખ અનુભવે છે’ એમાં તેના મુખ ઉપર પ્રસાદના ચિહ્નથી મુખનું અનુમાન થાય છે. પ્રાપ્ય કર્મમાં કર્તાએ કરેલી ક્રિયાનો વિશેષ પ્રત્યક્ષ કે અનુમાનથી ઉપલબ્ધ થતો નથી.

આ પ્રમાણે નિર્વર્ત્ય, વિકાર્ય, અને પ્રાપ્ય, એ ત્રણ ઈષ્ટિત કર્મના પેટા વિભાગ છે. અનીષ્ટિત કર્મના ઉદાસીન અને દ્વેષ્ય એવા બે પેટા ભાગ ઉપર દર્શાવ્યા છે.

પ્રધાનકર્મ: ગૌણકર્મ: અકથિત કર્મ—ધાતુ દ્વિકર્મક હોય ત્યારે એક કર્મ પ્રધાન ને બીજું ગૌણ હોય છે. ‘શિષ્યને ધર્મ ઉપદેશો છે,’ ‘છોકરાને માર્ગ પૂછે છે,’ ‘છોકરાને માર્ગ કહે છે,’ એમાં ‘ઉપદેશો છે,’ ‘પૂછે છે,’ અને ‘કહે છે,’ એ ક્રિયાપદ દ્વિકર્મક છે. ‘ધર્મ,’ અને ‘માર્ગ’ એ પ્રધાન કર્મ અને ‘શિષ્યને’ અને ‘છોકરાને’ એ ગૌણ કર્મ છે.

ગૌણ કર્મને સંસ્કૃતમાં અકથિત કર્મ પણ કહે છે; કારણ કે ઇચ્છા હોય તો એ કર્મને અન્ય કારકથી પણ દર્શાવી શકાય. ‘છોકરાને,’ ‘શિષ્યને,’ એને

સ્થાને સંસ્કૃતમાં અનુર્થી પણ વાપરી શકાય છે. દ્વિતીયા વપરાય છે ત્યારે એ કર્મ અન્ય કારકથી કહેવાયતું ન હોવાથી અકથિત કર્મ કહેવાય છે.

અભિહિત કર્મ—

દેવદત્ત વડે સાદડી બનાવાય છે.

દેવદત્તે સાદડી બનાવી.

આ વાક્યોમાં ‘બનાવાય છે’ અને ‘બનાવી’ એ રૂપોથી કર્મનું અભિધાન થાય છે. ક્રિયાપદ વડે અભિહિત—કહેવાયતું હોવાથી આ કર્મ અભિહિત કર્મ કહેવાય છે.

અનભિહિત કર્મ—

દેવદત્ત સાદડી બનાવે છે.

આ વાક્યમાં ‘બનાવે છે’ ક્રિયાપદ કર્મનું અભિધાન કરતું નથી, માટે ‘સાદડી’ એ અનભિહિત કર્મ છે. એજ પ્રમાણે ‘તે લાકડાનું ભસ્મ કરે છે,’ ‘તે ઘડો બુએ છે,’ જેવે સ્થળે ‘ભસ્મ,’ અને ‘ઘડો’ એ અનભિહિત કર્મ છે.

કરણ—ક્રિયા કરવામાં જે ઘણું ઉપકારક છે, જેના વ્યાપાર પછી લાગલી તરતજ ક્રિયાની નિષ્પત્તિ વિવક્ષિત છે એવું ઉપકારક છે, તે કરણ કહેવાય છે. વ્યાકરણમાં વિવક્ષાનું બળ ઘણું છે તેથી અધિકરણની પણ કવચિત્ કરણ તરીકે વિવક્ષા થાય છે અને ‘તપેલી’ રાંધવાની ક્રિયાનું અધિકરણ છે તેને કરણ તરીકે કહેવાની ઇચ્છાથી ‘તે તપેલીએ રાંધે છે’ એમ પ્રયોગ કરીએ છીએ.

ભર્તૃહરિ કહે છે કે જેના વ્યાપાર પછી લાગલી તરતજ ક્રિયા-સિદ્ધિની વિવક્ષા થાય છે તેને તે ક્રિયામાં કરણ સમજવું. ખરૂં જોતાં, અમુકજ કરણ એમ નિર્દેશ કરી શકાતો નથી; ક્રમકે વસ્તુ વ્યવસ્થિત નથી—આજ કરણ, આજ કર્તા, આજ અધિકરણ, એમ વ્યવસ્થા કરી શકાતી નથી. અધિકરણની કરણ તરીકે પણ વિવક્ષા થઈ શકે છે.*

* સંસ્કૃતમાં કર્તા તરીકે પણ વિવક્ષા થઈ શકે છે. ‘તપેલી રાંધે છે’ એમ સંસ્કૃતમાં કહી શકાય છે.

કરણના પ્રકાર--વરુચિ બે પ્રકારનું કરણ દર્શાવે છે--બાહ્ય અને આભ્યન્તર. શરીરના અવયવથી જે ભિન્ન તે બાહ્ય અને શરીરના અવયવમાં જે આશ્રિત છે તે આભ્યન્તર કરણ કહેવાય છે.

દાંતરડે મનુષ્ય ડાંગર કાપે છે.	} બાહ્ય કરણ
દેવદત્ત ફરસીએ ઝાડ કાપે છે.	
મને દેવદત્ત પાઠલિપુત્ર જાય છે.	} આભ્યન્તર
નેત્રે પુરુષ રૂપ ગ્રહણ કરે છે.	

સંપ્રદાન—કર્મ વડે—કર્મરૂપ કરણ વડે કર્તા જેની સાથે સંબંધ થાય કે જેને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે તે સંપ્રદાન કહેવાય છે.

‘તે ઉપાધ્યાયને ગાય આપે છે,’ એમાં દીયમાન જે ગાય તે વડે કર્તા ઉપાધ્યાયને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે; ‘ગાય’કર્મરૂપ કરણથી ઉપાધ્યાયને પ્રાપ્ત કરે છે; માટે ‘ઉપાધ્યાય’ સંપ્રદાન છે. ‘સંપ્રદાન’ શબ્દ દા ‘આપવું’, ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે; ‘પરંતુ એમાં ‘દાન’ને પ્રધાન અર્થમાંજ ગણવાનું નથી. વાસ્તવિક દાન ન હોય, ગૌણ દાન હોય તોપણ સંપ્રદાન કહેવાય છે.

તે રજકને ધોવા સાડ વસ્ત્ર આપે છે.

તે વાતને ડાન દેવો નહિ.

ઉપલાં વાક્યમાં ‘રજક’ અને ‘વાત’ સંપ્રદાન છે. અહિં દાન વાચ્યાર્થમાં નથી, લક્ષ્યાર્થમાં છે.

પ્રકાર—સંપ્રદાનના ત્રણ પ્રકાર છે:--૧. અનિરાકર્તૃ; ૨. પ્રેરક; ૩. અનુમંતૃ.

‘તે સૂર્યને અર્ચ્ય આપે છે,’ આમાં સૂર્ય પૂજનની પ્રાર્થના કરતો નથી કે નિરાકરણ પછી કરતો નથી. આ કારણથી ‘સૂર્ય’ને હરિએ અનિરાકર્તૃ (નિરાકરણ ન કરનાર) સંપ્રદાન કહ્યું છે.

‘વૈષ્ણવ પુરુષોત્તમને પુષ્પ આપે છે,’ આમાં ‘મને ન આપ’ એમ પુરુષોત્તમ નિરાકરણ કરતા નથી, તેથી ‘પુરુષોત્તમ’ એ અનિરાકર્તૃ સંપ્રદાન છે.

‘તે વિપ્રને ગાય આપે છે,’ એમાં ‘મને ગાય આપ,’ એમ વિપ્રે પેરણા તેને આપે છે; માટે ‘વિપ્ર’ એ પ્રેરક સંપ્રદાન છે.

‘તે ઉપાધ્યાયને ગાય આપે છે,’ એમાં ઉપાધ્યાય ગાય આપવાની

પ્રાર્થના કરતો નથી, પણ તે આપવાની અનુમતિ આપે છે; માટે 'ઉપાધ્યાય' અનુમન્તુ (અનુમતિ આપનાર) સંપ્રદાન છે.

'તપોધન અતિથિને વૃક્ષનું મૂળ આપે છે,' એમાં 'વૃક્ષનું મૂળ મને આપ' એમ તે અતિથિ પ્રેરણા કરતો નથી, પણ આપે છે તે કમળ કરે છે, માટે 'અતિથિ' એ અનુમન્તુ સંપ્રદાન છે.

અપાદાન-જ્યારે એક વસ્તુ બીજી વસ્તુથી છૂટી પડે ત્યારે એ વિયોગમાં જે અવધિભૂત પદાર્થ છે તે-જેનાથી તે છૂટી પડે છે તે-અપાદાન કહેવાય છે. એ અવધિભૂત પદાર્થ ચલ હોય કે અચલ પણ હોય.

બીને નાઠેલા ઘોડા પરથી તે પડ્યો.	} ચલ અપાદાન
તે દોડતા રથથી પડ્યો.	
રસ્તે જતા સાથથી તે છૂટો પડ્યો.	
ગામથી દેવદત્ત આવે છે.	} અચલ અપાદાન
પર્વતથી ઋષિઓ ઊતરે છે.	

આ વાક્યોમાં 'ઘોડો,' 'રથ,' અને 'સાથ' ચલિત અવધિભૂત પદાર્થ છે, અને 'ગામ' અને 'પર્વત' અચલ અવધિભૂત પદાર્થ છે.

પ્રકાર-અપાદાન ત્રણ પ્રકારનું છે:-૧. એકમાં ધાતુમાંજ છૂટા પડવાની ક્રિયાનો અર્થ રહેલો છે.

એ નિર્દિષ્ટવિષય અપાદાન કહેવાય છે; કેમકે એમાં અપાદાનના વિષય-નો-છૂટા પડવાની ક્રિયાનો નિર્દેશ કર્યો છે.

તે ઘોડા પરથી પડે છે.

૨. બીજા પ્રકારમાં એક ક્રિયાનો અધ્યાહાર હોય છે તે બીજીને ગૌણ હોય છે.

'વીજળીમાંથી જ્યોતિ પ્રકાશે છે' એટલે વીજળીમાંથી નીકળીને જ્યોતિ પ્રકાશે છે. આમાં નીકળવાની ક્રિયાનો અધ્યાહાર છે અને તે ક્રિયા પ્રકાશવાની ક્રિયાને ગૌણ છે.

એને ઉપાત્તવિષય અપાદાન કહે છે. એમાં છૂટા પડવાની ક્રિયા અપાદાનનો વિષય છે તે મુખ્ય ક્રિયાએ ગ્રહણ કરેલી છે; મુખ્ય ક્રિયામાં તેના અર્થનો સમાવેશ થાય છે. ‘પ્રકાશે છે’ એટલે ‘નીકળીને પ્રકાશે છે.’

૩. ત્રીજા પ્રકારમાં વિશ્લેષક્રિયા—છૂટા પડવાની ક્રિયા—નિર્દિષ્ટ હુતી નથી, અધ્યાહુત હોય છે.

આ કારણથી તે અપેક્ષિતક્રિય કહેવાય છે.

તમે ક્યાંથી ?=તમે ક્યાંથી આવ્યા ?—એમાં ક્રિયા અપેક્ષિત છે.

અધિકરણ—કર્તૃદ્વારા કે કર્મદ્વારા તેમાં રહેલી ક્રિયાનું જે આધારભૂત કારક તે **અધિકરણ** કહેવાય છે.

‘તે સાદડી પર બેસે છે,’ એમાં બેસવાની ક્રિયાનો આધાર કર્તૃદ્વારા સાદડી છે. ‘સાદડી’ સાથે કર્તાનો સંબંધ છે.

‘તે તપેલીમાં ચોખા રાંધે છે,’ ‘એમાં રાંધે છે’માં રાંધવાની ક્રિયાનો આધાર કર્મદ્વારા તપેલી છે. તપેલી સાથે ‘ચોખા’ એ કર્મનો સંબંધ છે.

આધાર પરંપરિત—ક્રિયાના ને ક્ષણના સાક્ષાત્ આશ્રય કર્તા ને કર્મ છે; માટે સાક્ષાત્ નાહ, પણ કર્તૃદ્વારા કે કર્મદ્વારા, અર્થાત્, પરંપરાએ જે આશ્રય છે તેને અધિકરણ કહ્યું છે. ‘તે સાદડી પર બેસે છે,’ એમાં ‘સાદડી’ કર્તાનો—બેસનારનો આધાર છે; પરંપરાથી કર્તૃદ્વારા ‘સાદડી’ બેસવાની ક્રિયાનો આધાર છે, તેથી તે અધિકરણ કહેવાય છે. આમાં, ‘સાદડી’ એ કર્તાનો (બેસનારનો) આધાર છે અને કર્તા (બેસનાર) એ ક્રિયાનો આધાર છે (ક્રિયા કર્તામાં રહેલી છે); માટે ‘સાદડી’ એ ક્રિયાનો કર્તૃદ્વારા આધાર છે એજ પ્રમાણે ‘તે તપેલીમાં ચોખા રાંધે છે,’ એમાં ‘ચોખા’ એ રાંધવાની ક્રિયાનું કર્મ છે. ‘તપેલી’ એ કર્મનો (ચોખાનો) આધાર છે, અને કર્મ (ચોખા) એ ક્રિયાનો આધાર છે, ક્રિયાનું—રાંધવાની ક્રિયાનું ક્ષણ ચોખામાં રહેલું છે, રાંધવાની ક્રિયા ચોખામાં થાય છે; માટે ‘તપેલી’ એ કર્મદ્વારા ક્રિયાનો આધાર છે.

પ્રકાર—અધિકરણના બે પ્રકાર છે:—

૧. પ્રધાન અને ૨. ગૌણ.

‘તલમાં તેલ,’ ‘દહિંમાં ઘી,’ એમાં ‘તલ’ અને ‘દહિં’ પ્રધાન

અધિકરણ છે. એને અભિવ્યાપક અધિકરણ કહે છે; કેમકે બધા તલમાં તેલ વ્યાપેલું છે અને બધા દહિંમાં ઘી વ્યાપેલું છે.

ગૌણ અધિકરણના બે પ્રકાર છે:—૧. ઔપસ્તેષિક અને ૨. વૈષયિક.

‘તે સાહડી પર બેસે છે,’ એટલે તે સાહડીના એક ભાગ પર બેસે છે, તેના બેસવાથી બધી સાહડી રોકાતી નથી. ‘ઉપસ્તેષ એટલે થોડો પ્રદેશ રોકવો, થોડા અવયવ સાથે સંબંધ. એવા સંબંધવાળું તે ઔપસ્તેષિક.

‘ભોક્ષમાં તેની ઇચ્છા છે,’ એટલે ભોક્ષના વિષયમાં તેની ઇચ્છા છે. આ અધિકરણ વૈષયિક કહેવાય છે.

‘ગંગામાં આહીરનું ઝુંપડું છે,’ આમાં ‘ગંગામાં’ એટલે ગંગાની પાસે, ગંગાને કિનારે. ‘ગંગા’ને સામીપિક (સમીપનું) અધિકરણ કહે છે. આ એથો પ્રકાર વરુચિએ આપ્યો છે.

વિભક્તિના અર્થ—વિભક્તિના અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

પ્રથમા—

૧. પ્રાતિપદિકાર્થ—

નામનું મૂળ સ્વરૂપ તે પ્રાતિપદિક, એનો અર્થ એટલે નામનો અર્થ. અર્થાત્, નામનો જે અર્થ તેજ અર્થ પ્રથમા વિભક્તિનો છે. સાર એ છે કે પ્રથમા વિભક્તિના પ્રત્યયથી નામના અર્થમાં કંઈ વધારો થતો નથી. મૂળ જે અર્થ હોય છે, તેજ અર્થ રહે છે. શબ્દનો નિર્દેશ કે ઉચ્ચાર કરવાથી જે અર્થ નીકળે છે તેજ અર્થ રહે છે. આથી પ્રથમા વિભક્તિ નામાર્થે, નિર્દેશાર્થે, કે પ્રાતિપદિકાર્થે વપરાઈ છે એમ કહેવાય છે.

અંગ્રેજીમાં Nominative caseમાં (નોમિનેટિવ કેસમાં—પ્રથમા વિભક્તિમાં) ‘Nominative’ શબ્દનો અર્થ (Nomen—a name, લેટિન ‘નોમેન’=નામ, પરથી) નામ દેનારી વિભક્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે અંગ્રેજી ભાષા તથા દેશી ભાષાઓ વચ્ચે સાર્ય છે.

પ્રથમા વિલક્ષિતવાળો શબ્દ કર્તરિ પ્રયોગમાં કર્તા હોય છે અને અભિહિત કર્તા હોય છે, માટે એને અભિહિત કર્તાના અર્થમાં પ્રથમા છે એમ કહી શકાય.

એજ પ્રમાણે કર્મણિ પ્રયોગમાં અભિહિત કર્મના અર્થમાં પ્રથમા આવે છે. અભિહિત કર્તાનો અર્થ અને અભિહિત કર્મનો અર્થ પ્રાતિપદિકાર્થજ છે; કેમકે કર્તા ને કર્મનો અર્થ ક્રિયાપદે કહ્યો છે. પ્રથમા તો માત્ર પ્રાતિપદિકાર્થમાંજ છે. ક્રિયાપદજ કર્તા ને કર્મના અર્થનું અભિધાન કરે છે, એટલે ફરી એ અર્થ વિલક્ષિતના પ્રત્યય વડે કહેવાની જરૂર નથી એટલુંજ નહિ, પણ કહીએ તો અયુક્ત જણાય; કારણ કે કહેવાયલા અર્થવાળા શબ્દોનો પુનઃ પ્રયોગ યુક્ત નથી. જે અર્થ કહેવાઈ ગયો છે તે ફરી કહેવાથી પુનરુક્તિ દોષ થાય. આ કારણથી ભગવાન્ પાણિનિએ પ્રથમા વિલક્ષિતનો પ્રાતિપદિકાર્થ કહ્યો છે, કર્તાર્થે પ્રથમા કહી નથી, તે કેવું શાસ્ત્રીય છે ને તેમાં કેવી ખુબી સમાયલી છે! કર્તા અભિહિત છે, માટે અભિહિત કર્તાના અર્થમાં પ્રથમા વિલક્ષિત છે એમ કહીએ તો તેમાં દોષ નથી; પણ એનો અર્થ એજ થાય છે. ક્રિયાપદે જેનો અર્થ કહ્યો છે એવા અભિહિત કર્તાના અર્થમાં પ્રથમા વિલક્ષિત છે. બીજા શબ્દમાં કહીએ તો કર્તાનો અર્થ ક્રિયાપદે કહ્યો છે અને પ્રથમા વિલક્ષિત શબ્દના મૂળ અર્થમાં કંઈ વધારો કરતી નથી, માત્ર નામાર્થ કે પ્રાતિપદિકાર્થ એટલોજ એનો અર્થ છે.

૨. સંબોધનાર્થ—સંબોધનના અર્થમાં પ્રથમા વિલક્ષિત વપરાય છે. એક પ્રાચીન સંસ્કૃત પદ્યમાં નામનું એવું લક્ષણ આપ્યું છે કે જેમાં ભિન્ન ભિન્ન અર્થમાં આઠ વિલક્ષિતઓ પ્રયોજાય છે તેને વિદ્વાનો નામ કહે છે અને તે વચન અને લિંગના ભેદ પ્રમાણે ભિન્ન હોય છે. આ પ્રમાણે આઠ વિલક્ષિત ગણેલી છે; પરંતુ તે પાણિનિના મતથી વિરુદ્ધ છે. સંબોધનાર્થે વાપરેલા શબ્દનો અન્ય સ્વર પ્લુત છે એ લક્ષમાં રાખવું.

ઓ ભાઈ! (ભાઈરૂં) તું ક્યાં જાય છે?

વિધેયવાચક ને પરિમાણવાચક પ્રથમા—

મુંબઈ એક મોટું બંદર છે.

ખરૂં જોતાં આ પ્રાતિપદ્ધિકાર્યજ છે, પછી તે ઉદ્દેશ્ય તરીકે હોય છે વિધેય તરીકે હોય.

સાકર રૂપીઆની ચાર શેર મળે છે (ચાર શેર=ચાર શેર વજનવાળી; લક્ષ્યાર્થ).

દ્વિતીયા—

૧. કર્મ—દ્વિતીયા વિલક્ષિત કર્મના અર્થમાં વપરાય છે. એ વિલક્ષિતનો પ્રત્યય પ્રથમાની પેઠે કંઈ નથી અથવા 'ને' છે. 'છોકરા ચોપડી લખે છે,' એમાં 'ચોપડી' એ કર્માર્થે ખીજી વિલક્ષિત છે. 'છોકરાએ ચોપડી લખી,' એમાં 'ચોપડી' કર્મ છે; પરંતુ કર્મનો અર્થ 'લખી' ક્રિયાપદથી ઉક્ત થયો છે. 'લખી' એ રૂપ કર્મણિ છે, માટે કર્મનો અર્થ કહેવડાવવા 'ચોપડી'ને દ્વિતીયા વિલક્ષિતમાં વાપરવો યુક્ત નથી; કેમકે તેમ કરવાથી પુનરુક્તિ થાય. આ કારણથી 'ચોપડી' એ નામાર્થે પ્રથમામાં છે. અલિહિત કર્માર્થે પ્રથમામાં છે એમ કહેવાની હરકત નથી. 'ચોપડી' એ કર્મ છે, છતાં કર્માર્થ ન કહેવો યુક્ત ન લાગતો હોય તો આજ માર્ગ ખુલ્લો છે. અલિહિત કર્માર્થે પ્રથમામાં છે એમ કહેવું.

'છોકરાએ ચોપડી લખી' એનું સંસ્કૃત 'વાલેન ગ્રન્થઃ લિખિતઃ' થાય છે. આમાં ગ્રન્થઃ એ પ્રથમા છે. તેજ પ્રમાણે 'છોકરાએ ચોપડી લખી' એમાં પણ 'ચોપડી' એ પ્રથમામાં છે. ગુજરાતીમાં ભૂતકાળ એ સંસ્કૃત ભૂત કૃદન્તનું રૂપ છે. લિખિતઃ—લિખિઓ—લિખ્યો—લલ્યો. ગુજરાતીમાં ફનો અ ધણા શબ્દોમાં થાય છે—મિલ-મળવું; વિષમ-વસમું; મિષ-મસ; કઠિન-કઠણ; સ્વપ્ન-સિમિળ-સમણું, વગેરેમાંની પેઠે લિખ્યોમાંના ફનો અ થઈ 'લખ્યો' રૂપ થયું છે.

અનભિહિત કર્મ—કર્મના અર્થમાં, એટલે અનભિહિત કર્મના અર્થમાં દ્વિતીયા વપરાય છે. પણ જ્યારે ક્રિયાપદથી કર્મનું અભિધાન થયું હોય છે, અર્થાત્, કર્મણિ પ્રયોગ હોય છે ત્યારે તે અભિહિત કર્મ પ્રથમામાંજ આવે છે અને ત્યાં પ્રાતપદિકાર્થે પ્રથમા થાય છે.

સંસ્કૃત રચના ને ગુજરાતી રચના—સંસ્કૃતમાં તે અભિહિતકર્મ સર્વત્ર પ્રથમામાંજ આવે છે. અપભ્રંશમાં પણ એમજ છે. જૂની ગુજરાતીમાં ભૂત કૃદન્તના પ્રયોગમાં કેટલેક સ્થળે એવી રચના જોવામાં આવે છે.

દહમુહુ (ચતુમુહુ છંમુહુ જ્ઞાઙ્ઘિવિ એકર્હિ લાઙ્ઘિવિ ણાવઙ્) દઙ્ઘેઘઙ્ઘિઅ-
દશમુખઃ [ચતુર્મુખં ષણ્મુખં ધ્યાત્વા એકસ્મિન્ લગિત્વેવ=ચતુર્મુખને,
ષણ્મુખને ધ્યાનમાં રાખીને, એકમાં લાવીને જાણે] દૈવેન ઘટિતઃ—
દશમુખ દૈવે ઘણ્યો. હાલ આપણે ‘દશમુખને દૈવે ઘણ્યો’ એમ કહીએ
છીએ. અભિહિત કર્મ ‘દશમુખ’ હાલ દ્વિતીયામાં વપરાય છે. એજ
પ્રમાણે મહં તુહં વારિયા-મયા ત્વં વારિતઃ-‘મેં તું વાર્યો’-હાલ ‘મેં
તને વાર્યો.’

તિણિ અવગણિઉ માધવ ખમ્મ * * *

કાન્હ૦ ૧.૧૩

પહિલુ રાઈં હૂં અવગણિઉ; માહરુ ખંધવ કેસવ હણિઉ.

કાન્હ૦ ૧.૨૫

દીહુ નહિ તેણિ વ્યાધિ હૂં દૈવિ જાણિ રાખ્યું;

ભાલણુ-કાદમ્બરી, ૩૩૦૫

તેણિ હૂં દીહુ નહિ=તેણે હું દીહુ નહિ=તેણે મને દીઠો નહિ.

સ્વામિ, મુસ્તક તો આપ્યું, ગરુડે હું માર્થો ધણું.

સુધન્વા-આખ્યાન, ૩૩૦૨૬મું.

એજ પ્રમાણે ‘મેં તેને જાલાવ્યો,’ ‘તેણે તેને માર્યો,’ વગેરેમાં અભિહિત કર્મ હાલ ગુજરાતીમાં દ્વિતીયામાં વપરાય છે.

ખીજી કર્મણિ રચના ‘આય’-‘આ’ પ્રત્યયથી થાય છે તેમાં પણ અભિહિત કર્મ પ્રથમામાં આવે છે.

મારાથી ચોપડી લખાઈ. (પ્રથમા)

દ્વિકર્મકનું કર્મ—દ્વિકર્મક ક્રિયાપદને યોગે પ્રધાન કર્મ અને ગૌણ કર્મના અર્થમાં દ્વિતીયા વપરાય છે.

મેં તેને પ્રશ્ન પૂછ્યો. (‘તેને’ ગૌણ; ‘પ્રશ્ન’ પ્રધાન)

સંજ્ઞાવિચાર—કેટલાંક વ્યાકરણમાં નવીન શબ્દો ધડી ગૌણ કર્મને અનુપસ્થ અને પ્રધાનને ઉપસ્થ કહ્યાં છે. પરંતુ એ યુક્ત નથી. પ્રાચીન પારિભાષિક શબ્દો રૂઢ થયા હોય તેને બદલે ખીજા વાપરવા એ વૃથા પરિશ્રમ છે. પ્રાચીન શબ્દ ઘણાખરા અન્વય અને સમીચીન હોય છે; માટે તેજ કાયમ રાખવા યુક્ત છે. ઉપસ્થ અને અનુપસ્થ એ સંજ્ઞા દૂષિત છે. સ્થિતિપરત્વે એ સંજ્ઞા પાડી છે; ‘પ્રધાન’ ને ‘ગૌણ’ની પેઠે એ સંજ્ઞા અર્થપરત્વે નથી. પરંતુ સ્થિતિમાં ફેરફાર અર્થને લઈને થાય છે; જેમકે, સાધારણ રીતે ‘મેં તેને ચોપડી આપી’ એવા વાક્યમાં ‘ચોપડી’ ઉપસ્થ છે તે ક્રિયાપદની પાસે છે; પરંતુ કેટલીક વખત આપણે ‘મેં ચોપડી તમને આપી છે, તેને નહિ’ એમ અર્થને લઈને કહીએ છીએ, ત્યારે ગૌણ કર્મ ક્રિયાપદની પાસે આવી ઉપસ્થ સંજ્ઞા પામવાનો પ્રસંગ આવે છે. આ પ્રમાણે એ સંજ્ઞામાં દોષ છે. ‘પ્રધાન’ ને ‘ગૌણ’ એ પ્રાચીન સંજ્ઞા અર્થનિબંધન છે—અર્થને આધારે છે, માટે અનવધ—દોષરહિત છે.

‘મેં તેને પ્રશ્ન પૂછ્યો’ એમાં પ્રધાન કર્મનો અર્થ ક્રિયાપદથી અભિહિત છે (‘મેં તેને વાત પૂછી—કારણ પૂછ્યું’), માટે પ્રધાન કર્મ પ્રથમામાં આવે છે. ગૌણ કર્મનો અર્થ ક્રિયાપદથી અભિહિત નથી, માટે તે અનભિહિત કર્મના અર્થમાં દ્વિતીયામાં આવે છે.

‘મારાથી તેને કારણ પુછાયું નહિ, ઠપકો હેવાયો નહિ, માર

મરાયો નહિ, શિક્ષા કરાઈ નહિ,' વગેરેમાં પ્રધાન કર્મ અભિહિત હોવાથી પ્રથમામાં છે અને ગૌણ કર્મ અનભિહિત હોવાથી દ્વિતીયામાં છે.

અત્યન્તસંયોગ—કાળ અને સ્થળની મર્યાદાનો અર્થ બતાવનારા શબ્દ સંસ્કૃતમાં દ્વિતીયામાં આવે છે. અંગ્રેજી ભાષામાં પણ એવા શબ્દને દ્વિતીયા વિભક્તિમાંજ ગણ્યા છે અને તે દ્વિતીયાને કાલવાચક દ્વિતીયા, મર્યાદાવાચક દ્વિતીયા, કે સ્થલવાચક દ્વિતીયા કહી છે. ગુજરાતી ભાષામાં ઘણું સ્થળે મર્યાદાવાચક અવ્યય 'સુધી' વપરાય છે, પણ કેટલેક સ્થળે નથી વપરાતો.

તે ચાર દહાડા માંદો રહ્યો.

તેણે રસ્તામાં ચાર માઈલ બોલબોલ કર્યા પીધું.

હું જે ગાઉ ગાઈ ગયો.

તે એક કલાક ઊભો રહ્યો.

ઓરડો ૧૫ ફુટ લાંબો છે.

નદી એક યોજન વાંકી છે.

આ બધા અત્યન્તસંયોગના (કાળ, સ્થળ, માપ, વગેરે સાથે નિકટ સંબંધના) દાખલા છે.

'તે એક કોશ વેદ ભણ્યો આલ્યો'—આમાં 'વેદ' એ 'ભણ્યો'નું અંતરંગ કર્મ છે અને 'કોશ' એ બહિરંગ કર્મ છે. ક્રિયામાત્ર કાળ અને સ્થળમાં થાય છે; માટે કાળને અને સ્થળને ક્રિયાનાં પરિચ્છેદક માન્યાં છે. વેદ ભણવાનું કામ કોશ આલતાં થાય છે; માટે 'કોશ' એ અંગરંગ કર્મનો—'વેદ'નો આશ્રય છે એમ સમજવાનું છે અને તેથીજ એને બહિરંગ કર્મ કહે છે.

૩. ગત્યર્થકને યોગે—ગત્યર્થક ક્રિયાપદને યોગે જે સ્થળ તરફ ગતિ હોય તે સ્થળવાચક પદ દ્વિતીયામાં આવે છે. આ રચના સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીમાં મળતી છે.

છોકરો ગામ જાય છે.

તૃતીયા—

૧. કતાં ને કરણ—કતાં ને કરણ એ તૃતીયાના મુખ્ય અર્થ છે.

તેણે શત્રુને ખાણે હુણ્યો. (કર્તા, કરણ)

૨. રીતિવાચક તૃતીયા—

તેણે બહુ પ્રેમે મારી આગતાસ્વાગતા કરી.

તે નિયમે ઘરખર્ચ ચલાવે છે.

આ કરણવાચકજ તૃતીયા છે. કરણમાં એ અર્થ સમાયલો છે.

સ્પષ્ટતાની ખાતર બુદ્ધી ગણના કરી છે.

૩. વિકારિ-અંગવાચક—

વિકારિ-અંગવાચક શબ્દ તૃતીયામાં આવે છે.

આંખે કાણુ; કાને બહેરો; પગે લંગડો.

૪. ગમ્યમાન ક્રિયાના કરણાર્થ—

ગમ્યમાન ક્રિયાના કરણવાચક શબ્દ તૃતીયામાં આવે છે.

નામે નરસિંહ; ગોત્રે કાશ્યપ; સ્વભાવે ઉત્ર ('જણાય છે,'

'સમગ્રય છે.' ક્રિયા ગમ્યમાન છે, તેનાં એ કરણ છે.)

૫. હેતુવાચક—

તે દુઃખે રિભાય છે; ટાઢે મરી જાય છે; તાપે તપી જાય છે.

૬. ફળવાચક—

તે મહીને પોતાને ગામ પહોંચે છે.

તેનું કાર્ય ઘણું વર્ષે સફળ થયું.

ઘણું મારું પણ તેની મતલબ સધાઈ નહિ.

૭. 'સહ' (સાથે) ના અર્થને યોગે અને પરિસ્થિતિના

અર્થમાં—

તે શ્રીકે ચહેરે પાછો ગયો.

દુઃખને લીધે અણુમીંચી આંખે વહાણું વાય છે.

ચન્દ્રલેખાઈ ચક્રિત ઘઈ સુંદરી, કાં પડિ આખડી આજ ?

ગિહિલી કુણિ કરી ?

આમાં 'ચન્દ્રલેખાઈ' એ તૃતીયા 'ચન્દ્રલેખાની સાથે' એવા અર્થમાં છે. સંસ્કૃતની પેઠે 'સહ' (સાથે) શબ્દના અર્થમાં 'સહ' (સાથે) શબ્દ વગર તૃતીયા પ્રયોજાઈ છે.

ચતુર્થી—

૧. સંપ્રદાનના અર્થમાં—

તેણે પ્રાહ્મણને ગાય આપી.

મેં મિત્રને પત્ર લખ્યો, મોકલ્યો.

તેણે ધોખીને કપડાં આપ્યાં.

૨. રુચ્યર્થ ધાતુને યોગે—'ગમવું,' 'રુચવું,' 'ફાવવું,' વગેરેને યોગે ચતુર્થી વપરાય છે.

મને તે ફળ રુચતું નથી—ગમતું નથી—ફાવતું નથી—અનુકૂળ

પડતું નથી—માફક નથી—ઠીક લાગતું નથી.

૩. 'દેવાદાર હોવું' એવા અર્થના ક્રિયાપદને યોગે—

હરિ ભક્તને દેવાદાર છે.

પરંતુ ષષ્ઠી વધારે પ્રચલિત છે.

હરિ ભક્તનો દેવાદાર છે—દેવાદાર—કરજદાર—ઋણી છે.

તેને છોકરાં નથી;

શહેરને ફરતો કિલ્લો છે;—

આવે સ્થળે સંબંધના અર્થમાં ષષ્ઠી છે. વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે 'ને'

એ ષષ્ઠી પર સમ્પ્રતીના પ્રત્યયથી થયો છે.

સર્વને વશ—ઉચિત—આવાં વિશેષણને યોગે ચતુર્થી મરાઠીમાં પણ વપરાય છે.

હા તુમચા મુલીલા યોગ્ય ઘર આહે.

૪. તાદર્થ્યે—

તે રમવાને તૈયાર થાય છે.

તે હવા ખાવા મહાબળેશ્વર જાય છે.

૫. પ્રમાણવાચક—

ચાર જેમ આઠને છે, તેમ આઠ સોળને છે.

૩.ની પેઠે આ પ્રયોગ પણ વાસ્તવિક રીતે ષષ્ટીનો છે, સંબંધવાચક છે.

૬. કર્તાના અર્થમાં—

મારે આજ ગામ જવું છે.

તેને કાલ મુંબઈ જવું છે.

મરાઠીમાં પણ કર્તા કેટલેક સ્થળે-પાહિજેને યોગે ને અન્યત્ર — ચતુર્થીમાં આવે છે:—

તુલા અવશ્ય ગેલેં પાહિજે.

‘વાળીલા ન વર્ણવે વહુત રૂપ ચાંગલેં.’ અનંતકવિ

મલા કામ કરવતેં.

મલા મુંવડસ જાવયાચેં આહે.

પંચમી—

૧. અપાદાનના અર્થમાં—

તે ગામથી નીકળે છે; બારીથી પડે છે. (બારીએથી-વધારે પ્રત્યયો સાથે વાપરવાનો પ્રચાર)

પ્રત્યક્ષ છૂટા પડવાના અર્થમાંજ અપાદાન હોય છે એમ નહિ. બુદ્ધિથી પાસે જઈ ત્યાંથી પાછા ફરવું એવો અર્થ જે ક્રિયાઓમાં રહ્યો હોય તેને યોગે પણ અવધિભૂત પદ અપાદાનજ છે. ભાષ્યકારે એ વાત ભાષ્યમાં બહુ સારી રીતે પ્રતિપાદન કરી છે.*

અધર્મથી કંટાળે છે. (અધર્મથી ઘણી હાનિ થશે એમ વિચારી તે રસ્તેથી પાછો ફરે છે.)

એટલેથી હું વિરમું છું.

—થી કંટાળવું, વિરમવું, બેદરકાર હોવું, ખીવું, રક્ષવું, ચઢિયાતા થવું, ગ્લાનિ પામવી, અન્તર્ધાન થવું, વારવું, શીખવું, જન્મવું,

* મારો લેખ જુઓ; ‘શાળાપત્ર’ પુ. ૪૬, પૃ. ૪૨-૪૩.

થવું—એ બંધે સ્થળે અપાદાનનોજ અર્થ છે. બુદ્ધ્યા સંપ્રાપ્ય નિવૃત્તિ:—
મન વડે પુરુષ ત્યાં જઈ નિવૃત્ત થાય છે.

૨. હેતુવાચક—

ગરમીથી શરીર તપે છે (તૃતીયા પણ હેતુવાચક છે—ગરમી-
એ શરીર તપે છે.)

૩. અન્યાહિને યોગે—અન્ય, ભિન્ન, એવા અર્થના શબ્દને
યોગે પંચમી વપરાય છે.

આ તેથી (તેનાથી) ભિન્ન—અન્ય—અનેરૂં—પૃથક છે.

૪. મર્યાદાવાચક—

તે મહીનાથી મારી પાસે આવ્યો નથી.

૫. કર્તા ને કરણના અર્થમાં—તૃતીયાના મુખ્ય અર્થમાં
પંચમી પણ વપરાય છે.

છોકરાથી પાઠ વંચાતો નથી

તે અપુથી શાક છીને છે.

૫ઠ્ઠી—

શેપાર્થ—

કર્તૃ, કર્મ, આદિ કારકથી અને પ્રાતિપદિકથી અન્ય અર્થ
તે શેપ.

અહિં 'મહાભાષ્ય'માં એવો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે કે કર્તૃ આદિ ઉપર ગણાવ્યાં
છે, તેથી ભિન્ન અર્થ છેજ નહિ. 'રાત્નને પુરુષ' એનો અર્થ એવો છે કે
'રાત્ન જેને વૃત્તિદાન આપે છે તે પુરુષ.' 'વૃક્ષની શાખા' એમાં પણ વૃક્ષ
એ શાખાનું અધિકરણ છે. ખરૂં જોતાં, સ્વત્વ (સ્વામિત્વ) ચાર પ્રકારથી થાય
છે—વેચાણથી, અપહરણથી, યાચનાથી, ને વિનિમયથી. એ બંધે સ્થળે કર્માદિની
ઘટના કરી શકાય છે. આ શંકાનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી એવો આપે છે કે એમ છે
તો કર્માદિની અવિવક્ષા તે શેપ. પણ વિદ્યમાન વસ્તુની અવિવક્ષા કેમ થાય ?
એનું સમાધાન કરે છે કે વિદ્યમાન પદાર્થની પણ અવિવક્ષા થાય છે. તે આ
પ્રમાણ:—'અલોમિકા-લોમ (રૂવાં) વગરની ઘેટી,' 'અનુદરા કન્યા.' આમાં લોમ

ને હદર છેજ નહિ એમ નથી. વિષમાન છે તોપણ તેની અવિવક્ષા છે. એથી હવટું, ક્વચિત્ અવિષમાનની પણ વિવક્ષા થાય છે- 'સમુદ્ર કુંડિકા (નાની કુંડી જેવો) છે.' 'વિન્દ્ય વર્ધિતક (નાની વધેલી ટકરી) છે.'

શેપનો અર્થ—શેપનો અર્થ એટલે સંબંધનો અર્થ સમજવો.

લોકમાં બહુ પ્રકારના સંબંધ છે; જેમકે,

સ્વસ્વામિભાવ (માલકીનો)—છોકરાની ચોપડી;

એવ્યએવકભાવ (શેઠચાકરનો)—રાજનો પ્રધાન;

અવયવાવયવિભાવ (આખું ને તેના ભાગનો)—ઝાડની ડાળી;

આધારાયેયભાવ (પાત્ર ને તેમાં રહેલી વસ્તુનો)—ગોળીનું

પાણી;

સામાનાધિકરણ (એકતાનો)—વડનું ઝાડ; તેનું તે;

એનું એ;

પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ (પદાર્થ અને તેની બનેલી વસ્તુનો)—

સોનાનું સાંકળું;

જન્યજનકભાવ (ઉત્પન્ન કરનાર ને ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુનો)—

સુરજનો તડકો;

ગુણગુણિભાવ—ધર્મધર્મિભાવ (ગુણ ને તે જે દ્રવ્યમાં રહેલો

હોય તે દ્રવ્યનો)—સોનાની પિળાશ.

૨. **કર્તરિ પઠી**—કર્તાના અર્થમાં પછી વપરાય છે. સંસ્કૃત-માં એવો પ્રયોગ વિધ્યર્થ કૃદન્તને યોગે કે વર્તમાન કાળના અર્થમાં વપરાયલા કેટલાક ભૂત કૃદન્તને યોગે થાય છે. ગુજરાતીમાં પણ બહુધા એવો પ્રયોગ કૃદન્તને યોગે થાય છે.

રાજનો માનીતો (રાજએ માનેલો)

તેણે મહેતાણના હાથનો માર ખાધો નથી. (હાથે મારેલો)

૩. **કર્મણિ પઠી**—કર્મના અર્થમાં પછી વપરાય છે.

શિષ્યની શિક્ષા યોગ્ય હતી. (શિષ્યને કરેલી)

૪. નામયોગીને યોગે—

ઘરની પાછળ—ઉપર—પાસે, વગેરે

૫. વ્યાપક—પછી વ્યાપક છે, બહોળા અર્થમાં વપરાય છે.

આથી તે અન્ય વિલક્ષિતઓના અર્થમાં પણ વપરાય છે.

વરસનો માંદો (પંચમીનો અર્થ—મર્યાદા)

દિવસનો બંધ છે; રાતનો વાંચે છે (સપ્તમીનો)

મનનો નબળો; શરીરનો સળજો (તૃતીયા)

હાથનો છૂટો; જીવનો ઉદાર (ધર્મધર્મિભાવમાં સમાવેશ

થાય છે.)

‘તે ઘણા દહાડાનો ભૂખ્યો છે;’ ‘તે ક્યારનોએ ગયો છે;’ ‘તે ગઈ કાલનો માંદો થયો છે’—આવે સ્થળે મરાઠીમાં ચોથી કે છટ્ટી વિલક્ષિત આવે છે.

મી દિવસાચા નિજત નાहीं.

તો રાત્રીचा जागतो आणि दिवसाचा निजतो.

સમમી—

૧. અધિકરણ—

તે ઝાડે ચઢ્યો; તેને માથે ટોપી છે.

૨. નિર્ધારણવાચક—એ નિર્ધારણસમમી કહેવાય છે.

બધા છેકરાઓમાં તે હોશિયાર છે.

૩. સતિસમમી—

વખત જતાં તેનો શોક શમ્યો (જતે છતે) અહિં ‘વખત’

શબ્દ લુપ્તસમમીક છે.

અપભ્રંશમાં સંસ્કૃતના જેવીજ રચના છે.

મૂલિ વિળદ્દર વિળિહે અવમેં મુક્કઈ પળળઈં। હેમ૦ ૮।૪।૪૨૭

(તુંબડીનું મૂળ વિનષ્ટ થયે અવશ્ય પાંદડાં સુકાય છે)—

આમાં મૂલિ ને વિળદ્દર બંને સમમીમાં છે. સતિસમમી છે.

‘મુખ્યાવબોધ ઔક્તિક’માં પણ સંસ્કૃતના જેવી રચના છે.

મેઘિ વરસતઘ મોર નાચઘ. પૃ૦ ૧૩૮ બુચ્ચો.

૪. કરણાર્થે

સો રૂપીઆમાં તેનો માસિક ખર્ચ નીભશે નહિ.

૫. નિપુણાદિને યોગે—

નિપુણ, પ્રવીણ, નિષ્ણાત, હોશિયાર, કાબેલ, જેવા અર્થના

વિશેષણને યોગે સક્તમી વપરાય છે.

તે ગણિતમાં હોશિયાર છે.

તે સર્વ શાસ્ત્રો ને કળામાં નિષ્ણાત—કુશળ છે.

પ્રકરણ ૧૬મું

સર્વનામ: પ્રકારાદિ

અન્વર્થતા—‘સર્વનામ’ શબ્દને અંગ્રેજીમાં ‘પ્રતિનામ’ કહે છે. અંગ્રેજી શબ્દ કરતાં ‘સર્વનામ’ શબ્દ વધારે યુક્ત છે એમ વિહ્-દ્વિ કહે છે.

ભાષ્યકારે સંજ્ઞા કેવી હોવી જોઈએ તે પ્રશ્ન અનેક સ્થળે ચર્ચ્યો છે અને કહ્યું છે કે સંજ્ઞા એવી હોવી જોઈએ કે તેનાથી કંઈ નાનું સ્વરૂપ થઈ શકે નહિ. અર્થાત્, સંજ્ઞાશબ્દ જેમ અને તેમ નાનામાં નાના હોવા જોઈએ; જેમકે સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં ટિ, ઘિ, વગેરે સંજ્ઞા નાનામાં નાની છે. એમ છતાં પણ જ્યારે આચાર્ય પાણિનિ ‘સર્વનામ’ જેવી મોટી સંજ્ઞા પાડે છે ત્યારે તેનો કંઈ હેતુ હોવો જોઈએ. તે હેતુ એવો છે કે એ સંજ્ઞા અન્વર્થ છે.

* “Only one thing may be called the *Sun*; only certain objects are *white*; but there is nothing which may not be *I* and *you* and *it*, alternately as the point from which it is viewed.

સર્વનું નામ તે સર્વનામ. માત્ર નામને ઠેકાણે વપરાઈ પ્રતિનામ થાય છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ એ સર્વનું નામ છે માટે સર્વનામ છે. સર્વ યોલનારા પોતાને માટે 'હું' વાપરે છે; સર્વ પાસેના પદાર્થને માટે આપણે 'આ' વાપરીએ છીએ; આમ 'હું' એ સર્વ યોલનારાનું નામ છે; 'તે' એ સર્વ પરોક્ષ પદાર્થનું નામ છે; 'આ', 'એ', એ સર્વ પ્રત્યક્ષ પદાર્થનું નામ છે; 'કેણુ' એ સર્વ અનિશ્ચિત, અજ્ઞાત પદાર્થનું નામ છે; માટે એ ળઘા શબ્દ સર્વનું નામ હોવાને લીધે

In this universality of their application, as dependent upon relative situation merely, and in the consequent capacity of each of them to designate any object which has its own specific names besides and so in a manner to stand for and represent that other name lies the essential character of the pronoun. The Hindu title, *sarranáman* 'name for every thing,' 'universal designation,' is therefore more directly and fundamentally characteristic than the one we give them, *pronoun* 'standing for a name.' Whitney quoted in Morris' "Historical Outlines of English Accidence," p.p. 124-125.

માત્ર એકજ પદાર્થ સૂર્ય કહી શકાય છે; માત્ર અમુક પદાર્થોજ શ્વેત હોય છે; પણ એવું કંઈ નથી કે જે, જે દૃષ્ટિબિંદુએ જોઈએ તે દૃષ્ટિબિંદુથી અનુક્રમે હું, તું, અને તે હોઈ ન શકે.

આ પ્રમાણે જુદા જુદા પદાર્થના સંબંધમાં જુદી જુદી સ્થિતિને લીધે સર્વનામનો પ્રયોગ સર્વવ્યાપક છે અને પદાર્થનું ખાસ નામ હોય છે તે ઉપરાંત તેને લાગુ પડે એવી દરેક સર્વનામમાં શક્તિ છે તેમજ તે નામને બદલે જાણે તેના પ્રતિનિધિ તરીકે રહી શકે છે, તેમાંજ સર્વનામનું ખાસ લક્ષણ સમાયલું છે. તેટલા માટે એવા શબ્દને આપણે 'પ્રોનામન'-'પ્રતિનામ'-બદલે આવે તે, એવી સંજ્ઞા આપીએ છીએ તેના કરતાં હિંદુ લોકોની 'સર્વનામ'-દરેક પદાર્થનું નામ, સર્વવ્યાપક સંજ્ઞા, એ સંજ્ઞા વધારે સીધી રીતે અને એના મૂળને બરાબર લાગુ પડે એવી રીતે એનું લક્ષણ દર્શાવે છે. મૉરિસવિરચિત "અંગ્રેજી ભાષાના પદ-વિન્યાસની ઐતિહાસિક રૂપરેખા"માં વિહરનિના ગ્રન્થમાંથી ઉતારે આપ્યો છે તે.

‘સર્વનામ’ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ‘સર્વનામ’ શબ્દ ‘પ્રતિનામ’ શબ્દ કરતાં વધારે યુક્ત છે અને અન્વય છે.

પ્રકાર—સર્વનામના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. પુરુષવાચક; ૨. દર્શક; ૩. સાપેક્ષ; ૪. પ્રત્યાર્થ; ૫. અનિશ્ચિત; ૬. સ્વાર્થ; ૭. અન્યોન્યવાચક.

પુરુષવાચક—પુરુષ ત્રણ છે—પહેલો, બીજો, ને ત્રીજો. સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં એ પુરુષોને અનુક્રમે ઉત્તમ, મધ્યમ, અને પ્રથમ પુરુષ કહે છે. સંસ્કૃતમાં ત્રીજા પુરુષથી રૂપાખ્યાન આપવાનો પ્રચાર છે; તેમાં ત્રીજો, બીજો, ને પહેલો, એવો ક્રમ છે. આ કારણથી ત્રીજો પુરુષ પ્રથમ પુરુષ કહેવાય છે, બીજો મધ્યે હોવાથી મધ્યમ, અને પહેલો ખોલનારને લગતો છેલ્લો હોવાથી ઉત્તમ કહેવાય છે.

‘હું’ એ પહેલો પુરુષ, ‘તું’ એ બીજો પુરુષ, અને ‘તે’ એ ત્રીજો પુરુષ છે. એ પુરુષોનાં રૂપ ત્રણે જાતિમાં સરખાં છે; વચન અને વિભક્તિના પરત્વેજ રૂપમાં ભેદ છે. હાલમાં ‘તે’નું સ્ત્રીલિંગ ‘તેણી’ એવું રૂપ માત્ર પારસી લેખકોજ નહિ પણ હિંદુ લેખકો પણ વાપરતા થયા છે; પરંતુ એ રૂપ શિષ્ટ ગણી શકાય એમ નથી.

ગૂની ગુજરાતીમાં ‘તેણી,’ ‘જેણી,’ એવાં સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ જોવામાં આવે છે.

‘તુને તેણી સ્ત્રીએ સંકેત કહું તે સઘડું વૃત્તાંત કહું. પ્રધાંન જોડું રાજ સાંભલિ. તેણી સ્ત્રીએ સંકેત કહું તે હું તુજ નઈ કહું’.

વેતાલપંચવિંશી, પૃ. ૯૫

‘તેણીયઈ’ એ તૃતીયાનું રૂપ ‘પંચાખ્યાન’માં છે એમ ડૉ. ટેસિટોરિ કહે છે.

‘રાજકન્યા મઈ દીઠી જિસઈ । હઉં મોહિઉ તેણીયઈ તિસિઈ.’

‘તેણી’ એ રૂપ પ્રેમાનન્દમાં ‘ચન્દ્રહાસ-આખ્યાન’માં છે.

‘ધાલી નામે પ્રેમદા, તેણિએ પ્રસન્ધો જાળા.’ કડગ રજું

પરંતુ હાલ એ રૂપ શિષ્ટ ગણાતું નથી.

‘હું’ અને ‘તું’નાં રૂપાખ્યાન નીચે પ્રમાણે છે:—

	હું		તું
	એ. વ.	બ. વ.	એ. વ.
૧લી	હું	અમે— અમે।	તું તમે— તમે।
૨જી	મને—મુજને— મજને—હુંને	અમને— અમોને	તને—તુજને— તજને—તુંને
૩જી	મેં	અમે— અમોએ	તેં તમે—તમોએ
૪થી	મને—મુજને— મજને—હુંને	અમને— અમોને	તને—તુજને— તજને—તુંને
૫મી	મારાથી— મુજથી—મજથી— હુંથી	અમારાથી— અમોથી	તારાથી— તુજથી— તજથી—તુંથી
૬ઠ્ઠી	મારો—રી—રૂં	અમારો— રી—રૂં	તારો—રી—રૂં તમારો— રી—રૂં
૭મી	મારામાં—મુજ— માં—મજમાં— હુંમાં	અમારામાં— અમોમાં	તારામાં— તુજમાં—તજ— માં—તુંમાં

પ્રયોગ—મજને—મજથી—મજમાં; તજને—તજથી—તજમાં—
આ રૂપો બહુજ ક્વચિત્ વપરાય છે. એ તેમજ મુજને—મુજથી—
મુજમાં; તુજને—તુજથી—તુજમાં કવિતામાં વિશેષ વપરાય છે. હુંને—
તુંને; હુંથી—તુંથી; હુંમાં—તુંમાં, એ રૂપો કાઠિયાવાડમાં ને ક્વચિત્
સુરતમાં વપરાય છે. અમોને—તમોને; અમોથી—તમોથી; અમોમાં—

તમોમાં—આ રૂપો માનવાચક છે, પણ કવચિત્ વપરાય છે. પારસીઓ એને બદલે અમુને—તમુને; અમુથી—તમુથી; અમુમાં—તમુમાં—એ રૂપો વાપરે છે.

અમે—અન્યકાર, વર્તમાનપત્રના અધિપતિ, અને મોટાં માણસો પોતાને માટે એકવચનના અર્થમાં એ રૂપ વાપરે છે.

વ્યુત્પત્તિ—અપભ્રંશમાં હડં અને તુહું રૂપો પરથી ગુજરાતીમાં ‘હું’ અને ‘તું’ રૂપ આવ્યાં છે. અપભ્રંશ હડં સં. અહકમ્ પરથી થયું છે—અહકમ્—અહડં—હડં.

‘મુખાવબોધન’માં ‘હડં’ રૂપ ભૂતી ગુજરાતીનું જોવામાં આવે છે.

હિંદી ને પંજાબીમાં ‘હું’ ને ઠેકાણે मैं રૂપ છે અને મરાઠીમાં મી છે. એ રૂપો ત્. એ. વ.ના મહં અપભ્રંશ રૂપ હપરથી આવ્યાં છે. બંગાળી રૂપ આમિ છે. કવચિત્ આર્ય રૂપ તરીકે મુહ વપરાય છે.

‘અમે’ ને ‘તમે’ રૂપો પ્રાકૃત અમ્હે, અપભ્રંશ અમ્હં અને પ્રાકૃત તુમ્હે, અપભ્રંશ તુમ્હે, તુમ્હર પરથી આવ્યાં છે. અમ્હે રૂપ સંસ્કૃત અસ્મે (અસ્મ અંગ હપરથી) પરથી સ્ નો હ્ થઈ આવ્યું છે. અસ્મે રૂપ વૈદિક છે. તુમ્હેમાંના તુ-માંના ડનો ગુજરાતીમાં જ થયો છે.

‘અમો,’ ‘તમો’ એ રૂપમાં ‘અમો’ રૂપ પ્રાકૃત અમ્હો પરથી આવ્યું છે.

ડૉ. ટેસિટોરિ કહે છે કે ‘પંચાખ્યાન’ માં એ રૂપ વપરાયું છે. ‘અમો’ ને સાદૃશ્યે ‘તમો’ થયું છે. પ્રાકૃતમાં તુમ્હે છે, તુમ્હો નથી.

ગુજરાતીમાં પ્રાકૃત ઇ ને ડ નો ‘અ’ કરવા તરફ ધણું વલણ છે; જેમકે,

સં. નિરીક્ષણ=નિરીક્ષણ-નિરખવું

પરીક્ષણ=રીક્ષણ-પારખવું

પુનઃ=પુણો-પણુ

મનુષ્ય-માણુસ

મૃત-મડદું

પ્રા. જવરિ (અપ. નિરુ)—નરૈ (નર્યો).

વિદેશીય શબ્દમાં પણ ‘માલમ’નું ‘માલમ’ વગેરે.

બીન્સ કહે છે કે “ગુજરાતીમાં ‘અમે’ રૂપ છે; પણ ગામડાંના લોકો ‘હુમે’ વાપરે છે. એ ‘હુમે’ રૂપ કંઈ ‘અમે’ કરતાં વધારે શુદ્ધ નથી.”

‘હમે’ રૂપ હાલ તો ગુજરાતી ભાષામાં જોડણીની અવ્યવસ્થા કે અરાજકતાને લીધે શિષ્ટ લેખક પણ વાપરે છે; પરંતુ ખીમ્સનું આ કહેવું યુક્ત છે કે ‘અમે’ રૂપના કરતાં ‘હમે’ રૂપમાં વિશેષ શુદ્ધતા નથી. ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે અમ્હે રૂપ પરથી એ રૂપ આવ્યું છે અને હાલ ‘અમે’ રૂપના ઉચ્ચારમાં હકાર એવી રીતે રહેલો છે કે તે ‘અમે’-થી તેમજ ‘હમે’થી દર્શાવાતો નથી. ‘હમે’ લખી ‘હ’ને લઘુપ્રયત્ન હકાર કહેવો ને ‘અમે’ વાપરી ખરો ઉચ્ચાર કરવો એ ખેમાં કંઈ લાભકારક લેદ નથી. ‘અમે’ આમ નવું ટપકાવાળું રૂપ કદાચ ખરો ઉચ્ચાર દર્શાવી શકે; પરંતુ એવાં નવાં રૂપ ભાષામાં યોજવાં ઇષ્ટ નથી. એવાં નવાં રૂપ યોજાએ તો પહોળા ઉચ્ચાર તેમજ ચકાર વગેરે કેટલાક વર્ણનાળે ઉચ્ચાર કેટલાક પ્રાન્તમાં થાય છે તેને માટે પણ નવાં ચિહ્ન યોજવાનો પ્રસંગ આવે.

મેં-તેં, મયા-મઈં (અપ.), ત્વયા-તરં (અપ.) પરથી આવ્યાં છે.

સામાન્ય અંગ—‘હું’ ને ‘તું’નાં રૂપોમાં સામાન્ય અંગ ‘મ’ ‘અમ’-‘ત,’ ‘તમ’ અને પદ્યન્ત ‘મારા-મુજ’-અમારા,’ ‘તારા-તુજ,-તમારા’ છે. અપભ્રંશનાં રૂપોમાં પણ સામાન્ય અંગ ‘મ’-‘ત,’ ‘અમ્હ’-‘તુમ્હ’ છે. ‘મુજ-તુજ’ રૂપો અપભ્રંશ મજ્જ (ષ. ઇ. વ.)-તુજ્જ (ષ. ઇ. વ.) પરથી આવ્યાં છે. ‘મુજને,’ ‘મુજથી,’ ‘મુજનું,’ ‘મુજમાં,’ ‘તુજને,’ ‘તુજથી,’ ‘તુજનું,’ ‘તુજમાં’ ને ‘મારામાં,’ ‘તારામાં’ વગેરે રૂપોમાં પદ્યન્ત અંગને પ્રત્યયો લાગ્યા છે. પદ્યન્ત અંગ ખને છે એ વાત અગાઉ કહી છે.

મરાઠીમાં પણ મજ અને તુજ સામાન્ય રૂપ તરીકે વપરાય છે; જેમકે, મજર્શી-તુજર્શી (તૃ.), મજલા-તુજલા (દ્વિ., ચ.); મજહૂન-તુજહૂન (પં.)

‘મારા-અમારા,’ ‘તારા-તમારા’-આ રૂપો ખરે જોતાં ‘મ-અમ’; ‘ત-તમ’ અંગ ઉપરથીજ થયાં છે. એ અંગને કાર- (ક લોપાઈ) આર લાગી એ નવાં અંગ થયાં છે.

હિંદીમાં મેરા-તેરા, હમારા-તુમ્હારા છે. બંગાળીમાં ‘મારા’ અને ‘તારા’ને માટે મોર-તોર; આમાર-તોમાર છે; અહુ. વ.-આમાદેર-તોમાદેર છે. સંસ્કૃત છ પ્રત્યયનો અપભ્રંશમાં હાર્ (આર.) થાય છે; જેમકે, યુષ્મદીયઃ—તુમ્હાર્; અસ્મદીયઃ—અમ્હાર્.

અમ્હારા, મહારા, એ રૂપો અપભ્રંશમાં વપરાય છે; જેમકે,
મહા હુઆ જુ મારિઆ બહિણી મહારા કન્તુ—બહું ધયું જે માર્યો—મરાયો જેન
મારો કાન્ત—બહું થયું જે, જેન, મારો કાન્ત મરાયો.

દિક્ષિ અમ્હારા કન્તુ—દેખ મારા કાન્તને.

કેર (સં. કાર્ય ઉપરથી), કાર (સં. છે; કુમ્મકાર); કર (સં. છે; યજ્ઞસ્કર,
મરાડીમાં પુર્ણેકર—પુનાનો)—એ બધા પદ્ધત્યે વપરાય છે.

દર્શક સર્વનામ—‘આ’, ‘એ’, ‘તે’, ‘પેલું’, ‘ઓડ્યું’ (કાઠિયા-
વાડી)—એ દર્શક સર્વનામ છે. ‘આ’, ‘એ’, ‘પેલું’—એ પ્રત્યક્ષપદાર્થ-
વાચક અને ‘તે’ એ પરોક્ષપદાર્થવાચક છે. પ્રત્યક્ષ પદાર્થ સમીપ
હોય તો ‘આ’, સહજ દૂર હોય તો ‘એ’ અને દૂર હોય તો ‘પેલું’
વપરાય છે. ‘આ’, ‘એ’, ને ‘તે’ એ અવિકારક રૂપ છે અને ‘પેલો-
લી-લું’, ‘ઓડ્યો-લી-ડ્યું’ એ વિકારક રૂપ છે. ‘આ’, ‘એ’, ને ‘તે’-
નાં રૂપ નીચે પ્રમાણે છે.

		આ	એ	
એ. વ.		બ. વ.	એ. વ.	બ. વ.
૧લી	આ	આ— આઓ	એ એ	એ— એઓ
૨જી	આ—આને	આ— આઓને— આમને	એ—એને એઓને— એમને	એ— એઓને— એમને
૩જી	આણે	આઓએ— આમણે	એણે	એઓએ— એમણે
૪થી	આને	આ ઓને—આમને	એને	એઓને—એમને
૫મી	આથી	આઓથી— આમનાથી	એથી	એઓથી— એઓનાથી— એમનાથી

		આ	એ	
એ. વ.		ખ. વ.	એ. વ.	ખ. વ.
૬૬૧	આનો-	આઓનો-	એનો-	એઓનો-
	ની-નું	ની-નું;	ની-નું	ની-નું;
		આમનો-ની-નું		એમનો-ની-નું
૭મી	આમાં	આઓમાં-	એમાં	એઓમાં-
		આમનામાં		એઓનામાં-
				એમનામાં

તે

		એ. વ.	ખ. વ.
૧લી	તે		તે-તેઓ
૨જી	તે-તેને		તે-તેઓને-તેમને
૩જી	તેણે		તેમણે-તેઓએ
૪થી	તેને		તેઓને-તેમને
૫મી	તેથી-તેનાથી		તેઓથી-તેઓનાથી-તેમનાથી
૬ઠ્ઠી	તેનો-ની-નું		તેઓનો-ની-નું; તેમનો-ની-નું
૭મી	તેમાં		તેઓમાં-તેઓનામાં-તેમનામાં

‘આ,’ ‘એ,’ ને ‘તે’ નાં રૂપોમાં તેમજ સાપેક્ષ સર્વનામ ‘જે’નાં રૂપોમાં ઘણી વાર એકવચનનાં રૂપો બહુવચનના અર્થમાં વપરાય છે. ‘એઓ,’ ‘આઓ,’ ‘તેઓ,’ ‘એઓને-આઓને,’ ‘એમને-આમને,’ ‘તેઓને-તેમને,’ વગેરે બહુવચનનાં રૂપો બહુધા પ્રાણિવાચક નામને લાગુ પડે છે. જેમ નામમાં પણ પૂર્વાપરસંબંધથી બહુવચનનો અર્થ સમજાતો હોય તો બહુવચનનું રૂપ વાપરવું વિવક્ષાને અધીન છે, તેમજ ઉપલાં સર્વનામનાં રૂપમાં પણ એકવચનનું રૂપ બહુવચનના અર્થમાં વપરાય છે ને એવે સ્થળે બહુવચનનું રૂપ વાપરવું એ વિવક્ષાને અધીન છે. એવે ઠેકાણે કેટલાક બહુવચનનું રૂપ શિષ્ટ માનતા નથી.

મેં કહેલાં પુસ્તક (કે પુસ્તકો) મુંબઈનાઓ ત્યારે લેતા આવળે.
આ સંસ્કૃત પુસ્તકો છે, એને માટે મારે બહુ રખડવું પડ્યું.

વ્યુત્પત્તિ-इदम् (આ, એ)નું અપભ્રંશમાં પું. પ્ર. એ. વ. આઝ (આય)
અને સ્ત્રી. પ્ર. એ. વ. આઆ (આયા) થાય છે. આઝે (આયે) એ પું. પ્ર. બ. વ.
છે. આઝ અને આઆ એ અનુક્રમે પુંલિંગ અને સ્ત્રીલિંગનાં સામાન્ય અંગ છે.
એજ પ્રમાણે एतद्નું અપભ્રંશમાં પું. પ્ર. એ. વ. एह (સં. एषः, प्रा.
एस, अप. एह) અને સ્ત્રી. પ્ર. એ. વ. पल एह છે અને એજ સામાન્ય અંગ છે.
एह પરથી 'એ' અને આઝ પરથી 'આ' આવ્યા છે.

ગુજરાતીની પેઠે અપભ્રંશની સાથે હિંદી વધારે મળતી છે, તેમાં 'એ'
કે 'આ'ને માટે વહ અને यह છે. અંગાળીમાં एइ-इनि અને પંજાબીમાં इह છે.
અપભ્રંશમાં एइ ને તિ એ एतद् ને તદનાં પ્ર.નાં વ. વ.નાં રૂપ છે.

एइ ति घोडा एइ थलि एइ ति निसिअ खग ।

(આ તે ઘોડા છે, આ સ્થલી છે, આ તે તીક્ષ્ણ ખર્જો છે.)

સંસ્કૃતમાં इदम् ને एतद्માં इदम् કરતાં एतद् વધારે પાસેના પદાર્થ માટે
વપરાય છે.* ગુજરાતીમાં एतद् પરથી આવેલા 'એ' કરતાં इदम् પરથી આવેલું
'આ' રૂપ સમીપતર પદાર્થને માટે વપરાય છે.

હિંદીમાં यह निकटवर्ती पदार्थ માટે અને वह दूरवर्ती पदार्थ માટે વપરાય
છે. અંગાળીમાં इनि પાસેના પદાર્થ માટે અને उनि દૂરના પદાર્થને માટે વપ-
રાય છે. મરાઠીમાં हा (એ) ને तो (તે) એ દર્શક સર્વનામ છે.

તદનાં રૂપ અપભ્રંશમાં ત ઉપરથી સવ્વ જેવાં થાય છે. सु-सो प्र. ए. व.
पुं. मां छ; नपुं.मां अ.प.भ्रंश.मां जं, तं अ. प्र. ए. व. तेभञ् द्वि. ए. व. छ અને
जे ने ते अ. प्र. ने द्वि. नां व. व. छ.
મરાઠીમાં तो; હિંદીમાં सो; પંજાબી ને સિંધીમાં પણ સો છે. અંગાળીમાં से છે;
ઉત્કલીમાં પણ से છે.

* इदमस्तु संनिकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् ।

अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥

इदम् संनिकृष्ट-समीपना पदार्थ ने माटे, एतद् वधारे समीपनाने माटे,
अदस् दूरनाने माटे અને तद् परोक्षने माटे वपराय છે.

‘તે’, ‘જે’, ‘સે’ માં એકાર માગધીમાંથી આવ્યો છે. માગધીમાં સં. પુરુષ:-
નું પુલ્લિંગે થાય છે; એજ પ્રમાણે નર:=નલે; હંરા:=હંસે છે.

સો એ તદ્નું પું. પ્ર. એ. વ. પ્રાદૃત રૂપ છે; સો=સ: (સં). અપભ્રંશમાં
જુ-જો (યદ્નાં) ને સુ-સો (તદ્નાં) રૂપ છે.

જૂની ગુજરાતીમાં જુ (જે), સુ (તે) રૂપો વપરાયાં છે—
મુઝ્યાવખોધ૦—

જુ તરઈ સુ કર્તા; જુ દેખઈ સુ કર્તા; જુ કીજઈ તં કર્મ.
(તં-નપુંસકમાં; અપભ્રંશની પેઠે નપુંસકમાં જૂની ગુજરાતીમાં તં રૂપ
વપરાયું છે.)

એ અન્થ સુખિઈં પહાયઈં;

એહ-નઉ (એનું)

એહુ-રહઈં

મરાઠીમાં હા (હા પું., હી સ્ત્રી., ને હેં નપું.) ને તો (તો તી-ત) એ દર્શક
સર્વનામ છે; તેમાં હા એ ગુજરાતી ‘આ’ ને ‘એ’ ને મળતું છે ને તો એ ગુજ-
રાતી ‘તે’ ને મળતું છે. તો એ ત્રીજા પુરુષનું સર્વનામ પણ છે. અદસું પ્રાદૃતમાં
પ્ર. એ. વ. અહ થાય છે, તેમાંથી હા આવ્યું છે.

અંગાળીમાં ઈંદ-ઈનિ રૂપ છે, અને ઉત્કલીમાં એ-એહિ-इहा રૂપો છે; એ
બધાં અપભ્રંશ રૂપ પ્ર. એ. વ. એહ-એહો-એહુ પરથી આવ્યાં છે.

દૂરનો પદાર્થ દર્શાવવા હિંદીમાં વહ, उह, ओह, वुह શબ્દો છે; અંગાળીમાં ઓ
-उनि છે. ગુજરાતીમાં એને મળતો શબ્દ ‘એ’ છે. ખીમસ તેમજ ડો. ભાંડારકર
દૂરના દર્શક સર્વનામ તરીકે ગુજરાતીમાં ‘આ’ આપે છે તે ખોટું છે. ગુજરાતીમાં
પ્રત્યક્ષ પદાર્થ દર્શાવવા માટે પાસેનાને સાર ‘આ’ ને દૂરનાને સાર ‘એ’ છે.

જૂની ગુજરાતીમાં ‘મુઝ્યાવખોધ’માં ‘આસિહ’ (‘આલ્યા’ માટે) અને
‘પઇલક’ (‘પેલા’) માટે વપરાયાં છે. અપ૦માં ક્યતનું એવડુ થાય છે, તે પરથી
અવડુ-અવલુ-અહલુ-આલુ-આલ્યું ને અવલુ-વેલુ-પેલુ-પેલું એમ એ રૂપો
આવ્યાં છે, એમ ડૉ. ગ્રીઅર્સનનું કહેવું છે. ડૉ. ટેસિટોરિ પાર ને અવાર
ઉપર ફલક (અપ૦નો પ્રત્યય) લગાડી એ રૂપો વ્યુત્પન્ન કરે છે. પાર પરથી અપ.

પરિહૃત-રાજસ્થાની-પદ્મ-પેશા, ને અવાર પરથી અપ.-અવરિહૃત-ઓરિહૃત
રાજ. ઓહલડ-ઓલિહ-ઓલ્યો. 'પાર'=સામે કિનારો; અવાર-પાસેનો કિનારો;
'ઓલ્યો' કરતાં 'પેશો' દૂરનાને લાગ્ય પડે છે.

સાપેક્ષ સર્વનામ-'ને' એ સાપેક્ષ સર્વનામ છે; કેમકે એ
વાપર્યા પછી 'તે'ની અપેક્ષા રહે છે-તે વાપરવું પડે છે. 'તે'
એકલું વાપરી શકાય; એની પહેલાં 'ને' ન મૂકીએ તો એ ગાલે;
પરંતુ 'ને'ની પછી તો 'તે' આવવું જોઈએ.

'ને' ને 'તે' આ બે શબ્દો વચ્ચે સંબંધ હોવાથી અને સંબંધ
દ્વિનિષ્ઠ છે-હુમેશ બે કે વધારે પદાર્થમાં રહે છે-તેથી 'ને' ને 'તે' એ
પરસ્પર સંબંધી સર્વનામ કહેવાય છે.

'ને'નાં રૂપ 'તે'નાં જેવાંજ થાય છે.

સંસ્કૃતમાં યદ્ એ સાપેક્ષ સર્વનામ છે. પ્રાકૃતમાં ય્ નો જ્ થાય છે.
પ્રાકૃતમાં પુલિંગમાં પ્રથમાનું એકવચન જો ને પ્રથમાનું બહુવચન જે છે;
અપભ્રંશમાં પુલિંગમાં પ્રથમાનું એકવચન જો-જુ ને બહુવચન જે છે. ન-
પુંસકમાં પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાં પ્રથમા ને દ્વિતીયાનું એકવચન જં છે.

હિંદી, મરાઠી, પંજાબી, ને સિંધીમાં પ્રથમાનું એકવચન જો છે. ગુજ-
રાતીની પેઠે ઉત્કલી ને બંગાળીમાં એ-ચિનિ છે.

જુ, જં રૂપો સું, તં ની પેઠે જૂની ગુજરાતીમાં વપરાયાં છે.

મુખ્યાવબોધ૦-

ક્રિયા કરિવઇ જુ મુલિગઉ હુઉ સુ કર્તા (ક્રિયા કરવામાં જે
મૂળનો-પ્રથમનો છે તે કર્તા).

જં પૂછઇ (જે પૂછે છે); જં પૂછઇ તં કર્મ; જાણું કરી કરઇ
લિઇ દિઇ ઇત્યાદિ યુક્તિઇ જિહાઇં અનઇ જાણું કરી કર્તા ક્રિયા
સાધઇ તં કરણ (જેણે કરી કરે છે, લે છે, દે છે, ઇત્યાદિ યુક્તિએ
જ્યાં અને

જેમ ઇષઃનું ઇહ થયું છે તે ન્તૂતી ગુજરાતીમાં વપરાયું છે, તેમ 'જેહ' ને 'તેહ' રૂપે ન્તૂતી ગુજરાતીમાં વપરાયાં છે. વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે એ હકાર નથી, 'એહ' ને અનુસારેજ થયેલો જણાય છે. જેહ-તેહ એ રૂપે ચાદૃશ-તાદૃશ-ને બદલે અપભ્રંશમાં છે.

મુગ્ધાવખોધ૦—

જેહ—નઈ; કે જેહ—નઈ કારણિ (તૃ.)

જેહ—તઉ—હુંતઉ—થઉ—થકઉ (પં.)

જેહ—નઉ—જેહ—રહઈ (પ.)

તેહ—નઈ યોગિ (તેને યોગે)

તેહ ત્રીજા અક્ષર પરઈ હકાર-રહિં ત્રીજા—નઉ સગઉ ચઉથઉ હુઈ (તે ત્રીજા અક્ષર પર [પછી] હકારને બદલે ત્રીજાનો સગો—મળતો ચોથો થાય છે.)

'જે' ને 'તે' હકાર વગર પણ જૂની ગુજરાતીમાં વપરાયાં છે.

મુગ્ધાવખોધ૦—

જે કર્તા—નઉ અથવા કર્મ—નઉ આધાર હુઈ તે અધિકરણ.

(જે કર્તાનો અથવા કર્મનો આધાર થાય છે તે અધિકરણ છે).

પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ—'કોણ' અને 'શું' એ પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ છે. 'કોણ' સામાન્ય રીતે પ્રાણીને માટે અને 'શું' વસ્તુને માટે વપરાય છે. પરંતુ કવિતામાં 'કોણ' પદાર્થને માટે પણ વપરાયું છે ('કોણ તેનું ગામ' પ્રેમા૦, જુઓ મધ્ય૦ વ્યાક૦, પૃ૦ ૭૦.)

'કોણ, ને 'શું'નાં રૂપાળ્યાન નીચે પ્રમાણે છે. 'કોણ'નાં રૂપ બધી જાતિમાં ને બંને વચનમાં સરખાં છે.

કોણ

૧લી	કોણ	૫મી	કોણથી-કોનાથી-કેનાથી
૨જી	કોને-કોણને-કેને	૬ઠ્ઠી	કોનો-ની-નું; કોણનો-ની-નું; કોણનો-ની-નું
૩જી	કોણે-કેણે	૭મી	કોનામાં-કોણનામાં-કોણમાં-કેનામાં
૪થી	કોને-કોણને-કેને		

‘કોણને’ વગેરે ‘કોણ’ અંગ પરથી થતાં રૂપ મુખ્યત્વે પારસીમાં પ્રચાર પામ્યાં છે. ‘કેણને’ (‘કેને’) વગેરે ‘કેણ’ અંગથી થયલાં રૂપ ઓછાં પ્રચલિત છે.

‘કોનાથી,’ ‘કોનામાં,’ વગેરેમાં ષષ્ઠી વિભક્તિના અંગ પર પ્રત્યય આવ્યા છે. ષષ્ઠી વિભક્તિ સામાન્ય અંગ તરીકે વપરાય છે એ અગાઉ દર્શાવ્યું છે.

વ્યુત્પત્તિ-‘કોણ’ એ કઃ પુનઃ-કડળ-કોણ, એમ વ્યુત્પત્તિ થયું છે. અપભ્રંશમાં કવળ રૂપ છે. પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની, એ ગુજરાતી ને મારવાડી, બંનેનું મૂળ છે, તેમાં ‘કવણ,’ ‘કલ્ણ,’ ‘કલ્ણ,’ ‘કલ્ણ’ ને ‘કુણ’ રૂપો છે.

‘શું’-‘શું’ એ વિકારી છે-શો-શી-શું. ‘શી’ વિશેષણ તરીકેજ વપરાય છે; ‘શો’ ને ‘શું’ નામ તરીકે પણ વપરાય છે; જેમકે; શાને માટે? શાથી આમ બોલો છો?

શો પું.		શું નપું.		
એ. વ.	બ. વ.	એ. વ.	બ. વ.	
૧લી	શો	શા	શું	શાં
૨જી	શો-શાને-શેને	શા-શાને-શેને	શું-શાને-શેને	શાં-શાંને
૩જી	શાણે-શેણે	શાણે-શેણે	શાણે-શેણે	શાંણે
૪થી	શાને-શેને	શાને-શેને	શાને-શેને	શાંને

શો પું.		શું નપું.	
એ. વ.	બ. વ.	એ. વ.	બ. વ.
પમી	શાથી-શેથી	શાથી-શેથી	શાંથી
દડ્ડી	શાનો-ની-નું; શાનો-ની-નું;	શાનો-ની-નું; શેનો-ની-નું	શાનો-ની-નું
	શેનો-ની-નું; શેનો-ની-નું	શામાં-શેમાં	શાંમાં
૭મી	શામાં-શેમાં	શામાં-શેમાં	

‘કાણુ’ને બદલે હિંદીમાં કૌન, પંતબીમાં કૌણ, મરાડીમાં કોણ, અને બંગાળીમાં કે છે. મરાડીમાં કવણ રૂપ કવિતામાં વપરાય છે. કોણમાં એક ભેરેરી મરાડીમાં કોણેક (=કોણી એક) રૂપ વપરાય છે. ત્યાં હિંદીમાં ને પંતબીમાં જે ને ઓ છે ત્યાં ગુજરાતીમાં ‘એ’ ને ‘આ’ છે, જેમકે,

ગુજ૦	હિન્દી	ગુજ૦	હિન્દી
બેડા	બેડા	બેરા	બૈરા
ચૌથા	ચૌથા	ચૌક	ચૌક
નેન	નેન (નેણુ પં.)	ભોનઈ	ભૌનઈ
તેણુ	તૈન	ચાવીસ	ચૌબીસ
કોડી	કોડી (પં. ને મ. માં પણ)		

‘શું’ ની વ્યુત્પત્તિ-સંઠમાં કીદૃશ: છે, તેનું અપભ્રંશમાં કહસુ થાય છે. હિંદીમાં કેસા છે. ત્વંતું ગુજરાતી રૂપ ‘કિસું’ છે, તે કસાને મળતું છે. ‘કિસું’માંથી ‘કશું’ ને ‘કશું’માંથી ‘ક’ લોપાઈ ‘શું’ થયું છે.

‘કાણુ’નું ત્વંતી ગુજરાતીમાં ‘કહણુ-કહણુ’ રૂપ છે. અપભ્રંશમાં કિમ્ શબ્દનાં કાઈ ને કવણ એ જે આદેશ આપ્યા છે, તેમાં ‘કાણુ’ ક: પુન:—કડળ—કાણુ—એમ વ્યુત્પત્ત થયું છે અને કંઈ-કાંઈ, કિમપિ—કિઅઈ-કઈ-કંઈ-કાંઈ થયું છે.

મુખ્યાવબોધ—

કઉણુ તરઈ ?; કુણુ ઊગઈ ?; કીણુઈ કીજતઉ ?
 (કાણુ કરાય છે ?) કઉણુ—તઉ પડઈ ? (કોનાથી પડે છે ?) કિહ—
 તણુઉ ?; કઉણુ—તણુઉ ? (કોનું ?)
 કિસઉ—કિમું—કિસિઉ ?—શું ?

કિસું પૂછું ? (શું પૂછે છે ?), કિસું ખેડતઉ ?

ગુરિ અર્થ કહુતઇ. કિસિઉ કહુતઇ ? (ગુરુ અર્થ કહે છે. કશો ?-શો કહે છે ?)

કિસિઇં તરઇ ? (કશા વડે-શા વડે તરે છે ?)

કિસ-નઇ કારણિ ધર્મુ હુઇ ? (શેને કારણે ધર્મ થાય છે ?)

કિસઇ હુંતઇ ? (શું હુતે ?)

ભાતણે 'કોણુ'ને અનિશ્ચિત સર્વનામ તરીકે વાપર્યું છે.

કુણિ ચમરી ભાર ગ્રહ્યા, ગજદંત ગ્રહ્યા કુણિ હાથિ-

કાદમ્બરી, કડ૦ ૪

પ્રેમાનન્દમાં પણ 'કોણુ'ના અનિશ્ચિત સર્વનામ તરીકેના દાખલા મળે છે.

'ખાંડલું, દળલું, અને ધાલું, કોનાં વાસીદાં કરતી;

કોનાં પાત્ર પળાળે એદાં કાહડે, કોનાં પાણી ભરતી.

ચંદ્ર૦-આખ્યાન, કડ૦ ૨૭૦

'પ્રભુની માયા મહાગંભીર, કોણે નવ દીહું રૂધીર.'

પ્રેમા૦-'વામનચરિત્ર', કડ૦ ૧૦૫

'કો કોણુ પૃથ્વી પર થઈ ગયા, ને વળી થઈ જાશે;

રાજા રંક ને છત્રપતિ, કાળને વશ થાશે.'

વામ૦ ચરિ૦, કડ૦ ૧૨૫

અનિશ્ચિત સર્વનામ-જેમાંથી નિશ્ચિત અર્થ નીકળતો નથી તેવાં સર્વનામ અનિશ્ચિત છે.

કોઈ, કંઈ, કોઈક, કંઈક, હર કોઈ, સર્વ, દરેક, હરેક, પ્રત્યેક, બધું, સઘળું, સહુ, સહુ કોઈ, ખીજું, અન્ય, ઇતર, અમુક, ફલાણું, કેટલુંક.

કોઈ, કંઈ, કોઈક, કંઈક-હિંદી ને પંજાબીમાં પણ એજ શબ્દ છે. હિંદીમાં કોઈ; મરાઠીમાં કોણ પું. ને સ્ત્રી. ને કાય નપું. છે. 'કોઈ'-કોપિ-કોવિ-કોઈ 'કંઈ' કિમપિ પરથી આવ્યું છે.

‘કોઈ’ ને ‘કંઈ’ સાથે ‘એક’ ઉમેરાઈ ‘કોઈ એક’ ‘કોઈક,’ ‘કંઈક’ શબ્દ થયા છે. એ સંયુક્ત અનિશ્ચિત સર્વનામ છે.

‘કોઈ’ અને ‘કંઈ’ બંને અનિશ્ચિત અર્થ સૂચવે છે. ‘કોઈ’ ત્રણે જાતિમાં વપરાય છે, ‘કંઈ’ બહુધા નપુંસકમાંજ વપરાય છે; પરંતુ તેનો પણ પ્રયોગ ત્રણે જાતિમાં જોવામાં આવે છે; જેમકે,

તેને જોતાં કંઈકે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો.

તેને માટે મને કંઈકે અનુભવ છે.

કોઈ પુરુષ, કોઈ સ્ત્રી, કોઈ ગામ, કોઈ કાર્ય, કોઈ ચીજ, કંઈ કામસર મારે મુંબઈ જવું છે.

અપભ્રંશમાં કાંઈ અવ્યય તરીકે ‘કેમ’ ને ‘શું’ના અર્થમાં વપરાયો છે:—

અમ્વહ્ વુત્તઝ કાંઈ? (એવં વિષ્ણુઃ કથમ્=એમ પિત્ર કેમ?)

કાલક્ષેવેં કાંઈ? (કાલક્ષેપેન કિમ્-કાલક્ષેપથી શું?)

કાંઈ ન દૂરે દેક્ષહ્? (કિં ન દૂરે પર્યતિ-શું તે દૂર દેખતો નથી?)

‘મુગ્ધાવબોધઠ’માં કિમપિને માટે કાંઈ આપ્યું છે.

ભાલણે ‘કાદમ્બરી’માં વિશેષણ તરીકે પ્રશ્નના અર્થમાં ‘કાંઈ’ વાપર્યું છે.

બાહ્ય પરિજન સંઘાતિ-કાંઈ કૃત્ય કહી છે?

૩૩૦ ૧૭

કાંઈ, કહં, કવણ, એ ત્રણ અપભ્રંશમાં કિમ્ નપુંસકના પ્રથમાનાં બહુવચન ને દ્વિતીયાનાં બહુવચન છે. વળી કાંઈ એ કિમનું પુલિંગમાં અન્ય સ્વરૂપ છે, એ પરથી બધાં રૂપ થાય છે.

હર કોઈ, હરેક, દરેક, પ્રત્યેક-‘હર’ અને ‘દર’ એ ક્ષારસીમાં નામયોગી અવ્યય છે. પ્રતિ સંસ્કૃતમાં ઉપસર્ગ છે. એ બધાં સાથે ‘એક’ મળીને એ શબ્દ થયા છે. એમાં ‘આ,’ ‘તે’ જેવો નિશ્ચિત અર્થ નથી. અનિશ્ચિતતા છે, માટે એ સંયુક્ત અનિશ્ચિત સર્વનામ છે.

સર્વ, સહુ (સૌ), બધું, સઘણું—‘સર્વ’ એ સંસ્કૃત શબ્દ છે. એનું અપ-
ભ્રંશમાં સાહુ-સઘુ થાય છે. ‘સહુ’ (સહ-સૌ) રૂપ સાહુ પરથી આવ્યું છે. ‘સઘણું’
સકલમ્ (કલા અવયવ, ભાગ; ભાગ સાથે, બહુગ્રીહિ સમાસ છે.) પરથી આવ્યું
છે. ‘બધું’ બહુ ઉપરથી આવ્યું છે.

એ બધા શબ્દમાં પણ અનિશ્ચિતતાનો અર્થ છે.

અન્ય, બીજું ઇતર—આમાં ‘અન્ય’ ને ‘ઇતર’ સંસ્કૃત શબ્દો છે. ‘બીજું’
દ્વિતીય પરથી બદ્જ્ઞ-વિદ્જ્ઞ અપભ્રંશદ્વારા આવ્યું છે. અપભ્રંશમાં ‘તદ્જ્ઞી’ શબ્દ
‘ત્રીજી’ને માટે વપરાયો છે (‘તળહં તદ્જ્ઞી મજ્ઞિ’ હેમચન્દ્ર ૮૧૪૩૩૯=તૃણાનાં
તૃતીયા મજ્ઞિઃ-તરણાંની ત્રીજી રીત છે.); એટલે બદ્જ્ઞ ‘બીજી’ને માટે હોવું જોઈએ.
‘બીજું’ તે ક્યું તે નક્કી ન હોવાથી એમાં પણ અનિશ્ચિતતાનો અર્થ છે.

અમુક—સંસ્કૃત શબ્દ છે. ‘મુઘાવબોધ૦’માં ‘અમુકઉ’ રૂપ છે.

કેટલુંક—ક્રિતિ એક પરથી આવ્યું છે.

સ્વવાચક—‘પોતે’ એ સ્વવાચક સર્વનામ છે. એનાં રૂપા-
ખ્યાન નીચે પ્રમાણે છે:—

પ્ર. પોતે		પં. પોતાથી-પોતાનાથી
દ્વિ. પોતાને		ષ. પોતાનો-ની-નું
તૃ. પોતે		સ. પોતામાં-પોતાનામાં
ચ. પોતાને		

આ શબ્દનાં રૂપ બંને વચનમાં ને ત્રણે જાતિમાં સરખાં, ઉપર
પ્રમાણે છે.

વ્યુત્પત્તિ—સં. સ્વ:-સ્વો-પો ને તસ્નું તે થઈ સ્વતઃ પરથી ‘પોતે’ થયું
છે. ડૉ. ટેસિટોરિ ‘પોતે’ને બેવડાયલા અંગ પરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. ‘આપોઆપ’નું
અપ૦માં અપ્પહુઅપ્પ છે, તેમાંનો આદિ સ્વર લોપાઈ, દ્વિતીય પ્પ નો ત થઈ
‘પોતે’ થયું છે એમ એમનો મત છે. પ્રથમ દર્શાવેલી વ્યુત્પત્તિ સરળ ને યુક્તતર છે.

અન્યોન્યવાચક—અન્યોન્ય, પરસ્પર, એક બીજું—એ એવાં
સર્વનામ છે.

તેઓ અન્યોન્ય બહુ પ્રેમથી વર્તે છે.

તેઓ પરસ્પર બહુ માનની લાગણી ધરાવે છે.

તેઓ એક બીજા સાથે છૂટથી વર્તે છે.

અન્યોન્ય, પરસ્પર—આ બે શબ્દમાં સમાસમાં પૂર્વપદની પછી સ્ આર્થ છે અને તે સ્નો વિસર્ગ થઈ ‘અન્યોન્ય’માં વિસર્ગનો ડ થઈ પૂર્વના અ સાથે મળીને ઓ થયો છે; નિયમિત રૂપ અન્યાન્ય ને બદલે અન્યોન્ય થયું છે. ‘પરસ્પર’માં સ્નો વિસર્ગ થતો નથી; સ્નો સ્ન કાયમ રહે છે. નિયમિત રૂપ પરપર ને બદલે પરસ્પર થયું છે.

આહરવાચક—‘તમે’ને ઠેકાણે માનાર્થે ‘આપ’ વપરાય છે. ‘આપોઆપ’ એ સંયુક્ત સર્વનામ છે.

વ્યુત્પત્તિ—સં. આત્મન્ ; પ્રા. અત્તા-અપ્પા-અપ્પો, અપ. અપુ-અપ્પ-આપા-આપ-એમ એ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે. ‘આપોઆપ’માં પહેલું રૂપ પંચમીમાં છે. એક નામ પછી તેનું તેજ નામ આવે છે ને અવ્યયરૂપ શબ્દસમુદાય બને છે, ત્યારે પહેલું નામ પંચમીમાં હોય છે ને તેને ઓ પ્રત્યય હોય છે. જૂની ગુજરાતીમાં ‘હાથોહાથ’, ‘ખંડોખંડિ,’ ‘દિરોદિસિ,’ ‘વારોવાર,’ ‘માહોમાહઈ’-આવાં રૂપ વપરાયાં છે. તેમાં ઓ પ્રત્યય પંચમીના અપ૦ હૂ-કહૂ (શબ્દને અન્તે સ્વાર્થિક ક પ્રત્યય લાગવાથી)-અહૂ-અઠૂ પરથી આવ્યો છે.

આપણે—‘આપણે’ એટલે હું ને તું. એનાં રૂપ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧લી આપણે	૫મી આપણાથી
૨જી આપણને	૬ઠ્ઠી આપણો-ણી-ણું
૩જી આપણે	૭મી આપણામાં
૪થી આપણને	

મૂળ શબ્દ ‘આપણ’ સમજવો. કવિતામાં એ રૂપ વપરાય છે.

વ્યુત્પત્તિ—‘આપણ’ એ આત્મન્-આત્મા, પ્રા. અપ્પણ-અપ્પા ઉપરથી આવ્યું છે.

અપભ્રંશમાં એ શબ્દ સ્વાર્થવાચક તરીકેન-‘પોતે’ એ અર્થમાં-વપરાયો જણાય છે.

કરહુ મ અપ્પહો ઘાડ । (કરુત મા આત્મનો ઘાતમ્—આત્માનો-પોતાનો ઘાત મા કરો.)

दुरुद्धाणै पडिउ खलु अप्पणु जणु मारेइ ।

(दूरोद्धानेन पतितः खलः आत्मानं जनं मारयति ।—दूर गमनथी-छथे न्वाथी पडेये अल पोताने ने ननने मारे छे.)

जो गुण गोवइ अप्पणा । (यो गुणान् गोपयति आत्मनः—आत्मीयान्—ने पोताना गुणु छुपावे छे.)

पिए दिट्ठे हल्लोहलेण को चेअइ अप्पणु । (प्रिये दृष्टे हल्लोहलेन—व्याकुल-स्वेन कः चेतयति आत्मानम्—प्रिय न्वाथे छते गभराथी केणु पोताने नल्ले छे ? तद्धीन थवाथी केने भान रहे छे ?)

फोडेन्ति जे हियडउं अप्पणउं । (स्फोटयन्ति ये हृदयमात्मनः—नेअो पोतानुं हृदय डेउं छे.)

आ प्रभाणु अप्पन् नाम तरीके तेमन विशेषणु तरीके वपरायुं छे अने स्ववायक छे.

‘भुग्धावभोध०’मां स्वार्थवायक तरीकेअ अे शण्ड आथ्ये छे.

आपणी क्रिया; आपणा कर्म—नउ.

भराडीमां आपण पुरुषवायक सर्वनाम तरीके वपराय छे; नेमके,

‘आपण (आह्वीं) उथां खेळावयास जाऊं.’

‘आपण (तुह्वीं) मजवर कृपा करा.’

‘तो आपणास (त्यास) आनंदी राखीत नाहीं.’

हिंदुस्तानीमां नीचे प्रभाणु वपयोग छे.

जो कार्य करते हैं अपने उद्योगका फल पाते हैं ।

आ प्रभाणु हिंदुस्तानीमां ‘आपणु’ ‘पोते’ना अर्थमां वपराय छे. वणी स्मार्तमन्ता तद्वत् तरीके पणु वपराय छे:—

जो अपने सच्चरित्रोंसे पिताको प्रसन्न करता है वह पुत्र है (पोताना) ।

हम लोग पवित्र आश्रमके दर्शनसे अपनेको पवित्र करें (आत्माने) ।

પ્રકરણ ૧૭મું

વિશેષણ: પ્રકારાદિ

લક્ષણ ને વિભાગ—અગાઉ દર્શાવ્યું છે તેમ વિશેષણ એ નામની અંદર વિશેષ મૂકનાર ઉપાધિનો—ગુણનો વાચક છે. એ ઉપાધિ ગુણ હોય કે સંખ્યા હોય. સંખ્યા એ પણ વસ્તુતઃ ગણત્રીનો ગુણજ છે. આ પ્રમાણે વિશેષણના ગુણુવાચક ને સંખ્યાવાચક એવા બે વિભાગ થાય છે. કેટલાંક વિશેષણ ક્રિયાવાચક હોય છે (બેસતું, ઊઠતું, ગયું, ગયલું, થનારું). એ કૃદન્ત વિશેષણ છે. એનું વિવેચન કૃદન્તેમાં આવશે. વિશેષણ નામમાં વિશેષ ધર્મ મૂકે છે; માટે જે નામમાં વિશેષ મુકાયો હોય એવું નામ વિશેષ્ય કહેવાય છે.

ગુણુવાચક—સુંદર, વિરૂપ, ખાટું, મીઠું, વગેરે.

સંખ્યાવાચક—બે, ચાર, ચોથું, થોડું, ઘણું, વગેરે.

સંખ્યા નિશ્ચિત હોય કે અનિશ્ચિત હોય, એમ નિશ્ચિત-સંખ્યાવાચક અને અનિશ્ચિતસંખ્યાવાચક એવા બે પેટા ભાગ થાય છે.

નિશ્ચિતસંખ્યાવાચક—બે, ચાર, દસ, અર્ધું, દોઢું, પહેલું, બીજું

અનિશ્ચિતસંખ્યાવાચક—થોડું, ઘણું, ઓછું, વત્તું

વળી નિશ્ચિતસંખ્યાવાચક વિશેષણ સંખ્યાનો ક્રમ દર્શાવે કે સંખ્યા પૂરી કરે—સંખ્યાના પૂરક થાય; આ પ્રમાણે સંખ્યાક્રમ-વાચક અને સંખ્યાપૂરક એવા એ પ્રકારના બે વિભાગ થાય છે.

સંખ્યાક્રમવાચક—એક, બે, ત્રણ, વગેરે

સંખ્યાપૂરક—પહેલું, બીજું, ત્રીજું, વગેરે

વળી સંખ્યાવાચક વિશેષણ સંખ્યાનો અંશ કે આવૃત્તિ દર્શાવે, આથી સંખ્યાંશવાચક અને સંખ્યાવૃત્તિવાચક, એવા બે વિભાગ થાય છે.

સંખ્યાંશવાચક—અર્ધું, પોણું, સવા, દોઢ, અઢી—(ક્રમવાચક)
સવાયું, દોઢું, અઢીમું (સંખ્યાંશપૂરક)

સંખ્યાવૃત્તિવાચક—એકવડું, બેવડું, બમાણું, ત્રમાણું, ત્રગાણું,
ચારગાણું

કેટલાક સંખ્યાવાચક શબ્દમાં સમૂહનો અર્થ છે; તે નામ છે, વિશેષણ નથી. તેને સંખ્યાસમૂહવાચક નામ કહેવાં.

સંખ્યાસમૂહવાચક—બેલું, તરી, ચોક, પંચું, છકકું, સત્તું, અઠું,
આઠું, નવું, દસકો, કુંડી, સૈકું, પંચક, સપ્તક,
અષ્ટક, દશક.

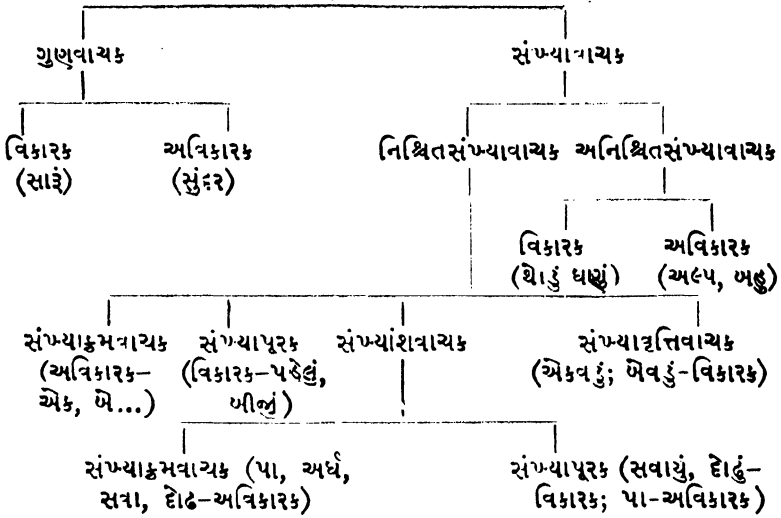
સ્વરૂપ પ્રમાણે વિભાગ—સ્વરૂપ પ્રમાણે તમામ વિશેષણના બે પ્રકાર થાય છે. કેટલાંકમાં જ્ઞતિ કે વચનને લીધે રૂપમાં ફેરફાર થતો નથી ને કેટલાંકમાં થાય છે. ફેરફાર થાય છે તે વિકારી અને નથી થતો તે અવિકારી છે.

વિકારી—સારો—રી—ફું; પહેલો—લી—લું; બીજો—બી—બું; અર્ધો—
ધી—ધું; દોઢો—ઢી—ઢું; બેવડો—ડી—ડું; ત્રમાણો—ણી—ણું;
અઢીગણો—ણી—ણું; વગેરે.

અવિકારી—સુંદર, કોમળ, સુકુમાર, કઠણ, એક, બે, ત્રણ,
વગેરે.

આ પ્રમાણે વિશેષણના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે:-

વિશેષણ

પ્રયોગ તરીકે પ્રકાર—દરેક પ્રકારના વિશેષણનો બે રીતે ઉપયોગ થઈ શકે છે. આમ પ્રયોગપરત્વે વિશેષણના બે પ્રકાર છે:-
અનુવાદ અને વિધેય. કથિતનું પુનઃ કથન-કહેલી વસ્તુ ફરી કહેવી તે અનુવાદ; જે વિશેષણ અનુવાદ કરે છે તે અનુવાદ; અને જેથી કશાનું વિધાન થાય છે તે વિધેય. અનુવાદ વિશેષણ નામની પૂર્વે આવે છે; વિધેય વિશેષણ વાક્યપૃથક્કરણમાં વિધેયનો અંશ થાય છે.

આ સુંદર મહેલ મેં પૂર્વે જોયો નહોતો. (અનુવાદ)

આ મહેલ કેવો સુંદર છે! (વિધેય)

આમાં 'આ સુંદર મહેલ'માં 'સુંદર' અનુવાદ છે. એ જાણીતી વસ્તુ છે એમ વિવક્ષા છે. 'મેં પૂર્વે જોયો નહોતો' એ એને વિષે વિધાન કર્યું છે, માટે વિધેય છે. 'સુંદર' એ 'આ સુંદર મહેલ' એટલા

અનુવાદનો ઘટક અવયવ—અંશ હોવાથી અનુવાદ વિશેષણુ કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે ‘કેવો સુંદર છે’ એ વિધેયનો ‘સુંદર’ અંશ (ઘટક અવયવ) છે, માટે એ વિધેય વિશેષણુ છે.

પૌર્વાપર્યનો નિયમ—વ્યાકરણશાસ્ત્રનો એક નિયમ છે કે અનુવાદ કહ્યા પહેલાં વિધેય કહેવો નહિ. એ નિયમનો ભંગ કરવાથી વિધેયનો વિમર્શ—સમ્યક્ વિચાર આવી શકતો નથી. આથી કાવ્ય-શાસ્ત્રમાં આ દોષને વિધેયાવિમર્શ દોષ કહ્યો છે.

‘ધિક્કાર છે આજ કે મારે શત્રુ છે’—અમાં ‘ધિક્કાર છે’ એ વિધેય કાને માટે છે તેનો વિચાર અનુવાદ વગર આવી શકતો નથી. ‘આજ ધિક્કાર છે કે મારે શત્રુ છે,’ એમ કહેવું યુક્ત છે. એમાં અનુવાદ ‘આજ’ કહીને પછી તેનો વિધેય ‘ધિક્કાર છે’ કહ્યો છે. ‘આજ’ એટલે ‘કે મારે શત્રુ છે,’ એ વાત.

અંગ્રેજી ને દેશી રચના—અંગ્રેજીમાં ઘણી વાર વાક્યમાં જુસ્સો લાવવા વિધેય વિશેષણુ વાક્યના આરંભમાં મૂકવામાં આવે છે; અર્થાત્, ત્યાં તે અનુવાદની પહેલાંજ આવે છે; જેમકે,

Happy is he who is contented—‘સુખી છે તે જે સંતુષ્ટ છે,’ આ પ્રમાણે અંગ્રેજીમાં કહી શકાય છે, તો સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ ઉપલો નિયમ ક્યો તેનો અર્થ શો? અર્થ સ્પષ્ટ છે. સામાન્ય રીતે અનુવાદ કહ્યા વિના વિધેય કહેવાય નહિ; ‘કારણ કે જેને વિષે વિધાન કરવાનું છે તે કહ્યા વગર આરંભમાંજ વિધેય કેમ મુકાય? ખાસ પ્રયોજન હોય તો જુદી વાત છે. અંગ્રેજી રચનામાં વિધેય પ્રથમ મૂકવાનું ખાસ પ્રયોજન વિચારમાં જોમ લાવવાનું છે. તે લાપાની એવી રૂઢિ છે. ઉપલા વાક્યમાં જ્યાં દોષ યતાવ્યો છે ત્યાં અનુવાદ કહ્યા વિના વિધેયને તેની પહેલાં મૂકવાનું એવું કંઈ પ્રયોજન નથી. ‘ધિક્કાર છે આજ’ એમ કહ્યું છે એટલે જુસ્સો યતાવનાર શબ્દ ‘જ’ તો અનુવાદની—‘આ’ની સાથે છે; વિધેયને આરંભમાં મૂકવાનું આ રીતે કંઈ પ્રયોજન ન હોવાથી દોષ માન્યો છે.

વિકારી વિશેષણનાં રૂપ—વિકારી વિશેષણમાં જ્ઞતિ ને વચનનો ભેદ મુખ્ય છે; જેમકે, સારો છોકરો; સારી છોકરી; સાંઈ છોકરું; સારા છોકરા; સારાં છોકરાં. સ્ત્રીલિંગનાં રૂપમાં વચનને લીધે વિકાર થતો નથી; જેમકે, સારી છોકરી; સારી છોકરીઓ.

તત્સમ શબ્દનું મૂળ રૂપ સ્ત્રીલિંગમાં વપરાય છે અથવા તો તેનું સ્ત્રીલિંગનું રૂપ વપરાય છે; જેમકે,

વિદ્વાન્ અને બુદ્ધિમાન્ સ્ત્રી; વિદુષી અને બુદ્ધિમતી સ્ત્રી.

વિભક્તિ—વિશેષણને સામાન્ય રીતે વિભક્તિ લાગતી નથી; પરંતુ તે ઓકારાન્ત પુંલિંગ હોય છે તો તે ‘ઓ’નો એકવચન ને બહુવચનમાં ‘આ’ થાય છે અને ઉકારાન્ત સાનુસ્વાર નપુંસક હોય છે તો તે ‘ઉ’નો એકવચનમાં ‘આ’ ને બહુવચનમાં ‘આં’ થાય છે.

સારો છોકરો; સારા છોકરાને

સારા છોકરા; સારા છોકરાને—સારા છોકરાઓને

સાંઈ છોકરું; સારા છોકરાને

સારાં છોકરાં; સારાં છોકરાંને

વિશેષણને તૃતીયા ને સમ્પ્રતીના ‘એ’ પ્રત્યય આવે છે; જેમકે, તે કન્યા **સારે** ઘેર પરણી છે.

તે છોકરો **ઉંચે** ઓટલેથી પડી ગયો.

સીધે રસ્તે ચાલ્યા જાઓ.

નામસમુદાય અને વિભક્તિ—ઘણાં નામ એકજ વાક્ય-યોગીથી જોડાયાં હોય તો બહુધા છેલ્લા નામનેજ વિભક્તિ લાગે છે. સ્પષ્ટતાની ખાતર કે વાક્યમાં જોમ લાવવા કોઈ વાર દરેક નામને વિભક્તિ લગાડાય છે; જેમકે,

સ્વાર્થીપણું, અભિમાન, કે વિષયલોભુપતાથી મનુષ્ય પાયમાલ થાય છે.

તેણે સ્વજનોની, ગુરુની, અને માબાપની પણ શિખામણનો અનાદર કર્યો. હિંદીમાં પણ એવીજ રચના છે.

‘जिसके द्वारा शब्दोंकी व्युत्पत्ति, अर्थात्, शब्दोंमें धातुप्रत्यय, लिंग, वचन, कारक, और समासका बोध होता है उसे व्याकरण कहते हैं.’

મરાઠીમાં આવે સ્થળે ‘આ,’ ‘ઇત્યાદિ’ જેવા અર્થના શબ્દો વાપરી તેનેજ પ્રત્યય ઉમેરવાનો પ્રચાર છે.

‘उष्णता आणि तहान यांनीं त्रस्त झाल्यामुलें मला एक पाऊल-ही पुढें टाकवत नाहीं.’

વ્યાવર્તક, વિધેય, હેતુગર્ભ—સંસ્કૃત વૈયાકરણો વિશેષણના ત્રણ પ્રકાર આવે છે:—વ્યાવર્તક, વિધેય, અને હેતુગર્ભ. વ્યાવર્તક એટલે ભૂદું પાડનાર. ‘पीजुं वस्त्र’ એમાં ‘पीजुं’ વિશેષણ વ્યાવર્તક જે; ક્રમકે એ ‘વસ્ત્ર’ને અન્ય પ્રકારનાં વસ્ત્રથી વ્યાવૃત્ત કરે છે—ભૂદું પાડે છે. વિશેષણનો એજ મુખ્ય ધર્મ છે; ‘વિધેય’નો અર્થ ઉપર દર્શાવ્યો છે. ‘આ ચોપડી સુંદર છે,’ એમાં ‘સુંદર’ વિધેય વિશેષણ છે. જે વિશેષણમાં હેતુનો અર્થ ગર્ભિત છે તે હેતુગર્ભ વિશેષણ કહેવાય છે. ‘पीधेवो पुरुष रस्तामां पडी नय छे.’ ‘पीधेवो’=પીધેવો હોવાથી. આવાં હેતુગર્ભ—સામિપ્રાય વિશેષણથી કાવ્યમાં ચમત્કાર આવે તો પરિકર અલંકાર બને છે.

તુલનાત્મક રૂપ—વિશેષણનાં તુલનાત્મક રૂપ સંસ્કૃતમાં તર ને તમ કે ईयस् ને इष्ट પ્રત્યયો લગાડવાથી થાય છે. તર ને ईयस् પ્રત્યયો અધિકતાવાચક છે, એટલે એક વસ્તુ બીજીથી તે ગુણમાં અધિક છે એમ બતાવે છે; અને તમ ને इष्ट પ્રત્યય શ્રેષ્ઠતાવાચક છે, એટલે તે ગુણમાં તે વસ્તુ સર્વોપરિ છે એમ દર્શાવે છે. આવાં ઘણાં રૂપ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચાર પામ્યાં છે.

લઘુતમ સાધારણ ભાજ્ય=સહુથી નાનામાં નાનો સાધારણ ભાજ્ય

શ્રેષ્ઠ, જ્યેષ્ઠ, કનિષ્ઠ, વરિષ્ઠ, વગેરે પ્રચલિત શબ્દો इष्ट-પ્રત્યયાન્ત છે.

આ છોકરાનું કુળ ઉચ્ચ છે, પેલાનું ઉચ્ચતર છે, પણ કાલે મળ્યો હતો તેનું ઉચ્ચતમ છે.

‘તર’ અને ‘તમ’ એ બેનો દ્વન્દ્વ સમાસ ‘તરતમ’ થઈ તે પરથી ભાવવાચક નામ ‘ય’ પ્રત્યય લાગી ‘તારતમ્ય’ થયું છે.

એ વિષયનું તારતમ્ય કાઢવું જોઈએ.

તર અને તમ પ્રત્યય સંસ્કૃતમાં વિશેષણ ઉપરાંત નામ, અવ્યય, અને ક્રિયાપદને પણ લાગે છે; અવ્યયને અને ક્રિયાપદને લાગે છે ત્યારે તેનું તરામ્ અને તમામ્ થાય છે.

વિશેષણ—દરિદ્ર	દરિદ્રતર	દરિદ્રતમ
સં. નામ—યાચક	યાચકતર	યાચકતમ
„ ક્રિયાપદ—પચતિ	પચતિતરામ્	પચતિતમામ્
„ અવ્યય—ઉચ્ચૈ:	ઉચ્ચૈસ્તરામ્	ઉચ્ચૈસ્તમામ્
„	ઉચ્ચૈસ્તર (વિશેઠ)	ઉચ્ચૈસ્તમ (વિશેઠ)

ઈયસ્ ને ઇષ્ટ પ્રત્યય લાગતા પહેલાં અન્ત્ય સ્વરનો ને અન્ત્ય વ્યંજન હોય તો પૂર્વ સ્વર સહિત તે વ્યંજનનો લોપ થાય છે; જેમકે,

લઘુ લઘીયસ્ લઘિષ્ટ

વળી મન્, વિન્, ઇન્, વગેરે મત્વર્થક—સ્વામિત્વવાચક પ્રત્યય શબ્દને અન્તે હોય તો એ પ્રત્યયનો ઈયસ્ ને ઇષ્ટ પ્રત્યયો લગાડતાં લોપ થાય છે.

દાખલા:—

પાપિન્—પાપીયસ્ પાપિષ્ટ

ગર્ભવત્—ગર્ભીયસ્ ગર્ભિષ્ટ

બલવત્—બલીયસ્ બલિષ્ટ

એ પ્રત્યયો લગાડતાં કેટલાક શબ્દમાં ફેરફાર થાય છે.

દાખલા:—

ગુરુ	ગરીયસ્	ગરિષ્ઠ (ગર્ થઈ પ્રત્યયો લાગે છે.)
પ્રશસ્ય	શ્રેયસ્	શ્રેષ્ઠ
વૃદ્ધ	જ્યાયસ્	જ્યેષ્ઠ
યુવન્	યવીયસ્—	યવિષ્ઠ—
	કનીયસ્	કનિષ્ઠ
પ્રિય	પ્રેયસ્	પ્રેષ્ઠ

ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શ્ર, જ્ય, કન્ જેવા અપ્રચલિત થયલા શબ્દોનાં એ રૂપ હોવાં જોઈ એ.

ગુજરાતીમાં આમાંનાં કેટલાંક રૂપ વપરાતાં થયાં છે.

દાખલા:—

લઘુતર પ્રયત્ન; બલવત્તર પ્રયાસ; અધિકતર વિસ્તાર;
અધિકતમ વિસ્તાર

ગુજરાતી ભાષામાં તુલનાની રચના—ગુજરાતીમાં તુલના નીચે પ્રમાણે દર્શાવાય છે:—

આ ઘર બિંચું છે; પેલું તેથી વધારે કે અધિક બિંચું છે; પણ કાલે જોયું હતું તે સહુથી વધારે બિંચું છે.

સુરતમાં અમદાવાદ કરતાં ઓછી ગરમી પડે છે; મુંબઈમાં તેથી ઓછી; રત્નાગિરિ, દ્વારકા, વગેરે બંદરોમાં તેથી પણ ઓછી; અને મહાબળેશ્વર, ઉટાકમંડ, સિમલા, વગેરે ડુંગર પર ને ઉચ્ચ સ્થળે સહુથી ઓછી ગરમી પડે છે.

વિશેષણરૂપ સર્વનામ—સર્વનામ વિશેષણ તરીકે વપરાય છે; જેમકે,

તે ઘર; જે સ્ત્રી; પેલો ડુંગર; કેટલાક માણસ; કશા ચીજ; કયો છોકરો; કોઈ પુરુષ; કંઈ કામ; બીજી વાત.

‘એ,’ ‘આ,’ ‘તે,’ ‘જે,’ ને ‘કે,’ (કિમનું રૂપ) પરથી પરિભાણવાચક ને પ્રકારવાચક વિશેષણ બને છે.

એ—એવડું, એટલું, એવું

આ—આવડું, આટલું, આવું

તે—તેવડું, તેટલું, તેવું

જે—જેવડું, જેટલું, જેવું

કે—કેવડું, કેટલું, કેવું

‘એવડું’ પરિભાણવાચક છે; ‘એટલું’ જથ્થો બતાવે છે; ને ‘એવું’ પ્રકારવાચક છે. એજ પ્રમાણે અન્ય વિશેષણો વિષે સમજવું.

વ્યુત્પત્તિ—સંખ્યાવાચક વિશેષણ અને વિશેષણરૂપ સર્વનામની વ્યુત્પત્તિ વિચારીએ.

સં.	પ્રા.	ગુજરાતી
एक	एक	એક
द्वि	दुवे-वे प्रथमा. द्विणिण	બે ‘મુઘ્ધાવખોધ્’માં ‘બે,’ ‘બિ’ છે, બંને માટે ‘બિહુ,’ ‘બિહુધ’ છે.
त्रि	तिणिण प्रथ.	ત્રણ-તાણ ‘મુઘ્ધાવ’માં ‘ત્રિહુ’ છે. ‘ત્રિણિણુ’ ન્.નું રૂપ છે.
चतुर्	चररो	ચાર ‘મુઘ્ધાવ’માં ‘ચક’ છે.
चत्वारि	चारि	‘ચ્યારિ’ ન્.નું રૂપ છે.
पञ्चन्	पंच	પાંચ
षप्	छ	છ
सप्तन्	सत्त	સાત
अष्टन्	अट्ठ	આઠ
नवन्	णव	નવ
दशन्	दह	દસ
एकादशन्	एगारह-	અગ્યાર દિ. ગ્યારહ
	एगारह-	ધગ્યારહ-ધગ્યાર ન્.નું રૂપ.
	एकारह-	પં. ચારાં-ગિઆરાં

सं.	प्रा.	गुणराती
		म. अकरा
	एकारह	अं, उ. एगार
		सिं. यारहं
द्वादशन्	बारह	आर डि. बारह
		पं. बारां
		म. बारा
		अं., उ. बार
		सिं. बारहं
त्रयोदशन्	तेरह	तेर डि. तेरह; पं. तेरां
		म. तेरा; अं., उ. तेर
		सिं. तेरहं
चतुर्दशन्	चउद्दह	अउद अउदर नूतुं ३५.
		डि. चौदह; पं. चौदां
		उ. चौद; अं. चौद्द;
		सिं. चौडहं; म. चौदा
पञ्चदशन्	पण्णरह	पंदर पनरह-पनर नूतुं ३५.
		डि. पंद्रह; पं. पंदरां;
		म. पंधरा; उ. पंधर;
		अं. पनेर; सिं. पंद्रहं-पंध्रं
षोडशन्	सोलह	शोष डि. सोलह; पं. सोलां;
		म. सोळा; उ. षोहल;
		अं. षोल; सिं. सोरहं
सप्तदशन्	सत्तरह	सत्तर डि. सत्रह; पं. सतारां;
		म. सतरा; उ. सतर;
		अं. सतेर; सिं. सत्रहं
		सतरह-सतर नूतुं ३५.
अष्टादशन्	अठ्ठारह	अशठ-डि. अठारह; पं. अठारां

સં.	પ્રા.	ગુજરાતી
		અઠાર મ. અઠરા; ઉ. અઠર;
		બં. આઠાર; સિં. અઢહં
		અઠાર-અઠાર ન્દૂનાં ૩૫ છે.
નવદશનું- एकोनविंशति	નવદહ- एओणवीस	ઓગણીસ ('અગોણીસ' થઈ સ્વર- વ્યલ્યયથી) ‘એગુણવીસ’ ન્દૂનું ૩૫ છે.
		મ. એકુણીસ; પં. ઉન્નીહ;
		સિં. ઉણીહ- उणिवीह;
		હિં. ઓનડસ; બં. ડનિશ;
		ઉ. ઉણાઈશ

‘બાર’, ‘તેર’, ‘સત્તર’, વગેરેમાં તેમજ પ્રાકૃત શબ્દોમાં દ્નો દ્ થઈ રૂ થયો છે. ‘સોળ’માં દ્નો લ્ થયો છે. ‘અઠાર’માં પ્રાકૃતમાંના દ્નો દ્ થયો છે. ‘અરાઠ’ વર્ણવ્યલ્યયથી થયું છે.

‘એકવીસ’થી ‘અઠ્ઠાવીસ’ સુધીના શબ્દોમાં હિંદીમાં ‘ચૌવીસ’, ‘છઠ્ઠીસ’-માંજ વ્ રહ્યો છે; બાકીનામાં લોપાય છે. ગુજરાતીમાં ‘પચીસ’ સિવાય બધામાં રહે છે. ‘ચક્રવીસ’, ‘પાણવીસ-પણવીસ’ એ ન્દૂનાં ૩૫ છે.

વિંશતિ	વીસ	વીસ	મ. વીસ;	હિં. બીસ;	બં. કૂડિ (ગુજ. કોડી-કુંડી)
--------	-----	-----	---------	-----------	-------------------------------

ત્રિંશત્	તીસ	તીસ	મ. તીસ;	હિં. તીસ;	બં. ત્રિશ
ચત્વારિંશત્	ચત્તાલીસ	ચાળીસ	મ. ચાઢીસ;	હિં. ‘ચાલીસ;	બં. ચલ્લિશ
પચ્ચાશત્	પન્નાસ	પચાસ	મ. પન્નાસ;	હિં. પચાસ;	બં. પચ્ચાશ
ષષ્ટિ	છઠી-છટ્ઠી	સાઠ	મ. સાઠ;	હિં. સાઠ;	બં. ષાટ
સપ્તતિ	સત્તરી	સિત્તેર	મ. સત્તર;	હિં. સત્તર;	બં. સત્તર
અશીતિ	આસીઈ	એંસી	મ. એશી;	હિં. અસ્તી;	બં. આશી
નવતિ	નવએ	નેતું	મ. નવ્વદ;	હિં. નવ્વે;	બં. નવ્વઈ

एकोनत्रिंशत्

चतुर्विंशत्

एओणतीसा

चोत्तीसा-

चउत्तीसा

ओगणत्रीस

चोत्रीस

ચક્રતીસ-ચક્રત્રીસ ન્દૂનું ૩૫

सं.	प्रा.	शुभ्राती
षट्त्रिंशत्	छत्तीसा	छत्रीस
एकचत्वारिंशत्	एगचालीसा— एअचालीसा— एगआलीसा— एअआलीसा	अेकताणीस
त्रयश्चत्वारिंशत्	तेआलीसा	तंताणीस त्रयालीस न्द्रुं ३५
चतुश्चत्वारिंशत्	चोआलीसा— चउआलीसा	चुग्माणीस
पञ्चचत्वारिंशत्	पंचआलीसा	पिस्ताणीस पांभितालीस न्द्रु. ३.
षट्चत्वारिंशत्	छआलीसा	छेताणीस छधतालीस न्द्रु. ३.
सप्तचत्वारिंशत्	सत्तआलीसा	सुडतालीस सततालीस न्द्रु. ३.
अष्टचत्वारिंशत्	अट्टआलीसा	अडताणीस अठतालीस न्द्रु. ३.

‘अेकताणीस’ वगेरेमां च्नेो त् थयो छे. सिंधीमां पल्लु अेम थाय छे; बाएतालीह—अेताणीस; अथवा तो एकचत्वारिंशत्नुं प्रा एकचत्तालीसा—एकअत्तालीसा थध ‘अेकताणीस’ वगेरेमां त् समजवी शकाय. ‘चुग्माणीस’मां व्नेो म् थयो छे (स्वप्न—सिमिण—समथुं)

पञ्चाशत्	पण्णासा	पयास पंयास न्द्रु. ३.
एकपञ्चाशत्	एआवण्णासा— एगावण्णासा— एआवण्णा— एगावण्णा— एकावण्णा	अेकावण्

સં.	પ્રા.	ગુજરાતી
દ્વિપચ્ચાશત્—	બાવણા—	બાવન
દ્વાપચ્ચાશત્	દુપણાસા— દુપણા	
ત્રિપચ્ચાશત્—	તેવણાસા—	તેપન હિં. તિરપન
ત્રય:પચ્ચાશત્	તેવણા	
ષષ્ટિ	છઠ્ઠી	સાઠ સાઠિ ન્દ. ૩.
ચતુ:પષ્ટિ	ચોટઠ્ઠી-ચઠ્ઠઠ્ઠી	ચોસઠ ચહસઠિ-ચહસઠ્ઠિ ન્દ. ૩.
સપ્તતિ	સત્તરી	સિત્તેર સત્તરિ ન્દ. ૩.
એકસપ્તતિ	એકસત્તરી-એકહત્તરી	એકોત્તેર એકોત્તરઘ ન્દ. ૩.
દ્વિસપ્તતિ—	દુસત્તરી—	બોત્તેર હિં. બહત્તર; મ. વહાત્તર;
દ્વાસપ્તતિ	બાસત્તરી— બાહત્તરી	બં. બાયાત્તર બહત્તરિ-બહતરિ-બહુતરિ-બુહતરિ બુહુતરિ ન્દ. ૩.
ત્રિસપ્તતિ—	તેસત્તરી—	તોત્તેર
ત્રય:સપ્તતિ	તેહત્તરી	
ચતુ:સપ્તતિ	ચોસત્તરી— ચોહત્તરી— ચઠસત્તરી— ચઠહત્તરી	ચુમોત્તેર

‘ચુમ્બાણીસ’ની પેઠે ‘ચુમોત્તેર’માં ‘મ્’ થયો છે; અહિં પ્ નો વ્ થઈ મ્ થયો છે; જેમકે સં. સ્થાપ પરથી ‘ઠામ’. વિજ્ઞપ્તિ-વિણ્ણપ્તિનું બંગાળીમાં મિનતિ ને ‘ધીવર’નું હિંદીમાં ‘ધીમર’ થાય છે, તેમાં પણ વ્નો મ્ થાય છે.

એકાશીતિ એકાસી એક્યાસી
 ઇક્યાસી ન્દ. ૩.

सं.	प्रा.	शुभ्राती
द्वयशीति	बासी	व्यासी; हिं. बयासी; म. व्यायशी; ॐ. बिराशी
त्रयशीति	तिआसी	त्यासी; हिं. तिरासी; म. त्र्यायशी; ॐ. तिराशी
चतुरशीति	चोआसी— चउआसी	चोआसी चउआसी न्. ३.
पञ्चाशीति	पंचासी	पंच्यासी पंच्यासी न्. ३.
षडशीति	छासी	छ्यासी
सप्ताशीति	सत्तासी	सत्यासी

‘त्यासी’ ‘तिआसी’ परथी आळ्युं छे तेथी यकारयुक्त छे. अने सादृश्ये ‘अेक्यासी,’ ‘व्यासी’ वगेरेमां यकार थये नालाय छे.

द्विनवति	बाणवई	वाळ्यु
त्रिनवति— त्रयोनवति	तेणवई	त्राळ्यु; हिं. तिरानवे; म. त्र्याणव; ॐ. तिरानवइ
चतुर्नवति	चोणवई— चउणवई	चोराळ्यु
षण्णवति	छाणवई	छन्नु; हिं. छानवे; म. शहाणव; ॐ. छियानवइ छ्याळ्यु न्. ३.

अष्टनवति— अट्टाणवई अट्टाळ्यु

अष्टानवति

एकोनशतम्— एओणसअं—

नवनवति नवणवइ नव्वाळ्यु

शतम् सअम्—सउ (अप०) से। हिं. एकसौ; म. शंभर

५१—सं. पा०: (अतुर्थाश); प्रा. पाओ; अप. पाउ परथी

अर्धो—अउ ।।—सं. अर्धः, प्रा. अड्डो—अद्धो (र मूर्धन्यने क्षीधे धने
मूर्धन्य थये छे.)

पौण्ड्रः—सं. पादोनः; प्रा. पाओणो—पाऊणो

સવા—સં. સપાદઃ; પ્રા. સવાઓ; અપ. સવાઝ (પૂ નો વ્ થઈ વ્ થયો છે.)

દોઢ—સં. અર્ધદ્વિતીયઃ; માગધીમાં અહ્દુદ્દુશ્ એ અહ્દુદ્દુવશ્—આમાં અહ્દુ ને દુશ્—દિવ નો વ્યત્પય થઈ દિવહ્ પરથી ‘દોઢ’ થયું છે (ક નો અ થઈ, વ્ નો ડ થઈ); મ.—દોઢ; પૂર્વ હિંદી—દેહ—હેહ; પશ્ચિમ હિંદી—ઢૌઢા; પં.—હેઝઢા; બં.—હેઝ

અઢી—સં. અર્ધતૃતીયઃ; માગધીમાં અહ્દાઙ્જ (અહ્દઅઙ્જ—અહ્દતઙ્જ) છે; તે પરથી.

ઊઠાં—સં. અર્ધચતુર્થઃ—અદ્ધચરઢો—અદ્ધઅરઢો—અદ્ધોઢો—અહોઢો—અ લોપાઈ હોટા—હૂટા પશ્ચિમ હિંદીમાં છે, હ્ લોપાઈ ઝઠા—ઝટા; ગુજ્ઞ ઊઠું—ઊઠાં. આ પ્રમાણે ‘દોઢ,’ ‘અઢી,’ ‘ઊઠું’ અર્ધ સાથે પછીનો સંખ્યાપૂરક મળીને થયાં છે.

સાડા—સં. સાર્ધકઃ; પ્રા. સહ્દઓ

પહેલો—સં. પ્રથમ; પ્રા. તે પદ્મો છે; પરંતુ ય્ નો હ્ થઈ શકે; પૃથ્વીનું પહુઈ, પથિકઃનું પહિઓ થાય છે. ર્ નો લ્ થયો હોય, મ્ લોપાયો હોય, ને વર્ણવ્યત્પય થયો હોય. માગધીમાં પદમિલ્લે—પદશ્લે છે. ડૉ. ટેસિટોરિ પહિલઝ એ ન્દના ગુજરાતી રૂપ પરથી એજ અપભ્રંશનું રૂપ ધારી સંસ્કૃત પ્રથિલકઃ શબ્દ કલ્પે છે.

‘મુગ્ધાવખોધઠ’માં ‘પહિલક’ રૂપ છે. હિંદીમાં પહલા; પં. માં પહિલાં છે.

બીજું, ત્રીજું—સં. દ્વિતીય પ્રા. વિઙ્જ; સં. તૃતીય; પ્રા. તઙ્જ; અપ-બ્રંશમાં તઙ્જ વપરાયું છે. પંજાબીમાં દૂજા, દૂઆ, તીજા છે.

‘મુગ્ધાઠ’માં ‘ત્રીજક,’ ‘ત્રીજ’ને ઠેકાણે ને ‘ત્રિહુ’ ‘ત્રણ’ને ઠેકાણે છે.

ચોથું—ચતુર્થઃ—પ્રા. ચરઢો—ચરઢ્યો છે અપ. ચરઢ્યઝ છે.

‘મુગ્ધાઠ’માં ‘ચકથક’ છે.

પાંચમું છઠ્ઠું, સાતમું, વગેરે શબ્દો સં. પષ્ઠમ, ષષ્ઠ, સપ્તમ, વગેરે પરથી પ્રાકૃતદ્વારા આવ્યા છે.

‘મુગ્ધાઠ’માં ‘પાંચમક’ છે.

સંઘવાચક—‘એકું,’ ‘દુ,’ ‘તરી,’ ‘ચોકું,’ ‘પંચું,’ ‘છઠ્ઠું,’ ‘સતું,’ ‘અઠ્ઠું,’ ‘નવું,’ ‘દાન’—આ સમૂહવાચક છે. આંકના કોઠામાં વપરાય છે. ‘પંચાં,’ ‘છંગ-છક,’ ‘સત્તાં,’ ‘અઠ્ઠાં,’ ‘નવાં’ એ બ. વ.નાં રૂપ છે. સંસ્કૃતમાં ક પ્રત્યય સમૂહવાચક છે—દ્વિક, ત્રિક, ચતુષ્ક, પચ્ચક, ષટ્ક, સપ્તક, અષ્ટક, નવક, દશક શબ્દો સમૂહવાચક છે.

સં. એકકમ્; પ્રા. એકઅં, અપ. એકઅં—એકું; પૂર્વ હિંદી એકા. દ્વિકમ્—
દુઅં—દુ; 'એકું'માં લ પ્રત્યય છે. ત્રિકમ્—પ્રા. તિઅં; ત્રી પશ્ચિમ હિંદીમાં; ત્રિ પૂર્વ હિંદીમાં
છે. 'ત્રી' ગુજરાતીમાં પણ વપરાય છે 'ત્રી' પણ 'ત્રિક' પરથી સ્વરવ્યત્યયથી
આવ્યું છે. ચતુષ્કમ્; પ્રા. ચતુઅં—એકું; એજ પ્રમાણે પચ્ચક પરથી 'પંચું,
ષ્ટ પરથી 'છું,' સપ્તક પરથી 'સપ્તું,' અષ્ટક પરથી 'અષ્ટું,' નવક પરથી 'નવું'
આવ્યાં છે.

કોડી, કુંડી—એટલે વીસનો જથો. પૂર્વ હિંદીમાં કોરી કે કોદી છે.

શતક પરથી 'સૈકું' (અપ. સયકઅ)

ઘણું—સં. ઘન, હિં. ઘના; પં. ઘણા

એવડું, એટલું, એવું, વગેરે—

સં. યાવત્	અપ. —	જેતુલ—જેવડ
,, તાવત્	,, —	તેતુલ—તેવડ
,, ઇયત્	,, —	એતુલ—એવડ
,, કિયત્	,, —	કેતુલ—કેવડ

અનિશ્ચિતતાવાચક—સંખ્યાવાચક શબ્દોની પછી 'એક' લખવાથી
અનિશ્ચિતતાનો અર્થ આવે છે.

એએક, ચારેક, દસેક, સાઠેક

તેમજ પાસે પાસેના એ સંખ્યાવાચક શબ્દોનો સમાસ કરવાથી પણ અ-
નિશ્ચિતતાનો અર્થ આવે છે.

ત્રણચાર, દસબાર; દસપંદર, વીસપચીસ

હિંદીમાં પણ આનું સાદૃશ્ય છે—

તિનિ ચારિ; દશ વીસ; વીસ પચીસ; વીસ તીસ; બારહ ચૌદહ; વીસ પચાસ
ગુજરાતીમાં 'વીસ'ને 'પચાસ' જેવી દૂરની સંખ્યા સાથે લખાતી નથી.

સંસ્કૃતમાં વત્ પ્રત્યય પરિમાણવાચક છે; તે તદ્ (તે), યદ્ (જે), ઇદમ્
(આ), ને કિમ્ (શું)ને લાગ્યો છે. ઇદમ્ ને કિમ્ને લાગતાં વત્નું યત્ થયું છે.
અપભ્રંશમાં વત્નું એતુલ ને એવડ થાય છે.

'મુગ્ધાવળોધ૦'માં 'એતલઉ', 'તેતલઉ', 'જેતલઉ', ને 'કેતલઉ'
રૂપો છે; તેમજ 'એવડઉ', 'તેવડઉ', 'જેવડઉ', ને 'કેવડઉ' પણ છે.

જેટલું—જેવડું; તેટલું—તેવડું, વગેરે આ રીતે આવ્યાં છે.

સં. યાદશ:—	અપ૦—	જહ્સુ
,, તાદશ:—	,,	-તહ્સુ
,, ઈદશ:—	,,	-અહ્સુ
,, કીદશ:—	,,	-કહ્સુ

ગુજરાતી ને હિંદીમાં આંકના કોડામાં સંખ્યાનો ક્રમ સરખાવવા જેવો છે.

ત્રીન કે ત્રીન	તેરહ કે તેરહ
ત્રીન દૂની છ	તેરહ દૂની છઞ્ચીસ
ત્રીન ત્રિક નૌ	તેરહ તિ વનતાલીસ
ત્રીન ચૌક બારહ	તેરહ ચૌકા વાવન
ત્રીન પચે પંદ્રહ	તેરહ પચે પૈસટિ

નૂતી ગુજરાતીમાં ત્રણ પ્રકારનાં રૂપ જેવામાં આવે છે:—

(૧) ધસહ (અસહ); જ્ઞસહ, તિસહ, કિસહ

(૨) ધસિહ (અસિહ), જ્ઞસિહ, તિસિહ, કિસિહ

(૩) ધસ્યહ, જ્ઞસ્યહ, તિસ્યહ, કિસ્યહ

‘મુઘાવઘોઘ૦’માં ‘જ્ઞસિહ’, ‘તિસિહ’, ‘ધસિહ’, ‘ધસહ’, ને ‘કિસિહ’ રૂપો છે.

‘કાન્હહદ્દેપ્રબન્ધ’માં ‘અસ્યૂ’, ‘કિસી’, ‘કિસ્યૂ’, ‘અસિહ’, ‘જ્ઞસિહ’,

‘તસિહ’-‘તિસ્યુ’, ‘એસુ’, ‘જ્ઞસિ’, ‘તિસિ’-આવાં રૂપો મળી આવે છે.

દાખલા:—

ગુજરાતિ તે કહીધ કિસી ?

કિસ્યૂં ખરમાયત, આણહલપુર ? કિસ્યૂં દીવગઠ, માંગલહુર । ૧. ૨૨-૨૩

કાન્હ-તણુધ સંપત્તિ ધસી, જ્ઞસી ધન્દ્રહ ધરિ રિહ્દિ । ૧૬

અસિહ નહી આસેર;

જ્ઞસિહ જલહુર જ્ઞણિધ, તિસ્યુ નહી ગ્વાલેર;

ચિત્રકોટ તિસિહિ નહી; તિસ્યુ નહી આંપાનેર;

જ્ઞસિહ જલહુર જ્ઞણિધ; તસિહિ નહી ભામેર.

માંડવગઠ તિસ્યુ નહી; તસ્યુ નહી મોહૈર;

જસ્યુ જલહુર જ્ઞણીધ; તિસ્યુ નહી રાનેર. ૪-૬-૮.

‘જેસા લાલા તેસા કીકા’—‘જેસા,’ ‘તેસા’ યાદશ, તાદશ પર્યાં ઉપર

પ્રમાણે આન્યાં છે.

વળી

સં. યાદશ્	અપ૦ જેહુ-જેહો-જેહ; ગુજ૦-જેહું
,, તાદશ્	,, તેહુ-હો-હ; ,, તેહું
,, કીદશ્	,, કેહુ-હો-હ; ,, કેહું
,, ઈદશ્	,, એહુ-હો-હ; ,, એહું

હ નો વ એ હિંદની રજપુત બોલીઓનું ખાસ લક્ષણ છે અને એ બોલી-ઓમાંથી ગુજરાતી ઉદ્ભવેલી છે.

વળી બૂની ગુજરાતીમાં નીચેનાં સમ્પ્રત્યયર્થક સાર્વનામિક વિશેષણ ને-વામાં આવે છે:—

એથહ, જેથહ, તેથહ, કેથહ—અપ૦, ણ્થુ, જેથુ, તેથુ, કેથુ સાથે સંબંધ છે (સં. અત્ર, યત્ર, તત્ર, કુત્ર). ‘તે લીલા કેથી ગઈ’

હાલની ભાષામાં ‘કેયાં’ (‘ક્યાં’ના અર્થમાં) અવ્યય તરીકે વપરાય છે, પણ એ રૂપ શિષ્ટ ગણાતું નથી.

પ્રકરણ ૧૮મું

ક્રિયાપદ: સકર્મક, અકર્મક, અપૂર્ણક્રિયાવાચક, સંયુક્ત

ક્રિયા: ભાવના: વ્યાપાર—ક્રિયાપદ એટલે ક્રિયાવાચક પદ. પણ ક્રિયા એટલે શું? ભાષ્યકાર કહે છે કે ક્રિયા એ અત્યન્ત અપરિદૃષ્ટ છે—બીલકુલ દેખી શકાતી નથી. તે અનુમાનથી ગમ્ય થાય છે; જેમકે બધાં સાધનો પાસે હોય છે તોપણ ક્વચિત્ ‘રાંધે છે’ એમ પાકક્રિયા થાય છે અને ક્વચિત્ પાકક્રિયા થતી નથી. સાધનો પાસે હોવાથી ‘રાંધે છે’ એમ પાકક્રિયા થાય છે તેજ નક્કી ક્રિયા છે. ક્રિયા, ભાવના, વ્યાપાર, એ બધા પર્યાય શબ્દ છે.

સાધ્યરૂપ અને સિદ્ધરૂપ ક્રિયા—‘તને છે’ અને ‘ત્યાગ’ એ બંને પદ ક્રિયાવાચક છે; પરંતુ ‘તને છે’માં ક્રિયા સાધ્યરૂપ એટલે સઘાતી થતી વર્ણવી છે અને ‘ત્યાગ’માં ક્રિયા સિદ્ધરૂપ એટલે થયલી

અને તેમાંથી થયાની સ્થિતિ સમન્વય એવી વર્ણવી છે. ‘રાંધે છે,’ ‘રાંધશે,’ અને ‘રાંધ્યું,’ એ ત્રણે રૂપોનો વિચાર કરીએ તો માલમ પડશે કે ‘રાંધે છે’ અને ‘રાંધશે’ એ સાધ્યરૂપ ક્રિયા છે અને ‘રાંધ્યું’ એ પણ સિદ્ધ ક્રિયા સાધ્ય રૂપમાં દર્શાવી છે. ‘પાક,’ ‘ત્યાગ,’ ‘રાગ,’ એ શબ્દો સિદ્ધ ક્રિયા સિદ્ધ રૂપમાં દર્શાવે છે અને ભાવ કહેવાય છે. ભૂતકાળનું ક્રિયાપદ પણ ક્રિયા સિદ્ધ છે છતાં તેને સાધ્ય રૂપમાંજ દર્શાવે છે.

પૂર્વાપર અવયવ: ક્રિયાનું લક્ષણ—વળી ક્રિયામાં પૂર્વાપર અવયવો હોય છે એમ ભર્તૃદરિ કહે છે. રાંધવાની ક્રિયાનો વિચાર કરીશું તો માલમ પડશે કે તે ક્રિયામાં પૂર્વાપર ક્રમિક અવયવો છે. ચૂલા પર મૂકવું, તાપ કરવો, ફૂંક મારવી, વગેરે ક્રમિક અવયવો એ ક્રિયામાં છે અને તેનો છેલ્લો અવયવ ચૂલા પરથી નીચે ઉતારવું એ છે. આ પ્રમાણે સાધ્યરૂપ કે સિદ્ધરૂપ વ્યાપાર જેને સાધ્ય તરીકે વર્ણવેલો હોય તે ક્રિયા છે. ક્રિયામાં ઘણા અવયવ હોય છે, તોપણ તે બધાનું સંકલન કરી એકત્વબુદ્ધિથી તે એકજ છે એમ વિચારવાનું છે અને એ એકત્વબુદ્ધિને લીધેજ ક્રિયાનો પ્રથમ અવયવ થાય છે (રાંધવાની ક્રિયામાં તપેલી ચૂલા પર મુકાય છે) ત્યારે પણ ક્રિયાનો— ‘રાંધે છે’ એમ ક્રિયાપદનો—આપણે પ્રયોગ કરીએ છીએ.

દીક્ષિતનું ક્રિયાનું વિવરણ—ભટ્ટોજ દીક્ષિત ‘શબ્દકૌસ્તુભ’ નામના ટીકાગ્રન્થમાં ‘ક્રિયા’ શબ્દનો અર્થ ઘણો સરળ સમન્વયે છે. ‘કરે છે’ એવો જેનો અર્થ થાય તે ક્રિયા. દરેક ધાતુનો અર્થ ‘શું કરે છે’ એમ પ્રશ્ન પૂછવાથી સમજી શકાય છે; જેમકે ‘રાંધે છે’ એનો અર્થ ‘શું કરે છે’ એમ પૂછવાથી ‘પાક કરે છે’ એમ આવે છે. આ પ્રમાણે દરેક ધાતુનો અર્થ ‘શું કરે છે’ એમ પૂછવાથી સમન્વય છે. પણ અહિં એક શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે ‘હોય છે’ એવા સત્તાવાચક ધાતુના અર્થ આવા પ્રશ્નથી શી રીતે સમન્વય? ‘છે,’ ‘હોય છે,’ એટલે ‘સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.’ કોઈ વસ્તુ નાશ પામવાની તૈયારીમાં

હોય એવી વસ્તુ માટે પણ 'શું કરે છે' એવો પ્રશ્ન પૂછીએ તો 'છે' એવો ઉત્તર આવશે. પણ દરેક ક્રિયા ધાય છે ત્યારે વસ્તુસ્વરૂપ ધારણુ તો કરે છેજ, અર્થાત્, વિદ્યમાન છેજ, છતાં તે સ્થળે 'શું કરે છે' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર 'છે' એમ કેમ નથી આવતો? કારણુ સ્પષ્ટ છે. ત્યાં વસ્તુની સ્થિતિ નિશ્ચિત હોવાથી તે વિષે પ્રશ્નનું તાત્પર્યજ નથી; તેથી પાકાદિ કરે છે એવોજ ઉત્તર ઈષ્ટ છે. 'વાક્યપદીય'માં હુરિએ પણ કહ્યું છે કે "આત્માને આત્મા વડે ધારણુ કરે છે ત્યારે 'છે' એમ કહેવાય છે."

ભાવવિકાર—ભગવાન્ વાર્ષ્વાયણિએ છ પ્રકારના ક્રિયાના વિકાર દર્શાવ્યા છે એમ ભાષ્યકાર કહે છે—'ઉત્પન્ન ધાય છે, છે, વિપરિણામ પામે છે, વધે છે, અપક્ષય પામે છે, અને વિનાશ પામે છે.' પદાર્થમાત્રના આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર ભાવવિકાર ધાય છે. દરેક ક્રિયા ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે પૂર્વોપર (ક્રમિક) અવયવોની યનેલી છે અને આરંભથી તે સમાપ્તિપર્યન્ત એ અવયવો રહેલા છે. તેમાં જન્મ પામવો—ઉત્પન્ન થવું, એ સર્વથી પહેલો ભાવવિકાર છે. ત્યાર પછી વિદ્યમાન થવું, એમ છએ ક્રિયાવિકારો ક્રમિક છે. દરેક વિકારમાં ત્યાર પછીનો વિકાર હોય છે, તોપણ તે તેના અસ્તિત્વનું અભિધાન કરતો નથી તેમજ નિષેધ પણ કરતો નથી; કેમકે શબ્દ-માત્રમાં એકજ અર્થ રહેલો છે. વસ્તુના સ્વરૂપનો નિશ્ચય થયો નથી એવી અવસ્થામાં કંઈક ઉત્પન્ન ધાય છે એમ અનુમાન ગમ્ય ધાય છે. તે ઉત્પન્ન ધાય છે તે અવસ્થામાં તેનું અસ્તિત્વ છે, તોપણ તેનું તે શબ્દ અભિધાન કરતો નથી તેમજ પ્રતિષેધ પણ કરતો નથી. એજ પ્રમાણે દરેક ભાવને માટે સમજવાનું છે. ક્રિયામાત્ર આ છમાંથી કોઈ પણ વિકારમાં આવી શકે છે અને એ છથી અન્ય વિકાર નથીજ.

ધાતુ અને પ્રત્યયના અર્થ: અકર્મક અને સકર્મક—ક્રિયાપદ ધાતુ અને કાળ કે અર્થના પ્રત્યયોનું યનેલું છે, તેમાં ધાતુના

અર્થ શા છે અને પ્રત્યયના અર્થ શા છે તેનો હવે વિચાર કરીએ. ધાતુમાત્રના એ અર્થ છે—ક્રૂણ અને વ્યાપાર; અર્થાત્, ક્રિયાનું ક્રૂણ અને ક્રિયા એ એ અર્થ ધાતુમાંથી નીકળે છે. એ અર્થોનો આશ્રય એ પ્રત્યયોનો અર્થ છે. ક્રૂણનો આશ્રય એટલે ક્રૂણ જેમાં રહ્યું છે તે, અર્થાત્, કર્મ; અને ક્રિયાનો આશ્રય એટલે ક્રિયા જેમાં રહી છે તે, અર્થાત્, કર્તા. કર્તા કે કર્મ આ પ્રમાણે પ્રત્યયનો અર્થ છે. ક્રૂણ અને વ્યાપાર એક આશ્રયમાં હોય છે ત્યારે ક્રિયાપદ અકર્મક છે અને ભિન્ન આશ્રયમાં હોય છે ત્યારે ક્રિયાપદ સકર્મક છે. 'છોકરો ચોપડી વાંચે છે,' એમાં 'વાંચ' ધાતુ, વાંચવાની ક્રિયા, એ ક્રિયાનો આશ્રય, અને એ ક્રિયાનું ક્રૂણ એટલે એ ક્રિયા જેને લાગુ પડે છે તે છે. 'વાંચે છે' એ ક્રિયાપદ 'વાંચ' ધાતુ અને 'એ' પ્રત્યયનું તેમજ 'છ' સાહાય્ય-કારક ધાતુ અને તેના પરના 'એ' પ્રત્યયનું બનેલું છે. તેમાં 'વાંચવું' એ ધાતુનો અર્થ છે. પ્રત્યયનો શો અર્થ છે? 'વાંચે છે' એ રૂપ કર્તાનું અભિધાન કરે છે કે કર્મનું? એ રૂપથી કર્તા ઉક્ત થાય છે, કર્મ થતું નથી. પ્રત્યય 'કર્તરિ' છે, એટલે કર્તાના અર્થમાં છે; માટે ક્રિયાપદનો કર્તરિ પ્રયોગ છે એમ કહેવાય છે. કર્તા એ પ્રત્યયનો વાચ્યાર્થ હોવાથી ક્રિયાપદને કર્તૃવાચ્ય પણ કહે છે. અહિં ક્રિયાનો આશ્રય 'છોકરો' છે અને ક્રૂણનો આશ્રય 'ચોપડી' છે. એ બંનેના આશ્રય ભિન્ન હોવાથી ક્રિયાપદ સકર્મક છે. 'છોકરો જાય છે,' એમાં જવાની ક્રિયાનો આશ્રય 'છોકરો' છે અને જવાના ક્રૂણનો પણ આશ્રય તેજ છે; માટે ક્રિયાપદ અકર્મક છે.

એક પ્રાચીન સંસ્કૃત કારિકામાં અકર્મક ક્રિયાપદની યાદી આપી છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

વૃદ્ધિ, ક્ષય, ભય, હવિત, મરણ, લગ્ન, સત્તા, સ્થિતિ, જગરણ, શયન, ક્રીડા, ઋચિ, અને ત્રીપ્તિ—એવા અર્થના ધાતુ અકર્મક છે. આ યાદી સંપૂર્ણ છે એમ તો કહી શકાશે નહિ. પરંતુ એમાં આપેલા ધાતુ અકર્મક છે અને એ યાદીમાં ઘણા અકર્મક ધાતુનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ એમાં 'પડ,' 'જેસ,' 'ઊક,' 'જીધ,' 'કૂદ' અને એવા બીજા અકર્મક ધાતુનો સમાવેશ થતો નથી.

સકર્મકનો અકર્મક તરીકે પ્રયોગ—સકર્મક ક્રિયાપદને આપણે અકર્મક તરીકે ઇચ્છાનુસાર વાપરી શકીએ છીએ; જેમકે, તું શું કરે છે? હું વાંચું છું—અહિં અપેક્ષા માત્ર ક્રિયાજ્ઞાણવાની છે, તેથી વિશેષ નથી. કર્મની અવિવક્ષાથી ક્રિયાપદ અકર્મક છે.

હરિએ એક કારિકામાં કહ્યું છે કે ચાર સ્થિતિમાં ક્રિયાપદ અકર્મક બને છે:—૧. ધાતુ અન્ય અર્થમાં હોય ત્યારે; જેમકે, ‘તે ભાર વહે છે’ (સકર્મક); પરંતુ, ‘નદી વહે છે’ (રેલા તરીકે ચાલે છે, અકર્મક; અર્થ બદલાઈ ગયો છે); ૨. કર્મનો અર્થ ધાતુના અર્થમાં સમાયો હોય ત્યારે; જેમકે, ‘તે જીવે છે,’ અર્થાત્, પ્રાણ ધારણ કરે છે; ૩. કર્મ પ્રસિદ્ધ હોય ત્યારે; જેમકે, ‘મેઘ વર્ષે છે,’ અર્થાત્, જળ; અને ૪. વિવક્ષા ન હોય ત્યારે, જેમકે, ‘દીક્ષિત નથી આપતો, નથી યજ્ઞતો, કે નથી હોમતો,’ અર્થાત્, દાન, યજ્ઞ, ને હોમની ક્રિયાના અભાવનીજ વિવક્ષા છે, કર્મની વિવક્ષા નથી.

અપૂર્ણક્રિયાવાચક—કેટલાંક અકર્મક તેમજ સકર્મક ક્રિયાપદમાંથી ક્રિયાનો પૂરો અર્થ નીકળતો નથી; તેની પછી કેટલાક શબ્દ આવે છે ત્યારેજ એ અર્થ પૂરો થાય છે. સકર્મક ક્રિયાપદોમાંથી તો ક્રિયાનો પૂરો અર્થ નીકળે છે, માત્ર ક્રિયા કોને લાગુ પડે છે, ક્રિયાનું ક્ષણ શેમાં રહેલું છે, તેની, એટલે કર્મની, અપેક્ષા રહે છે. પરંતુ આ ક્રિયાપદોમાંથી ક્રિયાનો અર્થજ અધુરો છે એમ સમજાય છે. એવાં કેટલાંક સકર્મક ક્રિયાપદ પણ છે, તેમાં કર્મ આવ્યા છતાં ક્રિયાનો અર્થ અધુરો રહે છે; કર્મ પૂરું ક્રિયાપૂરક થતું નથી. આવાં ક્રિયાપદ અપૂર્ણક્રિયાવાચક કહેવાય છે.

દાખલા:—

તે છોકરો આગળ જતાં મારો નીવડશે.

રાજાએ તેને અમાત્ય બનાવ્યો.

રાબ્તએ તેને માનપત્રદે નીચ્યો.

હું તેને આણુસમન્તુ ગણું છું.

સર્વ સન્નનોથી આવો પુરુષ અનીતિમાનુ મનાય છે.

આદેથી તે ઘણું રમણીય શહેર દેખાય છે.

આમાં ક્રિયાપૂરક નામ, વિશેષણ, કે ક્રિયાની સાથે સંબંધ

રાખનાર પદ હોય છે. નામ કર્તા કે કર્મનું સમાનાધિકરણ હોય છે

કે અન્ય વિભક્તિમાં હોય છે.

આ પ્રમાણે, હોવું, દેખાવું, નીવડવું, કહેવાવું, ગણવું—ગણાવું, માનવું—મનાવું, વિચારવું—વિચારાવું, ધારવું—ધરાવું, વગેરે અર્થનાં એવાં ક્રિયાપદ છે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદ—એ ક્રિયાપદ લેગાં થઈ તેમાંથી સંયુક્ત અર્થને બદલે બુદ્ધોજ અર્થ નીકળે તેવાં ક્રિયાપદ સંયુક્ત ક્રિયાપદ કહેવાય છે. એવાં ક્રિયાપદ બનાવવામાં મુખ્યત્વે નીચેનાં ક્રિયાપદ કામ લાગે છે. એવાં ઉપકારક ક્રિયાપદથી મુખ્ય ક્રિયાના અર્થમાં વધારા અને સંપૂર્ણતાના અર્થ આવે છે.

દે—લખી દે, ફેંકી દે;

હિ. ફેંક દેના; નિકાલ દેના; મ. ટાકૂન દે; લિહૂન દેળે

નાખ—લખી નાખ; ધોઈ નાખ;

હિ. માર ઢાલના; કાટ ઢાલના; મ. ત્યાનેં કર્જ વાહૂન ટાકિલેં.

કાઢ—લખી કાઢ, ચીતરી કાઢ;

બા—પી બા; બેસી બા;

હિ. સ્થા જાના; ચલે જાના; મ. રોજ પહાટિસ લટત જા; ગાંવાંત આહેસ તોંપર્યંત આમચેકડે ચેત જા. સાતલ્યવાચક છે.

લે—કરી લે; ખાઈ લે;

હિ. સો લેના; મ. લવકર સ્નામ કહૂમ ધ્યા.

કર—વાંચ્યા કર; કર્યા કર;

હિ. આયા કરના

આવ--થતું આવે છે; બગડતું આવે છે.

મૂક--કરી મૂક; લાખી મૂક;

મ. તી ગાય બાંધૂન ઠેવ; દેઝન ટાક

રહુ--બેસી રહે; જતો રહે; કરી રહે;

હિં. બેઠ રહના; ચુપ રહના;

પડ--જણાઈ પડશે; થઈ પડશે;

હિં. ડમકા દોષ જો જાન પડે તો હમમી નહીં બચંગે.

ચૂક--એનું કામ થઈ ચૂક્યું છે.

ઊઠ--આખરે એ રડી ઊઠ્યો. એનાથી કંઈ વળ્યું નહિ.

ભાવકર્તૃક--જે ક્રિયાપદનો કર્તા ક્રિયાનો ભાવ છે તે ભાવ-
કર્તૃક કહેવાય છે.

આજ બહુ ધામે છે. (ધામ થાય છે.)

તે બેને બનતું નથી. (બનવાનું થતું નથી.)

જેમ રુચે, ફાવે, ગોઠે, તેમ કરો. (રુચવાનું, ફાવવાનું,
ગોઠવાનું થાય.)

મરાઠીમાં મલા ત્યાચ્યા ચેથેંચ સાંજાવલેં.

આતાંશા સહા વાજતાં ડજાહલેં.

ભાવકર્તૃક ક્રિયાપદમાં કર્તા ક્રિયાપદમાંજ સમાયો છે. ખુદ્લો ક્રિયાપદથી પૃથક્ નથી, માટે કંઈ કર્તા નથી ને ક્રિયાપદ અકર્તૃક છે એમ થતું નથી. ક્રિયા થઈ એટલે તેનો કર્તા, આશ્રય હોવોજ જોઈએ. આ ઉપરથી સમજશે કે ભાવકર્તૃક ક્રિયાપદને અકર્તૃક કહેવું યુક્ત નથી.

અપૂર્ણ ક્રિયાપદ--'જોઈએ' એ અપૂર્ણ ક્રિયાપદ છે; કેમકે એનાં બધા કાળ ને અર્થનાં રૂપ થતાં નથી. સં. યુજ્યતે (જુઝ્જઝ-જુઝ્ઝઝ-જુઝ્ઝઝ-જુઝ્ઝઝ) ઉપરથી એ રૂપ ગુજરાતીમાં આવ્યું છે, તેથી એ કર્મણિ છે--કર્મવાચ્ય છે.

ડૉ. ટેસિટારિ સં. ઘોત્યતે પરથી એ રૂપ ઉપન્નવે છે. ઘોત્યતે અપ૦ જોડ્ઞ્ઞ્ઞ્. ન્. યુ. નેઘયઘ-નેઘનઘ.

મારે તે નેઘએ છે (તેની જરૂર છે; કર્મણિ; 'તે' એ કર્મ છે; એનો અર્થ ઉક્ત છે માટે પ્રાતિપદિકાર્થે પ્રથમા છે; 'મારે'—ચતુર્થી, કર્તાના અર્થમાં)

તમારે આમ કરવું ન નેઘએ (કર્મણિ; 'કરવું' અભિહિત કર્મ, નામાર્થે પ્રથમા. સકર્મક કૃદન્ત છે, માટે 'તમારે' એનો કર્તા છે ને 'આમ' એ કર્મ છે. 'કરવું' પણ કર્મણિ છે, માટે 'આમ' મૂળ અવ્યય, નામ તરીકે વપરાયું છે, પ્રાતિપદિકાર્થે પ્રથમા)

નેઘએ; નેઘએ; નેઘએ છે; નેઘતું હોય; નેઘતું હતું; નેઘતું હોત; નેઘતું હશે; નેઘશે; નેઘતું નથી—આટલાં રૂપ વપરાય છે.

પાહિજે—મરાઠીમાં એજ અર્થનું અપૂર્ણ ક્રિયાપદ પાહિજે છે, તે દશ-પરચ્-પસ-પાહ ઉપર કર્મણિ જ આવી યયું છે. પાહિજે એ રૂપ કર્મણિ વર્તમાન કાળના ત્રીજા પુરુષનું એકવચન છે. એનાં વર્તમાન કાળનાંજ રૂપ વપરાય છે. એનો અર્થ '—ની જરૂર છે' એવો છે.

તે પુસ્તક મલા પાહિજે આહે—તે પુસ્તક મારે નેઘએ છે—અપેક્ષિત છે.

રામાને કિંવા રામાલા આજ હેં પુસ્તક વાચિલેં પાહિજે—રામે કે રામને આજ એ પુસ્તક વાંચવું નેઘએ. (કર્મણિ પ્રયોગ છે)

ત્વાં કિંવા તુલા ગેલેં પાહિજે (ક્રિયાપદ અકર્મક છે; માટે ભાવે પ્રયોગ છે)

પ્રકરણ ૧૯મું

ધાતુ: પ્રકારાદિ

ધાતુ—ધાતુ એ ક્રિયાપદનું ટૂંકામાં ટૂંકું રૂપ કે મૂળ છે. સંસ્કૃત વૈયાકરણો આસરે ૧,૭૦૦ ધાતુ આપે છે. એ મૂળ સ્વરૂપ છે અને એનાથી ટૂંકાં રૂપ ધર્મ શકતાં નથી એવું તેમનું મત છે.

પાશ્ચાત્ય મત—ભાષાશાસ્ત્રીઓએ ભાષાઓનો મુકાબલો કરી તે ધાતુઓનાં મૂળ ૫૦૦માં આણ્યાં છે. એથી પણ સૂક્ષ્મ

સંશોધનથી એ સંખ્યા ૧૦૦ કે ૫૦ પર આવી જાય છે એમ તેમનું માનવું છે.

સાર્વનામિક ધાતુ—સર્વનામનાં મૂળ સ્વરૂપને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો સાર્વનામિક ધાતુ કહે છે. એ ધાતુ ધણી વાર એકસ્વરી શબ્દના રૂપમાં જણાય છે; જેમકે,

સ, હો, ત, તો ('આ' કે 'તે'); સ્ય, ત્ય, સ્વ, સ્મ; મ, મે, તુ, તે ('હું', 'તું'); ય, ક, કુ ('જે', 'કે', 'કાણ').

ધણી વાર આ મૂળમાં વિભક્તિના પ્રત્યયો સ્, મ્, ત્, લ્યમ્, લ્યસ્ લાગેલા હોય છે. ધણી વાર એ પ્રત્યયો એકઠા થયલા હોય છે—ઈમ, एष, अन, एत, एन

વિભાગ---ધાતુના વિભાગ નીચે પ્રમાણે કરી શકાય:—

(અ) પ્રાથમિક ધાતુ

(૧) સ્વરના બનેલા:—

(૧) ઇ 'જવું', ક્ર 'જવું'

(૨) સ્વર ને વ્યંજનના બનેલા:—

અન્ 'શ્વાસ લેવો', અદ્ 'ખાવું', અત્ 'જવું', અટ્ 'ભટકવું', આસ્ 'બેસવું'; ઈડ્ 'સ્તુતિ કરવી', ઈશ્ 'અમલ કરવો', ઊહ્ 'તર્ક કરવો', ક્રઘ્ 'વધવું', વગેરે

(૩) વ્યંજન ને સ્વરના બનેલા:—

દા 'આપવું', ધા 'મૂકવું'; યા 'જવું', પા 'પાલન કરવું', મા 'માપવું', વા 'વાવું', યુ 'જોડવું', રુ 'રેવું', શી 'સૂવું', જિ 'જીતવું', મૂ 'હોવું', ક્રુ 'કરવું', મૃ 'મરવું', વૃ 'વરવું', ધે 'ધાવવું', દો 'કાપવું', ધ્યૈ 'ધ્યાન ધરવું', વગેરે

(આ) દ્વિતીયિક ધાતુ

(૧) વ્યંજન, સ્વર, ને વ્યંજનના બનેલા:—

યુજ્ 'યોજવું', યુષ્ 'લડવું', યુત્ 'પ્રકાશવું', યુપ્ 'વિમોહ પમાડવો', રુચ્ 'રુચવું', રુદ્ 'રેવું', રુધ્ 'રેંધવું', રુટ્, રુટ્, રુઢ્ 'લૂટવું', રુજ્ 'હિંસા કરવી', રુહ્ 'બિગવું', તુદ્ 'પીડવું', તુષ્ 'તોપવું', તુલ્ 'તુલના કરવી', તુજ્ 'હિંસા કરવી', તુપ્ 'હિંસા કરવી', તુર 'ત્વરા કરવી', તુહ્ 'પીડા કરવી', વગેરે—

આમાં યુજ્, યુષ્, યુત્, યુપ્-યુ ધાતુ પરથી રુચ્, રુદ્, રુધ્, રુટ્, રુઢ્, રુઢ્, રુજ્, રુહ્-રુ ધાતુ પરથી, અને તુદ્, તુષ્, તુલ્, તુજ્, તુપ્, તુર, તુહ્-તુ ધાતુ પરથી આવ્યા હોય એમ લાગે છે. યુ 'જોડવું', યુજ્ 'જોડવું', યુષ્

‘લઃઈમાં બેડવું’ આમ યુજ્ અને યુધ્ ધાતુનું મૂળ યુ જણાય છે. એજ પ્રમાણે અન્ય સ્થળે સમજી લેવું.

(૨) બે વ્યંજન ને દીર્ઘ સ્વરના બનેલા—

ઝા ‘માનવું’, જ્ઞા ‘જ્ઞાણવું’, સ્થા ‘ભાષા રહેવું’, પ્રા ‘સૂંધવું’, જ્યા ‘વૃદ્ધ થવું’, દ્રા ‘કુત્સિત ગતિ કરવી’, હ્યા ‘કહેવું’, પ્સા ‘ખાવું’, સ્ના ‘નહાવું’, શ્રા ‘રાધવું’, પ્રા ‘પૂરવું’, ગ્લૈ-મ્લૈ ‘ખિત્ત થવું’, હી ‘લાજવું’, ઝૂ ‘કહેવું’, વગેરે.

(૩) સ્વર ને બે વ્યંજનના બનેલા:—

અર્દ્ ‘પીડવું’, અર્હ ‘યોગ્ય થવું’, અર્ચ્ ‘પૂજવું’, અર્થ ‘પ્રાર્થના કરવી’, અર્જ ‘મેળવવું’, ઉર્દ્ ‘માન આપવું’, ક્ષીડા કરવી’, વગેરે.

(૪) તાર્તીયિક ધાતુ—

(૧) સંયુક્ત વ્યંજન, પછી સ્વર, ને પછી વ્યંજનના બનેલા:—

ત્રસ્ ‘ખીવું’, ત્રપ્ ‘શરમાવું’, ક્ષમ્ ‘ક્ષમા કરવી’, ક્ષિપ્ ‘ફેંકવું’, ક્ષિશ્ ‘ક્રોશ કરવો’, ગ્રહ્ ‘પકડવું’, ક્ષિદ્ ‘ભીનું થવું’, દુહ્ ‘દ્રોહ કરવો’, સ્નિદ્ ‘સ્નેહ કરવો’ વગેરે.

(૨) સંયુક્ત વ્યંજન, સ્વર, ને સંયુક્ત વ્યંજનના બનેલા:—

સ્પન્દ્ ‘ફરકવું’, સ્વર્દ્ ‘સ્વાદ લેવો’, ક્ષિન્દ્ ‘શોક કરવો’, સ્કન્દ્ ‘જવું’, સ્યન્દ્ ‘વહેવું’, ંસ્જ્ ‘ભૂંજવું’, વગેરે.

ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી સંસ્કૃત મૂળ ધાતુના પણ આ પ્રમાણે વિભાગ કરી શકાય છે.

વિકરણ સહિત ધાતુ—કેટલાક ધાતુ ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત વિકરણ પ્રત્યય સાથે આવ્યા છે; જેમકે,

જ્ઞા-જાના-જ્ઞણ; વુધ્-વુધ્ય-બુઝ; સિન્દ્-મ્વિચ-સીજ; નૃત્ નૃત્ય-નાચ; સ્વિદ્-સ્વિચ-ખીજ; મી-મિમી-ખીહ-ખી; પદ્ પચ-ઉપજ, નિપજ, વગેરે.

મૂળ ધાતુ—વ્યાકરણમાં ક્રિયાપદનાં હાલનાં ટૂંકામાં ટૂંકામાં રૂપને આપણે મૂળ ધાતુ કહીએ છીએ; જેમકે, ‘કર’, ‘ખેસ’, ‘હા’, ‘છ’, ‘આપ’, વગેરે.

સાધિત ધાતુ—મૂળ ધાતુ ઉપરથી ગુજરાતીમાં 'પ્રેરવું' એ અર્થમાં સાધિત ધાતુ બને છે; જેમકે,

મૂળ સાધિત

પડ—પાડ

મર—માર

કર—કરાવ

મૂળ સાધિત

લખ—લખાવ

ખેસ—ખેસાડ

ઉછર—ઉછેર

આ દ્વૈતીયિક ધાતુ છે. દ્વૈતીયિક સાધિત ધાતુ પરથી પણ પુનઃ સાધિત ધાતુ બને છે તે તાર્તીયિક સાધિત ધાતુ છે; જેમકે,

મૂળ

દ્વૈતીયિક

તાર્તીયિક

પડ

પાડ

પડાવ

મર

માર

મરાવ

ઉછર

ઉછેર

ઉછેરાવ

ખેસ

ખેસાડ

ખેસાડાવ

ઉંધ

ઉંધાડ

ઉંધાડાવ

તપ

તાપ

તપાવ

સાધિત ધાતુ કેવી રીતે બને છે?—મૂળ ધાતુ ઉપરથી સાધિત ધાતુ થતાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર થાય છે. સાધિત ધાતુમાં પ્રેરણાનો અર્થ છે, માટે એ પ્રેરક-પ્રયોજક ધાતુ કહેવાય છે. મૂળ ધાતુ અકર્મક છે ને સાધિત સકર્મક થાય છે.

(૧) આદિ સ્વર દીર્ઘ થાય છે:—

પડ—પાડ; ઠર—ઠાર; મર—માર; તર—તાર; સર—સાર; ખળ—

ખાળ; વળ—વાળ; દબ—દાબ; હર—હાર; ગળ—ગાળ; ચર—ચાર

(૨) આદિ સ્વરનો ગુણ થાય છે:—

કૂટ—કૈડ; છૂટ—છાડ; તૂટ—તોડ; ખૂલ—ખોલ

(૩) અન્ત્ય સ્વરમાં ફેરફાર થાય છે:—પી-પા

(૪) ઉપાન્ત્ય 'અ'નો 'એ' કે 'ઓ' થાય છે:—

ઉછર-ઉછેર; ઉખડ-ઉખેડ; ભળ-ભેળ; ઢળ-ઢોળ

(૫) આવ, આડ, એડ, અવ, વગેરે પ્રત્યયો લગાડવાથી—

(અ) લખ-લખાવ; કર-કરાવ; ખોલ-ખોલાવ; મૂક-મુકાવ;

ખોદ-ખોદાવ; પૂછ-પુછાવ; દાટ-દટાવ; ભણુ-ભણાવ; નાખ-નખાવ

(આ) ખેસ-ખેસાડ; સીવ-સિવાડ; રમ-રમાડ; વાગ-વગાડ;

દેખ-દેખાડ; ચાવ-ચવાડ; નાસ-નસાડ; ઊડ-ઉડાડ; દેખ-દેખાડ;

જાગ-જાગાડ; લાગ-લગાડ; પામ-પમાડ; ખા-ખવાડ; સૂ-સુવાડ;

ગા-ગવાડ

કેટલાક 'ખેસાર', 'સુવાર', વગેરેમાં 'આડ'ને બદલે 'આર' જોલે છે.

(ઇ) ખસ-ખસેડ; ઘસ-ઘસેડ

(ઈ) શીખ-શિખવ; ભળ-ભેળવ;

દાટ-દટાવ; વાગ-વગાડ; ચાવ-ચવાડ—

આ દાખલાઓ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે 'આવ,' 'આડ' વગેરે પ્રત્યયો લગાડતાં મૂળ ધાતુનો ઉપાન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. 'શિખવવું' માં 'ઇ' આ પ્રમાણે હ્રસ્વ બેઈ એ. 'દેખાડવું,' 'જેવાડવું'માં 'એ' ને 'ઓ'ના ઉચ્ચાર હ્રસ્વ છે એમ સમજવું.

તાર્તીયિક ધાતુ કેવી રીતે બને છે?—પ્રેરક ધાતુ ઉપરથી પુનઃ પ્રેરક થતાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર થાય છે:—

(૧) ઉપાન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ થઈ 'આવ' પ્રત્યય લાગે છે; જેમકે,

મૂળ ધાતુ	પ્રેરક	પુનઃ પ્રેરક
પડ	પાડ	પડાવ
મર	માર	મરાવ
તર	તાર	તરાવ

(૨) અવ, આવ, કે રાવ પ્રત્યય લાગી—

મૂળ	પ્રેરક	પુન:પ્રેરક
છૂટ	છોડ	છોડવ-ડાવ
તૂટ	તોડ	તોડાવ
વાગ	વગાડ	વગાડાવ
કર	કરાવ	કરાવરાવ
લખ	લખાવ	લખાવરાવ
ફેર	ફેરવ	ફેરવાવ

રચના:—

શિષ્ય પાઠ ભણે છે. શિક્ષક શિષ્યને પાઠ ભણાવે છે.

તે શિક્ષક પાસે શિષ્યને પાઠ ભણાવરાવે છે.

અર્થ—કેટલીક વખત એક પ્રેરક ધાતુ પરથી બીજા પ્રેરક ધાતુ અને છે; પરંતુ તેમાં વિશેષ અર્થ આવતો નથી.

સીવ-સિવાડ-સિવડાવ

ખા-ખવાડ-ખવડાવ

હિંદીમાં ને મરાઠીમાં પણ લગભગ એવીજ રીતે પ્રેરક રૂપો થાય છે.

હિં.— છૂટના	છોડના	છોડવાના
ફટવું	છોડવું	છોડવાવું
મરના	મારના	મરવાના
દબના	દબાના (દાબના)	દબવાના

મ.— તુટળે	(તૂટવું)	તોડળે	(તોડવું)
ફુટળે	(ફૂટવું)	ખોડળે	(ખોડવું)
કરળે	(કરવું)	કરવિળે	(કરાવવું)

ધાતુ:—

કર—કરવ; બોલ—બોલવ; સાંગ—સાંગવ; ઝટ—ઝટવ; મર—માર
ચર—ચાર; પડ—પાડ; દબ—દાબ—દાબવ.

સિ.—ગરણુ—ગારણુ; તુટણુ—તોટણુ

ઉપરના દાખલાઓ પરથી સમજશે કે જેમ ગુજરાતીમાં જુદી જુદી રીતે
પ્રેરક ધાતુ અને છે, તેમજ બીજી દેશી ભાષાઓમાં પણ અને છે.

હિંદીમાં સામાન્ય નિયમ એવો છે કે ધાતુના અન્ય 'અ'નો 'આ' થાય
અને પુનઃપ્રેરક રૂપ કરવા 'આ'નો 'અ' થઈ તેની સાથે 'વા' જોડાય છે; જેમકે,

ચઢના	ચઢાના	ચઢવાના
ચટવું	ચટાવવું	ચટાવરાવવું
પકડના	પકડાના	પકડવાના
પકડવું	પકડાવવું	પકડાવરાવવું

કેટલાંક સકર્મક ક્રિયાપદમાં આદિ સ્વર હ્રસ્વ થઈ 'લા' ઉમેરાય છે અને
પુનઃપ્રેરક રૂપમાં 'લા'નું 'લાવા' થાય છે.

દેના	દિલાના	દિલવાના
હૂબના	હુવાના	(હુબોના) હુબવાના
સીંચના	સિંચાના	(સિંચલાના) સિંચવાના (સિંચલવાના)

વ્યુત્પત્તિ—સંસ્કૃતમાં પ્રેરક ધાતુ બનાવનાર પ્રત્યય ણિચ્ એટલે ઇ છે (ળ ને
ચ્ નો લોપ થાય છે.) અને આકારાન્ત ધાતુમાં એ પ્રત્યય પૂર્વે 'પ્' આગમ આવે છે;
જેમકે કૃ+ણિચ્ (ઈ). આ ઇ પ્રત્યય પર છતાં ધાતુના અન્ય સ્વરની ને ઉપાન્ત્ય બની
વૃદ્ધિ થાય છે અને અન્ય ઉપાન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે
કૃ+ઈ=કાર્+ઈ=કારિ અંગ થઈ વિકરણ પ્રત્યય જ અને પુરુષવાચક પ્રત્યય આવી
કારિ+અ+તિ=કારે+અ+તિ (અન્ય સ્વરનો વિકરણ પ્રત્યય પર છતાં ગુણ થઈ)
=કારયતિ. એ પ્રમાણે સ્થાનું પ્ આગમ આવી સ્થા+ણિચ્=સ્થાપ્+ઈ=સ્થાપિ;
સ્થાપિ+અ+તિ=સ્થાપે+અ+તિ=સ્થાપયતિ થાય છે.

પાલીમાં પ્રેરક અંગ કરવા આપે, આપય, ણ, કે આય ઉમેરાય છે; જેમકે,

કારાપેતિ, કારાપયતિ, કારેતિ, કે કારાયતિ. આ ઉપરથી પૂના વ્ થઈ પ્રાકૃતમાં અ, એ, આવ, આવે પ્રત્યયો થયા છે. આપય-આવય-આવહ-આવે; આમ આપયમાંથી આવે થયું છે; તેમાંનો એ લોપાઈ 'આવ' પ્રત્યય ગુજરાતીમાં આવ્યો છે. ઝમતું પ્રાકૃતમાં મમાહ્-મમાહેહ-મમાવહ-મમાવેહ રૂપો થાય છે. મમાહ્માં આહ છે તે ગુજ્ઞ 'આહ' પ્રત્યયનું મૂળ છે. ઉચ્ચારની સરળતાની ખાતર 'આવ્'ના 'વ્'નો 'હ' થયો છે.

અન્ય સાધિત ધાતુ—પ્રેરક ધાતુ સિવાય સંસ્કૃતની પેઠે બીજા સાધિત ધાતુ પણ ગુજરાતીમાં છે; પરંતુ પ્રેરક ધાતુની પેઠે તે પરથી કાળ કે અર્થ બનતા નથી. કેટલાંક નામ ને વિશેષણ એ ધાતુ પરથી બને છે તેનો તત્સમ શબ્દ તરીકે ગુજરાતીમાં પ્રયોગ છે.

દાખલા:—

(૧) ઇચ્છાવાચક ધાતુ—

સં. જ્ઞા (જાણવું) પરથી જિજ્ઞાસ (જાણુવા ઇચ્છવું), જિજ્ઞાસુ
(જાણુવા ઇચ્છનાર),—જિજ્ઞાસા (જાણવાની ઇચ્છા).

„ પા (પીવું) „ પિપાસ—પિપાસુ; પિપાસા

„ મુચ્ (છોડવું) „ મુમુક્ષ—મુમુક્ષુ; મુમુક્ષા

(૨) 'ક્રિયાનું પુનઃ પુનઃ કે પ્રકર્ષે થવું' એવા અર્થના ધાતુ—

સં. દીપ્ (પ્રકાશવું) દેદીપ્ય—દેદીપ્યમાન (વર્તે કૃદન્ત)—

વારંવાર કે અતિશય પ્રકાશતું

જ્વલ્ (પ્રકાશવું) જાજ્વલ્ય—જાજ્વલ્યમાન—જાજ્વરમાન

નામધાતુ—નામ કે વિશેષણ ધાતુ તરીકે વપરાય તે નામ-

ધાતુ કહેવાય છે.

નામ પરથી—‘અજવાળું’ પરથી ‘અજવાળ’—એણે શું અજવાળ્યું છે? ‘દુધે ઊમર ધોવડાવિયાં અજવાળ્યા બહુ ગોખ.’ નંદખત્રીશી (૩૧૯). કૂલ-કૂલવું; કાજળ-કજળાવું (અગ્નિ કજળાય છે=કાજળ જેવો થાય છે—તે ઉપર રાખ ચઢે છે); હિંડોળો-હિંડોળાવું (તે શ્રીમન્તાઈ અને ગરીબાઈ વચ્ચે હિંડોળાય છે.)

વિશેષણ પરથી—ઘવલ (ધોળું) પરથી—ધોળાવું; ટૂંકું-ટૂંકવું; લાંબું—લાંબાવું.

મરાઠીમાં પણ એવા નામધાતુ વપરાય છે:—

મંદ-મંદાવળે-લાંબ-લાંબળે; ફૂલ-ફૂલળે; હર્ષ-હર્ષળે; આનન્દ-આનન્દળે

સંસ્કૃત ભૂત કૃદન્ત પરથી આવેલા નામધાતુ—કાઠ, રૂઠ, વઠ, પાક, ઘટ, લાગ, પલોટ, સુકા, હરખા—આ નામધાતુ સંસ્કૃત ભૂત કૃદન્ત પરથી આવ્યા છે.

કૃષ્	ખેંચવું; ભૂ. ટં.	કૃષ્ટ	ઉપરથી—કાઠ
રુશ્	ખિજવાવું; „	રુષ્ટ	„ -રૂઠ
તુષ્	તોષવું,	તુષ્ટ	„ -વઠ
	રાજ થવું; „		
પન્	રાંધવું; „	પક્	„ -પાક
ઘૃષ્	ઘસવું „	ઘૃષ્ટ	„ -ઘટ (ચોણું થવું)
લગ્	લાગવું „	લપ્	„ -લાગ
પરિ+અસ્	ચારે તરફ ફેરવવું (મા. પલ્લથ-પલ્લટ)	પર્યસ્ત	„ -પલોટ
શુષ્	સુકાવું „	શુષ્ક	„ -સુકા
હૃષ્	હરખવું „	હૃષિત	„ -હરખા

(મા. હરલિખ)

ભૂત કૃદન્ત પરથી પ્રેરક ધાતુ—‘બિડાવ’, ‘ખવાડ’, ‘દેવાડ’, જેવા પ્રિયભાવાયક ધાતુ પણ મૂળ ધાતુના ભૂત કૃદન્ત પરથી આવ્યા છે.

મી 'ખીડું'—મીત (મૂ. કૃ.)—નામધાતુ મીતયતિ—પ્રા. મીદાવેદિ—એ પરથી ગુજરાતીમાં 'બિડાવ' થયું છે.

સ્વાવિદ—પ્રાકૃતમાં પ્રેરક ભૂત કૃદન્ત સ્વાદ્—('ખા') પરથી સ્વાવિદ થાય છે; તે પરથી 'ખવાડ' થયું છે.

દાવિદ—દા 'આપડું' પરથી પ્રાકૃતમાં દાવિદ પ્રેરક ભૂત કૃદન્ત થાય છે; તે પરથી 'હેવાડ' થયું છે.

જન્મડું, સાચવડું—આ પણ નામધાતુ છે. જન્મન્ પરથી જન્મડું, ને સત્ય પરથી સત્યાપયતિ, અપ૦ સચ્ચવડ—સાચવડું, એમ થયાં છે.

પ્રકરણ ૨૦મું

કૃદન્તઃ પ્રકારાદિ

કૃદન્ત—ધાતુને કૃત્ પ્રત્યય લાગી જે શબ્દ બને છે તે સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં કૃદન્ત કહેવાય છે. કૃત્ છે અન્તે જેને તે 'કૃદન્ત,' એમ 'કૃદન્ત' શબ્દ બહુડીહિ છે. 'કૃત્' પ્રત્યય એટલે શું? ધાતુને જે પ્રત્યયો લાગે છે તેમાંના ઘણાખરાને પાણિનિએ 'કૃત્' પ્રત્યય કહ્યા છે. એ પ્રાથમિક પ્રત્યય છે અને એ પ્રત્યયથી બનેલા શબ્દને જે દ્વેતીયિક પ્રત્યય લાગે છે તે 'તદ્વિત' પ્રત્યય છે.

મૂ 'હોવું'—ભાવ, ભૂત, ભવત્, ભવિષ્ય, ભવન, ભૂતિ, ભવિતવ્ય, ભવ્ય, ભવનીય, ભાવ્ય—આ બધા સંસ્કૃતમાં કૃદન્ત કહેવાય છે; કેમકે એ મૂ ધાતુને કોઈ એક કૃત્ પ્રત્યય લાગી થયા છે.

ધૃ 'ધારણ કરવું'—ધૃત, ધર્મ, ધૃતિ, ધારણ, ધરાણી, વગેરે પણ કૃદન્તજ છે.

મૂ—ભાવ—ભાવિક

ધૃ—ધર્મ—ધાર્મિક

આમાં 'ભાવિક' ને 'ધાર્મિક' એ તદ્વિતાન્ત છે.

ધાતુને કાળ કે અર્થ વાચક પ્રત્યય લાગી જે રૂપ અને છે તે પૂર્ણ-અર્થ-વાચક ન હોય તો તેને ગુજરાતી વ્યાકરણમાં 'કૃદન્ત' કહે છે. પૂર્ણ-અર્થ-વાચક પદ થાય તો તે ક્રિયાપદ અને છે.

પ્રકાર-કૃદન્તના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે:-

કર ધાતુનાં રૂપ:-

	મૂળ ધાતુ	પ્રેરક કે પ્રયોજ્ય ધાતુ (સાધિત)
વર્તમાન	કરતો-તી-તું	કરાવતો-તી-તું
પ્રથમ ભૂત (અઘતન)	કર્યો-કરી-કર્યું	કરાવ્યો-કરાવી- કરાવ્યું
દ્વિતીય ભૂત (અનઘતન)	કરેલો-લી-લું	કરાવેલો-લી-લું
ભવિષ્ય	કરવાનો-ની-નું કરનાર	કરાવવાનો-ની-નું કરાવનાર
સામાન્ય (વિધ્યર્થક)	કરવો-વી-વું	કરાવવો-વી-વું
હૈત્વર્થક (ચતુર્થ્યન્ત, અવ્યય)	કરવા-કરવાને	કરાવવા-કરાવવાને
અવ્યય ભૂત	કરી-કરીને	કરાવી-કરાવીને

કૃદન્તનો પ્રયોગ-કૃદન્ત નામ, વિશેષણ, કે અવ્યય તરીકે વપરાય છે.

દાખલા:-

શિખામણ દેવી સહેલી છે; પણ તે પ્રમાણે કરવું અઘરું છે.

(સામાન્ય કૃ૦; નામ)

તે દોડતો દોડતો મારી પાસે આવ્યો. (વર્ત૦ કૃ૦, વિશે૦)

તેને દોડતાં દોડતાં ઠોકર લાગી. (વર્ત૦ કૃ૦, અવ્યય)

અવસર ચૂક્યો પાછો આવતો નથી. (ભૂત કૃ૦, વિશે૦)

તેનું કહ્યું કોઈ ગણકારતું નથી. (ભૂત કૃ૦, નામ)

‘કહ્યું કથે તે શાનો કવિ, શીખી વાત તે શાની નવી.’

(નામ; વિશેષણ)

મારૂં બોલેલું હવામાં ઊડી ગયું. (ભૂત કૃ૦, નામ)

બોલેલું વચન પાછું ખેંચી શકાતું નથી. (ભૂત કૃ૦, વિશે૦)

હું તમને કહી કહીને થાક્યો. (અવ્યય ભૂ. કૃ., પૂર્વકાલ-
વાચક છે; કહેવાની ક્રિયા થાકવાની ક્રિયા કરતાં પહેલી
થઈ છે.)

બોલનાર બોલી રહ્યા ? તમારૂં કામ કરવા હું બંધાયલો
નથી, માટે તે કરવાનો નથી.

(ભવિ૦કૃ.; હેત્વર્થ કૃ૦; દ્વિતી. ભૂ. કૃ૦; ભવિ. કૃ૦; ‘કરવા’
અવ્યય; ‘બોલનાર’ નામ, બાકીનાં વિશેષણ)

કરવાનું—આ ભવિષ્યનું રૂપ ખરૂં જોતાં ‘કરવું’નું ષષ્ટ્યન્ત છે; પરંતુ તે નામ તરીકે પ્રથમા વિભક્તિમાં પણ વપરાય છે અને તેમાં ભવિષ્યકાળનો અર્થ છે; જેમકે,

મારે કંઈ કરવાનું રહ્યું નથી.

વ્યુત્પત્તિ—પાલી ને પ્રાકૃતમાં વર્તમાન કૃદન્તનાં નીચે પ્રમાણે રૂપ છે:—
પચંતો પું., પચંતી સ્ત્રી, પચંતં નપું.

હિંદી ને ગુજરાતીમાં બે રૂપ છે, એક વ્યયી અને બીજું અવ્યયી.

વ્યયી	{	હિં. મારતા પું. એ. વ.; રહતા; સ્ત્રી. રહતી,	
		મારતે પું. બ. વ.; રહતે; મારતી	
		ગુ. મારતો પું. એ. વ.; મારતી સ્ત્રી. મારતું નપું. એ. વ.	મારતાં નપું. બ. વ.
		મારતા પું. બ. વ.	

અવ્યયી હિં. સુનત, બજત, બગ્ગત

ગુ. કરતાં

મરાઠીમાં પણ વ્યયી ને અવ્યયી એવાં બે રૂપ છે.

વ્યયી-કરીત, લિહીત બસત, ઉઠત આચરત, આચરીત	{	કરીતો પું.
		કરીતી સ્ત્રી.
		કરીતેં નપું.

અવ્યયી-કરિતાં, કરિતાંના

જેવિતાં-જેવતાં, જેવિતાંના-જેવતાંના

આ ભાષાઓમાં વર્તમાન કૃદન્તના પ્રાકૃત રૂપના ન્તો માંથી નૂ જતો રહ્યો છે. સિંધી, પંજાબી, ને ઉત્કલી સિવાય બીજી દેશી ભાષાઓમાંથી અનુનાસિક જતો રહે છે. સિંધી ને પંજાબીમાં 'ત્' ને બદલે 'દ્' થાય છે.

ઉત્કલીમાં નૂ કાયમ રહ્યો છે-કરન્ત, દેસન્ત

બંગાળીમાં એ કૃદન્તને અન્તે રત્તે આવે છે; દેખિતે; પરંતુ હાલ તેનો અર્થ હેતુર્થ જેવો છે.

ક્રિયાતિપત્તિ-આ કૃદન્ત ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે ત્યારે એમાં ક્રિયાતિપત્તિનો અર્થ આવે છે; જેમકે,

તે આ કામ કરત તો થાત. (અર્થાત્, તેણે કર્યું નહિ, તેથી થયું નહિ.)

પ્રાકૃતમાં પણ વર્તે કૃદન્ત ક્રિયાતિપત્તિના અર્થમાં ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે. હોન્તો-હોમાણો એ અમવિષ્યત્ (હોત) એવા ક્રિયાતિપત્તિમાં વપરાય છે.

પ્રાકૃતનો દાખલો:-

“ હોજ્જ ન સંજ્ઞા, હોજ્ઞા ન નિસા, તિમિરંપિ જહ ન હોમાણં ।

તા હોન્તા કહ બમ્હે.”

કુમારપાલચરિત-૫.૧૦૫

જે સાંજ ન યાત, જે રાત ન યાત (પડત), અંધકાર ન યાત, તે આપણે કેવી રીતે યાત! (આપણે કેમ જીવી શકત?)

જૂની ગુજરાતીમાં હાલની ગુજરાતીમાં વપરાય છે તેમ વર્તમાન કૃદન્તનું રૂપ વ્યયી ને અવ્યયી એમ બે પ્રકારનું હતું અને વ્યયી રૂપ ભૂતકાળના અર્થમાં ને અવ્યયી રૂપ ક્રિયાતિપત્યર્થ ભૂતકાળના અર્થમાં વપરાતું.

દાખલા:-

‘રાયિઅ લેવા વાછતઉ’ (રાજ્ય લેવા વાંછતો)

‘આપણુઈ મુખિ ધાતતઉ’ (પોતાના મુખમાં મૂકતો)

‘જઈ એવડુ તપ કરત તઉ મોક્ષિ-ઈ જિ પામત’ (જે એવડું તપ કરત તે મોક્ષજ પામત)

હાલ ‘એ’ નિશ્ચયવાચક વપરાય છે (સુખે સૂજે) તેનું જૂનું ‘ઇ’ રૂપ છે.

‘કરતાં’ એ ક્રિયાવિશેષણરૂપ વર્તમાન કૃદન્ત છે. કવિતામાં ‘કરન્તાં,’ ‘ભણન્તાં’ જેવાં રૂપ વપરાય છે.

ડૉ. ટેસિટોરિ એને અપભ્રંશ ષષ્ટ્યન્ત રૂપ પરથી આવેલું સમજે છે.

एहउं वढ चिन्तताहं पच्छइ होइ विहाणु

(એ વિચારતાં તે મૂર્ખને પછી વહાણું વાયું.)

तेमज 'तुमइ नमाथ छतां'

જૂની ગુજરાતીમાં વર્તમાન કૃદન્ત ‘અત’ પ્રત્યયથી થાય છે.

પું. કરતઈ; સ્ત્રી. કરતી; નપું. કરતઉં-કરતું

પ્રાચીન રૂપમાં નકાર છે પણ ખરો:-

‘આલન્તઈ,’ ‘ધરન્તઈ’

કર્મણિ રૂપ-કીજતઈ-કીજતી-કીજતઉં

મુઘાવબોધ૦-

મેધિ વરસતઈ મોર નાયઈ (મેધ વરસતે [સતે] મોર નાયે [છ];

ગુરિ અર્થુ કહતઈ પ્રમાદીઈ ગંધઈ (ગુરુ અર્થ કહેતે [સતે] પ્રમાદી ગંધે [છ].

ભૂત કૃદન્ત-સંસ્કૃત પ્રત્યય ત છે; પ્રાકૃતમાં ત્ લોપાય છે કે ત્ નો દ્ થાય છે.

સં. પઠિત:-પ્રા. પઠિઓ-પઠયો-

” હસિત:-પ્રા. હસિઓ-હસ્યો-

” હિં. વૈઠા પું. એ. વ., વૈઠે પું. બ. વ.

વૈઠી સ્ત્રી. એ. વ. ને બ. વ.

પઠયો-હસ્યો-વગેરે રૂપમાંથી પું.નો ‘ઓ’ કાઢી નાખતાં ચૂરહે છે તે ત્વરિત ઉચ્ચારેલા ઇઅની બરાબર છે. ઇ આગમ ને ભૂત કૃદન્તના ત પ્રત્યય મળીને ઇત થાય છે, તેમાંથી ત્ લોપાઈ ઇઅ થાય છે.

હિંદીમાં ઇત-ઇઅ ને બદલે ત-અ આગમ રહિત આવ્યા છે-રદા, મારા, વૈઠા.

કાઠિયાવાડી રૂપોમાંથી પણ ઇ જતો રહ્યો છે-લાગો (‘લાગ્યો’ ને બદલે)

કેટલાંક ભૂત કૃદન્તનાં રૂપ નીચે પ્રમાણે આવ્યાં છે:-

દ્વઃ-વિદ્વો-દ્વીઠા; લઘ્ઃ-લઘ્ઃ-લીધો; પ્રવિષ્ટઃ-પદ્વો;-પેઠા;કૃતઃ-કિદો-ક્રીધો

જૂની ગુજરાતીમાં અપભ્રંશની પેઠે ભૂત કૃદન્ત ‘ઈઉ’ માં પરિણમે છે; જેમકે,

આવિઉ, ગિઉ, પૂજિઉ (નપું.)

ભૂત કૃદન્તનું લવાણું રૂપ-‘લ્’ એ શૌરસેની ‘દ્’ પરથી આવ્યો છે; દ્નો ડ્ થઈ ઢ્નો લ્ થયો છે. મરાઠી, અંગાળી, ને ઉત્કલીમાં એવું લવાણું રૂપ છે.

ગુજ૦—કરેલો-લી-હું; દેખેલો-લી-હું.

મરા૦—કેલા-કેલી-કેલે

કેલેલા-કેલેલી-કેલેલે

અંગાળી ને ઉત્કલી—દેલિલ, કરિલ

મરાઠી, ઉત્કલી, અંગાળી, બિહારી, ને આસામીસ—એ બાહ્ય પ્રદેશોની ભાષામાં ‘લ’વાળો કૃદન્ત માલમ પડે છે. એ લ-એલ પ્રત્યય સ્વાર્થિક પ્રત્યય ફલ્લ પરથી થયો છે એમ ડૉ. ગ્રીઅર્સનનું ને ડો. ટેસિટોરિનું માનવું છે. અર્ધ માગધીમાં ફલ્લ સ્વાર્થિક પ્રત્યય લાગી તે પર ઇઅ ઉમેરાઈ ફલ્લિઅ પરથી ભૂત કૃદન્ત થાય

છે; આણુ-ઇલ્લિઅ=આણેલું. સ્વૈવૈનિક ભાષામાં ભૂત કૃદન્તનો લ્ (l), મૂળ દ્ (d) માંથી આવ્યો છે અને દ્ (d), ત્ (t)માંથી ઉદ્ભવ્યો છે. આ પ્રમાણે ઇંડો-યુરોપીઅન કુળની શાખાઓ જુદી પડી તે પહેલાંનો એ પ્રાચીન વિકાર છે.

સતિસપ્તમી—ભૂત કૃદન્તની સતિસપ્તમીની રચના જૂની ગુજરાતીમાં છે તે લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. ‘નઇ પાપ જસ લીધઇ નામિ’ (જેનું નામ લીધે પાપ જય)—આમાં ‘નામિ’ ને ‘લીધઇ’ બંને સપ્તમીમાં છે. હાલ ‘નામ લીધે’ એમ વાપરીએ છીએ તેમાં ‘નામ’ એ હ્રસ્વસપ્તમ્યન્ત છે એ આ પ્રમાણે ખુલું છે. ‘સોસ કર્યઇ ર્યું થાય’ (શોક કરે શું ગાય)—આમાં હાલ વપરાય છે તેમ ‘સોસ’ હ્રસ્વસપ્તમ્યન્ત છે એમ સમજવું.

અવ્યયકૃદન્ત—સંસ્કૃતમાં ઉપસર્ગપૂર્વક ધાતુને ય લગાડાય છે; પ્રાકૃતમાં (‘ય’નો વિશ્લેષ થઈ) ઇઞ, ને અપભ્રંશમાં (અ લોપાઈ) ઇ છે.

જૂની હિંદીમાં ‘કરિ’, ‘ચલિ’ એવાં રૂપ છે. ‘કરિ’માંનો ‘ઈ’ લોપાઈ ‘કર’ થયું; દેલ કર, દેલ કરકે=દેખીને; પંજબીમાં ‘દેલિ કરિ’ (દેખીને) જેવાં રૂપ છે.

મરાઠીમાં ઝન પ્રત્યય છે; જાઝન-જાવૂન, કરૂન, દેઝન-દેવૂન; ઘેઝન-ઘેવૂન

કવિતામાં આ પ્રત્યય ઝની-ઝનિયાં; ઝની-ઝનિયાં; ઝોન-ઝોની-ઝોનિયાં એવું રૂપ ધારણ કરે છે.

સં. ત્વા પ્રત્યયનું પ્રાકૃતમાં તૂળ-ઝળ થઈ, મરાઠીમાં ઝન થયું છે.

સં. દત્ત્વા-પ્રા. દાતૂળ-દાઝળ-મ. દેઝન થયું છે.

જૂની ગુજરાતીમાં ‘ઈ’ પ્રત્યય છે; જેમકે,

કરી, લેઈ, દેઈ, પઠી

મુઘાવખોધ૦-કરી જાણઈ; લેઈ સકઈ

‘કરીને,’ ‘હરીને’ વગેરેમાં ‘ને’ ક્ષેપક છે. ભાલણની ‘કાદમ્બરી’માં એક સ્થળે ‘ઈ’ પ્રત્યય અને ‘ને’ ને છૂટાં પાડી વચ્ચે ‘અ’ અવ્યય મૂક્યું છે.

‘શુદ્ધ આચમન કરી અન્નિ તે પિહિરિ વસ્ત્ર દુકૂલ’ ૩૩૦ ૧૧મું

કાવ્યમાં કેટલેક સ્થળે 'ઈ' ની પછી નિરર્થક 'અ' આવે છે:—
'પણુમીય,' 'વરીય.'

પદમાં ને ગદ્યમાં બંનેમાં 'ઈ'ની પછી 'નઈ' મૂકવામાં આવે છે:—

'કરી-નઈ,' 'વાંચી-નઈ,' 'મેહુલી-નઈ.' (કાન્હુડદે પ્ર. ૧.૯૬
'પ્રથવી તણું પીઠ મેહુલી-નઈ દેવ ગયા કૈલાસ'). કેટલીક વખત
'ઈ'ની પછી 'કરી' આવે છે. 'તેડાવી કરી' (પંચાખ્યાન).

સામાન્ય કૃદન્ત-સંસ્કૃતમાં વિધ્યર્થ કૃદન્તનો એક પ્રત્યય તવ્વ છે. પ્રાકૃતમાં
એ 'તવ્વ'નું 'અવ્વ' થાય છે.

સં. કર્તવ્યઃ; પ્રા. કરિઅવ્વો

ગુજૃ કરવું; મરાઠ કરાવે; સિંધી-કરિવો
મુલ્તાની વિદ્યા કરાવી-છોકરાએ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી.

જૂની ગુજરાતીમાં 'કરિવઉં' (કરવું); 'લેવઉં' (લેવું) રૂપો છે.
'કરિવા,' 'લેવા'—આવાં રૂપ મુગ્ધાવબોધમાં આપ્યાં છે.

કરેવા, 'મારેવા,' આવાં રૂપ 'કાન્હુડદે પ્રબન્ધ'માં છે. એ રૂપ
તવ્યનું અપભ્રંશમાં એવા થાય છે તે સાથે જોડાયલું છે.

'ધર પાડેવા લાગા.' કાન્હુ ૧-૯૪

'પ્રાણુ કરેવા લાગઈ.' કાન્હુ ૧-૯૫

સં. તવ્યના બીજા આદેશો અપભ્રંશમાં એવ્, એવ્વ, ને એવ્વ થાય છે.

• ભવિષ્ય કૃદન્ત-કર્તાત્વવાચક પ્રત્યય 'આર' છે; જેમકે,
'કરનાર,' 'હોનાર,' 'થનાર,' 'શકનાર'.

મરાઠીમાં પણ એજ પ્રત્યય છે:—કણાર, જાણાર, ચેણાર, વસણાર, વગેરે.

• 'કાર' (કરનાર) પરથી ક્ લોપાઈ 'આર' થયું છે.

બન પ્રત્યયથી ક્રિયાવાચક નામ બને છે; જેમકે, સ્મરણ, મરણ, કરણ,
બનન, વાચન, સિંચન, પ્રોક્ષણ. એ અન સાથે આર એકરૂપ થઈ 'નાર' પ્રત્યય બને છે.

કરણ+કાર=કરણ+આર=કરનાર.

જૂની ગુજરાતીમાં અન્ત રૂપને 'હાર' પ્રત્યય લાગે છે; એ 'હાર' પણ કારનો ક્ લોપાઈ થાય છે; ઉચ્ચારની સરળતા માટે હ આરંભમાં ઉમેરાય છે. અથવા તો હ ને પછીનો પ્રત્યય લેવો; પાલળ-હકાર (પાલળનો કરનાર) ક્ લોપાઈ પાલળહાર=પાળનાર.

મુઘ્ધાવબોધ૦-કરણુનાર, લેણુહાર.

'સર્જનહાર'-હાલ પણ વપરાય છે.

હિંદીમાં 'વાલા' (સં. પાલક), 'હારા' તેમજ 'વૈયા' ('વાલા'નું પ્રાન્તિક રૂપ 'વારિયા' ને તેનું ટૂંકું રૂપ 'વૈયા') છે.

કરનેવાલા; દેખનેહારા; રક્ષવૈયા; કરવૈયા; પું. બોલનેવાલા, સ્ત્રી. બોલનેવાલી; એજ પ્રમાણે જાનેવાલા-લી; દેનેહારા-રી.

ગુજરાતીમાં પણ કરવૈયા રૂપ વપરાય છે. 'ધોડાવાળો,' 'ધસ્વાળો' એ રૂપ પણ ગુજરાતીમાં વપરાય છે.

હિંદી ને પંજાબીમાં વાલા અન્તવાળો રૂપ બલિષ્ઠ વૃદ્ધ તરીકે વપરાય છે. વહ જાનેવાલા યા.

પ્રકરણુ ૨૧મું

કાળ: અર્થ

વિભાગ—જે સમયે ક્રિયા થઈ હોય તે સમયપરત્વે ક્રિયાપદના કાળના વિભાગ થાય છે. કાળ ત્રણ છે:—વર્તમાન, ભૂત, અને ભવિષ્ય. એજ પ્રમાણે ક્રિયાપદના રૂપમાંથી જે અર્થ નીકળે છે તે પરત્વે પણ તેના વિભાગ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—સ્વાર્થ, આજ્ઞાર્થ, વિધ્યર્થ, ક્રિયાતિપત્યર્થ, અને સંકેતાર્થ.

૩૫—વર્તમાન કાળનાં ૩૫ નીચે પ્રમાણે છે:—

કર ધાતુ

વર્તમાન કાળ

	એ. વ.	બ. વ.
૧લો પુરુષ	હું કરું	અમે કરીએ
૨જો પુરુષ	તું કરે	તમે કરો
૩જો પુરુષ	તે કરે	તેઓ કરે

મરાઠીમાં વર્તમાન ક્રદન્તનું ૩૫ ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે.—મુલગા ચાલતો; હરી બસતો (છાકરો ચાલે છે; હરિ બેસે છે.) ગુજરાતીમાં એ ૩૫ ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે; પરંતુ તેમાંથી ભૂતકાળનો અર્થ નીકળે છે. છાકરો ચાલતો; હરિ બેસતો.

વ્યુત્પત્તિ—વર્તમાનકાળનાં ને ભવિષ્યકાળનાં ૩૫ સંસ્કૃત વર્તમાનકાળનાં ૩૫ પરથી પ્રાકૃતદ્વારા આવ્યાં છે.

કાળના પ્રત્યય વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે સર્વનામનાં ૩૫ છે.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
પ્ર. પુ.	મિ (હું)		મસ્ (મ= હું+સ=તું;=અમે)
દ્વિ. પુ.	સિ (તું)	થસ્ (થ=તું +સ=તું;=તમે)	
તૃ. પુ.	તિ (તે)	તસ્ (ત=તે+ સ=તું;=તેઓ)	

અપભ્રંશના પ્રત્યય—અપભ્રંશમાં ઘણા પ્રત્યય છે, તેમાંના જે પ્રત્યયમાંથી વર્તમાન કાળના પ્રત્યય આવ્યા છે તે પ્રત્યય નીચે પ્રમાણે છે. અપભ્રંશના વર્તમાન કાળનાં ૩૫ પણ નીચે આપ્યાં છે.

	પ્રત્યય		'અલ્લ'નાં ૩૫	
	એ. વ.	બ. વ.	એ. વ.	બ. વ.
૧લો પુ.	હું	હું	ચલ્લહું	ચલ્લહું
૨જો પુ.	હિ	હુ	ચલ્લહિ	ચલ્લહુ
૩જો પુ.	દ	દિ	ચલ્લદ	ચલ્લદિ

વર્તમાન કાળનાં બધાં રૂપ હપલાં અપભ્રંશનાં રૂપ પરથી આવ્યાં છે એ સ્પષ્ટ છે. માત્ર ૧લા પુરુષના બહુવચનના રૂપની વ્યુત્પત્તિ સરળ નથી.

જૂની ગુજરાતી—આ રૂપને મળતાં રૂપ 'જૂની ગુજરાતીમાં છે.

આવઘ (તે આવે, તું આવે); જાણુઘ; તરઘ; દેખઘ; પૂછઘ; પામઘ; સકઘ; હુઘ; લિઘ (લે); દિઘ (દે)

૧લા પુ. બ. વ.માં 'કરઘ' ને 'કરાં' એવાં બે જૂનાં રૂપ છે, તેમાં 'કરઘ'—માંથી 'અઘ' જતું રહી 'ધએ' (વર્ત૦ ૩ પુ. એ. વ.) પ્રત્યય આવ્યો છે.

'કાન્હડદે પ્રખન્ધ'માં તેમજ અન્ય જૂની ભાષાવાળા ગ્રન્થમાં વર્તમાન કાળનું જૂનું રૂપ મળી આવે છે:—

'કાન્હ૦—સવે દિવસિ વાસુ વસઘ રાજલવનિ નવ નિદ્ધિ.' ૧.૯

'હંસવાહની હરખિ રમિ, કાર જગલીલ વિલાસ.'

શ્રીવૈતાલપંચવિંશી રાસ, પૃ૦ ૧

'ઘણા પુરુષ છિં સ્વામી ઈંહાં, આપણુ જઘઈ નવરૂં જિહાં.'

શ્રીવૈતા૦, પૃ. ૪

'તેહ નગરમાંહઈ વિષ્ણુસર્મા એહુવે નામે પ્રાહ્મણુ વસિ.'

શ્રીવૈતા૦, પૃ. ૧૦૩

'રાત્રે જે ઘરિમાંહે સુએ તેહનઈ દ્વારિ જે ઉભુ રહિ.'

શ્રીવૈતા૦, પૃ. ૧૧૫

'તુ રાજુ સુ વર્ષ જીવઘ.' શ્રીવૈતા૦, પૃ. ૧૧૭

'જેણિ પુત્રે કરી જસ પામીયે.'—

'એ પાંચ વાના શોક ટાલઘ.' પૃ. ૧૧૭

‘હિ સ્ત્રી, યે પુત્રનું મસ્તક છેદી દેવીનઘ ચડાવીએ.’ પૃ. ૧૧૭

	અપભ્રંશ	નૂની ગુજ૦	હાલની ગુજ૦
૧ લો પુ..	નચ્ચઉં	નાચઉં	નાચું
૨જો પુ, ૩જો એ. વ. }	નચ્ચહિ-હ	નાચઘ	નાચે (હ, તે)
૩જો પુ. ખ. વ. }	નચ્ચહિં	નાચઘ	નાચે (તેઓ)

૩જો પુ. એ. વ.નાં જૂની ગુજરાતીમાં-વસઘ, રમિં, કરિં, વસિ
ને ૧લા પુ. ખ. વ.નાં-જઘઘિં (જઘઘિએ); પામીયે, ચડાવીએ, કરઉં,
કરાં; ૨જો પુ. એ. વ. જીવઘ; ૩જો પુ. ખ. વ. ટાલઘ-આવાં રૂપો
મળી આવે છે.

સંસ્કૃત પ્રત્યય તિ છે; તેમાંના ત્ પ્રાકૃતમાં ને અપભ્રંશમાં લોપાય છે.
ચલતિ-ચલહ-ચાલે, હિંદીમાં ચલૈ થાય છે. વહ બૈઠે (તે બેસે). ખીજા પુરુષના
એકવચનમાં સંસ્કૃત પ્રત્યય સિ છે, તેમાંના સ્ પ્રાકૃતમાં કાયમ રહે છે, પણ અપ-
ભ્રંશમાં તેનો હ્ થાય છે ને તે હ્ ગુજરાતીમાં જતો રહે છે. ગુજરાતીમાં એ
૩૫ ત્રીજા પુરુષના જેવુંજ થાય છે. અપ. કરહિ નું ‘કરઘ’ યઈ ‘કરે’-તું કરે.
હિંદીમાં તૂ બૈઠે થાય છે. અપ૦ કરહુ-કરઉ-કરો (તમે કરો); હિંદીમાં તુમ બૈઠો;
અપ૦ કરહિં-કરઘ-કરે (૩જો પુ. ખ. વ.). હિંદીમાં વે બૈઠેં (તેઓ બેસે). ગુજ-
રાતીમાંથી અનુનાસિક જતો રહ્યો છે. ૧લા પુ. ખ. વ.ના પ્રત્યયની વ્યુત્પત્તિ સરળ
નથી. ડાં. ટેસિટોરિ એ ૩૫ કર્મણિ વર્તમાનના ૩જો પુ. એ. વ.ના ૩૫ પરથી
લાવે છે. ‘જઘઘિઘ’-જઘઘિએ; ‘આપીયઘ’-આપીએ; ‘કરીયઘ’-કરીએ.

ભવિષ્યકાળ: ૩૫—ભવિષ્યકાળનાં ૩૫ નીચે પ્રમાણે છે:—

‘કર’ ધાતુ, ભવિષ્યકાળ

એ. વ.

ખ. વ.

૧લો પુ.

હું કરીશ

અમે કરીશું

૨જો પુ.

તું કરીશ-કરશે

તમે કરશે

૩જો પુ.

તે કરશે

તેઓ કરશે

મરાઠીમાં ચાલેલ, બસેલ જેવાં રૂપ થાય છે. હિંદીમાં બેટૂંગા-બેટંગે જેવાં થાય છે.

વ્યુત્પત્તિ—સંસ્કૃતમાં બે ભવિષ્યકાળ છે—એકના પ્રત્યય તાસ્ને વર્તમાન કાળના પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે (તાસ્મિ-તાસ્વ:-તાસ્મ:, વગેરે) અને બીજાના સ્યને વર્તમાન કાળના પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ૧લા ભવિષ્ય કાળનો પ્રયોગ વિરલ છે, બીજા સામાન્ય પ્રચારવાળો છે. પ્રાકૃતમાં ને દેશી બાષાઓમાં એજ કાળ ઊતરી આવ્યો છે.

સંસ્કૃત પ્રત્યય

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧લો પુ.	સ્યામિ	સ્યાવ:	સ્યામ:
૨જો પુ.	સ્યસિ	સ્યથ:	સ્યથ
૩જો પુ.	સ્યતિ	સ્યત:	સ્યન્તિ

સ્ય પ્રત્યય કેટલાક બાષાશાસ્ત્રીઓના ધારવા પ્રમાણે ઇસ્ ને યા ધાતુઓનો બનેલો છે. દાસ્યતિ-તે આપવા જશે-આપવાની તૈયારીમાં છે-આપશે-એવો અર્થ છે.

મહારાષ્ટ્રી ને શૌરસેનીમાં સ્ય નું સ્સ ને અપભ્રંશમાં સ થાય છે; જેમકે, હોસ્સામિ-હોહામિ શૌરસેની ને મહારાષ્ટ્રી હોસમિ-હોસડ અપભ્રંશ

હું કરીશ—આમાં 'કરીશ' એ રૂપમાંથી બધા પ્રત્યય જતા રહ્યા છે. સ્ય-ઇષ્ય-ઇસ-ઈસ. બાકીનાં રૂપ 'સ' પર વર્તમાન કાળના પ્રત્યય લાગી થયાં છે. ૧લા પુરુષના બ. વ.નો પ્રત્યય 'સ' ને અપભ્રંશ વર્તમાન કાળના હુંમાંનો હ લોપાઈ ઉં મળીને થયો છે (સ+ઉં=સું-શું).

બૂની ગુજરાતી—બૂની ગુજરાતીમાં ભવિષ્યકાળનાં રૂપ નીચેના સ્વરૂપમાં જોવામાં આવે છે:—

	એ. વ.	બ. વ.
૧લો પુ.	માંડિસિ (હું માંડીશ); બઈસુ; કહિસ	પૂરસ્યું (પૂરીશું); (લઈશું); બોલિસિઉં (બોલીશું)

૨બે પુ. જાઇસિ (તું જઇશ) યાઈસિઉ (યશે)

૩બે પુ. હોસિ (હોશે); કહિ- લેસઇ (લેશે); કહિસી (કહેશે)
સિઇ; દેસિઈ

દાખલા:—

ગુજરાતી સ્યૂં માંડિસિ કલહુ (માંડીશ). ૧-૨૬-કાન્હ૦
સાહુમા ઘા લેસીઉં (લઇશું).-૧-૫૨

કરસિ કેડિ, મારસિ હિંદુ,—૧-૨૧૭ (કરશે, મારશે)

બુ કાન્હ૦દે બોલ માનસિ, તં દેસિઉં જે મુખિ માગસિ

—૩. ૧૩૦

(માનશે, દઇશું, માગશે)

ભાલાણુ—

દુઃખિતાં એહનિ કરી તતક્ષણુ છાંડિશિ પ્રાણુ (છાંડીશ).

કાદમ્બરી, કડ૦ ૨૧

સખી સઘલી જાણુશિ, નીલજ યઈ એ નારિ (જાણુશે).

કાદ૦, કડ૦ ૨૨

નિર્મલ નાશા તિલનૂં કૂલ, દંત તણુઉં કુણુ કરશિ મૂલ (કરશે).

વિમલપ્રબન્ધ૦, પૃ. ૩

હું અઘોર મંત્ર સાધિસિ (સાધીશ). શ્રીવૈતાલ૦, પૃ. ૯૦

કૃદન્ત ક્રિયાપદ તરીકે: ભૂતકાળ—બધી ઈંડો—આર્ય

ભાષામાં ભૂત કૃદન્ત ભૂત કાળના ક્રિયાપદની ગરજ સારે છે. ભૂત
કૃદન્તનું વિવેચન આગલા પ્રકરણમાં આવી ગયું છે. એ પ્રકારના ભૂત
કૃદન્ત હોવાથી એ પ્રકારના ભૂતકાળ થાય છે:—

પ્રથમ (અઘતન ભૂત કાળ)—તે કાલે મુંબઈ ગયો.

દ્વિતીય (અનઘતન ભૂત કાળ)—તમે તેને જોયલો ખરો ?

‘કર’ ધાતુ—પ્રથમ ભૂતકાળ ‘કર’ ધાતુ—દ્વિતીય ભૂતકાળ

એ. વ. બ. વ. એ. વ. બ. વ.

૧લો પુ. મેં કર્યું	અમે કર્યું	મેં કરેલું	અમે કરેલું
૨જો પુ. તેં કર્યું	તમે કર્યું	તેં કરેલું	તમે કરેલું
૩જો પુ. તેણે કર્યું	તેમણે કર્યું	તેણે કરેલું	તેમણે કરેલું

‘લ’ વાળું કે દ્વિતીય ભૂતકાળનું રૂપ પ્રથમ ભૂતકાળ બતાવે છે તે કરતાં ઘણી વાર વધારે પાછલા વખતની ક્રિયા બતાવે છે; પણ એવો ભેદ હુમેશ જોવામાં આવતો નથી.

મરાઠીમાં ‘લ’વાળું રૂપ વપરાય છે. મુલગ ચાલલા; પત્ર આલેં હિંદીમાં ગુજરાતીના જેવુંજ રૂપ વપરાય છે:—મેં બેઠા—હમ બેઠે.

વર્તમાન કૃદન્ત ને ભવિષ્ય કૃદન્ત કાળ તરીકે—જેમ ભૂત કૃદન્ત ભૂત કાળના ક્રિયાપદની ગરજ સારે છે, તેમ વર્તમાન કૃદન્ત અને ભવિષ્ય કૃદન્ત પણ ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે.

તે મારે ત્યાં રોજ આવતો.

હું તો તમારી જોડે આવવાનો.

પહેલું રૂપ નિયમિત ભૂતકાળ દર્શાવે છે અને બીજું ભવિષ્ય-કાળ દર્શાવે છે. બીજાનો પ્રયોગ બહુ શિષ્ટ અને સામાન્ય નથી.

‘કર’—નિયમિત ભૂતકાળ ભવિષ્યકાળ

એ. વ. બ. વ. એ. વ. બ. વ.

૧લો પુ. હું કરતો	અમે કરતા	કરવાનો	કરવાના
૨જો પુ. તું કરતો	તમે કરતા		
૩જો પુ. તે કરતો	તેઓ કરતા		

નિયમિત ભૂતકાળના રૂપને મળતું રૂપ હિંદીમાં છે:—મેં બેઠતા—હમ બેઠતે; મેં બેઠતી—હમ બેઠતીં. આને હેતુહેતુમદ્ભૂતકાળ કહે છે.

અર્થ—અર્થ ઉપર ગણાવ્યા છે; તેમાંના આજ્ઞાર્થ અને વિધ્યર્થના કેટલાક અર્થ સરખા છે. આજ્ઞાર્થમાં આજ્ઞા ઉપરાંત આશીર્વાદનો કે શાપનો—નઠાડું થાય એવી ઈચ્છાનો—પણ અર્થ છે. વિધ્યર્થમાં વિધિ એટલે શાસ્ત્રની આજ્ઞા કે પ્રેરણા, ઉપદેશ, ફરજ, અને ફરમાશના અર્થ છે.

‘કર’ ધાતુનાં આજ્ઞાર્થ ને વિધ્યર્થનાં રૂપાખ્યાન નીચે પ્રમાણે છે:—

		આજ્ઞાર્થ	વિધ્યર્થ	
	એ. વ.	ખ. વ.	એ. વ.	ખ. વ.
૧લો પુ.	હું કરું	અમે કરીએ	મારે કરવું	અમારે કરવું
૨જો પુ.	તું કર—કરજે	તમે કરો	તારે કરવું	તમારે કરવું
	—કરની—કરજેની	કરજો—કરોની,	તેણે કરવું	તેમણે કરવું
		કરજોની		
૩જો પુ.	તે કરે	તેઓ કરે		

અર્થને કાળનો સંબંધ—આજ્ઞા વર્તમાન કાળમાંજ થઈ શકે છે. વિધ્યર્થમાં પ્રેરણા ને ઉપદેશ રહ્યા છે, તે સર્વ કાળને લાગે છે.

રૂપમાં ફેર—આજ્ઞાર્થનાં રૂપ વર્તમાન કાળનાં રૂપથી સહજજ જુદાં છે. માત્ર ખીજા પુરુષમાંજ ફેર છે. વિધ્યર્થનાં રૂપ સામાન્ય કૃદન્તથી થાય છે. ક્રિયા અમુક કાળમાંજ સંકુચિત નથી, સર્વ કાળને લાગુ પડે છે; માટે કૃદન્ત સામાન્ય કૃદન્ત કહેવાય છે.

સિંધી સિવાય બધી ઈંડો-આર્ય ભાષામાં ૨જા પુરુષના એકવચનમાં ધાતુનું મૂળ રૂપજ વપરાય છે; મરા.-હસ; હિંદી-बैठ

ખીમ્સ કહે છે કે ગુજરાતની ઉત્તર તરફની પ્રાન્તિક બોલીમાં આજ્ઞાર્થના ખીજા પુરુષના એકવચનમાં ‘ય’ ઉમેરાય છે; જેમકે, કર્ય, બોલ્ય, ચાલ્ય.

આ રૂપોનો પ્રયોગ ચરોતરમાં વિશેષ છે; અમુક પ્રદેશમાં સંકુચિત હોવાથી એ પ્રાન્તિકજ ગણાય.

‘કરજે-કરજો’—આ આજ્ઞાર્થનાં માનાર્થક રૂપો છે.

હિંદીમાં એવા રૂપને અન્તે રૂપે બ. વ. રૂપો લેવામાં આવે છે.

આદરવાચક વિધિ-બૈઠિયે

પરોક્ષસ્ત્રયક વિધિ-બૈઠિયો

વ્યુત્પત્તિ-આ માનાર્થક આજ્ઞાર્થ રૂપ પ્રાકૃત વિધ્યર્થ રૂપ ઉપરથી નિષ્પન્ન થયું છે. પ્રા. હસેજ્જ-હસેજ્જા. હોજ્જ-હોજ્જા એ રૂપ બધા પુરુષનાં વચનમાં વપરાય છે.

એ રૂપ જૂની ગુજરાતીમાં વિશેષ વપરાયું છે. હાલ માત્ર બીજા પુરુષના એકવચન ને બહુવચનમાં વપરાય છે; પણ જૂની ગુજરાતીમાં ૧લા ને ૩જા પુ.માં પણ વપરાયું છે.

કાન્હડકે પ્ર૦

અહ્મસ્ત્યૂં પ્રીતિ આણેજ્યો ઘણી (આણુજો). ૨-૧૫૦

તિહાં પેરણુ કરિણુ જઈ. ૩.૧૭૭

એકવાત હુઈઈ જાણિણે, વીરતાણુ મસ્તક આણિણે. ૪.૮૮

આવોની-ને, આવજો-ની-ને-આ રૂપ વીનવણી કરવાના અર્થમાં વપરાય છે.

સંકેતાર્થ-આ અર્થને ત્રણે કાળ સાથે સંબંધ છે. ‘સંકેત’ એટલે શરત. સંકેતવાચક ‘જો’ અવ્યય વપરાય કે ન વપરાય

વર્તમાનકાળ-

(જો) હું વહેલો ન ઊઠું, તો માફ કામ પૂરું થાય નહિ.

ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે વર્તમાનકાળમાં આજ્ઞાનો તેમજ સંકેતનો અર્થ રહેલો છે. એ બેમાંથી એકે અર્થ ન હોય ત્યારે તે સ્વાર્થમાં છે એમ કહેવાય છે. ખાસ અર્થ નથી, પોતાનાજ અર્થમાં છે; માટે સ્વાર્થ કહેવાય છે.

જે કરે તે ભોગવે.

‘કરે’=કરે છે; ‘ભોગવે’=ભોગવે છે; અહિં સર્વ કાળે ખરાં પડે એવા સાર્વત્રિક વાક્યના અર્થમાં છે. એ વર્તમાન કાળનો એક અર્થ છે. આજ્ઞા કે સંકેતનો અર્થ નથી, માટે સ્વાર્થમાં છે એમ કહેવાય છે.

ભાઈ! ભલે તે સુખ ભોગવે (વર્તમાન કાળ, આજ્ઞાર્થ, શુભેચ્છાના અર્થમાં)

ઈશ્વર તેને તેનાં પાપનું ક્ષણ આપે! (વર્તં કાળ, આજ્ઞાર્થ, અશુભેચ્છાના અર્થમાં)

આવું કે જાઉં? (આજ્ઞાર્થ, અનુજ્ઞાના અર્થમાં)

ગુરુની શિખામણ નહિ માનો તો દુઃખી થશો. (વર્તં કાળ, સંકેતાર્થ)

આ કામ તે મારાથી કેમ થાય! (થઈ શકે? વિધ્યર્થ)

હું આવું ત્યાંસુધી અહિં બેસ. (વિધ્યર્થ, ગૌણ વાક્યમાં છે.)

મૂળ અને સાધિત ધાતુના સર્વ અર્થ અને કાળ—આ પ્રમાણે શુદ્ધ કાળને અર્થ સાથે જોડતાં મૂળ અને સાધિત ધાતુના નીચે પ્રમાણે વિભાગ થાય છે.

કર ધાતુ, મૂળ

કરાવ ધાતુ, સાધિત

વર્તમાન કાળ

સ્વાર્થ—તે કરે.

તે કરાવે.

આજ્ઞાર્થ—તે કરે.

તે કરાવે.

તું કર-કરજે.

તું કરાવ-કરાવજે.

સંકેતાર્થ—(જે) તે કરે.

(જે) તે કરાવે.

વિધ્યર્થ—તેણે કરવું.

તેણે કરાવવું.

ભવિષ્યકાળ

સ્વાર્થ—તે કરશે-કરવાનો.

તે કરાવશે-કરાવવાનો.

સંકેતાર્થ—(જે) તે કરશે.

(જે) તે કરાવશે.

પ્રથમ ભૂતકાળ

સ્વાર્થ—તેણે કર્યું. તેણે કરાવ્યું.
 સંકેતાર્થ—(જે) તેણે કર્યું. (જે) તેણે કરાવ્યું.

દ્વિતીય ભૂતકાળ

સ્વાર્થ—તેણે કરેલું. તેણે કરાવેલું.
 સંકેતાર્થ—(જે) તેણે કરેલું. (જે) તેણે કરાવેલું.

નિયમિત ભૂતકાળ

સ્વાર્થ—તે કરતો. તે કરાવતો.

સંકેતાર્થ

કે

ક્રિયાતિપત્યર્થ

} (જે) તે કરત. (જે) તે કરાવત.

આ શુદ્ધ રૂપોમાં ભૂત કાળના સર્વ પ્રકાર તથા વિધ્યર્થમાં કૃદન્તજ ક્રિયાપદનું કામ કરે છે.

મિશ્રકાળ—ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે વર્તમાન કાળમાં આજ્ઞાને વિધિનો અર્થ રહેલો છે; તેથી વર્તમાન કાળનો અર્થ સ્પષ્ટ બતાવવા ‘છ’ ને ‘હો’ એ ક્રિયાપદનાં રૂપ ઉમેરવાનો પ્રચાર પડ્યો. એ બે ક્રિયાપદો આ રીતે ઉપકારક થવાથી સાહાય્યકારક કહેવાય છે.

મરાઠીમાં કૃદન્તની સાથે અસ્ ધાતુનું રૂપ વપરાઈ બે મળીને એક શબ્દ થઈ બન્ય છે; ‘હસતોસ’ (હસન્તોસિ).

પ્રક્રિયા—મિશ્ર વર્તમાન કાળ (સ્વાર્થ) સિવાયના તમામ મિશ્ર કાળોના અંધારણમાં મુખ્ય ક્રિયાપદના કૃદન્ત વપરાય છે; માત્ર મિશ્ર વર્તમાન કાળમાંજ મુખ્ય ક્રિયાપદનો વર્તમાન કાળ વપરાય છે; તેમાં પણ સંકેતાર્થમાં અંધારણ બીજા મિશ્ર કાળના જેવુંજ છે.

મિશ્ર કાળની સંજ્ઞા—મિશ્ર કાળની સંજ્ઞા બે રીતે આપી શકાય, તેના અંધારણ ઉપરથી કે અર્થ ઉપરથી. મરાઠી, હિંદી, વગેરે ભાષામાં અર્થ ઉપરથીજ સંજ્ઞા પાડી છે અને તે યુક્ત લાગે છે.

‘કાલ’ શબ્દનો અર્થજ, મહાભાષ્યકારે વ્યાપારસંતાન—ક્રિયાનું સંતાન—એવો આપ્યો છે. કાળ એ ક્રિયાત્મક છે અને ક્રિયાના લેહને માટેજ કાળ છે. આ પ્રમાણે અર્થનિબંધન સંજ્ઞાજ—અર્થને આધારે રહેલી સંજ્ઞાજ—યુક્ત છે. ક્રિયા પૂર્ણ થઈ છે કે અપૂર્ણ છે એને ઉદ્દેશીને અર્થને જોડીને મિશ્ર કાળના નીચે પ્રમાણે વિભાગ કરી શકાય છે:--

કર, મૂળ

કરાવ, સાધિત

મિશ્ર વર્તમાન

અપૂર્ણ વર્તમાન

સ્વાર્થ—તે કરે છે.

તે કરાવે છે.

સંકેતાર્થ—(જે) તે કરતો હોય.

(જે) તે કરાવતો હોય.

પ્રથમ પૂર્ણ વર્તમાન

સ્વાર્થ—તેણે કર્યું છે.

તેણે કરાવ્યું છે.

સંકેતાર્થ—(જે) તેણે કર્યું હોય—
હશે.

(જે) તેણે કરાવ્યું હોય—
હશે.

દ્વિતીય પૂર્ણ વર્તમાન

સ્વાર્થ—તેણે કરેલું છે.

તેણે કરાવેલું છે.

સંકેતાર્થ—(જે) તેણે કરેલું
હોય—હશે.

(જે) તેણે કરાવેલું હોય—
હશે.

ઘચ્છવાચક વર્તમાન

સ્વાર્થ—તે કરનાર છે—

તે કરાવનાર છે—

કરવાનો છે—

કરાવવાનો છે—

તેને કરવું છે.

તેને કરાવવું છે.

સંકેતાર્થ—(જે) તે કરનાર હોય—
કરવાનો હોય—તેને કરવું
હોય (હશે).

(જે) તે કરાવનાર હોય—
કરાવવાનો હોય—
તેને કરાવવું હોય
(હશે).

મિશ્ર ભૂત

અપૂર્ણ ભૂત

સ્વાર્થ—તે કરતો હતો.
સંકેતાર્થ—(ને) તે કરતો હોત
(હત).

તે કરાવતો હતો.
(ને) કરાવતો હોત
(હત).

પ્રથમ પૂર્ણ ભૂત

સ્વાર્થ—તેણે કર્યું હતું.
સંકેતાર્થ—(ને) તેણે કર્યું હોત
(હત).

તેણે કરાવ્યું હતું.
(ને) તેણે કરાવ્યું હોત
(હત).

દ્વિતીય પૂર્ણ ભૂત

સ્વાર્થ—તેણે કરેલું હતું.
સંકેતાર્થ—(ને) તેણે કરેલું હોત
(હત).

તેણે કરાવેલું હતું.
(ને) તેણે કરાવેલું હોત
(હત).

મજ્જાવાચક ભૂત

સ્વાર્થ—તે કરનાર હતો—
—કરવાનો હતો—
તેને કરવું હતું.
સંકેતાર્થ—તે કરનાર હોત—
કરવાનો હોત—
તેને કરવું હોત
(હત).

તે કરાવનાર હતો—
—કરાવવાનો હતો—
તેને કરાવવું હતું.
તે કરાવનાર હોત—
કરાવવાનો હોત—
તેને કરાવવું હોત
(હત).

કર્યું છે, કર્યું હતું, કરે છે, કરતો હતો—આમાંનાં પહેલાં બે રૂપ ક્રિયા પૂર્ણ થઈ ગઈ છે એમ દર્શાવે છે અને પાછલાં બે દર રોજ થતી કે ચાલુ ક્રિયા બતાવે છે. જ્યારે ક્રિયા ચાલુજ હોય છે ત્યારે તેની અપૂર્ણતા સ્પષ્ટ છે. જ્યારે દરરોજ થતી કે થયેલી ક્રિયાને માટે

‘કરે છે,’ ‘કરતો હતો,’ એવું રૂપ વપરાય છે ત્યારે પણ તે ક્રિયાની અપૂર્ણતાનો અર્થ આવે છેજ. એક દિવસ ક્રિયા થાય છે કે ઘઈ રહી ત્યાર પછી બીજે દિવસે તેજ ક્રિયા થતી નથી કે ઘઈ નહોતી એમ નથી; પરંતુ બીજે દિવસે, ત્રીજે દિવસે, એમ રોજ થાય છે કે થતી હતી. આમ વિચારતાં સમન્વયે કે ‘કરે છે’ ને ‘કરતો હતો’ એ અપૂર્ણ ક્રિયા દર્શાવે છે.

કર્તૃ છે, કર્તૃ હતું—બંને રૂપમાં ક્રિયા ભૂત કાળમાં થઈ છે ને પરિપૂર્ણ થઈ છે. પરંતુ પહેલા રૂપમાંથી એવો અર્થ નીકળે છે કે ક્રિયા ભૂત કાળમાં થઈ છે; પરંતુ તેની અસર હાલ ચાલુ છે, એવો અથવા તો ભૂત કાળમાં થયેલી ક્રિયાની વર્તમાન સ્થિતિ એવો અર્થ એમાંથી નીકળે છે. આ કારણથી એને પૂર્ણ વર્તમાન કાળ કહ્યો છે; કેમકે ક્રિયા પૂર્ણ થઈ છે અને તેની અસર વર્તમાન કાળ સાથે જોડાયેલી છે. ‘કર્તૃ છે’ ને ‘કરેલું છે’ માં ભેદનો એટલોજ ભાસ છે કે પ્રથમ રૂપ કરતાં બીજું રૂપ વધારે પાછલી ક્રિયા બહુધા દર્શાવે છે. આ કારણથી પ્રથમ રૂપને અદ્યતન પૂર્ણ વર્તમાન ને બીજા રૂપને અનદ્યતન પૂર્ણ વર્તમાન કહ્યું છે. એમાં ‘અદ્યતન’ એટલે આજનું, અર્થાત્ પાસેનું અને ‘અનદ્યતન’ એટલે તેને મુકાબલે દૂરનું, આજનું નહિ.

કર્તૃ, કરતો હતો—પહેલા રૂપમાં જેમ અમુક સમયની નિયંત્રણા આવે છે, તેવી બીજામાં આવતી નથી. ‘કર્તૃ’ એ રૂપ ‘અમુક સમયે’ એવા શબ્દોની સાથે બહુધા વપરાય છે; અને એવા શબ્દો નથી વપરાતા તોપણ એ રૂપમાંથી એવા શબ્દના સંબંધના અર્થનો ભાસ થાય છે.

કરવાનો છે, કરવાનો હતો—આ અને એની સાથેનાં રૂપોમાં ભવિષ્ય કાળની સાથે વર્તમાન અને ભૂતનો અર્થ જોડાયેલો છે. પરંતુ એમાં ક્રિયા કરવાની ઈચ્છાનો અર્થ રહેલો છે, તેથી એ અર્થને આધારે

એની સંજ્ઞા પાડી છે. કરવાનો છે=કરીશ એવી તેની ઇચ્છા છે; કરવાનો હતો=કરીશ એવી તેની ઇચ્છા હતી.

કરવું છે, કરવું હતું—આમાં વિધિનો અર્થ પ્રધાન છે. વિધિમાં ઇચ્છા અન્તર્ભૂત છે અને અર્થ સાથે કાળની ગુંચવણ ન થાય, માટે એનો ઇચ્છાવાચક રૂપોમાંજ સમાવેશ કર્યો છે.

મરાઠી વ્યાકરણમાં મિત્રકાળની સંજ્ઞા લગભગ આવીજ છે:—

	વર્તમાન	ભૂત	ભવિષ્ય
શુદ્ધ	(તો) બસતો	બસલા	બસેલ
	(તે) બેસે	બેઠો-ઠેલો	બેસશે

મિત્ર

અપૂર્ણ	બસત આહે (બેસે છે)	બસત હોતા (બેસતો હતો)
(પ્રથમ) પૂર્ણ	બસલા આહે (બેઠો છે)	બસલા હોતા (બેઠો હતો)
ઉદ્દેશ્ય	બસનાર આહે (બેસનાર છે)	બસનાર હોતા (બેસનાર હતો)

જેને મરાઠીમાં ઉદ્દેશ્ય વર્તમાન ને ઉદ્દેશ્ય ભૂત કહ્યા છે તેને અહિં ઇચ્છાવાચક વર્તમાન ને ઇચ્છાવાચક ભૂત કહ્યા છે.

હિંદીમાં પણ વહ બેઠા થા (તે બેઠો હતો) એને પૂર્ણ ભૂતકાળ અને વહ બેઠતા થા (તે બેસતો હતો) એને અપૂર્ણ ભૂતકાળ કહ્યો છે.

‘બેઠો છે’ (વહ બેઠા હૈ) જેવા રૂપને આસન્નભૂત કહ્યું છે.

‘છે’ ને ‘હોવું’ નો વ્યુત્પત્તિ—‘છે’ ક્રિયાપદ ‘અસ્’ હોવું પરથી આવ્યું છે અને ‘હોવું’ એ મૂ ‘હોવું’ પરથી આવ્યું છે. ‘નથી’=નાસ્તિ. મૂ ધાતુને પાલીમાં ને પ્રાકૃતમાં હો થાય છે.

જૂની ગુજરાતી—‘અછઇ,’ ‘અછિઇ,’ ‘અછિ,’ ‘છિ,’ ‘છિં,’ ‘છે,’ ‘અછે’—આવાં રૂપ જૂની ગુજરાતીમાં મળી આવે છે.

કાન્હડદે પ્રબન્ધ—

બલહુર ગઠ વિસમુ અછિઇ. ૨'૩૩

ઇછા છઇ ગઠ જોવા તણી. ૩'૨૪૪

આગઈ એ ગઠ અછિ સદૈવત પ્રાણુ કોઈઈ ન થાઈ. ૪'૧૭૫

વૈતાલ૦—

કહું કથા વૈતાલની, જે છિં જગવિખ્યાત. પૃ૦ ૧

જંબુદ્વીપ માંહિ અછેં, ભરતે ખેત્ર સુવિચાર;

તસ મધેં બહુ દેશ છેં, અંગ, અંગ, મલખાર. પૃ૦ ૨

હિંદીમાં થા (સ્થા) ધાતુ પણ સાહાયકારક ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે.

હિંદી—વહ બોલતા થા, રહતા થા. (તે બોલતો હતો રહેતો હતો.)

વહ બોલા થા, રહા થા. (તે બોલ્યો હતો રહ્યો હતો.)

ગુજરાતીમાં 'કરતો થા,' 'ચાલતો થા' એવાં વાક્યમાં 'થા' એ સાહાયકારક ક્રિયાપદ નથી, પરંતુ જે ક્રિયાપદ મળીને સંયુક્ત ક્રિયાપદ બને છે અને તેમાંથી ક્રિયાના ઉપક્રમનો અર્થ નીકળે છે.

ડૉ. ટ્રસિટોરિ 'છ' ને ક્ર ધાતુ પરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે.

સં.

અપ૦

બ. ગુ.

હાલની ગુ.

ક્રચ્છતિ

અચ્છદ

અછઇ-છઇ

છ

કેટલાક આસ્ 'બેસતું' એ પરથી પણ લાવે છે. આસ્તે-આચ્છદ-છ.

પ્રકરણ ૨૨મું

પ્રયોગ

વિવરણ, વ્યુત્પત્તિને આધારે—અગાઉ દર્શાવી ગયા તે પ્રમાણે સંસ્કૃત પ્રત્યયો મિ, સિ, ને, તિ, એ અનુક્રમે પ્રથમ, દ્વિતીય, અને તૃતીય પુરુષવાચક સર્વનામ છે. ગુજરાતી પ્રત્યય એજ પ્રત્યયો-માંથી અપભ્રંશદ્વારા આવ્યા છે; એટલે વર્તમાન કાળના પ્રત્યયોથી કર્તા વાચ્ય થાય છે અને ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કર્તરિ-કર્તાના અર્થમાં છે. ભવિષ્ય કાળના પ્રત્યય પણ, સ્વમાં (ગુજરાતી સમાં) વર્તમાન કાળના પ્રત્યય મળીને થયા છે એટલે એ પ્રત્યય પણ એવીજ રીતે કર્તાનું અભિધાન કરે છે અને એમાં પણ ક્રિયાપદ કર્તરિ પ્રયોગમાં છે. આ પ્રમાણે ક્રિયાપદ અકર્મક હોય કે સકર્મક હોય તોપણ શુદ્ધ વર્તમાન અને ભવિષ્ય કાળમાં હુમેશ કર્તરિ પ્રયોગ હોય છે; કારણ કે ઉપર સમજાવ્યા પ્રમાણે પ્રત્યય કર્તાના અર્થનું અભિધાન કરે છે.

હું પુસ્તક લખું; તેઓ કામ કરશે—ગામ જશે.

આ બધા કર્તરિ પ્રયોગના દાખલા છે; કેમકે એમાં પ્રત્યયથી કર્તાનો અર્થ કહેવાય છે.

વળી મિશ્ર કાળોમાં પણ નીચેના કાળમાં કર્તરિ પ્રયોગજ હોય છે:—

૧. અપૂર્ણ વર્તમાન—આ કાળમાં મુખ્ય અને સાહચ્યકારક, બંને ક્રિયાપદ વર્તમાનકાળમાં છે; માટે એમાં પ્રત્યય કર્તાનું અભિધાન કરે છે; અર્થાત્ ક્રિયાપદ કર્તરિ છે; જેમકે,

તું પુસ્તક વાંચે છે; તેઓ આસન પર બેસે છે.

૨. નિયમિત ભૂતકાળ—આ રૂપ વર્તમાન કૃહન્ત પરથી આવ્યું છે અને વર્તમાન કૃહન્ત ત્રીજા પુરુષ વર્તમાન કાળના પ્રકૃ-

વચનના રૂપ ઉપરથી થયો છે; એટલે એ રૂપમાં પણ કર્તાનું અભિ-
ધાન થાય છે, માટે ક્રિયાપદ કર્તરિ પ્રયોગમાં છે.

અગાઉ તમે રોજ વહેલા ઊઠતા અને ઈશ્વરનું સ્તવન કરતા.

૩. ભૂતકાળ—ક્રિયાતિપત્યર્થ—આ રૂપ પણ વર્તમાન કૃદન્ત-
માંથી નિષ્પન્ન થયું છે, માટે એમાં પણ કર્તરિ પ્રયોગજ છે.

વૃષ્ટિ થાત તો દુકાળ પડત નહિ.

૪. ઇચ્છાવાચક કાળ—વર્તમાન અને ભૂત—આમાંનાં બે
રૂપોમાં વિધિનો અર્થ નથી, તે બંનેમાંથી એકમાં—‘નાર’વાળા રૂપમાં
કર્તાનો અર્થ ઉક્ત થાય છે; કારણ કે ‘નાર’ પ્રત્યય કર્તૃવાચક છે.
કરણ+કાર=‘કાર’માંનો ‘ક’ લોપાઈ, કરણ+આર=‘કરણ’માંનો
અન્ત્ય ‘અ’ લોપાઈ, કરણાર=કરનાર; ‘કાર’=જે કરે છે તે; એમાં
કર્તાના અર્થનું અભિધાન થાય છે. ‘કરવાનું’ એ રૂપ ‘કરવું’ એ
વિધ્યર્થનું ષષ્ટ્યન્ત છે એટલે વિશેષણરૂપ છે; તેથી ન્યારે એ રૂપ
કર્તાનું વિશેષણ હોય છે ત્યારે કર્તરિ પ્રયોગમાં અને કર્મનું વિશેષણ
હોય છે ત્યારે કર્મણિ પ્રયોગમાં હોય છે.

દાખલા—

તે કાલે મુંબઈ જવાનો છે. (કર્તરિ)

તેઓ ગીતા વાંચવાના હતા. (કર્તરિ)

હું એ કામ કદી કરવાનો નથી. (કર્તરિ)

મારે ચોપડી લખવાની છે. (કર્મણિ)

મારે કામ કરવાનું છે. (કર્મણિ)

કર્મણિ પ્રયોગ—સંસ્કૃતમાં સકર્મક ક્રિયાપદને ભૂત કૃદન્તનો
પ્રત્યય કર્મણિ અર્થમાં અને અકર્મક ક્રિયાપદને કર્તરિ અર્થમાં લાગે છે.

કૃ કરવું (સકર્મક)—કૃત (કર્મણિ)

દેવદત્તેન કટઃ કૃતઃ ।

(દેવદત્તે સાદડી કીધી.)

પત્ પડયું (અકર્મક)—વતિત (કર્તરિ)

વૃક્ષાત્ પર્ણં પતિતમ્ ।

(ઝાડથી પાંદડું પડયું.)

ગુજરાતીમાં પણ એજ પ્રમાણે સકર્મક ક્રિયાપદનો ભૂત કૃદન્ત સામાન્ય રીતે કર્મણિ છે અને અકર્મક ક્રિયાપદનો ભૂત કૃદન્ત કર્તરિ છે.

કર (સકર્મક)—દેવદત્તે સાદડી કીધી. (કર્મણિ)

પડ (અકર્મક)—વૃક્ષથી પાંદડું પડયું. (કર્તરિ)

અપવાદ:—કેટલાંક સકર્મક ક્રિયાપદનાં ભૂત કૃદન્ત કર્મણિ નથી, પણ કર્તરિ છે; જેમકે,

ખોલ, પામ, જમ, લાગ, લાણ, શીખ, સમજ, લાવ.

હું તે વાક્ય મોટેથી ખોલ્યો.

તે સ્ત્રી એ સાંભળી ઘણું આશ્ચર્ય પામી.

તે પેટ ભરીને લાડુ જમ્યો.

તે અપશબ્દ ખોલવા લાગ્યો, ત્યારે મેં તેને અટકાવ્યો.

છોકરો પાઠ ભણ્યો, પણ શીખ્યો નહિ; કેમકે તે સમજ્યો ન હતો.

છોકરો તે પુસ્તક મારી પાસે લાવ્યો.

આમાં ગલર્થક ધાતુની રચના સંસ્કૃતને મળતી છે. સંસ્કૃતમાં એવા ધાતુને ભૂત કૃદન્તનો 'ત' પ્રલય કર્તરિ-કર્તાના અર્થમાં થાય છે.

ગજ્ઞાં ગતઃ—પ્રાપ્તઃ ।

ઉપરના દાખલાઓમાં 'પામ' એ પ્રાપ્ પરથી વ્યુત્પન્ન થયું છે.

એવાં કેટલાંક ભૂતકાળનાં રૂપમાં કર્મપદ પુરુષવાચક હોય છે ને સપ્રત્યય દ્વિતીયામાં હોય છે. ક્રિયાપદ સકર્મક છે, તોપણ ભૂતકાળનું રૂપ કર્તરિ છે.

તે ઇશ્વરને ભજ્યો નહિ.

કુતરો છોકરાને ખૂબ કરડ્યો.

તેને સવારે વીધુ ડંખ્યો.

મરાઠીમાં પણ એવાં ભૂતકાળનાં ૩૫ કર્તરિ છે;

મો પરમેશ્વરાસ મજલો-હું પરમેશ્વરને બન્યો.

કુત્રા ત્યાલા ડસલા-કુતરો તેને ડંખ્યો.

મી માત જેવલોં (હું ભાત જમ્યો).

તો તી ગોષ્ટ લૌકર ઉમજલા (તે તે વાત જલદી સમજ્યો).

તું વ્યાકરણ શિકલાસ-પઢલાસ (તું વ્યાકરણ શીખ્યો—પઢ્યો).

મી ધર્મ આચરલોં (હું ધર્મ આચર્યો).

મ્યાં ધર્મ આચરિલા (મેં ધર્મ આચર્યો).

તો શંમર ગાયત્રી જપલા (તે સો ગાયત્રી જમ્યો).

ત્યાનેં ગાયત્રી જપલ્યા (તેણે ગાયત્રી જમ્પી).

ન્યાં ભૂત કૃદન્તથી અનેલા કાળ હોય છે ત્યાં સામાન્ય રીતે કર્મણિ પ્રયોગ છે:—

૧. પ્રથમ કે દ્વિતીય ભૂત કાળમાં ક્રિયાપદ સકર્મક હોય તો બહુધા કર્મણિ પ્રયોગ છે.

મેં પુસ્તક આપ્યું.

તેણે માંડું વચન સાંભળેલું.

૨. પ્રથમ પૂર્ણ વર્તમાન અને પ્રથમ પૂર્ણ ભૂત તેમજ દ્વિતીય પૂર્ણ વર્તમાન અને દ્વિતીય પૂર્ણ ભૂત કાળમાં સકર્મક ક્રિયાપદ હોય તો બહુધા કર્મણિ પ્રયોગ છે:—

મેં તે કાર્ય કર્યું છે.

તેણે બરાબર લક્ષ આપેલું છે.

તેણે બધાં કપડાં પહેર્યાં હતાં.

તમે પાઠ વાંચેલો હતો.

૧. ને ૨. નિયમમાં 'બહુધા' કહ્યું છે તે 'બોલ,' 'પામ,' વગેરે ધાતુનો અપવાદ ઉપર આપ્યો છે તે લક્ષમાં રાખીને કહ્યું છે.

સામાન્ય કૃદન્ત—સામાન્ય કૃદન્તનો પ્રત્યય સંસ્કૃત વિધ્યર્થના તત્ત્વ પ્રત્યય પરથી આવ્યો છે. ભૂત કૃદન્તની પેઠે એ પ્રત્યય સકર્મક ક્રિયાપદમાં કર્મણિ છે; માટે એ કૃદન્ત તેમજ એ કૃદન્ત ક્રિયાપદ તરીકે વપરાયો હોય ત્યાં તે ક્રિયાપદ કર્મણિ પ્રયોગમાં છે.

ઇચ્છાવાચક રૂપ, જે સામાન્ય કૃદન્તનું ધ્વજ્યન્ત છે, તે કર્મનું વિશેષણ હોય તો પ્રયોગ કર્મણિ છે.

'બોલ,' 'પામ,' વગેરે ધાતુનો અપવાદ આ રૂપોને લાગતો નથી. મારે એ પુસ્તક જોવું છે.

તમારે આટલાં બધાં કામ કરવાનાં નથી.

તેને ચોપડી વાંચવી ગમતી નથી.

તમારે આવાં વચન બોલવાં નહિ.

તમને આટલું બધું ખોટું લાગવું ન જોઈએ.

ઉપસંહાર—આ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ પ્રયોગની પરીક્ષા કરી. 'કર્તારિ,' 'કર્મણિ,' ને 'લાવે' એ શબ્દ અનુક્રમે 'કર્તુ,' 'કર્મન,' ને 'લાવ'ના સમ્પ્રત્યન્ત છે અને એનો અર્થ 'કર્તાના અર્થમાં,' 'કર્મના અર્થમાં,' ને 'લાવના અર્થમાં,' એવો થાય છે. ક્રિયાપદના કે કૃદન્તના રૂપથી કર્તા, કર્મ, કે લાવ, જેનું અભિધાન થતું હોય, તેના પ્રયોગમાં તે રૂપ કહેવાય છે.

પ્રત્યયની વ્યુત્પત્તિ—સંસ્કૃતમાં કર્મણિ રૂપ ય પ્રત્યયથી યાય છે. પ્રાકૃતમાં ય નો ઈઅ કે હજ્જ થાય છે.

મૂ—સં. મૂયતે; પ્રા. હોઈઅહ—હોહજ્જહ

અપભ્રંશ—અથુ મુંગીસિમ જાળીઅહ ।

(અત્ર મનુષ્યત્વં જ્ઞાયતે—અહિં મનુષ્યત્વ જણાય છે.)

સંગરતર્ણહિં જુ વણિગઅઃ (સંગ્રામશતેષુ યો વર્ણયતે સેકડો સંગ્રામમાં
ને વર્ણાય છે).

સુષેં ચિન્તિજ્ઞઃ માણુ (સુષેન ચિન્ત્યતે માનઃ-સુષે વિચારાય છે
માન-પ્રેમભર્તૃ).

એન પ્રમાણે કપિજ્ઞઃ-કપાય છે; છિજ્ઞઃ-છેદાય છે; પરિપાવિઅઃ કે પરિ-
પાવીઅઃ-પમાય છે; જોઞ્ઞઃ-જોવાડ; વોલ્લિઅઃ-વોલાય છે; વગેરે રૂપ અપભ્રંશમાં છે.

મુગ્ધાવબોધઃ-ઉચ્ચરીયઃ (ઉચ્ચારાય છે); કહીયઃ-કહીઈ
(કહેવાય છે); તરીયઃ (તરાય છે); દીજ્ઞઃ (દેવાય છે); લીજ્ઞઃ (લેવાય-
છે); કીજ્ઞઃ (કરાય છે).

ઈયનું ઈ થયું છે-જાણીતું, માનીતું, વગેરેમાં ઈ કર્મણિ છે.

કાન્હડદે--

જાલહુર જગિ જાણીઈ (અપભ્રંશમાં જાણીઅઃ-જાણિજ્ઞઃ છે.

અહિં ઈઅનું ઈ થયું છે) ૧. ૫.

જિણિ દેસિ કીજ્ઞઃ જાગ, જિહાં વિપ્રનઈ દીજ્ઞઃ ત્યાગ,

જિહાં તુલસી પીપલ પૂજ્ઞઃ, વેદ પુરાણ ધર્મ યુઝીઈ.

જિણિ દેસિ સાહુ તીરથ જાઈ, સ્મૃતિ પુરાણ માનીઈ ગાઈ,

નવખણ્ડે અપકીરતિ કહી, માધવિ શ્લેષ્ઠ આણિયા તહિં.

૧.૧૬-૧૭

આ ઈય-હજવાળું કર્મણિ રૂપ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં
આવ્યું નથી.

બીજું અર્વાચીન કર્મણિ રૂપ-અત્યાર સુધી ગુજરાતીમાં
જે એક પ્રકારનું કર્મણિ રૂપ છે-સકર્મક ક્રિયાપદના ભૂતકૃદન્ત અને
સામાન્ય ભૂતકૃદન્તનું-તેની વાત કરી; પરંતુ ગુજરાતીમાં બીજું કર્મણિ
રૂપ છે, તે ધાતુને 'આય' કે 'આ' લગાડવાથી થાય છે.

કર-કરાય છે, કરાયું, કરાશે, કરાતું

લખ-લખાય છે, લખાયું, લખાશે, લખાતું

જૂની ગુજરાતીમાં કર્તરિ ધાતુને ‘આ’ લગાડવાથી વિધ્યર્થક કર્મણિ ધાતુ થાય છે. અર્થ ધીમે ધીમે બદલાયો અને હાલ એ રૂપ સર્વત્ર વિધ્યર્થક નથી.

‘સમુદ્ર પાણીઈં દોહિલુ પૂરાઈં’ (સમુદ્ર પાણીએ દોહિલો પુરાય).

મુઘાવબોધ૦માં આવાં ‘આય’વાળાં રૂપના દાખલા છે, તેમાં ‘શકવું’નો અર્થ છે એમ કહ્યું છે; જેમકે,

પઠાયઈ (પઠી શકાય); બોલાયઈ (બોલી શકાય); કહાઈં (તેઓને કહી શકાય).

ઘણું સ્થળે હાલ પણ એ રૂપમાં શક્તિનો અર્થ છે.

મારાથી વહેલાં ઉઠાતું નથી (ઊઠી શકાતું નથી).

‘જા’ સાથે કર્મણિ કૃદન્તની રચના—અપભ્રંશમાં તેમજ જૂની ગુજરાતીમાં આ રચના છે ને હિંદી તથા મરાઠીમાં પણ છે:—
અન્નુ જુ તુચ્છં તહે ધણહે તં અક્ષણહ ન જાહ ।

(અન્ય જે તુચ્છ તે ધેણુનું-નાયિકાનું (છે) તે કહ્યું જતું નથી.)

કાન્હડહે૦—

એ વડુ રોસ ન સહિણુ જઈ. ૧-૨૬ (એ ભારે રોષ સહ્યો નહિ જાય-સહેવાય નહિ.)

મરાઠીમાં—‘વાઘ મારલા જાતો.’

હિંદીમાં—‘લડકેસે પોથી પઠાઈ જાતી થી.’ હિંદીમાં કર્મણિ તેમજ ભાવે પ્રયોગમાં જા ધાતુનો યોગ ઘણો સાધારણ છે—દેવદત્તસે પુસ્તક લિખિ જાતી હૈ; અબ મુક્તસે જાયા જાતા હૈ. (દેવદત્ત વડે પુસ્તક લખાય છે; આજ મારાથી જવાય છે); આપસે જીતા જાય-આપ વડે જીતાય.

મરાઠીમાં પણ હિંદીને મળતી રચના છે—દેવદત્તાને પુસ્તક લિહિલે જાતે; અધુના માશ્યાને ગેલે જાતે.

કારક ને પ્રયોગ—કર્મણિ પ્રયોગમાં કર્મ ક્રિયાપદથી ઉક્ત

હોવાથી પ્રાતિપદિકાર્યે પ્રથમામાં આવે છે. સંસ્કૃતમાં સર્વત્ર એમ થાય છે; ગુજરાતીમાં બહુધા થાય છે, સર્વત્ર નહિ.

તેણે તેને ખોલાવ્યો—માર્યો—ઓળખ્યો—દીઠો, વગેરે.

ઉપરનાં વાક્યોમાં કર્મ ઉક્ત છે છતાં દ્વિતીયામાં છે.

બૂની ગુજરાતીમાં એવે સ્થળે કર્મ પ્રથમામાં આવતું તે ભાલાણુના પ્રયોગથી જણાય છે. કાદમ્બરીમાં ભાલાણુ 'તેણી હૂં દીકું નહિ' વાપર્યું છે. પૃ૦ ૧૫૨-૫૩ બુઓ.

હિંદીમાં ઉપરને મળતી રચના થાય છે:—

રાજાને શેરની—કો મારા (રાજાએ વાઘણને મારી)—આમાં કર્મ શેરની—કો ચતુર્થીમાં છે; પ્રથમામાં નથી. ક્રિયાપદ કર્મ સાથે જાતિમાં અન્વય પામતું નથી; તે ભાવે પુંલિંગમાં આવે છે; કેમકે હિંદુસ્તાનીમાં નપુંસક લિંગ નથી.

ગુજરાતીમાં તો કર્મ બીજામાં કે ચતુર્થીમાં* હોય, તોપણ કર્મણિ કૃદન્ત કે ક્રિયાપદ તેનીજ સાથે અન્વય પામે છે. રાજસ્થાની-માં એવીજ રચના છે; પણ જ્યાં ગુજરાતીમાં નપુંસક છે, ત્યાં રાજસ્થાનીમાં પુંલિંગ વપરાય છે:—

રાજાએ વિચાર્યું; રાજા—રાજાઅહ વિચાર્યો.

મરાઠીમાં પણ કર્મ ચતુર્થીમાં આવે છે તોપણ ક્રિયાપદ કર્મ સાથે અન્વય પામે છે. પરંતુ કેટલેક સ્થળે એમ થતું નથી, ત્યાં મરાઠીમાં ક્રિયાપદ નપુંસકમાં ને હિંદુસ્તાનીમાં નપુંસક નથી તેથી પુંલિંગમાં આવે છે ને તેવે સ્થળે પ્રયોગ ભાવે થાય છે.—

મી મુલીલા નિજવિલી—મેં છોકરીને ઉઘાડી.

વૈયાને રોગ્યાસ બરા કેલા—વૈદ્યે રોગીને સારો કર્યો.

આર્મ્હી મુલગી કાલત્ર સાસરી પાઠવીઠી (કર્મણિ)—અમે છોકરી કાલેજ સાસરે મોકલી.

* 'રાજાએ વાઘણને મારી,' આમાં 'વાઘણને' ને ચતુર્થીમાં પણ લઈ શકાય.

આર્દ્ધી મુલીલા કાલચ સાસરીં પાટવિલેં (ભાવે)—અમારા વડે છોકરીને કાલેજ સાસરે મોકલાવાનું થયું—મોકલાયું=મોકલવાનું બન્યું).

રાજાને શેરની—કો મારા (ભાવે).

મરાઠી વ્યાકરણમાં એમ કહે છે કે વ્યાકરણની દૃષ્ટિને અનુસારે આઈનેં મુલગી નિજવિલી (કર્મણિ) અને આઈનેં મુલીલા નિજવિલેં (ભાવે)—આમ થવું જોઈએ; પરંતુ કર્મણિ પ્રયોગમાં આઈનેં મુલીલા નિજવિલી એ પ્રયોગ ૩૬ થયો છે.

વિધ્યર્થમાં—મુલગ્યાનેં પોથી વાચાવી (કર્મણિ)—છોકરે ચોપડી વાંચવી.

મુલગ્યાનેં પોથીલા વાચાવેં (ભાવે)—છોકરે ચોપડીને—ચોપડીના સંબંધમાં વાંચવું—વાંચવાનું કામ કરવું.

મરાઠી ને હિંદીમાં જ્યાં કર્મપદ ચતુર્થીમાં આવે છે અને જ્યાં ક્રિયાપદ કર્મ સાથે અન્વય પામતું નથી, પણ ભાવે પ્રયોગમાં હોય છે, ત્યાં રચના શાસ્ત્રીય અને સયુક્તિક છે. ગુજરાતીમાં તેમ નથી.

ભાવે—ભાવે પ્રયોગમાં ક્રિયાપદ અકર્મક હોય છે અને તેમાંથી ભાવનો અર્થ નીકળે છે.

મારાથી જવાયું નહિ (જવાનું થયું નહિ). ભાવ નપુંસક એકવચનમાં હોય છે, તેથી ક્રિયાપદ હમેશ નપુંસક એકવચનમાં આવે છે.

પ્રયોગ: મરાઠી, હિંદી, બંગાલી—

મરાઠીમાં રચના નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

કર્તરિ—રામા પુસ્તક વાચિતો (રામ પુસ્તક વાંચે છે).

કર્મણિ—રામાનેં પુસ્તક દિલેં (રામે પુસ્તક આપ્યું).

ભાવે—(અ) રામાનેં રાવણાસ મારિલેં (રામે રાવણને માર્યું—
રાવણના સંબંધમાં મારવાનું કામ કર્યું).

(આ) હરીનેં ગાવાલા જાવેં (હરિએ ગામના સંબંધમાં જવું).
ત્યાનેં ઘરેં જાવેં (તેણે ઘર જવું).

(અ) રામાનેં રાવણાસ મારિલેલેં આહે.

(આ) હરીને ગાંવાલા જાવેં અસેં આહે ।

મરાઠીમાં કર્મણિ પ્રયોગ કર્મપદ ત્રીજા પુરુષમાં હોય ત્યારેજ થાય છે, પહેલા કે બીજામાં હોય ત્યારે નહિ.

વિદ્યાર્થાને ઘડા કેલા-ઘડે કેલે (પાઠ ક્રીધા-પાઠા ક્રીધા).

તો મલા બોલાવિતો, તો આમ્હાંસ બોલાવિતો, તો તુલા બોલાવિતો, તો તુમ્હાલા બોલાવિતો-ઉપરનાં વાક્યોનાં કર્મણિ રૂપો ત્યાનેં મી બોલાવિલેં વગેરે થઈ શકે, પણ એવાં રૂપો હાલ વપરાતાં નથી. એને ખદલે બાવે પ્રયોગ વપરાય છે; જેમકે

ત્યાનેં મલા બોલાવિલેં; ત્યાનેં આમ્હાંસ બોલાવિલેં; ત્યાનેં તુલા બોલાવિલેં; ત્યાનેં તુમ્હાંસ બોલાવિલેં.

પરંતુ જ્ઞાતા સાહિત્યમાં પહેલા ને બીજા પુરુષમાં કર્મણિ રૂપ જોવામાં આવે છે, જેમકે,

‘મૂપ મ્હણે, તૂં મુર્નિની ચિત્તીં ષડરિક્ષયાર્થ ઘરિલાસ’ ।

‘વરિલાસિ મત્સસ્ત્રીનેં, મ્યાં હી વરિલાસિ તૂં મનેં’ ।

ગુજરાતીમાં તો ત્રણે પુરુષમાં કર્મણિ રૂપ વપરાય છે; જેમકે, હું એનાથી સંતોષાયો નહિ; તું મારાથી સંતોષાયો નહિ; તે મારાથી સંતોષાયો નહિ.

કર્મણિ ને બાવે—રૂઠિ ને વ્યાકરણ

ત્યાનેં આપલા મુલગા શાલેંત પાઠવિલા (કર્મણિ, વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ રૂપ)

ત્યાનેં આપલ્યા મુલાસ શાલેંત પાઠવિલા (કર્મણિ, રૂઠિ પ્રમાણે).

રૂઠિના પ્રયોગમાં કર્મણિ રચનામાં કર્મપદ દ્વિતીયામાં આવે છે.

ત્યાનેં આપલ્યા મુલાસ શાલેંત પાઠવિલેં (બાવે).

‘જા’ ધાતુ-કર્મણિ રૂપ બનાવવામાં મરાઠીમાં ‘જા’ ધાતુનો ઉપયોગ સામાન્ય છે.

દેવદત્ત પુસ્તક લિહિતોં (કર્તરિ)

દેવદત્તાકહન પુસ્તક લિહિલેં જાતેં (કર્મણિ)

રાજે વિદ્વાનાંશીં બોલતાત (કર્તરિ)

રાજાંકહન પઠિતાંબરોબર બોલલેં જાતેં (કર્મણિ)

ગુજરાતીમાં—આ દુઃખ સહ્યું જતું નથી (સહેવાતું નથી; કર્મણિ).

હિંદી—હિંદીમાં કર્મણિ ને બાવે રૂપ બનાવવામાં ‘જા’ ધાતુનો પ્રયોગ સામાન્ય છે.

દેવદત્ત પુસ્તક લિખતા હૈ। (કર્તરિ)

દેવદત્તસે પુસ્તક લિખિ જાતી હૈ। (કર્મણિ)

અબ મૈં જાતા હૂં। (કર્તરિ)

અબ મુક્તસે જાયા જાતા હૈ। (ભાવે)

ઘોડેસે ઘાસ ખાઈ જાતી હૈ। (કર્મણિ)

મુક્તસે ચીઠી નહીં પઢી જાતી। (કર્મણિ)

હોના, ચલના, બનના, બન પઢના—આ રૂપો કર્મણિ અર્થમાં વપરાય છે:—

મુક્તસે (=મેરે કિયે) પરિશ્રમ નહીં હોતા।

તુમસે (=તુમ્હારે ચલાયે) નૌકરી નહીં ચલતી।

દેવદત્તસે કિસીકી ખુશામદ નહીં બનતી।

મુક્તસે માલા નહીં બનતી (=બનાઈ જાતી)।

ઉસસે ઠાકુરકી પૂજા મી નહીં બન પઢતી।

‘ભારાથી પરિશ્રમ થતો નથી’, ‘ભારાથી ખુશામદ બનતી નથી’—આવાં રૂપો ગુજરાતીમાં વપરાય છે તે કર્મણિ છે. (થતી=કરાતી; બનતી=બનાવાતી, કરાતી).

ઘોડા મૈને છોડા, પૌથી મૈને પઢી—આવાં વાક્યોને હિંદી વ્યાકરણમાં કર્તરિ માન્યાં છે, તે વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ અશુદ્ધ છે. છોડા (સૃષ્ટ:), પઢી (પઠિતા) એ રૂપો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે કર્મણિ છે. વળી મૈને જેવાં રૂપો વૃત્તીયાન્ત છે, પ્રથમાન્ત નથી. હિંદી વ્યાકરણમાં એ રૂપોને પ્રથમાન્ત માન્યાં છે ને વૃત્તીયાને કરણવાચક માની છે. આ, શાસ્ત્ર ને વ્યુત્પત્તિ, બંનેથી વિરુદ્ધ છે. ‘કર્તૃકરણયોસ્તૃતીયા’ રા૩।૧૮। આ પાણિનિના સૂત્ર પ્રમાણે કર્તા ને કરણ એ બે વૃત્તીયાના અર્થ છે. વળી ને—ને પ્રત્યય જેને હિંદીમાં પ્રથમામાં માન્યાં છે, તે એન પરથી વર્ણવ્યસ્યથી વ્યુત્પન્ન થયો છે, તેથી વૃત્તીયાનેાન પ્રત્યય છે.

રામને રાવણકો કુ શેરનીકો બાણસે મારા—આવાં કર્મણિ રૂપમાં ગુજરાતીની ને મરાઠીની પેઠે કર્મ દ્વિતીયામાં વપરાય છે.

બંગાળી—

દેવદત્ત પુસ્તક લિખિતે છે (દેવદત્ત પુસ્તક લખે છે; કર્તરિ).

દેવદત્તે દ્વારા એકલાનિ પુસ્તક લિખિત હૈતે છે (કર્મણિ).

આમિ મહાભારત પઢિતે છિ (કર્તરિ).

દારોગાકર્તૃક ચોર ધરા પઢિયા છે (કર્મણિ).

કવચિત્ કર્મણિ પ્રયોગમાં કર્મ દ્વિતીયામાં આવે છે:

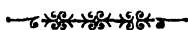
તાહાકે વલા હૃદ્યા છે (અર્થાત્, સે ઉક્ત હૃદ્યા છે).

સાધિત ધાતુ: પ્રયોગ—મૂળ ધાતુ પરથી થાય છે તેવાંજ પ્રયોગનાં રૂપ સાધિત ધાતુ પરથી થાય છે; પરંતુ પ્રેરક ધાતુ સકર્મક હોવાથી તે પરથી ભાવે રૂપ થતું નથી.

મારે ચોપડી લખવી; મારે ચોપડી લખાવવી (કર્મણિ).

તે કામ સાડું કરશે; તે તમારી પાસે કામ કરાવશે (કર્તરિ).

મારાથી ચલાતું નથી (ભાવે).

પ્રકરણ ૨૩મું

નિપાત: ઉપસર્ગ: પૂર્વગ

નિપાત—અત્યાર સુધી વ્યથી પદોનું વિવેચન થયું. આ પ્રકરણમાં નિપાતનું વિવેચન છે. નિપાત એટલે અવ્યય. જુદા જુદા અર્થમાં એ પડે છે (નિપત્-પડવું), તેથી એ નિપાત કહેવાય છે, એવું 'નિપાત' શબ્દનું નિર્વચન યાસ્ક મુનિએ કર્યું છે.

નિપાત અને ઉપસર્ગ—યાસ્ક મુનિએ પદના ચાર વિભાગ કરી નિપાત અને ઉપસર્ગને જુદા મૂક્યા છે, તેનું કારણ એ છે કે ઉપસર્ગનો સમાવેશ નિપાતમાં થાય છે, તેપણ તેનો ખાસ પ્રયોગ છે: તે હમેશ ક્રિયાપદ સાથે જોડાયલા છે; તેની પાસે (ઉપ)—પૂર્વે આવી તેના અર્થમાં ફેરફાર કરે છે.

પ્રાતિશાખ્યમાં પણ પદના એજ ચાર વિભાગ આપ્યા છે. કહ્યું છે કે પદના ચાર વિભાગ છે:—નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ, અને નિપાત. સત્ત્વનું અભિધાન કરે છે તે નામ; ભાવનું અભિધાન કરે છે તે આખ્યાત; ઉપસર્ગ ૨૦ છે અને તે નામ અને આખ્યાતની સાથે રહી અર્થના ઘોતક થાય છે; અને એથી ભિન્ન તે નિપાત ('અને,' 'જે,' 'તો,' વગેરે). એ પાઠપૂરક પણ હોય છે.

પાણિનિએ નીચેનાની ઉપસર્ગમાં ગણના કરી છે:—

પ્ર, પરા, અપ, સમ્, અનુ, અવ, નિસ્ (નિર), હુસ્ (હર),
વિ, આ, નિ, અધિ, અતિ, સુ, ઉદ્, અભિ, પ્રતિ, પરિ, ઉપ

એ સિવાય અ(અન્), શ્રત્, અન્તર, બહિર, વગેરે કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દ અને ગેર, બિન, વગેરે કેટલાક કારસી શબ્દ પણ શબ્દની પૂર્વે આવે છે. આ બધાની ઉપસર્ગમાં ગણના ન હોવાથી એ પૂર્વગ કહેવાય છે. ઉપસર્ગ એ પણ પૂર્વગ છે; એ પ્રકારના પૂર્વગની ખાસ સંજ્ઞા પાડી છે તેથી પૂર્વગ શબ્દ ઉપસર્ગ સિવાયનાને લાગુ પાડવો.

ઉપસર્ગના વ્યાપાર—હરિએ ઉપસર્ગના ત્રણ વ્યાપાર બતાવ્યા છે:—૧—કોઈક સ્થળે ધાતુના અર્થનો આધ કરે છે; અર્થાત્, ધાતુના અર્થથી ઉલટોજ અર્થ લાવે છે; ૨—કોઈક સ્થળે ધાતુના અર્થને અનુસરે છે; અને ૩—કોઈક સ્થળે ધાતુના અર્થમાં વિશેષ આણે છે.

દાખલા:—

૧. પ્રસ્થાન (સ્થાન=સ્થિતિ; આમાં સ્થા ધાતુનો અર્થ ‘ઊભા રહેવું’ છે; ગતિની નિવૃત્તિ, એવો અર્થ છે. ‘પ્રસ્થાન’નો અર્થ એથી ઉલટો છે; એ ગતિવાચક છે.); આગમન (‘ગમન’થી ઉલટું); વિક્ર્ય (‘ક્ર્ય’થી ઉલટું); વિયોગ (‘યોગ’થી ઉલટું); અપમાન (‘માન’થી ઉલટું); વગેરે.

૨. અનુસરણ; ઉપગમન; વગેરે—આમાં ઉપસર્ગ ધાતુના અર્થને અનુસરે છે.

૩. પ્રતાપ (ધણો તાપ; પ્ર=પ્રકર્ષવાચક); સંતાપ (અત્યન્ત તાપ; સમ્=સમ્યક્).

ઉપસર્ગના મુખ્ય અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

પ્ર—પ્રકર્ષવાચક; પ્રકર્ષ એટલે અતિશય.

પ્રતાપ; પ્રમોદ; પ્રલાપ; પ્રચંડ; પ્રશાન્ત; વગેરે
(Latin *Pro*=forth)

પરા-૧. ઉલટો અર્થ બતાવે છે; ૨. દૂર, પાછું; ૩. તરફ

૧. જય—પરાજય

૨. પરાવર્તન

૩. પરાક્રમ

(Greek *Para*=beside)

અપ-૧. દૂર; ૨. ઉલટો અર્થ બતાવે છે; ખરાબ

૧. અપગમન; અપહરણ

૨. વાદ-અપવાદ; અપશબ્દ; અપભાષણ; અપમાન;

અપકાર; અપશકુન; અપમૃત્યુ

(Greek *Apo*=from)

સમ=૧. સાથે; ૨. સમ્યક—સારી પેઠે

૧. સંગમ; સંયોગ

૨. સંરક્ષણ; સંસ્પર્શ

સ્ આગમ સાથે—સંસ્કાર; સંસ્કૃતિ

(Gr. *Syn*=together)

અનુ-૧. પાછળ; ૨. સાદૃશ્યવાચક

૧. અનુગમન; અનુસરણ; અનુપાન; અનુચર; અનુજ; અનુરૂપ

૨. અનુકરણ

(L. *Ana*=again)

અવ-૧. નીચે; ૨. તિરસ્કારવાચક

૧. અવતાર; અવતરણ; અવરોહ; અવનતિ

૨. અવમાન; અવગણના; અવકૃપા

‘અવ’ના ‘અ’નો વિકલ્પે લોપ થાય છે.

અવકાશ-વકાશ; અવગાહ-વગાહ

(La. *Ab*=away)

निस्-निर्-अहार नीकणवाना अर्थमां

निर्मर्याद; निर्लज्ज; निर्दय; निरंकुश

दुस्-दुर्-१. दुःखे सधाय-थाय एवा अर्थमां; २. दुष्ट

१. दुर्गम; दुष्प्राप्य

२. दुर्जन; दुर्नीति; दुष्काण; दुर्गुण; दुराचार; दुर्दिन

(Gr. *Dys*=ill)

अभि-तरङ्

अभिमुप; अभिगमन; अभिज्ञान

(Gr. *Amphi*=round)

वि-१. विशेष; २. वियोगवाचक

१. विनय; विवेक; विरोध

२. विधवा; विज्ञप; विकल

अधि-उपर

अधिरौड; अधिवेशन; अधिष्ठान; अधिपति; अधिकार;

अधिदैवत; अध्यक्ष

(L. *Ad*=to)

सु-१. प्रशंसावाचक; २. अत्यन्त

१. सुजन; सुसमृद्ध; सुकृत; सुदिन

२. सुदुष्कर; सुस्वादु

उद्-१. उपर; २. विरोधवाचक

१. उत्पतन; उद्गमन; उद्वलंधन; उन्नति

२. उन्मार्ग; उत्पथ

(Anglo-Saxon *Ute, Ut*)

अति-१. अतिशयवाचक; २. पेदी तरङ्

१. अतिदुःखित; अतिपीडा; अत्युक्ति; अत्याचार; अतिस्नेह

२. अतिक्रमण; अतीन्द्रिय (धन्द्रियने अगोचर)

નિ -૧. નીચે; ૨. મધ્યે

૧. નિપતન; ૨. નિધાન

પ્રતિ-૧. તરફ; ૨. સામું; ૩. દરેક

૧. પ્રતિગમન

૨. પ્રતિવચન

૩. પ્રતિદ્વિસ; પ્રત્યેક

પરિ—આસપાસ

પરિધિ; પરિવર્તન; પરિસ્થિતિ; પરિવાર; પર્યટન

(Gr. *Peri*=round)

અપિ—પાસે, તરફ, ઉપર

અપિધાન (ઉપર ઓઢેલું; વસ્ત્ર; ઢાંકણ)

‘અપિ’ નો ‘અ’ ‘અવ’ ના ‘અ’ની પેઠે વિકલ્પે લોપાય છે:-

અપિધાન-પિધાન

ઉપ—૧. પાસે; ૨. નાનું

૧. ઉપગમન

૨. ઉપવાચક; ઉપવન; ઉપનામ; ઉપનેત્ર (ચશ્મા); ઉપવેદ

(A. S. *Up*=above)

આ—૧. મર્યાદાવાચક; ૨. આરંભવાચક; ૩. ધષિત-થોડું,

એવા અર્થમાં; ૪. ચારે તરફ, એ અર્થમાં; ૫. ઉલટો

અર્થ; ૬. ઉપર

૧. આબાલવૃદ્ધ

૨. તે આજન્મ દુઃખી છે.

૩. આકંપિત (થોડું કંપેલું)

૪. આકંપ (ચારે તરફથી કંપારી)

૫. આગમન; આદાન

૬. આરોહ

મંડકૃત પૂર્વગો--કેટલાંકથી ખુલ્લા સમાસ બને છે.

અ (અન્)—નકારવાચક

અધર્મ; અનર્થ (સ્વરાદિ શબ્દની પૂર્વે 'અન્')

(નગસમાસ)

તિરસ્—ક્ર, ઘા, ને મૂ ધાતુની પૂર્વે વપરાય છે.

તિરસ્કાર; તિરોધાન (અન્તર્ધાન); તિરોભૂત (અન્તર્ધાન થયલું)

આવિસ્—ક્ર ને મૂ ધાતુની પૂર્વે વપરાય છે.

આવિષ્કૃત=પ્રકાશ કરેલું

આવિર્ભૂત=પ્રકાશ પામેલું

શત્—ઘા ધાતુની પૂર્વેજ આવે છે.

શ્રદ્ધા

અલ્પમ્—ક્ર ધાતુની પૂર્વે આવે છે; ભૂષણનો અર્થ છે.

અલંકાર; અલંકૃત; અલંકૃતિ (કર્મ૦ સ૦)

અમા—સાથે

અમાત્ય (રાજાની સાથે રહેનાર, પ્રધાન); અમાવાસ્થ્યા (જે

તિથિમાં સૂર્ય અને ચન્દ્ર સાથે વસે છે તે)

અન્તર—અન્તર્દૃષ્ટિ; અન્ત:કરણ; અન્ત:પુર (કર્મ૦)

અહિરૂ—અહિર્દૃષ્ટિ; અહિરિન્દ્રિય (કર્મ૦)

ઇતિ—ઇતિહાસ (સુપ્સુપ્સ૦); ઇતિવૃત્ત (કર્મ૦);

ઇત્યાદિ (બહુ૦)

કુ (ક ને કા પણ થાય છે)—કુત્સિતના અર્થમાં—

કુઆમ; કુપાત્ર; કાપુરુષ; કહન (કર્મ૦)

ચિરમ્—લાંબા વખત સુધી

ચિરંજીવી; ચિરકાળ (કર્મ૦)

દિવા—દહાડો

દિવાકર (ઉપપદસ૦); દિવાંધ (તત્પુ૦; ધ્રુવડ)

ધિક્-ન્યક્-ઋ ધાતુ સાથે વપરાય છે.

ધિક્કાર; ન્યક્કાર (ઉપપદસં)

નાના-બુદ્ બુદ્

નાનાવિધ (બહુ; વિધા=પ્રકાર)

પશ્ચાત્-પછી

પશ્ચાત્તાપ (કર્મં)

પુરસ્-આગળ

પુરોગામી(તત્પુ, ઉપં)

પુરા-અગાઉનું

પુરાવૃત્ત (કર્મં)

પૃથક્-બુદ્

પૃથક્કરણ (કર્મં)

પ્રાતર્-સવારે

પ્રાતઃકાળ; પ્રાતઃસંધ્યા (કર્મં)

સાયમ્-સાંજે

સાયંકાળ; સાયંસંધ્યા (કર્મં)

સ કે સહ--૧. સાથે; ૨. સરખું

૧. સહજ; સકર્મક(બહુ)

૨. સરૂપ (બહુ)

શમ્-સુખવાચક

શંભુ, શંકર (તત્પુ)

સ્વયમ્-જાતે

સ્વયંભુ (ઉપપદસં); સ્વયંવર (બહુ);

સ્વયંકૃત (કર્મં)

અધઃ-નીચે

અધોમુખ (કર્મં, બહુ); અધઃપાત (કર્મં)

પ્રાદુર્—પ્રુલ્લું

પ્રાદુર્ભાવ (કર્મ૦)

સ્વર્—સ્વર્ગ

સ્વર્લોક (કર્મ૦); સ્વર્ગંગા (તત્પુ૦)

પુનર્—ફરીથી

પુનર્વચન; પુનરુક્તિ; પુનર્વાહ (કર્મ૦)

નક્રામ્—રાત્રે

નક્રાંચર (ઉપ૦)

સ્વસ્તિ—કલ્યાણવાચક

સ્વસ્તિવાચન (કર્મ૦)

મિથ્યા—મૂઠું

મિથ્યાવાદી (ઉપ૦); મિથ્યાવાહ (કર્મ૦)

નમસ્—ક સાથે વપરાય છે.

નમસ્કાર, નમસ્કૃતિ (કર્મ૦)

શનૈઃ—ધીમે ધીમે

શનૈશ્ચર (ઉપ૦)

સાક્ષાત્—કૃપૂર્વે વપરાય છે.

સાક્ષાત્કાર (કર્મ૦)

વૃથા—શ્વેગટ

વૃથાપ્રભાપ (કર્મ૦)

ન—નહિ

નપુંસક (કર્મ૦, નપુંસ.); નાસ્તિક (ધર્મચર નથી એવી

જેની મતિ છે તે; બહુ૦); નાન્યતર

અસ્તમ્—આથમવું

અસ્તંગત (કર્મ૦)

અવ્યય પરથી વિશેષણ—કેટલાંક અવ્યયને પ્રત્યય લાગી વિશેષણ બને છે.

પુરા—પુરાતન

હસ્ત (ગઈ કાલે)—હસ્તન

શ્વસ્ત (આવતી કાલે)—શ્વસ્તન

પ્રાચ્ય, અર્વાચ્ય, સમ્યચ્ય—મૂળ વિશેષણ છે, તે અવ્યય તરીકે વપરાય છે ને તે પર 'તન,' 'ઇન' પ્રત્યયો આવી વિશેષણ બને છે:—

પ્રાકૃતન, અર્વાકૃતન; પ્રાચીન, અર્વાચીન, સમીચીન. એજ પ્રમાણે ઉદ્ધચ્—ઉદ્ધીચીન

સના (હુમેશ)—સનાતન

ફારસી ને અરબી પૂર્વગો—

એ (સં. વિ.)—'ઉલટા'ના અર્થમાં

એઆબર; એહદ; એવુકૂક; એઈમાન; એશુમાર; એશક; એઅદબ; એઝન; એદમ; એકેમ; એભાન; એસમજ; એહાલ; (આમાં કેટલાક શબ્દ ભાષાસંકર થાય છે—પૂર્વગ ફારસી ને શબ્દ સંસ્કૃત; જેમ કે, એશક; એભાન)

ના—અભાવવાચક

નાઉમેદ; નાપસંદ; નાહુક; નાખુશ; નાદાર (દાર=રાખનાર); નાદાન (દાન=જ્ઞાન; 'દાનિસ્તન'=જાણવું); નામદ; નાલાયક (લાઈક અર.=યોગ્ય)

લા (અરબી)—અભાવવાચક

લાઈલાજ; લાચાર

ખિલા (અરબી)—સિવાય

ખેલાશક (અર. ખિલાશક)

ગેરહાજર; ગેરવાજબી; ગેરધન્સાક્ષ; ગેરકાયદો; વગેરે—
(અને બીજું વ=અને; ગૈર-બીજું)

આ પૂર્વગ કેટલાંક અરબી અને કેટલાંક ફારસી નામની પૂર્વે આવે છે. અરબી ને ફારસીમાં 'એ,' 'ઓ,' 'ઐ,' ને 'ઔ' નથી; પણ અનુક્રમે 'ઇ,' 'ઊ,' 'અય્' અને 'અવ' છે. 'એ,' 'ઓ,' 'ઐ,' અને 'ઔ' ઉર્દૂમાં વપરાય છે.

કેટલાક ફારસી પૂર્વગોથી સમાસ બને છે.

દાખલા:—

કમ—ઓછું, ખરાબ

કમજોર; કમતાકત; કમનજર; કમકૂવત; કમનસીબ;

કમખખત

હર—પ્રત્યેક

હરરોજ (પ્રત્યેક દિવસ),—હર વિશેષ છે, માટે સમાસ કર્મધારય છે.

ખદ—ખરાબ

ખદનામ; ખદફેલી; ખદમાશ

સર—માથું, મુખ્ય

સરદાર; સરકાર; સરપંચ; સરપેચ

ખર (ફારસી)—ખાબુ. ફારસીમાં અવ્યય તરીકે વપરાય છે.

ખરતરફ

ખિન (સં. વિના)—આ વિકૃત સંસ્કૃત અવ્યય ઉર્દૂમાં છે; મૂળ અરબી કે ફારસી નથી, સંસ્કૃત છે.

ખિનઅપરાધ; ખિનચૂક

અરબી ભાષામાં બે શબ્દોને જોડવા માટે વચ્ચે ઉલ્ (ના, પછીના પ્રત્યય) મુકાય છે.

દાખલા:—

સિરાજ (દીવો, સૂર્ય)—ઉલ—ઠોલા (ઠોલાદ્—સંપત્તિ)=સંપત્તિનો

સૂર્ય

અબ્દ (લક્ત)—ઉલ્—કરીમ (ઈશ્વર)=ઈશ્વરનો લક્ત

અલા (સાધન)—ઉલ્—દીન (ધર્મ)=ધર્મનું સાધન

અબ્દ (લક્ત)—ઉલ્—રહીમ (કૃપા)=કૃપાનો—કૃપાળુ લક્ત

આ બધા ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસના દાખલા છે.

પ્રકરણ ૨૪મું

અવ્યય: પ્રકારાદિ

પ્રકાર—અવ્યયના ચાર પ્રકાર છે. જે અવ્યય ક્રિયાપદનાં વિશેષણ થાય છે તે ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય કહેવાય છે. જે નામની સાથે સંબંધ બતાવી વિલક્ષિતના પ્રત્યયની ગરજ સારે છે તે નામયોગી કહેવાય છે. જે બે શબ્દ કે વાક્યને જોડે છે તે ઉભયાન્વયી કહેવાય છે અને જે હર્ષશોકાદિ ભાવના ઉક્તિરૂપ છે અને જેનો વાક્યમાં કેવળ પ્રયોગ જ થાય છે, અન્વય થતો નથી, તે કેવળપ્રયોગી અવ્યય કહેવાય છે.

એના ઉપવિભાગ મધ્ય વ્યાકરણમાં સહજ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી કર્યા છે તે ત્યાં જોવા.

ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય મુખ્યત્વે કાળ, સ્થળ, રીતિ, કે કારણાદિનો અર્થ દર્શાવે છે.

કાળવાચક—

(અ) જ્યારે, ત્યારે, ક્યારે (પ્રશ્નાર્થક અને અનિશ્ચયાર્થક),

અત્યારે, કદી, કદા, જ્યારથી, ત્યારથી, ક્યારથી, અત્યારથી

આ સાર્વનામિક છે ને સમ્બર્થક તથા પંચમ્બર્થક છે.

‘મન બાહ્યર રે, રૂપ ધણાં ધણાં ધરે;
ઠ્યારે યાય સંન્યાસી રે, ઠ્યારે નારી ધરે (કાઈક વખત). ધીરાકૃત ‘સ્વરૂપ.’
(આ) આજ, કાલ, ઝટ, તરત, જલદી, હુમણાં, હવે, હાલ,
હોણુ, પહોર, પરાર, વગેરે

સ્થળવાચક—

(અ) જ્યાં, ત્યાં, અહિં, અહિંઆં, ક્યાં, જ્યાંથી, ત્યાંથી,
અહિંથી, ક્યાંથી
આ સાર્વનામિક છે ને પંચમ્યર્થક છે.

(આ) પહેલાં, પછી, આગળ, પાછળ, હેઠળ, ઉંચે, નીચે, અંદર,
બહાર, આઘે, છેટે, પાસે, નજીક, નજદીક, દૂર, આઘે, વગેરે

રીતિવાચક

(અ) જેમ, તેમ, કેમ, એમ, આમ

આ સાર્વનામિક છે ને તૃતીયાર્થક છે.

(આ) અચાનક, ઓચિતાં, એકદમ, ઠીક, પ્રથમ તો,
પહેલાં તો, ધમમમ, ટપટપ, ઠીક, હા, ભલે, વારૂ

(ઇ) સંશયનિશ્ચયવાચક—ઘણું કરીને, કદાચ, કદાચિત્,
નક્કી, જરૂર, અવશ્ય, જ, ખેશક, વગેરે

(ઈ) સંભાવનાવાચક—જાણે, શકે, રખે, વગેરે

હેતુવાચક

કેમ

નિવેધવાચક

ના, ન, નહિ, મા

પરિમાણુવાચક

જરા, લગાર, લગારેક, ઘણુંખરૂં, અતિશય, બહુ, વગેરે

વ્યુત્પત્તિ—

જ્યારે, ત્યારે, ઠ્યારે, અત્યારે—આ અવ્યયો અનુક્રમે યદ્, તદ્, કિમ્,
અને इक्મ્ પરથી આવ્યાં છે. ‘જેવારે,’ ‘તેવારે,’ ‘કેવારે,’ ને ‘એવારે’નાં સંક્ષિપ્ત

૩૫ છે—યત્ર વારે, તત્ર વારે, કુત્ર (કિમનો કુ ક્ષ) વારે, અત્ર વારે—એવો અર્થ છે. યદ્નો 'ને,' તદ્નો 'તે,' કિમ્નો 'ક,' ને ઇદમ્નો 'એ' થયા છે.

જૂની ગુજરાતી—જૂની ગુજરાતીમાં

'જવારઈ,' 'કવારઈ,' 'તવારઈ,' 'જિવારઈ,'
'તિવારઈ,' 'કિવારઈ,'

તેમજ 'જામ,' 'તામ' રૂપો પણ છે.

અપભ્રંશ—અપભ્રંશમાં યાવત્—તાવત્નાં 'જાઉં—જામહિં—જામ,' 'તાઉં—તામહિં—તામ' રૂપો છે.

તે ક્ષ રાએ આણ્ણાવ્યાં જામ, જંડાર થકી લેઈ આવ્યો તામ.

શ્રીવૈતાલ૦ પૃ. ૪

મરાઠીમાં જેઠ્ઠાં, તેઠ્ઠાં, કેઠ્ઠાં, ણ્ઠાં છે.

કઠી—કદાનું 'કઠી' થયું છે. મરાઠીમાં કર્ષી છે.

હવે—અત્ર વેલાયામ્ એવો અર્થ છે.

હિંદીમાં જબ, તબ, કબ, અબ—આ બધાંમાં ષદ્, તદ્, કિમ્, ને ઇદમ્નાં જ, ત, ક, ને અ થયાં છે. 'બ' એ વેલા પરથી થયું છે.

'હવે'માં 'અ'ને સ્થળે 'હ' મુકાયો છે. આજ કારણથી વ્યુત્પત્તિને અનુસારે કેટલાક 'અવે' પણ લખે છે.

જ્યાં, ત્યાં, ક્યાં, અહિંયાં—યત્ર, તત્ર, કુત્ર, ને અત્રનાં અપભ્રંશમાં જેત્થુ, તેત્થુ, કેત્થુ, ને ણત્થુ આપેલાં છે. આ અપભ્રંશનાં રૂપ પરથી 'ક્યાં' જેવું હાલ ગ્રામ્ય ને અશિષ્ટ મનાતું રૂપ વ્યુત્પત્તિને અનુસારે છે તે સમજશે. યસ્માત્, તસ્માત્, કસ્માત્, ને અસ્માત્ પરથી જઠ્ઠાં, તઠ્ઠાં, કઠ્ઠાં, ને અઠ્ઠાં થઈ 'જહાં,' 'તહાં,' 'કહાં,' ને 'અહાં' થાય છે ને છેવટે 'જાં,' 'તાં,' 'કાં,' 'આં' થઈ ઉચ્ચારની સરળતા ખાતર 'ય' ઉમેરાઈ 'જ્યાં,' 'ત્યાં,' 'ક્યાં,' ને છેલ્લાનો 'ઇહાં' થાય છે. આ પ્રમાણે આ અવ્યયો વ્યુત્પત્ત્યનુસારે પંચમ્યર્થક છે.

જૂની ગુજરાતી—જૂની ગુજરાતીમાં 'જિહાં,' 'તિહાં,' 'ઇહુ-ઇહાં,' 'કિહાં'—'કેથઈ' મળે છે. 'જહાં,' 'તહાં,' 'કહાં,' 'અહાં,' એ જૂનાં પંચમ્યન્ત રૂપો 'જહં,' 'તહં,' 'કહં,' અહં,' એ અપભ્રંશ પંચમ્યન્ત રૂપ પરથી આવ્યાં છે અને એ જૂની ગુજરાતીનાં

રૂપ પરથી 'ન્', 'તાં,' 'કાં,' 'આં' થઈ 'ન્યાં,' 'ત્યાં,' 'ક્યાં' 'યાં-હ્યાં-હિંયાં-અહિંયાં' થયાં જણાય છે.

વળી નહિં-તહિં-અહિં-કહિં-એ સમમ્યન્ત રૂપો છે. અપભ્રંશમાં સમમી-નો પ્રત્યય હિં (સ્મિન્-સ્મિ-હિં) છે. એની સાથે પણ 'નિહાં,' 'તિહાં' વગેરેના સંબંધ ધરાવી શકાય.

જેમ, તેમ, કેમ, એમ.—યથા; તથા; કથમ્; इत्थम् નાં અપભ્રંશમાં જિમ-જેમ; તિમ-તેમ; કિમ-કેમ; હમ-એમ થાય છે.

યદ્વત્-યદ્-જેમ; તદ્વત્-તદ્-તેમ ('અ'નો 'એ' અને 'વ'નો 'મ્' થઈ).

જૂની ગુજરાતીમાં જિમ, તિમ, ઈમ વગેરે, રૂપો છે; તેમજ જિ, તિ, કિ, ઈ પણ છે.

આજ—અચ-અજ્જ-આજ; ન્. ગુ. આજિ

આજ પણુ—આજે એ-અચાપિ-અજ્જહ; ન્. ગુ. આજઈ

કાલ—કલ્ય-કલ્લ-કાલ; ન્. ગુ. કાલિ;

ગિઈ કાલિ; આવતઈ કાલિ; હવડા-નઈ કાલિ

તરત-તુરત—ત્વરિત પરથી. હિંદીમાં તુરંત ને મરાઠીમાં તુર્ત છે.

ઝટ-ઝટિતિ પરથી

ઝટપટ—દ્વિર્ભાવ થયો છે.

અચાનક-એાચિંતુ-અચિન્તિતકમ્-અચિંતિતું-અચિંત્યું

પછી-પશ્ચાત્તું અપભ્રંશમાં પચ્છથાય છે તે પરથી

અંદર-અન્તર પરથી

બહાર-બહિર્ પરથી

વરઝે-વર્ત્મનિ; અપ૦ વિષ્ણુ; ન્. ગુ. વિચિ

હેડે-હેડળ—અધસ્તાત્ ('ળ' સ્વાર્થિક છે), અપ૦માં હેટ્ટિલ છે.

હજી—અચાપિ-અજ્જભિ; ન્. ગુ. માં 'અહી' છે.

જ—અપભ્રંશમાં જિ છે. સં. ચ એવ; પ્રા. વિઅ, ચેઅ; ન્. ગુ. જ, જિ

એકદમ—એકદા પરથી

પોર— { સંસ્કૃતમાં પૂર્વસ્મિન્ વત્સરેના અર્થમાં પરત્ અને પૂર્વતરે વત્સરેના અર્થમાં પરારિ છે. પરત્ પરથી અન્ત્ય વ્યંજન લોપાઈ, સ્વર-વ્યત્યય થઈ ને તેનો ગુણુ થઈ 'પોર' આવ્યું છે. પરારિ પરથી અન્ત્ય સ્વર લોપાઈ 'પાર' થયું છે.

ક્રિયાવિશેષણુ ને નામયોગી—કાલવાચક અને સ્થલ-
વાચક અવ્યય ક્રિયાનાં વિશેષણુ હોય છે ત્યારે ક્રિયાવિશેષણુ અવ્યય છે
અને નામ કે સર્વનામને યોગે વપરાય છે ત્યારે નામયોગી અવ્યય છે.

કાલવાચક નામયોગી—પહેલાં, પછી, લગી, લગણુ, સુધી, વગેરે
સ્થલવાચક નામયોગી—આગળ, પાછળ, ઉપર, નીચે, અંદર,

બહાર, વચ્ચે, લગણુ, લગી, સુધી, વગેરે

અન્ય નામયોગી—સાથે, વગર, વિના, વગેરે

નામયોગી ને વિલક્ષિત—નામયોગી અવ્યય વિલક્ષિતની
ગરબ સારે છે.

દાખલા:—

દ્વિતીયાર્થક—સુધી, લગી, લગણુ, પર્યન્ત

તૃતીયાર્થક—ક્ષીધે, કરીને, સાથે, વિના (કવિતામાં—વિણે), સુદ્ધાં,
વગર, વડે, વતી, મારફતે, રૂએ

ચતુર્થ્યર્થક—કાળે, માટે, વાસ્તે, સાડ

પંચમ્યર્થક—ઉપરથી, નીચેથી, બહારથી, અંદરથી, પાસેથી

સપ્તમ્યર્થક—ઉપર, નીચે, આગળ, પાછળ, વિષે, કને

વ્યુત્પત્તિ-

લગી—સંસ્કૃત (લગ્ને, લગ્નો ભૂ. ક્. સપ્. એ. વ.)—અપ. લગ્ને કે લગ્નાર્હિ;

ભૂં ગું લગધ; પૂર્વ હિંદીમાં લગ્-લગિ; પશ્ચિમ હિંદીમાં લાગિ;

સિંધીમાં લગે-લગિ;

બંગાળીમાં લગે-લગિ- લગ્-લાગિ છે.

ભૂની ગુજરાતીમાં લગધ લગી; તથ લગધ.

કને—સં. કળે; પ્રા. કળ્ણે. કળ ને સ્મિન્ (સપ્.નો પ્રત્યય) પરથી અપ-

માં કળ્ણાર્હિ થઈ ભૂ ગુ. માં કન્હધ, કન્હિ.

ક્ષીધે—સં. લક્ષ્વા; અપ૦ લક્ષિઝ; હિંદીમાં લિયે.

સા૩-સં. સારકમ્ -સારઉં સા૩ં. વિશેષણ અવ્યય તરીકે વપરાયું છે. વે-
શેષણિક અવ્યય. ગુજરાતીમાં અવ્યય હોય છે ત્યારે અનુસ્વાર લખાતું નથી.

સુધી-સુહ્યાં—સાવધિ પરથી વ્યુત્પન્ન થયાનો સંભવ છે.

ડાં. હોર્નલ 'સા૩'ને સદૃશ-સરિહહુ-સરિહહુ પરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે અને
'સુધી'ને સમાધા ધાતુ પરથી સાધિત થયલા કોઈ શબ્દ સાથે જોડે છે. અપ૦-
સવૈદ્ય-સઝંદ્ય-એકહું થયલું, ગોઠવાયલું.

ઠાજે—કાર્યે-કજ્જે; પૂર્વ હિંદી-કાજ

સાથે—સાર્થ, અપ૦ સત્થ; ભૂ. ગુ. સાથઈ-સાર્થિં

વાસ્તે—ઉર્દૂ 'વાસ્તે' પરથી

માટે—સં. માત્રા (પૈસા) પરથી. ભૂ. ગુ. માટઈ-માટિ. માત્રકે-એટલાજ
માટે-એવો અર્થ ઉત્કલીમાં છે.

બાલણ—'કાદમ્બરી'માં 'મટિ' વપરાયું છે.

સુંદરતા અનોપમ મટિ મૃત્યુલોકિ ઉત્પત્તિ કિમ ઘટિ? કડ૦ ૧૩

ડાં. ટેસિટોરિ નિમિત્તકેન, અપ૦-નિમિત્તં પરથી આદિ એકાચૂ લોપાઈ
ત્તેનો દ્ થઈ થયું છે, એમ માને છે. કહે છે કે પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની,
જે ગુજરાતી ને મારવાડીનું મૂળ છે, તેમાં 'માટઈ' ને 'નિમિત્તઈ' એકજ
અર્થમાં વપરાયાં છે. સરળ વ્યુત્પત્તિને બદલે અટપટી શોધવી યુક્ત નથી.

વતે—સં. વાર્ત સુખ, કલ્યાણ; પ્રા૦-વટ-વત્ત

પાસે—સં. પાશ્વે. પાશ્વ-પસ્સ-પાસ

પછી—પશ્ચાત્; પ્રા. પચ્છા; અપ૦ પચ્છઈ

વર્મણે—અપ૦ વિચ્ચ-વિચ્ચિ (સં. વર્મણિ પરથી)

આમળ—અમ્ર-અમ્ગ-આમ(ળ-સ્વાર્થિક પ્રત્યય)

પેટે—સં. પીઠિકયા

બાણી—ભૂ. ક. મણિત-મણિષ પરથી સમમ્યન્ત; ભૂ. ગુ.માં 'માટે'ના
અર્થમાં છે; જેમકે 'શાસ્ત્રસમુદ્ર તરવા બાણી નીતિપુદ્ધિ છઈ નાવ' પંચાખ્યાન.
હાલના અર્થમાં 'આલિહ વન બાણી.'

નશ્ચક—ફારસી (નશ્ચીક)

મારફત—અરબી (મારિફત)

ઉભયાન્વયી અવ્યય—જે અવ્યય બે શબ્દને કે વાક્યને જોડે છે તે. ‘ઉભય’=બે; ‘અન્વય’=સંબંધ; ‘ઈ’ ઈન્-મત્વર્થક, ‘વાળું’-ના અર્થનો સ્વામિત્વવાચક પ્રત્યય.

ખરૂં જોતાં જે અવ્યય શબ્દોને જોડે છે તે વાક્યોને જોડે છે; જેમકે, તે ને તમે, બંનેએ આ વિષયમાં ગફલત કરી છે (‘તેણે ગફલત કરી છે’ અને ‘તમે ગફલત કરી છે’).

પ્રકાર—મુખ્ય પ્રકાર નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

(અ) સહુગામી—સમુચ્ચયવાચક

અને, ને, તથા

(આ) વિકલ્પવાચક

અથવા, વા, કે, યાતો

(ઇ) વિરોધવાચક

પણ, તોપણ, પરંતુ, તથાપિ

(ઈ) સંકેતવાચક (પરિણામવાચક સાથે)

જો-તો

(ઉ) અપેક્ષાપૂરકવાક્યારંભક

જ, કે

(ઊ) સાંકેતિક વિયોગવાચક—નહિ તો

વ્યુત્પત્તિ—

પણ—સં. પુનઃ, અપ. પુણુ-પણ, જ્ઞ. ગુ. પણિ

તો—સં. તાવત્; પ્રા. તાવ; અપ. તલ-તો; જ્ઞ. ગુ. તઈ, તઉ

જો—સં. યાવત્; પ્રા. જાવ; અપ. જલ-જો; જ્ઞ. ગુ. જઈ, જઉ, જુ

“જઈ એહ જગમાંહિ રાગદ્વેષ ન હુત તઉ કંઈણુ શ્વ દુઃખ પામત”?

જો—યદિ; પ્રા. જઈ—જો

કે—કિમ્;—પ્રા. કિં; કાનિ; અપ. કાઈં. કિમકદ્-કક-કબ-કચ-કઈ=કે

જ્ઞ. ગુ. કઈ-કિ. ‘એ સાચઉ કઈ યોલિઉ આલ’ (એ સાચું કે જ્ઞ. કઈ યોલિયા); ‘રૂપિ કરી રબા જિમી કઈ ઉર્વશી સમાન.’

અને—અન્યત્; અપ. અણ્ઙ; ન્. યુ. અનઇં (અન્યાનિ—અણ્ઙં. અનિ, નિ, નિ)

તોપણ્ઙ (અનુમતિવાચક)—સં. તતો દિનું તરહિ (મારવાડીમાં 'તો હિ' છે). એ સાથે નિશ્ચયવાચક 'પણ્ઙ' જોડાઈ 'તોહિ પણ્ઙ', 'તહિહિ પણ્ઙિ' પરથી 'તોપણ્ઙ' આવ્યું છે.

નહિતો—નહિ તર્હિ—નહીં તરિ ન્. યુ.

કેવળપ્રયોગી—એ અવ્યય ઉર્જારવાચક છે. વાક્યમાં એનો અન્વય નથી, માત્ર પ્રયોગજ છે.

પ્રકાર:—

શોકવાચક—અરે! રે! આપરે! ઓરે! હાય! અહહહ!
રામ રામ!

હર્ષવાચક—શાબાશ!

આશ્ચર્યવાચક—અહો! ઓહો! વાહ!

તિરસ્કારવાચક—છટ! છિટ! ધિક! યુ!

અપ્રહીલતાવાચક—છિ!

ક્રોધવાચક—ચુપ!

વિનયવાચક—જી! સાહેબજી!

સંબોધનવાચક—રે! હે! ઓ!

પ્રકરણ ૨૫મું

સંધિ: પ્રકારાદિ

સંહિતા—સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં સંધિનું ખીજું નામ સંહિતા છે અને તેને વિષે એવો નિયમ છે કે સંહિતા કેટલેક સ્થળે નિત્ય-આવશ્યક છે અને કેટલેક સ્થળે વૈકલ્પિક છે. એક પદમાં, ધાતુ અને ઉપસર્ગની વચ્ચે, અને સમાસમાં સંધિ નિત્ય છે અને વાક્યમાં સંધિ કરવી કે ન કરવી એ વક્તાની ઈચ્છા પર આધાર રાખે છે. આ

પ્રમાણે સંસ્કૃતમાં એક પદમાં, સમાસમાં, અને ધાતુ અને ઉપસર્ગની વચ્ચે સંધિ અવશ્ય કરવી પડે છે. સંસ્કૃતમાં સ્વરો સાથે આવે કે તે બે મળીને એક નવીન વર્ણ થાય છે; બે સ્વર બદલાયા વિના સાથે આવી શકતા નથી.

પ્રાકૃતમાં અનાદિ વ્યંજનો લોપાઈ બે કે વધારે સ્વર સાથે આવે છે; જેમકે આગત:—આઅઓ; કુંમઆરો; લોહઆરો; ત્રિહ્ઓ. આજ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં પણ સ્વરો સાથે આવી શકે છે. જૂની ગુજરાતીમાં, અપભ્રંશને અનુસારે ‘દેખઈ,’ ‘કરઈ,’ ‘સાંભલઈ,’ ‘છઈ,’ ‘તાણુઈ,’ ‘હુઈ,’ ‘ગોપાલિઈ,’ ‘ધર્મિઈ,’ ‘પ્રમાદિઈ,’ ‘થકઈ,’ ‘થઈ,’ ‘હુંતઈ,’ ‘કન્હુઈ,’ ‘પરઈ,’ ‘અનઈ’—આવાં રૂપમાં સ્વરો સાથે આવતા. આગળ જતાં, ‘અઈ’ને ‘એ’ અને ‘અઉ’ને ‘ઓ’ લખવાનો પ્રચાર થયો; જેમકે, ‘છઈ’ને બદલે ‘છે,’ ‘દેખઈ’ને બદલે ‘દેખે,’ ‘કરઈ’ ને બદલે ‘કરે,’ ‘તાણુઈ’ ને બદલે ‘તાણું,’ ને ‘હુઈ’ ને બદલે ‘હું,’ આમ સંધિ થઈ સ્વરો જોડાતા થયા; પરંતુ હજી પણ ગુજરાતીમાં ‘ઓ,’ ‘એ’ પ્રત્યયો જોડ્યા વિના લખવાનો પ્રચાર બહુ ઘા ચાલે છે; જેમકે, ‘નદીઓ,’ ‘નદીએ.’ પરંતુ એવે સ્થળે કેટલાક લેખક સ્વરોને સાથે આવતા અટકાવવા ઇકારાન્ત નામના ‘ઓ’ ને ‘એ’ ની પૂર્વે લઘુપ્રયત્ન યકાર મૂકે છે, તેમજ ક્રિયાપદના રૂપમાં ઇકાર પછી ‘એ’ હોય તો તેની પૂર્વે પણ લઘુપ્રયત્ન યકાર મૂકે છે; જેમકે ‘નદિયો,’ ‘નદિયે,’ ‘લખિયે.’ આ પ્રચાર પ્રાકૃતના સમયથી ચાલે છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં જ્યાં અનાદિ ક, ગ, ચ, જ, ત, દ, પ, ય, વ, લોપાય છે ત્યાં એથી પર લઘુપ્રયત્ન યકારની શ્રુતિ થાય છે. એ ય ક્વચિત્ લખાય છે અને ક્વચિત્ નથી લખાતો; જેમકે નગરમ્—નયરં; મૃગાઙ્ક:—મયંકો; નયણં—નયનં. હેમચન્દ્રના સમયથી આ યકારશ્રુતિનો પ્રચાર ચાલતો જણાય છે. વરરુચિના ‘પ્રાકૃતપ્રકાશ’ નામના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં કે માર્કણ્ડેયના ‘પ્રાકૃતસર્વસ્વ’માં યકારશ્રુતિ જણાતી નથી.

‘પ્રાકૃતપ્રકાશ’ની વૃત્તિમાં સાઅરો । ણઅરં । ણઅણં (સાગર: । નગરમ્ । નયનમ્) છે અને પ્રાકૃતસર્વસ્વમાં ગઓ (ગજ:)| મઓ (મૃગ:-મદ:) છે.

લક્ષણુ—સંધિ એટલે બે વર્ણના યોગથી ઉત્પન્ન થતો વર્ણ-વિકાર, વર્ણોના એક પ્રાણુથી-ઉચ્ચારથી થતો યોગ તે સંધિ, એવું સંધિનું લક્ષણુ થાય છે તે યુક્ત છે; કેમકે વર્ણો સાથે આવે છે ત્યારે ઉચ્ચારસ્થાનને અનુસારે તેની સાથે મળતો વર્ણવિકાર ધાય છે.

પ્રકાર—સંધિના નીચે પ્રમાણે પ્રકાર ધાય છે:—૧. અચ્ચસંધિ (સ્વરસંધિ); ૨. હલસંધિ (વ્યંજનસંધિ); ૩. વિસર્ગસંધિ; ૪. આન્તરસંધિ

અચ્ચસંધિ: નિયમ

૧. *ઇવર્ણુ, ઉવર્ણુ, ઋવર્ણુ, અને લની પછી કોઈ અસવર્ણુ કે વિભાતીય સ્વર આવે તો તેના અનુક્રમે ય, વ, ર, અને લ્ ધાય છે.

ઇ ને ય, ઉ ને વ, ઋ ને ર, અને લ ને લ્, એ એકજ સ્થાનના છે.

ભતિ+અભિમાન=ભત્યભિમાનાં

કોટિ+અવધિ=કોટ્યવધિં

ઇતિ+આદિ=ઇત્યાદિ

મધુ+અરિ=મધ્વરિ

ધાતૃ+અંશ=ધાત્રંશ

પ્રતિ+ઉત્તર=પ્રત્યુત્તર

મનુ+અન્તર=મન્વન્તર

પિતૃ+આજ્ઞા=પિત્રાજ્ઞા

લ્નો પ્રયોગ ગુજરાતીમાં નથી. સંસ્કૃતમાં લ્+આકૃતિ:=લાકૃતિ: થાય છે.

* અવર્ણુ=અ કે આ; ઇવર્ણુ=ઇ કે ઈ; ઉવર્ણુ=ઉ કે ઊ; ઋવર્ણુ=ઋ કે ઋ.

† ‘ભત્યાભિમાન’ અને ‘કોટ્યાવધિ’ એ અશુદ્ધ છે, તે સમજરો.

૨. અવર્ણ, ઈવર્ણ, ઉવર્ણ, કે ઋવર્ણની પછી સવર્ણ સ્વર આવે તો એ સ્વર મળીને દીર્ઘ સ્વરરૂપ એક આદેશ થાય છે.

દાખલા:—

દૈત્ય+અરિ=દૈત્યારિ

શ્રી+ઇશ=શ્રીશ

ભાનુ+ઉદય=ભાનૂદય

અધમ+અધમ=અધમાધમ

મહા+આશય=મહાશય

કવિ+ઇશ્વર=કવીશ્વર

સિંધુ+ઉર્મિ=સિંધૂર્મિ

પિતૃ+ઋણુ=પિતૃણુ (ગુજરાતીમાં વપરાતું નથી.)

૩. અવર્ણની પછી ઈવર્ણ, ઉવર્ણ, કે ઋવર્ણ આવે તો એ મળીને પર સ્વરના ગુણરૂપ એક આદેશ થાય છે.

ઈવર્ણનો ગુણુ એ, ઉવર્ણનો ઓ, અને ઋવર્ણનો અર છે.

અવર્ણનું કંઠસ્થાન અને ઈવર્ણનું તાલુસ્થાન છે; માટે એ બે મળીને 'એ' થાય છે; કેમકે 'એ'નું સ્થાન કંઠતાલુ છે. એજ પ્રમાણે 'ઓ'નું સ્થાન કંઠૌષ્ઠ છે ('અ'નું કંઠ+'ઉ'નું ઓષ્ઠ).

દાખલા:—

ગજ+ઇન્દ્ર=ગજેન્દ્ર

રમા+ઇશ=રમેશ

ચન્દ્ર+ઉદય=ચન્દ્રોદય

ગંગા+ઉદક=ગંગોદક

ઉત્તમ+ઉત્તમ=ઉત્તમોત્તમ

કૃષ્ણ+ઋદ્ધિ=કૃષ્ણર્દ્ધિ

વર્ષા+ઋતુ=વર્ષર્તુ

૪. અવર્ણની પછી 'એ' કે 'ઐ' આવે તો એ મળીને 'ઐ' અને 'ઔ' કે 'ઝૌ' આવે તો એ મળીને 'ઝૌ' થાય છે.

'ઐ' એ ઈવર્ણની અને 'ઝૌ' એ ઉવર્ણની વૃદ્ધિ કહેવાય છે. ઋવર્ણની વૃદ્ધિ 'આર' છે.

સંધિસ્વર—એ, ઐ, ઝો, ઝૌ, એ દરેક બે સ્વરના મળેલા હોવાથી સંધિસ્વર કહેવાય છે.

દાખલા:-

વાક્ય+એકવાક્યતા=વાક્યચૈકવાક્યતા (બધાં વાક્યની એક-
વાક્યતા-એક સરખોજ ઉપદેશ કરે છે એવું સિદ્ધ કરવું તે)

ગંગા+ઓધ=ગંગૌધ

વન+ઔષધિ=વનૌષધિ

૬. 'એ', 'ઐ', 'ઓ', ને ઔ પછી કોઈ સ્વર આવે તો 'એ' નો
'અય્' 'ઐ' નો 'આય્', 'ઓ' નો 'અવ્', અને 'ઔ'નો 'આવ્' થાય છે.

એ (અ+ઇ)+અ-આમાં ઇ+અ='ય' છે; માટે એ+અ=અય;
એજ પ્રમાણે અન્યત્ર સમજવું.

દાખલા:-

ને+અન=નયન

લો+અન=ભવન

ને+અક=નાયક

પૌ+અક=પાવક

ઉપલા નિયમના અપવાદ નીચે પ્રમાણે છે. ગુજરાતીમાં વપરાતા
શબ્દોજ આપ્યા છે.

(અ) અક્ષ+ઉહિની=અક્ષૌહિણી

પ્ર+ઉઠ=પ્રૌઠ

પ્ર+ઉઠિ=પ્રૌઠિ

સ્વ+ઈર=સ્વૈર

સ્વ+ઈરી=સ્વૈરી

સ્વ+ઈરિણી=સ્વૈરિણી

ઉપલા દાખલાઓમાં પર સ્વરના ગુણને બદલે વૃદ્ધિ થઈ છે.

(આ) ગો+ય=ગોવ્ય-ગાયનો વિકાર-છાણુ, હૂધ, હહિ,

માખણુ, ને ધી

ગો+યૂતિ=ગોવ્યૂતિ (બે કોશ)

આમાં 'ઓ'નો 'ય' પ્રત્યય અને 'યૂતિ'ના 'યૂ' પર છતાં
'અવ્' થયો છે.

(૩) ગો+અક્ષ=ગવાક્ષ (ગોખ, ઝરૂખો)

ગો+ઈન્દ્ર=ગવેન્દ્ર (વિષ્ણુ)

આમાં 'ઓ'નો 'અવ્' થવાને બદલે 'અવ' થયો છે.

(૬) ઊંખ+ઓષ્ઠ=ઊંખોષ્ઠ-ઊંખૌષ્ઠ (ઊંખકૂળ જેવા ઓઠ-
એ કૂળ પાકે છે ત્યારે લાલ હોય છે.)

દન્ત+ઓષ્ઠ=દન્તોષ્ઠ-દન્તૌષ્ઠ

અધર+ઓષ્ઠ=અધરોષ્ઠ-અધરૌષ્ઠ

'ઓષ્ઠ'ની સાથે પૂર્વના 'અ'ની સંધિ સમાસમાં 'ઓ' ને 'ઓ' બંને થાય છે.

(૩) કુલ+અટા=કુલટા

સીમ (ન)+અન્ત=સીમન્ત (સેંતી)

મન (સ્)+ઈષા=મનીષા (બુદ્ધિ)

મન (સ્)+ઈષી=મનીષી (બુદ્ધિમાન)

સાર (વિચિત્ર, સાંઝે)+અંગ=સારંગ (હરણ)

માર્ત+અંડ=માર્તંડ (મૃત અંડથી ઉત્પન્ન થયલા; સૂર્ય)

પત (ન)+અંજલિ=*પતંજલિ (મહાભાષ્યકાર)

ઉપલા દાખલામાં પૂર્વ પદનો અન્ત્ય સ્વર કે પૂર્વસ્વર સહિત અન્ત્ય વ્યંજન લોપાય છે.

અન્ત્ય સ્વર કે અન્ત્ય વ્યંજન હોય તો પૂર્વસ્વર સહિત અન્ત્ય વ્યંજનને સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં ટિ સંજ્ઞા આપી છે.

* ગોતર્દ દેશમાં--સિંધમાં ઋષિ તપ કરતા હતા ત્યારે તેના ખોબામાં સર્પરૂપે પચ્ચા માટે પતંજલિ કહેવાયા એવી દન્તકથા છે. ગોતર્દમાં જન્મ્યા માટે ભાષ્યકાર 'ગોતર્દીય' કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે જન્મસ્થાન પરથી પાણિનિનું નામ 'શાલાતુરીય' કે 'શાલોત્તરીય' છે.

હલ્સંધિ (વ્યંજનસંધિ): નિયમો

૧. અન્ત:સ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના કોઈ પણ વ્યંજનની પછી સ્વર કે ઘોષ વ્યંજન આવે તો પૂર્વ વ્યંજનને સ્થાને તેના વર્ગનું ત્રીજું વ્યંજન થાય છે.

આ નિયમ પદાન્તના તેમજ પદની અસિદ્ધ અવસ્થામાં આવેલા વ્યંજનને લાગુ પડે છે.

દાખલા:--

વાક+ઈશ=વાગીશ

ચિત્+રૂપ=ચિદ્રૂપ

૨. અન્ત:સ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના કોઈ પણ વ્યંજન પછી અઘોષ વ્યંજન આવે તો પૂર્વ વ્યંજનને સ્થાને તેજ વર્ગનું કે તેના સ્થાનના વર્ગનું પહેલું વ્યંજન થાય છે.

મૃદ્+પાત્ર=મૃત્પાત્ર

ક્ષુધ+તૃષા=ક્ષુતૃષા

પ્રાવૃષ્+કાળ=પ્રાવૃટ્કાળ (પ્રાવૃષ-મરાઠી પાસસ, વર્ષાકાળ)

ષષ્+પદી=ષર્ષદી

૩. 'સ' અને 'તવર્ગ'નો યોગ 'શ' અને 'ચવર્ગ'ની સાથે ધાય તો 'સ'નો 'શ' અને 'તવર્ગ'નો 'ચવર્ગ' ધાય છે. 'તવર્ગ'નો જેટલા-મો વર્ણ હોય તેટલામો 'ચવર્ગ'નો થાય છે.

દાખલા:--

સત્+ચિત્+આનન્દ=સચ્ચિદાનન્દ

સત્+જન=સદ્+જન (૧. પ્રમાણે)=સજ્જન

નિસ+ચય=નિશ્ચય

શરદ્+અંત્રાપાત્=શરજ્અંત્રાપાત્

ઉદ્+ચાર=ઉત્+ચાર (૨. પ્રમાણે)=ઉચ્ચાર

૪. 'સૂ' અને 'તવર્ગ'નો યોગ 'ષ' અને 'ટવર્ગ'ની સાથે થાય તો 'સૂ'નો 'ષ' અને 'તવર્ગ'નો 'ટવર્ગ' થાય છે. 'તવર્ગ'નો જેટલામો વર્ણ હોય તેટલામો 'ટવર્ગ'નો થાય છે.

દાખલા:—

તત્+ટીકા=તટ્ટીકા (તેની ટીકા)

૫. 'હ' સિવાયના કોઈ પણ વ્યંજન પછી અનુનાસિક આવે તો પૂર્વ વ્યંજનનું વિકલ્પે અનુનાસિક થાય છે; અને અનુનાસિક વર્ણ પ્રત્યયનો હોય તો પૂર્વ વ્યંજનનું નિત્ય અનુનાસિક થાય છે.

દાખલા:—

જગત્+નાયક=જગન્નાયક—જગદનાયક

પ્રાય્+મુખ=પ્રાહ.મુખ—પ્રાઙ્મુખ

અનુનાસિકવાળું રૂપ વધારે પ્રચાર પામ્યું છે.

તત્+માત્ર=તન્માત્ર

ચિત્+મય=ચિન્મય

મૃદ્+મય=મૃન્મય('મૃષ્મય' પણ થાય છે.)

૬. પદાન્ત 'મ્' પછી 'શ', 'ષ', 'સ', 'ર', કે 'હ' આવે તો 'મ્'નું અનુસ્વાર થાય છે અને તે સિવાય કોઈ પણ વ્યંજન આવે તો અનુસ્વાર થાય છે કે તે વ્યંજનના વર્ગનું અનુનાસિક થાય છે; 'ય', 'વ', કે 'લ્' આવે તો અનુસ્વાર કે અનુનાસિક 'ય્', 'વ્', કે 'લ્' થાય છે.

દાખલા:—

સમ્+રોધ=સંરોધ

સમ્+હાર=સંહાર

સમ્+જય=સંજય કે સઙ્જય

સમ્+વાર=સંવાર કે સૈવાર

૭. 'તવર્ગ'ની પછી 'લ' આવે તો 'તવર્ગ'નો 'લ' થાય છે.

દાખલા:—

તદ્+લીન=તલ્લીન

લગવત્+લીલા=લગવલ્લીલા

૮. 'હ્'ની પૂર્વે વર્ગીય ચાર વ્યંજનમાંનું ગમે તે આવ્યું હોય તો 'હ્'નું તેજ વર્ગનું ચોથું વ્યંજન વિકલ્પે થાય છે.

એ ચોથું વ્યંજન પ્રયત્નમાં 'હ્'ને મળતું છે:—બંને મહાપ્રાણને ઘોષ છે. ગુજરાતીમાં ઘણે ભાગે નિયમ નિત્ય પ્રવર્તે છે.

દાખલા:—

વાક+હરિ=વાઘહરિ-વાઘરિ

ઉદ્+હાર=ઉદ્ધાર-ઉદ્ધાર

તદ્+હિત=તદ્ધિત-તદ્હિત

૯. પદાન્ત 'ન'ની પૂર્વે હસ્વ સ્વર હોય ને પછી સ્વર આવે તો 'ન' બેવડાય છે.

દાખલા:—

સન્+અન્ત=સન્નન્ત

સન્+અચ્યુત=સન્નચ્યુત

૧૦. પદાન્ત 'ચ્', 'જ્', કે 'શ્' નો અન્ત:સ્થ કે અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ વ્યંજન પર છતાં કે પદને અન્તે 'ક્' થાય છે.

સમાસમાં પૂર્વ અવયવ પદ છે એ લક્ષમાં રાખવું.

દાખલા:—

વાચ્+દાન=વાઘ્દાન

લિષજ્+રાજ=લિષઝાજ

દિશ્+ગજ=દિઝગજ

દિશ્+મૂઢ=દિઝ્મૂઢ-દિઙ્મૂઢ

૧૧. અનુનાસિક સિવાયના કોઈ પણ સ્પર્શ વ્યંજન પછી 'શ્' આવે તો 'શ્'નો 'છ્' થાય છે. સંસ્કૃતમાં આ નિયમ વૈકલ્પિક છે.

દાખલા:—ઉદ્+શ્+ખલ=ઉદ્છ્+ખલ

શ્વાસ+ઉદ્+શ્વાસ=શ્વાસોઽર્ધ્વાસ

૧૨. 'છ્'ની પૂર્વે હ્રસ્વ સ્વર હોય તો 'છ્'નો 'ચ્' થાય છે.

દાખલા:—

શિર+છેદ્=શિરચ્છેદ્

અ+છિદ્ર=અચ્છિદ્ર

'અચ્છ' શબ્દનું મૂળ સ્વરૂપ 'અછ' છે. છો=કાપવું, ખાધ કરવો, એ ધાતુ પરથી 'અછ' વ્યુત્પન્ન થયું છે. ન છ્યતિ વૃષ્ટિં બાધતે इति अच्छम्—જે દૃષ્ટિને ખાધ ન કરે તે 'અચ્છ.' નિર્મળ વસ્તુ દૃષ્ટિને ખાધ કરતી નથી. તેમાં દૃષ્ટિ પ્રસરે છે. 'અછ'નું 'અચ્છ' ૧૨. નિયમને અનુસારે થયું છે.

૧૩. પદાન્ત દીર્ઘ સ્વર પછી 'છ્'નો વિકલ્પે 'ચ્છ' થાય છે; પરંતુ 'આ' ઉપસર્ગની પછી 'છ્' આવે તો તેનો 'ચ્છ' નિત્ય થાય છે.

દાખલા:—

લક્ષ્મી+છાયા=લક્ષ્મીચ્છાયા-લક્ષ્મીછાયા

આ+છાદન=આચ્છાદન

૧૪. 'સ્'ની પહેલાં 'અ' કે 'આ' સિવાય કોઈ સ્વર આવે તો બહુધા 'સ્'નો 'ષ્' થાય છે.

દાખલા:—

વિ+સમ=વિષમ

પ્રતિ+સેધ=પ્રતિષેધ

માતૃ+સ્વસા=માતૃષ્વસા

પિતૃ+સ્વસા=પિતૃષ્વસા

‘માતુ:સ્વસા’ અને ‘પિતુ:સ્વસા’ એવાં પણ્ ૩૫ સંસ્કૃતમાં આલે છે.

અપવાદ—વિસર્ગ, વિસ્મરણ, વિસ્તીર્ણ, અનુસાર, અનુસરણ, વગેરેમાં ‘સ્’નો ‘ષ્’ થતો નથી.

૧૫. ‘સ્’ કે ‘ર્’ ની પછી અઘોષ વ્યંજન આવે તો ‘સ્’ કે ‘ર્’ નો વિસર્ગ થાય છે; પણ્ ‘નમસ્’ ને ‘તિરસ્’ના ‘સ્’નો થતો નથી.

ઉપલા નિયમમાં અઘોષ વ્યંજન=ખહુધા ‘ક્’ ને ‘પ્’ સમજવા. વિસર્ગસંધિ, નિ. ૩. જુઓ.

દાખલા:—

પુનર્+કથન=પુન:કથન

અધસ્+પતન=અધ:પતન

પણ્ નમસ્+કાર=નમસ્કાર

તિરસ્+કાર=તિરસ્કાર

૧૬. કેટલાંક વિશિષ્ટ ૩૫ નીચે આખ્યાં છે:—

ઉદ્+સ્થાન=ઉત્થાન

ઉદ્+સ્તંભન=ઉતંભન

સમ્+કાર-કૃતિ=સંસ્કાર-સંસ્કૃતિ (ભૂષણ)

પુમ્+કોકિલ=પુંસ્કોકિલ

વિસર્ગસંધિ: નિયમ

૧. વિસર્ગની પહેલાં ‘અ’ અને પછી ‘અ’ કે ઘોષ વ્યંજન આવે તો વિસર્ગનું ‘ઉ’ થાય છે અને તે ‘ઉ’ પૂર્વના ‘અ’ સાથે મળીને ‘ઓ’ થાય છે.

દાખલા:—

મન:+ભાવ=મનોભાવ

મન:+વૃત્તિ=મનોવૃત્તિ

મનઃ+રથ=મનોરથ

મનઃ+અનુકૂલ=મનોનુકૂલ

૨. (અ) વિસર્ગની પહેલાં 'અ' કે 'આ' સિવાય કોઈ પણ સ્વર આવે અને વિસર્ગની પછી સ્વર કે ઘોષ વ્યંજન આવે તો વિસર્ગનો 'ર' થાય છે.

(આ) 'ર' ની પછી 'ર' આવે તો પહેલો 'ર' ઊડી જાય છે અને તેની પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ થાય છે.*

નિઃ+મયાંદ=નિર્મયાંદ

દુઃ+જન=દુર્જન

નિઃ+રવ=નીરવ

નિઃ+રસ=નીરસ

૩. વિસર્ગની પછી નીચેનાં વ્યંજન આવે તો નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે ફેરફાર થાય છે:—

(અ) 'અ' કે 'ઇ' આવે તો 'શ'

(આ) 'ત' કે 'થ' આવે તો 'સ'

(ઇ) 'ટ' કે 'ઠ' આવે તો 'ષ'

(ઈ) 'શ', 'ષ', કે 'સ' આવે તો અનુક્રમે 'શ', 'ષ', કે 'સ' થાય છે કે વિસર્ગ કાયમ રહે છે.

દાખલા:—

(અ) નિઃ+ચય=નિશ્ચય; નિઃ+છન્દ=નિશ્છન્દ; શનૈઃ+ચર=શનૈશ્ચર

(આ) નિઃ+તાપ=નિસ્તાપ

(ઇ) દુઃ+ટીકા=દુષ્ટીકા

(ઈ) નિઃ+શંક=નિઃશંક-નિશંક; જ્યોતિઃ+શાસ્ત્ર=જ્યોતિઃ-શાસ્ત્ર-જ્યોતિશશાસ્ત્ર; નિઃસાર=નિઃસાર-નિસ્સાર

* આ વ્યંજનસંધિનો નિયમ છે; પરંતુ તેનો પ્રસંગ અહીં હોવાથી અહીં આપ્યો છે.

૪. વિસર્ગની પછી 'શ,' 'ષ,' કે 'સ્' આવે ને તે 'શ,' 'ષ,' કે 'સ્' ની પછી અઘોષ વ્યંજન હોય તો વિસર્ગના ત્રણ ફેરફાર થાય છે:—૧. વિસર્ગ કાયમ રહે છે; ૨. વિસર્ગનો અનુક્રમે 'શ,' 'ષ,' કે 'સ્' થાય છે; ૩. વિસર્ગ લોપાય છે.

નિ: + સ્પૃહ = નિ:સ્પૃહ; નિસ્પૃહ; નિસ્પૃહ

છેલ્લું રૂપ બહુ પ્રચાર પામ્યું નથી.

૫. 'સ્' કે વિસર્ગની પૂર્વે ઈવર્ણ કે ઉવર્ણ આવ્યો હોય અને પછી 'ક,' 'ખ,' 'પ,' કે 'ક્' હોય તો પૂર્વ વર્ણને સ્થાને 'ષ' થાય છે.

દાખલા:—

નિસ્ (નિ:) + કપટ = નિઃકપટ

દુસ્ + કાળ = દુઃકાળ

દુસ્ + પ્રકૃતિ = દુઃપ્રકૃતિ

નિસ્ + કારણ = નિઃકારણ

નિસ્ + ક્ષણ = નિઃક્ષણ

પણ

અયસ્ + કાર = અયસ્કાર (લોહકાર-લુવાર)

ભાસ્ + કર = ભાસ્કર

આન્તરસંધિ (અંતરંગ સંધિ): નિયમો

લક્ષણ—પ્રકૃતિ ને પ્રત્યયને લેગા કરતાં સંધિ થાય છે તે આન્તરસંધિ કહેવાય છે.

ગુજરાતીમાં સાધારણ પ્રચારમાં આવેલા તત્સમ શબ્દમાં આ સંધિના નિયમ પ્રવર્તે છે, તે નીચે આપ્યા છે.

૧. અન્ત:સ્થ કે અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ વ્યંજન પર છતાં ધાતુના અન્ત્ય 'હ' નો 'ઢ' થાય છે.

૨. પ્રત્યયના 'ત્' કે 'થ' ની પૂર્વે વર્ગીય ચોથું વ્યંજન હોય તો 'ત્' કે 'થ' નો 'ધ્' થાય છે.

૩. 'હ'ની પછી 'હ' આવે તો પૂર્વ 'હ' લોપાઈ, તેની પહેલાંનો સ્વર ('ઋ' સિવાય) દીર્ઘ થાય છે.

૪. અવિકારક* પ્રત્યય પર છતાં કેટલાક ધાતુના 'ય્', 'વ્', 'ર્', 'લ્'ના અનુક્રમે 'ઈ', 'ઉ', 'ઋ', 'ૃ' થાય છે. આ ફેરફાર સંપ્રસારણ કહેવાય છે.

નવોઠા=નવ+ઊઠા ('ઊઠ'નું સ્ત્રીલિંગ)

ઊઠ-વહ+ત (ભૂ. કૃ.નો પ્રત્યય)=ઉહ+ત (૪. પ્રમાણે)

ઉઠ+ત (૧. પ્રમાણે)=ઉહ+ધ (૨.)=ઉઠ+ઠ (વ્યંજન સં. ૪.)

=ઊઠ (૩.)

પ્ર+ઊઠ=પ્રૌઠ; પ્ર+ઊઠિ=પ્રૌઠિ (આમાં 'ઊઠ' ને 'ઊઠિ' આજ પ્રમાણે નિષ્પન્ન થયા છે.)

૫. દકારાદિ ધાતુના અન્ત્ય 'હ'નો અન્તઃસ્થ કે અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ વ્યંજન પર છતાં 'ધ્' થાય છે.

દાખલા:—

હુહ+ત=હુધ+ત=હુધ+ધ (૨.)=હુધ (વ્યં. સં. ૧.). (હુધ=હૂધ)

બુધ્+તિ=બુધ+ધિ (૨.)=બુધ્ધિ (વ્યં. સં. ૧.)

બુધ્+ત=બુધ્+ધ=બુધ્

લુલ્+ત=લુલ્+ધ=લુલ્ધ

૬. 'મુહ્' ધાતુના 'હ'નો અન્તઃસ્થ કે અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ વ્યંજન પર છતાં 'ધ્' કે 'હ' થાય છે; અને 'નહ્' ધાતુના 'હ'નો એવીજ સ્થિતિમાં 'ધ્' થાય છે.

દાખલા:—

મુહ્+ત=મુહ્+ત કે મુધ્+ત

મુહ્+ત=મુહ્+ધ=મુહ્+ઠ (વ્યં. સં. ૪.)=મૂઠ (૩.)

* અંગમાં ગુણ કે વૃદ્ધિનો ફેરફાર કરાવે તે પ્રસથો વિકારક અને એવો ફેરફાર ન કરાવે તે અવિકારક કહેવાય છે.

મુધ્+ત=મુધ+ધ=મુઘ્ (વ્યં. સં. ૧.)

સંનહ્+ત=સંનધ્+ત=સંનધ+ધ=સંનદ્

૭. 'સૃજ્,' 'મૃજ્,' 'યજ્,' 'રાજ્' ધાતુના અને છકારાન્ત અને શકારાન્ત ધાતુના અન્ય વર્ણુનો અન્ત:સ્થ કે અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ વ્યંજન પર છતાં 'પ્' ધાય છે અને 'પ્'નો પદને અન્તે '૨' કે '૩' ધાય છે.

યજ્+તિ=ઇજ્+તિ (૪.)=ઇષ્+તિ=ઇષ્+ટિ=ઇષ્ટિ

સૃજ્+તિ=સૃષ્+તિ=સૃષ્+ટિ=સૃષ્ટિ

સમ્રાજ્+કિવપ્ પ્રત્યય=સમ્રાજ્ (પ્રત્યય લોપાઈ)=

સમ્રાષ્ (૭)=સમ્રાટ્-૩ (પદાન્તે હોવાથી)

ઉપવિશ+ત=ઉપવિષ+ત (૭)=ઉપવિષ્+ટ=ઉપવિષ્ટ (ઐઠેલું).

પ્રચ્+ત=પ્રષ્+ત (૭. 'છ્'નો 'પ્' થયો; 'છ્' જવાથી 'ચ્' જે હ્રસ્વ સ્વરની પછી 'છ્'ની પૂર્વે મુકાય છે તે લોપાયો છે—નિમિત્તનો નાશ થયે નૈમિત્તિકનો (નિમિત્તને લીધે થયલા ફેરફારનો) નાશ થાય છે, એવી વ્યાકરણશાસ્ત્રની પરિભાષા છે.)=પૃષ્+ત (૪.)=પૃષ્+ટ=પૃષ્ટ.

પરિમૃજ્+ત=પરિમૃષ્+ત=પરિમૃષ્+ટ=પરિમૃષ્ટ.

૮. (અ) 'ઋ', '૨', કે 'ષ્'ની પછી લાગલોજ 'ન્' આવે તો 'ન્'નો 'ણ્' ધાય છે.

(આ) 'ઋ', '૨', કે 'ષ્' અને 'ન્'ની વચ્ચે સ્વર, 'લ્' સિવાય અન્ત:સ્થ વ્યંજન, અને કવર્ગ ને પવર્ગ—એમાંના ગમે તે એક કે અનેક વર્ણુ આવે તોપણ 'ન્'નો 'ણ્' ધાય છે.

દાખલા:—

(અ) ઋ+ત (ભૂકૃ.નો પ્રત્યય)=ઋ+ન ('ત'નો 'ન' થઈ)=
ઋણ્ (દેલું, રણ)

વૃ+ન=વર્+ન ('ઋ'નો ગુણ થઈ)=વર્ણ

કૃ+ન=કર્+ન=કર્ણ

વિષ્+નુ=વિષ્ણુ

(આ) ભાષણ; ચર્વણ; રમણ; વ્યાકરણ

નિયમ ૮. (આ) એકજ પદમાં એ વર્ણ આવ્યા હોય ત્યાં સર્વત્ર અને ભિન્ન ભિન્ન પદોમાં હોય ત્યાં બહુધા લાગુ પડે છે.

દાખલા:—

રામ+અયન=રામાયણ

નાર+અયન=નારાયણ

પ્રણિપાત; પરિણામ; પરિણાહ

બહુધા કહેવાનું કારણ કે 'ન' નો 'ણ' ને 'સ્' નો 'ષ' થવાના નિયમ ઘણા છે; તેથી ગુજરાતીમાં વપરાતા કે વાપરી શકાય એવા દાખલાજ બસ છે.

દૂર્વાવન કે દૂર્વાવણ

ઈન્દ્રવાહન ('ઈન્દ્રવાહણ' નહિ)

ગિરિનદી—ગિરિણદી

ક્ષીરપાન—ક્ષીરપાણ

પ્રનષ્ટ ('પ્રણષ્ટ' નહિ)

૬. (અ) પ્રત્યયના 'સ્'ની પૂર્વે 'અ' કે 'આ' સિવાય કોઈ પણ સ્વર કે 'ક', 'ર', કે 'લ' આવ્યો હોય તો 'સ્'નો 'ષ' થાય છે.

(આ) એવીજ સ્થિતિમાં 'શાસ્' ને 'વસ્' ધાતુના 'સ્'નો પણ 'ષ' થાય છે.

(ઇ) એવીજ સ્થિતિમાં અન્ય ધાતુના 'સ્'નો 'ષ' કેટલેક સ્થળે નિત્ય થાય છે; કેટલેક સ્થળે વિકલ્પે થાય છે; અને કેટલેક સ્થળે બીલકુલ થતો નથી.

(અ) ભૂ+ઈ+સ્ય=ભો+ઈ+સ્ય=ભવિષ્ય

(આ) શાસ્+ત=શિસ્+ત=(ધાતુના 'આ'નો 'ઈ' થઈ)

શિષ્+ત=શિષ્+ટ=શિષ્ટ

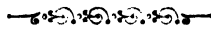
વસ+ઈ+ત=ઉસ+ઈ+ત (૪.)=ઉષ+ઈ+ત=ઉષિત

પ્રાપિતભર્તૃકા નાયિકા (જેનો સ્વામી પ્રવાસમાં હોય એવી નાયિકા)

(ઈ) નિષ્ણાત (નિ+સ્નાત; 'સ્'નો 'ષ્' થવાથી 'ન્'નો 'ણ' થયો છે [વ્યં. સં. ૪]); અધિષ્ઠિત (અધિ+સ્થિત; 'સ્'નો 'ષ્' થવાથી 'થ્'નો 'ઠ' થયો છે); યુધિષ્ઠિર; પ્રતિષેધ; નિષેધ;

માતૃષ્વસા—માતુઃસ્વસા; પિતૃષ્વસા—પિતુઃસ્વસા

અપવાદ:—વિસ્મરણ; વિસ્તીર્ણ; અનુસરણ; વિસર્ગ; ઉક્ષ (કિરણ); વિસોઠ

પ્રકરણ ૨૬મું

સમાસ: પ્રકારાદિ

સમાસ: વૃત્તિ—એ કે વધારે પદોનું એકીભવન—એક થવું તે સમાસ. સમાસને સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ એક પ્રકારની વૃત્તિ કહી છે. વૃત્તિમાં કૃદન્ત અને તદ્વિતાન્ત પણ આવે છે.

સમાસ: અન્વય—સમસ્ત પદમાંથી એકજ અર્થ નીકળે છે, તેથી જે અર્થ નીકળે છે તે અર્થવાળા મુખ્ય પદની સાથેજ વાક્યનાં બીજાં પદનો અન્વય હોઈ શકે છે, ગોણુ પદ સાથે હોઈ શકતો નથી. દાખલા તરીકે, 'રાજપુરુષ' એ સમસ્ત પદમાં 'પુરુષ'નો અર્થ પ્રધાન છે અને 'રાજ'નો ગૌણ છે. વાક્યમાં બીજાં પદો 'પુરુષ' પદના અર્થની સાથેજ અન્વય પામશે, 'રાજ' પદના અર્થની સાથે નહિ. 'મોટું' એ વિશેષણનો અન્વય 'રાજ' પદ સાથે થઈ શકશે નહિ. 'મોટા રાજનો પુરુષ' એવો અર્થ 'મોટો રાજપુરુષ' એમાંથી નીકળશે.

નહિ. 'મહારાજપુરુષ' એમ 'મહા' પદને સમાસમાં દાખલ કરીએ ત્યારેજ તેનો અન્વય 'રાજ' સાથે થઈ શકે.

પ્રકાર:—સમાસના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. દ્વન્દ્વ; ૨. તત્પુરુષ; ૩. બહુવ્રીહિ; ૪. અવ્યયીભાવ;
૫. સુસુપ્તસમાસ

વિગ્રહ—સમાસનો અર્થ શબ્દો છૂટા વાપરી દર્શાવવો તેને સમાસનો વિગ્રહ કરવો કહે છે. વિગ્રહ=છૂટું કરવું તે.

દ્વન્દ્વ—દ્વન્દ્વ એટલે જોડકું. જોડકામાં જેમ બંને અવયવો સમાન કક્ષામાં છે, કોઈ પ્રધાન નથી કે ગૌણ નથી, તેમ દ્વન્દ્વ સમાસમાં સમસ્ત પદો સમાન પંક્તિમાં છે. એમાં બે કે વધારે પદ સમુચ્ચયવાચક અવ્યયથી ('અને' થી) જોડાયલાં હોય છે.

પ્રકાર—દ્વન્દ્વના બે પ્રકાર છે:—૧. ઇતરેતરદ્વન્દ્વ અને ૨. સમાહારદ્વન્દ્વ.

ઇતરેતરદ્વન્દ્વ—ઇતરેતર દ્વન્દ્વમાં ઉપર સમજાવ્યા પ્રમાણે બંને પદ સમાન કક્ષામાં છે. આ કારણથી સમાસમાં બહુવચનનો અર્થ છે; જેમકે,

માખાપ કહે તે તમારે માનવું; તેઓ તમારા ભલાની ખાતર કહે છે.

દાખલા:—

માખાપ, ભાઈબેન, સગાંવહાલાં, રામલક્ષ્મણ, ભીમાર્જુન, કૌરવપાંડવ, દંપતી (દં=બધા)

સમાહારદ્વન્દ્વ—સમાહારદ્વન્દ્વમાં સમસ્ત પદોનો છૂટો અર્થ નથી, પણ સમાસમાંથી સમાહારનો—સમુદાયનો અર્થ નીકળે છે. આથી સમસ્ત પદ એકવચનમાં રહે છે.

સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં પ્રાણીના, સેનાના, કે વાઘના અવયવનો

અર્થ જેમાં હોય એવાં પદોનો સમાસ સમાહારદ્વન્દ્વજ હોવો જોઈએ એવો નિયમ છે.

હસ્તપાદ, હસ્ત્યશ્વરથપદાતિ, વગેરે સંસ્કૃતમાં સમાહારદ્વન્દ્વ છે; પરંતુ ગુજરાતીમાં 'હાથપગ' બહુવચનમાંજ વપરાય છે (જેમકે, મારા હાથપગ ચાલતા નથી); માટે, 'હાથપગ,' 'હસ્તપાદ' વગેરેને ઇતરેતરદ્વન્દ્વ લેવાજ યુક્ત છે.

પરંતુ સંસ્કૃતમાં જે કેટલાક દાખલા ઇતરેતરદ્વન્દ્વના છે તે ગુજરાતીમાં સમાહારદ્વન્દ્વ તરીકે વપરાય છે.

ન્યાયાન્યાય, લાલાલાલ; સારાસાર, જાઆવ, ઊઠખેસ—આ એવા દાખલા છે.

યદ્વાતદ્વા (જે તે)—એ પણ સમાહારદ્વન્દ્વ છે.

ક્રૂમ—દ્વન્દ્વ સમાસમાં પદોને ક્યા ક્રૂમમાં ગોઠવવાં તેને માટે ફટલાક નિયમ છે તે નીચે આપ્યા છે.

૧ અભ્યર્થિતના—પૂજ્યના નામને પ્રથમ પ્રયોગ થાય છે.

દાખલા:—માતપિતા, માઆપ, પાર્વતીપરમેશ્વર, ઉમામહેશ્વર, લક્ષ્મીનારાયણ, સીતારામ, સાસુસસરા

માતા ને પિતામાં માતા વધારે પૂજ્ય છે. દંપતીમાં સ્ત્રી વિશેષ પૂજ્ય છે. સ્ત્રીની પૂર્વ કાલે મનાતી પ્રતિષ્ઠાની બાબા પણ સાક્ષી પૂરે છે.

૨. ભાઈનાં, ઋતુનાં, નક્ષત્રનાં નામમાં સમયના ક્રૂમ પ્રમાણે નામ ગોઠવાય છે. વર્ણનાં નામમાં દરજ્જાને ક્રૂમ સચવાય છે.

દાખલા:—યુધિષ્ઠિરાર્જુન; બીમાર્જુન; શિશિરવસન્ત; કૃતિકારોહિણી, આજ્ઞાજ્ઞાક્ષત્રિયવૈશ્યશૂદ્ર

૩. ઇકારાન્ત પદ પહેલું મુકાય છે.

હરિહર

૪. લઘુ વર્ણવાળું પદ પૂર્વે આવે છે.

કુશકાશ

દેવતાદ્વન્દ્વ—દેવતાનાં નામ દ્વન્દ્વ સમાસમાં વપરાય છે. એને દેવતાદ્વન્દ્વ કહે છે. એમાં પૂર્વપદનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

મિત્રાવરણ, અમીષોમ, ઘાવાભૂમિ, ઘાવાપૃથિવી ('દિવ્'નું 'ઘાવા' થાય છે. ('દિવ્' આકાશ)

એકશેષ—સંસ્કૃતમાં દ્વન્દ્વ સમાસના બે અવયવમાંનો એક દિવચનમાં વપરાઈ બંનેનો અર્થ બતાવે છે. એક શેષ રહી બેનો અર્થ દર્શાવે છે, માટે એને 'એકશેષ દ્વન્દ્વ' કે 'એકશેષ' કહે છે; જેમ કે,

પિતરૌ—માતા ને પિતા; શ્વશુરૌ—સાસુ ને સસરો; હંસૌ—હંસી ને હંસ.

ગુજરાતીમાં આવો એકશેષ સમાસ ખીલકુલ પ્રચારમાં નથી.

તત્પુરુષ—'તદ્' તે અને 'પુરુષ' એ બે પદનું 'તત્પુરુષ' પદ બન્યું છે. એનો અર્થ 'તેનો પુરુષ' એવો થઈ શકે છે. એ અર્થથી સમાસના લક્ષણ પર પ્રકાશ પડે છે. જે સમાસમાં પૂર્વપદ ઉત્તરપદ સાથે વિલક્ષિતના સંબંધથી જોડાયું હોય તે તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય છે. એમાં ઉત્તરપદ પ્રધાન છે અને પૂર્વપદ ગૌણ છે.

દ્વિતીયા તત્પુરુષ—પૂર્વપદ ઉત્તરપદ સાથે દ્વિતીયા વિલક્ષિતના સંબંધથી જોડાયું હોય એવો સમાસ દ્વિતીયાતત્પુરુષ કહેવાય છે.

દાખલા:—

ઇન્દ્રિયાતીત (ઇન્દ્રિયોને—ઇન્દ્રિયોના માર્ગને—અતીત—ઓળંગેલું); દેશગત (દેશમાં ગયલું; દેશ ગયલું—ગત્યર્થક ક્રિયાપદને યોગે દ્વિતીયા વપરાય છે.); દુઃઆપન્ન (દુઃખને આપન્ન—પ્રાપ્ત થયલું); દુઃખપ્રાપ્ત (દુઃખને પ્રાપ્ત થયલું); કૃષ્ણાશ્રિત (કૃષ્ણને આશ્રિત); મુહૂર્તસુખ (મુહૂર્તપર્યન્ત સુખ; દ્વિતીયા અત્યન્તસંયોગવાચક છે.)

ખદ્વારઠ (ખદ્વામાં—ખાટવામાં આરઠ)—નિન્દાવાચક છે. જે શિષ્ય બાંધ પર સૂત્રને ખદલે ખાટલામાં સૂએ છે તેની નિન્દા સમાસથી ગમ્ય થાય છે. સંસ્કૃતમાં એ સમાસજ નિન્દાવાચક છે. એનો વિગ્રહ નિન્દાવાચક નથી.

તૃતીયાતત્પુરુષ—એમાં પૂર્વપદ ઉત્તરપદ સાથે તૃતીયાના સંબંધથી જોડાયું હોય છે.

દાખલા:—

શ્રીચુત (શ્રી વડે ચુત=જોડાયલું); ઈશ્વરનિર્મિત; માતૃસદૃશ;

પિતૃસમ; કરુણાશૂન્ય; દયાયુક્ત; ગુણોપેત; ગુણુસંપન્ન; આશાભર્યુ;
રસભીનું; રસાર્દ્ર; રસબોળ

દહિંભાત (દહિં સાથે સંસ્કાર પામેલો કે મેળવેલો ભાત);
દહિંવડા; ગોળધાણા

આ સમાસને સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં તૃતીયાતત્પુરુષ સમાસ માન્યા છે.

ચતુર્થાતત્પુરુષ—પૂર્વપદ ચતુર્થીમાં હોય એવો તત્પુરુષ સમાસ ચતુર્થાતત્પુરુષ કહેવાય છે.

દાખલા:—

પ્રીત્યર્થ (પ્રીતિને અર્થે—માટે); લોકહિત (લોકને હિત કહ્યાણુકારક); કાકબલિ

પંચમીતત્પુરુષ—પૂર્વપદ ને ઉત્તરપદની વચ્ચે પંચમીનો સંબંધ હોય એવો તત્પુરુષ પંચમીતત્પુરુષ કહેવાય છે.

દાખલા:—

ચૌરભય, સ્વર્ગપતિત, ઋણમુક્ત, સિતેતર (સિતથી—શુક્લથી ઇતર—અન્ય; અર્થાત્, કૃષ્ણ), ઉત્તરોત્તર (ઉત્તરથી ઉત્તર)

ષષ્ઠીતત્પુરુષ—પૂર્વપદનો ઉત્તરપદ સાથે ષષ્ઠી વિભક્તિથી સંબંધ હોય એવો તત્પુરુષ ષષ્ઠીતત્પુરુષ કહેવાય છે.

દાખલા:—

દેવમંદિર; ગજશાળા; કૃપમંડૂક; સ્વચ્છન્દ; મારખાઉ

રાજહંસ (હંસોનો રાજ); રાજયક્ષમા (યક્ષમ્—યક્ષમા=રોગ; રોગનો રાજ, ક્ષય); રાજરોગ; રાજમાર્ગ—આ સમાસોમાં 'રાજન્—રાજ' પદ ઉત્તરપદને બદલે પૂર્વપદ થયું છે. નકારાન્ત પદ પૂર્વપદ હોય તો તેનો 'ન્' લોપાય છે.

યજ્ઞસ્તમ્ભ, અશ્વધાસ, રન્ધનસ્થાલી—આવા સમાસમાં ચતુર્થીનો અર્થ છે; પરંતુ એની ગણના સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં ષષ્ઠીતત્પુરુષમાં કરી

છે; કારણ કે ચતુર્થ્યન્ત પદ ‘બલિ,’ ‘હિત,’ ‘સુખ,’ ‘રક્ષિત,’ કે ‘અર્થ’પદ સાથે સમાસ પામે છે; અથવા તે પ્રકૃતિવિકૃતિભાવવાચક પદોનો સમાસ ચતુર્થીતત્પુરુષ ગણાય છે. ‘યૂપદારુ’ એ ચતુર્થીતત્પુરુષ છે; કારણ કે એમાં પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ છે. ‘દારુ’ એ પ્રકૃતિ (મૂળ વસ્તુ) છે અને ‘યૂપ’ એ વિકૃતિ (મૂળ વસ્તુની બનેલી વસ્તુ) છે. ‘અશ્વધાસ,’ ‘યજ્ઞસ્તંભ,’ ‘રન્ધનસ્થાલી,’ એમાં પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ નથી; માટે એની ગણના પછીતત્પુરુષમાં કરી છે.

સમ્ભીતત્પુરુષ—પૂર્વપદ ઉત્તરપદ સાથે સમ્ભી વિભક્તિના સંબંધથી જોડાયું હોય એવો તત્પુરુષ સમ્ભીતત્પુરુષ કહેવાય છે.

દાખલા:—

દેવાધીન, વ્યવહારકુશળ, શાસ્ત્રનિષ્ણાત; પુરુષોત્તમ, દ્વિજ-સત્તમ, નરશ્રેષ્ઠ, દ્વિજશ્રેષ્ઠ; લોકોત્તર (લોકોને વિષે ઉત્તર; અલૌકિક).

અધમર્ણુ (ઋણને વિષે અધમ—કરજદાર); ઉત્તમર્ણુ (ઋણને વિષે ઉત્તમ=લેણદાર)—‘અધમ’ ને ‘ઉત્તમ’ વિશેષણ ઉત્તરપદને બદલે પૂર્વપદ થયાં છે.

એકદેશી કે **અવયવી સમાસ**—એકદેશ એટલે અવયવ. અવયવ અને અવયવીનો સમાસ એક પ્રકારનો પછીતત્પુરુષ સમાસ છે. પરંતુ એમાં પછ્યન્ત નામ પહેલું આવવાને બદલે છેલ્લું આવેલું છે.

દાખલા:—

પૂર્વકાય (કાયનો—શરીરનો પૂર્વ ભાગ); મધ્યાહ્ન (અહનનો—દિવસનો મધ્ય ભાગ; ‘અહન’ નું ‘અહ્’ થયું છે.)

મધ્યરાત્ર—મધરાત (રાત્રિનો મધ્ય ભાગ; ‘રાત્રિ’નું ‘રાત્ર’ થયું છે.)

પૂર્વાહ્ણિ—અપરાહ્ણિ (અહનનો—દિવસનો પૂર્વ ભાગ—પાછલો ભાગ; અપર=પાછલો; ‘અહન’ નું ‘અહ્’ થઈ તેમાંના ‘ન’ નો ‘ણ’ થયો છે.)

ઉપપદસમાસ—નામ અને ધાતુસાધિત શબ્દનો સમાસ તે ઉપપદસમાસ છે.

દાખલા:—

કુંભકાર; સર્વજ્ઞ; અધિપ (‘અધિક’નું ‘અધિ’ થયું છે; અધિકનું— ઘણાંનું રક્ષણ કરનાર); કચ્છપ (કચ્છ=મુખસંપુટ; કાચખો થોડીક નજર ફેરવી શરીરની અંદરજ મુખસંપુટનો પ્રવેશ કરે છે.); શેષ-શાયી; ગૃહસ્થ; નર્મદા (નર્મન=ક્રીડા; ક્રીડાની આપનારી; એને કિનારે ઘણાં ક્રીડાસ્થાન છે; નકારાન્ત પૂર્વપદ હોવાથી અન્ત્ય ‘ન’ લોપાયો છે.); ઇન્દ્રજિત્ (ઇન્દ્રને જીતનાર); પૂર્વપદસ્થ; ઉત્તરપદસ્થ; અંડજ (અંડ—ઈંડુ, તેમાંથી ઉત્પન્ન થનાર); સહજ; ઉદ્ભિન્નજ (લેદીને ઉત્પન્ન થનાર); સૂત્રકાર; વૃત્તિકાર; લાખ્યકાર; નીચગા; નિમ્નગા (નિમ્ન—નીચું, નીચા પ્રદેશમાં વહનાર, નદી)

કર્મધારય—‘તત્પુરુષ’ એ શબ્દનો ખીન્ને અર્થ ‘તે પુરુષ’ થાય છે. એ શબ્દમાં પૂર્વપદ વિશેષણ છે અને ઉત્તરપદ વિશેષ્ય છે. એવો સમાસ કર્મધારય કહેવાય છે. અર્થાત્, જે સમાસમાં વિશેષણ પૂર્વપદ હોય અને વિશેષ્ય ઉત્તરપદ હોય તે સમાસ કર્મધારય કહેવાય છે. ‘કર્મધારય’ શબ્દ અન્વર્થ છે; કર્મ એટલે ક્રિયા; ક્રિયાને ધારણ કરનારાં પદોનો—અર્થાત્, ક્રિયાની સાથે સરખો સંબંધ રાખનાર પદોનો એ સમાસ છે. એવાં પદ સમાનાધિકરણ હોય છે, એટલે એકજ વિલક્ષિતમાં હોય છે. આ પ્રમાણે સમાનાધિકરણ પદોનો સમાસ તે કર્મધારય સમાસ.

દાખલા:—

પીતાંબર (પીળું વસ્ત્ર); મહારાજ; કૃષ્ણપક્ષ; ખહુલપક્ષ (ખહુલ=કૃષ્ણ); શુકલપક્ષ; સિતપક્ષ (સિત=શુકલ); રક્તાચ્છન

ઘનશ્યામ (ઘન એટલે ઘન જેવો, વાદળ જેવો શ્યામ); ચન્દ્રમુખ (ચન્દ્ર જેવું મુખ); કુવાચ્ય (કુત્સિત વાચ્ય); સુવાચ્ય (સુહુ—શોભન વાચ્ય); સ્વદ્યપ (સુહુ—અત્યન્ત અદ્યપ); સ્વાગત;

સહાધ્યાયી (અવ્યયનો વિશેષણ તરીકે ઉપયોગ છે); દક્ષિણાપથ; ઉત્તરાપથ ('દક્ષિણા' ને 'ઉત્તરા' અવ્યય છે તે વિશેષણ તરીકે વપરાયાં છે; 'પથિન્' [માર્ગ] નું 'પથ' થયું છે; ઉત્તર માર્ગ—ઉત્તર દેશ, દક્ષિણ દેશ, એવો અર્થ છે.)

(૧) ઘનશ્યામ, ચન્દ્રમુખ, વજ્રદેહ—એવા સમાસમાં ઉપમાન પૂર્વપદ હોવાથી એ ઉપમાનપૂર્વપદ કર્મધારય કહેવાય છે.

(૨) વદનકમળ (કમળ જેવું વદન); મુખચન્દ્ર; ચરણપદ્મલવ (પદ્મલવ જેવા ચરણ); વચનામૃત—આવા સમાસમાં ઉપમાન ઉત્તરપદ હોવાથી એ સમાસ ઉપમાનોત્તરપદ કર્મધારય કહેવાય છે.

(૩) વદનકમળ (વદન એજ કમળ, વદનરૂપી કમળ); ભવસાગર; દુઃખાખિધ (દુઃખ એજ અખિધ—સમુદ્ર); મયૂરવ્યંસક (મયૂર એજ વ્યંસક—ધૂર્ત—ધૂર્ત મયૂર)—આવા સમાસમાં પૂર્વપદ અવધારણવાચક—નિશ્ચયવાચક છે; માટે એ અવધારણપૂર્વપદ કર્મધારય કહેવાય છે.

સંસ્કૃતમાં આને મયૂરવ્યંસકાદિ સમાસ કહે છે; કેમકે 'મયૂરવ્યંસક' એ એવા કેટલાક અનિયમિત સમાસોના વર્ગમાં આદિ છે.

એ વિગ્રહ—'વદનકમળ' એ સમાસના વિગ્રહ એ રીતે ઘટ શકે છે:—૧. કમળના જેવું વદન; ૨. વદન એજ કમળ. ૧.માં 'વદન' પ્રધાનપદ છે. અને ૨.માં 'કમળ' પ્રધાનપદ થાય છે. એ સમસ્ત પદના વિશેષણનો અન્વય સમાસના જે અવયવની સાથે ઘટે તે પરથી સમાસનો પ્રકાર નક્કી થાય છે. 'પ્રકુલ્લ વદનકમળ'—અહિં 'પ્રકુલ્લ'નો અન્વય 'કમળ' સાથે વાચ્યાર્થમાં ઘટે છે; માટે સમાસ મયૂરવ્યંસકાદિ છે. 'સુંદર વદનકમળ'—આમાં વિશેષણનો અન્વય સમાસનાં બંને પદ સાથે ઘટે છે; માટે બંને પ્રકાર લઈ શકાય. 'હાસ્યયુક્ત વદનકમળ'—આમાં વિશેષણનો અન્વય 'વદન' સાથે વધારે ઘટે છે; માટે ઉપમાનોત્તરપદ કર્મધારય છે.

વહનકમળ=કમળ જેવું વહન (અહિં અલંકાર ઉપમા છે.)

વહનકમળ=વહન એજ કમળ (અહિં અલંકાર રૂપક છે.)

(૪) મહાસાગર; વિશ્વદેવ; પરમાત્મા—આવાં સાધારણ ઉદાહરણોમાં વિશેષણ પૂર્વપદ હોવાથી એ વિશેષણપૂર્વપદ કર્મધારય કહેવાય છે.

(૫) ઘનશ્યામ; મેઘશ્યામ—આવા દાખલામાં વિશેષણ ઉત્તરપદ હોવાથી એ વિશેષણોત્તરપદ કર્મધારય કહેવાય છે.

પુરુષવ્યાઘ (વ્યાઘ જેવો પુરુષ); નરસિંહ (સિંહ જેવો નર)—આમાં પણ ઉત્તરપદ વિશેષણ અને છે. એમાં પૂર્વપદ ઉપમેય છે અને ઉત્તરપદ ઉપમાન છે. ઉપમેયને ઉપમિત પણ કહે છે. ઉપમિત પૂર્વપદ છે, તેથી આવો સમાસ ઉપમિતસમાસ કહેવાય છે.

(૬) સ્નાતાનુલિપ્ત (પ્રથમ સ્નાત—નહાયલો અને પછી અનુલિપ્ત—અનુલેપ કરાયલો)—આ વિશેષણુ સમાસ કહેવાય છે.

દ્વિગુ—કર્મધારયનો પેટા પ્રકાર દ્વિગુ છે. પૂર્વપદ સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોય તો સમાસ દ્વિગુ છે. ‘દ્વિગુ’ શબ્દ સમાસના લક્ષણ પર પ્રકાશ પાડે છે. એ શબ્દમાં પૂર્વપદ સંખ્યાવાચક વિશેષણ છે. દ્વિગુ સમાસમાં સમાહારનો અર્થ છે.

દાખલા:—

પંચપાત્ર (પાંચ પાત્રોનો—પૂજની સામગ્રી મૂકવાનાં નાનાં વાસણોનો—સમાહાર; નવરાત્ર (નવ રાત્રીનો સમાહાર); ‘રાત્રી’નું ‘રાત્ર’ થયું છે.); અષ્ટાધ્યાયી (અષ્ટ—આઠ અધ્યાયનો સમૂહ; ‘ઈ’ પ્રત્યય લાગી સ્ત્રીલિંગ થયું છે; કેટલાંક દ્વિગુનાં ઉદાહરણમાં અન્ત્ય ‘અ’ને આ પ્રત્યય લાગે છે.); ચતુઃસૂત્રી (ચાર સૂત્રોનો સમૂહ); ત્રિલોકી; પંચવટી; ત્રિભુવન; પંચગવ્ય

ચોમાસું, નવટાંકી, પાંચશેરી, એ એવાજ સમાસ છે.

દ્વિગવ-પંચગવ (એ ગાયનો-પાંચ ગાયનો સમૂહ; 'ગો'નું 'ગવ' થયું છે.)

પ્રાહિસમાસ-પ્ર, પરા, આદિ ઉપસર્ગ પૂર્વપદ હોય એવો તત્પુરુષ સમાસ **પ્રાહિસમાસ** કહેવાય છે.

દાખલા:--

અતીન્દ્રિમ (ઇન્દ્રિયોને અતીત-ઓળંગી ગયલું; ઇન્દ્રિયોને અગોચર)

નમૂસમાસ—જે કર્મધારયમાં પૂર્વપદ 'ન' કે નિષેધવાચક 'અ' કે 'અન' હોય તે નમૂતત્પુરુષ કહેવાય છે.

દાખલા:--

નક્ષત્ર (ન ક્ષત્ર-ક્ષરે, નાશ પામે તે; નાશ ન પામે તે); અધર્મ (ન ધર્મ, ધર્મ નહિ તે); અનિષ્ટ (ઈષ્ટ નહિ તે); અનર્થ; અભાવ; અનુપકાર, અભણ; અજ્ઞાણતા; અણુધાર્યું ('અન'નો અપભ્રંશ 'અણુ')

મધ્યમપદલોપી તત્પુરુષ—જે તત્પુરુષમાં મધ્યમ પદનો લોપ થયો હોય એવો તત્પુરુષ **મધ્યમપદલોપી તત્પુરુષ** કહેવાય છે.

દાખલા:—

કલ્પવૃક્ષ (કલ્પ=મનોરથ; કલ્પપૂરક વૃક્ષ); કલ્પલતા (કલ્પ-પૂરિકા લતા); ગન્ધગજ (ગન્ધપ્રધાન ગજ); છાયાવૃક્ષ (છાયા-પ્રધાન વૃક્ષ).

દહિવડાં, દહિભાત; ગોળધાણા—આને સંસ્કૃતમાં તૃતીયા-તત્પુરુષ માન્યા છે; એને મધ્યમપદલોપી તત્પુરુષ પણ લઈ શકાય.

અલુક્સમાસ—સમાસમાં અનેક પદ મળીને એક પદ બને છે, તેથી વિભક્તિ સમસ્ત પદનેજ આવે છે. પૂર્વ પદોને વિભક્તિ આવી લોપાય છે; પરંતુ કેટલાક સમાસમાં પૂર્વપદની વિભક્તિ કાયમ

શ્લે છે તે લોપાતી નથી (અલુક-લુક=લોપ) તેથી એવા સમાસને અલુક્સમાસ કહે છે.

દાખલા:—

યુધિષ્ઠિર; સરસિજ; મનસિજ; ખેચર; વાયસ્પતિ (વાણીનો પતિ, ધૃહસ્પતિ); ગેહેશૂર (ગેહુ=ઘર; ઘરમાં શૂરો); ગેહેનર્હી (ઘરમાં ગાજનાર); પાત્રેસમિત (લોજન સમયે તૈયાર, કાર્યવખતે નહિ); વાયોયુક્તિ (વાણીની રચના); વિશાંપતિ (વિશ્નો-લોકોનો પતિ; રાજ); દેવાનાંપ્રિય (મૂર્ખ), વહતોવ્યાઘાત-આ સમાસ નથી; પરંતુ અલુક્ સમાસના જેવી રચના છે. 'વહત:' એ વદ ધાતુના વર્તમાન કૃદન્તનું પછીનું એકવચન છે. વહત:=ખોલનારનો; વ્યાઘાત=વિરોધ. ખોલનાર પોતે વિરુદ્ધ-અસંગત ખોલે તે 'વહતો-વ્યાઘાત' કહેવાય છે; જેમકે,—'હું જીવનપર્યન્ત મૌની છું; મારો પિતા પ્રહ્લાચારી છે!'

કર્મધારયના અનિયમિત દાખલા:—

ભાપાન્તર ('અન્ય'નું 'અન્તર' થયું છે), વનાન્તર, 'આમાન્તર,' વગેરે; કાપુરુપ (કુત્સિન પુરુપ; 'કા'નું 'ક' થયું છે.); કદ્મ (કુત્સિત અન્ન; 'કા'નું 'કદ્' થયું છે.) ચિન્માત્ર (કેવળ ચિત, ચિતજ; જ્ઞાન-સ્વરૂપ); અકુતોભય (જેને કશાથી ભય નથી તે; અર્થ ખલુવીહિનો છે, તોપણ આ સમાસની ગણના કર્મધારયમાં કરી છે); ઉચ્ચાવચ ('ઉચ્ચ' ને 'અવાચ્' ના 'ઉચ્ચ' ને 'અવચ' થયા છે; જાત જાતનું).

મિશ્રસંખ્યાવાચક શબ્દોની ગણના સંસ્કૃતમાં કર્મધારયમાં કરી છે:—

એકવીસ, છાસેઠ, અઠ્યાસી, છન્નુ, વગેરે.

લાંબા સમાસ—'અનેકશુભોપમાયોગ્ય,' 'સર્વગુણાલંકૃત'—આવાં લાંબાં સમસ્ત પદ વપરાય છે. અર્થ સંદિગ્ધ કે ક્લિષ્ટ ન થાય અને કર્ણને કઠોર ન લાગે એવા સમાસ કરવાની હરકત નથી.

(શુભોપમા-કર્મ૦; અનેકશુભોપમા-કર્મ૦; તેના યોગ્ય-ષષ્ટીતત્પુ૦; સર્વગુણ-કર્મ૦; તે વડે અલંકૃત-તૃતીયાતત્પુ૦).

બહુવ્રીહિ—આ શબ્દજ સમાસનું સ્વરૂપ કહે છે. જેમાં પૂર્વપદ વિશેષણ હોય અને ઉત્તરપદ વિશેષ્ય હોય તેમજ આખું સમસ્ત પદ અન્ય પદનું વિશેષણ હોય એવો અન્યપદાર્થપ્રધાન સમાસ તે **બહુવ્રીહિ** કહેવાય છે.

બહુવ્રીહિ=બહુ છે વ્રીહિ—ડાંગર જેની પાસે એવો (કાઈ પુરુષ) પીતાંબર=પીત (પીળું) છે અંબર (વસ્ત્ર) જેનું એવા (વિષ્ણુ) કૃતાર્થ (કૃત=સંપન્ન); કૃતકૃત્ય; મહાબાહુ ('મહત્'નું 'મહા' થયું છે); ચતુર્મુખ; પંચવક્ત્ર; ત્રિનેત્ર; એકદન્ત

આ સમાનાધિકરણ બહુવ્રીહિ છે; કેમકે એમાં સમસ્ત પદો સમાનાધિકરણ—એકજ વિભક્તિમાં છે.

ગાંડીવપાણિ (ગાંડીવ—ધનુષ્ છે પાણીમાં—હાથમાં જેના એવો [અર્જુન]); ચક્રપાણિ (કૃષ્ણ)

આ સમાસોમાં પદો સમાનાધિકરણ નથી. એવો બહુવ્રીહિ વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ કહેવાય છે. એ અપવાદરૂપ છે. સમાનાધિકરણ બહુવ્રીહિ નિયમરૂપ છે.

હરિણાક્ષી (હરિણના જેવી છે અક્ષિ—આંખ જેની એવી સ્ત્રી; 'અક્ષિ'નું 'અક્ષ' થઈ સ્ત્રીમાં 'અક્ષી' થયું છે.); કમલનયના; ગજનન; હુંસગમના

તપોધન, નીલકંઠ, ગરુડધ્વજ, અશ્વત્થામા (અશ્વના જેવું છે સ્થામન્—બાળ જેનું; 'સ્ત્ર'નો 'ત્' થયો છે.)

તર્કુણસંવિજ્ઞાન અને અતર્કુણસંવિજ્ઞાન—'લંબકર્ણને લાવો'—જેના કર્ણ લાંબા છે એવાને લાવો—આમ કહીએ છીએ સારે જે પ્રાણી આવે છે તે તેના લાંબા કર્ણ સાથે આવે છે. 'લંબકર્ણ' શબ્દથી આપણને અન્ય પદાર્થનું—પ્રાણીનું સંવિજ્ઞાન થાય છે તેનીજ સાથે

તેના ગુણનું—લાંબા કાનનું પણ સંવિજ્ઞાન થાય છે; માટે આવો સમાસ તર્કુણસંવિજ્ઞાન બહુપ્રીહિ કહેવાય છે.

એથી ઉલટું, 'દષ્ટસાગર કે કૃતાર્થ પુરુષને લાવ' આમ કહેવાથી જોણે સાગર જોયો છે કે જોના અર્થ સફળ થયા છે એવો પુરુષ આવે છે; પરંતુ તે પુરુષને જોવાથી તેના ગુણનું—તેણે સાગર જોયો છે તેનું કે તેના મનોરથ સફળ થયા છે તેનું—સંવિજ્ઞાન થતું નથી; માટે એવો સમાસ અતર્કુણસંવિજ્ઞાન બહુપ્રીહિ કહેવાય છે.

બહુપ્રીહિમાં ગણના—નીચે લખેલા સમાસોની ગણના સંસ્કૃતમાં બહુપ્રીહિમાં કરી છે:—

(૧) પૂર્વપદ 'સ' હોય એવા સમાસ

'સહ'નો કે 'સમાન'નો 'સ' થાય છે; 'સહ'નો 'સ' વિકલ્પે થાય છે.

દાખલા:—

સકુટુંબ (કુટુંબની સાથે); સહપરિવાર; સાવશેષ (અવશેષની સાથે; સંપૂર્ણ); સકર્મક (કર્મની સાથે; 'ક' પ્રત્યય કેટલાક બહુપ્રીહિને અન્તે આવે છે); * દ્વિકર્મક; સફળ; સમૂળ; સચેલ [સ્નાન] (વસ્ત્ર-સહિત સ્નાન); સપુત્ર; સકલત્ર; સપત્નીક; સાપેક્ષ

સોદર (સમાન છે ઉદર જેનું; ભાઈ); સપિંડ (સમાન છે પિંડ-દેહ જેનો); સવર્ણ

સત્વર ('ત્વરા'નું 'ત્વર' થયું છે; ક્રિયાપદ સાથે અન્વય હોય ત્યારે બહુપ્રીહિ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાયો છે એમ સમજવું.)

(૨) સંખ્યાવાચક પદોનો સમાસ—એમાં બે સંખ્યા પાસે પાસેની છે અને તેની વચ્ચે 'કે'નો સંબંધ છે.

દાખલા:—

એકબે; બેચાર; ચારપાંચ; આઠદસ. ગુજરાતીમાં આને વૈકલ્પિક દ્વન્દ્વ ગણી શકાય.

* જેમકે, અકર્મક, અરાજક, સપત્નીક, સત્રીક, વગેરે

(૩) કૃર્મવ્યતિહાર—ક્રિયાનું વારંવાર થવું—ખતાવનારા નીચેના જેવા સમાસ—સંસ્કૃતમાં એવા સમાસ નપુંસક લિંગમાં છે ને અવ્યય છે. ગુજરાતીમાં કેટલાક એવા સ્ત્રીલિંગના શબ્દો છે. મરાઠીમાં પણ એમજ છે.

દાખલા:—

મુષ્ટામુષ્ટિ, દંડાદંડિ (યુદ્ધ; જેમાં મુઠ્ઠી મુઠ્ઠીએ—દંડે દંડે પ્રહાર કરી યુદ્ધ ચાલે છે એવું);

મુક્કામુક્કી; લઢ્ઠાલઢ્ઠી; મારામારી

મરાઠી—બુકાબુકી; મારામારી; ગુદાગુદી; લાથાલાઠી

રોકકળ (રોકકળ સર્વત્ર ચાલી રહી.)

પ્રાદિ બહુવ્રીહિ—

નિર્દય (નિર્ગત છે દયા જેનામાંથી); નિર્લજ્જ; નિર્મર્યાદ; નિસ્વપ (ત્રપા=લજ્જા)—બહુવ્રીહિ સમાસને અન્તે આકારાન્ત સ્ત્રી-લિંગનો શબ્દ હોય ને સમાસ પુંલિંગમાં હોય તો ‘આ’ નો ‘અ’ થાય છે.

વિધવા (વિગત છે ધવ—સ્વામી જેનો); નિષ્કારણ (નિષ્કાન્ત છે કારણ જેમાંથી); ઉદ્દામ (ઉદગત છે દામ અંકુશ જેનો)

નમ્બહુવ્રીહિ—

દાખલા:—

અભય (નથી ભય જેને); અનુત્તમ (નથી ઉત્તમ જેનું; અત્યુત્તમ); નૌતમ (‘નોત્તમ’નો અપભ્રંશ); અપશ્ચિમ (નથી પશ્ચિમ—છેલ્લું જેનું; સર્વથી છેલ્લું).

સમાસાન્ત પ્રત્યય—

(૧) ‘ગન્ધ’નું ‘ગન્ધિ’ થાય છે—

સુગન્ધિ (સુધુ—શોભન છે ગન્ધ જેનો); સુરભિગન્ધિ, ઉદ્ગન્ધિ (ઉદ્ગત છે ગન્ધ જેનો); પદ્મગન્ધિ (પદ્મના જેવો છે ગન્ધ જેનો)

(૨) 'જન્યા'નું 'જનિ' થાય છે—

સીતાજનિ (રામ); રેવતીજનિ (બલરામ)

(૩) 'અક્ષિ'નું 'અક્ષ' થાય છે—

કમલાક્ષ; પદ્માક્ષ; પદ્માક્ષી (સ્ત્રી.)

(૪) કેટલાક બહુવ્રીહિ સમાસને અન્તે 'ક' પ્રત્યય આવે છે.

ઇકારાન્ત ને ઊકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ અને ઋકારાન્ત શબ્દોને 'ક' પ્રત્યય નિત્ય આવે છે; અન્યત્ર વિકલ્પે આવે છે.

દાખલા:—

અકર્મક; સકર્મક; સંપત્નીક; સસ્ત્રીક; સવધૂક, શિક્ષણવિષયક (સમાજ); ભાવકર્તૃક

ત્રિપદી બહુવ્રીહિ—જે બહુવ્રીહિમાં ત્રણ પદ આવે છે તે ત્રિપદી બહુવ્રીહિ છે.

ઉભયપદપ્રધાન (ઉભય પદ છે પ્રધાન જેમાં); પૂર્વપદપ્રધાન; ઉત્તરપદપ્રધાન; અન્યપદપ્રધાન

અવ્યયીભાવ—જે સમાસનું પૂર્વપદ અવ્યય હોય અને આખું સમસ્ત પદ પણ અવ્યય હોય એવો પૂર્વપદપ્રધાન સમાસ અવ્યયીભાવ કહેવાય છે. જે અવ્યય નથી તેનું અવ્યય થવું તે 'અવ્યયીભાવ.' એ શબ્દમાં અભૂતતદ્ભાવના અર્થમાં ઇ (સં. ચિ) પ્રત્યય થઈ દીર્ઘ થયો છે. અભૂતતદ્ભાવ એટલે જે સ્થિતિ નથી તે થવી તે. એવા અર્થમાં પ્રત્યય લાગ્યા પછી ક્, મૂ, કે અસ્ નાં રૂપ તેની પછી આવે છે. 'ભાવ' એ મૂ ધાતુનું રૂપ 'અવ્યયી'ની પછી આવ્યું છે.

દાખલા:—

યથાશક્તિ (શક્તિ પ્રમાણે); પ્રતિદિન (દરરોજ); પ્રતિદિવસ; પ્રતિમાસ; પ્રતિવર્ષ; પ્રત્યક્ષ; પરોક્ષ; સમક્ષ; આખાલવૃદ્ધ; આસમાસિ; અધ્યાત્મ (આત્માને વિષે; કે આત્માને અભિલક્ષીને)

નિત્યસમાસ-ને સમાસનો વિગ્રહ સમાસમાં વાપરેલાં પદથી થઈ શકતો નથી; એવા સમાસ નિત્યસમાસ કહેવાય છે. અવ્યયીભાવ એ એવા સમાસ છે. અતુર્યાંતપુરુષ 'પ્રીત્યર્થ પૂજ' પણ એવો છે.

પૃષોદરાદિ-કેટલાક નિયમવિરુદ્ધ સમાસને સંસ્કૃતમાં આ વર્ગમાં મૂક્યા છે. એ વર્ગનો આદિ સમાસ 'પૃષોદર' હોનાથી એ પૃષોદરાદિ કહેવાય છે. એમાં કેટલાંક પદમાં 'ટિ' નો લોપ થયો હોય છે અને કેટલાંકમાં વર્ણમાં ઘણો વિકાર થયો હોય છે.

દાખલા:—

પૃષોદર (પૃષત્+હદર; પૃષત્+નું-જળબિંદુનું હદર; અથવા તો પૃષત્ છે હદર જેનું; પવન)-આ સમાસમાં 'પૃષત્'નો 'ત્' લોપાયો છે.

મનીષા-ષી (મનસ્+ઈષા-ષી; મનીષા=શુદ્ધિ; મનીષી=વિદ્વાન). આમાં 'મન-સ્'ની 'ટિ' લોપાઈ છે.

વલાહક=મેઘ (વારિ+વાહક)-વર્ણમાં વિકાર થયો છે.

શમશાન (શમન=શબ; શબ શયન કરે છે જેને વિષે તે)

જમૂત (જવન-જળ મૂત-ખદ્ધ છે જે વડે તે; મેઘ)

દિવૌકસ્ (દિવ્-આકાશ છે ઓકસ્ L. oikos-ઘર જેનું તે)-'ઓ' ને કેમણે 'ઓ' થયું છે.

પિશાય (પિશિત-માંસને આચમે-માંસનું ભક્ષણ કરે તે)

અશ્વત્થામા ('સ્થામન'ના 'સ્'નો 'ત્' થયો છે)

પારસ્કરદિ-કેટલાક સમાસમાં પૂર્વપદને 'સ્' આગમ આવે છે, તેને આ વર્ગમાં મૂક્યા છે.

પારસ્કર (દિશનું અને મુનિનું-ગૃહસૂત્રના કર્તાનું નામ)

વનસ્પતિ (વનનો પતિ, પછીતત્પુ.)

ષૂઢ્ઢસ્પતિ (ષૂઢ્ઢત્-વાગ્ની. 'ત્' લોપાઈ 'સ્' આગમ આવ્યો છે.)

પ્રાયશ્ચિત્ત (પ્રાય=તપ; ચિત્ત=નિશ્ચય; એ બેનો સંયોગ)

સુસ્પૃસમાસ-ને સમાસ પૂર્વોક્ત વર્ગોમાં-૬૦૬, -તત્પુરુષ, ષૂઢ્ઢ-ત્રીહિ, અને અવ્યયીભાવમાં-આવી શકતા નથી તે સુસ્પૃસમાસ કહેવાય છે. 'સુપ્' એ સંસ્કૃતમાં નામિકી વિભક્તિના સર્વ પ્રલયોનું (સુ-સ્ પ્ર. એ. વ.થી તે સુપ્-સુ સ. બ. વ. પર્યન્તનું) નામ છે. અર્થાત્, એક વિભક્ત્યન્ત પદ બીજા એવા વિભક્ત્યન્ત પદ સાથે સમાસ પામે છે તે સમાસ સુસ્પૃસમાસ કહેવાય છે. સમાસના સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી નિયમ

કયાં છતાં બાપામાં પ્રચાર પામેલા જે સમાસનો એમાં સમાવેશ ન થયો તેને માટે પાણિનિએ આ વ્યાપક વર્ગ બાંધી શિષ્ટ વંકતાને તે લેખકને છૂટ મૂકી છે. શિષ્ટ વચનના નિયમ કરવા સારૂ વ્યાકરણ છે અને એ નિયમથી અશિષ્ટ ઉક્તિનું પ્રતિબંધન થાય છે.

દાખલા:—

દષ્ટપૂર્વ (પૂર્વે બેયલું); ભૂતપૂર્વ (પૂર્વે થયલું).

ફારસીઅરબી શબ્દના સમાસ--

તત્પુરુષ--તોપખાનું; કારખાનું; હાથીખાનું (ખાના=સ્થાન)
તોશાખાનું (ફા. તોશાકખાના=સામાન મૂકવાની જગા). શુદ્ધ શબ્દો
તોપખાના, કારખાના, વગેરે છે.

હુકમનામું, રોજનામું, શાહનામું (નામા=પત્ર) (હુકમ અર.).
શુદ્ધ શબ્દો હુકમનામા, રોજનામા, વગેરે છે.

નૂરજહાન (નૂર અર૦-પ્રકાશ; જહાન-જગત)

સરકાર (સર=મુખ્ય)

આખરૂ (આખ=પાણી; રૂ=મુખ; મુખ પરનું પાણી, પ્રતિષ્ઠા)

અહમદાબાદ, ઔરંગાબાદ (આબાદ ફા. વસેલું; વસાવેલું)

હિંદુસ્તાન, અરબસ્તાન (સ્તાન=ઠેકાણું)

કલમદાન, અત્તરદાન (ની); શમેદાન (ની) (દાન=ઠેકાણું;

‘દાનિસ્તાન’=બાણવું ઉપરથી)

ગુલબર (ગુલ=ફૂલ; બર=ઠેકાણું; ફૂલની વાડી)

ઉપપદસમાસના દાખલા:—

ગર-ગાર (સં. કાર)—કરનાર

સૌદાગર (સૌદા-વેપાર)

મદદગાર, ગુનેગાર, ખિદમતગાર (ખિદમત્ અર૦=ચાકરી)

ખાન--કરનાર

બાગબાન, મહેરબાન (મિહર=પ્રીતિ)

મિજબાન (મેજ=જમવા માટે પાથરવામાં આવતું લુગડું. પછીથી ટેબલ પર જમવા લાગ્યા તેથી 'મેજ'નો અર્થ 'ટેબલ' થયો.)

અંદાજ--ફેકનાર

તીરંદાજ, ગોલંદાજ

દાર--રાખનાર

દુકાનદાર, ફેજદાર, અમલદાર, ચોખદાર, નેકનામદાર
(નેક=ખરૂં)

કપ્જેદાર (અ. ફા.; કપ્જે રાખનાર); કખીલદાર (અ.
ફા.; બાળખચ્યાં રાખનાર; બાળખચ્યાંવાળો);
કરજદાર; કામદાર; જામદાર

ગીર--લેનાર, જીતનાર

જહુનગીર, આલમગીર (આલમ અર૦=જગત)

ખોર--ખાનાર

હુલાલખોર (હુલાલ અર૦=ચોગ્ય); હુરામખોર (હુરામ
અર૦=અચોગ્ય)

નવીસ=લેખક

ચિટ્નીસ (ચિટ્નીનવીસ); ફૂનવીસ; અ. ફા. ફૂદ્નિવીસ;
ફહ મરા૦=માલ વેચવાની જગા; 'ફૂદ્' =ચાદી

પરવર=પાલક

ગરીબપરવર (ગરીબ અર૦)

બંદ-બાંધનાર

નાલબંદ (નાલ અર૦); કમરબંદ; ગુલુબંદ (ગળપટો)

બર-લઈ જનાર

પેગંબર (પૈગામ-સંદેશો)

આવેજ-લટકનાર

હસ્તાવેજ (હસ્ત, હુસ્ત)

બાજ-ખેલનાર

શતરંજબાજ, દગાબાજ, હુનરબાજ

ખીન-જોનાર

ફૂરખીન

માલ-લોનાર, ઘસનાર, મસળનાર

રૂમાલ (રૂ=મુખ)

બદા-પુત્ર (સં. જાત)

શાહબદા--દી

કર્મધારય—

ખુશામદ (ખુશ=સારું; આમદ=પ્રાપ્તિ); ખુશબો; ખુશરૂ
(સારું મો); બદનામ; ગેરહાજર

કમબત (ફા. અ.; બત અ.; ઓછું પાત્ર); કમબદે (ફા. અ.,
જિયાદા અ.-ઓછુંવતું)

બહુબીહિ—કમજોર; કમજોશ; કમતાકત ફા. અ.; તાકત
અ.નું બ. વ. તાકાત; કમ છે તાકત જોની ઓવું); કમકૌવત (અ.
કુવત); કમઅકલ; નાઉમેદ; નામુરાદ; દિલદરિયાવ (દરિયાવ=મોટું).
'જ્યાં દાતા દિલદરિયાવ છે, ત્યાં બચક બચે છે ઘણા.'

બદમાશ (બદ=ખરાબ; મઆશ અર૦=વર્તન)

દુન્દુ—આબોહુવા (આબ ફા. પાણી. 'વ'=અને 'ઉ' થઈ
સંધિ થઈ)

અવ્યયીભાવ--

હુરોજ, બેલાશક (અ. બિલાશક; બિલા=નહિ; બેસુતમ

(કા. બેસિતમ; બે=નહિ; સિતમ=મુલમ; ગુજરાતીમાં ઘણુંજ);
બેસમજ (બે. કા.)

અન્ય ભાષામાં સમાસ--લૅટિન, ગ્રીક, જર્મન, અને અંગ્રેજી
ભાષામાં પણ સમાસ છે. સંસ્કૃતમાં ઘણા લાંબા સમાસ વપરાય છે.

પ્રકરણ ૨૭મું

તદ્વિત

લક્ષણ—નામિક વિભક્ત્યન્ત પદને જે પ્રત્યય લાગે છે તે તદ્વિત કહેવાય છે. 'તદ્વિત'માં 'તદ્' પદનો અર્થ તે, એટલે નામિક વિભક્તિવાળું પદ છે; તેને હિત-તેથી પર જે પ્રત્યય આવે છે તે તદ્વિત. અર્થાત્, નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, અને અવ્યયને જે પ્રત્યય લાગે છે તે તદ્વિત પ્રત્યય કહેવાય છે. એ પ્રત્યય ધાતુને લાગતા પ્રત્યયથી ભિન્ન છે. ધાતુને લાગતા પ્રત્યય પ્રાથમિક છે અને તદ્વિત પ્રત્યય દ્વૈતીયિક છે.

વિભાગ—તદ્વિત પ્રત્યયોમાં કેટલાક સંસ્કૃત પ્રત્યય છે, તે તત્સમ શબ્દને લાગે છે; કેટલાક સંસ્કૃતમાંથી અપભ્રષ્ટ થયલા પ્રત્યય છે, તે તદ્ભવ શબ્દને લાગે છે; અને કેટલાક વિદેશીય-ફારસી કે અરબી પ્રત્યય છે.

સંસ્કૃત પ્રત્યય

૧. અપત્યાર્થવાચક

કેટલાક પ્રત્યય અપત્યના-પુત્રપૌત્રાદિકના અર્થમાં આવે છે:—

૧. ઝ—રાવણ (રવણનો અપત્ય-પુત્ર); રાઘવ (રઘુકુળમાં જન્મેલાનો-દશરથનો પુત્ર); પાર્વતી (પર્વતની-હિમાલયની પુત્રી; ઈ પ્રત્યય સ્ત્રીત્વવાચક છે); પૌત્ર (પુત્રનો પુત્ર); દૌહિત્ર (દુહિતાનો-હીકરીનો હીકરો); કૌરવ (કુરુવંશના પુત્ર); પાંડવ (પાંડુના પુત્ર); યાદવ

યદુના પુત્ર); પાંચાલી (પંચાલ દેશનો રાજા પાંચાલ, તેની પુત્રી);
દ્રૌપદી (દ્રુપદની પુત્રી); વૈદર્ભી (વિદર્ભ દેશનો રાજા વૈદર્ભ, તેની પુત્રી);
પૌરવ (પુરુનો વંશજ); માનુષ ('મનુ' ઉપરથી 'ષ' આગમ આવ્યો);
પાણ્ડુમાતુર ('માતૃ' શબ્દના 'ઋ'નો 'ઉર' થઈ 'અ' પ્રત્યય આવ્યો છે.
'ષ્' [છ] ના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે; છ માતાનો પુત્ર; કાર્તિકેય)
દ્વૈમાતુર; કૈકેયી (કેકય દેશનો રાજા કૈકેય, તેની પુત્રી); ભાર્ગવ
(ભૃગુપુત્ર); સૌભદ્ર (સુભદ્રાપુત્ર); માર્કંડ (મૃકંડુના પુત્ર)

આ 'અ' પ્રત્યય અને અન્ય પ્રત્યય પર છતાં સામાન્ય રીતે
અન્ય સ્વર લોપાય છે અને આદિસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. 'રઘુ,' 'કુરુ,'
'પાણ્ડુ,' ને 'યદુ'માં અન્ય સ્વરનો ગુણ થયો છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યય
લગાડતાં પ્રકૃતિમાં જે ફેરફાર થાય છે તે યથાયોગ્ય સમજી લેવા.

૨. હ-દ્વાશરથિ (દ્વાશરથનો અપત્ય પુમાન, પુત્ર); સૌમિત્રિ
(સુમિત્રાનો પુત્ર, લક્ષમણ); કાર્ણિષુ (કૃષ્ણનો પુત્ર; કામદેવ)

૩. ઇય-ગાંગેય (ગંગાનો પુત્ર, ભીષ્મ); રાધેય (રાધાનો પુત્ર;
કર્ણ); વૈનતેય (વિનતાનો પુત્ર, ગરુડ); ભાગિનેય (ભગિનીનો પુત્ર,
ભાણેજ); સૌભદ્રેય (સુભદ્રાપુત્ર); માર્કંડેય (મૃકંડુનો પુત્ર)

૪. ય, ઇય, વ્ય-ગાર્ગ્ય (ગર્ગના અપત્યપુમાન); વાત્સ્ય (વત્સ-
પુત્ર); મનુષ્ય (મનુનો વંશજ; 'ય'ની પૂર્વે ષ આગમ આવ્યો છે.)

સ્વસ્રીય ('સ્વસૃ'-એન, ઉપરથી; ભાણેજ)

બ્રાતૃવ્ય-(બ્રાત્રીય; 'બ્રાતૃ' પરથી; ભત્રીજો)

દૈત્ય (દિતિના વંશજ); આદિત્ય (અદિતિના વંશજ); શાંડિલ્ય
(શંડિલનો પુત્ર); યાજ્ઞવલ્ક્ય (યજ્ઞવલ્કનો પુત્ર); જમદગ્ન્ય (જમદગ્નિ-
નો પુત્ર)

૨. સમૂહવાચક

૧. તા-જનતા, બન્ધુતા, આમતા

૩. તેનું અધ્યયન કરે છે—તે જાણે છે, એ અર્થમાં

૧. જ-વૈયાકરણ (વ્યાકરણનું અધ્યયન કરે કે જાણે તે)

૨. ફક-નૈયાયિક ('ન્યાય' પરથી); તાર્કિક ('તર્ક' પરથી); પૌરાણિક ('પુરાણ' પરથી);

ઐતિહાસિક ('ઇતિહાસ' પરથી)

૩. અક-મીમાંસક ('મીમાંસા' પરથી)

૪. ત્યાં થયલું—એ અર્થમાં

ત્યાં=પ્રકૃતિમાં

૧. ય-દન્ત્ય (દાંતથી ઉચ્ચારેલું); ઓષ્ઠ્ય (ઓઠથી ઉચ્ચારેલું); કંઠ્ય ('કંઠ' પરથી); મૂર્ધન્ય ('મૂર્ધન્' પરથી); તાલવ્ય ('તાલુ' પરથી, અન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થઈ); સ્તન્ય ('સ્તન' પરથી; દૂધ); આઘ ('આદિ' પરથી); અન્ત્ય ('અન્ત' પરથી); પ્રાચ્ય ('પ્રાચ્' પરથી; પૂર્વમાં થયલું); પ્રતીચ્ય ('પ્રત્યચ્' પરથી 'પ્રતીચ્' થઈ; પશ્ચિમમાં થયલું); ઉદીચ્ય ('ઉદચ્' પરથી 'ઉદીચ્' થઈ; ઉત્તરનું); વન્ય; સોમ્ય (શીતલ); સતીર્થ્ય (સમાન તીર્થ (ગુરુ) પાસે વસનાર); સોદર્થ્ય (સમાન ઉદરમાં થયલું)

૨. ઈચ્—અંગુલીય ('અંગુલિ' પરથી; આંગળીની વીટી); ત્રિહામૂલીય; વર્ગીય; સ્વકીય; પરકીય; રાજકીય (છેલ્લા ત્રણ દાખલામાં ૩ આગમ છે); ગોનર્દીય; લવહીય; મદીય; ત્વહીય; અસ્મદીય; યુષ્મદીય

૩. ત્ય—દક્ષિણાત્ય ('દક્ષિણા' અવ્યંબ પરથી—દક્ષિણમાં થયલું); પાશ્ચાત્ય ('પશ્ચાત્' પરથી; પશ્ચિમનું); પૌરસ્ત્ય ('પુરસ્' પરથી; પૂર્વનું). પાશ્ચિમાત્ય અને પૌર્વાત્ય શબ્દો અપાણિનીય-અશુદ્ધ છે.

૪. ઈચ્—રાષ્ટ્રીય (રાષ્ટ્રને લગતું); યજ્ઞીય; ધ્રોત્રીય

૫. ફક—શારીરિક (શરીરને લગતું); માનસિક (મનને લગતું); દૈનિક (દિનનું); નૈશિક (નિશાનું, રાત્રીનું); માસિક; વાર્ષિક; વાષ્પમા-

સિક; દ્વિમાસિક; ચાતુર્માસિક; પાષ્ટિવાર્ષિક, પાંચાશદ્વાર્ષિક (આ 'પાષ્ટમાસિક' આદિ દાખલાઓમાં ઉભય પદમાં આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થઈ છે); સ્વાભાવિક (સ્વભાવથી થયલું); નૈસર્ગિક (નિસર્ગથી—સ્વભાવથી થયલું); પ્રામાણિક (પ્રમાણને અનુસરતું); વ્યાવહારિક; ભાવિક; ધાર્મિક; નૈષ્ઠિક (નિષ્ઠાથી થયલું)

પ્રમાણિક—વ્યવહારિક—જેવા શબ્દ અશુદ્ધ છે. ફક્ પ્રત્યય લગાડતાં આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

ફક્ પ્રત્યય વિવિધ અર્થમાં આવે છે:—ધાર્મિક (ધર્મ ચરે—આચરે તે); શાબ્દિક (શબ્દ કરે તે; વૈયાકરણ); સામાજિક (૧. સમાજને રક્ષે તે; ૨. સમાજને લગતું); લૌકિક (લોકને વિષે વિદિત); આક્રિક (દિવસને લગતું; દરરોજ કરવાનું; રોજની ધાર્મિક ક્રિયા; એક દિવસમાં પઠાય એટલું; મહાભાષ્યનો ભાગ દિવસમાં પઠાય એટલો); પારલૌકિક; ઐહલૌકિક; આધિભૌતિક; આધિદૈવિક; આધ્યાત્મિક; પૌન:પુનિક

નીચેના શબ્દમાં આવતા ફક્ ને ક પ્રત્યય ઉપલા ફક્થી જુદા છે; માટે એમાં વૃદ્ધિ થતી નથી.

અશ્ચિક, રથિક, પર્પિક—તેન ચરતિ (તે વડે ફરે છે) એ અર્થમાં છન્ પ્રત્યય થયો છે. અશ્વે ફરે તે અશ્ચિક; રથે ફરે તે રથિક; અને પર્યે ફરે તે પર્પિક. છેલ્લો શબ્દ સંસ્કૃતમાં વપરાય છે. લંગડો જે પીઠને ટેકવીને ચાલે છે તે 'પર્ય' કહેવાય છે; પર્ય વડે ફરે છે, માટે લંગડો 'પર્પિક' કહેવાય છે.

ધનિક, રસિક, ક્રમિક—'તદસ્યાસ્તિ'—(તે એને છે), એ અર્થમાં ઠન્ પ્રત્યય થયો છે. ધન જેને છે તે ધનિક; એજ પ્રમાણે 'રસિક' ને 'ક્રમિક' સમજવા.

પથિક—એમાં 'પથિન્' શબ્દને ઠ્ઠન્ (ક) પ્રત્યય થયો છે—પથા—માર્ગે જાય તે પથિક, એ અર્થમાં પ્રત્યય થયો છે.

૬. ઈન—પારીણ; પારાવારીણ (પાર ને અવાર એ બે કાંઠાનાં નામ છે; અવાર=આ કાંઠો; પાર=પેલો કાંઠો); વિશ્વજનીન, સર્વજનીન (સર્વ જનને હિતકારક); કુલીન; શાલીન (સલજ્જ)

૫. તેનું આ-તેને લગતું-એ અર્થમાં

૧. જ-શૈવ (શિવનું; શૈવ ધનુષ); આક્ષુષ (આક્ષુષ જ્ઞાન); સૌર (સૌર માસ); ચાન્દ્ર (ચાન્દ્ર માસ); નાક્ષત્ર (નાક્ષત્ર માસ); પાર્થિવ (પૃથિવીનો ઈશ્વર); વૈદર્ભ (વિદર્ભનો રાજા); સાર્વભૌમ (સર્વ ભૂમિનો ઈશ્વર); બૈલ્વ; પૈપલ, દૈવદારવ, પાલાશ, સૌવર્ણ, રાજત (રજત=રૂપું; તે સંબંધી).

૨. ઈય—મદીય, ત્વદીય, યદીય, તદીય, વગેરે. પર્વતીય; આચમનીય

૩. ય—પાદ (પાદનું-પગનું આ; જળ વગેરે); અર્ધ્ય

૬. વિકારવાચક

૧. મય—ગોમય (છાણ); વાહ્મય (વાહ્ણીનો વિકાર; અમુક ભાષાના તમામ ગ્રન્થો); મૃન્મય (મૃદ્દનો-મૃત્તિકાનો વિકાર); યવમય (જવનું બનેલું); આમ્રમય; શરમય; રસમય; સુખમય; દુઃખમય

૨. ય—દ્રવ્ય (દુ-વૃક્ષ, તેનો અવયવ કે વિકાર); ગવ્ય-પંચ ગવ્ય (દૂધ, દહિં, ઘી, છાણ, મૂત્ર); પયસ્ય

૭. તેને વિષે સાધુ-દયાળુ-એ અર્થમાં

૧. ય—શરણ્ય (શરણુ પ્રતિ સાધુ, વશ થયલાને દયાળુ)

૨. ણ્ય—પાથ્ય (પથિન્ પરથી; માર્ગને વિષે લાભકારક; ભાથું); આતિથ્ય (અતિથિ પ્રતિ દયાળુ)

૮. તેથી દૂર નહિ-એ અર્થમાં

૧. ય—ધર્મ્ય (ધર્મથી અનપેત-દૂર નહિ); ન્યાય્ય (વાજપી; ન્યાયથી અનપેત)

૯. ભાવવાચક

૧. ત્વ—તા—ગુરુત્વ; ગુરુતા; પ્રાણભુત્વ; ક્ષત્રિયત્વ; દીનતા; સહૃદયતા; નમ્રતા

૨. ઇમન્—ગરિમા ('ગુરુ' પરથી 'ગરિમન્', તેનું પ્રથમા એ. વ. ગરિમા); લઘિમા ('લઘુ' પરથી); ઋદ્ધિમા ('મૃદુ' પરથી); કાલિમા ('કાલ'—કાળું પરથી; કાળાશ)

૩. જ્ઞ—ગૌરવ ('ગુરુ' પરથી); લાઘવ—હુસ્તલાઘવ; માર્દવ; કૌમાર ('કુમાર' પરથી); શૈશવ ('શિશુ' પરથી); સૌષ્ઠવ ('સુષુ' અઠ્ઠ= સારી રીતે પરથી; (અંગસૌષ્ઠવ=અંગની શોભા)

૪. ય—માધુર્ય ('મધુર' પરથી); લાલિત્ય ('લલિત' પરથી); સ્થૈર્ય ('સ્થિર' પરથી); ધૈર્ય ('ધીર' ઉપરથી); પાંડિત્ય; શૌર્ય; નૈપુણ્ય; કૌશલ્ય; આલસ્ય; મૌર્ખ્ય; માલિન્ય (મલિનતા); માન્દ્ય; બહ્ય; રાન્ય, આધિ—રાન્ય; સાહાય્ય ('સહાય' પરથી); કાવ્ય (કવિનું કર્મ)

હૃત્ય (હૃતનો ભાવ કે કર્મ); સખ્ય (સખિનો ભાવ કે કર્મ); સ્તેય (સ્તેનનો [ચોરનો] ભાવ કે કર્મ)—આમાં આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થતી નથી.

૫. ઙ—ચાતુરી, ઔચિતી

૧૦. ઉત્કર્ષવાચક

૧. તર, તમ—લઘુતર (બેમાંથી વધારે હલકું), લઘુતમ (સર્વમાં વધારે હલકું); ગુરુતર—ગુરુતમ

૨. ઈયસ્—ઈષ્ઠ—લઘીયસ્ ('લઘુ' ઉપરથી; બેમાં વધારે હલકું); લઘિષ્ઠ (સર્વથી વધારે હલકું); બ્યાયસ્; બ્યેષ્ઠ (પાણિનિ 'વૃદ્ધ'નાં એ રૂપ આપે છે; 'બ્ય' રૂપ વપરાતું બંધ થયું તેનાં એ રૂપ જણાય છે.); શ્રેષ્ઠ (પાણિનિ 'પ્રશસ્ય'નાં 'શ્રેયસ્-શ્રેષ્ઠ' એ રૂપ આપે છે; પરંતુ એ રૂપ 'શ્ર' પરથી થયલાં જણાય છે. 'શ્ર' વપરાતું બંધ થયું); કનીયસ-

કનિષ્ઠ ('કન' પરથી, વપરાતું બંધ થયું; ષાણિનિ 'અદ્ય' પરથી આપે છે); વરિષ્ઠ ('વર' ઉપરથી)

૧૧. સ્વામિત્વવાચક

૧. મત્—(બુદ્ધિમાન્—બુદ્ધિમત્ નું પ્ર. એ. વ.); નીતિમાન્; મતિમાન્

મત્ નું વત્ નીચેના નિયમ પ્રમાણે થાય છે:—

અંગને અન્તે કે ઉપાન્તે અવર્ણ કે મ્ હોય તો મત્ નું વત્ થાય છે.

દાખલા:—ભગવાન્; ભાસ્વાન્; પયસ્વાન્; લક્ષ્મીવાન્; ઉદ્દન્વાન્ ('ઉદક'નું 'ઉદન' થઈ; 'ઉદક'=પાણી; 'ઉદન્વાન્'=સમુદ્ર)

અપવાદ:—યવમાન્; ભૂમિમાન્

૨. ઙ્—ધની ('ધન' પરથી—ધનિન્—તેનું પ્ર. એ. વ.); ત્યાગી; યોગી; ભોગી; સુખી; દુઃખી; કેસરી; વિદ્યાર્થી; પક્ષી; તરફ્ણી (નદી; 'તરફ્ણ'—મોઝું+ફ્ણ સ્ત્રીપ્રત્યય); શશી; દણ્ડી; બહ્ણી (ભોર; 'બહ્ણ'—પીછું); માલી (માલાવાળો); પદ્મિની—નલિની—કમલિની (ફળ+ફ્ણ; જે પ્રદેશમાં કમળ ઊગ્યાં હોય તે)

૩. ઙ્—બર્હિણુ (ભોર); શૃંગિણુ (સીંગડાંવાળું); મલિન; રથિન (રથપતિ); ફલિન (વૃક્ષ)

૪. વિન્—માયાવી ('માયાવિન્'નું પ્ર. એ. વ.); મેધાવી ('મેધા'=બુદ્ધિ); યશસ્વી; તેજસ્વી; પયસ્વી (પયસ્વિની—ગાય)

૫. આલુ—દ્યાણુ; માયાણુ; કૃપાણુ ('લ' નો 'ળ' થયો છે); ઉષ્ણાલુ, શીતાલુ—(ગરમી ને ઠંડી સહન કરી શકે એવું)

૬. વલ્—કૃષીવલ ('કૃષિ'=ખેતી; અન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થયો છે; ખેડુત); ઊર્જસ્વલ (ઊર્જસ્—તેજ, બળ); દન્તાવલ ('અ' દીર્ઘ થઈ; હાથી); શિખાવલ (ભોર); રજસ્વલા (વલ+ત્રા સ્ત્રી.)

૭. લ—પાંસુલ ('પાંસુ' રજ ઉપરથી); માંસલ; વાતુલ-વાતુલ ('વાત'પરથી; વાયુના રોગથી પીડાતો); ચૂડાલ (ચૂડાવાળું; ચૂડા=શિખા); વસલ (પ્રેમવાન); અંસલ (બળવાન ખભાવાળો; બળવાન)

૮. વ-કેશવ; અર્ણવ (સમુદ્ર, 'અર્ણસુ' પાણી પરથી; 'સુ' લોપાયો છે); રાજવ (દલપંક્તિ જેને છે તે; 'રાજ-જ' =પંક્તિ) વિષુવ (વિષુ અવ્યં=સરખે ભાગે)

૯. ગ્મિન્-વાગ્મી ('વાય્'પરથી; છટાથી ભાષણ કરનાર)

૧૦. ઘ-અહંયુ (અહંતાવાળું; અહંકારી)

૧૧. જ્ઞ-જ્ઞનિલ (શીણવાળું); પિચ્છિલ (પીછાંવાળું); પંકિલ; જટિલ; સિકતિલ ('સિકતા'-રેતી); તુંડિલ ('તુંડ'=મુખ; વાચાળ); તુંદિલ ('તુંદ' પેટ; મોટા પેટવાળું; જાડું)

૧૨. જ્ઞ-લોભશ; રોમશ (રૂંવાંટાંવાળું)

૧૩. જ્ઞ-અંગના (જ્ઞ+આ સ્ત્રી., કલ્યાણકારક અંગવાળી સ્ત્રી); લક્ષ્મણ ('લક્ષ્મી'પરથી 'અન' લાગી); દદુણુ ('દદુ'-દાદર, દરાજ; દરાજથી પીડાતું); શ્લેષ્મણુ ('શ્લેષ્મન્' કક્ષ)

૧૪. ષ-દન્તુર (જોયા દાંતવાળું)

૧૫. ષ-મધુર ('મધુ'=માધુર્ય, મધ); ખર ('ખ'-મોટું કંઠવિવર; ગધેડો); મુખર (વાચાળ); કુંજર ('કુંજ'=હાથીની હડપચી); પાંસુર; પાંકુર ('પાંકુ'-શુકલ વર્ણ)

૧૬. મ-દુમ (દુ=વૃક્ષ; વૃક્ષ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી દુમ=વૃક્ષ)

૧૭. આલ-આટ-વાચાલ; વાચાટ (બહુ બકબકાટ કરનાર)

૧૮. આમિન્-સ્વામી

૧૯. અષ્ ('અ')-અર્શસ (હરસ જેને છે તે; 'અર્શસ'=હરસ); પીલ (જેણે પીધું છે તે)

૨૦. મ-તુંદિલ (તુંદિ=હુંડી); વલિલ (વલિ=વળિઆં)

૨૧. મ્મ-મલીમસ (મલ=મેલ; મેલું, પાપી)

૨૨. અભૂતતદ્ભાવ (જે સ્થિતિ નથી તે થવી એ અર્થમાં)

૧. ક-અવ્યયીભાવ (જે અવ્યય નથી તેનું અવ્યય થવું; 'યથા-વિધિ'માં 'વિધિ' અવ્યય થાય છે, એ મૂળ અવ્યય નથી. ક પ્રત્યય

લોપાય છે અને એ લોપાતા પહેલાં અન્ત્ય અવર્ણનો ઈ થાય છે; અન્ત્ય ઈ કે ઉ દીર્ઘ થાય છે; અવ્યયમાં ફેરફાર થતો નથી. આ પ્રત્યય ક્, મૂ, કે અસનાં સાધિત રૂપને યોગે આવે છે); સ્વીકાર; અંગીકાર; મલિનીભૂત; સમીકરણ; વર્ગીકરણ; આખીલવન; શ્યામીભૂત; પ્રાદુર્ભૂત; આવિર્ભૂત; તિરોભૂત; શુચીભૂત

૧૩. ઈષન્ન્યૂનતાવાચક-કંઠકિ ઉચ્ચુપના અર્થમાં

૧. કલ્પ-દ્વીપકલ્પ (દ્વીપથી કંઠકિ ન્યૂન; ત્રણ બાબુએ પાણી હોવાથી; દ્વિ+અપ્-પાણી=દ્વીપ; 'અપ્'ના 'અ'નો 'ઈ' થયો છે.)

૨. પ્રાય-મૃતપ્રાય (મુઆ જેવું; લગલગ મુએલું)

૧૪. 'તેને એ થયું છે' એ અર્થમાં

૧. ઈત-તારકિત (તારક-તારા જેમાં ઊગ્યા છે એવું આકાશ તે તારકિત આકાશ); પુલકિત (પુલક-રૂવાં જેમાં ઊભાં થયાં છે એવું શરીર તે પુલકિત શરીર); કંટકિત (કંટક-કાંટો); પુષ્પિત (જેને પુષ્પ ઊગ્યાં છે); કુસુમિત; દુઃખિત

૧૫. પ્રમાણુવાચક

૧. માત્ર-તાવન્માત્ર (તેટલુંજ); તન્માત્ર (તેજ)

૧૬. તેની પેઠે (ક્રિયા સાથે સંબંધ રાખે છે.)

૧. વત્-પ્રાક્ષણુવત્ અધ્યયન કરે છે. (પ્રાક્ષણુની પેઠે)

૧૭. સ્વાર્થિક-સ્વાર્થવાચક

આ પ્રત્યય પ્રકૃતિના અર્થમાં ફેરફાર કરતા નથી.

૧. ઘેય-નામઘેય (નામ); ભાગઘેય (ભાગ્ય)

૨. ય-માલ્ય ('માલા' પરથી); સૌખ્ય ('સુખ' પરથી);

ઔપમ્ય (ઉપમા); પારંપર્ય (પરંપરા)

૩. ક-બાલક (બાલ); મૃત્તિકા (મૃદ્-માટી); પુત્રક (પુત્ર);

આગન્તુક (આગન્તુ; આવી પડેલું; આકસ્મિક); ભિક્ષુક (ભિક્ષુ)

४. ता—देवता (देव)

५. अ—आन्धव (अंधु); प्राज्ञ (प्रज्ञ=डाह्यो पुरुष); यौर (यौर); द्वैत (द्विता); राक्षस (रक्षस् परथी); मानस (मनस् परथी); मारुत ('मरुत्' पवन परथी); पैशाच्य (पिशाच्य); वायस ('वयस्' कागडो); शात्रव (शत्रु)

१८. 'ते वडन करे छे'—अे अर्थमां

१. य—रथ्य (रथ पेंयनार; घोडो); युग्य (घोडो के आगह; युग=जुंसरी); धुर्य (धुर-जुंसरी)

२. एय—धौरैय

१९. 'तेने विषे करेडो अन्ध' अे अर्थमां

१. ईय—किरातार्जुनीय; प्रतापरुद्रीय; विक्रमोर्वशीय

२. अ—शिशुपालवध; अलिज्ञानशाकुन्तल

२०. 'तेणे कडेलुं' अे अर्थमां

१. ईय—पाणिनीय; तैत्तिरीय (तित्तिरिअे कडेलुं—१. तैत्तिरीय शाखा; २. ते अध्ययन करनार)

२१. 'ते जेनुं प्रहरणु छे' अे अर्थमां

१ क—धानुष्क; आसिक ('असि'=तरवार)

२. ईक—शाकतीक; याष्टीक

२२. इवार्यक-इव-जाणेना अर्थवाणुं

१. य—मुष्य; अत्रय; नधन्य (हलकुं)

२३. लघुतावाचक

१. क—(कुत्सावाचक-निन्दावाचक)—अश्वक

(ह्रस्वतावाचक)—वृक्षक (नानुं आउ)

(अल्पतावाचक)—तैलक (थोडुं तेल)

(अनुकम्पावाचक)—पुत्रक (आपडो छेकरे)

દેવદત્તક-દેવક-દત્તક ('દેવદત્ત' પરથી); (સહક;
રાસભક

૨. લ—અનુક્રમ્પાવાચક

ભાનુલ ('ભાનુદત્ત' પરથી)

૩. ફક-ફલ-ફય—અનુક્રમ્પાવાચક

દત્તિક; દત્તિલ; દત્તિય ('દેવદત્ત' પરથી)

ઉપિક; ઉપિલ; ઉપિય ('ઉપેન્દ્રદત્ત' પરથી)

૪. અહ-અક—અનુક્રમ્પાવાચક

ઉપક-ઉપક ('ઉપેન્દ્રદત્ત' પરથી)

૫. ર—હ્રસ્વતાવાચક

કુટીર (નાનું ઝુંપડું); સ્મીર

૬. તર—હ્રસ્વત્વવાચક

અશ્વતર; ઉક્ષતર; ઋષભતર; વત્સતર

૨૪. ક પ્રત્યયના અનેક અર્થ

૧. કુત્સા (નિન્દા)—અશ્વિક (કુત્સિત અશ્વ)

૨. અનુક્રમ્પા-પુત્રક (અનુક્રમ્પિત પુત્ર)

૩. લઘુતા-મઠિકા (અલ્પ મઠ)

૪. વાત્સલ્ય-પુત્રક (પ્રિય પુત્ર)

૫. સ્વાર્થ-અવિક (અવિ પું., સ્ત્રી.-ઘેટો-ઘેટી)

૨૫. પરચુરણ પ્રત્યય

કાર્મુક (કર્મન+ઉક-કર્મ માટે સક્રિતમાન-ધનુષ્ય)

સામયિક (સમય+ઇક-જેને સમય પ્રાપ્ત થયો છે.)

આર્તવ (ઋતુ+અ-જેને ઋતુ પ્રાપ્ત થઈ છે.)

સાક્ષી (સાક્ષાત્ જ્ઞેનાર)

શ્રોત્રિય (શ્રુતિનું અવ્યયન કરે તે)

ઉભય (ઉભ+ય-એ છે અવયવ જ્ઞેના)

વયસ્ય (વયસ+ય-વયે તુલ્ય)

ઔરસ (ઉરસ+અ-ઉરે (પેટે) પેદા કરેલો)

ધન્ય (ધન+ય; ધનને મેળવનાર)

વશ્ય (વશ+ય; વશ થયલું)

દૈષ્ટિક (દિષ્ટિ [દૈવ] એવી જેની ભતિ છે તે; પ્રારબ્ધવાદી)

આસ્તિક-નાસ્તિક (આસ્તિ-ઈશ્વર છે એવી-જેની ભતિ છે તે;

ઈશ્વર નથી એવી જેની ભતિ છે તે)

કૃત્રિમ (કૃતિથી નિર્મિત)

નારી (નર+અ+ઈ-નરની ધર્મ્યા-ધર્માર્થક પત્ની)

સૈન્ય-સૈનિક (સેના સાથે સમવેત-જોડાયલું)

પિતામહ-પ્રપિતામહ-માતામહ-પ્રમાતામહ ('મહ' પ્રત્યય છે.)

માતુલ (માતૃ+ઉલ; માનો ભાઈ; મામો)

દૌવારિક (દ્વાર+ઈક; દ્વારપાલ)

સર્વનામ પરથી ધ્યયાં વિશેષણ તથા અવ્યય

વિશેષણ

ઈય—મદીય, અસ્મદીય; ત્વદીય, યુષ્મદીય; તદીય; યદીય;

ભવદીય; અન્યદીય

ક્ આગમ સાથે—પરકીય; સ્વકીય

ક—આસ્માક; યૌષ્માક; મામક; તાવક; ભાવક

ક+ઈન—તાવકીન; મામકીન; આસ્માકીન; યૌષ્માકીણ

વત્—યાવત્ (જેટલું); તાવત્ (તેટલું); એતાવત્; ઈયત્; કિયત્

ચિત્—ચન—અપિ—કિચિત્, કિચન, કિમપિ; કોપિ (કોઈ)—

પ્રત્યયથી અનિશ્ચયનો અર્થ આવે છે.

અવ્યય

તસ્ (સાર્વવિભક્તિક)—ઈતઃ, અતઃ, યતઃ, તતઃ, મતઃ, અસ્મતઃ,

કુતઃ, અન્યતઃ

દા (કાલવાચક)—તદા, યદા, કદા, સર્વદા, અન્યદા

ત્ર (સ્થલવાચક)—તત્ર, યત્ર, અત્ર, કુત્ર, સર્વત્ર, અન્યત્ર

થા (પ્રકારવાચક)—યથા, તથા, અન્યથા, સર્વથા

धा (प्रकारवाचक)—अङ्घ्रा

शः (रीतिवाचक)—सर्वशः

अद्य—आ द्विवसे (अस्मिन् अहनि)

अन्येद्युः—अने द्विवसे

उभयेद्युः—अने द्विवसे

सद्यः—समान द्विवसे; तरत

परत्-पौर—पूर्व वत्सरै

परारि-परार—पर-पूर्वतर वत्सरै (पूर्वथी पूर्व वर्षमां)

संख्यावाचक विशेषण परथी

पूरक—

तीय—द्वितीय, तृतीय

थ—चतुर्थ

म—पंचम; सप्तम; नवम; वगेरे

तम—विंशतितम; षष्टितम; वगेरे

अ—विंश; त्रिंश; वगेरे

समूहवाचक

य-तय-क-अन्-द्वय-द्वितय; त्रय-त्रितय-त्रिक; चतुष्टय-

चतुष्क; पंचक-पंचत्; षड्क; सप्तक; अष्टक; नवक; दशक-दशत्

स्वार्थिक

ईक-द्वैतीयिक; तातीयिक

अव्यय परथी

त्य-तत्रत्य (त्यां थयत्वं); अत्रत्य; नित्य (भ्रुवना अर्थमां);

अभात्य (अभा=साथे; राज् साथे रहेंनार, सचिव)

य-प्राच्य, प्रतीय, उदीच्य

तन-अद्यतन, ह्यस्तन, श्वस्तन, चिरंतन, सदातन, सनातन,
पुरातन, द्विवातन (दिवससंबंधी), द्वापातन (रात्रिसंबंधी)

ઈન-પ્રાચીન, અર્વાચીન, સમીચીન, અધીન

ઈમ-પશ્ચિમ (પશ્ચાત્=પછી)

ના-અના (સ્વાર્થે)-વિના; નાના

શાલ-વિશાલ ('વિસ્તૃત'ના અર્થમાં)

કટ-સંકટ; પ્રકટ; ઉત્કટ; વિકટ

ત્યક-અધિત્યકા (પર્વતના શિખર ઉપરની જમીન); ઉપત્યકા
(પર્વતની પાસેની જમીન)

તદ્ધિત તદ્ધિત પ્રત્યય

૧. ભાવવાચક

એ પ્રત્યયો વિશેષણ પરથી ભાવવાચક નામ બનાવે છે.

૧. આઈ—મોટાઈ, બડાઈ, હલકાઈ, ચતુરાઈ

સં. તા; પ્રા. વા ('તલ્ત્વયોર્દાસર્ણો' વર૦ ૧૪૨૨)—મૂઢદા, પીળદા)

સ્વાર્થિક ક સાથે સં. તિકા—પ્રા. દિઆ—ઈઆ—વ્યત્યયથી 'આઈ'—મિઠાઈ.

મિષ્ટતિકા—મિઠ્ઠદા—મિઠઈ (પૂર્વ હિંદી); મિષ્ટકતિકા—મિઠ્ઠઅદા—મિઠાઈ

૨. આસ—શ—મિઠાસ(—શ); ખારાસ; કડવાસ; રતાસ

ડૉ. હૉર્નેલ વાઙ્છા ઉપરથી એ પ્રત્યય સિદ્ધ કરે છે. નિદાસ—નિદ્રાની
ધ્વજા. મિઠાસ=મીઠું થવાનું વલણ. વાઙ્છા—વાંસા—આસ (વ્ લોપાઈ; છનો સ્ એ
મરાઠી ને મારવાઠીમાં ધણે સાધારણ ફેરફાર છે.)

નિદ્રાવાઙ્છા—નિદ્ધવંછા—નિદાસ

૩. પાણુ—પાણું—ડહાપણુ, શાહુપણુ, ગાંડપણુ, મોટાપણું,
હલકાપણું, ખારીલાપણું

સં. ત્વ. વૈદિક સં. ત્વન. ત્વતલોઃપ્પણઃ ॥ હેમ ૪૧૪૩૭ ॥-અપ૦ પ્પણ; પ્ર.

અ. વ. પ્પણુ. વૃદ્ધત્વનકમ્-વુઢ્ધપ્પણુ-પ્પૃઠ્ઠાપણું

૪. પ—મોટપ; ઉણુપ

ત્વ-પ્પ

૫. મ—મોટમ; નાનમ

ત્વ-પ્પ-વ-મ (પ્રનો મ્, શિંશપ-સીસમ, વગેરે શબ્દોમાં થાય છે.)

૬. ઈ—નાદાની

ઈ પ્રત્યય સંસ્કૃત છે, તે તદ્દ્વિવ શબ્દોને ઉમેરાય છે.

૭. આણુ—આણું—ઉંડાણુ, નીચાણુ, પોલાણુ

૮. યો—ઘરડાપો, બળાપો, અંધાપો

વૃદ્ધત્વકમ્—વૃદ્ધૃવ્વડ (પું.)—શુદ્ધાપો

૯. વટ, આટ, આટો, ઓટી—

ઘરવટ, ખારાટ, ગરમાટ, ગરમાટો, હુથોટી, ચિકણાટ,

સાયવટ, સગાવટ

સં. વૃત્તિ સ્ત્રી., વૃત્ત નપું.; વૃત્તિ કે વૃત્તનું પ્રાકૃતમાં વટ્ટી—વટ્ટ થાય છે; એ પરથી 'વટ'ની પૂર્વે 'આ' આવી 'આવટ,' 'વટ'માંના 'વ'નું સંપ્રસારણ થઈ 'આઉટ'—ઓટ+ઈ (સ્ત્રી.)—ઓટી; 'આવટ'માંથી 'વ' લોપાઈ 'આટ'

અથવા મત્-વત્ પરથી

૨. મત્વર્થક

૧. મન્ત, વન્ત—બુદ્ધિમન્ત, શ્રીમન્ત, ધીમન્ત, ભગવન્ત જે નિયમ પ્રમાણે મત્નો વન્ થાય છે, તેજ નિયમ પ્રમાણે 'મન્ત'નો 'વન્ત' થાય છે. મત્ ને વત્નાં પ્રાકૃતમાં મંત ને વંત થાય છે.

રૂપવંત; દયાવંત; હનુમંત; પણ, ગાડીવાન

ગાળો—વાળો—આંબાગાળો, કેરીગાળો—આવા શબ્દોમાં 'ગાળો' એ પ્રત્યય જેવો લાગે છે; પણ વાસ્તવિક રીતે તેમ નથી. કાલઃનું પ્રાકૃતમાં ગાલો—ઠ્ઠો થાય છે. એ રીતે એ પછીતત્પુરુષના દાખલા છે.

દૂધવાળો, ગોવાળ—આમાં 'વાળો,' 'વાળ' એ વાલઃનું પ્રાકૃત રૂપ છે અને એ પણ તત્પુરુષ સમાસ છે.

લઘુતાવાચક

એ પ્રત્યયોમાં તિરસ્કાર, લઘુતા, કે સ્વાર્થનો અર્થ છે. કેટલેક સ્થળે ઊવડા પ્રત્યય પણ આવે છે.

क-भण्डीको, शेरीको।

ङ-भापडो-डी-डुं; गरीभडुं; आंभुडी; भुभडुं; डूढडुं; गामडुं; भावडी; कोयलडी; नावडुं; मनडुं; हीलडुं; वेलडी; गीतडुं; एवडो; छायडो; राभडी; गोठडी, विनतडी, पंभीडुं

ह-पाटलो, भाटलो; आंढलो; टभकलुं; भृगली; आंधणो (स्वार्थिक); पांगणो (स्वार्थिक); वांसणी; केडीलुं; घोडली; भेडलुं; नणुहल (नणुहलना वीरा)

जेवडा अत्यय-सेजलडी, प्रीतलडी, वांसलडी, आंगलडी, साहेलडी, भृगलडी, नानकडुं, लाललडी, वाटलडी, आलुडां, भीडलडुं, कोयलडी, आंभलडी, अेकलडा

ब-छोडवो, लाडवो, कानुवो, जनुवो

भोडांगतो आले कानुवो, वाडुं धुंठणु पगे जनुवो.

अलि०-आभ्यान

र-धणुं, आधेरे, भोधेरे

‘मंदिरे मे’णी आधेरे गयो.’-तुलसी-‘ध्रुवाभ्यान’

‘भावडीनुं हित भोधेरें जालुं.’-रासमन्दिर

उ-पातणीओ, कृष्णीओ, हरियो-या; सासरीडि, सरवरीडि
‘आव्यां सरवरीयानी पाण, घटा धण्णी जाडनी रे लोल’.-

रासमन्दिर

‘डा जनुनीओ नथी जण्यो, जे पेला कृष्णीयाने पछाडे रे.’

अलि०-आभ्यान

‘रभे भाया करी कृष्णीओ रडे, अेनो लेह प्रहाने नव जडे.’

अलि०-आभ्यान

जेवडा अत्यय-वडावेडुं; वाछरडुं; डालरडुं; नानडीओ; पेट-
डीडि; आंभलीओ; आंढलीओ

ટ-ચોરટો

‘મારો માખણચોરટાને, એમ ઉછળતાં વાણી વહી.’

અભિ૦-આખ્યાન

ई-पाटली, गाडी, ओटली, भायडी

સંસ્કૃત લઘુતાવાચક ને સ્વાર્થિક પ્રત્યય

સંસ્કૃત લઘુતાવાચક ને સ્વાર્થિક પ્રત્યયો ઉપર દર્શાવ્યા છે તે પ્રમાણે
ક, લ, ફક-ફલ-ફય, અક-અડ, ર, તર છે.

અપભ્રંશમાં એવા લઘુતાવાચક ને સ્વાર્થિક પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. અ, અહ, ડહ

અ એ સં. કનો ક્ લોપાઈ થયો છે.

મમક-મમગઅ-મમગડ

વૃક્ષ:-રુવહુડુ-રુવહુલ્લુ

૨. ડ

પુનર્-પુણુ; વિના-વિણુ; ધ્રુવમ્-ધ્રુવુ

૩. અ-એં

અવશ્યમ્-અવાસ-અવાસેં

પરમ્-પર

૪. ઈ

एकश:-एगसि

ગુજરાતીમાં લઘુત્વવાચક પ્રત્યયોમાંના કેટલાક ઉપર દર્શાવ્યા
પ્રમાણે સ્વાર્થિક, કેટલાક લઘુત્વવાચક, ને કેટલાક તિરસ્કારવાચક છે.
વળી કેટલાક શબ્દમાં યેત્રણ પ્રત્યય એકઠા થયલા છે. ઉપર દાખલા
આપ્યા છે તે ઉપરાંત થોડાક નીચે આપ્યા છે.

હહકું-હહણું-વે-આ શબ્દ લઘુ પરથી ઘૂનો હ થઈ, વર્ણુઅત્યય થઈ
હહ થઈ તે પર સ્વાર્થિક પ્રત્યય ક ને વ આવીને થયો છે.

એવડું, કેવડું, જેવડું, તેવડું; એટહું, કેટહું, જેટહું, તેટહું--
ફયત્, ફિયત્, યાવત્, તાવત્ એનાં અપભ્રંશમાં એવડુ, કેવડુ, જેવડુ, તેવડુ, અને
એતુહ, કેતુહ, જેતુહ, તેતુહ, એનાં રૂપ થાય છે, તેમાં હ ને લ સ્વાર્થિક છે.

હિંદીમાં એતના-વેતના-કેતના-જેતના છે. આમાંનો ના ગુજરાતીમાં 'આપણા'-માં છે. આત્મીયમ્-આત્મીયકમ્નુ પ્રાકૃતમાં અપ્પુહં યાય છે; લૂનો ન થઈ હિંદીમાં અપના-આપન-આપુન થયું છે. ગુજૃમાં 'આપણુ'-'આપણા' છે.

વહેરો-વાહરડો. ભરણ પરથી ર સ્વાર્થિક આવી 'વહેરો' થયું છે, ખીજો પ્રત્યય હ આવી 'વાહરડો' થયું છે.

ક-પુતળી-પુત્ર-પુત્રલિકા

સુતળી-સૂત્ર પરથી

નવલ; એકલું; આગલું (અમ); પાલકું (સં. પથ્થાત્-પ્રા. પચ્છ); પહેલું (પ્રથમ-પ્રા. મામધી પઠમિલ્-પઠિલ); પતેલું (પાત્ર); હાથેલી (હસ્ત-હત્થ હાથ)-આમાં લ પ્રત્યય છે.

હ-ગાંસડી (મન્યિ, પ્રા. ગંઠડિઆ; પૂર્વ હિંદી ગઠરી); હથોડી (હસ્ત, પ્રા. હત્થુલિઆ; પૂર્વ હિંદી-હથુરી-હથરી); કાકડી (કર્કટ; પ્રા. કક્કટી; હિંદી કેકરા) આમાં હ પ્રત્યય છે. હિંદીમાં ર યાય છે. થોડું (સ્તોક-સ્તોઅ-થોઅ-થો, પર હ પ્રત્યયથી)

એકરો (જાવ, પ્રા. છાવ, ર પ્રત્યય આવી) હિન્દીમાં છોરા-છોરી છે; ગુજરાતીમાં 'છોડી' વપરાય છે. ધણે બાગે હિન્દીમાં ર છે ત્યાં ગુજરાતીમાં હ છે.

આમડું (ચર્મ-ચર્મ-આમ+ડ)

ટુકડો (સ્તોક-ટુક+હ)-હિંદી-ટુકરા

બૂતકણો (બૂત+ક+ન+અ)

મોખરે (ર)

અધેલો-પાયલી-અર્ધ, પાદ (આધ, પાય+લ)

સૂતળી, ટુકડી, પલંગડી, ગાંસડી, દોરી-'ઈ' લઘુતાવાચક

ફારસી પ્રત્યય

આ-અલ્પત્વવાચક

ગાલીચો (ગાલી અર૦=કીમતી; શેતરંજી; કાલી ફા. પાથરજી)
બગીચો (ફા. બાગ્યા); ખુમચો (ફા. ખાન્યા; ખાન=થાળો); દીબાચો (ફા. દીબા=રેશમી કપડું; શબ્દગાર)

ઈ-ભાવવાચક

નેક (ખરૂં)-નેકી; ખુશ-ખુશી; ખૂબ (સુંદર)-ખૂબી; સાહી
(સિઆહ=કાળું)

ગી-ખંદગી (ખંદહ-ખંદા, સેવક); રવાનગી (રવાનહ-રવાના,
મોકલેલું); તાજગી (તાજહ-તાજ=નવા)

તી-ભાવવાચક

જિયાદતી (ગુજ૦-બસ્તી)

આ, ગીન, મંદ, વર (આવર), વાર-પૂર્ણતાવાચક-
આ-દાનો (દાના)

ગી-સંબંધી; ખાનગી (ક્ષ. ખાના=ઘર; ઘરસંબંધી)

ગીન-ગમગીન

દાર=સ્વાર્થિક કે નિરર્થક; તાખેદાર (તાખિઅ અર.+દાર કાર.)

મંદ-અકલમંદ (અક્લ અર.=જ્ઞાન); દૌલતમંદ (દૌલત
અર.-સંપત્તિ)

વર-બનવર, નામવર-જેવર (ક્ષ. જયવર-જેખ=શોભા)

વાર-ઉમેદવાર, તકસીરવાર

આ-લઘુત્વવાચક

મુકદ્દમા, મુકાબલો, મુદ્દો (મુકદ્દમા, મુકાબલા, મુદ્દા)

ઈ-વિશેષણ બનાવે છે.

ધરાની, શહરી, કારસી, હિંદી, તુર્કી

આના (ઈયાના-ઈના)-વિશેષણ કે ક્રિયાવિશેષણ બનાવે છે-
સાલિયાના, માહિયાના-મહીના; નજરાણું; ખયાન (અર.)-

ખયાનવાર; તક્સીલવાર

અરબી તદ્દિત મત્યથ

ઈ-નામને લાગી વિશેષણ થાય છે. મિસર-મિસરી (મિસર
દેશનું); અરબ-અરબી; હલવા-હલવાઈ (મિઠાઈવાળો)

ચી-આ તુર્કી પ્રત્યય છે, નામને લાગે છે, ધંધાનો અર્થ લાવે છે. ગુજરાતીમાં 'છી'; મરાઠીમાં પણ 'છી' છે.

મશાલચી-છી, તોપચી, ખાવચી, તખલચી (તખલ=ઢાલ)

પ્રકરણ ૨૮મું

કૃતપ્રત્યય

લક્ષણ—ધાતુને જે પ્રત્યય લાગે છે તે કૃતપ્રત્યય કહેવાય છે. એ પ્રાથમિક પ્રત્યય છે.

સંસ્કૃત કૃતપ્રત્યય

૧. કર્તૃવાચક

૧. તૃ--(પ્ર. એ. વ. તા)—નાર

ક (કરવું)—કર્તા
શ્રુ (સાંભળવું)—શ્રોતા
મૃ (ભરવું)—ભર્તા
હૃ (હરવું)—હર્તા
દા (આપવું)—દાતા
વચ્ (બોલવું)—વક્તા
યુષ્ (લડવું)—યોદ્ધા

ની (દોરવું)—નેતા
મુજ્ (ભોગવવું)—ભોક્તા
દૃશ્ (જોવું)—દ્રષ્ટા
સૃજ્ (સર્જવું)—સર્ષ્ટા
જન્ (પેદા કરવું)—જનિતા
શાસ્ (શાસન કરવું, અમલ કરવો)—શાસિતા

૨. અક્ર-નાર

કૃ (કરવું)—કારક
તૃ (તરવું)—તારક
પા (રક્ષણ કરવું)—પાલક
દા (આપવું)—દાયક [પ્રીતિ-
દાયક]
ગૈ (ગાવું)—ગાયક
પૂ (પાવન કરવું)—પાવક [અગ્નિ]

વાચ્ (વાંચવું)—વાચક
લિખ્ (લખવું)—લેખક
નશ્ (નાશ કરવો)—નાશક
નૃત્ (નાચવું)—નર્તક
જન્ (પેદા કરવું)—જનક
હિંસ (હિંસા કરવી)—હિંસક
હન્ (હણવું)—ઘાતક

૩. જન-નાર

નન્દ (ખુશ કરવું)-નન્દન
 અર્દ્ (પીડવું)-અર્દન-જનાર્દન
 (વિષ્ણુ)
 મી (ખીવું. મીષય-ખીવડાવવું)-
 વિભીષણ

ચક્ષ્ (કહેવું)-ચક્ષણ; વિચક્ષણ
 સૂદ્ (નાશ કરવો)-સૂદન-મધુ-
 સૂદન (વિષ્ણુ)
 રમ્ (રમવું)-રમણ

સભા મધ્યે સર્વ હૃસ્થા, આ રત્ન રથ ખેડણુ,
 ઋતુપર્ણુ ઝોલ્યો માન દેઈ, આવો દુઃખ ફેડણુ.'

(રથ ખેડનાર; દુઃખ ફેડનાર); નળાખ્યાન, ૩૬૦ પ૩મું

૪. જન્-પ્ર. એ. વ. ફે-નાર

મહ (પકડવું) આહી; ગુણુઆહી
 મન્ત્ર (મસલત કરવી)-મન્ત્રી

ત્વજ્ (તજવું)-ત્યાગી
 સ્થા (રહેવું)-સ્થાયી
 યા (જવું)-યાયી; અનુયાયી

૫ જ-નાર

ચુર્ (ચોરવું)-ચોર
 દિવ્ (પ્રકાશવું)-દેવ
 બુષ્ (ભણવું)-બુધ
 પ્રી (ખુશ કરવું)-પ્રિય
 ચર્ (ફરવું)-ચર;
 ચરાચર, ખેચર, ભૂચર,
 જલચર
 ચલ્ (ફરવું)-ચલ, અચલ
 વિદ્ (મેળવવું)-ગોવિન્દ; અરવિન્દ
 (અર-પૈડાના આરા-આરાની
 પેઠે પત્રોને મેળવે તે; કમળ)
 જ્વલ્ (પ્રકાશવું)-ઉજ્જવલ

દા (આપવું)-પ્રદ,
 આનન્દપ્રદ; સુખદ; દુઃખદ
 જ્ઞા (ભણવું)-પ્રદ, પ્રાજ્ઞ
 સ્થા (રહેવું)-ગૃહસ્થ; તટસ્થ;
 દ્વરસ્થ
 જન્ (જન્મવું)-સરોજ, અનુજ,
 અજ
 સ્તૃ (સરવું)-પુરઃસર, અપ્રેસર
 ક્ષ (કરવું)-યશસ્કર, દુઃખકર,
 ભાસ્કર, દિવાકર, કિંકર, ભયં-
 કર-કાર, કુંભકાર, સુવર્ણકાર,
 લોહકાર, ચર્મકાર

વ્ (બોલવું)—પ્રિયંવદ, વશંવદ
 ગ્મ (જવું)—વિહંગમ, વિહંગ
 (વિહાયસ્—આકાશમાં જનાર
 પક્ષી); ઉરગ (ઉરસ્—છાતી

વડે જનાર, સર્પ); પન્નગ
 (પન્ન-પદ્ [જવું]નો ભૂ. કૃ.;
 પડ્યો પડ્યો જાય તે; સર્પ)
 સૃપ્ (જવું)—સર્પ

૬. કિપ્-જે પ્રત્યય ધાતુને આવી તદ્દન લોપાય છે તે—

ની (દોરવું)—સેનાની
 મૂ (થવું)—સ્વયંભૂ, પ્રભુ (ધાતુ
 ડ્રસ્વ થયો છે.) શંભુ (શમ્
 અભ્ય. સુખ; ધાતુ ડ્રસ્વ
 થયો છે.)

જિ (જીતવું)—ઈન્દ્રજિત (ધાતુને
 અન્તે ડ્રસ્વ સ્વર હોય તો ત્
 આગમ આવે છે.)

૨. ભાવવાચક

૧. તિ—

કૃ (કરવું)—કૃતિ
 ની (દોરવું)—નીતિ
 પ્રી (પ્રુથ કરવું)—પ્રીતિ
 રી (જવું)—રીતિ
 સ્થા (રહેવું)—સ્થિતિ
 ગ્મ (જવું)—ગતિ
 નમ્ (નમવું)—નતિ
 રમ્ (રમવું)—રતિ
 તન્ (તાણવું)—તતિ, સંતતિ

ક્ષળ્ (ધાયલ કરવું)—ક્ષાતિ
 બુષ્ (બાણવું)—બુદ્ધિ
 મજ્ (ભજવું)—ભક્તિ
 વચ્ (બોલવું)—ઉક્તિ
 યજ્ (યજવું)—ઈષ્ટિ
 હ્લે (બોલાવવું)—હુતિ; આહુતિ
 મ્લૈ (કરમાવું)—મ્લાનિ
 મ્લૈ (કરમાવું)—મ્લાનિ

૨. અન—

કૃ (કરવું)—કરણ, અનુકરણ
 વાચ્ (વાંચવું)—વાચન
 મજ્ (ભજવું)—ભજન

કૃત્ (વખાણવું)—કીર્તન
 હ્ (હરવું)—હરણ
 મૃ (મરવું)—મરણ

ચર્ (કરવું)—ચરણ
 શ્રુ (સાંભળવું)—શ્રવણ
 દૃશ (બેવું)—દર્શન
 લિખ્ (લખવું)—લેખન
 છિદ્ (કાપવું, છેદવું)—છેદન

રુદ્ (રિવું)—રૌદન
 મુજ્ (ખાવું)—ભોજન
 વિદ્ (બાણવું)—વેદન, નિવેદન
 બન્ધ્ (ખાંધવું)—ખંધન

અના સી.—

વિદ્ (બાણવું)—વેદના
 વન્દ્ (વન્દવું, નમવું)—વન્દના

इष् (અનુસાથે, શોધવું)—અન્વેષણા

૩. ઝ—

ઝિ (જીતવું)—જય
 ઝી (ખીવું)—ભય
 ઝી (દોરવું)—નય, વિનય
 ઝૂ (થવું)—ભાવ; પરિભવ; સંભવ;
 પ્રભવ
 ઝિ (એકઠું કરવું)—સંચય, નિશ્ચય
 ઝ્ (રાંધવું)—પાક
 ઝમ્ (ચહાવું)—કામ
 ઝુજ્ (બેડવું)—યોગ
 રુઝ્ (વ્યાધિથી પીડાવું)—રોગ
 ઝિદ્ (છેદવું)—છેદ; વિચ્છેદ

ઝિદ્ (દિલગીર થવું)—ખેદ
 ઝ્ (શ્વાસ લેવો)—શ્વાસ; ઉચ્છ્વાસ
 સ્તૃ (પાથરવું)—વિસ્તર (અન્થનો);
 વિસ્તાર (પટનો)
 મદ્ (ગાંડા થવું)—પ્રમાદ, ઉન્માદ
 વહ્ (લઈ જવું)—વિવાહ; પરિવાહ

૪. યા—

વિદ્ (બાણવું)—વિદ્યા
 કૃ (કરવું)—ક્રિયા
 શી (સૂવું)—શય્યા

ચર્ (કરવું)—ચર્યા, દિનચર્યા,
 પરિચર્યા

૫. આ—

इष् (ઇચ્છવું)—ઇચ્છા	कथ् (કહેવું)—કથા
ऊह् (વિચારવું)—ઊહા; ઊહાપોહ	चर्च् (ચર્ચા કરવી)—ચર્ચા
त्रप् (લાજવું)—ત્રપા	धा (શ્રત્પૂર્વક)—શ્રદ્ધા
पूज् (પૂજવું)—પૂજા	स्पृह् (ઇચ્છવું)—સ્પૃહા
कृप् (કૃપા રાખવી)—કૃપા (સંપ્ર- સારણુ થઈ)	ज्ञा (જ્ઞાણવું)—જ્ઞાના; સંજ્ઞા; પ્રજ્ઞા
ज् (ઘરડા થવું)—જરા (ગુણુ થઈ)	मा (ભાસવું)—પ્રભા
	मा (માપવું)—પ્રમા

ઇચ્છાદર્શક અંગને આ—જિજ્ઞાસા, પિપાસા

૬. ન—

प्रच्छ् (પૂછવું)—પ્રશ્ન	स्वप् (સૂવું)—સ્વપ્ન
यत् (યત્ન કરવો)—યત્ન	यज् (યજવું)—યજ્+ન=યજ્+ત્ર= યજ

૩. કરણાર્થક

૧. અન—

नी (દોરવું)—નયન (જે વડે મનુષ્ય દોરવાય છે તે, આંખ)	मा (માપવું)—પ્રમાણુ (જે વડે સમ્યક્ જ્ઞાન થાય તે)
श्रु (સાંભળવું)—શ્રવણુ (કાન)	वद् (બોલવું)—વદન (જે વડે બોલાય તે, મુખ)

૨. ત્ર—

नी (દોરવું)—નેત્ર	अस् (કેંકવું)—અસ્ત્ર
श्रु (સાંભળવું)—શ્રોત્ર (કાન)	चर् (કરવું)—ચરિત્ર
पा (પીવું)—પાત્ર	पद् (જવું)—પત્ર
स्तु (વખાણવું)—સ્તોત્ર	पू (પવિત્ર કરવું)—પવિત્ર (દાહ)

કૃત્પ્રત્યયઃ વિશેષણુ ળનાવનારા

૧. વર્તમાન કૃદન્ત

માન—

વૃત્ (હોવું)—વર્તમાન
 વૃષ્ (વધવું)—વર્ધમાન
 જિજ્ઞાસ (બાણુવા ઇચ્છવું)—જિજ્ઞાસમાન)

વીપ્ (પ્રકાશવું)—દેહીપ્ય (વારંવાર પ્રકાશવું)—દેહીપ્યમાન

‘વર્તમાન’ શબ્દ બાતે વર્તમાન કૃદન્ત છે અને આત્મનેપદી ધાતુના અંગને માન પ્રત્યય લાગી વર્તમાન કૃદન્ત બને છે એમ સૂચવે છે.

ત્—અત્—

જાગૃ (બગવું)—બાગૃત્
 અસ્ (હોવું)—સત્

૨. ભૂત કૃદન્ત

ત—

મૂ (હોવું)—ભૂત

‘ભૂત’ શબ્દ બાતેજ ભૂત કૃદન્ત છે અને ધાતુને ‘ત’ પ્રત્યય લાગવાથી ભૂત કૃદન્ત બને છે એમ દર્શાવે છે.

કૃ (કરવું)—કૃત, કૃતાર્થ
 જિ (જીતવું)—જિત
 ની (દ્વારવું)—નીત, વિનીત
 સ્મિ (હસવું)—સ્મિત
 (૧. હસેવું, ૨. હાસ્ય)

હ્યા (કહેવું)—ખ્યાત; પ્રખ્યાત;
 વિખ્યાત; વ્યાખ્યાત

ગમ્ (જવું)—ગત
 નમ્ (નમવું)—નત; પ્રણત; વિનત
 રમ્ (રમવું)—રત; વિરત
 તન્ (તાણવું)—તત; સંતત—સતત
 ક્ષણ્ (ધાયલ કરવું)—ક્ષત
 મા (માપવું)—મિત; પરિમિત
 સ્થા (રહેવું)—સ્થિત

ચ્યુ (પડવું)—ચ્યુત, અચ્યુત
શાસ્ (શાસન કરવું)—શિષ્ટ
વસ્—(વસવું)—ઉષિત (૩ આગમ સાથે)

વિદ્ (બાણવું)—વિદિત

ગુપ્ (રક્ષણ કરવું)—ગુપ્ત

દુહ્ (દોહવું)—દુગ્ધ

ગુહ્ (સંતાડવું)—ગૃહ

બુષ્ (બાણવું)—બુદ્ધ

ક્રુષ્ (ક્રોધ પામવો)—ક્રુદ્ધ

લમ્ (ભેળવવું)—લપ્થ

લુમ્ (લોભ રાખવો)—લુપ્થ

ત-ન (તનો ન થાય છે—ધાતુને અન્તે ડ કે ર (ઋનો ઇર કે ઊર્ થયલો તે) હોય છે ત્યારે તનો ન થાય છે).

મિદ્ (ભાંગવું)—ભિન્ન

છિદ્ (છેદવું)—છિન્ન

સ્વિદ્ (ખેદ પામવો)—ખિન્ન

નિર્વિદ્ (નિર્વેદ પામવો, ઝ્લાનિ પામવી)—નિર્વિણ્ણ

દી (ક્ષીણ થવું)—દીન

ક્ષુમ્ (ક્ષોભ પામવો)—ક્ષુપ્થ, સંક્ષુપ્થ

શક્ (શકવું)—શક્ત

મુચ્ (છોડવું, મૂકવું)—મુક્ત

મજ્ (ભજવું)—ભક્ત

બન્ધ્ (બાંધવું)—બદ્ધ

સિષ્ (સિદ્ધ કરવું)—સિદ્ધ

તૃપ્ (તૃપ્ત થવું)—તૃપ્ત

દહ્ (બાળવું)—દગ્ધ

અર્ચ્ (પૂજવું)—અર્ચિત

પૂજ્ (પૂજવું)—પૂજિત

લી (લય પામવો)—લીન

કૃ (વિખેરવું)—કીર્ણ, સંકીર્ણ, પ્રકીર્ણ

પૃ (ભરવું)—પૂર્ણ; સંપૂર્ણ

જૃ (ઘરડા થવું)—જૃર્ણ

વ્યાય્ (વૃદ્ધિ પામવી)—પીન

ત-લ ફલ્ (ફળવું)—કુલ્લ; પ્રકુલ્લ

ત-શુષ્ (સુકાવું)—શુષ્ક

ત-વ પ્ચ્ (રાંધવું)—પકવ

૩. પરોક્ષ ભૂત કૃદન્ત

વસ્—(વાન્ પ્ર. એ. વ.)

વિદ્ (બાણવું)—વિદ્વાન્

૪. વિધ્યર્થક

૧. તન્વ્ય, ય, અનીય. કૃ (કરવું)— કર્તવ્ય, કાર્ય, કરણીય (કરવા યોગ્ય), કૃત્ય (યની પૂર્વે ત આગમ લાગ્યો છે.)	ત્યજ્ (તજવું)—ત્યાજ્ય ગર્હ (નિંદવું)—ગર્હ્ય વદ્ (વદવું)—અવધ (નિન્ધ; અન- વધ—અનિન્ધ, ઉત્તમ); અનુ- વાદ
વર્ણ (વર્ણવવું)—વર્ણનીય—વર્ણ્ય	નિન્દ્ (નિંદવું)—નિન્ધ
રમ્ (રમવું)—રમ્ય, રમણીય	મૂ (હોવું)—ભવ્ય (ઉત્તમ); ભાવ્ય (થવાનું છે તે)
લભ્ (ભેળવવું)—લભ્ય	વચ્ (બોલવું)—વાચ્ય, વાક્ય
શક્ (શકવું)—શક્ય	યુજ્ (બેડવું)—યોગ્ય
સહ્ (સહવું)—સહ્ય	વિષા (કરવું)—વિધેય
હન્ (હણવું)—વધ્ય	નશ્ (નાશ પામવો)—વિનાશ્ય
સ્તુ (વખાણવું)—સ્તુત્ય, સ્તવનીય યની પૂર્વે ત્ આગમ આવ્યો છે.	મૃ (મરવું)—મરણીય
ઉદ્દિશ્ (ખતાવવું; ઉદ્ સાથે દિશ્ અભિલક્ષવું)—ઉદ્દેશ્ય	

૫. શીલાર્થક

દ્દગ્—સહ્ (સહવું)—સહિષ્ણુ
આલુ—નિન્દ્રા (ઊંઘવું)—નિદ્રાણુ; દય્ (દયા રાખવી)—દયાલુ
વર—નશ્ (નાશ પામવો)—નશ્વર; સ્થા (રહેવું)—સ્થાવર;
મામ્ (પ્રકાશવું)—ભાસ્વર
ઉ—ઇષ્ (ઇચ્છવું)—ઇચ્છુ; મિષ્ (ભીખવું)—ભિક્ષુ
ઇચ્છાવાચક અંગને—જિજ્ઞાસ (જાણવા ઇચ્છવું)—જિજ્ઞાસુ;
મુમુક્ષ (મુક્તિ ઇચ્છવી)—મુમુક્ષુ
ઉર—મિદ્ (ભાંગવું)—ભિદુર; વિદ્ (જાણવું)—વિદુર
ર—નમ્ (નમવું)—નમ્ર; હિંસ્ (હિંસા કરવી)—હિંસ

ઉણાદિ પ્રત્યય (મુખ્ય આખ્યા છે.)

ઉ—વા (વાણું)-વાયુ (જે વાય તે); સ્વાદ (ચાખણું)-સ્વાદુ; સાધ્ (સાધણું)-સાધુ (પરકાર્ય સાધે તે); વૃ (ફાડણું)-દારુ (ફાડાય તે, લાકડું); જન્ (જન્મણું)-જનુ; ચર્ (ફરણું)-ચારુ (સુંદર); ચદ્ (વરસણું)-ચાટુ (પ્રિય); મૃ (મરણું)-મરુ (જેને વિષે પ્રાણીઓ મરણુ પામે; મારવાડ); ચર્ (ચારણું, ખાણું)-ચરુ (દિવતા જેનું બક્ષણુ કરે છે તે); તન્ (તાણું)-તનુ; શૌ (પાતણું કરણું)-શિશુ (બાળક); વ્યઘ્ (વિંધણું)-વિધુ (અન્દ; વિરહીને વીંધે છે); ગૃ (ખાણું)-ગુરુ; દૃશ્ (જેણું)-પશુ (સર્વને સરખાં જુએ; વિવેકરહિત); બાધ્ (પીડણું)-બાહુ; ઘદ્ (મર્દન કરણું)-મૃદુ; દુ (દ્રવ પામવો)-દુ (જાયે દ્રવે તે, વૃક્ષ ને શાખા; તદ્વાન તે દુમ); લઙ્ઘ્ (ઓળંગણું)-લઘુ

उर-

મથ્ (હિંસા કરવી, પીડણું)-મથુરા; ચત્ (ચાચણું)-ચતુર; અહ્ (નિશાની કરવી)-અંકુર; અસ્ (ફેંકણું)-અસુર; અશ્ (વ્યાપણું; શુ અવ્ય૦=જલદી; શુ+અશ્+ઉર)-અશુર (સસરો)

इर-

મદ્ (માંડા થણું)-મદિરા; મન્દ્ (સ્તુતિ કરવી)-મંદિર; તિમ્ (ભીનું કરણું)-તિમિર; ર્ઞ્ (પ્રકારણું)-રુચિર; ર્ઞ્ (રુંધણું)-રુધિર; બન્ઞ્ (ખાંધણું)-બધિર; સ્થા (રહેણું)-સ્થિર (આ લોપાઈ)

इल

અન્ (જીવણું)-અનિલ (વાયુ); સલ્ (જણું)-સલિલ (પાણી; નિમ્ન પ્રદેશમાં જાય છે) મહ્ (પૂજણું)-મહિલા; કુક્ (લેણું)-કોકિલ; કુટ (વાંકા થણું)-કુટિલ

म-

ધૃ (ધારણુ કરણું)-ધર્મ; યુજ્ (જોડણું)-યુગ્મ; મી (ખીણું)-મીમ; ષ્ (પ્રકારણું)-ધર્મ-ધામ; કર્ (કરણું)-કર્મ; જન્ (પેદા કરણું)-જન્મ; ચર્ (ફરણું)-ચર્મ; ર્ (શબ્દ કરવો)-રોમ

अनि-

સૃ (સરણું)-સરણિ (પદ્ધતિ; નીસરણી, માર્ગ); ધૃ (ધરણું)-ધરણિ; અવ્ (રક્ષણું)-અવનિ; તૃ (તરણું)-તરણિ; રજ્ (પુરા કરણું)-રજનિ

इस्-

अर्च् (पूज्) - अर्चिष् (जवाला); कृत् (प्रकाश्) - क्योतिष्; चक्ष् (छेड्) -
चक्षुष्

न-

कृ (कर्) - कर्ण्; वृ (वरुं) - वर्ण्; रम् (रभुं) - रत्न

त्र-

चि (ओक्कुं करुं) - चित्र; सिव् (सीवुं) - सूत्र; शस् (स्तुति करवी) - शम्भ;
पू (पवित्र करुं) - पुत्र; मि (ईकुं) - मित्र

मि

नी (दोरुं) - नेमि; भू (ढोउं) - भूमि; ऋ (लुं) - ऋग्नि

दृश् धातु उपरथी - सदृश् - सदृश - सदृक्ष

—मादृश् - श-क्ष

—त्वादृश् - श-क्ष

—अत्तादृश् - श-क्ष

—अन्यादृश् - श-क्ष

तृ-

नप्ता (न पत्-पैत्र, त્રैदिव; ने वडे પડે નહિ તે); બ્રાતા (બ્રાજ્ પ્રકાશું,
જ્ લોપાઈ); જમાતા (મા-માપું, જ્યાને માપે તે); માતા (માન્-પૂજું, નૂ
લોપાઈ); પિતા (પા-રક્ષું); દુહિતા (દુહ-દોહું)

સ્વસા (સુપૂર્વક અસ્); નનાન્દા (નનન્દ પુરા થવું; પુરા ન થાય તે);
દેવર (દિવ-પ્રકારાવું)

तर्कव प्रत्यय

૧. ભાવવાચક

आशु-आशी-आशुं (सं. अन) —

જમણ; સીવણ; કાપણી; માપણી; રહેણી; કરણી; ખાંડણી;
ખાંધણી; લાળણી; ચાલણી; રાંધણું; ભરણું; વલોણું; બિછાનું
(વિસ્તરણ), પાથરણું

અત—

રમત; ગમત; આડત

તી— (સં. તિ)

ભરતી, ખેસતી, ગણતી

આઈ—(તદ્ધિત 'આઈ'નું મૂળ બુઓ.)

ચડાઈ; ઘડાઈ; ધોળાઈ

આવ—

ચડાવ, ઠરાવ, પડાવ, અટકાવ

આવટ—

ખનાવટ, મિલાવટ

આટ—

ગભરાટ; ગડગડાટ—ખડખડાટ—લપલપાટ, વગેરે; કકળાટ;

ચળકાટ

પું. પ્રત્યય સાથે—આટો—

ગપાટો; સપાટો; યુમાટો

આણુ—

કકલાણુ, વેચાણુ

આપ—

મેળાપ

આમણુ—

ગભરામણુ; લખામણુ; શિખામણુ; ચરામણુ; ચળામણુ

કર્મણુ આ કે પ્રેરક ભાવ પ્રત્યયને બન જોડાઈ એ પ્રત્યય થયા છે.

'આમણુ'માં 'વ'નો 'મ' થયો નજાય છે. 'આવટ', 'આટ'માં 'ટ' ક્ષેપક છે.

ઉકું—વર્તાણુક

અકું—ખેડક

તર—

ભણતર, કળતર, ચણતર, વગેરે

ઈ—

બોલી, ધાટી; (ફારસી શબ્દોને પણ લાગે છે)—કમી—કમતી

આળ—

વટાળ

૨. કર્તૃવાચક

નાર; કાર—

બેસનાર, લખનાર, વાંચનાર, બાણુનાર; કાર—બણુકાર

૩. વિશેષણ બનાવનાર

આઉ—

ઉડાઉ; ચડાઉ; શિખાઉ; ટકાઉ; કમાઉ

આળ (સં. આલુ)—

દયાળ—ણુ

કૃત્—કૃદન્તના પ્રકરણમાં આપેલા પ્રત્યય—જતું; ગયું;

ગયલું; જનારું; જવાનું

ઉ, આઉ—

વ્યાજખાઉ; કમાઉ; મારું; ખેડું; ભેડું; ખર્ચું (ફારસી ‘ખર્ચ’

ને ‘ઉ’ પ્રત્યય લાગી)

ખાઉ (સં. સ્વાદિત્; પ્રા. સ્વાઇતઓ)—ખાડ

આઉ—પ્રેક્ષ છે. સં. કર્માપચિત્—પ્રા.—કર્માવતઓ—કમાડ

અરબી પ્રત્યય

ધાતુના વર્ણમાં ‘આ,’ ‘ઈ,’ કે ‘અ’ એ સ્વર જોડવાથી કર્તૃવાચક શબ્દ થાય છે અને ધાતુની પહેલાં ‘મ’ મૂકવાથી કર્મવાચક શબ્દ થાય છે.

ભૂત કાળ ૩૫. એ. વ.	કર્તરિ	કર્મણિ
અલમ (તેણે જાણ્યું)	આલિમ (જાણનાર)	માલૂમ (જાણાયલું)
અશક (તેણે ઇચ્છ્યું)	આશિક (ઇચ્છનાર)	માશૂક (ઇચ્છાયલું)
કહર (તે સમર્થ થયો)	કાહિર	મકહૂર (મગહૂર, શક્તિ)
નજર (તેણે જોયું)	નાજિર (જોનાર)	મંજુર (જોયલું; પસંદ કરેલું)
હુકમ (તેણે હુકમ કર્યો)	હાકિમ (આજ્ઞા કરનાર)	
જહર (તેણે જોયું)	જાહિર (દેખાનાર)	
શહર (તેણે પ્રસિદ્ધ કર્યું)		મશહૂર (પ્રસિદ્ધ થયલું)
જલમ (તેણે પીડા કરી)	જલિમ (પીડનાર)	
શહદ (તેણે જોયું)	શાહિદ (જોનાર)	
જખત (તેણે રાખ્યું)	જખિત (જખતો રાખનાર)	મજખૂત (સ્થિર)
હમદ (તેણે સ્તુતિ કરી)	હામિદ	મહમૂદ (સ્તુત)
જકર (તેણે કહ્યું)		મજકૂર (કહેલું)
સહબ (તે રહ્યો)	સાહિબ (સહચર)	
હસલ (તેણે જમા કર્યું)	હાસિલ (જમા કરનાર)	મહસૂલ (કર, ઉત્પન્ન)
જમન (તેણે જવાબ દીધો)	જમિન (જવાબ દેનાર)	

ભૂત કાળ ઉપ. એ. વ.	કર્તરિ	કર્મણિ
લયક (તે યોગ્ય હતો)	લાઈક (લાયક)	
મજવ (તે ગયો)	માજ (ગયલું; 'માજિ- વ'નું 'માજ' થયું છે.)	
હરમ (તેણે પવિત્ર રાખ્યું)		મુહરમ (પૂજ્ય, મોહરમ)
રખખ (તેણે રાખ્યું)	મુરખ-ખી (રક્ષક)	મુરખ-ખા (રાખેલો પદાર્થ)
જકર (તેણે જીવ્યું)	મુજકકિર (વિજયી)	
કરર (તેણે મૂક્યું)		મુકર-રર (મુકરર, સ્થાપિત)
કદમ (તે આગળ થયો)	મુકદિમ (આગળ ચાલનાર)	મુકદ-દમા (પહેલાં ગયલું; પ્રસ્તાવના)
કસલ (તેણે વહુંચ્યું)	તકસીલ (ક્રિયાવાચક; કકડે કકડે વર્ણન)	
અરક (તેણે વર્ણવ્યું)	તઅરીક (તારીક, વર્ણન; કિ. વા.)	
સદઅ (તેણે પીજ્યું)	તસદી (કિ. વા.)	
જવજ (તેણે શોધ્યું)	તજવીજ (કિ. વા.)	
કસર (તેણે અન્યાય કર્યો)	તકસીર (કિ. વા.)	
કરર (તે ખોલ્યો)	તકરાર (કિ. વા.)	
સકર (તે ગયો)	મુસાકિર	
નસખ (તે યોગ્ય હતો)		મુનાસિખ (યોગ્ય)

ભૂત કાળ ૩ પુ. એ. વ.	કર્તરિ	કર્મણિ
અમલ (તેણે અધિકાર ચલાવ્યો)	મુઆમલત (મામલત, મામલા, અધિકાર; કિ. વા.)	
કબલ (તે આગળ થયો)	મુકાબિલા (તુલના; કિ. વા.)	
ખરક (તેણે આશીર્વાદ દીધો)		મુખારક (આશીર્વાદ પામેલું; સુખી)
લકય (તે મળ્યો)	મુલાકાત (મળવું તે; કિ. વા.)	
નસક (તેણે ન્યાય કર્યો)	મુનસિક (ન્યાયકર્તા)	ઈનસાક (ન્યાય; કિ. વા.)
નશઅ (તેણે લખ્યું)	મુનશી (લેખક)	
અમન (તેણે વિશ્વાસ કર્યો)	ઈમાન (વિશ્વાસ; કિ. વા.)	
રવહ (તેણે ઈચ્છ્યું)	મુરીહ (ઈચ્છનાર) ઈરાહા (ઈચ્છા; કિ. વા.)	મુરાહ (ઈચ્છિત; ઈચ્છા)
કરર (તે બોલ્યો)	ઈકરાર (વચન; કિ. વા.)	
સલામ (તે સુખી થયો)	મુસલિમ (મુસલમાન, ધાર્મિક)	ઈસલામ (મુસલમાની ધર્મ; કિ. વા.)
જરય (તેણે શુદ્ધ કર્યું)		મુજરા (સન્માન, ભેટ)
અલક (તેણે આશ્રય લીધો)		તઅલ્-લુકા (તાલુકા, આશ્રય-સ્થાન, ભૂમિ, ધન, વગેરે)
સહય (તેણે હિસાબ રાખ્યો)		મુતસદી (ગણનાર)

કલબ (તેણે બદલ્યું)

લશય (તેણે શોધ્યું)

ફવત (તેણે બદલ્યું)

કવય્ (તેણે મદદ કરી)

મશય (તેણે ખતાવ્યું)

અખર (તેણે વિશ્વાસ કર્યો)

ખયર (તે નિવડ્યો)

દઅઅ (તેણે ઇચ્છ્યું)

હસબ (તેણે પૂરું કર્યું)

ખસર (તેણે ટૂંકું કર્યું)

શગલ (તે કામે લાગ્યો)

તકલુબ (રૂપાન્તર, લેહ; કિ. વા.)

વિશે. તખલુબી=ખોટું, બદલેલું)

તલાશ (શોધ; કિ. વા.)

તફાવત (તફાવત; કિ. વા.)

તકાવી (તગાઈ, મદદ; કિ. વા.)

તમાશી (તમાશા; કિ. વા.)

ઇઅતિખાર (ઇતખાર-વિશ્વાસ
કિ. વા.)

ઇખતિયાર (અખત્યાર, અધિકાર,
કિ. વા.)

મુદ્દઆ (મુદ્દા-ઇચ્છા)

હિસાબ (કિ. વા.)

મુખ્તસર (ટૂંકું કરેલું)

મશગૂલ (કામે લાગનાર)

પ્રકરણ ૨૯મું

હિન્દ-આર્ય પ્રાકૃત ભાષાઓ: ગુજરાતીનું તેમાં સ્થાન

આર્ય ટોળી અને તેમનો ફેલાવો—પ્રાચીન સમયમાં કેટલીક આર્ય ટોળીઓ ઉત્તરના સામાન્ય નિવાસસ્થાનમાંથી યુરોપ અને એશિયાના જુદા જુદા ભાગોમાં ફેલાઈ ગઈ; પ્રાચીન સંસ્કૃત ભાષા પ્રાચીન ઈરાની ભાષાને ઘણી મળતી છે. અવેસ્તામાંના ઘણા ભાગ થોડાજ નિયમને અનુસારે વૈદિક સંસ્કૃતમાં લાવી શકાય છે. આર્ય ટોળીઓ જુદી પડી ત્યાર પછી સંસ્કૃત અને ઈરાની ભાષાનો વિકાસ જુદી અને સ્વતન્ત્ર રીતે થયો.

કેટલીક આર્ય ટોળી ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ આવી હાલ જેને પૂર્વ અફઘાનિસ્તાન કહે છે ત્યાં વસી અને કેટલીક કાબુલ નદીની

ખીણુદ્વારા પંજાબમાં વસી. આ પ્રમાણે આર્ય પ્રજાની જુદી જુદી ટોળી જુદે જુદે સમયે હિંદુસ્તાનમાં ઘણા સૈકા સુધી આવ્યા કીધી.

મધ્ય પ્રદેશ—ગંગાયમુનાનો પ્રદેશ મૂળ મધ્ય દેશ કહેવાતો. અહિં ખોલાતી ભાષા શુદ્ધ થતી ગઈ. વેયાકરણોએ ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૮૦૦ને સુમારે વ્યાકરણ રચી તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સુદૃઢ કર્યું. એ ભાષા તે સંસ્કૃત ભાષા. ત્યાંના સામાન્ય અશિષ્ટ લોકોની અશુદ્ધ ભાષા તે પ્રાકૃત ભાષા. પ્રાકૃત ભાષા એટલે લોકભાષા. સંસ્કાર પામેલી ભાષા તે સંસ્કૃત અને તેનું બ્રહ્મ રૂપ તે પ્રાકૃત.

મધ્ય દેશ ને આસપાસનો તથા બાહ્ય પ્રદેશ—મધ્ય દેશની આસપાસ પૂર્વ, પશ્ચિમ, અને દક્ષિણમાં વૈદિક સમયમાં પણ ખીણ આર્ય ટોળી વસતી હતી. આ પ્રદેશમાં હાલનું પંજાબ, સિંધ, ગુજરાત, રજપુતાના, અયોધ્યા, અને બિહારનો સમાવેશ થતો હતો. કાલક્રમે મધ્યદેશની વસ્તી વધતી ગઈ અને એ પ્રદેશના લોકોએ પૂર્વ પંજાબ, રજપુતાના, ગુજરાત, અને અયોધ્યા જતી લીધાં. રજપુતાના અને ગુજરાતમાં વસેલી જાતોનો વિચાર કરીશું તો આ બાબત સમજાશે. ઇ. સ.ના ૧૨મા સૈકાને અન્તે રાઠોડોએ ગંગાયમુનાના મધ્ય દેશમાં આવેલું કનોજ છોડ્યું અને મારવાડ જતી લીધું. જેપુરના કછવાહા લોકો અયોધ્યાથી આવ્યા છીએ એમ કહે છે અને સોળંકીઓ પૂર્વ પંજાબમાંથી રજપુતાનામાં દાખલ થયા. યાદવોનું મૂળ સ્થાન મથુરા હતું, ત્યાંથી તેઓ ગુજરાતમાં આવ્યા. આ વચલા પ્રદેશની ભાષા પર મધ્ય દેશની ભાષાની અસર થઈ અને તેથી એમાં ખોલાતી ભાષા મિશ્ર ભાષા છે. જેમ મધ્ય દેશના લોકો ત્રણે બાજુએ ફેલાયા તેમ એ વચલા પ્રદેશના—ગુજરાત, રજપુતાના, પંજાબ, ને અયોધ્યાના—આર્ય લોકો પણ પૂર્વ અને દક્ષિણ તરફ ફેલાયા. પશ્ચિમ તરફ તેઓ ઠેઠ દરિયા લગણુ વસ્યા હતા, તેથી તે તરફ

ફેલાવાનો અવકાશ ન હતો. આ કારણથી તેઓ દક્ષિણમાં મરાઠા પ્રદેશમાં અને પૂર્વમાં ઓરિસા, બંગાળા, અને આસામમાં ફેરી વળ્યા.

વિભાગ—આ પ્રમાણે હાલમાં હિંદ—આર્ય ભાષાના નીચે પ્રમાણે ભાગ થઈ શકે છે.

૧. મધ્ય દેશની હિંદ—આર્ય ભાષા—પશ્ચિમ હિંદી એ ગંગા—યમુનાના પ્રદેશ અને તેની ઉત્તરદક્ષિણે બોલાય છે. તેમાં સામાન્ય રીતે પશ્ચિમે પૂર્વ પંજાબથી પૂર્વે કાનપુર લગણુનો પ્રદેશ આવે છે.

૨. વચલા પ્રદેશની મિશ્ર ભાષા. એ મધ્ય દેશની ત્રણ બાજુએ, પૂર્વ, પશ્ચિમ, અને દક્ષિણે બોલાય છે. પંજાબી (મધ્ય પંજાબની), ગુજરાતી, રાજસ્થાની (રજપુતાના અને તેના આસપાસના પ્રદેશની), અને પૂર્વ હિંદી (અયોધ્યા અને તેના દક્ષિણ પ્રદેશની)

૩. બાહ્ય ભાષા—કાશ્મીરી, પશ્ચિમ પંજાબની, સિંધી (ગુજરાતના સીમા પ્રદેશની), મરાઠી, ઉત્કલી (ઓરિસાની), બિહારી, બંગાળી, અને આસામની ભાષા.

પાલી, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ—ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે સંસ્કૃત એટલે શુદ્ધ સંસ્કાર પામેલી કેળવાયલા શિષ્ટ વર્ગની ભાષા. એ ભાષા હાલ છે તેવી તે સમયે મૃત ભાષા ન હતી, પણ જીવન્ત ભાષા હતી. જીવતી ભાષામાં હમેશ વિકાર થયા કરે છે. બધા બોલનારાના ઉચ્ચાર સરખા શુદ્ધ હતા નથી. તે અનેક રીતે અશુદ્ધ થાય છે. આ કારણે ઉપરાંત, આર્ય પ્રજા અનાર્ય પ્રજાના સંબંધમાં આવવાથી તેનું અશુદ્ધ રૂપ થયું. એ અશુદ્ધ રૂપનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સ્વરૂપ તે પાલી ભાષા. પાલી એ બૌદ્ધોની પવિત્ર ભાષા હતી. પાલી કરતાં વધારે અશુદ્ધ થયલું સંસ્કૃત ભાષાનું સ્વરૂપ તે પ્રાકૃત ભાષા. પ્રાકૃતમાં ભ્રષ્ટતા થઈ જે સ્વરૂપ થયું તે અપભ્રંશ. એ અપભ્રંશમાંથી હાલની દેશી ભાષાઓ ઉદ્ભવેલી છે.

પ્રાકૃત ભાષા: વિભાગ—પ્રાકૃત ભાષાઓના મુખ્ય બે ભાગ કરી શકાય:—૧. મધ્ય દેશની પ્રાકૃત ભાષા અને ૨. બાહ્ય પ્રદેશની પ્રાકૃત ભાષા. મધ્ય દેશની પ્રાકૃત ભાષા તે શૌરસેની. મથુરાની આસપાસનો પ્રદેશ શૂરસેન કહેવાતો, તે ઉપરથી એ પ્રાકૃત ભાષાનું નામ પડ્યું છે. ગંગાયમુનાનો પ્રદેશ એ પ્રાકૃતનું મધ્ય સ્થળ હતું અને પશ્ચિમ તરફ લાહોર સુધી અને પૂર્વ તરફ ગંગા-જમનાના સંગમ સુધી એ ફેલાયલી હતી. મધ્ય પ્રદેશના લોકો બહાર ફેલાઈ ગુજરાત ને રજપુતાનામાં વસ્યા, તેમની સાથે શૌરસેની ભાષા પણ તે પ્રદેશોમાં ફેલાઈ.

બાહ્ય પ્રદેશની પ્રાકૃત ભાષાઓને શૌરસેની સાથે જેટલો સંબંધ હતો તેના કરતાં માંહોમાંહો વિશેષ હતો. માગધી, અર્ધમાગધી, અને મહારાષ્ટ્રી એ પ્રાકૃત ભાષાઓ હતી. માગધીનું મુખ્ય સ્થળ મગધ, અર્વાચીન દક્ષિણ બિહાર હતું. પશ્ચિમ તરફ તે કાશીપર્યન્ત ફેલાયલી હતી. એ ભાષાના પ્રદેશ અને શૌરસેનીના પ્રદેશની વચ્ચે અર્ધ-માગધીનો પ્રદેશ હતો. મહારાષ્ટ્રી એ મહારાષ્ટ્રની ભાષા હતી. એ રાજ્ય નર્મદાથી કૃષ્ણાપર્યન્ત હતું.

શૌરસેનીની અપભ્રંશ ભાષા તે નાગર અપભ્રંશ. એ અપભ્રંશ ગુજરાતમાં ને રાજસ્થાનમાં બોલાતી. સિંધમાં વ્રાચક અપભ્રંશ હતી.

સંસ્કૃત ને દેશ્ય શબ્દ—શૌરસેનીમાં સંસ્કૃત શબ્દ ઘણા છે. બાહ્ય પ્રદેશની ભાષાઓમાં દેશ્ય શબ્દ ઘણા છે. દેશી ભાષાઓમાં તત્સમ, તર્લૂવ, અને દેશ્ય શબ્દો છે. એ દેશ્ય શબ્દો ઘણે ભાગે બાહ્ય પ્રદેશના તર્લૂવ શબ્દજ છે. પંજાબીમાં તત્સમ શબ્દો થોડામાં થોડા અને બંગાળીમાં વધારેમાં વધારે છે.

દેશી ભાષામાં અન્ય શબ્દો—વળી દેશી ભાષાઓમાં દ્રાવિડ ભાષાના શબ્દ પણ ઘૂસવા પામ્યા છે. તેમજ કારસી અને કારસીદ્વારા અરબીમાંથી પણ ઘણા શબ્દ દાખલ થયા છે. ગણા વખત સુધી

મુગલ કચેરીમાં ફારસી ભાષા સભ્યતા અને સાહિત્યની ભાષા હતી, તેથી તેમાંથી એ શબ્દ આવ્યા છે.

પશ્ચિમ ને પૂર્વ હિંદી અને તેની બોલીઓ-ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે ગંગાયમુનાનો પ્રદેશ અને તેની ઉત્તરદક્ષિણનો ભાગ તે પશ્ચિમ હિંદીનો પ્રદેશ છે અને એની પશ્ચિમે પંજાબીનો પ્રદેશ અને પૂર્વે પૂર્વ હિંદીનો પ્રદેશ છે.

પશ્ચિમ હિંદી ને પૂર્વ હિંદીની કેટલીક પ્રાન્તિક બોલીઓ વિષે જાણવું જરૂરનું છે. પૂર્વ હિંદીની એક અગત્યની પ્રાન્તિક બોલી અવધી છે, તે અયોધ્યામાં બોલાય છે. પશ્ચિમ હિંદીની બોલીઓમાં બુંદેલી બુંદેલખંડમાં, **બ્રજભાષા** મથુરાની આસપાસ, **કનોજ** મધ્ય ગંગાયમુનાના અને ઉત્તરના પ્રદેશમાં, અને **હિંદુસ્તાની** એ દિલ્હી ને ઉપલા ગંગાયમુનાના પ્રદેશમાં બોલાય છે. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાની એ પશ્ચિમ હિંદીની એક પ્રાન્તિક બોલી છે અને શૌરસેની પ્રાકૃતમાંથી ઉર્દૂવી છે. દિલ્હીની આસપાસના પ્રદેશની એ કુદરતી ભાષા હતી. બજારમાં એકઠો થનારો ઘણો ભાગ એ ભાષા બોલતો. આથી તે બજારની ભાષા થઈ. અહિંથી તે મુગલ છાવણીની ભાષા થઈ અને બાદશાહના અધિકારીઓએ તેને હિંદુસ્તાનના બધા ભાગમાં ફેલાવી. એમાં ઉર્દૂ ને હિંદી એ ભિન્ન બોલીઓ છે. ઉર્દૂ એ મૂળ છાવણીની ભાષા હતી. મુગલોના સમયમાં ફારસી દરબારી ભાષાહોવાથી ઉર્દૂમાં ખૂબ ફારસી શબ્દ દાખલ થયા. બંધારણમાં ઉર્દૂ ભાષા હિંદ-આર્ય ભાષા છે, તોપણ તેમાં એટલા બધા ફારસી શબ્દ છે કે તે ફારસી ન જાણનારને સમજવી મુશ્કેલ પડે છે. અંગ્રેજ લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી ઉર્દૂનું ગદ્યસાહિત્ય ઊભું થયું. ફોર્ટ વિલિઅમના મહાવિદ્યાલયમાં પાઠ્ય પુસ્તકોની જરૂર પડી, તે પૂરી પાડવા એ સાહિત્ય રચાયું. એજ વખત ફોર્ટ વિલિઅમના બીજા શિક્ષકોએ હિંદુસ્તાનીના હિંદી સ્વરૂપને જન્મ આપ્યો. ઉર્દૂમાંના ફારસી શબ્દો કાઢી નાખી તેને

બદલે તેમણે સંસ્કૃત તર્જીવ ને તત્સમ શબ્દો દાખલ કર્યાં. આ યોલી ઘણી લોકપ્રિય થઈ અને હાલ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના જે લોકો ઉર્દુ વાપરતા નથી તેમની એ ભાષા છે. આ હિંદી યોલી પણ ઉર્દુની પેઠે અંગ્રેજ લોકોના અમલથી શરૂ થઈ છે. એ કાવ્યને માટે ભાગ્યેજ વપરાય છે. કાવ્યને માટે અવધી કે વજભાષા વપરાય છે. ઉર્દુમાં સ્વાભાવિક વિકાસ થયો છે અને તેમાં પુષ્કળ કાવ્ય છે. આ પ્રમાણે ઉર્દુ એ કેળવાયલા મુસલમાનોની ફારસી બનાવેલી હિંદુસ્તાની છે અને હિંદી એ કેળવાયલા હિંદુઓની સંસ્કૃત બનાવેલી હિંદુસ્તાની છે. હિંદુસ્તાની તો દિલ્હીની આસપાસના પ્રદેશની લોકસામાન્ય ભાષા છે. આ રીતે હિંદુસ્તાની, ઉર્દુ, અને હિંદી, એ પ્રાન્તિક યોલીઓનાં નામ છે. પાશ્ચિમ હિંદી ને પૂર્વ હિંદી એ બે ભાષાનાં નામ છે, પ્રાન્તિક યોલીનાં નથી.

પ્રાકૃતમાં વાર્ણુ—સંસ્કૃતમાં વર્ણુ છે તેજ દેશી ભાષાઓમાં છે; પરંતુ પ્રાકૃતમાં અને દેશી ભાષામાં નવા ઉચ્ચાર જન્મ પામ્યા છે. સંસ્કૃતમાં એ ને ઓજ હતા; પરંતુ પ્રાકૃતમાં ને દેશી ભાષામાં હ્રસ્વ એ ને ઓ તેમજ દીર્ઘ એ ને ઓ બંને બેવામાં આવે છે. પ્રાકૃતમાંથી એ ને ઓ જતા રહી તેને બદલે એ ને ઓ થયા છે. એજ સમયમાં અ ઇ ને અ ઊ સાથે આવતા થયા. દેશી ભાષામાં, એ બે સ્વરો મળી જઈને અનુક્રમે ‘એ’ ને ‘ઓ’ થયા. બાહ્ય પ્રદેશની ભાષાઓમાં ‘એ’ ને ‘ઓ’ને નમ્ર કરી ‘ઈ’ ને ‘ઉ’ કરવા તરફ વલણ છે. દેશી ભાષાઓમાં સંસ્કૃત ભાષાના સંયુક્ત વ્યંજનનો કઠિન ઉચ્ચાર કાઠી નાખી સરળ ઉચ્ચાર કરવા તરફ વલણ છે, તેથી પ્રાકૃતમાંના શબ્દોનું એક વ્યંજન લોપાઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે; જેમકે,

સં. હસ્ત; પ્રા. હત્થ; ગુજ. હાથ.

કેટલીક દેશી ભાષાઓમાં ‘હત્થ’ અને ‘હાથ’ બંને છે. પંજાબીમાં માત્ર ‘હથ’જ છે. સિંધીમાં પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થતો નથી, તેથી ‘હથ’

રૂપ છે. બાહ્ય પ્રદેશની ઘણી ભાષાઓમાં મહાપ્રાણ વર્જવાની વૃત્તિ છે; તેથી કાશ્મીરી, મરાઠી, ને બંગાળીમાં 'હાત' શબ્દ છે.

ગુજરાતી ને રાજસ્થાની—ગુજરાતી ને રાજસ્થાની ભાષાઓ વચ્ચે ઘણા નિકટનો સંબંધ છે. એકજ હિંદી ભાષાની એ બંને બોલીઓ છે. ડૉ. ટેસિટોરિનું માનવું એવું છે કે ઈ. સ.ના ૧૫મા સૈકા સુધી ગુજરાતમાં ને પશ્ચિમ રજપુતાનામાં એકજ ભાષા ચાલતી. તે ભાષાને તેઓ પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની કહે છે. એ ભાષા ગુજરાતી તેમજ મારવાડીનું મૂળ છે. પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીને આપણે જૂની ગુજરાતી કહીએ છીએ. એ બેનો પ્રદેશ આગ્રા ને દિલ્હીથી અરબી સમુદ્રપર્યન્ત છે. ગુજરાતી એ મુંબઈ ઈલાકાના દરિયાકિનારાના પ્રદેશમાં દક્ષિણે છેક દમણથી તે ઉત્તરે પાલણપુરના ખ્રિષ્ટિય પ્રાન્ત સુધીમાં તેમજ વડોદરા, કાઠિયાવાડ, વગેરેનાં દેશી રાજ્યોમાં બોલાય છે અને રાજસ્થાની રજપુતાના અને મધ્ય હિંદના એની પાસેના ભાગોમાં બોલાય છે.

ગુજરાતી: પ્રાન્તિક બોલીઓ—ગુજરાતીમાં અગત્યની પ્રાન્તિક બોલી નથી. પારસી, મુસલમાનો, ને હિંદુઓના ઉચ્ચારમાં કેટલોક ફેર છે. પારસી અને મુસલમાનોમાં દન્ત્ય અને મૂર્ધન્ય વ્યંજનોને સેળભેળ કરવા તરફ વલણ છે. હિંદુઓમાં પણ શિષ્ટ અને અશિષ્ટ વર્ગોમાં તેમજ ગુજરાતના સર્વ ભાગોમાં ઉચ્ચાર સરખા નથી. ઉત્તર તરફ પહોળા ઉચ્ચાર અને શકાર અને દક્ષિણ તરફ શકારને બદલે સકાર ને હકાર તરફ વધારે વલણ છે. એથી ઉલટું, ઉત્તર તરફ અશિષ્ટ વર્ગોની બોલીમાં હકારનો સકાર થાય છે ('મોહનલાલ'ને બદલે 'મોસનલાલ'). ઉત્તરમાં 'ક' અને 'ખ'ને બદલે 'ચ' ને 'છ' થાય છે:—'દીકરો-દીચરો,' 'ખેતર-છેતર'. કાઠિયાવાડ ને સુરતમાં 'હુને,' 'હુથી' જેવાં રૂપ વપરાય છે અને ચરોતરમાં 'ખેતરાં,' 'ઝાડાં,' 'આંખ્ય,' 'રાખ્ય,' 'મૂક્ય' જેવાં રૂપ વપરાય

છે. 'આંખ્ય,' 'મૂઝ્ય' એવાં યકારવાળાં રૂપ અમદાવાદમાં પણ વપરાય છે. કાઠિયાવાડમાં 'કેને,' 'કેનાથી,' 'ખખર આંખ્યા નથી,' 'ઊભલું,' 'આવેલ,' 'જાણેલ' જેવાં રૂપનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. આમ સહજસાજ ફેર દેખાય છે, તોપણ રાજસ્થાનીમાં છે તેવી ખુલ્લી પ્રાન્તિક યોલીઓ નથી. રાજસ્થાનીમાં મેવાડી, માળવી, મારવાડી, ને જેપુરી જેવી પ્રાન્તિક યોલીઓ છે. એમાંની મારવાડી ને જેપુરી સાથે, તેમાં પણ વિશેષે મારવાડી સાથે, ગુજરાતીને ઘણા નિકટનો સંબંધ છે.

સૌરાષ્ટ્રી—ઉત્તર ગુજરાતની જૂની પ્રાકૃત ભાષા સૌરાષ્ટ્રી હતી. મધ્ય દેશના લોકો ગુજરાતમાં ને રજપુતાનામાં ફરી વળ્યા તેમની પ્રાકૃત ભાષા શૌરસેની હતી. ગુજરાતી ભાષા એ સૌરાષ્ટ્રીની અને શૌરસેનીના અપભ્રંશરૂપની બનેલી છે ને તેમાં શૌરસેનીના અપભ્રંશનું પ્રાધાન્ય છે.

લિપિ—ગુજરાતી ને રાજસ્થાની બંને સંસ્કૃત લિપિને મળતી લિપિમાં લખાય છે. સંસ્કૃત લિપિ તે નાગરી લિપિ છે. રજપુતાનામાં એ લિપિના પ્રકારને મહાજની લિપિ કહે છે. ગુજરાતી લિપિ ઉત્તર હિંદુસ્તાનની કૈથિ લિપિને ઘણી મળતી છે. નાગરી લિપિને ઉપયોગ ગુજરાત કરતાં રજપુતાનામાં વિશેષ છે.

દેશી ભાષાઓનો શુકાબલો—પ્રાકૃત શબ્દોમાંના વચલા સંયુક્ત વ્યંજન-માંથી એક લોપાઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થવાનો નિયમ ગુજરાતીમાં સાર્વત્રિક છે; હિંદીમાં ઘણું ભાગે પ્રવર્તે છે, સાર્વત્રિક નથી. પરંતુ પંજાબીમાં પ્રાકૃતની પેઠે જોડાક્ષર કાયમ રહે છે.

સં. મ્રક્ષણમ્; અપ૦-મક્ષણુ; હિંદી-મખખણુ; ગુજ૦-માખણુ

સં. હસ્તઃ; અપ૦-હત્યુ; પૂર્વ ને પશ્ચિમ હિંદી-હાથ; ગુજ૦-હાથ; પંજ૦-હત્ય

સં. કર્મ; અપ૦-કમ્મુ; હિંદી ને ગુજ૦-કામ; પંજ૦-કરમ

સં. સત્યમ્; અપ૦ સત્ત્વુ; હિંદી-સાંય; ગુજ૦ સાયું; પંજ૦ સત્ત્ય

હિંદી 'ઐ' ને ઔ'ના ગુજરાતીમાં 'એ' ને 'ઓ' થાય છે. હિં. વૈઠા-ગુજ૦ બેઠા; હિં. ચૌષા; ગુજ૦-ચૌથો. રાજસ્થાનીમાં એથી પણ નમ્ર સ્વરૂપ બને છે. હિંદીમાં ઘણા શબ્દમાં 'ઇ' હોય છે તેનો ગુજરાતી ને રાજસ્થાનીમાં 'અ' થાય છે.

હિં. કિલે; ગુજ૦ લખે

હિં. દિન; ગુજ૦ ને રાજ૦ દન

વળી, હિંદી 'ઉ'ને બદલે ગુજરાતીમાં ને રાજસ્થાનીમાં 'અ' થાય છે.

હિં. તુમ; ગુજ૦ ને રાજ૦ તમે

ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત ને પ્રાકૃતની માફક બાહ્ય પ્રદેશની મરાઠીની પેઠે નપુંસક લિંગ રહેલું છે. હિંદીમાં નથી. મરાઠીમાં ત્રણે જાતિ છે. પશ્ચિમ હિંદી અને રાજસ્થાનીની ગ્રામ્ય બોલીઓમાં નપુંસકના કોઈ કોઈ દાખલા મળે છે. અન્યત્ર માત્ર પ્રમાર્થ સર્વનામમાં જ નપુંસક લિંગ છે.

ઉત્કલી અને બંગાળી સિવાય બીજી બધી દેશી ભાષાઓમાં વર્તમાનકાળનો અર્થ બદલાયો છે, તેથી તેની સાથે 'હ' કે 'હો' ધાતુનાં રૂપ વાપરવાં પડે છે. ગુજરાતી, સિંધી, પંજાબી, અને હિંદીમાંથી આજ્ઞાર્થ જતો રહ્યો છે; પણ મરાઠી, ઉત્કલી, ને બંગાળી, એ બાહ્ય ભાષાઓમાં રહ્યો છે. ગુજરાતીમાં અને પ્રજા ભાષામાં ભવિષ્યકાળ છે. આ સ્વતંત્ર કાળની વાત કહી. મિત્રકાળ, બહુધા કૃદન્તને અંગ ગણી તેની સાથે સાહાયકારક ક્રિયાપદનાં કાળનાં રૂપ વાપરવાથી થાય છે. જૂની પ્રજાભાષામાં વર્તમાનકાળનાં અપભ્રંશનાં રૂપ બદલાયા વિનાનાં જોવામાં આવે છે; તેમજ સિંધી, ગુજરાતી, ને પંજાબીનાં વર્તમાનકાળનાં રૂપ અપભ્રંશ પરથી જ આવ્યાં છે. અપભ્રંશમાં જોવો ભવિષ્યકાળ છે તેવો ગુજરાતીમાં જોવામાં આવે છે; કેમકે અપભ્રંશ શૌરસેની સાથે જોડાયેલી છે અને શૌરસેનીના ભવિષ્યના સ્સ પ્રત્યય પરથી ગુજરાતીમાં ભવિષ્યકાળનો 'શ' પ્રત્યય આવ્યો છે. વળી શૌરસેનીનો અવ્યયકૃદન્તનો પ્રત્યય જ્ઞ, જ લોપાઈ, સિંધી, ગુજરાતી, પંજાબી, ને રાજસ્થાનીમાં ફના રૂપમાં માલમ પડે છે.

આ પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષા શૌરસેની પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ-માંથી ઉદ્ભવી છે. તે ને રાજસ્થાની, બંને, પશ્ચિમ હિંદીની પ્રાન્તિક બોલીઓ જેવી છે અને જેપુરી ને મારવાડી સાથે ગુજરાતીને ઘણા સંબંધ છે.

પ્રકરણ ૩૦મું

શબ્દસિદ્ધિ

ઉપસંહાર-‘સંસ્કૃત’ એટલે શુદ્ધ, સંસ્કાર પામેલી, શિષ્ટ વર્ગની ભાષા; અને ‘પ્રાકૃત’ એટલે સામાન્ય લોકો જેઓ એવો સંસ્કાર પામ્યા નહોતા તેમની ભાષા. સામાન્ય લોકોમાં આર્ય તેમજ હિંદના મૂળ વતની અનાર્ય લોકોનો સમાવેશ થાય છે. સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત એ કંઈ તદ્દન જુદીજ ભાષા નહોતી. સંસ્કૃત ભાષાનુંજ બગડેલું સ્વરૂપ તે પ્રાકૃત. ઉચ્ચારની ખામીથી અને અન્ય પ્રબળના સમાગમથી સંસ્કૃત ભાષામાં બગાડ થઈ પ્રાકૃત ભાષા થઈ. જે પ્રાકૃત સંસ્કૃતને બહુ મળતી છે તે પાલી. એ સિઆમ, સિલોન, અને ઘણદેશના ઐહોની પવિત્ર ભાષા છે.

પાલી: વિકાર-પાલીમાં જે શબ્દ શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ છે અને બાકીના જે ઉચ્ચારશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ફેરફાર થઈ બનેલા છે. ઉચ્ચારનો પ્રયત્ન જેમ બને તેમ એછો કરવો એ ખીજ એ નિયમોમાં રહેલું છે. સંસ્કૃતમાંનાં ધણાં રૂપ એાછાં કરી વ્યાકરણને સરળ કરવામાં આવ્યું. જે રૂપ જરૂરનાં ન લાગ્યાં તે કાઢી નાખ્યાં, સાદશ્યને ધોરણે નવાં રૂપ દાખલ થયાં, અને જૂનાં રૂપ ઉચ્ચારથી જાણ્યું થઈ નવા સ્વરૂપમાં રહ્યાં. નામ અને ક્રિયાપદનું દ્વિવચન બહુ જરૂરનું ન હોવાથી જતું રહ્યું. ચતુર્થી ને પંચમી માત્ર અકારાન્ત પુંલિંગમાં ને નપુંસકમાંજ રહી; ખીજ શબ્દોમાંથી નીકળી ગઈ. ષષ્ઠી સંબંધવાચક હોવાથી ધણી વ્યાપક છે. મહાભાષ્યમાં એની વ્યાપકતા એના સૌ અર્થ છે એમ કહી દર્શાવી છે. ચતુર્થીનો અર્થ ષષ્ઠીથી કહી શકાય છે. પંચમીના અપાદાન સિવાયના ધણાખરા અર્થ તૃતીયાના અર્થ સાથે એકરૂપ છે અને અપાદાનનો અર્થ તસૂ પ્રત્યયથી દર્શાવી શકાય છે. સંસ્કૃતમાં ૧લા ગણના ધણા ધાતુ છે, તેનો વિકરણ જ પ્રત્યય પાલીમાં ખીજ ગણને પણ લગાડવામાં આવ્યો. ધાતુને આદેશ થાય છે તે સંસ્કૃતમાં અમુક કાળ અને અર્થમાંજ થાય છે; પણ પાલીમાં તે સર્વ કાળ ને અર્થમાં કરવામાં આવ્યા.

સંસ્કૃત: પાલી: પ્રાકૃત: અપભ્રંશ-પાલીથી વિશેષ બ્રહ્મ થયલી

ભાષા તે પ્રાકૃત અને પ્રાકૃતથી પણ વિશેષ ભ્રષ્ટતા પામેલી ભાષા તે અપભ્રંશ. અપભ્રંશ એ પ્રાકૃત અને અર્વાચીન દેશી ભાષાનું વચલું પગથીઈ છે.

વિષય-સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશદ્વારા ગુજરાતી ભાષામાં આવતાં શબ્દોમાં કેવો ફેરફાર થયો છે તે આ પ્રકરણથી જણાશે.

સ્વરોના ફેરફાર

એ પાસેનાં વ્યંજનોમાં એકજ સ્વર હોય તો ઉચ્ચાર કરવો અધરો પડે, માટે એમાંના એકને ઠેકાણે અસવર્ણ સ્વર થાય છે.

‘અ’નો અસવર્ણ સ્વર

અઞ્ઠકમ્-ઈકું } ‘અ’નો ‘ઇ’

પ્રગલનમ્-પિગળ(વું)

વરણ-વરણી-વરણી-‘અ’નો ‘ઉ’

‘અ’નો ‘એ’-કથનમ્-સહનમ્-વહનમ્-રહનમ્-લભનમ્-કેહ(વું), સેહ(વું), વેહ(વું), રેહ(વું), લે(વું)-લભનમનું પ્રાકૃત લહનમ્ છે; તેનું ‘લેહ(વું),’ ‘લે(વું)’ થાય છે. એજ પ્રમાણે ‘કેહવું,’ ‘સેહવું,’ ‘વેહવું,’ વગેરેમાં પ્રથમ સ્વર ‘એ’ છે. હાલ સામાન્ય પ્રચાર ‘કહેવું,’ ‘સહેવું,’ ‘રહેવું,’ વગેરે લખવાનો છે.

ફારસી ને અરબી ભાષામાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા શબ્દોમાં પણ આ નિયમ પ્રવર્તેલો જણાય છે:-

રેહમ, તેહસીલ, જેહર, કેહર, દેહશત

અહ્નિ-એડી

શઘ્યા-પ્રા. સેઝ્જા, સેજ-સજ્જ

ત્રયોદશ-પ્રા. તેરહો-તેર

વલ્લિ=પ્રા. વેલી-વેલ

મસી-મેસ

ગર્ગરી-ગાગેર

વાલુકા-પ્રા. વાલુઆ-વેળુ-વાળુ

મરાઠીમાં પણ બનો એ થાય છે.

} ‘અ’નો કે ‘આ’નો ‘એ’

સં. નિયમ-મ. નેહેમી
 ,, પઠન ,, પેઠ
 પ્રહણમ્ ,, ઘેળે

‘અ’નો ‘આ’ અને ‘આ’નો ‘અ’

અધીન-આધીન
 આવાસ-અવાસ

અશોક-આસો
 આપોશાન-અપુશાન

‘અ’ નો ‘ઓ’

અર્પર-ઓપરી

‘ઘ’ ને ‘ઉ’ના ઉચ્ચાર કરતાં ‘અ’ નો ઉચ્ચાર કામળ છે. એ ઉચ્ચાર કરવામાં ‘ઘ’ અને ‘ઉ’ના જેટલી જીભની ગતિની જરૂર નથી. આ કારણથી ઘણા શબ્દોમાં ‘ઘ’ અને ‘ઉ’ને બદલે ‘અ’ થાય છે.

‘ઘ’નો ‘અ’

હરિદ્રા-હળદર-હળદ
 પ્રતિચ્છાયા-પડછાયો
 વારિદ-વાદળ (વર્ણુવ્યત્પય થઈ)
 પરીક્ષા-પ્રા. પરિક્ષા-પરખ, પારખ
 નિરીક્ષણ-પ્રા. નિરિક્ષણ-નિરખ(વું)
 (સર્વર્ણુ સ્વરનો નિયમ)

ગિલ (ગિલ્)-ગળ(વું)
 લિલ (લિલ્)-લખ(વું)
 મિષ-મસ
 ચિન્તા-ચન્તા
 કઠિન-કઠણુ
 તિમિર-તમર
 વિષમ (કમ્)-વસમું
 વિક્રય (યઃ)-વકો
 વિષટ (વિ+ષટ્)-મગડ(વું)
 પિણ્ડ-પંડ
 વિસૃષ્ટ-(કમ્) વધૂડું

ત્રિભૂતિ-ભભૂતિ
 વિલગ (વિ+લગ્)-વળગ(વું)
 વિમૃશ (વિ+મૃશ)-વમાસ(વું)
 વિલક્ષ-વાયવડંગ
 મિલ (મિલ્)-મળ(વું)
 કિટ-કાટ; મ. કટ-કાટ
 ગર્ભિણી-ગાભણી
 શિથિલ-પ્રા. સઠિલ-ઠીલું

} સર્વર્ણુ સ્વરનો
 } નિયમ

‘ઘ’ નો ‘ઉ’

વૃથિક-વીધુ
 શિઙ્ઘ(શિઙ્ઘ)-સુંધ(વું)

ગૈરિક-ગૈર
 વિદીન-વિદૂળ-વિહોણો(‘ઉ’થઈ‘ઓ’)

‘ઘ’ અને ‘ઉ’ના ઉચ્ચાર કરતાં ‘ઞે’ અને ‘ઞો’ના ઉચ્ચાર ક્રામળ છે. ઞેમાં ‘ઘ’ અને ‘ઉ’ના ઉચ્ચારમાં કરવી પડે છે તેટલી જાલ ઊંચી કરવી પડતી નથી. આથી ધણી શબ્દોમાં ‘ઘ’નો ‘ઞે’ અને ‘ઉ’નો ‘ઞો’ થાય છે.

‘ઘ’નો ‘ઞે’

વિમીતક (કમ્)—અપ. વહેડું—ખહેડું

દાહિમ—દાડેમ

પીઠિકા (તૂ. એ. વ. પીઠિકયા)—પેઠે

પિણ્ઠ:—પ્રા. પિંઠો—વેંઠો—પેંઠો, પિંઠે

વિષ્ટિ—વેઠ

વિરાગ—વેરાગ

વિતસ્તિ—વેત

ઉત્કીલ (ઉદ્+કીલ્)—ઉકેલ(વું)

સીમન્ત—સેંતી—થી

કિંશુક—કેસુડાં

નીત્ર—નેવ

‘ઉ’નો ‘અ’

કર્ણુર—કાપર

પુન:—પણુ

કુલુમ્બ—કુટમ્બ

વિદ્યુત્—વીજ(ળી)

ગુણ—ગણુ

મનુષ્ય—માણુસ

યૂથ:—જથેા

સુરજ્ઞા—સુરજ્ઞ-જ્ઞા—સુરંમ

દુષ્કાલ—ડકાળ

ધુર્—ધર (ધરથકી=આરંભથી)

મુકુટ—મુગટ

મુહૂર્ત—મહુરત, મુરત

અન્દુરુ—ઉંદર

ઉપાશ્રય:—અપાસરેા

સુલક્ષણ:—સલખણેા

અજ્વલન—(કમ્) અજવાણું

પુટક:—પડીએા

પુરુષોત્તમ—પરસોતમ

શકુન—સકન (આમ્ય)—સુકન

(વર્ણુવ્યત્યય)

અગુરુ—અગર (સર્વાર્ણુ સ્વરનો નિયમ)

અગુરુવર્તિ—અગરખતી

ગુરુક—ગરુઅ—(ગરવી ગુજરાત), ગરવા

કુસુમ્મ:—કસુંખેા

કુહુમ—કકુ

ગુગુલ—ગૂગળ

ગુડુચી—ગલોઈ—ગળેા

મુકુટ:—મહો—મોડ (સ્વરવ્યત્યય)

पुरोहित-परैत

लघुन-लसथु

बागुरिक-वाधरी (रने क्षीघे ग्नेो 'ध')

'ड'ने 'अ'

नूपुर-नेउर (णू. गु.)-नेवर

'ड'ने 'आ'

मुख-प्रा. मुह-भोह, भोहकुं, भोहं

गुरु-गोर

ताम्बूल-तंभोण

पुस्तकम्-प्रा० पोत्थअं-पोथी

मुद्गर-प्रा० मुग-भोग

उद्गार-अोडकार

तु-तो

उदीच्य-अो (अौ) दीय

उद्धव-अोधव

उत्सव-अोत्सव

पूगफल-पूअफल-कूडल-कूडण

मुद्गरः-मोगगरो-मुगगरो-भोगरी

'अै' ने 'अौ'नां अनुक्रमे 'अै' ने 'आ'

गैरिक-प्रा० गेरिअ-गेरि

तैलम्-प्रा० तेल्लं-तेल

वैदिकः-प्रा० वेदिअो-वेदिअै

वैवाहिकः-प्रा० वेवाहिअो-वेवाही

शैवालः-शैवालः-प्रा. सेबलो-सेवालो-

सेवाण

वैर-वेर

'अै' ने 'अौ'नां अनुक्रमे 'धवर्णु' ने 'डवर्णु'

फेन-धीथु

वेदना-वीथु (यूटा)

सुपुत्र-सपूत

विरूपः-वरवो

भूमि-प्रा. भूहं-भांय-भांय

मुस्ता-मोत्था-भोथ

मुक्तः-मोक्तो-भोक्त(णो)

कुष्ठ-कोट्ट-कोट्ट

कुष्ठी-कोट्टी-कोट्टी (अै)

कुहालः-कोहालो-कोहाणे

उच्छीर्षक-अैसीसुं-कुं

उच्चर (उद्+चर्)-अैचर (उं)

उल्लङ्घ (उद्+लङ्)-अैलङ्ग (उं)

उन्निर (उद्गृ-उद्गिर्)-अैक (उं)

कुथ्यति-कुथ्यइ-कोडे

सौभाग्यम्-प्रा. सोहगं-सोहाग-सुहाग

मौक्तिकम्-प्रा. मोक्तिअं-भोती

गौरः-प्रा. गोर-गेरो

यौवन-प्रा. जोवण-जोवन

औषध-प्रा. ओसड-अैसड

पौष-प्रा. पोस-पैस

चैल-अैडां (डांवां)

रौप्य-रुपुं

સ્વરોનો વ્યત્પય

વિન્દુ-શુંદ (સ્વરોનો વ્યત્પય થઈ અ-અ 'ઇ' લોપાય છે.)	શકુન-સુકન કટિ-કેડ (સ્વરવ્યત્પય થયા પછી 'ઇ'નો 'એ' થઈ)
શમશ્રુ-મૂછ પરિવિશ-(પરિ+વિશ)-પીરસ(વું) કોલાહલ-કળાહોળ	મગિનીપતિ:-પ્રા. મહ્ણીવર્દ-બનેવી (મર્હણ-'ભેન-એન'નું 'એન')

ઋના ફેરફાર

ઋમાં સ્વર ને વ્યંજનનું તત્ત્વ, બંને મળેલાં છે. તેમાં વ્યંજનનું તત્ત્વ સ્વરને ગોળું છે. વાજસનેથી પ્રાતિશાખ્યમાં કહ્યું છે કે સ્વરનું તત્ત્વ ર્ની પૂર્વે ને પછી છે. ઋમાંનું સ્વરતત્ત્વ કંડસ્થાનમાં કે તાલુ-સ્થાનમાં ઉચ્ચારાય છે, તેથી 'ઋ'નો 'અ' કે 'ઇ' થાય છે. 'ર'નું તત્ત્વ 'રિત્તુ,' 'રણુ' જેવા ફેરફારથી જણાય છે.

'ઋ'નો 'અ' કે 'આ'

મૃતકમ્-અપ૦ મહડં-મડ(દું)	પૃથુલ-પ્રા. પહુલ-પહોળું
મૃદુ-પ્રા. મડ-મઈ	શૃહ્ણલા-સાકળ
વૃદ્ધ:-પ્રા. વહ્ણો-વડો, વડીલ, વડેરો	પૃષ્ઠ-પાહું
ઋણ-રણુ (ઋનો ૨)	દૃક્ષ (દૃશ્)-દાખવવું
ઋણ્ણ:-પ્રા. કળ્ણો-કહાન	મૃષ (મૃષ્=સીંચવું)-મટ(વું), મટાડ(વું)
મૃત્તિકા-પ્રા. મત્તિઆ-મટ્ટિઆ-મિટ્ટિઆ -માટી; હિ. મિટ્ટી	વૃન્તાક-વંતાક (વેગણુ)
પૃથુક-પ્રા. પહુઅ-પહુઆ	

'ઋ'નો 'ઇ'

હૃદયકમ્-અપ. હિઅઅવં-હઇયું (વર્ણુ- વ્યત્પય)	શૃગાલ-પ્રા. સિઆલ-શિયાળ
હૃષ્ટ:-પ્રા. વિટ્ટો-દીટો	માતૃગૃહ-પ્રા. માઇઘર-માઇહર-મહિયર
દૃષ્ટિ-પ્રા. દિટ્ટિ-દીટ, દીટ (૧૫૩).	પિતૃગૃહ-પ્રા. પિદ્ધર-પિદ્ધર-પીદર
દીટ પગાર મળે છે.)	અમૃત-અમિઅ-અમી
દૃચતે-પ્રા. દિસ્સદ-દીસે	વૃશ્ચિક:-વિંછુઓ-વીંછુ-છી
	માતૃ-માઇ-મા

ઝાતૃ-ઝાઈ-ઝાઈ
 જામાતૃ-જામાઈ-જામાઈ
 ઘૃન્ત-ઘિંટ-ઘીંટું
 શૃજ્ઞ-સિંગ-સીંગ; સિંગ(કું)
 મૃષ્ટ-મિટ્ટ-મીટું
 પૃષ્-પૃષ્=કષ્ટ આપવું)-પીટ(વું)
 પૃષ્ઠ-પ્રા. પિટ્ટ-પીટ
 કૃત:-પ્રા. કિદો-કીધો
 ઘૃત-પ્રા. ઘિઅ-ઘી

મૃત્યુ-પ્રા. મિન્દુ-મીચ(વું)
 કૃષિ-પ્રા. કિસિ-કીસ
 કૃપા-કિરપા
 ગૃધ-પ્રા. ગિદ્ધ-ગીધ
 માતૃકા-પ્રા. માઈઆ-માઈ
 ભ્રાતૃક:-માઈઓ-ભાઈ
 ઋદ્ધિ-રિદ્ધિ (ઋનો રિ)
 ભ્રાતૃજ:-ભત્રીજો
 ગૃહસ્થ-ગરિસ્તી

‘ઋ’નો ‘ઉ’

સામાન્ય રીતે ઐષ્ટ્ય વ્યંજનની અસરથી ઐષ્ટ્ય વ્યંજનની પછીના ‘ઋ’નો ‘ઉ’ થાય છે.

મૃત:-પ્રા. મુઓ-મુઓ
 પૃષ્ઠમ્-પ્રા. પુટ્ટં-પૂઠ
 પ્રચ્છ્-પૃચ્છ્-પ્રા. પુચ્છ-પૂછ(વું)
 માતૃશ્વસૃકા-પ્રા. માઠસિઆ-માસી

ભ્રાતૃક:-પ્રા. માઠઓ-ભાઉ (મરા.)
 વૃદ્ધ:-ભુટ્ટો
 સ્મૃતિ-સુરત
 ભ્રાતૃજાયા-ભાઉ (ભો)ભઈ
 શુ(શુણ)-પ્રા. સુણ-સૂણ(વું)

ઉપસર્ગમાં કે અન્ય પદભાગમાં આદિ ‘અ’નો કે આદિ બીજા કાષ્ઠ સ્વરનો લોપ (કટલેક સ્થળે આખા ઉપસર્ગનો લોપ થાય છે.)

અભ્યન્તર-ભીતર
 અભ્યર્ણ=(પાસે)-ભીડ
 અભ્યજ્ઞન-ભીંજ(વું)
 અપિ-પ્રા. બિ (‘હું બી આવસ’
 પારસીઓ ‘બી’ને ‘પણ’ના
 અર્થમાં વાપરે છે. હિં. મી)
 ઉપવિષ્ટ:-પ્રા. ઉવહ્ઠો-એઠો; હિં. બૈઠા
 ઉપવિશ(ઉપ+વિશ્)-પ્રા. ઉવહ્સ-એસ
 સંપન્ન-વન્ન-અન(વું)
 વિપ્રવન્ન-સદ્-સદ્

અવત્રાણ-અચાવ(વું), હિં.
 વચાના; મરા. વચાવિળે
 અરઘટ્ટ-રૈટ
 અરણ્યમ્-પ્રા. રણ્ણં-રણુ
 અરત્નિ (કાણી; કનિષ્ઠિકા બહાર
 રાખેલી એવી રીતે મુઠ્ઠી વાળી
 કાણીથી લાંબો કરેલો હાથ)-
 રાંટો
 આચમન-મહણુ (વર્ણવ્યસય થઈ)

ઉપજન (=ઉમેરો; આદિ 'અ' ઉમેરાય છે.)

મિથ્યા-અમથું

મર્ત્સના-અબ્રહના

લોપ-અલોપ

રિષ્ટ-અરિષ્ટ

મોહન (મુહ્=મુઝાવું)-અમુઝણ (અમુઝાવે અતિશે અંગ'-ધીરાકૃત 'સ્વરૂપ')

વિદેશીય શબ્દમાં પણ સ્વરવ્યત્યય ને સ્વરવિપરિણામના દાખલા મળી આવે છે. થોડાક નીચે આપ્યા છે:—

જાહેર (જાહિર અ૦)

જાલમ (જાલિમ અ૦)

જુખાની (જખાન ફા૦=જબ)

તમાસો (તુમાશા ફા૦)

દાખલ-દાખલો

(દાખિલ-દાખિલા અ૦)

દેદાર (દીદાર ફા૦)

જાનવર-જનાવર (જાનવર ફા૦)

કસૂર (કુસૂર અ૦)

કાફર (કાફિર અ૦)

કાફો (કાફિલા અ૦)

કાપેલ (કાપિલ અ૦)

ખલેલ (ખલલ અ૦)

જનસ (જિન્સ અ૦)

જરૂર (જુરૂર અ૦)

રિવાજ (રવાજ અ૦)

રેશમ (રીશમ ફા૦)

લહેજત (લઝઝત અ૦)

લેખાસ (લિખાસ અ૦)

વકિલાત (વકાલત અ૦)

વાકિફ (વાકિફ અ૦)

વાજખી (વાજિખી-

જરૂરિયાત, અ૦)

ખાજર (ખાજર ફા૦)

ખદામ (ખાદામ ફા૦)

પેશવા (પીશવા=આગેવાન; ફા૦)

સ્વરભારનો નિયમ

બધી દેશી ભાષામાં ઉપાન્ત્ય સ્વર પર ભાર પડે છે, તેથી અન્ત્ય સ્વર લોપાઈ ઉપાન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થવાનું વલણ છે. આ નિયમને અનુસારે તદ્ભવ શબ્દોમાં અન્ત્ય 'આ,' 'ઇ,' કે 'ઉ'નો=શાન્ત-અનુચ્ચરિત 'અ' થાય છે.

દાખલા:—

વ્યક્તિ-વિગત
 શ્વસુરાલય-સાસર
 આશ્રય-આસર-રો
 ગતિ-ગત
 વિપત્તિ-વિપત
 રીતિ-રીત
 રાશિ-રાસ
 પદ્ધતિ-પદ્ધત
 જાતિ-ગત
 મધુ-મધ
 નિદ્રા-નીદ્ર; મરા. નીદ
 દ્રાક્ષા-દરાખ
 પરીક્ષા-પ(પા)રખ
 અસ્થિ પ્રા. અટ્ટી-હાડ

જિહ્વા-પ્રા. જિન્મા-જીભ
 વાર્તા-વાત
 શય્યા-પ્રા. સેજ્જા-સેજ
 સંજ્ઞા-પ્રા. સળ્ળા-સાન
 મગિની-પ્રા. મહ્ણી-મહિણી-મ્પિન
 મહિષી-ભેંસ
 કુક્ષિ-કૂખ
 બલ્લિ-વેલ
 રજની-પ્રા. રચણી-રેન
 યાત્રિ-પ્રા. યાત્રી-પ્રાણુ
 રાત્રિ-પ્રા. રત્તી-રાત
 વિદ્યુત્-પ્રા. વિજ્જુ-વીજ(ળી)
 અક્ષિ-પ્રા. અક્ષિ-આખ
 પાર્શ્વે-પાસે-પાસ

અસંયુક્ત વ્યંજનના ફેરફાર

નિયમો:—

૧. સામાન્ય રીતે આદિ વ્યંજનમાં ફેરફાર થતો નથી.

દાખલા:—

કટાહ-કડાઈ
 કપર્દ-કોડી
 કોકિલ-કોપલ

નમ્ર (કમ્)-નાયું
 મુષ્ટિ-મૂઠ
 સૂચિ-સોય

અપવાદ:—એકજ છે.

કન્દુક-પ્રા. ગેંદુઓ-ગેડી; હિં. ગેંદા; મરા. ગેંદ

૨. વચલાં વ્યંજનોમાં અધોપને બદલે ઘોષ થાય છે; કેમકે અધોપના ઉચ્ચાર કરતાં ઘોષ વ્યંજનના ઉચ્ચારમાં ઓછો પરિશ્રમ પડે છે. શ્વાસનળીનું દ્વાર સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં હોય છે ત્યારે મોંમાંથી જે ધ્વનિ નીકળે છે તે નાદ. શ્વાસ કે અધોષ અક્ષરના ઉચ્ચારને માટે

(શ્વાસ લેવા સાર) શ્વાસનળીના દ્વારને વિસ્તારવું પડે છે. આથી શ્વાસ-અધોષ કરતાં નાદનો-ધોષનો ઉચ્ચાર સહેલો છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે અનાદિ, અસંયુક્ત એવાં કેટલાંક વ્યંજન લોપાર્થન્ય છે; પરંતુ દેશી ભાષામાં કેટલેક સ્થળે લોપ થવાને બદલે ઉચ્ચાર-શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે અધોષના ધોષ વર્ણ થાય છે.

દાખલા:—

‘૩’નો ‘ગૂ’

કાક:—પ્રા. કાઓ; પણ ગુજરાતીમાં
‘કાગ’, ‘કાગ(ડા)’; હિં., પંજ.,
મરા., ને બંગા.માં પણ ‘કાગ’
શબ્દ છે; સિં. કાગુ

સકલ—પ્રા. સબલ (સયલ)—સગળું
(સધળું, ‘સૂ’ મહાપ્રાણને લીધે
‘ગૂ’નો ‘ધૂ’)

પ્રકટ—પ્રગટ

પ્રાકાર—ખૂ. ગુ. પગાર(કોટ)

બક-બગ(હું; ‘લ’ સ્વાર્થિક)

કક્કાલ—કંગાલ

કક્કણ—કાંકણ; પણ હિં. કંગન

ક્રોડ—ગોદ

પર્યંક—પલંગ

મુકુટ—મુગટ

કાર્યકર:—કલાગરો, કાળગરો

મૂક:—મૂગો

શાક—સાગ(નું ઝાડ)

‘ચૂ’નો ‘જૂ’

સૂચ્ય (સૂચ્)—સૂઝ(વું)

વ એવ—પ્રા. ચિઅ—ખૂ. ગુ. જિ—જ
(અવધારણવાચક)

ત્વચ્—તજ

‘ઢૂ’નો ‘ડૂ’

કીટ:—પ્રા. કીડો—કીડો

કર્પટ:—પ્રા. કપ્પટો—કાપડ

કટાહ:—પ્રા. કઢાહો—કઢાઈ—કડાહી

વટ:—પ્રા. વડો—વડ

ઘટ:—પ્રા. ઘડો—ઘડો

માટ—માટકમ્—માટિ—ભાડું

ઘોટક:—પ્રા. ઘોડઓ—ધોડો

ઘટિકા—પ્રા. ઘડિઆ—ધડી

કપાટ (ખારણું)—કમાડ

કટિ—કેડ

શાટિકા—સાડી

પટલ—પડળ—પડાળ

पटहः-प्रा. पडहो-पडा(पडधम)
 पटोल-परवण ('इ'ने 'र' थर्ष)-
 भरा० पडवल
 मुकुट-भोऽ (भडिऽ)
 स्फोट (स्फोटयति, स्फुट् धातु)-इऽ(वुं)
 त्रोट (त्रोटयति, त्रुट्)-तोऽ(वुं)
 रट (रटति, रट्)-रऽ(वुं)
 राटि-(लडार्ष)राऽ
 कटु-कऽवुं

कटक(म्)-कडुं
 तट-तऽ
 कुकुटः-कुकडे।
 बटुकः-अऽवे। (अडुओ।)
 वाटिका-वाडी
 वीटिका-पीडी
 कच्छटिका-प्रा. कच्छाडी-हाछडी
 खट-अऽ
 खटी-अडी

'त'ने भूर्ध-य 'र' थर्ष 'इ'

पत (पत्-पऽवुं)-पऽ(वुं)
 प्रतिघातः-पऽधे।
 प्रतिवेशी-पडोरी
 प्रतिच्छाया-पऽछाये।
 विभीतकम्-अप. बहेडउं-भेडुं (डिं)
 कौतुक-डे।ऽ

हरीतकी-प्रा. हरडई-हरडे
 मृतकम्-अप. मडउं-भऽ(हुं)
 उत्खात (उद्+खन्-भोऽ(वुं)-उभेऽ-
 (वुं)-उभाऽ(वुं)
 प्रतिशाला-पऽ (र) साण
 प्रतिपृच्छा-पऽपूछ
 प्रतिपद्-पऽवे।

'त'ने 'द'-'धु'

जामाता-हि.भां दामाद
 स्फुरत् (स्फुरने। वर्त० कृ०)-प्रा.
 फुरन्दो-इर-दो; भरा० करीन्दो

कत (कम्)-अप० कीदउं-कीधुं
 पीत (कम्)-अप० पीदउं-पीधुं
 तुन्द-हुं

'प'ने 'प', क्वयित् 'भ'

वापी-वाप
 कूपः-कुवे।
 ताप-ताप
 गोपाल-गोवाण
 कच्छपः-हाथभे। (व् ने व् पररपर
 अदक्षाय छे.)

कपाट-प्रा. कवाड-कभाऽ
 प्राप (प्र+आप् भेणववुं)-पाम(वुं);
 . प्रा. पाव
 शिक्षप-प्रा. सिंसव-सिसभ
 दीपः-दीवे।
 मण्डपः-भाऽवे।

નિપત(નિ+પત્)-નિવડ(વું)
 સ્વપન (કમ્)-સમણું
 ક્ષપણી-ખમણી
 કપર્દ-કોડી; મરિ૦ કવહી-કઝહી થઈ
 કસપટ્ટ-પ્રા. કસવટ્ટ-કસોટી
 આપદ્-આપદા
 પ્રપા-પરવ(ડી)
 ચાપોતકટ (ઉત્કટ=ભીષણુ)-ચાવડા
 સપાદ-સવા

સર્ષપ-સરસવ
 વપ (વપ્-વાવવું)-વાવ(વું)
 વિરૂપ:-વરવે।
 પ્રસ્થાપ(પ્ર+સ્થા; સ્થાપય)-પાઠવ(વું)
 અપવરક:-એ।રડો (અવ-અડ-એ।)
 વટપદ્-વટવદ્-વડવદ્-વડોદ(ફ; ટ્રના-
 દ ને ર જુદા થઈ)
 કપિત્થ-કોઠ(પનો વ્ થઈ વનો સંપ્ર-
 સારણુથી ઉ થઈ)

‘ફ’નો ‘ઢ’

પઠ (પઠ્=પઠવું)-પઠ(વું)
 દંષ્ટ્ર-પ્રા. દાઢા-દાઢ
 શિથિલ-પ્રા. સઢિલ-ઢીલું
 કુષ્ટ-કોઢ

કુષ્ટી-કોઢી(એ।)
 કૃષ્ટ (કૃષ્=ખેચવું)-કોઢ(વું)
 મઠ-મઢી
 વેષ્ટ (વેષ્=વિંટાળવું)-વેઢ
 કથ(કથ્=ઉકાળવું)-કોઢ-કોઢો-કઢી

‘ડ’નો ‘ર’ કે ‘લ’ (ઙ, ર, લ્ પરસ્પર બદલાય છે.)

ક્રીડ (ક્રીઢ્=રમવું)-ખેલ, ખેલ(વું)
 (‘ર’ જવાથી ‘ક્ર’નો મહા-
 પ્રાણુ ‘ખ્’ થયો છે.)

ગુહ-ગોળ

તાલ-તાડ

તઢાગ-તળાવ

અતસી-પ્રા. અલસી-અળસી (‘ત્’-
 નો ‘ડ’ પછી ‘લ્’-‘ળ’)

પ્રસૃતિ-પસલી

પીઢ (પીઢ્=પીડવું)-પીલ(વું)

ચેટ:-ચેલો (‘ડ’નો ‘ડ’ થઈ)

ક્રોઢ:-ખોળો (‘ર’ને લીધે ‘ક્ર’-
 નો ‘ખ્’)

एकादश-પ્રા. एआरह (‘ડ’નો ‘લ્’
 થઈ ‘ર’)-અગ્યાર

द्वादश-પ્રા. बारह-આર

त्रयोदश-પ્રા. तेरह-તેર

पालन-(કમ્)-પારણું

अष्टालिका-અટારી

षोडश-પ્રા. सोलह-સોળ

दोहदः-પ્રા. दो (डो) हलो-દોહલો

रुक्ष-લુક્ષ-લૂખું

‘નૂ’નો ‘લૂ’ અને ‘લૂ’નો ‘નૂ’

નીલ-લીલું

નિમ્બ:-લીમ(ડા)

લાજ્જલ-નાંગર

‘સૂ’નો ‘હૂ’

બધી આર્ય-હિંદ ભાષામાં આ વલણુ છે; પણ પંજાબી તે સિંધીમાં વધારે છે.

ગુજરાતીમાં અશિષ્ટ વર્ગમાં મુખ્યત્વે દક્ષિણ ભાગમાં ‘સૂ’નો ‘હૂ’ કરવાની વૃત્તિ ધણી પ્રમાણ છે (શાક-સાક-હાક; સમજવું-હમજવું).

સપ્તતિના સૂનો બધી આર્ય-હિંદ ભાષામાં હૂ થાય છે. સપ્તતિની મિશ્ર સંખ્યામાં આ ફેરફાર જણાય છે.

પ્રસૂત-પહાડ (‘તૂ’નો ‘દૂ’ થઈ

પાષાણ-પહાણુ (ષૂનો સૂ થઈ)

‘રૂ’ને લીધે ‘ડૂ’ થયો અને

‘સૂ’નો ‘હૂ’ થયો છે.)

દિવસ-પ્રા. દિવહ-દિહ, દહા(ડા)

‘સૂ’નો ‘હૂ’

સુધા પ્રા. હુહા-હો

‘મૂ’નો વૂ

મૂ ઓષ્ઠ્ય અને અનુનાસિક છે, તેથી તેનો વૂ થાય છે.

કર્દમ-કાદવ

કુમાર-કુંવર

ધૂમક-પ્રા. ધૂમઝ-ધુઆ (‘મૂ’નો

‘વૂ’ થઈ લોપાયો છે)

નર્મદા-નર્બદા

વર્ધમાન-વઢવાણુ

મહામાત્ર-મહાવત

સુગમતા-સગવડ

તારતમ્ય-તરતવ

આમ્ર-આંબ-આંખોઈ

આમલક(મૂ)-આંબળું(ળાં)

ગોમય-ગોખર

તામ્ર-તાંબું

મૂમિ-ભોંય-ભાંય (હિં.માં વૂ લો-

પાઈ મૂઈ)

રોમનૂ-રૂઆં-વાં (વૂ લોપાઈ)

દન્ય વ્યંજનનાં મૂર્ધન્ય

દન્ય વ્યંજનનો ઉચ્ચાર કરવા કરતાં મૂર્ધન્ય વ્યંજનનો ઉચ્ચાર

કરનામાં વધારે મહેનત પડે છે. પ્રાકૃતમાં છે તેના કરતાં સંસ્કૃતમાં દન્ય વ્યંજનનો પ્રયોગ વિશેષ છે અને પ્રાકૃતમાં મૂર્ધન્યનો પ્રયોગ વિશેષ છે.

પ્રાકૃતમાં ત્નો દ્ થવાના દાખલા થોડા છે; પરંતુ દ્નો દ્ થવાના દાખલા ઘણા છે. ન્નો ણ સામાન્ય છે.

કેટલેક સ્થળે સંસ્કૃતને પ્રાકૃતમાં દન્ય અને દેશી ભાષામાં મૂર્ધન્ય જોવામાં આવે છે; કેટલેક સ્થળે સંસ્કૃતમાં દન્ય અને પ્રાકૃતમાં અને દેશી ભાષામાં મૂર્ધન્ય જોવામાં આવે છે; અને કેટલેક સ્થળે સંસ્કૃતને પ્રાકૃતમાં મૂર્ધન્ય અને દેશી ભાષામાં દન્ય જોવામાં આવે છે.

પત (પત્-પડવું)-પ્રા. પઢ-પડ(વું)

પત્ર-પ્રા. પત્ત-પડ-પડીએ

પત્તન-પ્રા. પટ્ટન-પાડા (શહેરનો ભાગ); હિં. પટના

દંશ (દંશ્-ડંસવું)-પ્રા. ઢસ-ડસ(વું), ડાંસ, ડંખ

દહ (દહ્યતે કર્મણિ)-પ્રા. ઢહ-હજ્ઞહ, દાહે; ડામ

દર-પ્રા. ઢર-ડર, ડર(વું); હિં. ઢરના

તિલક (કમ્)-અપ. તિલકડં-ટીલું, ટીકડી (વ્યંજનના વ્યત્પ સાથે)

તુઝા-તોડો

દલતિ (દલ્ દાડવું); પ્રા. દલહ-દળે, દાળ, ડાળી (હિં. ઢાલ-શાખા); ડલ્લો

તુષ્ટિ (વર્ણ્યત્પ સાથે)-ટુંટી

સ્વયુ-ટુંટો

ત્રુટ (ત્રુટ્-ત્રૂટવું)-પ્રા. તુદ-તુદ-ત્રૂટ(વું); તોટો (ટોટો)

ટુલ (ટુલ્-હલાવવું); ઢોલા-ડોળી, ડોલ(વું), ડોળો

દુહિતા-ધીમા-ઢીંગલી

દર્મ-ડાલ (દ્ને લીધે)

રોહિતક:-રોહોડો (ત્નો દ્ થઈ દ્)

મૃત્તિકા-માટી

વૃદ્ધ-વડો

વૃથ (વૃથ્-વથવું)-વઠ(વું)

વર્ધ (વર્ધ્-કાપવું)-વાઠ(વું)

કર્ત (કર્ત્-કાપવું)-કાટ(વું)

દીપવર્તિ-દીવેટ

સાર્ધ-સાડા

ઘન્યા-ઘણુ

ઘક્ (ઘક્=નાશ કરવો)-પ્રા. ઢક્-

ઢકલ(વું)-ધકલ(વું); ધકો

રટ (રટ્=ગર્જવું)-રડ(વું); લડ(વું)

દણ્ઢ (દણ્ઢ્=શિક્ષા કરવી)-પ્રા. ઢણ્ઢ-

દણ્ઢ; ડંડ, ડાંડી, દંડો, દંડ(વું);

દંડુકો, દાંડો, દાટો, દાટ(વું),

દાંડી, ડાંડીએ, ડટો

પાનીય-પાણી

નનાન્દા-નણુંદ

માનુષ-માણસ

કઠિન-કઠલુ

કઃ પુનઃ-કડણ-કાલુ

નયન-નેલુ

વચન-વેલુ

સંદંશ-સાંડસી

વસાન્ન-(વસા=ચરખી; પોષક અન્ન)-
વસાણું

વિગાન-વગોણું

ચાલની-ચાયણી-ચાણી

ઇન્ધન-ઇંધણું

ધાના-ધાણા

આત્માન-પ્રા. અપ્પાણ-આપણુ

જન-જળુ

તન (તન્=તાણુવું)-તાણુ, તાણુ(વું)
શદ (શદ્=નાશ પામવું)-પ્રા. સદ્-
સડ(વું)

દોલા-પ્રા. ઢોલા-ડોલ(વું); ડોળા;
ડોળો

શિથિલ-પ્રા. સઢિલ-ઢીલ-ઢીલું

દોહદ-પ્રા. ઢોહલ-ડોયલ-લાં

મરાઠી અને ઉત્કલીમાં દ-લ તરફ
વિશેષ વૃત્તિ છે.

મરા. દાઢી; હિં. ઢાઢી

મરા. ઘંઢા; હિં. ઠંઢા

મરા. દીઢ; હિં. ઢેઢ

મૂર્ધન્યનો દન્ત્ય

કર્ણ-પ્રા. કણ-કાન, (કર્ણ+સ્મિન્,
અપ. કણર્હિ-કર્ણ) કને

પર્ણ-પ્રા. પણ-પાન

જૂર્ણકમ્-અપ. જુણ્ણં-જૂનું

વિજ્ઞપ (વિ+જ્ઞા; વિજ્ઞાપય)-પ્રા.

વિજ્ઞવ-વિનવ(વું)

અરણ્ય-પ્રા. રણ-રાન

વિજ્ઞસિ-પ્રા. વિજ્ઞત્તિ-વિનંતિ

સંજ્ઞા-પ્રા. સજ્ઞા-સાન

મન્ય (મન)-પ્રા. મણ-માન(વું)

યજ્ઞોપવીત-પ્રા. જણ્ણોવર્ડઅ-જનોઈ

જમ્ય (વરનાં સિન્ગ્ધ) પ્રા. જમ્મ-
જન

ગુજરાતીમાં 'ણ' છે ત્યાં હિન્દીમાં ધણા શબ્દમાં 'ન' છે-
કોન, કઠિન, આપના, જન, માનુશ, વગેરે

વ્યંજનોનો લોપ

અનાદિ, અસંયુક્ત ક્, ગ્, ચ્, જ્, ત્, દ્, પ્, ય્, અને વ્ અહુધા
લોપાય છે. પ્રાકૃતમાં વ્યંજનો લોપાયા પછી સ્વરો સંધિ થયા વિનાના રહે
છે; પણ દેશી ભાષામાં તેની સંધિ થાય છે. વ્યંજન લોપાયા પછી બ
કે આ રહે, તેની પહેલાં બ કે આ હોય ત્યારે તેનો ઉચ્ચાર લઘુ પ્રયત્ન
વ જેવો થાય છે અને હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં એમ લખાય પણ છે.

અનાદિ 'ક'ના લોપ

કોકિલ-પ્રા. કોહલ-કૌલ; હિં.,
પં., સિં.માં કોહલ; ઉત્ક.માં
કોચિલ છે.

કુમ્ભકાર-પ્રા. કુમ્ભઆર-કુંભાર
સુવર્ણકાર-પ્રા. સુવર્ણઆર-સૌણાર;
સૌની; હિં. સોનાર

ચર્મકાર-ચમાર

લોહકાર-લુહાર

મકુલ-પ્રા. મડલ-મોલ (પાક; ફાલ),
મોર, મરવા; હિં., યં.માં મૌલ

અન્ધકાર-પ્રા. અન્ધયાર-અંધેર

શીતકાલક:-પ્રા. સીઅઆ (યા) લઓ-
શિયાળો

બકુલસર-ચરસર-એરસલી

રાષ્ટ્રકૂટ-રોડોડ

મુકુટ-પ્રા. મડ-મોડ

નકુલ-પ્રા. ણડલ-નોળ (નોળીએ)

નારિકેલ-પ્રા. નારિએલ-નારિએળ

ઉષ્ણકાલક:-પ્રા. ઉન્હઆલઓ-
ઉનાળો

મૌક્તિકમ્-પ્રા. મોત્તિઅં-મોતી

યૂકા-પ્રા. જૂઆ-જૂ

યૂથિકા-પ્રા. જૂહિઆ-જૂહી-ઈ

શાટિકા-પ્રા. સાહિઆ-સાડી

તૈલિક:-પ્રા. તેલિઓ-તેલી

તામ્બૂલિક:-પ્રા. તંબોલિઓ-તંબેળી

વિકાલક:-અ. વિઆલઠ-વિઆળુ-
વાળુ

અનાદિ 'ગ'ના લોપ

નગર-પ્રા. ણયર-નેર ('ચ'ના 'ઈ'થઈ);
ચાંપાનેર

સાગર-પ્રા. સાયર-સાયર

દ્વિગુણ:-પ્રા. દુડળો-બહિણો (બમણો,
'મ' પ્રક્ષિપ્ત)

મગિની-પ્રા. મહ્ણી-મહિણી-એન;
પંજ.માં. મેળ, મૈન્હ; સિંધીમાં મેણ;

મરા.માં મહીળ, યંગા.માં મહન છે.

શૃગાલ-પ્રા. સિયાલ-સિયાળ

મૃગાહ-પ્રા. મઅંક-મઅંક (કવિતામાં વપરાય છે.)

અનાદિ 'ચ'ના લોપ

સૂત્રી-પ્રા. સૂઈ-સૌય, હિં. ને મરા.-
માં સૂઈ

સૌચિક-સૌઈ-સઈ

વચન-પ્રા. વચળ-વેણ (ચ'ના 'ઈ'થઈ)

વચનકમ્-અપ. વચળઅં-વાનું, આનું

રક્તચન્દન-રક્તઅંદળ-રતાંદળી

अनादि 'ञ'नो लोप

राजा-प्रा. राधा-राया-राय

राजपुत्र-प्रा. राअवुत्त-रावत्

भाजन-प्रा. भाअण-भाअण्

अनादि 'त'नो लोप

पितृगृह-प्रा. पिइघर-पिइहर-पीयर

भ्रातृकः-प्रा. भाइओ-भाई

मातृगृह-प्रा. माइघर-माइहर-भडियर

मातृका-प्रा. माइआ-माई

भ्रातृजाया-प्रा. भाउजाया-(भोअण्);

चतुर्विंशति-प्रा. चउवीसा-चोवीस

हि. भौजाई

चतुर्थ-प्रा. चउत्थ-चोथ-चोथुं

गतकः-अप. गयअउ-गये।

चतुर्गुण-प्रा. चोगुण-चउगुण-चो-

पीतलकम्-अप. पीअलउं-पीणुं

गथु-थुं

घृत-प्रा. घिअ-धी

चतुष्क-प्रा. चउक्क-चोक्क

मातृष्वसृका-प्रा. माउसिआ-भासी;

प्रतोली-पोण

हि. भौसी

वातूल-प्रा. वाउल-वायल

मृतकः-अप. मुअउ-मुओ।

पारावत-पारेवो-वुं

माता-प्रा. माआ-भा

अवतारः-ओआरो (अवना 'व'नो उ

जाति-प्रा. जाई-अई

थई अ+उ=ओ, त लोपाई)-

जातिफलम्-प्रा. जाइफळं-अयङ्ण

ओवारो ('व' प्रक्षेपक)

केतकी-केवडो ('व' प्रक्षेपक)

अनादि 'ह'नो लोप

खादितव्यकम्-अप. खाइअव्वउं-आवुं

वेदना-प्रा. वेअणा-वेणुं (यंटां)

रोदितव्यकम्-अप. रोइअव्वउं-रोवुं

कदल-प्रा. कयळ-केण

पादोन-प्रा. पाओण-पाऊण-

हृदय-(कम्)-अप. हिअअउं-हृथुं

पोणु-पोणुं

(स्वरव्यत्ययपूर्वक)

खदिर-प्रा. खइर-अेर

पाद-प्रा. पाय-पाय(इण); पाय

केदार-प्रा. केआर-अयारे।

(री); पा

अनादि 'पू'नो लोप

कूपः-प्रा. कूओ-कुओ (कुवो);

दीपः-*दीवो; हि. दिया; पं. दीआ

हि. कूआं; अं०, उं०-कूआ

बीजपूर-प्रा. बीजऊर-भीअेइ

पिपासा-सी-पिआसा-सी-प्यासा-सी

* गुल्शतीमां 'पू'नो 'वू' यवाना इअपसा विशेष छे.

અનાદિ 'ય'નો લોપ

પ્રિય:-અપ. પિતૃ-પિતૃ

પાનીયમ્-પ્રા. પાણિઅં-પાણી

મયૂર-પ્રા. મજૂર-મોર

અનાદિ 'વૃ'નો લોપ

જીવ:-પ્રા. જીઓ-અપ. જીત-જી

પ્રવિષ્ટ:-પ્રા. પઠ્ઠો-પેઠ-પેઠો

દિવસ:-અપ. દિબહૃત-દિબહૃત-

ઉપવિષ્ટ:-પ્રા. ઉવઠ્ઠો-એઠ-એઠો

દહાડો (અપ૦માં 'ડ' પ્રત્યય

(ઉ લોપાઈ)

સ્વાર્થિક છે.)

કારવેલ્લ-કારેલ-લી-લું

અન્ત:સ્થના ફેરફાર

ય્નો જ્ હિન્દી ને બંગાળીમાં તેમજ પંજાબીમાં નિયમિત રીતે થાય છે; પણ મરાઠી, ગુજરાતી, અને સિન્ધીમાં કંઈક ઓછો થાય છે.

યાતવ્યમ્-જવું; હિં. જાના; પં. જણા;

યમુના-જમના

મરા૦ જાળે; બં. જાડતે; ઉત્ક.

યષ્ટિમધુક-ઝેઠીમધ

જિવા

યૂથિકા-બૂઈ

યજ્ઞ-જગન

ઇન્દ્રયવ-ઇન્દ્રજવ

યાગ-જગ

કાલેય-કલેબું

યોત્ત-જોતર; હિં. જોત

યોગ્ય-જોગ; મરા૦ ને હિં.-જોગ;

યક્ષ-જક્ષ

મરા૦માં યોગ પણ છે.

યશ-જશ

કાર્ય-કારજ

'યૃ'નું સંપ્રસારણ (ઈ)

વ્યજન (કઃ)-વીજણો

નયન-પ્રા. ણયણ-નેન

વ્યતીત (કમ્)-વીત્યું

રજનો-પ્રા. રયણી-રેણુ

પ્રત્યય-પતીજ

વચન-પ્રા. વયણ-વેણુ

'ર' લોપાતો નથી, ચીકણો છે.

હરિદ્રા-પ્રા. હલ્દી-હલ્દી-હળદર

'લ્'નો 'ર'

પાલન (કમ્)-પારણું-પાલણું

‘વ’

‘વ’ ‘વ્’ સાથે ગુંથવાય છે. સિંધી, ગુજરાતી, અને મરાઠીમાં ‘વ’ ને ‘વ્’ જુદા છે; ખીજી બધી હિંદ-આર્ય ભાષામાં એક છે.

‘વ’નો ‘ઉ’ (સંપ્રસારણ)

સ્વરમાળ-પ્રા.-તુરંત-તુરત, તરત
નવમી-નોમ
નવરાત્ર-નોરતાં
કપર્દિકા-કૌડી (પનો વ થઈ)
અપરમાત્રિય-ઓરમાઈ (પનો વ્ થઈ)
અવલમ્બ-ઓળંબો
અવલક્ષ (અડલક્ષ)-ઓળખ(વું)

અપસર (અક્સર-અડસર)-ઓસર(વું)
પ્રતિવેશી-પડોસી
ઘવલ (કમ્)-ધાળું
કવલ-કૌળીઓ
રસવતી-રસોડું
અવચ્છાદય-ઓછાડ(વું)

‘વ’નો લોપ

હિંદીમાં તો ૨૧થી ૨૮ મુઘીના સંખ્યાવાચક શબ્દમાં જોવીસ ને છઠ્ઠીસ સિવાય બધામાં વ્ લોપાય છે. ફક્તીસ, બાર્દસ, તેર્દસ, પચીસ, વગેરે. ગુજરાતીમાં ‘પચીસ’માં ‘વ’ લોપાય છે.

‘વ’નો ‘મ્’

નીવાર-નમાર
સ્વપ્ન-પ્રા. સિમિળ-સમણું
પાવાર-પામર-રી

ધીવર-ટીમર
સુપર્વન્-સપરમે
અવસ્ત્રાવળ-ઓસામણ

લ્, ઘ્, ઘ્, ઘ્, મ્

સામાન્ય રીતે અલ્પપ્રાણ લોપાય છે અને ‘હ્’ ચીકણો હોવાથી કાયમ રહે છે. આ કારણથી ‘ખ્’ ‘ધ્’, ‘થ્’, ‘ધ્’, ને ‘ભ્’ નો ‘હ્’ થાય છે.

‘ખ્’નો ‘હ્’

મુખ-મુહ-મોં
કેલક:-પ્રા. લિહબો-હીઓ

સહી-પ્રા. સહી-સહી, સાહે(લી)
નહ-પ્રા. નહ-નહો(ર)

‘ધ્’નો ‘હ્’

મેઘ-પ્રા. મેહ-મેહ, મેહ(લો)
 અરઘટ-રહેટ
 પ્રાઘ્નક:-પ્રા. પાહુણઓ-પરોણો
 પિતૃગૃહ-પ્રા. પિઙ્ઘર-પિઙ્ઘર-પીયર;
 હિં. પીહર

માતૃગૃહ-પ્રા. માઙ્ઘર-માઙ્ઘર-મહી-
 યર; મરા૦-માહેર
 મૂમિગૃહ-પ્રા. મૂઙ્ઘર-ભાંયઈ; હિં. મુંચારા
 દેવગૃહ-પ્રા. દેવઘર-દેહરૂં

‘ધ્’ કાયમ

ઘોટક:-ઘોડો
 ઘટ:-ઘડો

ઘૂર્ણિતવ્ય-ધૂમતું

‘થ્’નો ‘હ્’

પૃથુક-પહુંઆ
 પ્રથમ-પહેલું
 કથ (કથ્-કહેવું)-પ્રા. કહ-કેહ(વું)
 કથાનક-નિકા-પ્રા. કહાણઅ-ગિઆ-

કહાણી
 પૃથુલકમ્-અપ. પુહલકં-પોહણું
 મથિતકારી-મહિયારી

‘થ્’ કાયમ

મન્થિ-ગાંઠ
 મન્થિતવ્ય-ગાંઠવું

મન્થિતવ્ય-મથતું

‘ધ્’નો ‘હ્’

બધિર:-પ્રા.-બહિરો-બહેરો
 દધિ-પ્રા. દહિં-દહિં
 સાધુ-પ્રા. સાહુ-સાહુ(કાર)
 મધુક-પ્રા. મહુક-મહુ(ડાં)
 વધૂ-પ્રા. વહૂ-વહુ
 ગોધા-પ્રા. ગોહા-ઘો(પાટલાઘો);

હિં. ગોહ
 ગોધૂમ-પ્રા. ગોદૂમ-ધઉ, હિં. ગોહું
 પરિધા-પ્રા. પરિહા-પહેરવું
 (વર્ણુવ્યસયથી)
 મધ્યે-મહિં

‘ધ્’ કાયમ

યુદ્ધ-બુદ્ધ; બીજી દેશી ભાષાઓમાં
 જુદ્ધ રૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. જુદ્ધાર-
 યોદ્ધો

ધાવક-ધોખી-બી
 ધવલ-ધોણું
 ધ્મા-પ્રા. ધુમા-ધમણુ

'ल'ने 'ड'

प्रभा-प्रा. पहा-पौड
 द्युभ (द्युम्-शौभवुं)-प्रा. सुह-
 सेड(वुं)
 शोभायमानः-सोडाभणो।
 सौभाग्य-प्रा. सोहग-सोडाग
 आभीर-प्रा. आहीर-आहीर; डि.
 अहीर
 भू-प्रा. हो-हो(वुं)
 भाण्डः-डांउ-डी
 लभ (लम्-भेणवुं)-प्रा. लह-ले(वुं)

विमानकम्-अप. विहाणउं-वडाणुं
 बल्लभ-वडाल-डु (वर्णुव्यत्यय)
 सुलभ-सडेल-डु ,,
 दुर्लभ-दोडेल-डु ,,
 प्रत्यभिजाना-प्रा. पण्डिआण-पिछाणु-
 वुं; 'ल'ने 'ड' ने 'ड'ने
 लीष 'थ'ने 'ध' थाय छ. डि.
 पहिचान
 विभज्-वड्य(वुं)
 लाभः-लाहो-वडाओ, वडावो
 निभालय-निडाण(वुं)

'श', 'ध'ने 'स'

शुष्का-सूड
 मनुष्य-भाणुस
 महिषी-लेंस
 परिविष (परिविष्-परिवेषय)-
 पीरस(वुं)
 शृङ्गला-सांडण
 नाश (नश्-नाशय)-नास(वुं)
 शुष्ककम्-सूडुं
 किंशुक-केसु(डुं)
 शिरोनाम (कम्)-सरनामुं
 शल्य-साल
 शिशप-सीसभ

श्यामल(कम्)-सामणुं
 श्यालः-साणो।
 विश्रामः-विसामो।
 शय्या-सेण
 शमन-सभणु
 शिष्य-सीकुं
 शूर्प-सूप(डुं)
 शुद्ध(कम्)-सूधुं
 शोथः-सोणे
 श्रेढि-सीडी
 दीपशलाका-दीवासणी
 श्यामाकः-सामो।

'श'ने 'छ'

शकन्-छाणु
 शेष-छे(वुं), छेउ-उो-छेवट

शावक-प्रा. छावक-छोड(री)
 शकटः-छडो।

‘પ’નો ‘ખ’

ભૂતી ગુજરાતીમાં ‘પ’નો ‘ખ’ લખાય છે ને ઉચ્ચારાય છે.

માષ (માષ્)-ભાખ(વું)

| વિષ-વિખ

અલ્પપ્રાણુનો મહાપ્રાણુ

મહાપ્રાણુ ને ઊખાક્ષરને લીધે અલ્પપ્રાણુનો મહાપ્રાણુ થાય છે.

પનસ-પ્રા. પનસ-ફણસ (સ્ને લીધે
પનો ફ)કાસિત-પ્રા. ક્વાસિઅ-ખાંસી (સ્ને
લીધે કનો ક્)

પરશુ-ફરસી

બુસ-ભુસ-સું

કૃષ (કૃષ્)-ખસ(વું)

બાષ્પ-ખાફ

અસ્થિ-પ્રા. અટ્ટિ-હાડ

પાશ-ફાંસો

સંસ્મર (સંસ્મૃ-સંસ્મર્)-સાંભર(વું)
(સ્ને લીધે મનો મ્)નિર્વાહ (નિર્વહ્-નિર્વાહય)-નિભાવ
(વું) (વનો વ્ થઈ મ્)

કૃશર-ખીચડો

મિથ્ર-પ્રા. મિત્સ-મેળ (સ્ને લીધે
મનો મ્)કર્પર-પ્રા. ક્વર્પર-ખર્પર (રને લીધે
કનો ક્)

ક્રોઢ:-ખોળો

અગ્રાહ્ય-અધર્મ

પાથેય-ભાધું

કીલક:-ખીલો(કારણુ વગર અલ્પ૦-
નો મહા૦)

કૂપ:-ખો (કારણુ વગર)

ચકિત-છક (કારણુ વગર)

મેષક:-પ્રા. મેસડડ-મેહડડ-મેદો

કોળ:-ખૂણો

કળ્ડ (કળ્ડ્)-ખાંડ(વું) } કારણુ
વગર

કૂટ-ખોટું

અનુસ્વારનો ઉમેરો

બોલનારનું નાકમાંથી બોલવાનું વલણ આનું કારણુ છે.

વક્-પ્રા. વંક-વાંક-કું

અશુ-પ્રા. અંશુ-આંશુ

પુચ્છ-પ્રા. પુંછ-પુંછ(ડી)

માર્જાર-પ્રા. મંજાર-માંજર

શુશ્વિક-પ્રા. વિંશુઅ-વિંશુ

ચ્યસ્ત્ર-ત્રાંસ-ત્રાંસું

અક્ષિ-પ્રા. અક્ષિ-આંખ

વર્ણવ્યત્સ

ક્ષેપ-પ્રા. લેપ-ફેંક(વું)
 હૃદ-હૃદર-રે।
 લઘુક:-પ્રા. હલ્લો-હળ(વું)
 વલ્લભ-વહાલ-લું
 સુલભ-સહેલ-લું
 દુર્લભ-દોહેલ-લું
 બિહાલ-બિહાડી
 ચટકી-ચકલી
 તુન્દી-તૂંટી
 શાળી-નીશા
 ચિકિલ-કીચડ
 નિલ્લપ-નધૂટ

(બા) ચમન-મહાશુ
 વાચાલ-ચાવળું
 દારિકા-દીકરી
 અષ્ટદશ-પ્રા. અષ્ટારહ-અરઠ
 ઘઘ્યાલય-ઘડિયાળ
 પ્રાઘૂર્ણક:-પરે(હ)ણું।
 ગુચ્છ-છોગ-ગું
 પરિઘા-પહેર(વું)
 કળેરુ-કરેણુ-ણું
 વારાણસી-વાણુરસી-અનારસ
 મહારાષ્ટ્ર-પ્રા. મરહટ્ટ-મરઠા।

વ્યંજનોના પરચુરણ ફેરફાર

મૂયસી-મૂરસી
 તિર્યચ્-તિરધું
 પ્રત્યચ્-પણુછ (પ્રત્યંચા)
 નિત્યાવલીય-નતવાળીઓ
 શટમઘૂર-ખટમધુરું

કફોળી-કાણી
 સુવાસિની-સોલાસણુ
 અધિક-અદકું
 મેંટ્રી-ઘ્નિકા-મેંદી

સંયુક્ત વ્યંજનના ફેરફાર

સંયોગ: પ્રકાર—દરેક વર્ગનાં પહેલાં ચાર વ્યંજન પ્રખળ વર્ણ છે, બાકીનાં એટલે અનુનાસિક, અ-ત:સ્થ, અને ઊષ્મ, એ નિર્ખળ વર્ણ છે. પ્રખળ વર્ણના જોડાક્ષર તે પ્રખળ સંયોગ, નિર્ખળ વર્ણના જોડાક્ષર તે નિર્ખળ સંયોગ, અને પ્રખળ અને નિર્ખળ વર્ણોના જોડાક્ષર તે મિશ્ર સંયોગ કહેવાય છે.

પ્રખળ સંયોગ-ક્ષ, ગ્ધ, ઙ્ઙ, બ્, ષ, ઙ્, વગેરે
 મિશ્ર સંયોગ-ર્ગ્, ષ્, ક્ષ, ળ્, જ્, વગેરે
 નિર્ખળ સંયોગ-શ્, મ્, ણ્, વગેરે

નિયમ

૧. પ્રયજ સંયોગમાં પ્રાકૃતમાં પ્રથમ વ્યંજન દ્વિતીયને મળતું થાય છે; અર્થાત, પ્રથમ લોપાય છે અને દ્વિતીય યેવડાય છે. પંજળી અને સિંધી સિવાયની તમામ હિંદ-આર્ય ભાષામાં પ્રથમ વ્યંજનનો લોપ થઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

લજ્ઞ-પ્રા. લગ્નો-ખાંડું
 શબ્દ-પ્રા. સહ-સાહ; પંજ. સહ
 મક્ત-પ્રા. મત્ત-ભાત; પંજ. મત્ત;
 સિં. મતુ
 છુત્ત-પ્રા. છુત્ત-ચતું
 મુદ્દ-પ્રા. મુગ્ગ-મોગ
 ઢિક્કા-છીક
 મુક્તિ-પ્રા. સિપ્પિ સીપ, છીપ
 ઉત્કલ-(ઉદ્+કલ્)-પ્રા. ઉક્કલ-
 ઉકેલ(વું)
 ઉત્કર-પ્રા. ઉકેર-ઉકર(ડા)
 દુઘ્ધ-પ્રા. દુદ્ધ-દૂધ
 મુદ્દર-પ્રા. મુગ્ગર-મોગ્ગર-મોગર-રી
 કુજ્જ-પ્રા. કુજ્જ-કુખ(ડા)

સક્તુ-પ્રા. સત્તુ-સાતુ
 રક્ત-પ્રા. રત્ત-રાત-તું; પં. રત્તા;
 સિં. રતો
 મૌક્તિક-પ્રા. મોક્તિઅ-મોતી
 સત્ત-પ્રા. સત્ત-સાત
 સત્તમ-પ્રા. સત્તમ-સાતમ-મેા
 સત્તદશ-પ્રા. સત્તરહ-સત્તર; હિં.
 સત્તરહ
 સત્તતિ-પ્રા. સત્તતિ-સત્તરિ-હ્ચરિ
 સિત્તેર
 ઉદ્દમ-(ઉદ્+ગમ્)-ગિગ(વું)
 ઉત્થા-ગિઠ(વું)
 ષટ્પદ-પ્રા. છપ્પઓ-છપ્પો
 મુક્ત-પ્રા. મોક્ક-મોક(ગા)

૨. (અ) મિશ્ર સંયોગમાં નિર્બળ વ્યંજન પ્રયજની પૂર્વે કે પછી હોય તો પ્રાકૃતમાં નિર્બળ વ્યંજન પ્રયજમાં મળી જાય છે; અર્થાત, નિર્બળ લોપાઈ પ્રયજ યેવડાય છે. દેશી ભાષામાં યેમાંથી એક વ્યંજન લોપાઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

(બા) નિર્બળ વ્યંજન અનુનાસિક હોય અને પ્રયજ વ્યંજનની પૂર્વે આવ્યું હોય તો તેનું અનુસ્વાર થાય છે. પ્રાકૃતમાં એવી સ્થિતિમાં પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થતો નથી, પણ દેશી ભાષામાં થાય છે.

(બ) ના દાખલા

અમિ-પ્રા. અગિ-આગ
 ઝર્ષ-પ્રા. ઝર્ષ-ઊર્ણું
 દર્દુર-પ્રા. દદુર-દાદુર-દાદર
 ઘ્વજ-પ્રા. ઘ્વજ-ઝંડો-ઝુંડો (સિં-
 માં પણ છે)
 સ્વિચ- (સ્વિવ્) -પ્રા. સિજ્જ-સીજ્ (વું)
 અર્પ- (ઋ-અર્પય) -પ્રા. અપ્પ-આપ
 જ્ઞા-પ્રા. જ્ઞાના-જ્ઞણુ (વું)
 યજ્ઞ-જ્ઞગ
 સર્પ-પ્રા. સપ્પ-સાપ
 સમર્પ- (સમ+ઋ; સમ્+અર્પય) પ્રા.
 સમપ્પ-સોપ (વું)
 વિહસિ-પ્રા. વિણ્ણત્તિ-વીનતી (વિનંતિ)

તીક્ષ્ણ-પ્રા. તિણ્હ-તીખ્-પું
 લમ્પ-પ્રા. લમ્પ-લામ્
 મગ્નક:-પ્રા. મગ્ગઓ-ભાગ્યે
 દર્મ-પ્રા. દન્મ-દાભ
 નમ્પ-પ્રા. નમ્પ-નામ્-ગો
 રાશી-રાણી
 રાશીદેવી (રાશી=સૂર્યપત્ની)-રનાદેવ,
 રાંદેર
 સંજ્ઞા-પ્રા. સળ્ણા-સાન
 યજ્ઞોપવીત-પ્રા. જળ્ણોવૈઞ-જનોઈ
 કર્દમ-પ્રા. કર્દમ-કાદવ
 તર્ક-પ્રા. તર્ક-તાક (વું)

(આ) ના દાખલા

કક્કળ-પ્રા. કંકળ-કાંકળુ
 કળ્લક:-પ્રા. કંલ્લઓ-કાંલે
 ચન્દ્ર-પ્રા. ચંદ-ચાંદ
 કમ્પ (કમ્પ્)-પ્રા. કંપ-કાંપ (વું)
 ક્કન્ધ-પ્રા. ક્કન્ધ-ખાંધ

ચચ્ચુ-ચાંચ
 જજ્જા-જાંજ
 જુજ્જિ-જાંજ
 જમ્મુ-જાંમુ
 સંપાદ (સમ્+પદ્-સમ્+પાદય)-
 સાંપાડ (વું)

ગિષ્માક્ષરવાળા મિશ્ર સંયોગ

ગેડાક્ષરોનાં બંને વ્યંજનનાં તત્ત્વ સચવાય એવી રીતે ફેરફાર થાય છે. ક્, ષ્, ષ્, સ્, ષ્, સ્, પ્, પ્માંના ગિષ્માક્ષર અને શ્વાસ વર્ણોનું મહાપ્રાણુત્વ તત્ત્વ ક્, ચ્, દ્, ત્, ને પ્માં મળી જઈને તેના સ્, છ્, ઢ્, થ્, ને ફ થાય છે. પછી તે એવડાય છે (આરંભમાં હોય તો તે એવડાતો નથી) અને પ્રથમ વર્ણુ તરીકે વર્ગીય પહેલું વ્યંજન થાય છે.

સ્ક

સ્કન્ધ-પ્રા. સ્કન્ધ-ખાંધ (સ્ લોપાઈ ક્નો સ્ થયો છે.)

ષ્

શુષ્ક-પ્રા. શુક્લ-સૂકું
વિષ્કિર (વિ+કૃ)-પ્રા. વિક્ષિર-
વિખર(વું)

ષ્

પશ્ચ-પ્રા. પચ્છ-પછી
પશ્ચાત્-પ્રા. પચ્છા-પાછું
વૃષ્ચિકઃ-પ્રા. વિષ્ણુઓ-વીણુ
પશ્ચિમ-પ્રા. પ્રચ્છિમ-પચ્છમ-પચ્છમ

સ્ત

હસ્ત-પ્રા. હસ્થ-હાથ; પંજામં હસ્થ;
સિંમં હસ્થુ; મરા; ળંમં, ઉમં હાત
કુસ્તુમ્બરી-ક્રોથમીર
પસ્તર-પ્રા. પસ્થર-પત્થર
મુસ્તા-પ્રા. મોત્થા-મોથ
પુસ્તક-પ્રા. પોત્થક-પોથી
અગસ્તિ-અગથીઆ

સ્તન-પ્રા. થળ-થાન
સ્ત્યાન-પ્રા. ઠિણ્ણ-ઠી(ન્યું)
અસ્તાઘ-(ધણું ઉંડું)-અથાગ
સ્તમ્મ-પ્રા. થમ્મ-થાંભ(લિ),
થંભ(વું)
સ્તોક-પ્રા. થોઝ-થો(ડું)
સ્તન્ધ-થંડું

ષ્ટ

મુષ્ટિ-પ્રા. મુઠ્ઠિ-મૂઠી, મુટ્ટી
અપવિષ્ટકમ્-અપમં અવહૃત્-અષ્ટું
વેષ્ટ-વેઠા
દષ્ટિ-પ્રામં દિઠ્ઠિ-દીઠ (માથા દીઠ)
દષ્ટ:-પ્રા. દિઠ્ઠો-દીઠો
મૃષ્ટકમ્-અપમં મિઠ્ઠું-મીઠું
યષ્ટિ-પ્રા. લઠ્ઠિ-લાઠી
અષ્ટ-પ્રા. અઠ્ઠ-આઠ

ષષ્ટિ-પ્રા. સઠ્ઠી-સાઠ
અષ્ટ-પ્રા. અઠ્ઠ-ઊઠ
ઈષ્ટા-પ્રા. ઈષ્ટા-ઈઠ
ઘૃષ્ટ-પ્રા. ઘિષ્ટ-ધીઠ
અરિષ્ટ:-પ્રા. અરિઠ્ઠો-અરીઠો
અચ્છિષ્ટકમ્-અષ્ટું
તુષ્ટ-પ્રા. તુઠ્ઠ-તૂઠું
રુષ્ટ-પ્રા. રુઠ્ઠ-રૂઠું
માઘવૃષ્ટિ-માવડું

સ્થ

પ્રસ્થાપ (પ્ર+સ્થા)-પ્રા. પઠ્ઠાવ-પાઠવ(વું)
અસ્થિ-પ્રા. અઠ્ઠિ-હાઠ(દૃનું હૂ થઈ
૬ મહાપ્રાણુ હોવાથી હૂ થયો છે.)
અસ્થ-અષ્ટું

સ્થાનકમ્-અપ. ધાણડ-થાણું
સ્થામ-પ્રા. યામ-દામ
સ્થિત-પ્રા. થક-થાક(વું)
સ્થગ-ઠગ

	ષ્
પૃષ્ઠકમ્-અપ. પટ્ટું-પાટું; પિટ્ટ-પીઠ;	કુષ્ટિન્-કોઠી-ડી(ઓ)
પુટ્ટ-પૂઠ	કોષ્ઠ-કોઠી, કોઠા(ર)
અજુષ્ઠ:-પ્રા. અંગુઠો-અંગુઠો	વષ્ઠકમ્-અપ. છટ્ટું-છટું
ઓષ્ઠ-પ્રા. ઓટ્ટ-હોઠ	મજિષ્ઠા-મંજીઠ
કુષ્ઠ-કોઠ-ડ	નિષ્ઠુર-પ્રા. નિઠુર-નઠોર
અષ્ઠીલિકા-ઠળીઓ (આદિ અ લુપ્ત)	

ષ્પ્

વાષ્પ-પ્રા. વષ્પ-આશ્

સ્પ્

સ્પન્દ-પ્રા. ફન્દ-ફંદ-ફાંદો-ફંદો

સ્ક્

સંસ્કાર-પ્રા. સકાર-સકાર

સ્ફ્

સ્ફોટક:-ફોટકો

સ્ફુટ (સ્ફુદ)-ફૂટ(વું)

સ્ફટ (સ્ફદ)-ફાટ(વું)
સ્ફટી-ફટ(કડી)

ત્સ્, પ્સ્

સ્નેહો ઉચ્ચાર વર્ગીય દન્ત્ય વર્ણની પેઠે દાંતના મૂળ સાથે જીભના ટેરવાના સ્પર્શથી થતો નથી; પણ દાંતના મૂળ સાથે ટેરવાનો ઉપલો ભાગ ગોળ થઈ અડકે છે, તેથી થાય છે. આ પ્રમાણે સ્નેહો ઉચ્ચાર તાલુસ્થાની વર્ગીય વ્યંજનને મળતો છે. આથી સ્નેહો મહાપ્રાણ્ય અધોષ છ થાય છે.

અપ્સરસુ-અપ્સરા-અપ્સરા (અપ- બ્રહ્મ); સિં. માં પણ એજ શબ્દ છે.	હિં. વાછા, વછા-વછ-વચો
વત્સ-પ્રા. વચ્છ-વાચ(રડું); વચ્ચું;	ઉત્સજ્ઞ-પ્રા. ઉચ્છંગ-ઓછંગ

ક્ષ્

ક્ષ્નો ઉચ્ચાર ક્ષ્વ જેવો શુદ્ધ થાય તારે ષ્વં તત્ત્વ મહાપ્રાણ્ય-
ત્વ ક્ષ્માં મળીને ક્ષ્ થાય છે; પણ ક્ષ્ જેવો થાય-કેમકે ક્ષ્વ

કરતાં ક્+શ્ ઉચ્ચાર સહેલો છે—તારે જ્ને મળતો મહાપ્રાણ્ય ને અ-
ધોષ છ થાય છે.

અક્ષિ-પ્રા. અત્રિચ્ચ-આંખ
કુક્ષિ-પ્રા. કુવિચ્ચ-કૂખ
મક્ષિકા-પ્રા. મવિચ્ચઆ-માખી
ક્ષમા-પ્રા. ચ્ચમા-ખમા
દ્રાક્ષા-દ્રાખ, દરાખ
પક્ષ-પડખે ('ડ' પ્રક્ષિપ્ત)-પ્રા. પવચ્ચ-
પાંખ, પાખ (પાર્શ્વના અર્થમાં)
રક્ષ (રક્ષ્)-પ્રા. રવચ્ચ-રાખ(વું)
અજ્જરક્ષકમ્--અપ. અજ્જરવચ્ચઉં-અંગ-
રખું
રવલક્ષ (ઉપ+લક્ષ્-પ્રા. ઉવલવચ્ચ)-
ઓળખ(વું)
ચો(ચૌ) ક્ષ (કમ્)-ચોડખું
ક્ષપ (ક્ષપચ્ચ=નાશ પામવું)-ખપ(વું)
બુમુક્ષા-પ્રા. બુહુવચ્ચા-ભૂખ
અક્ષણ-પ્રા. મવચ્ચળ-માખણ્ય
શિક્ષ (શિક્ષ્)-પ્રા. સિવચ્ચ-શીખ(વું)

પરીક્ષ (પરિ+ઈક્ષ્)-પ્રા. પરિવચ્ચ-પા-
રખ(વું)
નિરીક્ષ (નિર્-ઈક્ષ્)-પ્રા. નિરિવચ્ચ-
નિરખ(વું)
પ્રક્ષાલચ્ચ (પ્ર+ક્ષલ્-પ્રક્ષાલચ્ચ)-પ્રા. પ-
વચ્ચાલ-પખાલ(વું)
વિક્ષાલન-વીછળ(વું)
ગવાક્ષ-ગોખ
હુરિકા-પ્રા. હુરિઆ-હુરી-છરી
ક્ષોદનકમ્-છુંદણું
ક્ષર-ઝર(મર)
ક્ષીર-પ્રા. છીર-ખીર
*ક્ષેત્ર-પ્રા. છેત્ત-ખેતર
ઋક્ષ-પ્રા. રિચ્ચ્ચ-રીછ
તક્ષ (તક્ષ્)-પ્રા. તચ્ચ્ચ-તાસ(વું);
તાછ(વું)
ક્ષિપ્ર-ચ્ચિવ્ચ-ખેવ-તત્ખેવ

અંતઃસ્થવાળા મિશ્રસંયોગ

કર્કટિકા-પ્રા. કવ્ચકિઆ-કાકડી
અવિઃ-પ્રા. અચ્ચિ-આંચ
નાર્ગ-પ્રા. મગ-માગ
માર્ગ (મર્ગ્)-પ્રા. મગ-માગ(વું)
ગર્ગ-પ્રા. ગવ્ચમ-ગાલ
ગર્મિણી-પ્રા. ગવ્ચમિણી-ગાલણી

અર્પ(ઋ, અર્પચ્ચ)-પ્રા. અર્પ-આપ
આર્દ્રકમ્-અપ. અર્દ્રઉં-આદું; આદું
અન્ન-પ્રા. અન્નમ-આભ
અગ્ર-પ્રા. અગ-આગ(ળ)
વર્તિ-પ્રા. વટ્ટિ-વાટ
વર્તિકા-પ્રા. વટ્ટિ(તિ)આ-વાટ

* શબ્દના આરંભમાંજ બેડાક્ષર હોય ત્યારે તેમાંનો એક અક્ષર લોપાય છે; કેમકે વચ્ચે બેડાક્ષર હોય તેમ તે યડકાઈને ખોલાતો નથી.

સર્પ-પ્રા. સપ્-સાપ
 વ્યાઘ્ર-પ્રા. વઘ-વાધ
 કર્પટ-પ્રા. કપ્પટ-કાપટ
 કર્પાસ (કાર્પાસ)-કપાસ
 દુર્બલ-પ્રા. દુબ્બલ-દૂબળ-ળો
 વર્કર-પ્રા. વક્કર-વકર-રૈ; મરાઠો
 વાકર
 સર્જૂર-પ્રા. સ્વજૂર-ખજૂર
 ગર્જ (ગર્જ)-પ્રા. ગજ્જ-ગાળ(વું)
 માર્જ (માર્જ)-પ્રા. મજ્જ-માળ(વું)
 ભ્રાતા-પ્રા. માઆ-ભાઈ, ભાઉ
 ભ્રમર-પ્રા. મમર-ભમર-રૈ
 પ્રત્તર-પ્રા. પત્થર-પત્થર, પથરો
 પ્રસ્થાપ (પ્ર+સ્થા; પ્ર+સ્થાપય)-પ્રા.
 પટ્ટાવ-પાઠવ(વું)
 પ્રતિવાસી-પ્રા. પઢિવાસી-પડોસી
 પ્રતિચ્છાયા-પ્રા. પઢિચ્છાયા-પડાયા
 શર્કરા-પ્રા. સક્કરા-સાકર
 ગર્ત:-ખાડો
 પ્રત્યુત્તર-પ્રા. પઢિઉત્તર-પડઉતર
 યોગ્ય-પ્રા. જોગ-જોગ
 પ્રસ્થલ-પ્રા. પત્થલ-પાથલ (ઉત્થલ-
 પ્રા. ઉત્થલ-ઉથલ)
 અન્યાનિ (અન્યનું નપું. પ્ર. બ. વ.)-
 અપ૦ અણઈ-અને
 સત્ય-પ્રા. સઘ-સાય, સાયું
 નૃત્ય-પ્રા. નઘ-નાય
 મૃત્યુ-પ્રા. મિઘ-મીય(વું)

ત્ અધોષ ને અલ્પપ્રાણુ છે, તેથી
 યૂના સ્થાનને અધોષ અને અલ્પ-
 પ્રાણુ ચ્ થાય છે.
 ચત્વર-ચ્ચર-ચાચર
 અઘ-પ્રા. અજ્જ-આળ
 વિદ્યુત્-પ્રા. વિજ્જ(લી)-વીજ્જી
 સ્વાયકમ્-ખાણું
 વાયકમ્-વાણું
 વૈચનાથ-વેજનાથ
 નૈવૈચ-નેજ
 યૂતક-જૂગડું
 'અય' વગેરેમાં ય્ સ્પષ્ટ અને પ્ર-
 ધાન છે, તેથી તે પહેલામાં મળી
 જતો નથી. તેને મળતો નાદ
 અને ધોષ જ્ થાય છે.
 દ્વાર-પ્રા. દાર-વાર-વાર
 કર્ચ-પ્રા. ઉચ્ચ-ઉણું
 વર્હિચરા-વહુચરા
 દ્વિ-બે
 દ્વિતીય-પ્રા. વિજ્જ-ખીણું
 દ્વાદશ-પ્રા. વારહ-વાર
 વૃષ-વર્ષ(વૃષ)-પ્રા. વહૂ-વધ(વું)
 મધ્ય-પ્રા. મજ્જ-માજ્જ-માહ-મહમાં
 યૂની પૂર્વે મહાપ્રાણુ ષ્ હોવાથી
 યૂનો મહાપ્રાણુ ને ધોષ, સમાન
 સ્થાનનેા ણ્ થાય છે.
 ધ્યાન-પ્રા. જ્ઞાન-(સમ)જ(વું)
 ઉપાધ્યાય:-પ્રા. ઉઅજ્જાઓ-ઓઝા

સંઘ્યા-પ્રા. સંઘ્ના-સાંઘ

બુઘ્ય (બુઘ્)-પ્રા. બુઘ્ઘ-બુઘ્ (વું)

યુઘ્ય (યુઘ્)-પ્રા. યુઘ્ઘ-યુઘ્ (વું)

પઘ્ઘ-પ્રા. પિઘ્ઘ-પાઘું

જ્વલ-જ્વાલ(જ્વલ્)-પ્રા. જલ-જાલ;

બલ-બાલ-બાળ(વું); ઝાળ

ત્વરિત-પ્રા. તુરિઝ-તુરત

ત્વન-પ્રા. ત્તળ, અપ. પ્તળ-પણું,

પણું (ડહાપણું, ધુરાપણું)

છર્દ (છર્દ્)-પ્રા. છઠ્ઠ-છાંડ(વું)

વર્ધ(વર્ધ્)(વાઢવું)-પ્રા. વઢ્ઠ-વાઢ(કાપ)

કર્ત (કર્ત્)-પ્રા. કઠ્ઠ-કાટ(વું)

સાર્ધ-પ્રા. સઢ્ઠ-સાઢા

કર્તરી-પ્રા. કતરી-કાતર

વાર્તા-પ્રા. વત્તા-વાત

કર્પર્દ-કૌડી

ક્તુર્થ-પ્રા. ક્તુત્થ-ક્તોથું

उपर्यस्तपर्यस्त-પ્રા. ઉવલ્હત્થપલ્હત્થ-

ઉલટપાલટ

ધૂર્ત-પ્રા. ધુત્ત-ધૂત

કર્દમ-પ્રા. કઢ્ઠવૈ-કાઢવ

દર્દુર-પ્રા. દઢુર-દાઢુર

ગર્દમ-પ્રા. ગઢ્ઠ-ગઢિડા

વિત્ર-છીટ

ત્રુટ (ત્રુટ્)-પ્રા. તુટ્ટ-તૂટ(વું)

પત્ર-પટ્ટી

ગન્ત્રી-ગાડી

ગર્ત-પ્રા. ગઢ્ઠ-ગડ(અડ)

નિર્બળ સંયોગ

પ્રકાર—નિર્બળ સંયોગના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) યે અનુનાસિકને।

(૨) અનુનાસિક અને અન્તઃસ્થને।

(૩) અનુનાસિક અને ઊપમાક્ષરને।

(૪) યે અન્તઃસ્થને।

(૫) અન્તઃસ્થ અને ઊપમાક્ષરને।

(૧) છન્ન-પ્રા. છળ્ળ-છાનું

૨) કર્મ-પ્રા. કમ્મ-કામ

ઘર્મ-પ્રા. ઘમ્મ-ધામ

ચર્મ-પ્રા. ચમ્મ-ચામ

કર્ણ-પ્રા. કળ્ળ-કાન, કને

(કર્ણ+દિમન્)

ર્ણ-પ્રા. પળ્ળ-પાન

ઋણ્ય-પ્રા. રળ્ળ-રાન

અન્યાનિ-અપ૦ ઇળ્ળાઈ-અન+ઇ-

અને-ને

કર્ણિકાર-પ્રા. કળ્ળેર-કરેણુ-ણું

(વર્ણુવ્યસથ)

ધાન્ય-પ્રા. ધાણ-ધાન
 ગુલ્મ-ગૂમ(ડું)
 ધામ્ન-પ્રા. ઇંબ-આંબ
 તામ્ન-પ્રા. તંબ-તાંબ-થું
 ઊર્ણ-પ્રા. ઉણ્ણ-ઊન
 સુવર્ણકમ્-અપ. સુવણ્ણરં-સોણ્ણરં-
 સોનું
 પ્રાઘૂર્ણકઃ-અપ. પ્રાહુણ્ણરં-પરોણો

(૩)

ઉણ્ણકમ્-અપ. ઉણ્ણરં-ઉન્ડું, ઊનું
 સ્નાનકમ્-અપ. ણ્ણાણરં-નહાણું
 સ્ના-પ્રા. ણ્ણા-નહા-નહા(વું)
 કૃષ્ણઃ-પ્રા. કણ્ણો-કહાન

સ્ન, ણ્ણ, સ્મ, શ્મ, ણ્મ-આમાં
 શ્વાસનો નાદ હ્ થાય છે.

(૪)

કલ્પ-પ્રા. કલ્લ-કાલ
 વ્યતીત-પ્રા. વિઈત-વીત(વું)

(૫)

જિહ્વા-પ્રા. જિઘ્મા-જીમ
 કર્ષ (કૃષ્)-પ્રા. કઠ્ઠુ-કાઠ(વું)
 શ્યામ-સામ
 શ્વશ્રુ-સાસુ
 સ્વામી-પ્રા. સાઈ-સાંઈ
 સ્વકમ્-સગું
 સર્ષપ-સરસવ
 પાર્શ્વે-પાર્સે
 શ્રાવક-પ્રા. સાવગ-સાવક

પૂર્ણકમ્-અપ. પુણ્ણરં-પૂરું
 ચૂર્ણઃ-પ્રા. ચુણ્ણો-ચૂનો
 ઘૂર્ણ (ઘૂર્ણ)-પ્રા. ઘુમ્મ-ધૂમ(વું)
 ચૌર્ય-પ્રા. ચોરિઅ-ચોરી
 પર્યઙ્કઃ-પ્રા. પલ્લંકો-પલંગ
 પર્યાણ-પ્રા. પલ્લાણ-પલાણુ
 ચર્વ (ચર્વ)-પ્રા. ચ્વ-ચ્વાવ(વું)

રસિમ-પ્રા. રસિમ-રાસ
 રમ્મ-પ્રા. મસ્મુ-મૂઝ
 સ્નેહ-પ્રા. નેહ-નેહ-નેહ
 શ્લેષ્મ-પ્રા. સિલેમ્હ-સળેષમ

પીન્ને વર્ણુ નાદ છે, તેથી પહેલા

વ્યાહ્યાન-પ્રા. વ્વસ્તાણ-વખાણુ
 કાર્ય-પ્રા. કઙ્ગ-કાળ

પાર્ણિ-પ્રા. પાહી-પાતી
 શ્યામલઃ-સામળો
 શ્યાલઃ-સાળો
 કાંસ્યકમ્-કાંસું
 અવશ્યાય-એાસ
 સ્વપ (સ્વર્)-પ્રા. સુવ-સુવું
 નિઃશ્વાસ-પ્રા. નીશ્વાસ-નીસાસ-ની-
 સાસ-સો
 અશ્રુ-પ્રા. અંસુ-આંસુ
 શ્વસુરઃ-પ્રા. સસરો-સસરો

અર્વાચીન તર્કવ

૧. અર્વાચીન તર્કવમાં સંયોગના ભાગ જુદા પાડવામાં આવે છે:—

વર્ષ-વરસ; કર્મ-કરમ; ધર્મ-ધરમ; માર્ગ-મારગ

૨. સંયોગના એ વર્ણની વચ્ચે સ્વર મુકાય છે:—

શ્લોક-પ્રા. સિલોક-સલોકા

સ્નાન-પ્રા. નહાન, સિનાન-નહાણું, સનાન

સ્મરણ-પ્રા. સુમરણ-સમરણ

ક્લેશ-પ્રા. કિલેસ-કલેસ

શ્લેષ્મ-સળેષ્મ

દુર્જન-દુરિજણ (માગધીમાં દુગ્યણે)

પ્રાણ-પરાણ; પરાણે

નમ્ર-નરમ (વર્ણવ્યત્યય થઈ)

શાપ-શ્રાપ-શરાપ ('ર'ઉપજન)

આર્દ્રા-આરુદ્રા

અમ્રક-અભરખ

ઉપસંહાર:—

મહાસંસ્કૃત—ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ વિષે અને તેમાંના શબ્દોની તથા નામિકા અને આખ્યાતિકા વિભક્તિની વ્યુત્પત્તિ વિષે અત્યાર સુધી જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તે પર લક્ષ આપ્યું હશે તો સમજાયું હશે કે હિંદી, પંજાબી, સિંધી, બંગાળી, ઉત્કલી, અને મરાઠી ભાષાની પેઠે ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃતની પુત્રી છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી વધારે વર્ષ ઉપર આર્ય ટોળાઓ વાયવ્ય કોણને માર્ગે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થઈ. પ્રથમ તેઓ સિંધુ નદીને કાંઠે અને પછી ગંગાજમનાના પ્રદેશ વચ્ચે વસી અને ક્રમે ક્રમે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં દ્વિમાલ્ય અને વિન્ધ્યની વચ્ચેના પ્રદેશમાં ફેલાઈ અને એ પ્રદેશ આર્યાવર્ત કહેવાયો. ઋગ્વેદની સંસ્કૃત ભાષા એ તેમની ભાષાનું પ્રાચીન સ્વરૂપ છે. એ મહાસંસ્કૃતમાં અને પછીની સંસ્કૃત ભાષામાં બહોલ ફેર છે. વિભક્તિનાં રૂપો તથા શબ્દો જુદાં જોવામાં આવે છે. કેટલોક ફેરફાર નીચે દર્શાવ્યો છે:—

મહાસંસ્કૃત (વૈદિક સંસ્કૃત)

વિષ્વેદેવાસઃ, બ્રાહ્મણાસઃ

અમિદેવેભિઃ

પરમે ધ્યોમન્

વસન્તા યજેત

તત્ત્વં તત્ત્વં વા પુષેમ

અસ્મે હન્દ્રાવૃહસ્પતી

ધીતી, મતી

ઋજવઃ સદ્તુ પન્થાઃ

નામા પૃથિવ્યાઃ

શૃણુધી ગિરઃ

શૃણોત પ્રાવાણઃ

પાછળનું સંસ્કૃત

વિષ્વેદેવાઃ, બ્રાહ્મણાઃ

દેવૈઃ

ધ્યોમનિ

વસન્તે

તત્ત્વમ્

અસ્મભ્યમ્

ધીત્યા, મત્યા

પન્થાનઃ

નામૌ

શૃણુ

શૃણુત

હેત્વર્થના પ્રત્યયો સે (વજ્રે રાયઃ); અસે (જીવસે=જીવિતુમ્); અચ્ચૈ-
પિન્ધૈ (પાતુમ્); તવૈ (દાતવાઠ); તવે (કર્તવે) છે. તેમાં તવે લક્ષમાં
લેવા લાયક છે. કર્તુને નામ મળી તે પર પ્રત્યયો લાગી કર્તુમ્ (દ્વિ. એ.
વ.) ને કર્તવે (ચ. એ. વ.) રૂપો થયાં છે. અવ્યયરૂપ બૂ. કૃ.
કૃત્વા એ તૃ. એ. વ.નું રૂપ છે. કેટલાક શબ્દોમાં મ્ ને ધ્ ને બદલે
પાછળની ભાષામાં હ થયો છે. સઘ વૈદિકને બદલે પાછળથી સહ અને
શ્મને બદલે શ્હ થયો છે. (ગૃભ્નામિ તે=ગૃહ્ણામિ તે; મધ્વા જમાર=મધ્વા જહાર).

પ્રાહ્મણ્યના સમયની ભાષા-વેદની ભાષા પછી ભાષાને વિકાસ
ઐતરેય વગેરે પ્રાહ્મણ્યોમાં જોવામાં આવે છે. વેદમાં જણાતા ધણા
અપરિચિત શબ્દો જતા રહ્યા છે. ભાષાનું સ્વરૂપ પાછળની સાહિત્યની
ભાષાને મળતું થયું છે અને બધા કાળો અને અર્થોના પ્રયોગ જોવામાં
આવે છે.

ભાષ્યકારના સમયની ભાષા-પ્રાહ્મણ્યના સમય પછીની ભાષા-
માં કાળ અને અર્થને બદલે કૃદન્તોનો પ્રયોગ વિશેષ થયો. ભગવાન
પાણિનિના સમયમાં ભાષાનું જે સ્વરૂપ હતું તેમાં અને ભાષ્યકાર
પતંજલિના સમયમાં જે હતું તેમાં આવો ફેરફાર છે.

પાલી—ભાષા બોલાતી હોય છે સારે તેમાં અનેક જાતના વિકાર થયાં કરે છે. બધા માણસોની ઉચ્ચાર કરવાની શક્તિ સરખી નથી. ઉતાવળથી બોલવાની ટેવને ક્ષીધ તેમજ ઉચ્ચારની અને રૂપોની શુદ્ધિ જાળવવા માટે પૂરતી સંભાળ ન હોવાને ક્ષીધ ભાષામાં વિકાર થાય છે અને એક પ્રજા ખીજના સમાગમમાં આવવાથી એ વિકારમાં વૃદ્ધિ થાય છે. ઉચ્ચાર અશુદ્ધ થવાનાં આવાં કારણોને ક્ષીધ તેમજ આર્ય પ્રજા અનાર્ય પ્રજાના સંબંધમાં આવી તેથી સંસ્કૃત ભાષામાં વિકાર થઈ તેનું અશુદ્ધ રૂપ થયું. આરંભમાં આ વિકાર જે અનાર્ય પ્રજા આર્ય પ્રજાના સંબંધમાં આવીને એ ભાષા બોલવા માંડી તેનામાં જેવામાં આવ્યો હશે અને પછી આર્ય પ્રજાના અધમ, અસંસ્કારી વર્ગોમાં દાખલ થયો હશે. પ્રથમનું આ અશુદ્ધ રૂપ તે પાલી ભાષા. આર્યોવર્તના પવિત્ર સંસ્કારી બ્રાહ્મણોની દેશી ભાષા સંસ્કૃત હતી. જેઓ શિષ્ટ અને સંસ્કારી હતા તથા શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરી શકતા તેઓ સંસ્કૃત ભાષા બોલતા. સાધારણ લોકો ઉચ્ચારની ખામીથી અને અનાર્ય પ્રજાના સંસર્ગથી શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરી શકતા નહોતા, તેમની બોલેલી ભાષા તે પાલી ભાષા. એમાં શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બંને પ્રકારના શબ્દો હતા. પાલી એ ઐદ્યોની પવિત્ર ભાષા છે અને એ સિલોન, સિઆમ, ને બ્રહ્મદેશમાં બોલાતી હતી. ઐદ્યોનું સાહિત્ય એ ભાષામાં છે અને અશોકના શિલાલેખ પણ એને મળતીજ ભાષામાં છે.

ભાષાવિકારના નિયમો—ભાષામાં અશુદ્ધિના વિકારો થાય છે તે પણ અમુક નિયમોને અનુસરીનેજ થાય છે. તે નિયમો અગાઉ દર્શાવ્યા છે. તેમાંના મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) જોડાક્ષરમાં એમાં જે નબળો હોય તે ક્ષીપાય છે અને તેને સ્થાને જે અવશિષ્ટ રહે છે તેને મળતો થાય છે.

જુદાં જુદાં સ્થાનનાં વ્યંજનોના બનેલા જોડાક્ષરોના ઉચ્ચાર કરવામાં આપણે એક ઉચ્ચારસ્થાનમાંથી તરતજ ખીજ ઉચ્ચારસ્થાનમાં જવું પડે છે. અનાર્ય પ્રજાને સંસ્કૃત ભાષા ઉચ્ચારવાની ટેવ નહોતી, તેને આ કઠણ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. ઉચ્ચારનો માર્ગ

સહેલો કરવા માટે અનાર્ય લોકોએ જુદાં જુદાં સ્થાનનાં બે વ્યંજનો ઉચ્ચારવાને બદલે એક વ્યંજન ખીજાને મળતું કર્યું. જેમકે,

(૧) (અ) સંયુક્ત વ્યંજનમાં પહેલાનો વિકાર-ઘર્મ-ઘમ્મ; મક્ત-મત્ત; શબ્દ-સદ્; અર્પ-અપ્પ; લબ્ધ-લદ્ધ (બે મહાપ્રાણ સાથે ઉચ્ચારવામાં પરિશ્રમ પડે છે, તેથી પહેલાને બદલે ખીજાને મળતો અલ્પપ્રાણ થાય છે; લદ્ધમાં પહેલા ઘનો દ)

(આ) સંયુક્ત વ્યંજનમાં ખીજાનો વિકાર-ઘઘ-ગિદ્ધ; આર્દ્રક-અદ્રક; અમ્ર-અમ્મ; પક્ક-પક્ક

(૨) જ, ષ, કે સ્ અઘોષ અલ્પપ્રાણ સાથે જોડાયલા હોય છે, સારે (અ) એ ઊખાક્ષરની અસરથી અલ્પપ્રાણનો મહાપ્રાણ થાય છે.

(આ) બેમાંથી જે વ્યંજન બદલાય છે તેને ખીજાની અસર થાય છે. (૧લા નિયમ પ્રમાણે)

સ્કન્ધ-સ્વન્ધ-(સ્ક્રમાંનો સ્ લોપાયો છે અને તેના મહાપ્રાણત્વની અસરથી અઘોષ અલ્પપ્રાણ ક્રનો અઘોષ મહાપ્રાણ સ્ થયો છે); મસ્તક-મસ્થા; પશ્ચાત્-પચ્છા; આશ્ચર્ય-અચ્છરિય; દિષ્ટ-દિદ્ધ; પુષ્પ-પુષ્ક

(આ) ઉષ્ણ-ઉષ્ઠ (ળ ઘોષ છે, તેને મળતો ઊખ પનો ઊખ ઘોષ હૂ થાય છે; પાઠ્ઠિણિ-(૨ લોપાઈ) પાઠ્ઠિ

(૩) ક્ષ ને જ્ઞનો ઉચ્ચાર કરવો અધરો છે. ક્ષ એ ક્+ષ્ની બરાબર છે. કેટલાક ક્ ને ષ સાથે યોલાય એવી રીતે ક્ષનો ઉચ્ચાર કરી શક્યા, તેમણે ષનો સ્ કર્યો અને જેમણે ક્ ને જ સાથે યોલાય એવી રીતે ક્ષનો ઉચ્ચાર કર્યો તેમણે જ્ઞને મળતો તાલુસ્થાનનો છ કર્યો અને પૂર્વના ક્રનો ચ્ કર્યો. આ રીતે ક્ષના સ્ અને છ બે વિકાર પાલી ને પ્રાકૃતમાં આવ્યા છે:—

(અ) ક્ષમાંના ષનો સ્ થયાના દાખલા:—

ક્ષીર-લીર; ક્ષાર-સાર; મ્રક્ષણ-મક્ષણ-(માખણ); ક્ષપ્-સવ્(ખેાવું)

(આ) ક્ષમાંના ષનો છ થયાના દાખલા:—

ઋક્ષ-રિચ્છ (રીંછ); ક્ષુરિકા-ક્ષુરિઆ (છરી)

જ્ઞ જ્ઞનો અનેલો છે. એનો ઉચ્ચાર મ્ કે ન્યુ જેવો થવા માંજો તેથી જ્ઞનો જ્ થયો.

વિહ્વ-વિળ્વ (વીનવ); રાહી-રણી (રાણી); સંઘા-સળ્ળા (સાન)

(૪) જોડાક્ષર ઉચ્ચારતાં હ્રમેશ આગલો સ્વર થડકાય છે. આ-
રંભમાંજ જોડાક્ષર હોય તો તેમ બની શકે નહિ, માટે તેમાંનો નિર્બળ
વર્ણુ લોપાય છે; ઋમર-મમર

(૫) કેટલીક વાર જોડાક્ષર બ્યાલવાની મુશ્કેલી દૂર કરવા તેના
અવયવો વચ્ચે સ્વર મુકાય છે; જેમકે,

શ્રી-સિરી; સ્મરતિ-સુમરતિ (પ્રા० સુમરડ); શ્લોક-સિલોક; સ્નાન-
સિનાન-નહાળ

(૬) શ્, ષ્, સ્ના ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ કરવા અધરા છે. એમાં સ્નો
ઉચ્ચાર સહુથી સહેલો છે તેથી પાલીને પ્રાકૃતમાં એ ત્રણે વ્યંજનોને
ઠેકાણે બહુધા સ્ થાય છે ('બહુધા' કહેવાનું કારણ કે માગધીમાં શ્
વપરાય છે). ષ્નો ઉચ્ચાર કેટલાક શ્ જેવો કરે છે તેથી ષ્ને બહુલે
શ્ના સ્થાનનો અધોષ મહાપ્રાણુ છ્ થાય છે; જેમકે ષ્ષ્-છ્

(૭) કેટલાક શબ્દોમાં એક વર્ણુની અસર બીજા પર થઈ વર્ણુ-
વિકાર થાય છે; જેમકે પરશુ-ફરસુ (ફરસી); આમાં શ્નો સ્ થયો અને
તેને લીધે ષ્નો મહાપ્રાણુ ફ્ થયો.

(૮) પાલી બોલનારનાં ઉચ્ચારસ્થાન મૂર્ધન્ય વર્ણુ તરફ વધારે
વળેલાં હતાં, આથી પાલીમાં દન્યનો મૂર્ધન્ય થાય છે. પ્રાકૃતમાં પણ
એમ થાય છે; જેમકે, દંશ-હંસ-(ડાંસ); દાહ-હાહ

(૯) ઉચ્ચારનો પરિશ્રમ બચાવવો એ સ્વાભાવિક છે; એથી
અધોષના ધોષ અને કઠોર વર્ણુના મૃદુ વર્ણુ થાય છે.

બક-બગ; વટ-વડ; પીઢ(ન)-પીઠ(ન) [પીલ(વું)]; તઢાક-તઢાક
(જ્નો મૃદુ વર્ણુ ળ્ થાય છે).

પાલીમાં મહાસંસ્કૃતની પેઠે અને ગુજરાતીની પેઠે ળ છે; આ
વિકાર પાલી અને પ્રાકૃત કરતાં દેશી ભાષામાં વિશેષ થાય છે; પ્રાકૃતમાં
એટલો બધો થતો નથી.

(૧૦) સ્વરોના વિકાર

(અ) ઋના ઇ, હ, ઊ, કે ર્ થાય છે; ગૃહ-ગહ; ગૃધ્ર-ગિદ્ધ; મૃદુ-
મુદુ; વૃક્ષ-વક્ષ

(આ) એ નો એ નો ઓ થાય છે; એનો ઉચ્ચાર અ+હ જેવો અને ઓનો અ+ઝ જેવો થાય છે; તેથી એને સ્થાને અ+હ=એ ને ઓને સ્થાને અ+ઝ=ઓ થાય છે.

તૈલ-તૈલ; મૌલિ-મૌલિ

(ઈ) ઇનો એ ને ઇનો ઓ થાય છે.

કથયતિ-કથેતિ; અવકાશ-ઓકાશ; નવનીત-નોનીત; પ્રાકૃતમાં એ ને ઓના બહુધા ઇને ઇઝ થાય છે.

પૌર-પઠર (નાગપૌર)

પાલી ને પ્રાકૃતમાં

૧. ઋ વર્ણુ ને લ્હ નથી; તેમજ એ અને ઓ નથી.

૨. શ્ ને ષ્ નો બહુધા સ્ થાય છે.

૩. હ્ ને ળ્ સ્વર સાથે જોડાયલા વપરાતા નથી, માત્ર વ્યંજન સાથે જોડાયલાજ વપરાય છે.

૪. દ્વિવચન નથી.

૫. વ્યંજનાન્ત શબ્દો વપરાતા નથી. એવા શબ્દોમાં 'અ' ઉમેરાય છે. શરદ્-શરદ્

૬. ચતુર્થીને સ્થાને પઠી વપરાય છે.

૭. પરસ્મૈપદ ને આત્મનેપદનો તેમજ ગણોનો ભેદ જતો રહ્યો છે.

પ્રાકૃત—સંસ્કૃત અને પાલી બંને એકી વખતે બોલાતી હતી. પાલી પ્રચારમાં આવી ત્યારે કંઈ સંસ્કૃત મૃત બાષા થઈ નહોતી. બંને બાષા સાથે સાથે ચાલતી હતી અને જેમ જેમ સંસ્કાર ધરતો ગયો તેમ તેમ સંસ્કૃત બાષા બોલનારની સંખ્યા ઓછી થતી ગઈ અને અશુદ્ધ બાષાનો પ્રચાર અને પ્રદેશ વધતો ગયો. આ રીતે પાલી જુદા જુદા પ્રદેશોમાં ફેલાયલી જુદી જુદી પ્રાકૃત બાષાનું સ્વરૂપ પામી. દેશ-પરત્વે પ્રાકૃતના મુખ્ય છ ભાગ છે—૧. મહારાષ્ટ્રી (મહારાષ્ટ્રમાં બોલાતી)—એ મુખ્ય પ્રાકૃત છે. હેમચન્દ્રે અને પ્રાકૃત નામ આપ્યું છે; ૨. શૌરસેની (શરસેનમાં—મથુરાની આસપાસના પ્રદેશમાં બોલાતી); ૩. માગધી (મગધમાં—બિહારમાં બોલાતી); ૪. વૈશાલી અને ૫. ચૂલિકા—વૈશાલી (અફઘાનિસ્તાન, નેપાળ, આફ્રિકા, વગેરે પ્રદેશોમાં બોલાતી);

અને ૬. અપભ્રંશ-સિંધ, ગુજરાત, વગેરે દેશોમાં બોલાતી. ગુજરાતી અને હિંદીને અપભ્રંશ સાથે, બંગાળીને માગધી સાથે, અને મરાઠીને મહારાષ્ટ્રી સાથે વધારે સંબંધ છે.

પ્રાકૃતમાં વિકારો—પાલીમાં જે જે વિકારો દર્શાવ્યા છે તે તે વિકારો ઉપરાંત ત્રણ વિકાર પ્રાકૃતમાં ખાસ થયા:—

૧. અઘોષને સ્થાને ઘોષ.

૨. ઘોષ અને અઘોષ મહાપ્રાણ્યુર્માથી કામલ અંશ જઈ માત્ર હકાર રહે છે.

૩. અનાદિ વ્યંજનનો લોપ. લોપ થઈ એ સ્વર સાથે આવે સારે ઉચ્ચારની સરળતાની ખાતર પહેલાની પૂર્વે બહુધા લઘુપ્રયત્ન વકાર મુકાય છે, ક્વચિત્ વકાર, ને ક્વચિત્ હકાર પણ પ્રક્ષેપક તરીકે મુકાય છે. આમાંનો ખીબ વિકાર એ પ્રાકૃતનું ખાસ લક્ષણ છે.

આના દાખલા દેશી ભાષામાં વિશેષ છે. પ્રાકૃતમાંના દાખલા થોડાક નીચે આપ્યા છે:—

૧. લોક-લોગ; ઘટ-ઘડ; હરીતકી-હરહ્દ (હરહે-તનો દ્ થઈ હ્); કૃત-કૌદ (કીધું); કસપટ્ટ-કસવટ્ટ (કસોટી)

૨. મુખ-મુહ; પ્રાઘુણક-પાહુણક; માઘ-માહ; કથાનિકા-કઠ્ઠાણિઆ; પરિઘા-પરિહા; સુઘા-હુહા; સૌમાગ્ય-સોહગ્ગ-સોહાગ

૩. ચર્મકાર-ચમ્મકાર-ચમાર; વચન-વચળ-વેણુ (ચ્નો દ્ થઈ); રાજપુત્ર-રાબહુત્ત-રાવત; માતા-માઆ-મા; મયૂર-મઝર-મોર; વિપાસી-વિઆસી-ધ્યાસી; સૂકર-સૂવર (વ્ પ્રક્ષેપક); સર્જનકાર-સર્જનહાર (હ્ પ્રક્ષેપક)

શૌરસેનીમાં મહારાષ્ટ્રીની પેઠે અનાદિ ત્ લોપાવાને બદલે તેનો દ્ થાય છે;

કૃત-કઠ (મહારાષ્ટ્રી)-કિદ-કીધ-ધું (શૌરસેની).

માગધીમાં સ્નો શ્ અને ર્નો લ્ થાય છે. બંગાળી ભાષાને માગધી સાથે વિશેષ સંબંધ હોવાથી એમાં શકાર વધારે છે.

પૈશાચીમાં ન્નો ણ્ થતો નથી.

અપભ્રંશઃ મુખ્ય લક્ષણુઃ—અપભ્રંશ, જેની સાથે ગુજરાતીને ધણો સંબંધ છે, તેનાં ખાસ લક્ષણુ નીચે દર્શાવ્યાં છે:—

૧. પ્રાકૃતમાં અનાદિ અઘોષ વર્ણુ બહુધા લુપ્ત થાય છે, પણ અપભ્રંશમાં તેને બદલે ઘોષ વર્ણુ થાય છે. આ વિકાર દેશી ભાષામાં વિશેષ જોવામાં આવે છે.

૨. પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય ઉ છે; આ જૂની ગુજરાતીમાં પણ ધણો સ્થળે જોવામાં આવે છે.

૩. સંસ્કૃત સ્વાર્થિક ક પ્રત્યયનો પ્રયોગ ધણો છે. એ ક પ્રત્યયનો ઘોષ થાય છે અને નપુંસક એ. વ. અમ્ પ્રસયનો ઉં થાય છે. આ ઉં ગુજરાતીમાં નપુંસકના એ. વ.માં આવ્યો છે.

૪. સ્વાર્થિક અઢ અને ઉઢ પ્રત્યયોનો પણ ધણો પ્રયોગ છે. ગુજરાતીમાં ઢ ને લ સ્વાર્થિક પ્રત્યયોનો ધણો પ્રચાર છે.

દાખલા:—

લોકઃ—લોગુ; કાકઃ—કાગુ; કમલકમ્—કમલઉં; વૃક્ષકઃ—સ્વલ્હ—સ્વલ્હલ

૪. શબ્દોના વિકારો ગુજરાતી ભાષાનાં રૂપોને મળતા થાય છે:—
કથમ્—કિમ—કેમ; યથા—જિમ—જેમ; તથા—તિમ—તેમ; યત્ર—જેત્યુ; તત્ર—તેત્યુ; કુત્ર—કેત્યુ; અત્ર—એત્યુ; એવ—જિ; એવમ્—એમ્વ—એમ; પશ્ચાત્—પચ્છહ; યતઃ—જો; તતઃ—તો; તદા—તો; યાવત્—જેતુલ—જેવહ; તાવત્—તેતુલ—તેવહ; કિયત્—કેતુલ—કેવહ; ઇયાન્—એતુલ—એવહ; યાદશ—જહસુ; તાદશ—તહસુ; કીદશ—કહસુ; ઈદશ—અહસુ; પુનઃ—પુણુ; સર્વઃ—સાહુ—સવ્હ; વિના—વિણુ

વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ 'કમ', 'જમ', 'તમ', 'જ', 'જે', 'તો' માટે અવ્યયના પ્રકરણુમાં સમજાવ્યું છે.

પ્રત્યયોના વિકારો ગુજરાતીમાં ઊતરી આવેલા છે, તેમાંના કેટલાક દાખલા નીચે પ્રમાણુ છે:—

ત્વ } પદ્મત્વ—તા—પદ્મપણુ (પદ્મપણુ)
તા }

તવ્ય } કર્તવ્યમ્—કરિએવ્વઉં (પ્રત્ય. ઇએવ્વઉં)

સોઠઘ્યમ્—સહેઘ્વઉં (પ્ર. એવ્વઉં)

સ્વપિતઘ્યમ્—સોએવા (પ્ર. એવા)

સોળવા જેવાં ૩૫ બૂની ગુજરાતીમાં છે. હેતુર્થ કૃદન્તનું આ મૂળ છે.

ईय-युष्मदीयः-तुम्हाव (तमाई)

इ-कृतानुं करइ ('करी' अन्व. भू. कृ.) (व्याकरणमां अपभ्रंशमां त्वाना आदेश-इ, इव, ए (हेम. इवि), અને અવિ આપે છે. વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે इ એ सोपसर्ग धातुमां त्वाना आदेश यनो विशेष यर्ध थाय છે.)

આજ્ઞાર્થના ૧લા પુ. બ. વ. સિવાય બધા પ્રત્યયો અપભ્રંશમાંથી આવ્યા છે.

		અપ૦		ગુજ૦	
		એ.વ.	બ.વ.	એ.વ.	બ.વ.
૧લો	પુ.	उं	हूं	ઉં	ધએ
૨જો	પુ.	हि	हु	એ	ઓ
૩જો	પુ.	इ	हिं	એ	એ

અપભ્રંશમાં આજ્ઞાર્થના ૨જા ને ૩જા પુ. એ. વ. માં બીજા પ્રત્યયો इ, उ, ने ए છે; એ પ્રત્યયો બૂની ગુજરાતીમાં જેવામાં આવે છે.

આમ દેશપરત્વે પ્રાકૃતના વિભાગ થયા. બુદા બુદા વિભાગોમાં વસવાથી બુદી બુદી પ્રાકૃતોમાં બુદા બુદા વિકારો થયા અને એ રીતે દેશી ભાષાઓ ઉદ્ભવી.

संस्कृतः प्राकृतः अपभ्रंशः—इरी कहेवुं जररनुं છે કે ભાષાના આ ઇતિહાસ પરથી એમ ન સમજવું કે પાલી કે પ્રાકૃત ભાષા જ્યારે વપરાતી હતી ત્યારે સંસ્કૃત મૃત ભાષા હતી. શિષ્ટ વર્ગમાં બોલાતી ને સંસ્કાર પામેલી ભાષા તે સંસ્કૃત. તેમાં અશુદ્ધિ યર્ધ અધમ વર્ગમાં પ્રચાર પામેલી ભાષા તે પાલી કે પ્રાકૃત. મૂળ અશુદ્ધ યવલી ભાષા તે પાલી. કાલક્રમે વસ્તી ફેલાતે અનાર્ય જાતિના વિશેષ સંસર્ગથી દેશ-પરત્વે વિશેષ અશુદ્ધિ પામી પ્રાકૃત ને અપભ્રંશ ભાષા યર્ધ. અધમ આર્ય જાતિઓ અનાર્ય જાતિ સાથે લગ્નના સંબંધથી જેઠાઈ એકરૂપ મિશ્ર પ્રજા યર્ધ તેથી આ વિકારમાં વૃદ્ધિ યર્ધ. પ્રાકૃત એ પાલીથી વિશેષ અશુદ્ધ સ્વરૂપ છે અને અપભ્રંશ એ સહુથી વધારે અશુદ્ધિ

પામેલું સ્વરૂપ છે. હાલ ન્યાં વ્રજ ભાષા બોલાય છે ત્યાં અપભ્રંશ ઇ. સ.ના ૬૬૫ કે ૭મા સૈકામાં ઉત્પન્ન થઈ. જૈનોના ગ્રન્થો પ્રાકૃત ભાષામાં લખેલા છે. એ પ્રાકૃતને અર્ધમાગધી કહે છે; કેમકે એમાં માગધી પ્રાકૃતનાં રૂપો ઠેકાણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. ધણો વખત સુધી સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત ભાષાઓ સાથે સાથે બોલાતી લોકભાષા હતી. સંસ્કૃત નાટકોમાં જીઓ અને અધમ પુરુષપાત્રોના મુખમાં કવિઓએ પ્રાકૃત ભાષા મૂકેલી છે, તેથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે નીચલા વર્ગના ઓછા કેળવાયલા લોકો સંસ્કૃત બોલી શકતા નહોતા ને પ્રાકૃત બોલતા તોપણ તેઓ સંસ્કૃત સમજી શકતા હતા. એમ ન હોય તો ઉત્તમ પાત્રો સંસ્કૃતમાં ને અધમ પાત્રો પ્રાકૃતમાં બોલીને સંભાષણ ચલાવતાં નાટકમાં વર્ણવ્યાં છે તેમ થઈ શકે નહિ.

અર્વાચીન તદ્ભવ-સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો હમણે દેશી ભાષાઓમાં દાખલ થયા કરે છે. પ્રાકૃત ભાષા બોલનારાઓની અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવાની કેટલીક ટેવ દેશી ભાષા બોલનારા તેમના વારસોમાં જતરી છે. પરંતુ બંનેનાં બધાં ઉચ્ચારસ્થાનો સરખી રીતે વિકાર પામેલાં હોય નહિ. આ કારણથી જોવો વિકાર પામી સંસ્કૃત શબ્દો પ્રાકૃત થયા, તેનાથી અન્ય રીતે વિકાર પામી સંસ્કૃત શબ્દો દેશી ભાષામાં દાખલ થયા. આમ કેટલાક તદ્ભવ શબ્દો પ્રાકૃતદ્વારા દેશી ભાષામાં દાખલ થયા છે અને કેટલાક પાછળથી સંસ્કૃતમાંથી લાગલાજ વિકાર પામી દેશી ભાષામાં દાખલ થયા છે. પહેલા વર્ગના શબ્દ તે પ્રાચીન તર્લ્લવ અને ખીજ વર્ગના તે અર્વાચીન તર્લ્લવ.

પ્રાચીન તર્લ્લવ:-માર્ગ-મગ્ગ-માગ; ઘૃષ્ઠ-ગિદ્ધ-ગીષ્ઠ; યોગ્ય-જોગ્ય-જોગ; મૃત્તિકા-મટ્ટિકા-માટી; મુકુલ-મડલ-મોલ.

અર્વાચીન તર્લ્લવ-વર્ષ-વરસ; માર્ગ-મારગ; શ્લક્ષ્ણ-સખણો; પ્રાણ-પરાણ-પરાણે

દેશી ભાષાઓ: મુખ્ય વિકારો:-પ્રાકૃતમાં સંયુક્ત વ્યંજનોના જે વિકાર થાય છે તેથી વિશેષ દેશી ભાષાઓમાં થાય છે; તેમાં હિંદી, બંગાળી, મરાઠી, ને ગુજરાતીમાં જોડાક્ષરમાંનું એક વ્યંજન લોપાઇ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે; સિંધીમાં એક વ્યંજન લોપાય છે, પણ પૂર્વ

પ્રત્યયોમાં વિકારો—સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યયાત્મક હોવાથી તેમાં વિભક્તિના ધણા પ્રત્યયો છે. આથી ભાષા અધરી છે. ભાષાના વિકાસ-માં ભાષા સરળ કરવા તરફ લક્ષ જાય છે. આથી કેટલાક પ્રત્યય દોષાય છે અને ધણે સ્થળે સામ્ય-સરખાપણું કરવા તરફ વૃત્તિ થાય છે. દાખલા તરીકે, સંસ્કૃતમાં દસ ગણ્ય છે; પરંતુ પ્રાકૃતમાં બધા ગણો સરખા કરી પહેલા ગણના જેવું રૂપ થાય છે. આથી વિકરણ પ્રત્યય (ગણ્યકાર્યચિહ્ન) ધાતુને અંશ થાય છે; જેમકે, બુધ્-બુધ્ય-બુજ્જ-બૂઝ; જ્ઞા-જ્ઞાના-જ્ઞણ્ય; ધ્રુ-ધ્રુણ-ધ્રુણ્ય; વૃત્ય-વૃત્ત-વૃત્ત્ય. સંસ્કૃતમાં જેમ પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદ પ્રત્યયોનો ભેદ છે તેમ પ્રાકૃતમાં નથી.

સંસ્કૃતમાં નપુંસકમાં પ્રથમા ને દ્વિતીયાનાં રૂપ ધણાંપરં સરખાં છે. આથી પ્રાકૃતમાં ખીજી જાતિઓમાં પણ પ્રથમા ને દ્વિતીયાનાં બ. વ. રૂપ બહુધા સરખાં છે. રામ-રામા; સવ્-સવ્વે; અગ્નિ-અગ્નિણો; વાહ-વાહણો-વાહ; જાહા-જાહાઓ-જાહાહ-જાહા; રહ-રહાઓ-રહાહ-રહા; ઘેણ-ઘેણાઓ-ઘેણહ-ઘેણ; ગોરી-ગોરી-ગોરીઓ-ગોરીહ-ગોરીઆ; જંબૂ-જંબૂ-જંબૂઓ-જંબૂહ; પિતૃ-પિતૃરા-પિતૃણો-પિતૃ વગેરે.

અપભ્રંશમાં તેા બંને વચનમાં બહુધા પ્ર. ને દ્વિ. નાં રૂપ સરખાં છે; કેટલેક સ્થળે તે ઉપરાંત બુદ્ધાં રૂપો પણ છે.

રામ-પ્ર. દ્વિ. રામ-રામ; કહ-કહ-કહા; કાર-કાર-કારુ; બંને વિ-ભક્તિનાં બંને વચન આમ બહુધા સરખાં છે.

દેશી ભાષામાં પ્રથમા ને દ્વિતીયાનાં બંને વચનો સરખાં છે. દ્વિતીયાનો ખીજો પણ પ્રત્યય છે તે વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ પછીનો છે.

સામ્યના આજ નિયમથી પુંલિંગ અને નપુંસકલિંગ વચ્ચેના ફેરફાર કાઠી નાખવા તરફની વૃત્તિથી હિંદી ને સિંધીમાંથી નપુંસક તદ્દન જતું રહ્યું છે.

કાળ અને અર્થ—સંસ્કૃતમાં કાળ અને અર્થ મળીને દસ છે; પાલીમાં તેમાંના આઠ રહ્યા છે. તાસ્પ્રત્યયયુક્ત ભવિષ્યકાળ અને આશીરર્થ જતા રહ્યા છે. પ્રાકૃતમાં આમાંના ત્રણજ કાળ અને અર્થ રહ્યા છે—વર્તમાનકાળ; ભવિષ્યકાળ, અને આજાર્થ. વિધ્યર્થના પ્રત્યયો આજાર્થ-

ના છે તેજ છે. ત્રણે ભૂતકાળનાં રૂપોમાં માત્ર ત્રીજા પુરુષના એક-વચનનુંજ સરખુંજ રૂપ વપરાય છે. અજન્ત ધાતુમાં સિ, હિષ, અને હિ અને હલન્ત ધાતુમાં ઈષ પ્રત્યય બધા ભૂતકાળોમાં ડળ પુ. એ. વ.ના છે. ક્રિયાતિપત્યર્થમાં માણ ને ન્ત પ્રત્યયો બધા પુરુષોમાં વપરાય છે. અર્થાત્, વર્તમાન કૃદન્તનું રૂપ (પરસ્મૈ ત્ કે અત્ પરથી ન્ત ને આત્મને માન પરથી માણ) ક્રિયાતિપ્રત્યર્થ તરીકે વપરાય છે. દેશી ભાષામાં પણ એમજ છે. આ રીતે બહુધા ત્રણજ કાળ અને અર્થ રહ્યા છે. ભૂતકાળને બદલે આર્ય દેશી ભાષાઓમાં ભૂત કૃદન્ત વપરાય છે; કેમકે સંસ્કૃતમાં મહાભાષ્યકારના સમયથી એજ શૈલી દાખલ થઈ છે અને પ્રાકૃતમાં પણ એમજ છે.

હિંદી—ઘોઢા મૈને છોઢા; પૌથી મૈને પહી.

મરા.—ત્યાનેં મલા ઘોલાવિલેં; વિઘાધ્યાનેં ઘઢા કેલા.

બંગા.—શુગાલેરા એક વને પ્રવેશ કરિયાછિલ.

મરાઠીમાં વર્તમાનકાળનેા અર્થ વિધ્યર્થ અને ભૂતકાળના જેવો છે. ગુજરાતીમાં પણ આજ્ઞાર્થ જેવો કે વિધ્યર્થ જેવો છે. હિંદી ને ગુજરાતીમાં રળ ને ડળ પુરુષના બધા પ્રત્યયો અને ૧લા પુરુષના એકવચનના પ્રત્યયો અપભ્રંશના પ્રત્યયો પરથી આવ્યા છે. ડળ પુ. બ. વ.માનેા અનુનાસિક ગુજરાતીમાં ઊડી ગયો છે. માત્ર ૧લા પુ. બ. વ.ની વ્યુત્પત્તિ ગુજરાતીમાં સરળ નથી. હિંદીમાં ૧લા પુ. બ. વ.નો ઈ ડળ પુ. બ. વ.ના જેવોજ છે. એ ઈમાંથી અનુનાસિક લોપાઈ, પૂર્વે હ બાગી ગુજરાતીમાં ૧લા પુ. બ. વ.નો પ્રત્યય 'ઇએ' થયો જણાય છે એમ ડો. ભાડારકરનું માનવું છે. અન્ય વ્યુત્પત્તિ પૃ૦ ૨૨૪ પર દર્શાવી છે.

આજ્ઞાર્થના રૂપમાં માત્ર રળ પુ. એ. બ.માંજ વર્તમાનકાળના રૂપથી ફેર છે. એ રૂપ પ્રાકૃત રૂપને મળતું છે. (હસ ધાતુનું રૂપ હસ-હસે-હસહિ-હસેહિ-હસસુ-હસેસુ વગેરે થાય છે, તેમાં હસ છે) અને હિંદી, મરાઠી, અને પંજાબીમાં પણ સરખુંજ છે. અપભ્રંશમાં રળ પુ. એ. વ.માં આજ્ઞાર્થના હ, ઝ, ને ઈ પ્રત્યયો છે. જૂની ગુજરાતીમાં એ ત્રણે જેવામાં આવે છે.

‘પૂછઈ વાત પાતસાહ હસી, ગૂજરાતિ તે કહીઈ કિસી’.

કાન્હો ૧.૨૧

‘ગૂજરાતિ સ્યું માંહિસિ કલહુ. માહારઈ સાથઈ કટક મોકહુ.

કાન્હો ૧.૨૬

કેયૂરક ણી પિરિ બોલિ, ગાતું આલિંગન
વેઈ કાહાવ્યું છિ કાવંબરીઈ, સાંમહુ ણકિ મંન.

બાલણુ-કાદો કડો ૨૦મું

માહાશ્વેતા કહિ રાજા! છણુ. પૂર્વિ વંશ કહ્યું અમ તણુ.

બાલણુ કાદો કડો ૧૬મું

ઉચ્છવ અતિ હડઆ ષરિ તેહનિ, સાંમહિ, હો રાજાન !

કાદો કડો ૨૦મું

બાલા પહનિ લહાવે; સૂત! મ કરણુ કાંઈ રીસ.

કાદો કડો ૧૧મું

સૂંઈ રાજા તું મોરો વચણ, તે કુંમરી સહી નારીરચણ;

વૈતાલપંચવિંશી ૧.૧૫

‘આવળે,’ ‘કરળે’ એવું આસાર્યનું માનાર્થક રૂપ છે તેનું જૂનું સ્વરૂપ ‘આણેળ્યો’ (‘અહ્નસ્યું પ્રીતિ આણેળ્યો ધણી.’ કાન્હો ૨.૧૫૦) જેવું છે. હિંદીમાં ‘ઇએ’ પ્રલય અને ‘જે’વાળું એવું રૂપ છે; બેસીય; પ્રવિષ્ટ કીજે; અવધાન દીજે. એ રૂપ વિધ્યર્થ હજ પ્રલય પરથી આવ્યું છે.

જૂની ગુજરાતી-અપભ્રંશના કરતાં પણ વ્યંજનો લોપાર્ષ સ્વરો સાથે લખાવાનો પ્રચાર જૂની ગુજરાતીમાં વિશેષ થયલો જણાય છે; જેમકે, અપોનાં ચંલહિ, ચલહુ, ચલહિં, રૂપોમાંથી (૫૦ ૨૨૨ જુઓ) હ લોપાર્ષ જૂની ગુજરાતીમાં ‘ચાલઇ’, ‘ચાલઉ’, ચાલઇ એવાં રૂપો મળી આવે છે. આ રીતે ‘અઇ’, ‘અઉ’ જૂની ગુજરાતીમાં ધણે સ્થળે માલમ પડે છે. પાછળથી તેની સંધિ થઈ ‘એ’ ને ‘ઓ’ લખાતા થયા અને કટલેક સ્થળે અ+ઇ મળીને ‘ઇ’ અને ‘અ’ ને ‘ઉ’ મળીને ‘ઉ’ થયા. તૃતીયા ને સપ્તમીનો પણ ‘ઇ’ પ્રલયનો પાછળથી ‘એ’ થયો છે. ‘ઇ’ ને ‘ઉ’ નકામા ધુસાડવાનો પણ પ્રચાર જણાય છે. ઘને અહલે

સ્ને યને બદલે જ્ લખાતો. આમાં ષનો ઉચ્ચાર યભુવેદીઓ પશુ સ્ કરે છે ને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં યનો જ્ અને વનો બ્ ઉચ્ચાર ધણો સામાન્ય છે (ક્ષિ-રુચિ; યમુના-જમુના; વજ્ર-બજ્ર; વંશ-બાંસ).

રાજા-પટલાં મળી ઠાલઈ (ઠાલી) હાથે ન જડે. એક રાજા, દેવ, ગુરુ, જોશી, વેદ । ફલે કરી ફલ પાંમીએ । વલી રાજા બોલુ હે વેગંબર । તાહરઈ (તારે) શું કાર્ય છઈ (છ) તે મુહનઈ (મને) કહઈ (કહે) । વેગંબર બોલિડ । એકાંતિ (એકાંતિ) આવિય (આવી, આવીને) તુહુડજનઈ (તુજને) કાર્ય કહું । વૈતાલ-પંચવિંશી, પૃ. ૮૯

રાજા વક્રમાદૈત્ય કહઈ (વિક્રમાદૈત્ય! કહે) એતલામાંહઈ (એટલામાં) સાત્વિક કુળ (કાણુ) । જાણતુ હુયે ન નહી કહઈ (કહે) તુ (તો) તે હત્યા તુહને । રાજા વક્રમાદૈત્ય બોલુ । એતલામાંહઈ રાજા સાત્વિક । વૈતાલ બોલુ સે કારણિ (શે કારણે-શા કારણે) । રાજા બોલુ । સ્વામીનઈ (સ્વામીને) અર્થ સેવક પ્રાણ ત્યાગિ કરઈ (ત્યાગ કરે) એહ તુ (તો) સેવકનું ધર્મ છઈ (છ) । પળ સેવકનઈ કાજિ (સેવકને કાળે) રાયે આપણું રાજ તુળ સમાની (સમાન) લેષુ (લેખુ-લેખ્યું) । આપોપુ મરણ આગમ્યુ । અત એવ રાજા સાત્વિક । એહવું સાંભલિ સવ (શબ) પાછુ મ્યું । વૈતાલ, પૃ ૧૧૯

સ્વરભાર—પ્રાકૃતમાં શબ્દના ઉપાન્ત્ય સ્વર પર ભાર પડે છે, તેથી ઘોઢાનો ભો લોપાર્ઠ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થઈ મરાઠી ને હિંદીમાં ઘોઢા રૂપ થયું છે. ગુજરાતીમાં અપ. ઘોઢામાંના એ સ્વરો ભેગા થઈ 'ઘોડો' થયું છે. આ સ્વરભારનો નિયમ બધી આર્ય દેશી ભાષાઓમાં પ્રવર્તે છે એમ અગાઉ કહ્યું છે (પૃ ૩૫૦-૫૧ જુઓ)—'ગત,' 'રીત,' 'જાત'. એવા એ સ્વરવાળા શબ્દોમાં આ ખરૂં છે. પરંતુ યેથી વધારે સ્વરવાળા શબ્દોમાં એ ખરૂં નથી. ડૉ. ભાંડારકર કહે છે કે મરાઠીમાં સુતક, 'જુતન,' 'પિતલ,' 'જિવંત' જેવા શબ્દોમાં ઉપાન્ત્ય સ્વર પર ભાર પડે છે, તેથી તે બનો ઉચ્ચાર અજ જેવો લાગે થાય છે. ગુજરાતીમાં આમ નથી. આપણી ભાષામાં તો સ્વરભાર હમેશ શબ્દના આદિ સ્વર પર અને શબ્દ મોટો હોય તો આદિ સ્વર પર અને ખીજ સ્વર પર એમ બે ભાગ પર ભાર પડે છે. આ સ્વરભારને લીધે અન્ત્ય 'અ' અને મોટા શબ્દોમાં તેની સાથે વચલો 'અ' પણ અનુચ્ચરિત રહે છે.

દાખલા:—

ગામ્; વંત્, પુસ્તક્, કનક્ (અન્ત્ય 'અ' અનુચ્ચરિત)
વંત્વાસ; ધરધણી; રાજકુંવર; તનમંતધન; ચંતુરસુખણુ
ખેલકણુ; ખંચાળ; મંદવાડ; સંજનહાર
કુંતરો; છોકરો; જમણો

'મગન,' 'મદન' જેવા શબ્દો સંયોધન તરીકે ઉચ્ચારાય છે, ત્યારે સ્વરભાર ઉપાન્ત્ય સ્વર પર પડે છે, એ ખરી વાત છે (જેમકે, 'મગન અહિં આવ'); પરંતુ નહિ તો તો સ્વરભાર બહુધા શબ્દના અહિં સ્વર પરજ પડે છે.

વૈદિક શબ્દો પર જેવો સ્વરભાર ખુલ્લો સમજાય છે અને સ્વરિતત્વ ચિહ્નથી દર્શાવાય છે, તેમ પાછળના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કે દેશી ભાષામાં સ્વરભાર સ્પષ્ટ નથી. સ્પષ્ટ હોત તો જોડણીના ધણુ નિયમો રચવામાં તે કામ આવત.

આ ઉપસંહાર પરથી સ્પષ્ટ સમજાયું હશે કે આર્ય દેશી ભાષાના શબ્દો અને નામિકી અને આખ્યાતિકી વિભક્તિ તથા અન્ય પ્રત્યયો સંસ્કૃત ભાષામાંથી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશદ્વારા નિયમપુર:સર આવ્યા છે. મુસલમાનો અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓએ હિંદુસ્તાન જીત્યું અને તેમના સમાગમમાં હિંદી પ્રજાઓ આવી તેથી ફારસી, અરબી, પોર્ટુગીઝ, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓમાંથી ગુજરાતીમાં શબ્દો દાખલ થયા છે; પરંતુ ભાષાના અંધારણુ પર એ ભાષાઓની નહિ જેવીજ અસર થઈ. નવા શબ્દો અને રચનાઓ દાખલ થઈ છે. હરકોઈ જીવન્ત ભાષામાં એવા વિકાર થયાંજ કરે છે.

—૦૦૦—

પ્રકરણુ ૩૧મું

દ્વિરુક્ત શબ્દ

દ્વિરુક્તિ: અર્થ—ગુજરાતી ભાષામાં ઘણું સ્થળે એકનો એક શબ્દ બેવડાયલો જોવામાં આવે છે. શબ્દની આ પ્રમાણે દ્વિરુક્તિ થવાથી તેમાં 'દરેકનો', 'પૂર્ણપણાનો', 'વારંવાર થવાનો',

કે 'અતિશય'નો એવા અર્થ આવે છે. દ્વિરુક્તિ પણ બુદ્ધી બુદ્ધી રીતે થાય છે. આ સંબંધી વર્ગીકરણ કરી થોડાક દાખલા નીચે આપ્યા છે.

નામ—૧. દ્વિરુક્તિના બંને શબ્દ સરખા હોય છે અને તે સમુદાયમાંથી 'પ્રત્યેક'નો કે 'પૂર્ણપણા'નો અર્થ નીકળે છે.

દાખલા:—

માણસ માણસમાં ફેર છે (પ્રત્યેક માણસ બુદ્ધો છે).,

આખા ગામમાં તેની ફળેતી ફળેતી થઈ રહી.

(પૂરેપૂરી ફળેતી)

ક્ષણે ક્ષણે, પળે પળે આયુષ્ય વહું જાય છે. (પ્રત્યેક ક્ષણે, પ્રત્યેક પળે)

હું શેરીએ શેરીએ ફરી વળ્યો; પણ તે માણસ મારે હાથ લાગ્યો નહિ. (પ્રત્યેક શેરીએ)

મરાઠીમાં પણ આવાં રૂપ થાય છે:—

'માણસ માણસ પ્રકૃતીને મિત્ર ઇસતેં ।'

'પલ્લ-પલ્લ, ક્ષણ-ક્ષણ આયુષ્ય જાત આહે'

૨. દ્વિરુક્તિના બે શબ્દમાં પ્રથમ શબ્દને વિભક્તિ લાગેલી હોય છે, કે તેનો અન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થયેલો હોય છે, કે તેમાં ફેરફાર થયેલો હોય છે, અને બીજો મૂળ સ્વરૂપમાં હોય છે.

દાખલા:—

નામ—

મેં ગામેગામ તપાસ્યું. ('ગામેગામ' પણ કહેવાય છે.)

મનોમન સાક્ષી છે.

આ કામ હાથોહાથ કરવાનું છે.

વખતોવખત મને મળતા રહેજો.

હું નગરેનગર જોઈ વળ્યો.

તેણે તરવાર વડે શત્રુના કકડેકકડા કરી નાખ્યા
(પૂર્ણપણાનો અર્થ)

શિખર પરથી તે પદાર્થ પડવાથી તેના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા.
(પૂર્ણતાનો અર્થ)

તેની રેવડી ઢાણુઢાણુ થઈ ગઈ. (પૂર્ણતાનો અર્થ)

બેનેબેન મળી એટલે ખાનગી વાત ચાલવા માંડી. (પરસ્પર
સંબંધનો અર્થ)

ભાઈએભાઈ લડી મરે છે. (પરસ્પર સંબંધનો અર્થ)

ભલભલા સવાલનો નિર્ણય થાય છે; પણ ગુજરાતી ભાષામાં
બેડણીના સવાલનો નિર્ણય થતો નથી.

તેઓ મુક્કામુક્કી લડે છે.

ધખાધખી; ગડદાગડદી; ફેરફાર; જળજળીઆં

મરાઠીના દાખલા:—

‘ પ્રકરણે—પ્રકરણે કાઢૂન વાંચ ’

ગાંવોગાંવ; ઘરોઘર; વનોવન; શહરોશહર

સર્વનામ—

ત્યાં કોણુ કોણુ આવ્યું છે ને શું શું કરે છે તે બુઝો.
(પ્રત્યેકનો અર્થ)

જે જે ગામ હું ફરું છું તે તે ગામના માણસોના રીતરિવાજ
ધ્યાનથી તપાસું છું. (પ્રત્યેકનો અર્થ)

વિશેષણ—

આ ટોળામાં અશક્ત અશક્તને શોધી પૈસો પૈસો આપો.
(પ્રત્યેકનો અર્થ)

ચાર ચાર ગાઉ; પાંચ પાંચ રૂપીઆ;

છૂટાં છૂટાં—આઘાં આઘાં ઘર

વિસામા દૂર દૂર છે. (પ્રત્યેકનો અર્થ, એક એકથી એક બીજાથી-દૂર)

આવા સત્પુરુષો વિરલ વિરલ છે. (અત્યન્ત વિરલ)

મોટા મોટા-મોટમોટા આમ કરે છે તો નાના નાનાની શી વાત? (બધા મોટા, પૂર્ણતાનો અર્થ)

ક્રિયાવિશેષણ—

આવા સંભેગો ક્વચિત્ ક્વચિત્ આવે છે.

(બહુજ ક્વચિત્)

તેને સરાસરી મહીને સો રૂપીઆ ખર્ચ થાય છે.

જેમ જેમ-તેમ તેમ; જ્યાં જ્યાં..... ત્યાં ત્યાં; આઘે આઘે; પાસે પાસે; ઝટ ઝટ; હળવે હળવે; હાય હાય; છિટ છિટ; ધિક્ ધિક્; શિવ શિવ; રામ રામ

ક્રિયાપદ-ક્રિયાવાચક નામ ને વિશેષણ—

તે આખો દહાડો ખાખા કરે છે-ઊંઘ ઊંઘ કરે છે-લખ લખ કરે છે; વાંચ વાંચ કરે છે.

જા જા; ખોલ ખોલ; આવ આવ

સંસ્કૃતમાં આવી રચના છે; તેમાં સહજ ફેર છે-યાહિ યાહિ इति याति (જા, જા, એમ જાય છે. 'કરે છે'ને બદલે 'જાય છે').

તે ચાલતો ચાલતો આવ્યો.

તે દોડતો દોડતો ગયો.

હું ખોલતાં ખોલતાં થાક્યો.

તે વાંચતાં વાંચતાં ઊઘી ગયો.

તેણે રડારડ કરી મૂકી. (ક્રિયાનું વારંવાર થવું)

ત્યાં હસાહસ થઈ રહી.

ખેંચાખેંચ; તાણાતાણ; ફેંકાફેંક; મારામારી; કાપાકાપી; ફૂટાફૂટ; દોડાદોડ; પકડાપકડી.

મરાઠીમાં પણ એવા દાખલા છે:—

મારામાર; ક્ષોડાક્ષોડ; લાથાલાથી; બુક્કાબુક્કી.

૩. દ્વિરુક્તિના પહેલા શબ્દનો છેલ્લો એકાચ્ કેટલેક ઠેકાણે લોપાય છે; જેમકે,

તેઓ પોતપોતાને કામે વળગ્યા.

આવાં નિરનિરાળાં સ્થાનો ઘણાં રમણીય લાગતાં નથી.

૪. કેટલેક સ્થળે પહેલો શબ્દ સામાનાધિકરણવાચક ષષ્ટીમાં હોય છે; જેમકે,

એકનો એક માણસ રોજ કામ કરે અને ખીજા બેસી રહે?

એ કંઈ લોક નથી; ઘરનું ઘર છે.

(એકતાનો અર્થ વધારે દઢતાથી દર્શાવે છે).

મરાઠીમાં પણ એવા દાખલા છે:—

બાવબાવલા; વેગવેગલા; મલમલતેં; એકનાએક; ધોરકાથોર; ઘરકોંઘર; ઘરચઘર; ઘરાનઘર; હાતચેહાતીં.

૫. કેટલેક સ્થળે દ્વિરુક્તિમાં શબ્દો અનુકરણવાચક હોય છે; અર્થાત્, પ્રાણી કે પદાર્થના પડવા, અક્ષણાવા કે બોલવાના ધ્વનિ પરથી થયલા હોય છે; જેમકે,

તે ધમધમ ચાલે છે.

તું કડકડાટ વાંચે છે.

તે લપલપાટ કરે છે.

ચૂલો ઘગઘગ સળગે છે.

સડાસડ; તડાતડ; ફડાફડ

આ અનુકરણવાચક દ્વિરુક્તિમાં પણ (૧) ંને શબ્દ સરખાજ હોય છે; કે (૨) પહેલા શબ્દનો અન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થયલો હોય છે કે તેમાં ફેરફાર થયલો હોય છે; કે (૩) પહેલા શબ્દ પર પ્રત્યય ('આટ' જેવો) આવી ખીજો શબ્દ બનેલો હોય છે.

દાખલા:—

(૧) ચપચપ; ઘભઘભ; ખડખડ; ખડખડ;

(૨) સડાસડ; ફડાફડ

(૩) સડસડાટ; ફડફડાટ; ખકખકાટ; ઘસઘસાટ; લસલસાટ;
લપલપાટ; કળકળાટ (કકળાટ)

૬. કેટલેક સ્થળે દ્વિરુક્તિમાં પ્રથમ શબ્દના પ્રથમ વર્ણમાં ફેરફાર થઈ બીજા શબ્દ બનેલો હોય છે; આવા ફેરફારમાં પ્રથમ વર્ણને સ્થળે બકાર વિશેષ જોવામાં આવે છે; પરંતુ મકાર ને પકાર કે સકાર પણ જણાય છે; જેમકે, કાગળબાગળ; ચોપડીઓપડી; ખડીઓખડીઓ; ખુરસીખુરસી; અથાણુંઅથાણું; પૂરીપૂરી

ઝટપટ; ચટપટ; ચટાપટા; ઘોતીઆંપોતીઆં; ઉલટપાલટ; ઝોળખીતાંપારખીતાં; ઝોળીપોળી; આસપાસ; આડોશીપાડોશી; અબટંપબટં (સમજાવવું).

ધંતરમંતર; ગરખડસરખડ;

મરાઠીમાં પણ ઉપરના જેવા દાખલા જોવામાં આવે છે; જેમકે, માકરીબિકરી, લહાનસહાન, લટપટ; પોરસોર.

૭. કેટલેક સ્થળે પર્યાય શબ્દથી દ્વિરુક્તિ થાય છે.

દાખલા:—

તીખુંતમતમું; ધિંગામસ્તી, દાધાખળ્યો; ચાલચલગત; જર-જેવર; હોમકુશળ; કાગળપત્ર; ઇજતઆખરૂ; કોલકરાર; ગાંડુંધેલું; ડાહ્યોડમરો; ચાકરનફર (નફર અરખી=ચાકર); નોકરચાકર; દવા-દારૂ (દારૂ ફા. =દવા); પસાટકા; ભાઈભાંડુ; લુગડાંલતાં; શાલપામરી; લાલચોળ; શાકતરકારી; લીલુંછમ (ફા. સખ્જ=લીલું); રમતગમત; માલમતા; શાકભાજી; વણજવેપાર; સહેલસપાટા; મકનોહાથી (મત્કુળ=ઠાંત વગરનો હાથી); કાળુંમેશ, હીમજીહુરડે (હૈમવતી હરીતકી); હુડપચી (હનુપીચ); વનવગડો; કાદવકીચડ; ધનદોલત; ટોળટીખળ.

પ્રકરણ ૩૨મું

પદવિન્યાસ

લક્ષણ—કયા ક્રમમાં પદો ગોઠવવાથી વાક્ય બને છે એ વિ-
ષયનું જેમાં વિવેચન કર્યું હોય છે તે વ્યાકરણના ભાગને **પદવિન્યાસ**
કહે છે. વિન્યાસ એટલે ગોઠવણ. પદોની ગોઠવણ કેવી રીતે થાય
છે તે એ ભાગમાં દર્શાવાય છે.

પ્રત્યયાત્મક ભાષા અને પદવિન્યાસ—સંસ્કૃત જેવી
પ્રત્યયાત્મક ભાષાઓમાં પદોની રચના વિષે કંઈ નિયમ હતા નથી.
પદોનો અન્વય પ્રત્યયોથી જણાય છે, એટલે વાક્યના ગમે તે ભાગમાં
પદો મૂકવાથી અર્થમાં ફેર પડતો નથી. પરંતુ અંગ્રેજી જેવી પ્રત્યય-
રહિત ભાષાઓ, જેમાંથી શબ્દના પ્રત્યય બહુધા લુપ્ત થયા છે, તેમાં
પદોના ક્રમિક વિન્યાસ પરજ અર્થનો આધાર છે. દાખલા તરીકે,
અંગ્રેજી ભાષામાં એકજ પદ ક્રિયાપદની પૂર્વે આવે તો કર્તા અને
પછી આવે તો કર્મ થાય છે. આવી ભાષાઓમાં પદવિન્યાસ એ
વ્યાકરણનો ઘણો અગત્યનો ભાગ થઈ પડે છે.

ગુજરાતી ભાષા અને નિયમ—ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃત
ભાષા જેટલી પ્રત્યયાત્મક નથી તેમજ અંગ્રેજી ભાષા જેટલી પ્રત્યય-
રહિત પણ નથી. એમાં પદોની રચના વિષે બહુ સરળ નિયમો છે.

૧. પ્રથમ કર્તા, પછી ક્રિયાપદ સકર્મક હોય તો તેનું કર્મ,
અને છેવટે ક્રિયાપદ—આ ક્રમમાં પદો ગોઠવાઈ વાક્ય બને છે.

હું પુસ્તક વાંચું છું.

છોકરો કાગળ લખે છે.

૨. નામનાં વિશેષણ નામની પૂર્વે અને ક્રિયાપદનાં વિશેષણ
ક્રિયાપદની પૂર્વે આવે છે. એ વિશેષણ છૂટક શબ્દ હોય કે શબ્દસમૂહ
હોય, સંબંધ રાખનારા શબ્દોને પણ અત્ર વિશેષણ જેવાજ ગણવા.

સાધુ પુરુષો સન્માર્ગ કદી પણ તજતા નથી.

મેં તેને મેજ પર મૂકેલું પુસ્તક મારી પાસે લાવવા કહ્યું.

૩. વિધેય વિશેષણ ક્રિયાપદની પૂર્વે આવે છે.

આ મહેલ કેવો સુંદર દેખાય છે !

૪. કર્તાની સાથે સંબંધ રાખનારા શબ્દ કર્તાની પૂર્વે અને કર્મની સાથે સંબંધ રાખનારા શબ્દ કર્મની પૂર્વે આવે છે. કર્મને અને ત્યાંસુધી ક્રિયાપદની પાસેજ મૂકવામાં આવે છે.

પિતાની આજ્ઞા માથે ચડાવનાર રામ એકદમ વનમાં જવા તૈયાર થયા.

૫. પૂર્વકાલવાચક અવ્યયરૂપ કૃદન્ત બહુધા વાક્યના આરંભમાં આવે છે.

બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં ઊઠી, દાતણ પાણી કરી, સ્નાનસંધ્યા સમાપ્ત કરી, તે અધ્યયન કરવા મંડી જતો.

આવા સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે બહુધા પદોની રચના વાક્યમાં થાય છે; પરંતુ ખાસ કારણ હોય તો એ ક્રમમાં ફેરફાર થાય છે.

અપવાદ:—

૧. અમુક શબ્દ પર ખાસ લક્ષ ઝેંચવું હોય તો તેને વાક્યના આરંભમાં મૂકવામાં આવે છે.

ઉપદેશ કરતાં દાખલાથી વધારે ઊંડા સંસ્કાર પડે છે.

૨. કાળવાચક, સ્થળવાચક, રીતિવાચક, કે કાર્યકારણવાચક ક્રિયાવિશેષણ શબ્દ કે શબ્દસમુદાય બહુધા વાક્યના આરંભમાં આવે છે.

હાલ આપણા શહેર પર આગસનું સામ્રાજ્ય ચાલે છે.

પ્રથમ અપરાધે ગંભીરતાથી આશ્ચર્ય બતાવી નમ્ર ઠપકો દેવો. (શિક્ષ૦ શાસ્ત્ર)

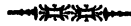
શિક્ષા કરવામાં તમને લેશ પણ આનન્દ થતો નથી, પણ બહુ દિલગીરી થાય છે, એમ બતાવવાથી બહુ સારી અસર થશે. (શિક્ષ૦ શાસ્ત્ર)

૩. સાપેક્ષ પદ સંબંધી પદની પૂર્વે આવે છે.

જે ઘણો ઉદ્યોગી છે તેને હુરકોઈ કામ કરવા માટે અવકાશ મળે છે. (શિક્ષ૦ શા૦)

જેવો દુર્ગ વશ કરવો મુશ્કેલ છે, તેવું એ કામ કરવું મુશ્કેલ છે. (શિક્ષ૦)

સામાન્ય સૂચના—જે પદોને સાથે મૂકવાથી વિવક્ષિત અર્થ બરાબર નીકળે તેને સાથે મૂકવાં અને જે પદોનો પરસ્પર અન્વય હોય તેને બહુ દૂર રાખી વચ્ચે ઘણાં પદે મૂકવાં નહિ. આવા દૂરાન્વયના દોષથી મુક્ત રહેવા બનતી કાળજી રાખવી.

મકરણ ૩૩મું

વાક્યાર્થ અને વાક્યપૃથક્કરણ

વાક્યાર્થનું સ્વરૂપ: ભિન્ન મતો—પદોમાંથી જે અર્થો નીકળે છે તે અર્થોના પરસ્પર સંસર્ગથી વાક્યાર્થ બને છે એ બાણીતું છે; પરંતુ પદોના અર્થમાંથી વાક્યનો અર્થ શી રીતે થાય છે એ વિષે મીમાંસકો અને નૈયાયિકોના મતમાં ભેદ છે. મીમાંસકોએ વાક્યાર્થ વિષે ઘણું ખારીક સંશોધન કર્યું છે અને તેમના વિચાર બહુધા માન્ય થયા છે અને માન્ય થયા નથી ત્યાં પણ મનનીય તો છેજ. વૈયાકરણો પદજ્ઞ અને મીમાંસકો વાક્યજ્ઞ કહેવાય છે.

મીમાંસકમત-નૈયાયિકો અને બાદ મીમાંસકો*ના મત પ્રમાણે દરેક પદનો અર્થ સામાન્ય છે. વાક્યમાં પદો એક બીજા સાથે જોડાય છે તે અન્વયને

* કુમારિલ ભટ્ટ અને તુતાત ભટ્ટના અનુયાયીઓ.

લીધે જોડાય છે અને એ અન્વય, આકાંક્ષા, યોગ્યતા, અને સંનિધિથી આવે છે. આ પ્રમાણે આકાંક્ષા, યોગ્યતા, અને સંનિધિના બળથી એક બીજા સાથે જોડાયેલા પદોનો જે અર્થ તેજ વાક્યાર્થ. એ વિશિષ્ટ અર્થ છે, તેમજ અપદાર્થ છે; કેમકે પદોનો અર્થ તો સામાન્ય છે. વાક્યાર્થને તાત્પર્યાર્થ પણ કહે છે. આ મત પ્રમાણે પદની શક્તિ માત્ર પદાર્થ ઉપજાવવામાં છે, અન્વયાંશમાં નથી. અન્વયાંશ આકાંક્ષા, યોગ્યતા, અને સંનિધિના બળથી પ્રાપ્ત થાય છે. અભિહિત થયેલાં એટલે સાધારણ રીતે પદશક્તિથી પ્રતિપાદિત થયેલાં પદોનો અન્વય, આકાંક્ષા, યોગ્યતા, અને સંનિધિના બળથી થાય છે એમ એ વિદ્વાનોનું કહેવું છે; માટે તેઓ અભિહિતાન્વયવાદી કહેવાય છે. દાખલા તરીકે, આ મત પ્રમાણે ‘ગાયને લાવો’ એ વાક્યમાં ‘ગાયને’ અર્થ ગોળતિ અને આક્ષેપથી ગોવ્યક્તિ, ‘ને’ નો અર્થ કર્મત્વ, અને ‘લાવો’નો અર્થ લાવવાની કૃતિ એવો થાય છે. પદોનો અર્થ સામાન્ય છે. ગાય છે કર્મ જેનું એવી આનયન કૃતિ-આનો પદોનો પરસ્પર અન્વિત અર્થ પદોની પરસ્પર આકાંક્ષા, યોગ્યતા, અને સંનિધિના બળથી થાય છે.

પ્રભાકરમત-પ્રભાકરો એટલે પ્રભાકર કે ગુરુના અનુયાયીઓનો મત આથી જુદો છે. એ મત પ્રમાણે પદોનો અર્થ સામાન્ય નથી, પણ વિશિષ્ટ છે; અર્થાત્, પરસ્પર અન્વિત-જોડાયેલો છે. પદશક્તિથીજ અન્વયનો યોગ્ય થાય છે; તેને માટે આકાંક્ષા, યોગ્યતા, કે સંનિધિની જરૂર નથી. આ મતને અનુસારે પદો સામાન્ય અર્થના વાચક નથી પણ અન્વિત અર્થનું અભિધાન કરે છે અને પદોનો એવો જે અન્વિત અર્થ તેજ વાક્યાર્થ છે. આ વિદ્વાનો આ કારણથી અન્વિતાભિધાનવાદી કહેવાય છે.

નિષ્કર્ષ-આ મતનો નિષ્કર્ષ નીચે પ્રમાણે છે:-‘ગાય લાવ’ એમ ઉત્તમ વૃદ્ધ પુરુષના પ્રયોગથી સાસ્ના (ગાયને ગણે લટકતી આમડી, ધાબળી) આદિવાળી વ્યક્તિને મધ્યમ વૃદ્ધ આણે છે, તે બાળક જુએ છે. મધ્યમ વૃદ્ધ પુરુષની એટાથી વાક્યનો આવો અર્થ છે એમ બાળક નિશ્ચય કરે છે. પણ ‘ગાયને લઈ ના; અશ્વને લાવ’ એમ ઉત્તમ વૃદ્ધ પ્રયોગ કરે છે એટલે મધ્યમ વૃદ્ધ ગાયને દૂર કરે છે અને અશ્વને આણે છે. બાળક આ પણ જુએ છે. આ ઉપરથી અન્વય અને વ્યતિરેકથી ક્રિયાપદના અર્થ સાથે અન્વિત થયેલો કારક પદોનો અર્થ છે અને કારક પદના અર્થની સાથે અન્વિત થયેલો ક્રિયાપદનો અર્થ છે એમ બાળક શક્તિનું અવધારણું કરે છે. આ પ્રમાણે પદો અન્વિત અર્થનું અભિધાન કરે છે એમ બાળકને પ્રયોગથી સમજાય છે. પદો સામાન્ય અર્થનું અભિધાન કરતાં નથી, પણ કારક ક્રિયા સાથે અન્વિત થયેલા અર્થનું અને ક્રિયા કારક સાથે અન્વિત થયેલા અર્થનું, એમ અન્વિતાર્થનુંજ પદો અભિધાન કરે છે, એવો એ મતનો નિષ્કર્ષ છે.

વૈયાકરણમત—આલંકારિકોને તેમજ વૈયાકરણોને પ્રથમ મત ઇષ્ટ છે; કારણ કે પ્રાભાકરોને પણ અન્વયવિશેષના જ્ઞાનને માટે આકાંક્ષા, યોગ્યતા, અને સંનિધિનો આશ્રય લેવો પડે છે; તો પદની શક્તિ સામાન્ય અર્થમાંજ લેવી અને વિશેષ અર્થનું એટલે અન્વયનું જ્ઞાન આકાંક્ષા, યોગ્યતા, અને સંનિધિથી થાય છે એમ સ્વીકારવુંજ ઇષ્ટ છે.

શાબ્દ બોધ—વૈયાકરણો અને નૈયાયિકોને વાક્યમાંથી શાબ્દબોધ જુદી રીતે થાય છે એ વિષે અગાઉ વિવેચન કર્યું છે. નૈયાયિકો વાક્યમાં પ્રથમાન્ત પદને વિશેષ્ય માને છે અને ક્રિયાપદને તેનું વિશેષણ માને છે. ‘દેવદત્ત ચોખા રાંધે છે’ નો ‘ચોખા જેનું કર્મ છે એવી રાંધવાની ક્રિયાથી વિશિષ્ટ દેવદત્ત’ એવો અર્થ નૈયાયિકો કરે છે; માટે તેઓ પ્રથમાન્તાર્થવિશેષ્યવાદી કહેવાય છે. વૈયાકરણો ક્રિયાપદને પ્રધાન માને છે. તેમના મત પ્રમાણે ક્રિયાપદ વિશેષ્ય છે અને અન્ય પદ તેનાં વિશેષણ છે, એવો શાબ્દબોધ વાક્યમાંથી થાય છે. ‘દેવદત્ત ચોખા રાંધે છે’નો અર્થ વૈયાકરણોના મત પ્રમાણે ‘દેવદત્તકર્તૃક તંદુલકર્મક રંધન-ક્રિયા’ થાય છે. આ કારણથી વૈયાકરણો ક્રિયાર્થપ્રધાનવાદી કહેવાય છે.

સંસર્ગ—વળી વૈયાકરણોના મત પ્રમાણે ઉદ્દેશ્યવિધેયભાવ-રૂપ પદાર્થોનો પરસ્પર સંસર્ગ તેજ વાક્યાર્થ. દરેક વાક્યમાં કોઈને ઉદ્દેશીને—અભિલક્ષીને કંઈક વિધાન કર્યું હોય છે. જે ઉદ્દેશવા યોગ્ય છે, જેને ઉદ્દેશીને—અભિલક્ષીને કે દર્શાવીને કે શબ્દથી સંકીર્તન કરીને કંઈ કહ્યું હોય તે ઉદ્દેશ્ય કહેવાય છે; અને એ ઉદ્દેશ્યને વિષે જે વિધાન કર્યું હોય છે, જે કંઈ કહ્યું હોય છે તે વિધાન કરવા—કહેવાવા યોગ્ય હોવાથી વિધેય કહેવાય છે. જેને ઉદ્દેશ્ય કહીએ છીએ તે અનુવાદ પણ કહેવાય છે. ઉદ્દેશ્ય કંઈ જાણવાની બાબત નથી, તેને વિષે જે કંઈ કહેવામાં આવે છે તે જાણવાની બાબત છે. ઉદ્દેશ્ય તો જાણીતીજ બાબત છે, તેથી ઉક્ત વસ્તુનું પુનઃકથન કર્યા જેવું તે હોવાથી અનુવાદ—ફરી કહેવાયલું—કહેવાવા યોગ્ય પણ કહેવાય છે.

પૃથક્કરણ—આ પ્રમાણે દરેક વાક્યનું પૃથક્કરણ કરતાં તેના બે વિભાગ થાય છે:—૧. ઉદ્દેશ્ય અને ૨. વિધેય. સાદામાં સાદા વાક્યથી મોટામાં મોટા વાક્યના આજ બે ભાગ થાય છે.

સાદાં વાક્ય:—

છોકરો પુસ્તક વાંચે છે.

મુંબઈ અલખેલી નગરી છે.

ઉદ્દેશ્ય	વિધેય
છોકરો	પુસ્તક વાંચે છે
મુંબઈ	અલખેલી નગરી છે

દરેક નિરપેક્ષ કે સ્વતન્ત્ર વાક્યના તેમજ દરેક સાપેક્ષ વાક્યના કે નિરાળા વાક્યોના સમૂહના પણ આ પ્રમાણે બેજ વિભાગ થઈ શકે છે.

દાખલા:—

૧. મનોરથોની ગતિ સર્વત્ર છે.

૨. વિદેશીય પદ્ધતિ જે સ્વરૂપમાં પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં ચાલે છે તેજ સ્વરૂપમાં આપણા દેશને અનુકૂળ નજ પડે એ ખુલ્લું છે.

૩. નાનાં છોકરાં આપણને હસતાં જોઈ હસે છે અને દિલગીર થતાં જોઈ દિલગીર થાય છે.

આ ત્રણમાંનું પહેલું વાક્ય નિરપેક્ષ કે સ્વતન્ત્ર છે; બીજું સાપેક્ષ વાક્યોનું બનેલું છે; અને ત્રીજામાં નિરાળાં વાક્યોનો સમુચ્ચય છે. ‘જે સ્વરૂપમાં પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં વિદેશીય પદ્ધતિ ચાલે છે’—આ વાક્ય સાપેક્ષ છે; કેમકે એને ‘તેજ સ્વરૂપમાં’ની અપેક્ષા છે—તેની સાથે એનો સંબંધ છે. ‘(વિદેશીય પદ્ધતિ) આપણા દેશને અનુકૂળ નજ પડે’ એ વાક્ય એક પદ્ધતિ ગરજ સારે છે અને એનો સંબંધ ‘એ’ની સાથે છે; કેમકે એ વાક્ય ‘એ’ની સાથે સમાનાધિકરણ છે—સમાન વિભક્તિમાં છે. ત્રીજા વાક્યમાં ‘નાનાં છોકરાં.....હસે છે’ અને ‘(નાનાં છોકરાં) દિલગીર થતાં.....થાય છે’ એ બે વાક્યોનો સમુચ્ચય છે.

બે ભાગ—આ પ્રમાણે વાક્યો હોઈ શકે છે; પરંતુ તેનું પૃથક્કરણ કરતાં પ્રથમ ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય એવા બેજ ભાગ થઈ શકે છે. દાખલા તરીકે, ઉપલાં ત્રણ વાક્યોનું પૃથક્કરણ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

ઉદ્દેશ્ય	વિધેય
૧. મનોરથની ગતિ	સર્વત્ર છે.
૨. એ-જે સ્વરૂપમાં વિદેશીય પદ્ધતિ પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં ચાલે છે.....અનુકૂળ નજ પડે	ખુલ્લું છે.
૩. (અ) નાનાં છોકરાં (આ) નાનાં છોકરાં	આપણને હસતાં જોઈ હસે છે. (આપણને) દિલગીર થતાં જોઈ દિલગીર થાય છે.

ઉદ્દેશ્યવર્ધક—ઉદ્દેશ્યના અર્થમાં વધારો કરનારા શબ્દ ઉદ્દેશ્ય-વર્ધક કહેવાય છે. એ શબ્દ વિશેષણ કે વિશેષણ તરીકે વપરાયલા શબ્દ—સમાન વિલક્ષિતમાં આવેલાં નામ, પદ્યન્ત પદ, કૃદન્ત—અને તેની સાથે સંબંધ રાખનારાં પદ હોય છે.

વિધેયવર્ધક—વિધેયના અર્થમાં વધારો કરનારાં પદ વિધેય-વર્ધક કહેવાય છે; અને તે ક્રિયાવિશેષણ હોઈ કાળવાચક, સ્થળવાચક, રીતિવાચક, કે કાર્યકારણવાચક હોય છે.

દાખલા:—

આ પદ્ધતિ પ્રમાણે બાળકને આપવાના પાઠ દૂકા હોય છે. ('આપવાના' કૃદન્ત છે અને 'આ પદ્ધતિ પ્રમાણે' અને

‘બાળકને’ એ પદો ‘આપવાના’ની સાથે સંબદ્ધ છે. એ ઉદ્દેશ્ય-વર્ધક છે.)

બાળક પોતાના શરીરને એકની એક સ્થિતિમાં લાંબો વખત રાખી શકતું નથી. (‘એકની એક સ્થિતિમાં’ એ રીતિ-વાચક અને ‘લાંબો વખત’ એ કાળવાચક વિધેયવર્ધક છે.)

આજ પ્રમાણે બીજા દાખલા સમજી લેવા.

વિધેય-વિધેય ક્રિયાપદ અને ક્રિયાપૂરકનું બનેલું હોય છે. ક્રિયાનો અર્થ પૂરો કરનારા શબ્દ ક્રિયાપૂરકમાં આવે છે. સકર્મક ધાતુમાં ક્રિયાપૂરક બહુધા કર્મ હોય છે; પરંતુ અપૂર્ણક્રિયાવાચક અકર્મક ક્રિયાપદ હોય છે ત્યાં ક્રિયાપૂરક પદ વિશેષણ કે નામ હોય છે, પરંતુ ક્રિયાપદ અકર્મક હોવાથી તે કર્મથી ભિન્ન હોય છે અને ઉદ્દેશ્યની સાથે સમાન વિભક્તિમાં હોય છે કે અન્ય વિભક્તિમાં હોય છે. અપૂર્ણક્રિયાવાચક ક્રિયાપદ સકર્મક હોય છે ત્યાં પણ ક્રિયા-પૂરક પદ કર્મથી ભિન્ન હોઈ શકે છે. તે કોઈ વખત ઉદ્દેશ્ય સાથે અને કોઈ વખત કર્મ સાથે સમાન વિભક્તિમાં હોય છે. કોઈ વખત એવાં પદ વિશેષણ હોય છે.

દાખલા:—

૧. ચંદનીમાં તાજમહાલ કેવો રમણીય દેખાય છે !
૨. તે પરાક્રમી રાજાએ તેને સચિવપદે નીમ્યો અને તે પ્રજામાં બહુ ડાહ્યો મનાયો.

૩. અહો ! આ કેવી સુંદર નગરી છે !

૪. તમે તેને બહુ ઠરેલ પુરુષ ગણો છો.

આ વાક્યોનું પૃથકકરણ નીચે દર્શાવ્યું છે.

ઉદ્દેશ્ય	ઉદ્દેશ્યવર્ધક	વિધેય		વિધેયવર્ધક
		ક્રિયા	ક્રિયાપૂરક	
૧. તાજમહાલ		દેખાય છે	કેવો રમણીય	ચંદનીમાં (સ્થિતિ-વાચક)
૨. રાજ્યે	૧. તે	નીચે	૧. તેને	
	૨. પરાક્રમી		૨. સચિવપદે	
તે		મનાયો	બહુ ડાહ્યો	મંજમાં (સ્થળ-વાચક)
૩. આ		છે	કેવી સુંદર નગરી (ઉદ્દેશ્ય સાથે સમાન વિભક્તિમાં)	
૪. તમે		ગણો છો	૧. તેને (કર્મ) ૨. બહુ ઠરેલ પુરુષ (કર્મ સાથે સમાન વિભક્તિમાં)	

૨. વાક્યમાં 'અને' જે વાક્યોની વચ્ચે સંબંધક છે.

૩. વાક્યમાં 'અહો' આશ્ચર્યવાચક છે. એ કેવળપ્રયોગી અવ્યય હોવાથી એને વાક્યનાં અન્ય પદો સાથે સંબંધ નથી.

પ્રકરણ ૩૪મું

વાક્યપૃથક્કરણ: પ્રધાન અને ગૌણ વાક્ય

લક્ષણ—પાછલા પ્રકરણમાં નિરપેક્ષ વાક્યના પૃથક્કરણ વિષે વાત કહી. પરંતુ બધાં વાક્ય નિરપેક્ષ હોતાં નથી. સાપેક્ષ વાક્યને ખીજા વાક્યની અપેક્ષા હોય છે. જે વાક્યને અન્ય વાક્યની અપેક્ષા હોય છે તે ગૌણ વાક્ય છે અને તે વાક્યને જે વાક્યની, અર્થાત્, તેમાંના કોઈ શબ્દની, અપેક્ષા છે તે પ્રધાન વાક્ય કહેવાય છે.

દાખલો:—

કોઈ પણ કામ વારંવાર કરવાથી મનની જે સ્થિતિ થાય છે તેને આપણે ટેવ કહીએ છીએ.—આ વાક્યમાં 'કોઈ પણ...થાય છે' એ વાક્યને 'તેને આપણે...છીએ' એ વાક્યના 'તેને' શબ્દ સાથે અપેક્ષા છે; માટે એ વાક્ય ગૌણ છે અને ખીજું વાક્ય, જેની સાથે તેને અપેક્ષા છે, તે પ્રધાન છે.

ગૌણ વાક્યના પ્રકાર—ગૌણ વાક્ય નામ તરીકે વપરાયું હોય તો તે નામવાક્ય, વિશેષણ તરીકે વપરાયું હોય તો વિશેષણવાક્ય, અને ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાયું હોય તો ક્રિયાવિશેષણવાક્ય કહેવાય છે.

દાખલા:—

'મને આ કામ કરવાને અવકાશ નથી,' એવા શબ્દ બહુધા અનિયમિત રીતે કામ કરનારાઓનાંજ મુખમાંથી નીકળે છે. (નામવાક્ય, 'શબ્દ' સાથે સમાનાધિકરણ)

મનુષ્ય ઘણી વાર ધારે છે કે હું આ કામ આટલા વખતમાં પૂરું કરી શકીશ. (નામવાક્ય; 'ધારે છે'નું કર્મ)

જે ઘણા ઉદ્યોગી છે તેને હરકોઈ કામ કરવા માટે અવકાશ મળે છે. (વિશેષણવાક્ય; 'તેને' વિશેષ્ય)

એવો એક પણ દિવસ ગયો નથી કે તેમાં મેં કંઈ પણ ન લખ્યું હોય. (વિશેષણવાક્ય; 'એવો' સાથે સંબંધ છે; વિશેષણનું વિશેષણ છે.)

વિશેષણનું વિશેષણ હોય તે વાક્ય પણ વિશેષણવાક્ય કહેવાય છે.

ઉદાહરણ કર્યો એટલે આપણે આપણો ધર્મ બજાવ્યો. (ક્રિયા-વિશેષણવાક્ય; 'બજાવ્યો' ક્રિયાનું વિશેષણ છે.)

મિશ્ર વાક્ય—એક પ્રધાન વાક્ય અને એક કે વધારે ગૌણ વાક્યોનું જે સમગ્ર વાક્ય બન્યું હોય તે મિશ્ર વાક્ય કહેવાય છે.

સંયુક્ત વાક્ય—કેટલેક સ્થળે નિરપેક્ષ વાક્યો નીચેમાંના કોઈ સંબંધથી જોડાયાં હોય છે:—

- (૧) સમુચ્ચયથી—'અને,' 'તથા' જેવા શબ્દ સમુચ્ચયવાચક છે.
- (૨) વિકલ્પથી—'અથવા,' 'વા,' 'કે' એ વિકલ્પ કે પક્ષવાચક છે.
- (૩) વિરોધથી—'પણ,' 'પરંતુ,' 'કિંતુ' જેવા શબ્દ વિરોધ-વાચક છે.

(૪) કાર્યકારણભાવથી—'કેમકે,' 'કારણ કે' જેવા શબ્દ કારણ-વાચક અને 'તેથી,' 'તેટલા માટે' જેવા શબ્દ કાર્યવાચક છે.

ઉપલા સંબંધથી જોડાયેલાં વાક્યમાં ગૌણ વાક્ય હોય કે ન-એ હોય. આ પ્રમાણે બે કે વધારે નિરપેક્ષ કે પ્રધાન વાક્ય ગૌણ વાક્ય સાથે કે વગર જે સમગ્ર વાક્ય બનાવે છે તે સમગ્ર વાક્ય સંયુક્ત વાક્ય કહેવાય છે.

(૪)થા સંબંધથી જોડાયેલાં વાક્યોનું બનેલું સમગ્ર વાક્ય કેટલેક સ્થળે મિશ્ર ને કેટલેક સ્થળે સંયુક્ત હોય છે. બંને વાક્ય ખુલ્લી રીતે સ્વતંત્ર, નિરપેક્ષ જેવાં જણાતાં હોય ત્યાં સમગ્ર વાક્ય સંયુક્ત વાક્ય છે અને તેવાં જણાતાં ન હોય, પરંતુ એક વાક્યને બીજાની અપેક્ષા જેવું જણાતું હોય ત્યાં સમગ્ર વાક્ય મિશ્ર વાક્ય છે.

દાખલા:—

૧. દુકાળમાં કદાચ પૈસો કાઢવાની જરૂર પડે અને તેમ કરવાનું મન થઈ જાય, માટે એણે હાથમાં પાણી લઈ સંકલ્પ મૂક્યો કે મરતાં સુધી આમાંથી પાઈ કાઢવી નહિ.

આમાં ‘દુકાળમાં.....પડે’ અને ‘તેમ કરવાનું મન થઈ જાય’ આ વાક્યો નિરપેક્ષ નથી; માટે શું?—એવી અપેક્ષા રહે છેજ. આ કારણથી આ સમગ્ર વાક્ય મિશ્ર વાક્ય છે. (જુઓ ‘લઘુવ્યાકરણ’, પૃષ્ઠ ૬૨)

૨. વળી પર્વતની ઘણી હાર છે અને તેથી તેમાં નાનાં મેદાન ને ખીણો થયાં છે; તેથી જુદા જુદા પ્રાન્તનાં રાજ્ય એક એકથી નિરાળાં અને સ્વતન્ત્ર થયાં—

આમાં ‘વળી પર્વતની ઘણી હાર છે’ અને ‘તેથી તેમાં નાનાં મેદાન ને ખીણો થયાં છે’ એ નિરપેક્ષ વાક્ય જેવાં દેખાય છે; માટે તેવાંજ લેવાં; એટલે સમગ્ર વાક્ય સંયુક્ત વાક્ય છે.

૩. હાલ આણસનું આપણા દેશ પર સામ્રાજ્ય છે, એટલે વહેલા ઊઠવાના લાભ થોડાજ સમજે છે—

આમાં ‘હાલ આણસનું.....છે’ એ નિરપેક્ષ વાક્ય છે. ‘એટલે’-નો અર્થ ‘તેટલા માટે’ થાય છે.

૪. હાલ શારીરિક શિક્ષા માત્ર વડો શિક્ષકજ કરે છે ને તે પણ ક્વચિતજ, માત્ર અનીતિનાં આચરણ માટે કે ન છૂટકેજ કરવામાં આવે છે; તેમ છતાં અગાઉ કરતાં વિશેષ દોષ જોવામાં આવતા નથી; માટે જેમ અને તેમ શિક્ષાનો ઓછો ઉપયોગ કરવા તરફ શિક્ષકની દષ્ટિ હુમેશ રહેવી જોઈએ.

ઉપલા વાક્યમાં ‘તેમ છતાં’ ને ‘માટે જેમ અને તેમ’ની પહેલાં

અર્ધવિરામ ચિહ્ન છે ત્યાં પૂર્ણવિરામ ચિહ્ન મૂકી શકાય. આવે સ્થળે વાક્યોને નિરપેક્ષજ સમજવાં.

ઉપર દર્શાવેલા ચાર સંબંધથી જોડાયેલાં સંયુક્ત વાક્યના દાખલા નીચે આપ્યા છે.

૧. ઘણા પુરુષો એક વાર એક નિશ્ચય કરે છે અને તરતજ તે નિશ્ચય બદલી નાખે છે. (જે નિરપેક્ષ વાક્ય ‘અને’થી સમુચ્ચિત થયાં છે.)

૨. તમારે જાતે વિચાર કરી કામ કરવું, અથવા તો ઠરેલ અને અનુભવી પુરુષોના કહ્યા પ્રમાણે ચાલવું. (જે નિરપેક્ષ વાક્ય છે. ‘અથવા’ વિકલ્પવાચક છે.)

૩. તે ઉદ્યોગ તો કરે છે; પણ કૃળ ન મળવાથી નિરાશ થાય છે. (જે નિરપેક્ષ વાક્ય. ‘પણ’ એ જે વચ્ચે વિરોધ દર્શાવે છે.)

૪. બાળકના કાન અશિષ્ટ વાણીથી અપવિત્ર થવા દેવા નહિ; કેમકે બાળપણના સંસ્કાર જીવનપર્યન્ત કાયમ રહે છે. (જે નિરપેક્ષ વાક્ય વચ્ચે કાર્યકારણભાવનો સંબંધ છે, બીજું વાક્ય કારણવાચક છે.)

૫. વ્યસન ન કરવાથી આપણું આરોગ્ય સચવાય છે; એટલા માટે વ્યસનથી દૂર રહેવું જોઈએ. (કાર્યકારણભાવના સંબંધથી જે નિરપેક્ષ વાક્ય જોડાયું છે. બીજું વાક્ય કાર્યવાચક છે.)

૬. જેઓ વિનાશકાળે પણ ચળતા નથી તેઓ મહાત્મા કહેવા-વાને યોગ્ય છે અને એવા પુરુષો થોડાજ જોવામાં આવે છે. (‘અને’થી જે વાક્યો સમુચ્ચિત થયાં છે; તેમાંનું પહેલું પ્રધાન અને ગૌણ વાક્યનું બનેલું હોવાથી મિશ્ર વાક્ય છે અને બીજું નિરપેક્ષ છે; સમગ્ર વાક્ય સંયુક્ત છે.)

વાક્યપૃથક્કરણના નમુના:-

૧. 'જે ધર્મમાં માણસ જન્મ્યો હોય, જેમાં તે ઉછર્યો હોય, જેનો ઉપદેશ નાનપણથી તેના કાનમાં પડ્યો હોય, જેમાં તેણે આ લોકની આશા બાંધી હોય; સારાંશ કે જે ધર્મની સત્યતા ઉપર તેને દૃઢ વિશ્વાસ હોય, તે ધર્મ ઉપર તેને પોતાના દેહ જેટલી પ્રીતિ બંધાય છે, તે ધર્મને નુકસાન લાગે તો પોતાના શરીરને તેટલું લાગ્યું એમ તે માને છે, અને ઘણું એક પ્રસંગે તે ધર્મને વાસ્તે મહાભારત દુઃખ વેઠવાને તત્પર થાય છે, અને કોઈ વાર તે ધર્મને અર્થ પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ કરવાને તે આચકો ખાતો નથી.'

'કરણધેદો'

જ્યાંસુધી માખાપો પોતાના આચારવિચાર, રહેણીકહેણી, વગેરે ઊંચાં ને અનુકરણીય રાખી બાળકોને યોગ્ય માર્ગે દોરવશે નહિ, જ્યાંસુધી પોતાનું જીવન ઉચ્ચ, પવિત્ર, અને નિયમિત બનાવી બાળકોના મોં આગળ ઉત્તમ દૃષ્ટાન્ત ખડો કરશે નહિ, તેમને શાસન ને શિક્ષણ આપવાનો ધર્મ પોતે બજાવશે નહિ, તેમજ તે બાળકો કોની સંગતિ રાખે છે ને શાળામાં શું શીખે છે એ બધી બાબત પર તેઓ લક્ષ રાખશે નહિ, ત્યાંસુધી તેમનાં અવિનીત અને અશિષ્ટ વર્તનમાં કદી સુધારો થશે નહિ.

‘શિક્ષણશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વ’

વાક્ય	પ્રકાર	સંયોજક	ઉદ્દેશ્ય	કેશ્યવર્ધ.	વિધેય		વિધેયવર્ધક
					ક્રિયા	ક્રિયાપૂરક	
<p>જે ધર્મમાં...ખાતો નથી.</p> <p>૧. જે ધર્મમાં...તે ધર્મ ઉપર તેને પોતાના દેહ જેટલી પ્રીતિ અંધાય છે</p> <p>૨. જે ધર્મમાં...તે ધર્મને નુકસાન લાગે તે પોતાના શરીરને તેટલું લાગ્યું એમ તે માને છે.</p>	<p>સંયુક્ત મિશ્ર</p> <p>મિશ્ર</p>	<p>તો (સંકેતવાચક, 'તે ધર્મને નુકસાન લાગે' અને 'પોતાના શરીરને... માને છે' એ બે વાક્યોને જોડે છે.)</p>	<p>પ્રીતિ</p> <p>તે</p>	<p>પોતાના દેહ જેટલી</p>	<p>અંધાય છે</p> <p>માને છે</p>	<p>૧. તેને (સંબંધવાચક)</p> <p>૨. જે ધર્મમાં.....તે ધર્મ ઉપર (સ્થળવાચક)</p>	
<p>૩. જે ધર્મમાં...ધણી એક પ્રસંગે તે ધર્મને વાસ્તે મહાભારત દુઃખ વેઠવાને તત્પર થાય છે.</p>	<p>મિશ્ર</p>	<p>અને (૨. ને ૩. વાક્યોને જોડે છે, એ સહાનુભાવી વાક્યો છે.)</p>	<p>(તે)</p>		<p>થાય છે</p> <p>તત્પર</p>	<p>૧. જે ધર્મમાં...તે ધર્મને વાસ્તે મહાભારત દુઃખ વેઠવાને (હેતુવાચક)</p> <p>૨. ધણી એક પ્રસંગે (કાળવાચક)</p>	
<p>૪. જે ધર્મમાં...કોઈ વાર તે ધર્મને અર્થે...આપ-દા ખાતો નથી</p>	<p>મિશ્ર</p>	<p>અને ૩. ને ૪ સહાનુભાવી વાક્યોને જોડે છે.</p>	<p>(તે)</p>		<p>ખાતો નથી</p> <p>આપકો (કમ)</p>	<p>૧. જે ધર્મમાં.....પ્રાણ-ત્યાગ કરવાને (હેતુવાચક)</p> <p>૨. કોઈ વાર (કાળવા.)</p>	

વાક્ય	પ્રકાર	સંયોજક	ઉદ્દેશ્ય	ઉદ્દેશ્યવર્ધ	વિધિય		વિધિયવર્ધક
					ક્રિયા	ક્રિયાપૂરક	
૫. ને ધર્મમાં...નન્મ્યો (વિશેષણવાક્ય ('તે ધર્મ વિશેષ્ય)	પ્રકાર		માત્રસ		નન્મ્યો હોય		ને ધર્મમાં (સ્થળવા.)
૬. નેમાં.....તે હોય	"		તે	નેનો	ઉભયો હોય પડયો હોય		નેમાં (સ્થળવા.)
૭. નેનો ઉપદેશ...હોય	"		ઉપદેશ				૧. તેનાકાનમાં (સ્થળવા.) ૨. નાનપણથી (કાળવા.)
૮. નેમાં તેણે...બાંધી હોય	"		તેણે		બાંધી હોય	આ લોકની આશા(કર્મ)	નેમાં (સ્થળવા.)
૯. સારાંશ કે ને ધર્મની હોય	"		વિશ્વાસ	કદ	હોય		૧. ને ધર્મની સહતા ઉપર (સ્થળવા.) ૨. તેને (સંબંધ વાક્ય) ૩. સારાંશકે ('સંક્ષેપમાં'ની બરાબર છે; વાક્ય છે, પણ એક પદની બરાબર છે.) તે ધર્મને (સંબંધવા.)
૧૦. તે ધર્મને...લાગે	ક્રિયાવિશેષણ વાક્ય ('લાગુ')		ચુકસાન		લાગે		
૧૧. પોતાના શરીરને... લાગું	નું વિશેષણ નામનાક્ય- 'એમ' સાથે સમાનાધિ- કરણું		તેટલું		લાગું		પોતાના શરીરને (સંબંધવા.)

વાક્ય	પ્રકાર	સંયોજક	ઉદેશ્ય	કર્તૃશ્યવર્ધ.	વિધેય		વિધેયવર્ધક
					ક્રિયા	ક્રિયાપૂરક	
ન્યાંસુધી માખાપો..... યરો નહિ	મિશ્ર		સુધારો		યરો નહિ		૧. તેમનાં અવિનીત અને અશિષ્ટ વર્તનમાં (સ્થળ.) ૨. કઠી (કાળ.) ૩. ન્યાંસુધી..... દોરવરો નહિ (કાળ.) ૪. ન્યાંસુધી...કરશે નહિ (કાળ.) ૫. ન્યાંસુધી...બળવરો નહિ (કાળ.) ૬. ન્યાંસુધી.....રાખરો નહિ (કાળ.)
૧. ન્યાંસુધી માખાપો! ...દોરવરો નહિ	ક્રિયાવિશેષણ- વાક્ય ('યરો નહિ'એ)		માખાપો		દોરવરો નહિ	બાળકોને (કર્મ)	૧. પોતાના આચાર..... રાખી (રીતિ.) ૨. યોગ્ય માર્ગે (સ્થળ.)
૨. ન્યાંસુધી...કરશે નહિ	"		(તેઓ)		કરશે નહિ	હત્તમ દૃષ્ટાન્ત (કર્મ) ખડો	૧. પોતાનું જીવન...બના- વી (રીતિ.) ૨. બાળકોના મોં આમળ (સ્થળ.)

વાક્ય	પ્રકાર	સંયોજક	ઉદ્દેશ્ય	ઉદ્દેશ્યવર્ધ.	વિધેય		વિધેયવર્ધક
					ક્રિયા	ક્રિયાપૂરક	
૩. ન્યાંસુધી....અન્નવશે...ક્રિયાવિશેષણ વાક્ય (‘યશે નહિ’તું)			યેતે		અન્નવશે નહિ	તેમને શાસ્ત્રધર્મ (કર્મ)	
૪. ન્યાંસુધી...તે બાળકો રાખશે નહિ	”	તેમજ (૩. ને ૪. સહગામી વાક્યોને જોડે છે.)	તેઓ	તે	રાખશે નહિ	દાક્ષ (કર્મ)	કોની સંગતિ...એ બધી બાબત પર (સ્થળ.)
૫. તે બાળકો કોની સંગતિ નામ (‘બા- રાખે છે	અત’ સાથે સમાના- ધિકરણ)		બાળકો		રાખે છે	કોની સંગતિ (કર્મ)	
૬. (તે બાળકો) શાળામાં નામ (સહા- નુગામી, પ.તું) શું શીખે છે	ને (૫. ને ૬. સહાનુગામી વાક્યોને જોડે છે.)		(બાળકો)	(તે)	શીખે છે	શું (કર્મ)	શાળામાં (સ્થળ.)

પ્રકરણ ૩૫મું

વિરામચિહ્ન

વિરામચિહ્નના પ્રયોગનું મૂળ—સંસ્કૃતમાં વાક્ય પૂરું થાય ત્યારે | (ઊભી લીટી) મૂકવામાં આવે છે. એ સિવાય ખીલું વિરામચિહ્નોનો પ્રયોગ થતો નથી. ગુજરાતી ભાષામાં વિરામચિહ્નોનો પ્રયોગ અંગ્રેજી ભાષાને અનુસારે છે.

પ્રકાર—નીચે આપેલાં વિરામચિહ્નો અને અન્ય ચિહ્નો ભાષામાં પ્રયોગ થાય છે:—

- (૧) . પૂર્ણવિરામ
- (૨) ? પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન
- (૩) ! ઉર્જારવાચક ચિહ્ન
- (૪) , અલ્પવિરામ
- (૫) ; અર્ધવિરામ (મધ્યવિરામ)
- (૬) : મહાવિરામ
- (૭) - વિચ્છેદરેખા (લઘુ રેખા)
- (૮) — મહારેખા કે ગુરુ રેખા
- (૯) (), { }, [] કૈંસ
અન્ય ચિહ્ન
- (૧૦) ‘ ’ કે “ ” અવતરણચિહ્ન

લાભ—વિરામચિહ્નથી લખાણ વાંચવામાં તેમજ તેનું તાત્પર્ય સમજવામાં ઘણી સરળતા પડે છે. વિચારોની પરસ્પર સંકલના એથી સ્પષ્ટ સમજાય છે.

પૂર્ણવિરામઃ, પ્રશ્નાર્થ, અને ઉર્જારવાચક ચિહ્ન—
વિચાર પૂરો દર્શાવ્યાથી વાક્ય પૂરું થતું હોય ત્યાં પૂર્ણવિરામ મુકાય

છે; પ્રશ્નનો અર્થ હોય તો પ્રશ્નવિરામ, અને કોઈ લાગણીનો ઉર્જાર હોય ત્યાં ઉર્જારવાચક ચિહ્ન મુકાય છે. સંબોધનની પછી ઉર્જારવાચક ચિહ્ન કે અલ્પવિરામ મુકાય છે.

ગૌણ વાક્યમાં પ્રશ્ન હોય પણ પ્રધાન વાક્યમાં પ્રશ્ન ન હોય તો વાક્યને અન્તે પૂર્ણવિરામજ આવે છે. પરંતુ પ્રધાન વાક્યની પછી પ્રશ્નવાચક ગૌણ વાક્ય આવે તો અન્તે પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન આવે છે.

દાખલા:—

ઔરંગઝેબ ક્યારે ગાદીએ આવ્યો તે કહો.

ઔરંગઝેબ ક્યારે ગાદીએ આવ્યો તે કહી શકશો ?

શિક્ષકે તેને પૂછ્યું, ઔરંગઝેબ ક્યારે ગાદીએ આવ્યો ?

અહો ! આ કેવું પવિત્ર તીર્થ છે ! શી ઘાટની શોભા !

ગુરુજી ! તમારો ઉપદેશ અમને શિરસાવન્ધ છે.

પૂર્ણવિરામ: દુરુપયોગ—લક્ષમાં રાખવું કે વાક્ય પૂરું થાય ત્યાંજ પૂર્ણવિરામ આવે છે. પાનાં કે પ્રકરણોનાં મથાળાને છેડે પૂર્ણવિરામનું ટપકું કરવાનો અગાઉનો પ્રચાર હાલમાં જતો રહ્યો છે.

અગાઉ લખાતું

પ્રસ્તાવના.

પ્રકરણ ૧લું.

શિક્ષકનાં કર્તવ્ય.

હાલ લખાય છે.

પ્રસ્તાવના

પ્રકરણ ૧લું

શિક્ષકનાં કર્તવ્ય

૧, ૨, ૩, જેવા આંકડાથી કે અ, બ, ક, જેવા અક્ષરથી નિયમો દર્શાવવા હોય તો તે આંકડાઓને અને અક્ષરોને નિયમના લખાણથી ભુદા પાડવા તેની પછી . મૂકવામાં આવે છે; જેમકે,

૧. 'ઇક' પ્રત્યય પર છતાં અન્ત્ય સ્વરનો લોપ અને આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે,

અ. 'કૃત્' પ્રત્યય જેને અન્તે હોય તે કૃદન્ત કહેવાય છે.
સંક્ષિપ્ત સૂચક શબ્દ પછી પૂર્ણવિરામનું ટપકું મુકાય છે.

દાખલા:—ખ. વ. (ખહુવચન)

પ. તત્પુ. (પષ્ટીતત્પુરુષ)

એમ. એ. (માસ્તર આર્ટ્સ)

રા. રા. (રાજમાન રાજશ્રી)

દા. (દસ્કત)

મુ. (મુકામ)

અલ્પવિરામ—અલ્પવિરામ મુખ્યત્વે નીચેને સ્થળે મૂકવા-
માં આવે છે:—

૧. સંબોધન પછી

ભાઈ, આવું કરવું તને ઘટતું નથી.

૨. 'અને' કે 'અથવા' જેવા અવ્યયથી જોડાયેલાં બે કે વધારે
પદ, પદસમૂહ, કે વાક્ય અલ્પવિરામથી છૂટાં પાડવામાં આવે છે;
પરંતુ એ ચિહ્ન એવા છેલ્લા પદ, પદસમૂહ, કે વાક્યની પછી આવતું
નથી; જેમકે,

જોડણીની ભૂલો માટે, દાખલા ખોટા ગણવા માટે, ભૂગોળ
કે ખીજા વિષયોમાં ખોટા જવાબ દેવા માટે, મોડા આવવા માટે,
ઘેરથી કરી લાવવા આપેલો મનોચત્ન બેદરકારીથી કરવા માટે, અને
એવા ખીજા ઘણા સાધારણ દોષો માટે છોકરાંને નેતરની સોટીનો માર
મારવામાં આવે છે. 'શિક્ષણ૦'

અહિં 'દોષો માટે' પછી અલ્પવિરામ મુકાતું નથી. કેટલાક
'કરવા માટે'ની પછી પણ એ ચિહ્ન મૂકતા નથી; પણ તે યુક્ત નથી.
હાલના શિષ્ટ પ્રચાર પ્રમાણે ત્યાં ને તેવે ખીજે સ્થળે અલ્પવિરામ
મૂકવું જોઈએ.

અમદાવાદથી અજમેર અને ત્યાંથી જેપુર, આગ્રા, મથુરા, કાશી, અયોધ્યા, ગયા, વગેરે યાત્રાને સ્થળે થઈ અમે કલકત્તે ગયા.

આંહુ ‘અને’ બે શબ્દસમૂહને જોડે છે—‘અમદાવાદથી અજમેર થઈ’ અને ‘ત્યાંથી જેપુર,.....યાત્રાને સ્થળે થઈ’; આ કારણથી ‘અજમેર’ પછી અલ્પવિરામ મૂકવામાં આવતું નથી. બેજ શબ્દ, શબ્દસમૂહ, કે વાક્યની વચ્ચે ‘અને’, ‘અથવા’ જેવા શબ્દ હોય ત્યારે તે બે શબ્દ, શબ્દસમૂહ, કે વાક્યની વચ્ચે એ ચિહ્ન મુકાતું નથી.

‘વગેરે’નો અર્થ ‘અને બીજું’ થાય છે, માટે તેની પહેલાં અલ્પવિરામ મૂક્યું છે.

‘આજ આપણો ભરથાર, આપણું શિરચ્છત્ર, આપણું પ્રતિ-પાલણ કરનાર, તથા આપણા માથાનો મુગટ રણક્ષેત્રમાં પડ્યો.’

‘કરણઘેલો’

શિક્ષક પોતે સત્યશીલ, ન્યાયી, ઉદ્યમી, નિયમિત, દયાળુ, સંસ્કારી, અને વિવેકી થઈ પ્રત્યક્ષ તેમજ પરોક્ષ રીતે શિષ્યમાં એવા ગુણો ઉત્પન્ન કરી શકે.

‘શિક્ષણ૦’

૩. સામાન્ય રીતે, ગૌણ વાક્યની પછી અલ્પવિરામ મૂકવા-માં આવે છે; પરંતુ એવું વાક્ય ઘણું નાનું હોય તો એ ચિહ્ન નથી પણ મુકાતું.

દાખલા:—

જેમ ચેષ્ટાથી મનના ભાવ સમજાય છે તેમ ચેહુરા પરથી પણ સમજાય છે. (‘શિક્ષણ૦’)

જ્યાંસુધી વ્યક્તિના કે પ્રજાના વિચારો અંધારી દૃઢ ને પાકા થયા નથી, ત્યાંસુધી તેને બાહ્ય સંસર્ગથી દૂર રહેવાની અને જે ઉચ્ચ જ્ઞાવના પ્રાપ્ત કરી હોય તે ભાવનાને શુદ્ધ રાખવાની જરૂર છે.

(‘શિક્ષણ૦’)

અર્ધવિરામ નીચેને સ્થળે વપરાય છે:—

૧. જે સહુગામી વાક્યો વચ્ચે સમુચ્ચયવાચક ઉભયાન્વયી 'અને' ન વપરાયું હોય એવાં વાક્યો વચ્ચે મધ્યવિરામ મુકાય છે.

દાખલો:—

રસ્તા પર સેંકડો ઘોડા અને ઊંટનાં શબ્દ પડ્યાં હતાં; લડાઈમાં ફેંકી દીધેલાં શસ્ત્રથી માર્ગ છવાઈ ગયો હતો; હજારો યોદ્ધા મરણ પામ્યા હતા.

૨. વિરોધવાચક કે કાર્યકારણવાચક ઉભયાન્વયી અવ્યયની પછી મોટાં વાક્ય હોય તો સામાન્ય રીતે તે અવ્યયની પહેલાં અર્ધવિરામ મુકાય છે; પરંતુ એવાં વાક્ય નાનાં હોય તો અલ્પવિરામ મુકાય છે. નાનાં વાક્ય હોય તો પણ કેટલાક અર્ધવિરામ મૂકે છે.

દાખલા:—

તે કોઈ મોટું કામ માથે લેતો નથી; કેમકે તેનામાં શક્તિ છે છતાં નથી એમ તે અવિશ્વાસથી ધારે છે. ('શિક્ષણ૦')

'આ વખતે તે પાછો ખસ્યો, પણ તેણે પોતાનું ખરેખરું વિક્રાળ સ્વરૂપ પ્રકાશ્યું.' ('કરણ૦')

જ્ઞાની પુરુષોમાં એ ગુણો હોય એમ સર્વ કોઈ ધારે એ વાજબી છે; પરંતુ ઘણી વાર તેનામાં એ ગુણોનો અભાવ જોવામાં આવે છે એટલુંજ નહિ, પણ જ્ઞાનને લીધે અનીતિના માર્ગો શોધવામાં અને યુક્તિથી અનીતિલેરેલું વર્તન પણ નીતિમય દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં તેઓ મચેલા રહે છે. ('શિક્ષણ૦')

મહાવિરામ નીચેને સ્થળે વપરાય છે:—

અમુક બાબત પૂરેપૂરી વર્ણવી હોય અને તેની પછી ખીણ બાબતોને ગણતરી, દાખલા, પરિણામ, કારણ, કે વિરોધ તરીકે વર્ણવી હોય ત્યારે એ ચિહ્ન વપરાય છે.

અનુક્રમે દાખલા:—

૧. તેમને મહામહા દુઃખો પડ્યાં: પાસે ખાવાનું કે પીવાનું મળે નહિ: તેઓ ભર જંગલમાં હતા: રસ્તો ખતાવનાર કોઈ મળી આવવાનો સંભવ ન હતો: રાત્રી પડવા આવી હતી.

૨. કેટલાક ધાતુને 'તિ' પ્રત્યય લગાડતાં અન્ત્ય મ્ કે ન્ લોપાય છે: ગતિ, નતિ, મતિ, હતિ, તતિ.

૩. તેઓ મદને વશ થયા છે: તેમની સાથે વાત કરવી નકામી છે.

૪. કોઈ પણ ખાખત અત્યાગ્રહપૂર્વક ખરી માનવી નહિ: ભલા ભલા ડાહ્યા પુરુષો પણ ભૂલે છે.

૫. લશ્કરને મોખરે તોપખાનું હતું: પાછલા ભાગમાં પાયદળ હતું.

આમાંને પહેલે બે સ્થળે મહાવિરામની સાથે ગુરુરેખા (—) પણ મુકાય છે; અર્થાત્ :—આવું મિશ્ર ચિહ્ન મુકાય છે.

વિગ્રહરેખા (લઘુરેખા)—અમુક શબ્દ એક લીટીમાં પૂરે ન થાય તો ઉચ્ચાર પ્રમાણે જેમ તેના ભાગ બોલાતા હોય તેમ, અને સામાસિક શબ્દમાં તેના અવયવ પ્રમાણે ભાગ પાડી એક ભાગ આગળથીજ શબ્દને તોડી તેની પછી વિગ્રહરેખા (લઘુરેખા) (-) મૂકી ખાકીનો ભાગ ખીજી લીટીના આરંભમાં લખવામાં આવે છે.

દાખલા:—

મહા-	લખ-	ગડ-	શોર-	વિક્રમા-
પરાક્રમી	વામાં	ખડાટ	ખડોર	દિત્ય

ગુરુરેખા—ગુરુરેખા નીચેને સ્થળે વપરાય છે:—

૧. અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે; જેમકે, એ એવો અનિષ્ટ પ્રસંગ છે કે તે પ્રમાણથી—પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધિત છે. ('શિક્ષણ૦')

૨. ઘણી બાબતો વર્ણવી પાછળથી તે બધીને માટે એક શબ્દ મૂકવામાં આવે તો તે શબ્દની પૂર્વે આ ચિહ્ન મુકાય છે.

દાખલો:-

અમુક યુદ્ધમાં લશ્કરની સંખ્યા, શહેરોની વસ્તી, દેશોની આયાત ને નિકાસ—આવી આવી નકામી બાબતો ગોખાવવાથી કંઈ લાભ નથી. (‘શિક્ષણ૦’)

કૌંસ-કૌંસ નીચેને સ્થળે વપરાય છે:-

૧. કશાનો અર્થ સમજાવવા માટે (ગુરુ રેખાની પેઠે); જેમકે, પદાર્થ, મોડેલ (નમુનો), ચિત્રો, વગેરે સાહિત્યો વડે વસ્તુનું પ્રદર્શન થાય છે.

શ્રુતલેખનના (ડિક્ટેશનના) પાઠમાં ઉપર દર્શાવેલી સૂચના લક્ષમાં રાખવી.

૨. સ્પષ્ટતા માટે જરૂરની હુકીકત કેટલીક વાર કૌંસમાં દર્શાવવામાં આવે છે.

દાખલો:-

જે જે સાહિત્યનો ઉપયોગ કરવો હોય તે નોંધમાં લખવાં; જેમકે, ચિત્ર, નકશો, નમુનો, કાળું પાટીઉં, નોટ બુક (નોંધપોથી), પેન્સિલ (છોકરાં માટે), મધાર્કનો દીવો, પાણીનું ભરેલું વાસણ, વગેરે જે હોય તે. (‘શિક્ષણ૦’)

આપણી પાછળ આવેલી દિશા પશ્ચિમ (પશ્ચાત્ ઉપરથી) કહેવાય છે.

અવતરણચિહ્ન-

૧. કોઈના બોલેલા શબ્દ તેજ રૂપમાં દર્શાવાય છે ત્યારે અંગ્રેજીમાં હુમેશ અવતરણચિહ્નોની વચ્ચે તે શબ્દો મુકાય છે. ગુજરાતીમાં પણ બોલેલા શબ્દ ક્વચિત્ અવતરણચિહ્નોની વચ્ચે મુકાય છે. હુમેશ એ ચિહ્ન વાપરવાનો પ્રચાર નથી.

“આ શિક્ષક ખુબુ નરમ છે,” એવાં શિષ્યનાં વચન એક પ્રકારનો તેમનો તિરસ્કારજ છે. (‘શિક્ષણ૦’)

૨. કોઈ શબ્દ કે અક્ષરને શબ્દ કે અક્ષર તરીકેજ વાપર્યા હોય ત્યારે પણ એ ચિહ્ન વપરાય છે:—

દાખલો:—

‘ય’, ‘વ્’, ‘ર’, અને ‘લ’નું સંપ્રસારણ અનુક્રમે ‘ઇ’, ‘ઉ’, ‘ઋ,’ અને ‘ૃ’ થાય છે.

—:0:—

પ્રકરણ ૩૬મું

ભાષાશૈલી

સૂચના અને નિયમ—કોઈ પણ ભાષામાં ઉત્તમ શૈલીમાં લખવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો તેમાં ઉત્તમ સાહિત્ય વાંચવું, તેની શૈલીનું અધ્યયન કરવું, અને તેમાં લખવાનો અભ્યાસ કરવો. આવા અધ્યયન અને મહાવરાથીજ ઉત્તમ શૈલી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આમ છે, છતાં એ વિષે નીચેના નિયમ લક્ષમાં રાખવાથી લાભ થશે:—

૧. શૈલી વિષયને અનુસરતી જોઈએ.

સાધારણ વર્ણનમાં ભારે શબ્દ કે અલંકારવાળી આડંબરી ભાષા શોભતી નથી.

૨. સરળતા, માધુર્ય, શિષ્ટતા, સ્વાભાવિકતા, વિશદતા, અને અસંદ્ધિગ્ધતા પર ખાસ લક્ષ રાખવું.

ભાષા જેમ અને તેમ સરળ જોઈએ. ગુંચવણભરેલી ભાષાથી વિચારમાં ગુંચવણ જણાઈ આવે છે. જે શૈલી પાણીના પ્રવાહની પેઠે અસ્ખલિત ચાલી જતી નથી અને જેનું તાત્પર્ય સમજવા

વાંચનારને કષ્ટ અને પરિશ્રમ પડે છે તેવી શૈલીથી દૂર રહેવું. જે બાબતો વિચારમાં બેડાયલી હોય તે બાબતોનું વર્ણન કરનારા શબ્દો અન્વયમાં પાસે પાસે જોઈએ. સંબંધવાળા શબ્દો પાસે પાસે ન મૂકવાથી જે શબ્દની સાથે જેનો સંબંધ હોય છે તે સમજાતો નથી કે સમજવામાં વિલંબ થાય છે એટલુંજ નહિ, પણ અન્ય શબ્દની સાથે તે શબ્દનો સંબંધ ઘટાવવાથી ઘણી વાર અર્થનો અનર્થ થાય છે. દૂરાન્વય અને દુર્બોધ્ય ક્લિષ્ટ રચના એ મોટો દોષ છે. એથી શૈલી ગુંચવણભરેલી થાય છે; માટે શૈલી સરળ અને સુગમ રાખવી અને અન્વય તરત સમજાય એમ શબ્દોની યોજના કરવી.

૩. દોષો પરિહારવા—કર્ણને કઠોર લાગે એવા શબ્દો વાપરવાથી શ્રુતિકટુત્વ દોષ આવે છે. વ્યાકરણના નિયમથી વિરુદ્ધ શબ્દો યોજવાથી અસંસ્કારનો (અ્યુતસંસ્કૃતિનો) દોષ થાય છે; અને શિષ્ટ પુરુષો ન વાપરે એવા શબ્દો વાપરવાથી ગ્રામ્યતાનો દોષ થાય છે. શ્રુતિકટુત્વ, અસંસ્કૃતિ, અને ગ્રામ્યતાના દોષથી દૂર રહેવું.

૪. માધુર્ય અને સ્વાભાવિક શૈલી—શબ્દો પસંદ કરવામાં બહુ કાળજી રાખવી. મધુર શૈલી ઘણી રસિક અને લોકપ્રિય થાય છે; પરંતુ માધુર્ય કંઈ સંસ્કૃત શબ્દોજ વાપરવાથી આવતું નથી એ લક્ષ બહાર જવું ન જોઈએ. વિષયને અને જે વાચકવર્ગ માટે તે લેખ ઉદ્દિષ્ટ હોય તેને ઘટે એવી શૈલી વાપરવી. એવા પ્રકારની શૈલીમાં શબ્દોની પસંદગી કરવામાં પૂરતું લક્ષ અપાયું હોય, શું કર્ણને પ્રિય લાગશે અને શું કઠોર ને કટુ લાગશે તે જાણવાની ઊંચા પ્રકારની રસિકતા હોય, તો શૈલી સહજ મધુર થઈ શકે છે.

માધુર્ય લાવતાં શૈલી કૃત્રિમ ન થઈ જાય તે પર ખાસ લક્ષ રાખવું. સ્વાભાવિક શૈલીજ ઉત્તમ છે; પરિશ્રમ લીધેલો જણાઈ આવે એવી કૃત્રિમ શૈલી લોકપ્રિય થતી નથી.

૫. શિષ્ટ પુરુષની ભાષા અનુસરવી. શિષ્ટ પુરુષ કેને કહેવો તે વિષે 'પૃષોદરાદીનિ યથોપદિષ્ટમ્' એ પાણિનિના સૂત્ર પરના મહાભાષ્યમાં શ્રીમાન્ પતંજલિએ ચર્ચા કરી છે. આરંભમાં કહ્યું છે કે જે વ્યાકરણના નિયમોને જાણે ને અનુસરે તે શિષ્ટ અને શિષ્ટ વિદ્વાનોએ રચેલા નિયમો જેમાં હોય તે વ્યાકરણ-શાસ્ત્ર. આમ તો અન્યોન્યાશ્રયનો દોષ આવે છે એમ શંકાકાર કહે છે ત્યારે ભાષ્યકાર છેવટે નિર્ણય કરે છે કે જેનું નિવાસસ્થાન, સંસ્કાર, ને વર્તન ઉત્તમ પ્રકારનાં હોય તે શિષ્ટ; અર્થાત્, ઉત્તમ નિવાસસ્થાન અને ઉત્તમ સંસ્કારવાળા તથા ઉત્તમ પરિસ્થિતિમાં રહેનારા તે શિષ્ટ. એવા શિષ્ટ પુરુષોની ભાષા તે શિષ્ટ ભાષા. એવી ભાષા ગ્રામ્યતા આદિ દોષથી મુક્ત હોય છે. એવા પુરુષો જે વાણીને ગ્રામ્ય ગણે છે તે વાણીનો પ્રયોગ ન કરવો.

૬. વિશદ શૈલી--શૈલી વિશદ એટલે સુસ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. જેમ કાવ્યમાં પ્રસાદ ગુણુ વગરનું કાવ્ય વખણાતું નથી, તેમ ભાષાશૈલી વિશદ ન હોય તો તે સારી ગણાતી નથી. તેમજ એક શબ્દના અનેક અર્થમાંથી કયો અર્થ વિવક્ષિત છે તે વિષે જેમાં સંદેહ પડતો હોય એવી સંદિગ્ધ શૈલી પણ સારી કહેવાતી નથી.

૭. એકધારી ભાષા--ભાષા એકધારી જોઈએ. સરળ શૈલી ચાલતી હોય તેમાં વચ્ચે આડમ્બરવાળી, અલંકારયુક્ત, અને ભારે શબ્દવાળી રચના આવે તો તે સુશ્લિષ્ટ થતી નથી અને વાંચનારને કંટાળો આપે છે.

૮. પ્રસિદ્ધ શબ્દો અને અલંકારો હોય તેને છોડી અપ્રયુક્ત, અપ્રસિદ્ધ શબ્દો કે અલંકારો લાવવા, એ પણ ભાષાને કઠંગી બનાવે છે.

૯. સાદી, સંક્ષિપ્ત, અને ચોકસ શૈલી કેળવવા ખાસ લક્ષ આપવું. એક શબ્દથી કામ સરતું હોય તો નકામા અનેક શબ્દ વાપરવા નહિ. નકામાં વિશેષણ અને અવ્યય કે અન્ય પદ વાપરી ટાહેલું કરવાથી ભાષા શોભતી નથી એ ભૂલવું નહિ. લખવામાં ચોકસાઈની ઘણી જરૂર છે, તે પર પણ પૂરતું લક્ષ આપવું.

૧૦. વિદેશીય શૈલીનું અનુકરણ—હાલ ઘણા લેખકો અંગ્રેજી ભાષાની કેળવણી પામેલા હોવાથી ગુજરાતી ભાષામાં તે ભાષાની રચના આણે છે; પણ તે બધી રચના ગુજરાતી ભાષાને બંધબેસતી થતી નથી. એવી વિદેશીય રચનાથી ભાષા દુષ્ટ થાય છે અને જેમને અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન નથી તેમને તો તે ઘણી કઠંગી અને કઠોર લાગે છે. એક ભાષાની બધી રચના અન્ય ભાષાને સુશ્લિષ્ટ થતી નથી. દાખલા તરીકે, સાપેક્ષ સર્વનામનો પ્રયોગ, કોઈના બોલેલા શબ્દોને દર્શાવવાની આડકતરી ભાષા-રચના, પ્રધાન ને ગૌણ વાક્યમાં કાળોનું સાદૃશ્ય—આ અને એવી બીજી રચના જેવી અંગ્રેજી ભાષામાં હોય છે તેવી ગુજરાતી ભાષામાં નથી; પરંતુ ઘણા લેખક અંગ્રેજી ભાષાની રચના ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારે છે, તેથી ભાષા ઘણીજ કઠોર અને ઉદ્વેજક થાય છે. આવી વિદેશીય રચનાથી ભાષાને અશુદ્ધ અને કર્ણુકઠોર બનાવવી નહિ.

ઉપસંહાર—શૈલી વિષે લક્ષમાં રાખવા લાયક બધી બાબતો ટૂંકામાં નીચે દર્શાવી છે:—

જે શૈલીનું સ્વરૂપ વિષય અને અધિકારીને ઉદ્દેશીને બદલાય, પ્રૌઢ ઘટે ત્યાં પ્રૌઢ, મુગ્ધ ઘટે ત્યાં મુગ્ધ, તેજસ્વી જોઈએ ત્યાં તેજસ્વી, ને નમ્ર જોઈએ ત્યાં નમ્ર, એમ જ્યાં જેવા રસનો આવિ-

ભાવ હોય ત્યાં તેવા રસને દિપાવે એવી, પણ સર્વત્ર સરળ રચના-
વાળી, સ્વાભાવિક, અસંદિગ્ધ, શુદ્ધ, અને પ્રયત્ન વિના કે કવચિત્
અલ્પજ પ્રયત્ને સમજાય એવી હોય તે ઉત્તમ શૈલી સમજવી.

—:૦:—

પ્રકરણ ૩૭મું

ભાષાશુદ્ધિ: તત્સમ શબ્દના સામાન્ય ઢોષ

તત્સમ શબ્દની જોડણી—ગયા પ્રકરણમાં ભાષાશૈલી
વિષે વિચાર કર્યો તેમાં ભાષા શુદ્ધ અને સંસ્કારી કે શિષ્ટ હોવી
જોઈએ એમ દર્શાવ્યું છે. ભાષા શુદ્ધ હોવા માટે તેમાં પ્રયોજાયલો
દરેક શબ્દ શુદ્ધ લખાવો જોઈએ. તત્સમ શબ્દ મૂળ ભાષામાં જેમ
લખાતા હોય તેમ લખાય ત્યારેજ શુદ્ધ લખાયા કહેવાય. એ
વિષે સર્વ વિદ્વાનો સંમત છે. ગુજરાતીની માતૃભાષા સંસ્કૃત છે,
તેથી તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દો જેમ સંસ્કૃતમાં લખાતા હોય તેમજ
ગુજરાતીમાં લખાવા જોઈએ. તેમ ન થાય તો સાહુદય વાચકને
ઉદ્વેજક થાય છે અને એવું લખાણ દુષ્ટ કહેવાય છે. સંસ્કૃત ભાષાનું
જ્ઞાન ન હોય તો તેમાંના તત્સમ શબ્દ થોડા—જે જાણીતા
હોય તેજ—વાપરવા; પરંતુ વાપરવાનીજ ઇચ્છા હોય તો તેની
જોડણી કોશમાં જોઈ શુદ્ધ કરવા તરફ લક્ષ રાખવું. વળી સંસ્કૃત
ભાષા મૃત ભાષા છે; તેમાં મરણમાં આવે તેમ નવીન શબ્દો
ઘડાતા નથી એ પર ખાસ ધ્યાન આપવું. આ ખાખત લક્ષમાં
ન રાખવાથી ઘણા લેખકો પુસ્તકોમાં તત્સમ શબ્દોની જોડણીમાં
તરેહવાર ભૂલ કરે છે. એવી ભૂલો પુસ્તકોમાં જોવામાં આવેલી
તેનો મોટો સંગ્રહ મારી પાસે છે, તેનો ઉપયોગ કરી નીચે
યાદી આપી છે, તે પરથી શુદ્ધ શબ્દ કેવી રીતે અશુદ્ધ લખાય
છે તે સમજશે. તત્સમ ફારસીઅરબી શબ્દ પણ અને ત્યાં-
સુધી મૂળને અનુસરતી જોડણીમાં લખવા જોઈએ. ફારસી ને અરબી

ભાષા કંઈ ગુજરાતીની માતૃભાષા નથી. વળી તેમાંના બધા ઉચ્ચાર ગુજરાતી અક્ષરોથી દર્શાવી શકાતા નથી. આ કારણથી ફારસી-અરબી તત્સમ શબ્દ એ ભાષામાં જેવા સ્વરૂપમાં હોય છે તેવાજ સ્વરૂપમાં ગુજરાતીમાં લખી શકાશે નહિ; પરંતુ તે સ્વરૂપને અને તેટલી અનુસરતી જોડણીમાં લખાવા જોઈએ. આ કારણથી ઘણા પ્રચલિત અને પરિચિત ફારસીઅરબી શબ્દોની મૂળને અનુસરતી જોડણી દર્શાવનારી યાદી પણ આપી છે.

સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દના દોષની યાદી

(૧) 'તિ' પ્રત્યયાન્ત શબ્દમાં 'તિ' ને બદલે 'તી' કરવામાં આવે છે; અથવા તેા ધાતુના સ્વરની જોડણી ખોટી કરવામાં આવે છે. કેટલાક શબ્દમાં 'તિ' ને બદલે 'નિ' થાય છે, ત્યાં 'ની' કરવામાં આવે છે.

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
સ્થીતિ-સ્થિતી	સ્થિતિ	દ્રષ્ટિ	દૃષ્ટિ
પ્રિતી	પ્રીતિ	સૃષ્ટિ	સૃષ્ટિ
નિતી	નીતિ	ગ્લાની	ગ્લાનિ
સંતતી	સંતતિ	સ્થાની	સ્થાનિ
પ્રસુતિ-પ્રસુતી	પ્રસૂતિ	હાની	હાનિ

સમાન શુદ્ધ શબ્દ નીચે આપ્યા છે:—

રીતિ, શક્તિ, મતિ, ગતિ, નતિ, તતિ, હતિ, ક્ષતિ, વિનતિ, ઉન્નતિ, અવનતિ, પરિણતિ, વિજ્ઞપ્તિ, યતિ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇષ્ટિ, ઉક્તિ, વિલક્ષિત, વ્યુત્પત્તિ, જાતિ, શુદ્ધિ, વૃદ્ધિ, તૃપ્તિ, પુષ્ટિ, ઉત્પત્તિ, મૂર્તિ કે મૂર્તિ, કીર્તિ કે કીર્તિ, ઉપમિતિ, મિતિ, પદ્ધતિ, સ્તુતિ, યુક્તિ, વગેરે

(૨) જોડાક્ષર નથી ત્યાં જોડાક્ષર લખવાની ભૂલ. સંસ્કૃત-શબ્દ

છે, માટે જોડાક્ષરથી શુદ્ધ લખાશે એવી સમજ એ ભૂલનું કારણ હોય એમ લાગે છે.

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
ચર્ણ	ચરણ	સ્મર્ણ	સ્મરણ
મર્ણ	મરણ	અન્ત:કર્ણ	અન્ત:કરણ
શર્ણ	શરણ	કીર્ણ	કિરણ
હર્ણ	હરણ		

પ્રત્યય 'અન' છે એ યાદ રાખવાથી એ ભૂલ જતી રહેશે. ચર્+અન=ચરણ; મૃ+અન=(ગુણ થઈ) મર્+અન=મરણ; કૃ+અન=કર્+અન=કરણ.

'કર્ણ'=કાન; 'વર્ણ'=ભતિ, એ શબ્દો 'યત્ન' શબ્દની પેઠે 'ન' પ્રત્યયાન્ત છે; એમાં 'અન' પ્રત્યય નથી.

પદ્મી-પદ્મિ

પદ્મી

આ ભૂલ ઘણીજ સાધારણ છે. સારાં પુસ્તકો પણ આ ભૂલથી ભાગ્યેજ મુક્ત જોવામાં આવે છે.

વિકાળ

વિકરાળ (વિ+કરાળ=લયંકર; વિશેષ લયંકર)

(૩) ઋકારને બદલે રકાર ને એથી ઉલટું

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
દ્રષ્ટિ	દૃષ્ટિ	સાદ્રશ્ય	સાદૃશ્ય
સ્રષ્ટિ	સૃષ્ટિ	તાદ્રશ્ય (ચિતાર)	તાદૃશ-શ (ચિતાર)
દ્રષ્ટાન્ત	દૃષ્ટાન્ત	દ્રઢ	દૃઢ
હ્રદ્ય	હૃદ્ય	પતિવૃતા	પતિવ્રતા
અહસ્થ	અહસ્થ	દૃષ્ટવ્ય	દ્રષ્ટવ્ય
મન્દાવન	મૃન્દાવન	સૃષ્ટવ્ય	સ્રષ્ટવ્ય
પ્રથક્	પૃથક્	નમૃતા	નમ્રતા
મ્તાન્ત	મૃતાન્ત	ગૃહણુ	અહણુ
દ્રશ્ય	દૃશ્ય	વૃજ	વ્રજ

(૪) શ, ષ, ને સ્ત્રી ગુંચવણથી થતા દોષ

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
શેવક	સેવક	અશ્રુશ્રાવ	અશ્રુસ્ત્રાવ
શુદ્ધિ	સુદ્ધિ	સ્પર્ષાસ્પર્ષી	સ્પર્શાસ્પર્શી
શુદ્ધ	સુદ્ધ	દાશી	દાસી
કલ્લેષ	કલ્લેશ	સ્મસાન	સ્મશાન (સ્મ- ન=શખ, 'શી'—સૂલું)
વિશેષણ	વિશેષણ	વર્ણશંકર	વર્ણસંકર
વિશેષ	વિશેષ		

શંકર=મહાદેવ (શમ્=સુખ); સંકર=મિશ્રણ; 'ભાષાસંકર', 'વર્ણસંકર' એ શુદ્ધ રૂપ છે.

સપથ	શપથ
ઉદાશ	ઉદાસ
સૂન્યકાર	શૂન્યકાર
સાસન	શાસન
વૈષ્ય	વૈશ્ય

(૫) ખોટી સંધિથી થતી ભૂલ

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
ન્યાત્યાભિમાન	નાત્યભિમાન
જાત્યાભિમાન	જાત્યભિમાન
નિરાભિમાન	નિરભિમાન
અધમોધમ	અધમાધમ
સ્વપ્નાવશ	સ્વપ્નવશ
દીનાનાથ (કવિતામાં માત્રા મેળવવા)	દીનનાથ

सत्व	}	सत्व	}
तत्व		तत्व	
सात्विक		सात्विक	
तात्विक		तात्विक	
महत्त्व		महत्त्व	
कोट्यावधि		कोट्यावधि	
परिक्षा	}	परीक्षा	}
निरिक्षा		निरीक्षा	
समिक्षा		समीक्षा	
निरव	}	नीरव	}
निरोग		नीरोग	
निरस		नीरस	
श्वासोश्वास		श्वासोश्वाँस	

'ईक्षा'
शब्द 'ईक्ष्'
नेतुं परथी

(६) 'ईक' प्रत्ययान्त शब्दोभां यती लूढ

अशुद्ध	शुद्ध
प्रभाषिक	प्राभाषिक
व्यवहारीक	व्यावहारिक
परमार्थिक	पारमार्थिक

(उलयपहवृद्धि)

अलौकिक	अलौकिक
--------	--------

समान शुद्ध शब्द नीचे आध्या छेः--

नैसर्गिक, लाविक, दैनिक, आह्निक, मासिक, वार्षिक, स्वाभाविक, वास्तविक, आनुभविक, सांप्रतिक, ऐतिहासिक, धार्मिक, अर्थिक, सामयिक, सामाजिक, भांगलिक, प्राथमिक, द्वैतीयिक; तार्तीयिक, ('तृतीय' परथी), वगेरे.

ઉભયપદવૃદ્ધિના દાખલા:--ઐહલૌકિક, પારલૌકિક, સાર્વ-
લૌકિક, પાંચાશદ્ધાર્ષિક, પાષ્ટિવાર્ષિક, આધ્યાત્મિક, આધિદેવિક,
આધિભૌતિક, આનુશતિક.

રસિક, ધનિક, પથિક—આ શબ્દોમાં વૃદ્ધિ થતી નથી.
'પથિક'માં 'ક' પ્રત્યય છે, 'ઇક' નથી. 'રસિક' અને 'ધનિક'માં 'ઠન્'
પ્રત્યય છે તે 'ઠક્' ની પેઠે કિત્ નથી. જુઓ 'મધ્ય વ્યાક૦' (૨જી
આવૃત્તિ), પૃ૦ ૧૬૯, પૃષ્ઠટિપ્પણ.

(૭) ઋવિપ્રત્યયાન્ત (ઙ પ્રત્યયાન્ત ક્, મૂ, કે અસ્ ના રૂપ
સાથે) શબ્દમાં

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
સ્વિકરણ	સ્વીકરણ
અંગિકરણ	અંગીકરણ
ભસ્મભૂત	ભસ્મીભૂત
સ્પષ્ટિકરણ	સ્પષ્ટીકરણ

શુદ્ધ શબ્દ:—

એકીકરણ, સંયોગીકરણ, સમીકરણ

(૮) નિરર્થક ળેવડા પ્રત્યયથી થતી ભૂલ

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
ધૈર્યતા	ધૈર્ય
આરોગ્યતા	આરોગ્ય
આર્જવતા	આર્જવ
ગૌરવપણું	ગૌરવ-ગુરુપણું
મહત્ત્વતા	મહત્ત્વ-મહત્તા
અતિશયતા-	અતિશય
અતિશયપણું	

‘અતિશય’ સંસ્કૃતમાં નામ છે; ગુજરાતીમાં વિશેષણ તરીકે વપરાય છે; પરંતુ તેને વિશેષણ ગણી તે પરથી ‘અતિશયતા’ જેવું બનાવેલું નામ હાસ્યજનક થાય છે.

(૯) ઈન પ્રત્યયના શુદ્ધ રૂપના અજ્ઞાનથી થતી ભૂલ (ઈન ને બદલે ‘ઈન’ લખે છે.)

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
અર્વાચિન	અર્વાચીન
પ્રાચિન	પ્રાચીન
સમીચિન	સમીચીન (સમીચ્)
ઉદ્ધિચિન	ઉદ્ધિચીન (ઉદ્ધિચ્)

(૧૦) મત્-મન્ત પ્રત્યયનો અયોગ્ય સ્થળે વત્-વન્ત કરવાથી થતા દોષ:—

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
નીતિવાન્	નીતિમાન્
બુદ્ધિવન્ત	બુદ્ધિમન્ત
સમૃદ્ધિવાન્	સમૃદ્ધિમાન્

અંગને અંતે કે ઉપાન્તે અવર્ણુ કે મ્ હોય છે ત્યારે ‘મત્-મન્ત’નો ‘વત્-વન્ત’ થાય છે. તેમજ ‘યવ’ ને ‘ભૂમિ’ શબ્દને પ્રત્યય લગાડતાં ‘મ્’નો ‘વ્’ થાય છે.

શુદ્ધ દાખલા:—ભગવાન્, ભાસ્વાન્, ધીમાન્, શ્રીમાન્, યવમાન્, ભૂમિમાન્

(૧૧) ઇષ્ટ પ્રત્યયને બદલે ઇષ્ટ વાપરવાથી થતી ભૂલ:—

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
શ્રેષ્ટ	શ્રેષ્ઠ
વરિષ્ટ	વરિષ્ઠ
ધર્મિષ્ટ	ધર્મિષ્ઠ

(૧૨) 'અનીય' પ્રત્યયમાં ઈ છે (દીર્ઘ છે) તેને બદલે ઙ (હ્રસ્વ) વાપરવાથી થતી ભૂલ

અશુદ્ધ

શુદ્ધ

રમણિય

રમણીય

વન્દનિય

વન્દનીય

સમાન શુદ્ધ શબ્દ-સ્તવનીય, વર્ણનીય, કરણીય, માનનીય, પૂજનીય, ચિન્તનીય, વગેરે

(૧૩) માન પ્રત્યય વર્તમાન કૃદન્તનો છે; અને માન્ પ્રત્યયાન્ત કૃપ મત્ પ્રત્યયાન્ત શબ્દનું પ્રથમાનું એકવચન છે. આ ભેદના અજ્ઞાનથી થતો દોષ

અશુદ્ધ

શુદ્ધ

રાજમાન્

રાજમાન

દેહીપ્યમાન્

દેહીપ્યમાન

(૧૪) નવીન ઘડેલા અશુદ્ધ શબ્દ-સંસ્કૃતમાં ગમે તેમ શબ્દ ઘડી શકાય નહિ. મૃત ભાષામાં નવીન શબ્દ વ્યાકરણના નિયમની વિરુદ્ધ ઘડી શકાતા નથી.

અશુદ્ધ

શુદ્ધ

પાશ્ચિમાત્ય

પાશ્ચાત્ય

પૌર્વાત્ય

પૌરસ્ત્ય

આઘય

પૂર્વગ

'ત્ય' પ્રત્યય 'દક્ષિણા' અવ્યં, 'પશ્ચાત્' અવ્યં, અને 'પુરસ' અવ્યંનેજ લાગે છે—દાક્ષિણાત્ય, પાશ્ચાત્ય, પૌરસ્ત્ય. 'ઉદ્દીચ્ય' ને 'પ્રાચ્ય'માં 'ય' પ્રત્યય છે.

'આઘય' એવો શબ્દ 'પ્રત્યય' શબ્દને અનુસારે બની શકતો નથી. એને બદલે 'પૂર્વગ' શબ્દ શુદ્ધ છે તે વાપરવો.

(૧૫) પરચુરણ શબ્દ

અશુદ્ધ

શુદ્ધ

અદ્ભૂત

અદ્ભૂત

મૂ ધાતુને ઊણાદિ હ્રસ્વ (ઉત) પ્રત્યય થઈ શબ્દ બન્યો છે. 'ભૂત' શબ્દ નથી.

દિન ('દિવસ'ના અર્થમાં)

દિન=દિવસ;

દીન=ગરીબ

દીવસ

દિવસ

શ્રીયુત

શ્રીયુત

આ દોષ ઘણો સામાન્ય છે. 'યુત' એ 'યુ' જોડવું, એ ધાતુનો ભૂત કૃદન્ત છે. શ્રી વડે જોડાયલો તે શ્રીયુત, એમ એ શબ્દ તૃતીયા-તત્પુરુષ સમાસ છે.

ચિન્હ

ચિહ્ન

બોલવામાં સરળતાની ખાતર અશુદ્ધ રીતે 'ન્' પહેલો મૂકી 'ચિહ્ન'ને બદલે 'ચિન્હ' લખાય છે. પ્રાકૃતમાં પણ ચિન્હ છે.

સહસ્ર

સહસ્ર

વિચિક્ષણ

વિચક્ષણ (વિ+ચક્ષ=

બોલવું+અન)

વિસ્તીર્ણ

વિસ્તીર્ણ

પુર્ણ

પૂર્ણ

સ્કૃતિ

સ્કૂતિ

'ફર્' ને 'ઉર્'ની પછી વ્યંજન આવે તો ફ ને ઉ દીર્ઘ થાય છે.

ફલ

કુલ

'કુલ' = કુટુંબ; 'ફલ' = ફિનારો; 'અનુકૂલ' ને 'પ્રતિકૂલ'માં 'ફલ' શબ્દ છે, 'કુલ' નહિ.

દ્વિપ (બેટના અર્થમાં) દ્વીપ

દ્વિપ=દ્વાથી (દ્વિ=બે; બે વડે પીચે તે—સંઢે ને મોચે); દ્વીપ=બેટ (દ્વિ+અપ્=પાણી; 'અપ્'નું 'ઈપ' થયું છે.)

નપુષક

નપુંસક

ન+પુંસ-પુમાન્=પુરુષ નહિ તે.

ઉચીત

ઉચિત ('ઉચ્'નો ભૂ. કૃ.)

ઉચ્ચિત

ભીક્ષા

ભિક્ષા

હતભાચ્ય

હતભાચ્ય (હત=હન્+ત
[ભૂ. કૃ.નો પ્રત્યય])

સતત

સતત (સમ્+તત, 'તન્'નો
ભૂ. કૃ. 'સમ્'નો 'મ્'
લોપાય છે.)

આશીષ

આશિષ્

આશિર્વાદ

આશીર્વાદ

આ શબ્દની જોડણી બહુધા ખોટીજ કરેલી જોવામાં આવે છે.
આશિષ્+વાદ=આશીર્વાદ.

મંદીર

મંદિર

નમ્રતાપુર્વક

નમ્રતાપૂર્વક

નિષા

નિષા

સંમત્તિ

સંમતિ (સમ્+મન્+તિ)

કઠીન

કઠિન

ભુખરીત

મુખરિત (શબ્દાયમાન)

અજ્ઞાનથી, સંસ્કૃત શબ્દ લખવાના લોભથી વિપરીત શબ્દ
બનાવે છે.

વિપરિત	વિપરીત (વિ+પરિ+ઇત 'ઇ'= 'જવું'નો ભૂ. કૃ.)
ઇતીહાસ	ઇતિહાસ (ઇતિહ+આસ)
ઇંપતિ	ઇંપતી
તિવ્ર	તીવ્ર
પતીત	પતિત (પત્+ઇત-ભૂ. કૃ. નો આગમસહિત પ્રત્યય)
ઉપવિત	ઉપવીત
આધિન	આધીન (સંસ્કૃતમાં 'અધીન' છે.)
સંહ્યાદ્રી	સહ્યાદ્રિ
ગંભીર	ગંભીર
સુશિલ	સુશીલ
મહીમા	મહિમા
ખિભત્સ	ખીભત્સ
કાકતાલિ ન્યાય	કાકતાલીય ન્યાય
ઉજ્જવળ	ઉજ્જવળ (ઉજ્+જવળ)
પ્રજ્જવલિત	પ્રજ્જવલિત (પ્ર+જ્જવલિત)

લક્ષમાં રાખો કે રકાર પછી વ્યંજનનો દ્વિર્ભાવ વૈકલ્પિક છે. સંસ્કૃતમાં એવો નિયમ છે કે સ્વરની પછી ર કે હ આવ્યો હોય અને તે ર કે હ ની પછી વ્યંજન આવે તો તે વ્યંજનનો વિકલ્પે દ્વિર્ભાવ થાય છે. સંસ્કૃતશિક્ષિકા, પૃ૦ ૫૩, નિ૦ ૨ જુઓ. આ પ્રમાણે દ્વિર્ભાવ વૈકલ્પિક છે. ઠાખલા:—

મૂર્તિ-ર્તિ; કીર્તિ-ર્તિ; વાર્તા-ર્તા; સ્કૂર્તિ-ર્તિ; કર્તવ્ય-ર્તવ્ય;
વર્તમાન-વર્તમાન; કર્તા-ર્તા

ક્રસીઅરથી શબ્દની યાદી

અલાયદું (અલોહિદા)	કાતિલ
આઈના	કાનૂન
આજિજી	કાબૂ
આફ્રીન	કાબેલ (કાબિલ)
આખરૂ (આખૂ)	કાયમ (કાઈમ)
આમદાની (આમ્દાની)	કારકુન (કાર્કુન)
આશક (આશિક)	કિતાબ
આરમાન	કિક્ષાયત
ઇજ્જત	કિંમત (કીમત)
ઇન્સાન	કિસ્મત
ઇન્સાફ	કીમતી
ઇખારત	ખર્ચ
ઇમાન	ખલીફા
ઇમારત	ખિતાબ
ઇરાદો (ઇરાદા)	ખુલાસા
ઇલાકો (ઇલાકા)	ખુશકી
ઇસ્લામ	ખુશામદ
ઇન્ન	ખૂન
ઇદ	ગાલીચો (ગાલીચા)
ઇમાન	ગિરિકૃતાર
ઉમર (ઉમ્ર)	ગુમાસ્તો (ગુમાસ્તા)
ઉર્દૂ	ગુલાલ
કબૂતર	ચશ્મા
કબૂલ	બનૂન (જિનૂન, બુનૂન)
કસૂર (કુસૂર)	બલદ (બલ્દ)

जडानम (जडुंनम)

जङ्ग

जमिन

जलिम

जसूस

जिगर

जिज्या

जिह

जिहगी

जियाइत

जुहुं (जुहा)

जुलाभ (जुल्लाभ)

जैइ

तकहीर

तकलीइ

तकसीर

तकाने (तकान)

तकियो (तक्या)

तभडलुस

तकावी

तजवीज

तहपीर

तन्दुरस्त (तन्दुरुस्त)

तइसील

तपीअत

तपीभ

तर्जुमो (तर्जुमा)

तरइ

तरैइ (तरइ)

तस्वीर

ताभूत

तुभम (तुभम)

तूमार

तंभू

तंभूरै (तंभूर)

दुभ्यो (दुभ्या)

दुर्भास्त

दुर्गाइ

दुर्गुजर

दुरज्जो (दुरज्जो)

दुरियो (दुर्या)

दुलाल (दुल्लाल)

दुस्तूर

दुइशत

दुिगर-दुीगर

दुिल

दुिलगीर (दुिलगीर)

दुिलासो (दुिलासा)

दुीभायो (दुीभाया)

दुीवान

दुया

दुनिया (दुन्या)

દુરસ્ત (દુરુસ્ત)

દુશ્મન

દૂર્ધીન

દોજખ

નકલ (નકલ)

નકશો (નકશા)

નજદીક

નમાજ

નવાજિશ

નવાખ (નવાખ)

નસીહત

નાજિર

નાખૂહ

નામદ

નાયખ (નાઈખ)

નાસિપાસ

નાસૂર

નાસ્તો (નાસ્તા)

નિગાહ

નિબ્દમ

નિમક (નમક)

નિસ્ખત

નિહાલ

નીલમ

નુકસાન

પર્વદ્ગાર (પર્વદ્ગાર)

પરવા (પર્વા)

પરવાનગી (પર્વાનગી)

પહેંજ

પસંદ

પિસ્તાં (પિસ્તા)

પુલ

ફકત (ફકત)

ફકીર

ફર્યાદ

ફિકર

ફિતૂર (ફુતૂર)

ફિદવી (ફિદ્વી)

ફિરંગી

ફુરજો (ફુર્જો)

ફુર્સત

ખકતર

ખજિશશ

ખખિયા (ખખ્યા)

ખદમાશ (ખદ્મઆશ)

ખરતરફ (ખર્તરફ)

ખરાખર

ખર્ખાસ્ત

ખલ્કે

ખહાનું (ખહાના)

ખાખાન

ખાગાત

બાળુ
 બાતલ (બાતિલ)
 બાનુ
 બાર્કશ
 બાર્દાન
 બિરાદર
 બિલકુલ
 બીમાર
 બુન્યાદ
 બુરકો (બુર્કો)
 બુરજ (બુર્જ)
 બૂબક
 બૂરૂં (બૂરા)
 બેહેશત (બિહિશત)
 બેવુકૂં
 બેશ
 બેહૂંહું (બેહૂંદા)
 બંદૂક
 મખમલ
 મગજ (મગ્જ)
 મગફૂર (મકફૂર)
 *મગરૂર (મગ્રૂર)
 મજકૂર
 મજમૂન
 મજખૂત (મજખૂત)

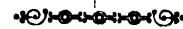
મજલસ (મજિલસ)
 મતલબ (મતલબ)
 મદ્રેસા (મદ્રસા)
 મદેનજર
 મન્સૂબો (મન્સૂબા)
 મર્તબા
 મદ
 મદૂમ
 મશક (મશક)
 મોકૂંકૂં (મવ્કૂંકૂં)
 મોગૂંદ (મવ્ગૂંદ)
 મોબાં (મવ્બાં)
 મોલવી (મવ્લવી)
 મશગૂલ
 મસ્કરી (મસ્ખરી)
 મસ્જિદ
 મસ્તાન
 મસ્તી
 મહીનો (મહીના)
 મહલ્લો (મહલ્લા)
 મહલ
 મહસૂલ (મહસૂલ)
 માલિક
 માલૂમ (મઅલૂમ)
 મિબજ

* 'મગરૂર'નો અર્થ ફારસીમાં 'આથમેલું' થાય છે.

મિયાન
 મિલકત
 મિનારો (મિનાર-મીનાર)
 મીનાકારી
 મુકદ્દમ
 મુકદ્દમો (મુકદ્દમા)
 મુદ્દત
 મુનશી (મુન્શી)
 મુનસફ (મુન્સિફ)
 મુનાસખ (મુનાસિખ)
 મુરખી
 મુરખો
 મુલક (મુલક)
 મુલ્તવી
 મુલ્લા
 મુશકેલ (મુશિકેલ)
 મુસદ્દી (મુત્સદ્દી)
 મુસલમાન (મુસલમાન)
 મુસાફર (મુસાફિર)
 મુહંમદ
 મૂજબ (મૂજિબ)
 મૈયત (મૈઈત)
 મંગૂર
 યાદદાસ્ત (યાદદાશત)
 યૂનાન
 રખૂ (રખુઅ)

રખી (રખીઅ)
 રમૂજ (રમૂજ)
 રવિશ
 રસમ (રસમ)
 રસૂલ
 રાતિખ
 રાખિતા
 રિકાખી
 રિયાસત
 રિવાજ-રવાજ (ખંને ખરાં)
 રૂશવત (રૂશવત-રિશવત)
 રૂખસત
 લવાજિમ
 લાજિમ
 લિખાસ
 વકાલત
 વગરે (વગૂયરા)
 વદાય (વદાઅ)
 વસૂલ (વુસૂલ)
 વાજખી (વાજિખી)
 વુકૂફ
 શખ્સ
 શરત (શર્ત)
 શરમ (શર્મ)
 શહુનશાહ (શહુનશાહ)
 શામિલ

शाभाश	सूरत
शाल	सोगंध
शाडेह (शाडिह)	डकीम
शीदी	डकमत
शुमार	डजम (डजमम)
शुरु (शुरुय)	डजूर
शेत्रंज (शत्रंज)	डकतो (डकता)
सभी	डमेशा
सगीर	डाकिम
सहरहु (सद्रहु)	डाजर (डाजिर)
सही	डांसल (डासिल)
सनह	डाशियो (डाशिया)
सक्रेह	डिकमत
सभूरी	डिणी
सर्पेय	डिमायत
सर्नाभुं (सर्नाभा)	डिसाण
सस्तनत	डुकम
साभित	डुनर
साही (सियाही)	डोशियार (डोशियार-डुशियार)
साडेण (साडिण)	डिङ्ग
सिपाठ (सिपाड)	डोदो (डिडो)
सुवेड (सुवड)	

प्रकरण ३८ मुं

शब्दो छूटा पाउवाः जेउणी

विषयः तेनी अगत्य अने ते विषे विप्रतिपत्ति—
दीष्टिने अन्ते शब्द पूरे न थतो डाय तो तेने भरलुमां आवे तेम

તોડવો કે અમુક નિયમને અનુસારે તોડવો, વાક્યમાં શબ્દો કેવી રીતે છૂટા પાડવા, અને શબ્દની જોડણી કયા નિયમ પ્રમાણે કરવી, એ ત્રણ બાબતનો વિચાર આ પ્રકરણમાં કર્યો છે. વિષયની અગત્ય વિષે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. એ વિષે અનેક મત પ્રવર્તે છે તેમજ ઘણા લેખકો પોતાના મતમાં દુરાગ્રહી છે એટલે આ પ્રકરણમાં એ વિષે જે કંઈ કહેવામાં આવશે તે સર્વમાન્ય થવાનો સંભવજ નથી. પરંતુ વ્યાકરણમાં એ વિષય પડતો મૂકવો યોગ્ય ન લાગ્યાથી આ પ્રકરણમાં ઉપર દર્શાવેલી ત્રણ બાબતને લગતા મારા વિચાર સંક્ષેપમાં, ચર્ચારૂપે નહિ, પણ નિયમરૂપેજ આપ્યા છે. કોઈ કોઈ સ્થળે ટૂંકામાં કારણ પણ દર્શાવ્યાં છે.*

લીટીને અન્તે શબ્દ તોડવાના નિયમ-

(૧) સામાસિક શબ્દના અવયવ લક્ષમાં રાખી ત્યાંથીજ શબ્દ તોડવા.

દરિયા-	ભરત-	બાળક-	વિચાર-
કિનારો	કામ	બુદ્ધિ	શક્તિ

આને બદલે દરિ-યાકિનારો, ભર-તકામ, બાળ-કબુદ્ધિ, વિચાર-શક્તિ, એમ શબ્દ છૂટા પાડવાથી પ્રતીતિવિલંબ, શ્રુતિકટુતા, અવિવક્ષિતાર્થત્વ, જેવા દોષ થાય છે.

* આ બાબત અરાજકતા પ્રવર્તી રહી છે તેને માટે બહુ ભાગે વિદ્વાન લેખકવર્ગ જવાબદાર છે, તેમજ સરકાર પણ જવાબદારીમાંથી મુક્ત નથી. મેં એકબે વાર 'શાળાપત્ર'માં તેમજ સરકારી રીતે સૂચવ્યું હતું તેમ શિષ્ટ લેખકમાં જેમની ગણના થાય છે એવા હિંદુ, પારસી, તથા મુસલમાન વિદ્વાનો તથા સાંઝે ગુજરાતી જ્ઞાન ધરાવનાર પાઠરીઓ તથા પ્રસિદ્ધ માસિક ને સાપ્તાહિક કે દૈનિક પત્રના તંત્રીઓ, તેમજ બેત્રણ સરકાર તરફના ને વડોદરા જેવા મોટા દેશી રાજ્યના પ્રતિનિધિરૂપ વિદ્વાનોની સભામાં બહુમતે દરેક ફટ પ્રશ્નને જે નિર્ણય થાય તે સર્વે લેખકોએ માન્ય કરવો. એ નિયમ પ્રમાણેજ પુસ્તકો લખાય. આવી વ્યવસ્થા થયા વિના એ વિષયમાં જે અરાજકતા પ્રવર્તે છે તે અટકાવવાનો સંભવ જણાતો નથી.

(૨) ઉપસર્ગ અને ધાતુ, પ્રકૃતિ ને પ્રત્યય લક્ષમાં રાખી શબ્દ તોડવા.

ઉપ- તળાવ- લખ- હોશિ- બુદ્ધિ-
કાર માં નાર ચાર માન્

(૩) ઉચ્ચાર કરતાં શબ્દનો જેટલો ભાગ સાથે બોલાતો હોય તેટલા ભાગથી શબ્દ તોડવામાં હુરકત નથી.

મુસલ- તક- ખીલ- કુત- સપ-
માન રાર કુલ રો ડાઈ

શબ્દો છૂટા પાડવાની અગત્ય—સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યયાત્મક છે એટલે હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં શબ્દો છૂટા પાડવાનો પ્રચાર નથી. તેમજ વિરામચિહ્ન મૂકવાનો પણ રિવાજ નથી. વાક્ય પૂરું થાય છે ત્યાં ઊભી લીટી લખવાનોજ પ્રચાર છે. હાલ છાપેલાં સંસ્કૃત પુસ્તકમાં શબ્દો છૂટા પાડવાનો પ્રચાર અંગ્રેજીમાંથી દાખલ થયો છે, તેમ ગુજરાતીમાં પણ એ પ્રચાર અંગ્રેજી જેવી પર ભાષામાંથી દાખલ થયો છે. આ કારણથી એ ભાષાને અનુસારેજ ગુજરાતીમાં શબ્દો છૂટા પાડવા જોઈએ. અંગ્રેજીમાં શબ્દને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગવાથી સંસ્કૃત કે ગુજરાતી જેટલાં રૂપાન્તર થતાં નથી. ન્યાં થાય છે ત્યાં પ્રત્યયસહિત રૂપ લખાય છે અને ન્યાં નામયોગીથી વિભક્તિના અર્થ દર્શાવાય છે ત્યાં નામયોગી છૂટા લખાય છે. આમ અંગ્રેજી ભાષાને અનુસારે શબ્દ છૂટા પાડવા. વળી શબ્દ છૂટા પાડતાં પ્રતીતિવિલંબ કે વિવક્ષિત અર્થની હાનિ ન થાય એ પણ લક્ષમાં રાખવું.

શબ્દો છૂટા પાડવાના નિયમ—

(૧) (અ) વિભક્તિના—નામિકી તેમજ આખ્યાતિકીના—પ્રત્યયો શબ્દથી છૂટા પાડવા નહિ. (આ) નામયોગી છૂટા લખવા.

દાખલા:—(અ) ગામમાં; કરશે; લખવાનો; (આ) છાપરા પર; શિષ્યની સાથે; ઉપદેશ પ્રમાણે; શિક્ષણને માટે

(૨) સમાસના અવયવ છૂટા પાડવા નહિ. સંસ્કૃતને આધારે ગુજરાતીમાં સમાસ દાખલ થયા છે અને સંસ્કૃતમાં સમસ્ત પદ ભેગાંજ લખાય છે; કેમકે સમસ્ત પદ એક ગણાય છે ને તેનેજ પ્રત્યય આવે છે ને તેજ વાક્યનાં અન્ય પદ સાથે અન્વય પામે છે. સમસ્ત પદ છૂટાં પાડવાથી વિવક્ષિત અર્થનો ફેરફાર થાય કે તે સમજતાં વિલંબ થાય.

દાખલા:—ગાજવીજ; ધણીધણીઆણી; યથાશક્તિ; નીલકંઠ; ચોમાસું; ધનશ્યામ; અતિસુંદર; અત્યુદાર કે અતિ—ઉદાર; વગેરે.

(૩) જે શબ્દ છૂટા લખવાથી અર્થને હાનિ થાય નહિ તે છૂટાજ લખવા.

દાખલા:—કરૂં છું; લાખી રહ્યો; માલમ પડશે; રચ્યું છે.

(૪) નિશ્ચયવાચક 'જ' ને 'એ'—આ શબ્દ જેની સાથે જોડાયલા હોય તેની સાથેજ લખવા. 'જ' શબ્દને છૂટો લખવાથી અર્થની હાનિ તો થતી નથી; પરંતુ અર્થપ્રતીતિમાં વિલંબ થાય છે અને એની શક્તિ શિથિલ થઈ જતી જણાય છે. નિશ્ચયનો અર્થ એકદમ મનમાં આવતો નથી. અર્થપ્રતીતિનો વિલંબ કે વિવક્ષિત નિશ્ચયના અર્થમાં શિથિલતા એ દોષ છે; માટે 'જ'ને છૂટો પાડવો નહિ. મરાઠીમાં એ અર્થનો 'વ' શબ્દ જેની સાથે જોડાયલો હોય છે તેની સાથેજ લખવાનો પ્રચાર છે.

'પણ'ના અર્થનો 'એ' પણ 'જ'ની પેઠે જેની સાથે જોડાયલો હોય તેની સાથેજ લખવો. છૂટો લખવાથી અર્થમાં ફેરફાર થવાનો સંભવ છે. 'તેણેએ વાત સાંભળી નહિ' ને 'તેણે એ વાત સાંભળી નહિ'ના ભિન્ન અર્થ સ્પષ્ટ છે.

(૫) સુધી, લગી, લગણુ—આ નામયોગીમાં દ્વિતીયાનો અર્થ છે; તેથી સમ્બર્થક અવ્યય સાથે એ જોડાયલા હોય ત્યારે એને તે અવ્યયની સાથે લખવા યુક્ત છે. એકઠા લખવાથી સમ્બર્થક અવ્યયો—જ્યાં, ત્યાં, પરે—અને સમ્બર્થક વિશેષણ—જેટલે, એટલે, તેટલે—સમ્બર્થ છોડી દે છે ને પ્રાતિપદિકાર્થ ગ્રહણ કરે છે. છૂટા લખવાથી સમ્બર્થ અને દ્વિતીયાર્થની છૂટી પ્રતીતિ થાય છે ને તે બે અર્થ વચ્ચે યોગ્યતા ઘટતી નથી. ‘ત્યાર સુધી’, ‘અત્યાર સુધી’માં ‘ત્યાર’ને ‘અત્યાર’ પ્રકૃતિરૂપ છે, સમ્બર્થક નથી, તેથી છૂટા લખવામાં અર્થની અયોગ્યતા નથી, માટે તેને છૂટા લખવા.

દાખલા:—જ્યાંસુધી; ત્યાંસુધી; જેટલેસુધી; એટલેસુધી; પરેસુધી; ત્યાંલગી; ત્યાંલગણુ.

અત્યાર સુધી; અત્યાર પછી; ત્યાર બાદ; ત્યાર પહેલાં.

(૬) તોપણ, અગરજો, ઘણુંખરૂં, જોકે, કેમકે, કિંતુ, પરંતુ—આ શબ્દના અવયવ છૂટા પાડવા નહિ; કેમકે અવયવોના છૂટા અર્થ થાય છે તે ભેગા કરવાથી આખા શબ્દના અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી.

‘કારણ કે’—આ શબ્દ છૂટા લખવા. ‘કારણ (એ છે) કે’ એમ અર્થની પ્રતીતિ સ્પષ્ટ છે. ‘કેમકે’માં અવયવોની વચ્ચે સંબંધ ઘટાવવા ઘણા શબ્દનો અધ્યાહાર લેવો પડે; માટે એ શબ્દના અવયવ છૂટા પાડવા નહિ.

જોડણીના નિયમ: ઉચ્ચારને આધારે કે વ્યુત્પત્તિને આધારે ?—જોડણીના નિયમ નક્કી કરતાં પહેલાં તે ઉચ્ચારને કે વ્યુત્પત્તિને અવલંબીને કરવા તે નક્કી કરવું જોઈએ. જે ભાષામાં જેમ બોલીએ તેમ લખી શકીએ તે ભાષા ઉત્તમ છે એ નિર્વિવાદ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં એ પ્રમાણે છે. અંગ્રેજી ભાષામાં ઉચ્ચાર પ્રમાણે લખાણુ નથી. પરંતુ તેમાં અમુક જોડણી નક્કી થઈ કોશ રચાયા છે; તે સર્વ લેખકો અનુસરે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં છે

તેવા સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર ગુજરાતી ભાષામાં નથી, તેમજ કેટલાક ઉચ્ચારમાં પ્રાન્તિક ભેદ છે. આ કારણથી જોડણીનો પ્રશ્ન વિકટ થઈ પડ્યો છે. તોપણ વ્યુત્પત્તિને અનુસરતી જોડણી કરતાં ઉચ્ચારને અનુસરતી જોડણી ઘણી સરળ છે. વ્યુત્પત્તિનું જ્ઞાન સર્વને હતું નથી; અને કેટલાક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિદ્વાનોને પણ ખરાખર સમજાતી નથી. તોપણ જ્યાં વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ હોય ત્યાં વ્યુત્પત્તિનું તત્ત્વ પણ સચવાય ત્યાંલગણ સ્વાયવવું યુક્ત છે. આવાં કારણોને લીધે કેટલેક સ્થળે કૃત્રિમ નિયમ બાંધ્યા વિના છૂટકો નથી.

કેવળ ઉચ્ચારને આધારે જોડણી નક્કી કરાતી નથી તેનાં કારણ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) જ્યાં અકાર શાન્ત છે ત્યાં તે લખીએ નહિ તો ભાષાનું સ્વરૂપજ બદલાઈ જાય.

અકાર ક્યાં ક્યાં શાન્ત છે? તે નીચેને સ્થળે શાન્ત છે:—

(અ) શબ્દને અન્તે અને સમસ્ત પદના અવયવોને અન્તે, તેમજ પ્રત્યય પર છતાં અંગને અન્તે આવેલો અકાર શાન્ત છે.

શબ્દને અન્તે—માણસ; ઘર; કુળ

સમાસના અવયવને અન્તે—રાજપુરુષ, દેવમંદિર;

ઘરકારભાર

અંગને અન્તે—લખશે; લખતો; લખનાર; મેળવણી; પરવડવું; પિરસવું; સુધારવું

(આ) ત્રિસ્વરી શબ્દમાં વચ્ચે 'અ' હોય ને અન્તે 'અ' ન હોય તો વચ્ચે 'અ' શાન્ત છે.

દાખલા:—કુતરો; ચાલણી; વાડકો; પોટલું; કપડું; લખશે; લખતો; પણ પાપડ; કાપડ; માણસ, લખત

(ઇ) અતુ:સ્વરી શબ્દમાં બીજે ને ચોથો 'અ' શાન્ત છે.

દાખલા—ગરખડ; પીરસત: મેળવત; મસલત

(૬) પંચસ્વરી શબ્દમાં પણ ચતુ:સ્વરી શબ્દની પેઠે ખીજે ને ચોથો 'અ' શાન્ત છે; પરંતુ શબ્દને અન્તે 'અ' હોય તો ખીજે ને પાંચમો શાન્ત છે.

દાખલા:—પરવડલું; સરખાવલું; પીરસણીઆ; તનમનીઈ

સરખાવટ; સિવડામણુ

મરાઠીમાં પણ આજ પ્રમાણે અકાર શાન્ત છે; પણ તે લખાય છે.

દાખલા:—ઘર; કાપડ; કાપડે; કરવત; કલમલત

(૨) કેટલાક જિલ્લામાં અમુક શબ્દમાં એકાર તથા ઓકાર પહોળા ઉચ્ચારાય છે તથા અમુક અક્ષરોના પણ જે ઉચ્ચાર છે.

આ પ્રાન્તિક ભેદ ગણી શકાય અને એવા ઉચ્ચારનો ઘણે ભાગે પ્રચાર હોય તો પણ જુદા ઉચ્ચાર માટે જુદાં ચિહ્ન યોજવાથી લાપાનું સ્વરૂપ કંઠગું થઈ જાય. જેમ ચિહ્ન વગર શાન્ત 'અ' પારખી કઠાય છે તેજ પ્રમાણે પહોળા ઉચ્ચાર તથા ભિન્ન ઉચ્ચાર પણ ચિહ્ન વગર થઈ શકશે.

(૩) કેટલાક શબ્દના ઉચ્ચારમાં તેમજ વ્યુત્પત્તિમાં હુકાર છે, તે દર્શાવવાની મુશ્કેલીને લીધે જેમ મરજીમાં આવે તેમ લેખકો લખે છે. કેટલાક હુકારવાળા શબ્દની યાદી નીચે આપી છે ને અપભ્રંશ ને જૂની ગુજરાતીમાં તેનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. એ યાદીમાં કેટલાક શબ્દ એવા પણ માલમ પડશે કે તેના જૂના સ્વરૂપમાં હુકાર છે; પરંતુ હાલ તેમાં હુકાર કોઈ પણ લેખક લખતા નથી. વળી જે શબ્દમાં હાલ હુકાર કેમ દર્શાવવો તે વિષે ભિન્ન મત છે તે શબ્દમાં અગાઉ હુકાર કેમ દર્શાવવો તે પણ સમજાશે.

અપભ્રંશ	જૂની ગુજરાતી	અપ૦	જૂ. ગુ.
અમ્હે	અમ્હે—અમ્હિ	પહર	પુહર
અમ્હારઉ	અમ્હારઉ	મહન્તઉ	મૂહતઉ

મહારઉ	મહારઉ, માહારઉ, માહારઉ, માહારા-મહારા	જહિં, તહિં કુહિણી વિહાણુઉં	જેહ-વારહિં, તેહ-વારહિં કુહણી વ્યહાણુઉં
તુહારઉ	તાહરઉ	સંમુહઉં	સાહમઉં-સામહઉં,
તુમ્હારઉ	તુમ્હારઉ-તમ્હારઉ		સામુહઉં
એઉ-એહુ	એ-એહ	દિઅહ	દીહ
જેહુ	જેહ-જે	દેવધરઉં	દેહરઉં
તેહુ	તેહ-તે	ખાહત્તરિ	ખહત્તરિ
સાહુ	સહુ	વલ્લહુ	વાહિહુ
જહાં, તહાં	જાં, તાં	ખારહ-તેરહ,	ખાર, તેર, ચઉદ્દહ, વગેરે ચઉદ્

જૂની ગુજરાતીનાં નીચેનાં રૂપ લક્ષમાં રાખવા લાયક છે:—

(અ) કિમ્હ-ઇ (કચમપિ-કેમે); જેહ, તેહ, એહનું, છેહિ-લઉ-છેલ્લુ

(આ) દિહાડઇ, દિહાડા; મુહુડઇ; ખીહનુ; પહિલઉ; દેહરઇ, મોહ, મુહુંડઇ (મ્હોડે)

(ઇ) કહીજઇ (કચ્ચતે); કહઉ (કહેા); કહિવાય ('તુમ્હેા અલક્ષ્ય-માંહિ કહિવાય'-તમે અલક્ષ્યમાં કહેવાઓ); કહિવરાઇ-કહવ-રાઇ છઇ (કહેવડાય છે); કહવરાણા; રહઇ (રહે); લહઇ (લહે); રહિસ (રહીશ); રહતું

(ઇ) કાઠી, ચઠી

કર્ષતિ-કઠ્ઠ-કાઠઇ-કાઠી

જરજોગા દાખલા:—

'તણુલા કાઠી પુડાં માહે ભીજવી નઇ આહાર કરઉં'.

‘સાતમઈ દિહાડઈ કુમ્ભી માહિ પચીતઉ નરગિ જાએસિ’,
‘સવિ ભૂપતિ રહિસઈ કર જોડિ’.

કૌલિક કહિ કન્યા જિહાં રહઈ પવન પ્રવેશ તિહાં નવિ લહઈ.’
‘પૂછઈ મિત્ર તુઝ નઈ સિઉં થયઉં, કહિ તઉ કાંઈ કારણુ કહઉં’.
‘આવઈ દેહરઈ બહુ પરિવારિ’.

‘ખીહનું પાછઉ વલિઉ’.

‘શુરુડિ ચડી હું રહઉં આકાસિ ક્યારઈ વચરી જાસિઈ નાસિ’.

ઉપરનાં દાખલા, યાદી, ને ઉદાહરણુના ઉતારા પરથી નીચેની
બાબત નક્કી થાય છે:—

(૧) વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ઘણા શબ્દોમાં હકાર છે તે જૂની
શુજરાતીમાં દર્શાવવામાં આવતો.

(૨) એ હકાર દર્શાવવામાં ઘણે ભાગે વ્યુત્પત્તિ અનુસરાતી.
ચટતિ—ચઢઢ—ચડે (હકાર નથી.)

કર્ષતિ—કઠ્ઠ—કાઠે

કચયતુ—કહત—કહઉ (કહો, ‘કૂહો’ નહિ)

એજ પ્રમાણે, કહિવાય, કહવરાઈ (‘કૂહવાય’, ‘કૂહવરાઈ’ નહિ),
રહતું (‘રૂહતું’ નહિ).

(૩) હકાર કાઠી નાખવા તરફ વૃત્તિ દાખલ થઈ ચૂકી હતી:—
જેહ—જે; તેહ—તે, એહ—એ; ખાર—તેર—ચઉદ વગેરે; જાં, તાં.

(૪) જ્યાં હકાર દર્શાવાતો ત્યાં વ્યુત્પત્તિને અનુસારે હોવાથી
બહુધા અસંયુક્ત દર્શાવાતો:—

મહારો, તાહરો, બહત્તરિ, દેહરઉ, કુહણી, સાહમઉ, મોહ,
ખીહનુ, પહિલઉ; પણ અમ્હે, તુમ્હારો—તમ્હારો

ઉચ્ચારની દૃષ્ટિથી જોતાં ને વ્યુત્પત્તિને લક્ષમાં રાખતાં આપણે

હકારમાંના અકાર કાઢી નાખતા હોઈએ એવા ઉચ્ચાર કેટલાક શબ્દમાં તો સ્પષ્ટ જણાય છે; જેમકે,

માહરો; તાહરો, દેહરું, કોહણી, સાહમું, પેહલું—આ ઉચ્ચાર ત્રિસ્વરી શબ્દના વચલા એકારમાંના શાન્ત 'અ'ના નિયમને અનુસારે છે [શાન્ત અકારનો નિયમ (આ) જુઓ.].

(૪) ઇકાર ને ઉકાર હ્રસ્વ બોલાય છે કે દીર્ઘ બોલાય છે તે વિષે નિર્ણય કરવો બહુ સહેલો નથી.

ઉપર દર્શાવેલાં કારણોને લીધે જોડણીના નિયમ કરવાની જરૂર પડે છે. ઉચ્ચાર સર્વત્ર સમાન તથા સ્પષ્ટ હોય તો ઉચ્ચાર પ્રમાણે જોડણી કરવી એટલુંજ કહેવું બસ થાય. બધા શબ્દની ખરી વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી હોય એવો સર્વમાન્ય કોશ પણ થયો નથી. આ કારણથી જોડણીના નિયમ કરવા પડે છે.

આ નિયમ નક્કી કરવામાં નીચેની બાબત પર લક્ષ આપવું અમને યુક્ત લાગે છે:—

૧. ઉચ્ચારના તત્ત્વને પ્રાધાન્ય આપવું.

૨. જ્યાં વ્યુત્પત્તિ ખુલ્લી હોય ને તે પ્રમાણે લખતાં કૃત્રિમ નિયમનો ભંગ થતો હોય તો તે સ્થળે વિવક્ષા સ્વીકારવી.

૩. લખવાની સરળતા સચવાય તેવા નિયમ કરવા તરફ વૃત્તિ રાખવી. જે જોડણીથી ભાષાનું સ્વરૂપજ બદલાઈ જાય તે શાસ્ત્રીય હોય તોપણ સર્વમાન્ય થવાનો સંભવ નથી.

આ બાબતો લક્ષમાં રાખી અમે જોડણીના નિયમો નક્કી કર્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

જોડણીના નિયમ

૧. તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દ મૂળમાં (સંસ્કૃતમાં) લખાતા હોય તેમજ લખવા.

ત્, અન્, ઇન્, બિન્, ઇમન્, મત્, વત્ આદિ જેને અન્તે હોય એવા શબ્દનું પ્રથમાન્ત એકવચનનું રૂપ ગુજરાતીમાં વપરાય છે. એવા શબ્દને તત્સમજ ગણવા. તેમજ 'અકસ્માત્', 'અર્થાત્', 'કાલવશાત્', 'સાક્ષાત્'—આવાં શુદ્ધ સંસ્કૃત રૂપ ભાષામાં વપરાય છે તેને તત્સમજ ગણવાં.

દાખલા:—બુદ્ધિ, મતિ, સ્થિતિ, મરણ, ચરણ, સ્મરણ, કરણ, અન્તઃકરણ, વર્ણ, કર્ણ, પર્ણ, જગત્, સંપદ્, વિપદ્, વરિષ્ઠ, કલેશ, શ્રીયુત, પ્રામાણિક, સાર્વભૌમિક, રસિક, આરોગ્ય, પાશ્ર્ચાત્ય, પૌરસ્ત્ય, શરીર, શારીરિક

બુદ્ધિમાન્, નીતિમાન્, ધીમાન્, ભગવાન્, યશસ્વી, શ્રેષ્ઠી, મહિમા, ગરિમા

અકસ્માત્, અર્થાત્, સંવત્, સાક્ષાત્

'શુદ્' નહિ, 'સુદ્', સંસ્કૃતમાં 'સુદ્ધિ', 'વદ્ધિ', 'સંવત્' એ અવ્યય છે. 'સુદ્ધિ' ને બદલે ગુજરાતીમાં 'સુદ્' વપરાય છે; પણ તે કારણથી તેમાંના 'સ્' નો 'શ્' કરવો યુક્ત નથી.

૨. તત્સમ ક્રારસીઅરખી, અંગ્રેજી, વગેરે વિદેશીય શબ્દ ગુજરાતી ભાષામાં કઢંગું ન દેખાય તેમ મૂળને અનુસરતા લખવા.

બધા વિદેશીય ઉચ્ચાર ગુજરાતીમાં દર્શાવી શકાતા નથી અને નવાં ચિહ્ન દાખલ કરવાં યુક્ત નથી. પરંતુ સમાન ઉચ્ચારવાળા વર્ણુ ને હ્રસ્વદીર્ઘ પર લક્ષ આપી મૂળને અનુસરી જોડણી કરવી.

દાખલા:—સિવાય ('શિવાય' નહિ, હિંદીમાં 'સિવા' લખાય છે.); હોશિયાર ('યાર'=વાળો; માટે 'હોશિઆર' નહિ, 'હોશ્યાર' કે 'હુશ્યાર' પણ લખી શકાય); સાહી ('સિયાહી' મૂળ); શરત ('સરત' નહિ; 'શર્ત' મૂળ છે); નકશો ('નકસો' નહિ; 'નકશા' મૂળ છે); મહીનો ('મહિનો' નહિ; 'મહીના' મૂળ છે); રિકાખી ('કેટલાક 'રકાખી' પણ કહે છે; પરંતુ મૂળ 'રિકાખી' છે); ખિલકુલ (મૂળ 'ખિલ્કુલ' છે);

કબૂલ, મંજૂર, મજબૂત, કબૂતર; મગરૂર (મૂળ ‘મગૂર’, ‘મગરૂખ’ એ અર્થમાં શુદ્ધ નથી. પૃ૦ ૪૩૬ની નીચેનું ટિપ્પણ જુઓ.); ખખ્શશ; વકાલત; દિલગીર (મૂળ ‘દિલ્ગીર’); દીવાન.

સામાન્ય વપરાતા શબ્દ ઉપર પ્રમાણે ભાષાને અનુસરતા જરૂરના ફેરફાર સાથે શુદ્ધ લખાય માટે પ્રચારમાં આવતા સામાન્ય ફારસીઅરબી શબ્દોની યાદી પાછળ આપી છે.

હૉલંડ, જર્મનિ, તર્કિ, આફ્રિકા, હુનિખૉલ (અંગ્રેજી ભાષામાં ઉચ્ચારાતા હોય તેમ અને ત્યાંસુધી લખવા.)

૩. હકારવાળા શબ્દમાં હકાર વિષે નિયમો—

જેમ અનેક સ્થળે અકાર લખાય છે ને ઉચ્ચારાતો નથી, તેથી અર્થનો અનર્થ થતો નથી ને અકાર ન લખવાથી ભાષાનું સ્વરૂપ કઠંગું થાય છે; તેમ હકાર ન લખવાથી અર્થનો અનર્થ થવાનો સંભવ નથી. જ્યાં શબ્દના અનેક અર્થ છે ત્યાં પણ પૂર્વાપરસંબંધથી અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. હકાર લખવામાં અનેક હરકત નડે છે; જેવી કે

(૧) અલ્પપ્રાણ વ્યંજન સાથે હકાર જોડવો એ અશાસ્ત્રીય છે. સંસ્કૃતમાં વાગ્હરિ જેવાં સંધિવાળાં સમસ્ત પદમાંજ અલ્પપ્રાણ સાથે હકાર જોડાયલો જોવામાં આવે છે ને એવે સ્થળે પણ વાગ્હરિ કરતાં વાગ્ઘરિ લખવાનોજ પ્રચાર વધારે છે. એજ કારણથી ઉદ્ધાર (ઉદ્ધાર નહિ), તદ્વિત (તદ્હિત નહિ), વગેરે શબ્દો જોઈએ છીએ. પ્રાકૃત કે અપભ્રંશમાં અલ્પપ્રાણ સાથે હકાર જોડાયલો જોવામાં આવતો નથી. અપભ્રંશમાં ઉપર દર્શાવેલી યાદીમાં હકાર અસંયુક્ત છે કે અલ્પપ્રાણ સિવાયના વર્ણ સાથે જોડાયલો છે.

(૨) ‘હમે’ ઉચ્ચારને કે વ્યુત્પત્તિને બરાબર મળતું નથી ને ‘અમહે’ વ્યુત્પત્તિને અનુસરે છે પણ હાલના ઉચ્ચારને અનુસરતું નથી. ‘હમે’ લખી હકારને લઘુપ્રયત્ન ગણવામાં ઉચ્ચારને અનુસારે જોડાણી

નથી એનોજ સ્વીકાર થાય છે. 'હુમે' લખી 'હુ'ને લઘુપ્રયત્ન ગણવો એવું ટિપ્પણ ઉમેરવું તેના કરતાં 'અમે' રૂપ રૂઠ થઈ ગયું છે તે સ્વીકારવામાં શી હાનિ છે?

(૩) 'જ્યારે', 'ત્યારે', 'જ્યાં', 'ત્યાં'માં હુકાર ઉમેરવાથી લખાણ કઠંગું થાય છે ને સરળતામાં મોટો વિક્ષેપ પડે છે. જૂની ગુજરાતીમાં એ રૂપોમાંથી હુકાર કાઢી નાખ્યો છે. 'જેહુ વારહિં'—જેવારે—જ્યારે—આમાં 'જેહુ' ને 'જે' યે રૂપ જૂની ગુજરાતીમાં છે ને સપ્તમીના પ્રત્યય 'હિં' ને બદલે 'ઈ' છે. 'જ્યાં', 'ત્યાં'નાં જૂનાં રૂપ 'જાં', 'તાં' (અપ૦ 'જહાં', 'તહાં' છે.)

(૪) થોડેક ઠેકાણે હુકાર લખવો ને થોડેક ઠેકાણે ન લખવો એવો અર્ધજરતીય ન્યાય યુક્ત નથી.

આ હરકતોને લીધે હુકાર ન લખવો એજ માર્ગ ઉત્તમ જણાય છે. છતાં હુકાર લખવોજ હોય તો નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે લખવો. યે માર્ગ દર્શાવવાનું કારણ એ છે કે જોડણીના વિકટ પ્રશ્નમાં હુકારનો પ્રશ્ન ઘણું પ્રાધાન્ય લોગવતો થયો છે. એ સિવાય ખીજાં શંકાસ્પદ સ્થળ ઘણાં છે, છતાં તે એટલાં ચર્ચાયાં નથી. હુકારને વિષે બહુ ચર્ચા થવાથી અને તરુણ લેખકવર્ગનું લક્ષ તે પર જવાથી એ પ્રશ્ન હરકોઈની નજર આગળ તરતો ભાસે છે. ઇંકારઉંકાર હ્રસ્વદીર્ઘ લખવાના નિયમ પર એટલું લક્ષ લેખકવર્ગનું ગયલું જણાતું નથી. આથી હુકાર લખવાની નીચેની વિલક્ષણ શૈલી જેવામાં આવે છે:—

(૧) મહારા, તહારા, તહમારા, તહને, તહેને, મહોટું, જહાનું

આમાં 'તહારા' જેવામાં અલ્પપ્રાણ સાથે હુકાર જોડવો એ અશાસ્ત્રીય છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, કે ખીજી દેશી ભાષામાં એવો સંયુક્ત વર્ણ જેવામાં આવતો નથી.

તે—તહેને, તું—તહુને—તહને—આમ અમુક શબ્દનાં જુદાં જુદાં

રૂપમાં બેડણી બદલવી યુક્ત નથી. એથી સરળ ગુજરાતી ભાષામાં નકામી વિષમતા ઉત્પન્ન થાય છે.

(૨) હમે, હમારા, અમહે, અમહારા—

હિંદી જેટલા ભેરથી ગુજરાતીમાં આ શબ્દોમાં હકાર ઉચ્ચારાતો નથી; તેથી હકાર લખવાની જરૂર નથી. ‘અમહે’, ‘અમહારા’—અપભ્રંશમાં છે; પરંતુ હાલના ઉચ્ચારને અનુસરતાં નથી.

(૩) જ્યહારે, ત્યહારે, જ્યહાં, ત્યહાં—

આ એટલું બધું કઠંગું લખાણ છે કે હકારવાદીઓમાં પણ પ્રિય થયું નથી.

(૪) હકારપક્ષીઓ જુદે જુદે માર્ગે વિચરે છે; કેટલાક માત્ર ‘મહોટા’ ‘ન્હાના’ જેવા શબ્દોમાંજ હકાર લખે છે; કેટલાક તેની સાથે ‘હમે’, ‘હમારા’ પણ લખે છે પણ ‘હિમનું’, ‘હિમનાથી’ લખતા નથી, કેટલાક એથી આગળ વધી ‘તહમે’, ‘તહારા’, ‘તહમારા’ પણ લખે છે; કેટલાક એથી પણ આગળ જઈ ‘તહને’, ‘તહનો’ વગેરેમાં પણ હ લખે છે. કેટલાકને ‘વહાણું ંહાયું’ એમ ‘ંહાયું’માં પણ હકારની જરૂર લાગે છે. થોડાકજ ‘જ્યહારે’ વગેરે શબ્દ હકારયુક્ત લખે છે. આવી રીતે હકાર દાખલ કરી ભાષાને કઠંગી કરવા કરતાં સર્વત્ર નજ લખવો ઉત્તમ છે. એથી કંઈ અર્થનો અનર્થ થતો નથી ને બેડણીનું ઉત્તમ તત્ત્વ, સરળતા સચવાય છે.

આ કારણોથી હકારયુક્ત શબ્દ નીચે પ્રમાણે લખવા:—એમાં ત્રણ રીત આપી છે, તેમાંની પહેલીજ અમને ઈષ્ટ છે. બીજી ને ત્રીજીમાં ત્રીજી કરતાં બીજી અમારે મતે વધારે સારી છે.

(૧) પહેલી રીત—

(અ) મારા, તારા, તમારા, અમારા, અમે, તમે, તને, તેનું; મોં, મોઢું, નાનું, સામું

(આ) દહાડો, વહાણું, વહાલું, સહેલું, બીક

આવા શબ્દોમાં કેટલાક 'ખ્હીક', 'ખ્હાણું', ને 'રહેલું' લખે છે. આમાં 'ખ્હીક'માં અલ્પપ્રાણ સાથે હ જોડાઈ અશાસ્ત્રીય સ્વરૂપ બને છે. 'ખ્હાણું' વગેરેમાં વ્યુત્પત્તિનો અનુસાર નથી. અપભ્રંશમાં તેમજ જૂની ગુજરાતીમાં એ શબ્દોમાં હકાર અસંયુક્ત છે ('વિહાણું' [સં. વિમાણમ]; વલ્લભ:-વલ્લહુ-વાહિલ; દુલ્લહ-દોહિલ).

(ઇ) કહેવું, રહેવું, સહેવું, નાહવું, ચાહવું

સંસ્કૃત ધાતુ કથ, રહ, સહ છે; કથ્ના ય્નો પ્રાકૃતમાં હ ધાય છે. પ્રાકૃતમાં કે અપભ્રંશમાં તેમજ જૂની ગુજરાતીમાં એ શબ્દોમાં હકાર સંયુક્ત લખેલો નથી તે ઉપર દર્શાવ્યું છે.

'કેહવું', 'રેહવું', 'સેહવું' લખીએ તો ઉચ્ચાર તેમજ વ્યુત્પત્તિ સચવાય; પરંતુ ભૂતકાળમાં 'કહું', 'રહું', 'સહું' રૂપોમાં 'કહ', 'રહ', 'સહ' ધાતુ લેવા પડે છે ને એજ ખરા ધાતુ છે, તેથી 'કહેવું', 'રહેવું', 'સહેવું' લખવાની જરૂર પડે છે.

કહેવું; રહેવું, સહેવું-આમ લખવા કરતાં તો કેહવું, રેહવું, સેહવું-એમ લખવું વધારે સારું છે; કેમકે શાન્ત અકારના નિયમ પ્રમાણે વચલા એકાચ્નો અકાર શાન્ત છે. વળી ક્ અલ્પપ્રાણ સાથે હ જોડવો એ પણ અશાસ્ત્રીય છે.

(ઇ) ચડવું, કાઢવું, નાસવું-

ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે 'ચડવું' શુદ્ધ છે (ચટ્ ધાતુના ટ્નો ઙ ધાય છે.), 'ચઢવું' નહિ; 'કાઢવું' શુદ્ધ છે, તેને બદલે 'કહાડવું' લખવાની જરૂર નથી. જૂની ગુજરાતીમાં પણ 'નાસવું'માં (નશ્ ઉપરથી) હકાર નથી.

(૨) બીજી રીત—

જે શબ્દોમાં હકાર દર્શાવાતો નથી તેમાં હકાર દર્શાવવોજ હાય તો નીચે પ્રમાણે દર્શાવવો:-

(૧) મોહડું, નાહનું, વાહલું, સેહલું, વાહણું, માહરું, તાહરું, તમાહરું, અમાહરું, સાહમું, દાહડો;

(૨) કેહવું, સેહવું, રેહવું.

(૩) ત્રીજી રીત—

(૧) મહોદું, નહાનું, ંહાલું, સ્હેલું, મહારું, સ્હામું, તાહરું, તમાહરું

અલ્પપ્રાણ સાથે હકાર કદી પણ જોડવો નહિ. એ રૂપ અ-શાસ્ત્રીય ને ઉપહસનીયજ છે.

(૨) કેહવું, સ્હેવું, રહેવું.

૪. ઇકારઉકારના નિયમ:—

(અ) એકાચ્ તેમજ અનેકાચ્ શબ્દોમાં અન્ય ઇ દીર્ઘ લખવી; પણ સાનુસ્વાર હોય તો હ્રસ્વ લખવી.

ત્રીલિંગના શબ્દમાં અન્ય ઇ ત્રીલિંગનો પ્રત્યય હોય છે. અન્ય લિંગના શબ્દોમાં—‘હસ્તી’, ‘ધોભી’, ‘સોની’ જેવામાં—વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ઇ દીર્ઘ હોય છે (‘હસ્તિન’નું પ્ર. એ. વ. હસ્તી; એજ પ્રમાણે અન્ય શબ્દોનું—ઘાવિન્—સ્વર્ણિન્નું સમજ લેવું.) અને ‘પાણી’, ‘ઘી’, ‘મોતી’ જેવામાં પ્રાકૃત શબ્દના ઉપાન્ત્ય સ્વર પર સ્વરભાર પડવાથી અન્ય લોપાઈ ઉપાન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે (પાણિઅં, ઘિઅં, મોત્તિઅંના અન્ય ‘અ’ લોપાઈ પૂર્વ સ્વર—ઉપાન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે).

અહિં, તહિં, કહિં—આમાં અપભ્રંશનો સમ્પ્રતીતિ ‘હિં’ પ્રત્યય છે.

દાખલા:—ઘી, કીડી, જોડણી, ખિલાડી, મિજાજ, પાણી, મોતી, હાથી, મિનાકારી, સોની;

અહિં, તહિં

(આ) દ્વિસ્વર શબ્દમાં બંને ઇ દીર્ઘ લખવી; તેમજ અનેકાચ્ શબ્દમાં છેલ્લી બે ઇ દીર્ઘ લખવી; પણ સંયુક્ત વ્યંજન પર છતાં ઇ હ્રસ્વ લખવી.

દાખલા:—કીડી; લીડી; કીડા; હીંડ; હીંગ; કિલ્લો

(ઈ) ત્રિસ્વર શબ્દમાં દીર્ઘ અક્ષર પર છતાં ઈ ડ્રસ્વ લખવી ને ડ્રસ્વ અક્ષર પર છતાં ઈ દીર્ઘ લખવી.

દાખલા:

મિબસ, પીમળ, નીકળ, નીતર, વિખેર, રિવાજ, કિંમત, કીમત; હિંમત

અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર અનુનાસિક જેવો થતો હોય—શુદ્ધ, સંસ્કૃત શબ્દોમાં થાય છે તેવો હોય, ભાંગલો ન હોય—ત્યાં અનુસ્વારની પછી-નો વર્ણ સંયુક્ત વ્યંજન જેવો, અર્થાત્, દીર્ઘ ગણવો—કિંમત, લીંબુ

(ઈ) ચતુઃસ્વરાદિ અનેકાચ્ શબ્દોમાં આદિ ઈ ડ્રસ્વ લખવી. શબ્દ મોટો થયે આદિ સ્વરનો ઉચ્ચાર ડ્રસ્વ થાય છે.

દાખલા:—

તિરકસ, કિસમત, શિરસ્તદાર, ચિનગારી, ચિચરવટી

(ક) એકાચ્ શબ્દમાં અન્ત્ય ઉ દીર્ઘ લખવો, સાનુસ્વાર હોય તો ડ્રસ્વ લખવો.

અનુકરણવાચક શબ્દમાં સાનુસ્વાર ઈ તેમજ સાનુસ્વાર ઉ દીર્ઘ લખવા.

આ નિયમ ઈકારના (અ)નિયમને મળતો છે.

દાખલા:—જૂ, લૂ, હું, તું, શું; ચીં ચીં; ભૂં ભૂં

અપભ્રંશમાં 'હઉ'ને જૂની ગુજરાતીમાં 'હૂ' તેમજ 'હુ' અને રૂપ મળી આવે છે.

(ખ) અનેકાચ્ શબ્દમાં અન્ત્ય ઉ ડ્રસ્વ લખવો.

દાખલા:—કાબુ, લીંબુ, ખુદલું, વાળુ—વિઆળુ, પહોળું, સમબુ,

લેભાગુ

(ગ) દ્વિસ્વર ને ત્રિસ્વર શબ્દોમાં સામાન્ય રીતે દીર્ઘ વર્ણ પર છતાં ઉકાર ડ્રસ્વ અને ડ્રસ્વ વર્ણ પર છતાં ઉકાર દીર્ઘ છે.

આથી ઉલટું વ્યુત્પત્તિથી સમજાતું હોય ત્યાં તે શબ્દોને અપવાદરૂપ ગણવા.

દાખલા:—

દ્વિસ્વર શબ્દના—ફૂધ, મૂક, ઊઠ, ઊંચ (અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર પ્રાકૃત છે.); જૂનું (વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ઉકાર દીર્ઘ છે. ‘નું’માં તેમજ અન્ય શબ્દોમાં ‘ઉં’ પ્રત્યયમાં અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર પ્રાકૃત છે.); ટૂંક—ટૂંકું; ઊભું; પૂરું; છૂટું, જીવું (કારસીમાં ‘જી’ હ્રસ્વ છે માટે).

પૂરું, છૂટું, લાંબું, ટૂંકું, ઊંચું, ઊભું—વગેરે વિશેષણોમાં ‘ઉં’ ન-પુંસક એકવચનનો પ્રત્યય છે; મૂળ શબ્દસ્વરૂપ, પૂર, છૂટ, ટૂંક, લાંબ, ઊંચ, ઊભ—એવુંજ છે. આમ પણ એ શબ્દોમાં આદિ ઉકારનું દીર્ઘત્વ સ્પષ્ટ છે.

ત્રિસ્વર શબ્દના—ખુશાલ, ફૂટડો, ફૂબડો, કખૂલ; ઊતર; નીકળ, નીસર; ફૂબળો; દુશ્મન, દુસ્ત, દુપટ્ટો (‘પ’ની પછી જોડાક્ષર છે, માટે દીર્ઘ છે.)

(ઘ) ચતુ:સ્વરાદિ અનેકાય શબ્દોમાં આદિ ઉ હ્રસ્વ છે.

દાખલા:—ગુજરાત, ગુજરાત; પણ મજબૂત, ખડાદૂર

નર્મકોશની પ્રસ્તાવનામાં હુ પૃષ્ઠના અધોલિખિત ટિપ્પણમાં કવિ નર્મદ કહે છે કે “સર્વ પ્રાકૃત ભાષાનો નિયમ કે પ્રથમ વર્ણ કંઈક ભેરવાળી એકથી ઉતાવળો બોલાય છે તે ઉપર લક્ષ આપતાં સ્પષ્ટ સમજાશે કે ઉચ્ચારણ હ્રસ્વજ છે તો તેમ લખવું.”

‘ફૂબળો’ જેવા ત્રિસ્વરી શબ્દમાં કવિનું કહેવું તદ્દન ખરું લાગતું નથી. વચલો અકાર શાન્ત છે, એટલે સ્વરભાર પૂર્વના વર્ણ પર પડવાથી તે દીર્ઘ જેવો થાય છે. જેમ શબ્દ લાંબો થાય છે તેમ કવિનું કહેવું ખરું પડે છે. ચતુ:સ્વરી આદિ અનેકાય શબ્દોમાં પ્રથમ ઉ હ્રસ્વ બોલાય છે.

(ચ) વિભક્તિના—નામિકી ને આખ્યાતિકીના—પ્રત્યય લગાડતાં કે સમાસમાં ઉપરના ઈ ને ઉના નિયમોમાં ફેરફાર કરવો નહિ. મૂળ શબ્દના નિયમજ સર્વત્ર લગાડવા. પરંતુ પ્રેરક ને કર્મણિ રૂપોમાં મૂળ રૂપના દીર્ઘ ઈ ને દીર્ઘ ઊ ના હ્રસ્વ ઈ ને હ્રસ્વ ઉ કરવા.

દાખલા:—ભૂલ, ભૂલો, ભૂલે છે; ભૂલ્યા;

પણ, ભુલવ, ભુલાય

હ્રધ, હ્રધપાક, હ્રધભાઈ,

ચિટ્ટી, ચિટ્ટીચપાટી

શીખ—શિખવ, શિખાય; સીવ—સિવડાવ, [સવાય

૫. 'એ', 'ઓ' જેવા પ્રત્યય લગાડતાં 'ઈ' કે 'ઈ'નો 'ઈય્' કે 'ઉ' કે 'ઉ'નો 'ઉવ્' કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ અન્ય સ્થળે ઈકાર પછી 'ય્' ઉમેરવામાં વાંધો નથી.

દાખલા:—નદીઓ, જુઓ, નદીએ, જુએ છે

'છોકરાઓ' જેવે સ્થળે 'ઓ' એમનો એમ રહે છે, તો 'નદીઓ', 'નદીએ', 'જુઓ' ને બદલે 'નદિયો' 'નદિયે', 'જુવો' લખવાની જરૂર નથી.

ઘડીઆળ—ઘડિયાળ; નાળિયેર—નાળિયેર

૬. મૂળ શબ્દમાં સકાર હોય તો તેનાં અન્ય રૂપો કે સાધિત શબ્દોમાં સકારજ કાયમ રાખવો.

કેટલાક લેખકો 'સ્'ની પછી તાલુ વર્ણ આવે તો 'સ્'નો 'શ્' કરે છે ને પ્રાકૃતમાં એવા નિયમ છે એમ દર્શાવે છે; પરંતુ એ યુક્ત નથી.

દાખલા:—એસવું, એસીને

હસવું, હસીને, હસ્યો

ડોસી—ડોસી

દાસ—દાસી (તત્સમ છે પરંતુ એમાં પણ 'સ્'નો શ્ થતો નથી એ દર્શાવવા દાખલો આપ્યો છે.)

પ્રાકૃત ને અપભ્રંશમાં તેો શકાર છેજ નહિ, માત્ર માગધીમાંજ છે; જૂની ગુજરાતીમાં 'સ્'ની પછી તાલવ્ય વર્ણ આવે છે ત્યાં સ્નો 'શ્' કર્યો નથી.

દાખલા:--રહસિ, ચારિસિ, કિસુ, બર્ધસો

“શ્રી આદીસર ભગવન્ત રધવાડી પધાર્યાં.

હાથી જિપરિ બર્ધસી નીલી માટી આણી.

કડહલઉ ધજઉ નીવાહ પચાયઉ”.

૭. ગયલું—ગયેલું—ગએલું; કંઈ—કાંઈ—આવા પ્રથમ જેવા શબ્દમાં આમ ત્રણ પ્રકારની જોડણી જોવામાં આવે છે; તેમાંની પહેલી અમને ઇષ્ટ છે.

સં૦ ગત—ગઝ—ગય—ઈલ (સ્વાર્થિક)—ગયેલું—ગએલું.

ઈલ—ઈલ કેટલાક કૃદન્તમાં ધાતુને ને કેટલાકમાં ભૂત કૃદન્તના રૂપને લાગે છે; જેમકે, માનેલું, વાંચેલું, લખેલું, ખોલેલું.

પીધેલું, ખીધેલું, લીધેલું, કીધેલું

આ પ્રમાણે ગયેલું—ગએલું રૂપો વ્યુત્પત્યનુસાર છે; પરંતુ ઉચ્ચાર વિચારતાં એકાર સ્પષ્ટ સંભળાતો નથી; તેથી ‘ગયલું’ રૂપ અમને ઇષ્ટ છે. કવિ નર્મદને પણ એજ ઇષ્ટ હતું. ખીજાં રૂપ પણ માન્ય છે; માટે એવે સ્થળે વિવક્ષા સ્વીકારવી આવશ્યક છે.

એજ પ્રમાણે કાંઈ, કંઈ—એ બંને રૂપમાં વિવક્ષા સ્વીકારવી. જૂની ગુજરાતીમાં મુઘ્ધાવબોધ૦માં ‘કાંઈ’ રૂપ છે. અપભ્રંશમાં ‘કાઈ’, ‘કઈ’ બંને છે.

૮. પત્થર, ચોકખું, છર્ફું—આવા શબ્દોમાં સંયુક્ત વ્યંજનમાં પહેલો અલ્પપ્રાણ ને ખીજો મહાપ્રાણ છે. પ્રાકૃતમાં એમજ છે—પસ્થાપ—પટ્ટાવ; પ્રસ્તર—પત્થર; વિતસ્તિ—વિહલ્તિ; બુધ્ય—બુજ્ઝ, ઊર્ધ્વ—

ઉભમ; વર્ષ-વર્ષ; દુગ્ધ-દુદ્ધ. ઉચ્ચારમાં બે મહાપ્રાણ બોલાય છે કે અદ્વપ્રાણ ને મહાપ્રાણ તે સ્પષ્ટ નથી; માટે વ્યુત્પત્તિને અનુસારે લખવું યુક્ત છે.

પ્રાન્તિક ઉચ્ચારભેદને લીધે કેટલાક શબ્દો બે રીતે લખાય તો તેમાં વાંધો નથી.

આંખ્ય-આંખ; રાખ્ય-રાખ;

છોડી-છોકરી; લેઈ-લઈ; કોરણુ-કોરાણુ

—:૦:—

પ્રકરણુ ૩૯મું

પ્રબન્ધ: પ્રકાર; કાવ્યવિચાર

ગદ્ય, પદ્ય, અને મિશ્ર—કોઈ પણ વિષય વિષે આપણે આપણા વિચાર ખરાખર અને સંપૂર્ણ રીતે દર્શાવવા હોય તો આપણે તે વિષયનાં જુદાં જુદાં પેટાં પાડી દરેકને લગતા વિચાર ચોખ્ખી રીતે ગોઠવીએ છીએ. આવી લાંબી શબ્દરચનાને પ્રબન્ધ કહે છે. પ્રબન્ધના ત્રણ પ્રકાર છે:—ગદ્ય, પદ્ય, ને મિશ્ર. જે શબ્દરચના રાગ કે છન્દ વડે ગાઈ શકાય તે પદ્ય; ગાઈ ન શકાય તે ગદ્ય, અને જેમાં ગદ્ય ને પદ્ય બંને હોય તે મિશ્ર કહેવાય છે.

પદ્ય અને કાવ્ય—પદ્યમાત્ર કાવ્ય નથી. તેમજ ગદ્ય પણ કાવ્ય હોઈ શકે છે. ત્યારે કાવ્ય એટલે શું ?

કાવ્યનું લક્ષણ—પ્રાચીન કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ કાવ્યનાં ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણ આપ્યાં છે. કોઈએ રસને પ્રધાન ગણી રસાત્મક વાક્યને કાવ્ય કહ્યું છે; કોઈએ વક્રોક્તિને એટલે ચમત્કારવાળી ઉક્તિને કાવ્ય માન્યું છે; કોઈએ રમણીય અર્થ ઉત્પન્ન કરનાર શબ્દોને કાવ્ય કહ્યાં છે; અને કોઈએ શબ્દ અને અર્થ બંનેને કાવ્ય ગણ્યા છે. એટલું તો ખરુંજ છે કે શબ્દ અને અર્થ

પરસ્પર જોડાયલા છે; માટે શબ્દ અને અર્થ બંને મળીને કાવ્ય થાય છે. પણ શબ્દ અને અર્થ કાવ્યનું શરીર છે. કાવ્યનો આત્મા તો રસજ છે. જે ગદ્યમય કે પદ્યમય સંદર્ભમાં રસની સુંદર ઝમાવટ હોય—લાગણીઓ એવી સુંદર રીતે વર્ણવી હોય કે વાંચતાં વારને આપણું મન તેમાં તક્ષીન થઈ એક પ્રકારનો અલૌકિક આનન્દ લોગવે—તેજ કાવ્ય છે. કાવ્ય કંઈ પદ્યમયજ હોવું જોઈએ એમ નથી. તે ગદ્યમય પણ હોઈ શકે. સંસ્કૃતમાં બાલુ-લટ્ની ‘કાદમ્બરી’ ગદ્યમય છે તોપણ તેની ગણના ઉત્તમ કાવ્યમાં થાય છે. કાવ્યમાં શબ્દચમત્કૃતિ ને અર્થચમત્કૃતિ બંને આવશ્યક છે; પરંતુ અર્થચમત્કૃતિ પ્રધાન છે ને શબ્દચમત્કૃતિ ગૌણ છે. શબ્દચમત્કૃતિ એટલે રસની ઝમાવટને અનુસરતું પદલાલિત્ય. કેવળ, શબ્દના આડમ્બરથી કાવ્ય બનતું નથી. રાગ કે છન્દ ઉત્તમ હોય, અનુપ્રાસ કે યમક જેવા શબ્દાલંકાર ઉત્તમ રીતે ઘટાવ્યા હોય, શબ્દરચના મનોહારી હોય, તોપણ રસ પરિપૂર્ણ રીતે અભ્યે ન હોય તો કાવ્ય બનતું નથી. એવી રચના તે પદ્યજ છે, કાવ્ય નથી. ન્યારે અર્થચમત્કૃતિ બરાબર આવી હોય ત્યારેજ કાવ્ય બને છે. અમુક વસ્તુ સામાન્ય પુરુષ જીએ ને કવિ જીએ તેમાં ઘણા ફેર છે. પોતાની પ્રતિભાશક્તિ કે કલ્પનાશક્તિના બળ વડે કવિ સામાન્ય વસ્તુનું વર્ણન પણ એવું ખૂબીદાર બનાવે છે કે તે વાંચવાથી આપણને અતિશય આનંદ થાય છે. આજ કારણથી કરુણરસ કાવ્ય, જેમાં શોકનું ચિત્ર આલેખ્યું હોય છે તે પણ વાંચવાં આપણને ગમે છે. આંખમાં આંસુ આવતાં પણ એવાં વર્ણન વાચકવર્ગ વારંવાર વાંચે છે તેનું શું કારણ છે? તેમાં રહેલી અર્થચમત્કૃતિ અને તેને અનુસરતી શબ્દચમત્કૃતિ. જેમ ચિત્રકાર રંગથી ચિત્ર સુશોભિત કરે છે તેમ કવિ ચમત્કારી અર્થ અને ચમત્કારી શબ્દથી અતિસુંદર ચિત્ર ખડું કરી વાચકના મનને ઘણા આનન્દ પ્રમાડે છે. કલ્પના અને શબ્દ તેમજ

રચના માટે કવિને કેટલો બધો પરિશ્રમ પડતો હશે! જ્યાં જેવો ઘટે ત્યાં તેવો શબ્દ શોધવો ને યોગ્ય સ્થળે યોજવો ઘણાજ અઘરો છે. ગદ્યનાં પદો રાગ કે છન્દોબદ્ધ રચનામાં ગમે તેમ મૂકવાથી શોભતાં નથી ને કાવ્ય બનાવતાં નથી. જે પદો ગદ્યમાં વપરાય છે તે બધાં પદ્યમાં શોભતાં નથી. જુદા જુદા રસમાં કયા વર્ણુ અનુકૂળ છે ને કયા પ્રતિકૂળ છે તે કવિએ જાણવું જોઈએ. રચના અને શબ્દ રસને બંધબેસતા જોઈએ.

સાહિત્યનું ઉત્તમ અંગ—કાવ્ય એ સાહિત્યનું ઉત્તમ અંગ છે. કાવ્ય વાંચવાથી મનુષ્યને જેવો અલૌકિક આનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે તેવો ખીજ કોઈ પણ પ્રકારનું સાહિત્ય વાંચવાથી થતો નથી. કાવ્યથી ઘણી વાર લલિત અને આહ્લાદક રીતે ઉપદેશ પણ મળે છે. નીતિ-વચન આખ્યાયિકા કે કાવ્યના સ્વરૂપમાં જેવો આનન્દ પમાડે છે તેવો તત્ત્વજ્ઞાનના સ્વરૂપમાં પમાડતાં નથી. આખ્યાયિકાના ઉપદેશમાં પણ કાવ્યના ઉપદેશ જેવી મધુરતા નથી.

પ્રસાદ આવશ્યક: કૃત્રિમ ને કિલ્લ પદ્ય કાવ્ય નથી—
ઉત્તમ કવિની વાણીમાં ને અર્થમાં સ્વાભાવિકપણું રહેલું છે. વાંચતાં વારને તેનો અર્થ વાંચનારના મનમાં આવી જાય છે અને જેમ જેમ તે ધ્યાનપૂર્વક વાંચે છે તેમ તેમ દરેક પ્રસંગે તેને તેમાં નવી ખૂબી સમજાય છે. આવી પ્રાસાદિક રચના ને અર્થની ઉત્તમ અભાવટથીજ કાવ્ય બને છે. બેચાર વાર વાંચ્યા વિના જેનો અર્થ મનમાં આવે નહિ તેમજ જેમાં તાણીતોસીને અર્થ આણેલો હોય ને શબ્દનો આડંબર હોય તે કાવ્ય નથી. એવી કૃત્રિમ ને કિલ્લ રચના સર્વથા વર્જ્ય છે. ઉપર કહ્યું છે કે અર્થ ને શબ્દની ચમત્કૃતિ બરાબર આણવામાં કવિને કેટલો બધો પરિશ્રમ પડે છે! પરંતુ જે રચના કે કલ્પનાથી વાંચનારને પરિશ્રમ પડે કે કવિને પરિશ્રમ પડ્યો છે એમ જણાઈ આવવાથી તે કૃત્રિમ ભાસે તે રચના કે કલ્પનાથી કદી કાવ્ય બનતું

નથી. પ્રસાદ અને સ્વાભાવિકપણુએ હોય તોજ તે કાવ્ય હૃદયંગમ થાય છે.

કેવા ગુણુથી કવિ થવાય?—કાવ્ય રચનારમાં (૧) શક્તિ એટલે પ્રતિભા હોવી જોઈએ; (૨) સૃષ્ટિ ને વ્યવહાર, શાસ્ત્ર, કાવ્ય, વગેરેનું પુનઃપુનઃ પરિશીલન કરવાથી પ્રાપ્ત થતી નિપુણતા હોવી જોઈએ; અને (૩) કાવ્ય કરી શકે અને સમજી શકે એવા કવિ અને સહૃદયના ઉપદેશથી તેણે કાવ્યનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. આમાં પ્રતિભા સર્વથી અગત્યનો ગુણુ છે. નવા નવા ઉન્મેષથી—સ્કુરણુથી હુમેશ પ્રકાશ આપે એવી પ્રજ્ઞા તે પ્રતિભા. અર્થાત્, કવિમાં વિષયને નવા નવા સ્વરૂપમાં મૂકવાની કલ્પનાશક્તિ જોઈએ, તેણે સૃષ્ટિનું ને વ્યવહારનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ, તે બહુશ્રુત હોવો જોઈએ—શાસ્ત્ર, કાવ્ય, આદિથી પરિચિત હોવો જોઈએ—અને સહૃદય અને કવિનો તેને નિરન્તર સમાગમ હોવો જોઈએ. આ ત્રણે ગુણુ એકઠા થાય તોજ કવિ બને; ત્રણુમાંથી કેઈ પણ ગુણુનો અભાવ હોય તો તે કવિ થઈ શકે નહિ. ખરૂં જોતાં, એ સર્વમાં પ્રતિભા ઘણીજ આવશ્યક છે. એ વગર પ્રાસાદિક ને સ્વાભાવિક કાવ્ય બની શકતાં નથી.

રસ—ઉપર રસને કાવ્યનો આત્મા કહ્યો છે. રસ એટલે શું? રસનો સામાન્ય અર્થ સ્વાદ, મજે થાય છે. સામાન્ય રીતે જે સંદર્ભથી વાંચનાર કે સાંભળનારને અસાધારણ આનન્દ થાય, તેને એક પ્રકારનો અપૂર્વ સ્વાદ મળે કે મજે પડે, તે કાવ્ય છે. પ્રેક્ષક કે વાચકના મનમાં વાસનારૂપે રહેલી લાગણીઓને ઉત્તમ અર્થની ઝમાવટ ને લલિત પદ ને રચનાથી કવિ એવી તો અસરકારક રીતે વર્ણનમાં મૂકે છે કે પ્રેક્ષકને ને વાચકને તે વખત અલૌકિક આનન્દનો અનુભવ થાય છે. એ આનન્દ એવો તો અપૂર્વ છે કે મન તે સમયે તેમાંજ લીન થાય છે ને તેને અન્ય વેદ્ય-જાણવા લાયક વસ્તુ-રહેતી નથી.

રસની *અર્થજ્ઞાને—આસ્વાદને સમયે મનમાંથી અન્ય વેદ વસ્તુઓ જતી રહે છે. જેમ યોગીને હ્રુમેશ પ્રહ્લમાં આનન્દ હોય છે, પરંતુ સમાધિ ચકાવે છે ત્યારે તેને તે આનન્દનો ખરો સ્વાદ આવે છે, સમાધિ મહેલાં કે પછી નહિ; તેમ કાવ્યની ખૂબી સમજવા ચતુર સહૃદયના હૃદયમાં વાસનારૂપે રસ સૂક્ષ્મતાથી રહ્યો હોય છે, તેપણુ વાસનાને મનમાં સુતેલી રાખનાર આવરણનો કવિની સુંદર કલ્પના ને ખૂબીદાર વર્ણનથી નાશ થાય છે ત્યારે વ્યંજનાવૃત્તિથી રસ વ્યંજ થાય છે.

રસનું સ્વરૂપ—સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ ભાવ કે લાગણીનું બહુ સારું પૃથક્કરણ કરી કેટલીકને મુખ્ય અને કેટલીકને ગૌણ કહી છે. જે લાગણી ચિરકાળ રહે છે તે મુખ્ય છે અને થોડા વખત રહે છે તે ગૌણ છે. ચિરકાળ રહે છે તેવા ભાવને સ્થાયિભાવ કહ્યા છે ને થોડા વખત રહે છે તેવા ભાવને વ્યભિચારિભાવ કે સંચારિ-ભાવ કહ્યા છે. રતિ, હાસ, શોક, ક્રોધ, ઉત્સાહ, ભય, જુગુપ્સા (કંટાળો), ને વિસ્મય એ આઠ સ્થાયી ભાવ છે. નિર્વેદ, ગ્લાનિ, શંકા, આદિ ૩૩ ભાવ થોડાજ સમય મનમાં રહે છે, તેના સંસ્કાર પણ મનમાં રહેતા નથી. જેમ સમુદ્રમાં મોઠાં ઉત્પન્ન થાય છે ને નષ્ટ થાય છે, તેમ સ્થાયિભાવરૂપી સમુદ્રમાં એ ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે કે નષ્ટ થાય છે તેથી એને સંચારી કે વ્યભિ-ચારી ભાવો કહ્યા છે. જે જે કારણથી સ્થાયિભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેને કાવ્યમાં આલંબન વિભાવ કહે છે અને ઉત્પન્ન થયલા ભાવને જે કારણ પ્રદીપ્ત કે ઉત્તેજિત કરે છે તેને ઉદ્દીપન વિભાવ કહે છે. આ પ્રમાણે રસના કારણરૂપ વિભાવ એ પ્રકારના છે. એ ભાવો જે જે ચિદ્રથી પ્રકાશમાં આવે છે તે અનુભાવ કહેવાય છે. અનુભાવ એ ભાવના કાર્યરૂપ છે. હાસ્ય, મધુર સંભાષણ, સ્નેહચુકત

* 'અર્થજ્ઞ' શબ્દ એ પરથી નિષ્પન્ન થયો છે.

દૃષ્ટિક્ષેપ, વગેરે અનુભાવ કહેવાય છે. વિભાવ, અનુભાવ, અને વ્યભિ-
ચારી ભાવના સંમિશ્રણથી સ્થાયી ભાવોનું વર્ણન અલૌકિક આનન્દ
ઉત્પન્ન કરે છે અને રસસ્વરૂપ પામે છે. એવી રીતે, ઉપર ગણાવેલા
આઠ સ્થાયી ભાવો અનુક્રમે શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક,
ખીભત્સ, અને અદ્ભુત રસ બને છે. શાન્ત એ નવમો રસ છે અને
તેનો સ્થાયી ભાવ નિર્વેદ છે. આમાં શૃંગાર, કરુણ, ને વીર એ મુખ્ય
ને સાધારણ રસ છે. ભોજરાજ તો એકલા શૃંગારનેજ રસ માને છે.
શૃંગારના સંભોગ ને વિપ્રલંભ એવા બે પ્રકાર છે. વિયોગમાં જે
રતિ થાય તે વિપ્રલંભ. જે કામી સ્ત્રીપુરુષોમાંથી એકનું મરણ થાય
ને અન્યને તેને માટે શોક થાય, પરંતુ તે શોકમાં ખીલ દુનિયામાં
પુનઃ સંયોગ થવાની આશા હોય તો તે શૃંગાર કરુણવિપ્રલંભ
કહેવાય છે. આશા ન હોય તો રતિને બદલે શોકરૂપ સ્થાયિભાવ થાય
છે ને તે કરુણરસ કહેવાય છે. રસની ઝમાવટ સહૃદયના મનને
તદ્રૂપ બનાવી દે છે અને પ્રહ્લના આસ્વાદના જેવો અલૌકિક રસનો
આસ્વાદ કરાવે છે, પાત્રની સાથે વિલાસ કરાવે છે, આનન્દમાં પ્રકુલિત
કરે છે, શોકમાં ડુબાવી દે છે, હસાવે છે, રડાવે છે, શૌર્ય ઉત્પન્ન કરે
છે, ભયઘ્ન બનાવી દે છે, એમ અનેક ભાવોનો આનન્દ ભોગવાવે છે.
એ આસ્વાદ અપૂર્વ, ને અલૌકિક છે અને એ અલૌકિક ચર્વણા-આસ્વાદ
તેજ રસ. જેનામાં લાગણીની વાસના નથી તેનામાં લાગણી ઉત્પન્ન
થવાની નથી. એવા જડ પુરુષને કાવ્યમાંથી આનન્દ મળવાનો નથી.
વાસનાવાળા સહૃદયનેજ અલૌકિક આસ્વાદ મળે છે અને તે એવો
છે કે તે સમયે તેનું મન તદ્રૂપ બની જાય છે અને ખીલ કોઈ વસ્તુની
પ્રતીતિજ રહેતી નથી. એવી ઉત્તમ રસની ઝમાવટ, અર્થની ને
શબ્દની ચમત્કૃતિ જેમાં છે તેજ કાવ્ય છે.

દોષ: સ્વરૂપ ને પ્રકાર-મુખ્ય અર્થનો એટલે રસ કે
ભાવનો જેથી અપકર્ષ કે ક્ષતિ થાય તેને દોષ કહ્યો છે. કેટલાક દોષ

નિત્ય છે, અર્થાત્, સર્વ સ્થળે દોષજ છે. કેટલાક અનિત્ય છે, એટલે અમુક પ્રસંગમાંજ દોષ છે. કેટલાક શબ્દદોષ છે; કેટલાક અર્થદોષ છે; ને કેટલાક રસદોષ છે. આવા દોષના પ્રકાર છે. કાનને પ્રિય લાગે એવાં પદજ કાવ્યમાં વાપરવાં જોઈએ. શબ્દશાસ્ત્રના નિયમોનો અનાદર કરવાથી વ્યુત્પન્નકૃતિ દોષ થાય છે. વ્યાકરણના દોષોનો એમાં સમાવેશ થાય છે. કર્ણને કઠોર લાગે એવાં પદના પ્રયોગથી શ્રુતિકટુત્વ દોષ બને છે. અશ્લીલ, આમ્ય, અપ્રસિદ્ધ, કે સંહિગ્ધ પદ વાપરવાથી કે એવો અર્થ થવાથી સહૃદયના મનને ઉદ્વેગ થાય છે ને રસની ક્ષતિ થાય છે; માટે એવાં પદ ને અર્થ પણ દૂષિતજ છે. અશ્લીલતા, આમ્યતા, અપ્રસિદ્ધતા, ને સંહિગ્ધતા એ દોષ છે. જે રચનાથી વર્ણનનો આરંભ કર્યો હોય તે રચનાનો ભંગ કરી અન્ય રચનાનો આશ્રય કરવાથી ભંગપ્રક્રમ દોષ થાય છે. ગુંચવણુભરેલી રચના ક્ષિપ્ત કહેવાય છે ને તેથી ક્ષિપ્તતા દોષ બને છે. એકનું એક પદ પ્રયોજન વિના પુનઃ પ્રયોજવાથી કથિતપદત્વ કે પુનરુક્તિ દોષ થાય છે. આ દોષ અનિત્ય છે; કેમકે કેટલેક સ્થળે પુનરુક્તિ આવશ્યક છે.

*ઉગે છે સવિતા તામ્ર, તામ્રરૂપજ આથમે;
સંપદ્માં ને વિપદ્માંએ મહાન્તો એકરૂપ છે.

આમાં ઉદાર પુરુષોની એકરૂપતા સૂર્યના દૃષ્ટાન્તથી દર્શાવી છે. સૂર્ય ઊગે છે ત્યારે તામ્ર-રક્ત હોય છે ને આથમે છે ત્યારે પણ તામ્રજ હોય છે—એકજસ્વરૂપ હોય છે એમ દૃષ્ટાન્ત આપ્યો છે. આ દૃષ્ટાન્તમાં તામ્ર શબ્દ ખીણ વાર વાપરવાથી દોષ થતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ ગુણુ થાય છે. અહિં એકરૂપતાનું સમર્થન કરવા પુનરુક્તિ

* उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।

संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥ नुं भाषान्तर

આવશ્યક ને ગુણરૂપ છે. અર્થની પુષ્ટિ ન થાય એવાં નકામાં વિશેષણથી અપુષ્ટ દોષ થાય છે, એ અર્થદોષ છે. છન્દોલંગ કે યતિલંગથી હ્રતવૃત્તત્વ દોષ થાય છે. છન્દના કરતાં યતિમાં વિશેષ દોષ જોવામાં આવે છે. જે વૃત્તમાં જે જે સ્થળે વિદ્વાનોએ વિશ્રામ-સ્થાન નક્કી કર્યાં છે તે તે વૃત્તમાં તે તે સ્થળે વિશ્રામ લેતાં પદને ભાંગી નાખવું પડે ત્યાં એવો દોષ થાય છે. રસદોષ પણ ત્રણ પ્રકારના છે; પણ તે સર્વમાં અનૌચિત્ય એટલે રસની ચોચ્યતાનો નાશ એ રસલંગનું મુખ્ય કારણ છે. આ દોષોમાંના ઘણા-ખરા ગદ્યમાં પણ જોવામાં આવે છે. કિલ્લપ રચના, વ્યાકરણદૃષ્ટિએ અશુદ્ધ શબ્દો, અપ્રયુક્ત, સંદિગ્ધ, ને ગ્રામ્ય શબ્દો, તેમજ કર્ણકટુ પદને યતિલંગ જેવા દોષ આપણી ભાષામાં ગદ્ય ને પદ બંનેમાં સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ તો ખરૂં છે કે કેટલાંક ઉત્તમ કાવ્યમાં પણ કવચિત્ દોષ જોવામાં આવે છે. પરંતુ કાવ્ય જેમ બને તેમ દોષરહિત જોઈએ. સંસ્કૃત આલંકારિકોએ કહ્યું છે કે જેમ કોઠના એક ડાઘાથી પણ ઉત્તમ કાન્તિવાણું પણ શરીર કદ્દૂપું બની જાય છે તેમ એક પણ દોષથી ગમે તેવું ઉત્તમ કાવ્ય પણ કર્ણકઠોર થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે અન્યની પેઠે કવિનો પણ આદર્શ ઉચ્ચતમ જોઈએ. દોષનું સ્વરૂપ જાણી તેમાંથી મુક્ત થવા પ્રયાસ કરવો એ સર્વ કોઈનો ધર્મ છે.

દોષના વિવેચનથી એટલું સ્પષ્ટ છે કે કવિની ભાષા શુદ્ધ, ગુંચવણ વગરની, ને પ્રાસાદિક હોવી જોઈએ; તેમજ તેનો અર્થ પણ કિલ્લપ કે અનુચિત ન જોઈએ. તેમાં રસની પરિપૂર્તિ જોઈએ ને સહૃદયને માન્ય ન થાય એવી કિલ્લપ કલ્પના તેમાં ન જોઈએ.

ગુણુ-માત્ર દોષરહિત શબ્દ ને અર્થ હોય એટલે કાવ્ય થાય એમ નથી. તે શબ્દ ને અર્થ ગુણુયુક્ત હોવા જોઈએ. જેમ શૌર્યાદિ આત્માના ધર્મ છે તેમ કાવ્યનો આત્મા રસ છે તેના ગુણુ ધર્મ છે.

શૌર્યાદિ આત્માનો ઉત્કર્ષ કરે છે, તેમ ગુણો પણ રસનો ઉત્કર્ષ કરે છે; અને શૌર્યાદિ ગુણ આત્માથી પૃથક્ રહી શકતા નથી તેમ કાવ્યમાં ગુણ રસથી પૃથક્ રહી શકતા નથી. આ પ્રમાણે કાવ્યમાં ગુણો રસની ઝમાવટ કરવામાં ઉપયોગી છે. માધુર્ય, ઓજસ, ને પ્રસાદ, એ ત્રણ ગુણ છે. જેથી ચિત્તને આહ્લાદ થાય અને દ્વેષ આદિથી તેમાં જે કઠોરપણું આવ્યું હોય તે જતું રહી તે પાણી પાણી થઈ જાય તે ગુણને વિદ્વાનોએ મધુર ગુણ કહ્યો છે. એ ગુણ સંલોગશૃંગાર રસમાં માલમ પડે છે, પણ કરુણ રસ, વિપ્રલંભશૃંગાર, ને શાન્ત રસમાં તે ઉત્તરોત્તર વિશેષ જોવામાં આવે છે. જેથી મનની અંદર જીવસ્સો ઉત્પન્ન થાય છે, જાણે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો હોય ને જ્વલિત થયું હોય એમ લાગે છે તે ઓળો ગુણ છે, આત્માના વિસ્તારનો હેતુ છે ને વીર રસમાં રહેલો છે. વીરથી અધિક ખીલતરસમાં ને તેથી અધિક રૌદ્ર રસમાં તે હોય છે. સૂકા લાકડામાં જેમ અગ્નિ તરત સર્વત્ર વ્યાપે છે ને જેમ સ્વચ્છ જળ સર્વત્ર પ્રસરે છે, તેમ જે મનમાં એકદમ ફેલાઈ જાય છે તે પ્રસાદ ગુણ છે અને તે સર્વત્ર રસમાં રહેલો છે.

ગુણોનાં વ્યંજક—વર્ણ, સમાસ, ને રચના ગુણોનાં વ્યંજક છે. તેમાં 'ટ' વર્ગ સિવાયનાં સ્પર્શ વ્યંજન, પોતપોતાના વર્ગના પાંચમા વર્ણ સાથે યુક્ત થયલાં (અક્ષ, અબ્જન, કષ્ટક, દન્તમાં છે તેમ) હ્રસ્વસ્વરયુક્ત રેફ ને છુકાર-એટલા વર્ણ, સમાસનો અભાવ કે મધ્યમ સમાસ ને સુકુમાર રચના એ માધુર્ય ગુણનાં વ્યંજક છે. વર્ગીય પ્રથમ અને તૃતીય વર્ણનો અનુક્રમે દ્વિતીય ને ચતુર્થ વર્ણ સાથે સંયોગ, તેમજ રેફનો કોઈ વ્યંજન સાથે પહેલો કે પછી સંયોગ, જે સરખા વ્યંજનનો યોગ, ટાદિ વર્ણચતુષ્ટય, શ ને ષ—એટલા વર્ણ, દીર્ઘ સમાસ, અને ઉદ્ધત રચના, એ ઓળો ગુણનાં વ્યંજક છે. જે શબ્દ, સમાસ, કે રચના વડે સાંબળતાં વારજ શબ્દમાંથી અર્થની પ્રતીતિ થાય તે શબ્દ, સમાસ, કે રચના પ્રસાદ ગુણનાં વ્યંજક છે.

તાત્પર્ય—ગુણના આ વિવેચનથી શું સમજવાનું છે? એટલુંજ

કે ભાષા હુમેશ અર્થને અનુસરતી જોઈએ. શૃંગાર, કરુણ, ને શાંત

રસમાં મધુર ને સરલ, વીર, રૌદ્ર, ને ળીલત્સ રસમાં તેજસ્વી ને જુસ્સાદાર, તેમજ આડંબરચુકત, પણ સર્વત્ર અર્થ સમન્વય એવી પ્રાસાદિક હોવી જોઈએ. સર્વ રસમાં પ્રસાદની આવશ્યકતા છે. પ્રસાદ-રહિત કાવ્ય તે કાવ્યજ નથી.

અલંકાર: ગુણ ને અલંકારનો ભેદ—કાવ્યમાં બહુધા શબ્દ ને અર્થ સાલંકાર હોવા જોઈએ. અલંકાર ધણે ભાગે કાવ્યમાં હોવા જોઈએ. કવચિત્ ન હોય તો ચાલે.

ગુણ ને અલંકારમાં ભેદ છે. ગુણો રસ વિના રહેતા નથી. અલંકાર તો રસ વિના રહે છે. ગુણો રસના અવશ્ય ઉપકારક છે; અલંકાર એવા નથી. ગુણો રસના ધર્મ છે, તેથી સાક્ષાત્ રસમાં રહે છે. અલંકાર રસમાં સાક્ષાત્ રહેતા નથી, પણ અંગદ્વારા રહે છે. રસ વિષ્ણમાન હોય તો અંગદ્વારા એટલે શબ્દ અને અર્થ એ બે કાવ્યના અંગમાં ચારત્વ ઉત્પન્ન કરી, જેમ હારાદિ શરીરને શોભાવી આત્માને આનંદ પમાડી તેના ઉપકારક થાય છે તેમ અલંકાર રસરૂપ અંગીના કવચિત્ ઉપકારક થાય છે. કવચિત્ કહેવાનું કારણ એ કે રસ વિષ્ણમાન હોય તોપણ અલંકાર કવચિત્ તેને પોષતા નથી. જ્યાં રસનો સંભવ છે ત્યાં અલંકારો રસના ઉપકારક થાય છે, એટલે શબ્દ અને અર્થમાં ઉત્કર્ષ મૂકી રસમાં વૃદ્ધિ કરે છે; પણ જ્યાં રસનો અસંભવ છે ત્યાં અલંકાર માત્ર ઉક્તિમાં વૈચિત્ર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, અર્થાત્, શબ્દ અને અર્થનેજ શોભાવે છે. કવચિત્ રસ વિષ્ણમાન હોય છે તોપણ અલંકાર તેની ઝમાવટ વધારતા નથી. આવો ગુણ અને અલંકાર વચ્ચે ભેદ છે.

શરીરસંપત્તિ ને કાવ્યસંપત્તિ—શબ્દ અને અર્થ એ કાવ્યની મૂર્તિ-શરીર છે. વ્યંજ્યનો વૈભવ એ કાવ્યનું જીવન છે. જેમ શરીરને હારાદિ અલંકારો ભૂષિત કરે છે, તેમ કાવ્યમાં ઉપમાદિ અલંકાર વ્યંજ્ય-વૈભવનો ઉત્કર્ષ કરે છે. આત્મામાં શૌર્યાદિ ગુણોની પેઠે કાવ્યમાં માધુર્યાદિ ગુણો છે. સ્વભાવ-એષ્ટાદિ જાતિપ્રયુક્ત ધર્મ-જેમ આત્માનો ઉત્કર્ષ કરે છે તેમ રીતિઓ વ્યંજ્યનો ઉત્કર્ષ કરે છે. વૃત્તિ-

ઓ વૃત્તિની-વર્તનની પેઠે આદાર્યક-કૃત્રિમ શૈલી આણે છે. પદો પરસ્પર અનુગુણ રહી વિશ્રાન્તિ પામે તેને શય્યા કહે છે. શય્યામાં જેમ શરીરના અવયવ પરસ્પર અનુકૂળ સ્થિતિમાં વિરામ પામે છે, તેમ પદોનો પરસ્પર અનુકૂળતામાં વિરામ-પદોની ઉત્કૃષ્ટ અન્યોન્ય મૈત્રી-તે શય્યા છે. રસના અમુક પ્રકારના આસ્વાદને પાક કહે છે. પાક એ હૃદયંગમ અર્થગાંભીર્ય છે. શરીરને જેમ પાક-પરિપકવ વસ્તુનો આસ્વાદ-અભીષ્ટ છે તેમ કાવ્યમાં પાક રસમાં ઉત્કૃષ્ટ આસ્વાદ ઉત્પન્ન કરે છે-ઓર લહેજત આણે છે. આ રીતે વ્યવહારમાં જેમ શરીરની સંપત્તિ જીવિત, ગુણ, અલંકાર, સ્વભાવ, વર્તન, શય્યા, ને પાક છે; તેમ કાવ્યની સંપત્તિ શબ્દાર્થ, વ્યંગ્યવેભવ, ગુણ, અલંકાર, રીતિ, ઘાત, શય્યા, ને પાક છે.

રીતિ: વૃત્તિ: શય્યા ને પાક—રીતિ એ ભાષાશૈલીના બિન્ન બિન્ન પ્રકાર છે. જેમ અંગની જુદી જુદી વ્યવસ્થાથી તેમાં ગુણ એટલે ઉત્કર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ગુણને ઉત્પન્ન કરનાર વર્ણવિન્યાસ-વિશેષ તે રીતિ છે. આ બિન્ન બિન્ન પદવિન્યાસપ્રણાલીને દંડી વાણીના વિચિત્ર માર્ગ કહે છે. વૈદર્ભી, ગૌડી, ને પાંચાલી એ ત્રણને કાવ્યમાં મુખ્ય રીતિ માની છે. કામલ વર્ણ, અહપસમાસ, અને મૃદુ બન્ધ, એવી રચના તે વૈદર્ભી રીતિ છે. ઉક્ત પદથી વિરાજિત, ઓભેગુણયુક્ત ને કાન્તિગુણયુક્ત જે રચના તે ગૌડી રીતિ કહેવાય છે. કાન્તિ ગુણ એટલે પદોની ઉજ્જ્વલતા. અર્થાત્ ઉજ્જ્વલ એટલે શિષ્ટ, આમ્યતા-હીન પદથી યુક્ત રચના તે કાન્તિગુણ છે. જેઓ માધુર્ય, ઓજસ્, ને પ્રસાદ એ ત્રણજ ગુણ માને છે તેઓ કાન્તિગુણને માત્ર આમ્યતાનો નિર્પર્યયજ-આમ્યતાથી ઉલટોજ ગણે છે. વૈદર્ભી ને ગૌડી એ બંને રીતિનાં જેમાં લક્ષણ હોય તેને પાંચાલી રીતિ કહે છે.

આ ત્રણ પ્રકારની રીતિને મમ્મટ અનુક્રમે ઉપનાગરિક, પરુષ, કામલ વૃત્તિ કહે છે. વૃત્તિ એટલે રસવ્યાપાર ને તે વ્યાપારવાળી વર્ણુરચના તે વૃત્તિ, એવો વૃત્તિનો અર્થ છે.

રીતિ ને વૃત્તિ—રીતિ અને વૃત્તિ બિન્ન છે. રીતિ શબ્દગુણને આશ્રયે છે; એને અર્થ સાથે સંબંધ નથી. માત્ર બિન્નબિન્ન પ્રકારની

વર્ણની રચનાથી રીતિ સંદર્ભને સુકુમાર કે પ્રૌઢ બનાવે છે. વૃત્તિનો સંબંધ સાક્ષાત્ રસની સાથે છે. રીતિ શબ્દાશ્રિત છે ને વૃત્તિરસાશ્રિત છે. માધુર્યાદિ ગુણો રસના ધર્મ છે, તેથી રીતિ પણ રસને ઉપકારક થાય છે, પણ તે પરંપરાસંબંધથી થાય છે, સાક્ષાત્ નહિ.

રીતિ અને વૃત્તિ બંનેને ભાષા સાથે સંબંધ છે. આપણામાં કહેવત છે કે બાર ગાઉએ બોલી બદલાય; તેમ મૂળ દેશપરત્વે રીતિના વૈદર્ભી, ગૌડી, ને પાંચાલી એવા વિભાગ થયા છે. પછી એ રીતિનાં લક્ષણ જે ભાષાશૈલીમાં હોય તે ભાષાશૈલી પણ વિદર્ભ, ગૌડ, કે પાંચાલ દેશની ન હોય તોપણ વૈદર્ભી, ગૌડી, ને પાંચાલી કહેવાય છે. કેટલાકને સરળ, કેટલાકને આડંબરી, ને કેટલાકને બંનેનું જેમાં મિશ્રણ હોય તેવી સરળ તેમજ પ્રૌઢ ભાષા પ્રિય છે. દંડી તેમજ વિદ્યાધર વૈદર્ભી રીતિનાં વખાણુ કરે છે ને વિદ્યાધર તો કહે છે કે એકલી એજ રીતિ ઉત્તમ છે. વૃત્તિ શબ્દને પ્રયોગ બહુધા નાટકોને લખતો છે. વૃત્તિનો મૂળ અર્થ અંગહાર, અંગચેષ્ટા, શરીરનું જુદી જુદી રીતે વાળવું એ છે. પાછળથી તેનો અર્થ એવી ચેષ્ટા સાથે જુદા જુદા પ્રકારની વાણીની રચના થયો. અંગરચનામાંથી અંગરચનાયુક્ત વાણીની રચના એવો અર્થ ક્રમે થયો. ભરતમુનિ આવી ચાર નાટકરચના ગણાવે છે:— ભારતી, સાત્વતી, કેશિકી, અને આરભટી. શૃંગારમાં કેશિકી, વીરમાં સાત્વતી, રૌદ્ર અને બીભત્સમાં આરભટી, અને સર્વ રસમાં ભારતી વૃત્તિ આવે છે. જેમાં અલનત કામળ સંદર્ભથી શૃંગાર અને કરુણ રસનું વર્ણન હોય તે કેશિકી વૃત્તિ કહેવાય છે. જેમાં રૌદ્ર અને બીભત્સ રસનું પ્રતિપાદન અતિપ્રૌઢ સંદર્ભથી કર્યું હોય તે આરભટી વૃત્તિ કહેવાય છે. જેમાં અતિસુકુમાર નહિ એવા હાસ્ય, શાન્ત, ને અદ્ભુત રસો અતિસુકુમાર નહિ એવા સંદર્ભ વડે ગુંથાયા હોય તે ભારતી વૃત્તિ છે; અને જેમાં અતિપ્રૌઢ નહિ એવા વીર અને બયાનક રસ અતિપ્રૌઢ નહિ એવા સંદર્ભમાં ઉપજળ્યા હોય તે સાત્વતી વૃત્તિ છે એમ વિદ્યાનાથ વર્ણવે છે.

તાર્પર્ય—તાર્પર્ય એ છે કે શબ્દ ને અર્થ એવા ભેદએ કે તેથી રસને બરાબર જ માવ થાય, જ્યાં મધુર ભેદએ ત્યાં મધુર,

આડંબરી જોઈએ ત્યાં આડંબરી, પ્રૌઠ જોઈએ ત્યાં પ્રૌઠ, પણ સર્વત્ર સરળ ને પ્રાસાદિક્ષ્ણ શૈલી સ્તુત્ય છે ને રીતિ ને વૃત્તિના વિવેચન-માંથી પણ એજ સાર નીકળે છે.

શર્યા—પદોની પરસ્પર મૈત્રીને શર્યા કહે છે. પરસ્પર એવાં અનુકૂળ પદો હોય કે તેને બદલે પર્યાય પદ મૂકી ન શકાય એવી ઉત્કૃષ્ટ રચના તે શર્યા છે. મસ્લિનાથ કહે છે કે જેમાં પદ પરિવૃત્તિ કે વિનિમય સહન ન કરે, અર્થાત્ અન્ય પર્યાયપદ વાપરી ન શકાય એવી રચના તે મૈત્રી. લૉર્ડ મેકાલે પણ આવી મૈત્રી ઉત્તમ કવિનાં કાવ્યમાં હોય છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે. તે કહે છે કે આપણે કવિતાની જાદુઈ શક્તિ વિષે ધણી વાર સાંભળીએ છીએ. સામાન્ય રીતે એ શબ્દોનો અર્થ કંઈ નથી. પણ મિલ્ટનની કવિતાને એ શબ્દો લાગુ પાડીએ તો તે ધણાજ ઉચિત છે. એની કવિતા મોહમંત્રના જેવી અસર કરે છે. તેની ખૂબી તેના વાચ્યાર્થ કરતાં વ્યંગ્યાર્થમાં રહેલી છે. પ્રથમ દષ્ટિએ જેતાં ખીજા શબ્દો કરતાં એના શબ્દોમાં કંઈ વિશેષ માલમ પડશે નહિ; પણ એ શબ્દો તો મોહક શબ્દો છે. જેવા તે ઉચ્ચારાય છે કે તરતજ ભૂત ને વર્તમાન અને દૂર તે સમીપ થઈ જાય છે. તરતજ ચારુવનાં નવીન સ્વરૂપ અસ્તિત્વમાં આવે છે અને સ્મરણશક્તિમાંજ શબ્દવત્ સંગ્રહી રાખ્યું હોય છે તે જાગ્રત્ થઈ જીવનમય થાય છે. જે તમે વાક્યની રચનામાં ફેરફાર કરશો, એક શબ્દને બદલે તેનો પર્યાયશબ્દ મૂકશો, તો તે કાવ્યનું બધું સૌન્દર્ય નષ્ટ થઈ જશે. એ મિલ્ટન કવિના ‘પેરેડાઈસ લોસ્ટ’ નામના કાવ્યના કેટલાક ભાગનો અનુવાદ કરવામાં થયેલી ડ્રાઇડન જેવા પ્રસિદ્ધ કવિની શૈલ્યનીય નિષ્ફળતા આનો પ્રસિદ્ધ પુરાવો છે.

પાક—પાક એટલે અર્થજાંબીર, અર્થની પરિપક્વતા. તેના મુખ્ય બે ભાગ છે—દ્રાક્ષાપાક ને નારિકેરપાક. જેમાં અંદર ને બહાર રસ સ્પુરતો હોય તેને દ્રાક્ષાપાક કહે છે અને જેમાં રસ અંદર ધણોજ ગૂઠ હોય તેને નારિકેરપાક કહે છે. આ પ્રમાણે પાક એ રસનો આસ્વાદવિશેષ છે. વિલાધર કહે છે કે હમેશા અભ્યાસ કરનાર કવિ-

ઓનીજ વાણી પાક પામે છે. પાક એ રસને ઉચિત શબ્દનિષ્પત્તિ ને અર્થનિષ્પત્તિ છે પણ શબ્દપાક કરતાં ઉપર કહેલો અર્થપાકજ ઉત્તમ છે. કવિ ભવશૂતિના ઉત્તરરામચરિતમાં એવો પાક જોવામાં આવે છે. કાવ્યને અન્તે ભરતવાક્યમાં કવિએ કહ્યું છે તેમ એ નાટકની વાણી પરિપક્વ થયલી, પરિપાક પામેલી પ્રજાનું કૃણ છે. એજ કવિની અન્ય કૃતિમાં વાણીને ને અર્થને એવો પરિપાક જોવામાં આવતો નથી.

રસ અને ભાવ—રસનું વર્ણન ઉપર કર્યું છે. દેવ, દિગ્, ગુરુપુત્ર, મિત્ર, આદિને વિષે જે રતિ હોય છે તે, સ્ત્રીપ્રતિની રતિ પણ પરિપુષ્ટ ન થઈ હોય તો તે, કે અન્ય સ્થાયિભાવ પણ પરિપુષ્ટ ન થયો હોય તો તે, તેમજ કાઈ વ્યભિચારી ભાવ વિભાવાદિથી પરિપુષ્ટ થવાથી ગોણુ જતો રહી પ્રધાન થાય છે તો તે ભાવ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે દેવાદિ સર્વ પ્રત્યેની રતિ, કાન્તાદિવિષયક અપુષ્ટ રતિ, રસાવસ્થા પ્રાપ્ત ન થયલા હાસાદિ સ્થાયિભાવ, અને પ્રાધાન્યે વ્યંજિત થયલા વ્યભિચારિભાવ એ સર્વને ભાવ કહે છે.

સાત્ત્વિક ભાવ—સ્થાયિભાવ ને વ્યભિચારિભાવ ઉપરાંત આઠ ખીજા ભાવ છે તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે. સ્તંભ (શરીર જડ થઈ જવું તે), સ્વેદ (પરસેવો), શોમાંચ (ફૂંચાં ઊભાં થવાં તે), સ્વરભંગ (અવાજમાં ફેરફાર), વેપથુ (કમ્પ), વૈવર્ણ્ય (ચહેરાની ક્રિકાશ), અશ્રુ (આંસુ), ને પ્રલય (મૂર્ચ્છા), એ આઠ સાત્ત્વિક ભાવ છે. એ અનુભાવ છે તોપણ એને આલંકારિકાએ પૃથક્ ગણ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે અન્ય પુરુષના ભાવની સાથે એકભાવતામાંથી—પર હૃદય સાથે અલનત સમાનભાવમાંથી—એ ઉત્પન્ન થાય છે. પારકાના દુઃખ, હર્ષ આદિ ભાવોને વિષે અલનત અનુકૂળ અન્તઃકરણ તે સત્ત્વ. સત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થતા ભાવ તે સાત્ત્વિક ભાવ. એવા અન્તઃકરણમાંથી ઉત્પન્ન થયલા હોવાથી સ્તંભાદિ સાત્ત્વિક ભાવ છે અને ભાવ સૂચવનાર વિકારરૂપ હોવાથી અનુભાવ પણ છે.

રસાભાસ ને ભાવાભાસ—રસ ને ભાવનું અનોચિત્ત તે રસાભાસ ને ભાવાભાસ. ઉપનાયકને વિષે થયલી રતિ કે મુનિપત્ની કે ગુરુ-

પ્રતિ રતિ, બહુ નાયક વિષેની રતિ, અન્યોન્યનિષ્ઠ નહિ, પણ એકનિષ્ઠ રતિ, તેમજ પ્રતિનાયકનિષ્ઠ કે અધમપાત્રગત કે પશુગત રતિને શૃંગારમાં અનુચિત માની છે; માટે એવે સ્થળે રસ નથી; રસાભાસ છે. ગુરુ આદિ પ્રતિ ક્રોધ એ એ પ્રમાણે રોદ્ર રસમાં અનુચિત છે; અધમ-પાત્રનિષ્ઠ શમને શાન્ત રસમાં અનુચિત માન્યો છે. ગુરુ આદિને હસી કાઢવાથી હાસ્યરસનો આભાસ થાય છે. બ્રહ્મવધ આદિ માટે ઉત્સાહ કે અધમપાત્રગત ઉત્સાહને વીરરસમાં રસાભાસ માન્યો છે. તેમજ ઉત્તમ પાત્રમાં ભય એ ભયાનકમાં રસાભાસ થાય છે. એ પ્રમાણે અન્યત્ર સમજવું.

રસનું અનોચિત્ય એજ તેના ભંગનું કારણ છે અને અોચિત્ય એજ પરમ ઉત્કર્ષ છે.

અલંકાર: પ્રકાર—ઉપર ગુણ અને અલંકારનો ભેદ દર્શાવ્યો છે તેમજ અલંકારનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું છે. જેમ હારાદિ શરીરના અલંકાર શરીરને શોભાવી તેની મારકૂત આત્માને આનંદ પમાડે છે, તેમ કાવ્યમાં અલંકાર શબ્દને ને અર્થને ઉત્કૃષ્ટ બનાવી રસને પોષે છે. અલંકાર શબ્દમાં ને અર્થમાં હોય છે. શબ્દના અલંકારને શબ્દાલંકાર અને અર્થના અલંકારને અર્થાલંકાર કહે છે. અનુ-પ્રાસ, યમક, વગેરે શબ્દાલંકાર છે; ઉપમા, રૂપક, આદિ અર્થાલંકાર છે. એ અલંકારોનો પરસ્પર સંબંધ થાય તોપણ તેલમાં ચોખાના દાણા બુઢા રહે છે તેમ એક એકથી પૃથક્ રહે તો તે સંયોગ સંસૃષ્ટિ કહેવાય છે; અને દૂધ ને પાણી એકઠાં કરવાથી જેમ એકરૂપ થાય છે તેમ એ અલંકારોનો સમવાય હોય તો તે સંકર કહેવાય છે. સંસૃષ્ટિ ને સંકર એ બન્ને મિથ્યાલંકાર છે.

કાવ્યના પ્રકાર—જે કાવ્યમાં વાચ્ય અર્થ કરતાં વ્યંગ્ય અર્થ વધારે ચમત્કારી હોય તે ઉત્તમ કાવ્ય કે દેવનિ કહેવાય છે અને જેમાં વ્યંગ્ય અર્થ હોય નહિ કે હોય તો અસ્કુટ હોય તે ચિત્ર

કાવ્ય કહેવાય છે. આલંકારિકાએ એને અધમ કાવ્ય માન્યું છે. શબ્દાલંકારવાળું કાવ્ય શબ્દચિત્ર ને અર્થાલંકારવાળું અર્થચિત્ર કહેવાય છે.

શબ્દાલંકાર—અનુપ્રાસ અને યમક એ શબ્દાલંકારમાં આવે છે. એકનો એક વર્ણ એટલે બંજન વારંવાર આવે તેને અનુપ્રાસ કહે છે. એકનો એક સ્વર વારંવાર આવે તેમાં—ઝડમાં—ચમત્કાર નથી. શુજરાતી કવિતામાં પૂર્વાર્ધને છેડે જેવા અક્ષર આવ્યા હોય છે, તેને મળતા અક્ષર ઉત્તરાર્ધને છેડે આવે છે, તેને પ્રાસાનુપ્રાસ કહે છે. ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાળા કે અર્થરહિત બે કે વધારે અક્ષર એકજ ક્રમમાં ફરીને આવે છે ત્યારે યમક (ઝમક) થાય છે.

પ્રાસાનુપ્રાસ ને યમકના દાખલા:—

૧ ‘ભણવે ગતિ રાખ શનિશ્ચર સારી,
નહિ આગળ દોડ પછાત વિસારી.
પ્રથમે ધિરજે કર કામ રૂપાળું,
અભિઆસ થકી પછી બેલું જસાળું.’ નર્મકાવ્ય

આમાં છેલ્લા બે પદમાં પ્રાસાનુપ્રાસ ને પહેલા બેમાં યમક છે.

‘રચવા રચનાર રે ઘણી કરુણાળું કરુણા કરો ઘણી.’

અર્થાલંકાર—અર્થાલંકારમાંના મુખ્ય વિષે ટૂંકું વિવેચન કર્યું છે. ઉપમા, રૂપક, વગેરે, અર્થના અલંકાર હોવાથી અર્થાલંકાર કહેવાય છે.

ઉપમા—બે પદાર્થ વચ્ચે ચમત્કારી સાદૃશ્ય વર્ણવ્યું હોય તો ઉપમાલંકાર થાય છે.

‘બળમાં તે રાજા સિંહ જેવો છે,’ આમાં રાજા એ વસ્તુ પદાર્થ ઉપમેય કહેવાય છે; કેમકે એને સિંહની સાથે સરખાવ્યો છે. જેની

સાથે વર્ણ્ય પદાર્થને સરખાવવામાં આવે છે તે ઉપમાન કહેવાય છે. ઉપલા દાખલામાં 'સિંહ' એ ઉપમાન છે. જે સાધારણ ગુણને લીધે જે પદાર્થની સરખામણી કરી હોય તે સામાન્ય ધર્મ કહેવાય છે. ઉપલા દાખલામાં 'બળ' એ સામાન્ય ધર્મ છે. 'જેવો' એ ઉપમાવાચક—સામ્ય બતાવનાર શબ્દ કહેવાય છે.

પૂર્ણોપમા—જ્યારે ઉપમેય, ઉપમાન, સાધારણ ધર્મ, અને ઉપમાવાચક, એ બધાં આખ્યાં હોય ત્યારે પૂર્ણોપમા કહેવાય છે.

લુપ્તોપમા—પરંતુ ઉપમેય આદિમાંથી એકાદ ન આખ્યું હોય તો લુપ્તોપમા બને છે.

તે રાજા સિંહ જેવો છે—આમાં ધર્મ નથી આપ્યો, માટે ધર્મલુપ્તોપમા કહેવાય છે.

ઉપમાનો દાખલો:—

‘ગતે કરીને પવન સરિખો, ગંભીરતાએ સમુદ્ર,
દેહે જાણે અનળ સરિખો, શીતળતાએ ચન્દ્ર.
સંગ્રામે સુરપતિ સરિખો, ગણેશ સરિખો ગુણવાન.’

ચન્દ્રહાસ—આખ્યાન, કડ૦ ૨૨મું

રૂપક—એક પદાર્થને બીજા પદાર્થના જેવો વર્ણવ્યો ન હોય, પરંતુ તેને બીજા પદાર્થનો આરોપ કર્યો હોય, બીજો પદાર્થજ છે એમ કહ્યું હોય, તો તે અલંકાર રૂપક છે.

દાખલો:—બળમાં તે રાજા સિંહ છે—

આ દાખલામાં રાજાને સિંહના જેવો કહ્યો નથી, પણ સિંહનું રૂપ આખ્યું છે, રાજાને સિંહત્વ લાગુ પાડ્યું છે.

દંચાનો અંકુર મનુષ્યમાત્રમાં જન્મથી ફૂટે છે—

આમાં પણ રૂપક અલંકાર છે. દંચાનો અંકુર—દંચારૂપી અંકુર.

ઇચ્છાંકુર મનુષ્યમાત્રમાં જન્મથી મુકાયલો છે—અમાં રૂપક કે ઉપમા લઈ શકાય; કેમકે ‘ઇચ્છાંકુર’નો વિગ્રહ એ રીતે થઈ શકે છે. ‘અંકુર જેવી ઇચ્છા’ એમ ઉપમિત સમાસ લઈએ તો ઉપમાલંકાર થાય છે. પણ ‘ઇચ્છા એજ અંકુર’ એવો વિગ્રહ કરી કર્મધારય સમાસ લઈએ તો અલંકાર રૂપક થાય છે. એ વાક્યમાં ‘મુકાયલો છે’ને ઠેકાણે ‘કૂટે છે’ હોય તો તેની સાથે ‘અંકુર’નોજ સંબંધ ઘટે, ‘ઇચ્છા’નો નહિ; માટે સમાસનો એવો વિગ્રહ કરવો જોઈએ કે તેમાં ‘અંકુર’ પદને પ્રાધાન્ય આવે; અર્થાત્, સમાસ કર્મધારયજ લેવો જોઈએ. એવા વાક્યમાં અલંકાર રૂપક થાય છે.

‘ક્રોધ અગ્નિ, જાનકી જ્વાળા, પવન લક્ષ્મણ વીર;
રણયજ્ઞ શ્રીરામે ક્રીધા, સમુદ્ર પેલે તીર.

પ્રેમાનન્દ—‘રણયજ્ઞ’, કડ૦ ૧૬

‘વિલીધણને દીક્ષિત ક્રીધા, હનુમાન લાગ્યો ઉપહાર;
ખાણરૂપી સરવે હૈમ્યો, રાક્ષસનો પરિવાર.’

પ્રેમા૦—‘રણયજ્ઞ’, કડ૦ ૧૬

‘મહિમાએ મહાદેવ સરખો, તેજે કરીને લાણુ.’

ઉપમા

રૂપક

પ્રેમા૦, ચન્દ્રહાસ—આખ્યાન, કડ૦ ૨૨મું

‘પરનારી જેવી પાવકજ્વાળા, સાપણુ વિખની વેલ.’

રણયજ્ઞ, કડ૦ ૧૦મું

આમાં ઉપમા ને રૂપક બન્ને છે.

અનન્વય—કોઈ વર્ણ્ય પદાર્થને એવો અમત્કારિક રીતે વર્ણુધ્યો હોય કે તેની બરાબરી તેજ કરે છે, બીજે કોઈ પદાર્થ કરી શકતો નથી એમ માંહેથી નીકળે તો તે અનન્વય અલંકાર છે.

રામરાવણનું યુદ્ધ રામરાવણના સમું.*

* રામરાવણયોર્યુદ્ધ રામરાવણયોરિવ એનું ભાષાન્તર

વસ્તુનું પોતાની સાથે સાદૃશ્ય વર્ણવવું તેનો હેતુ ખુલ્લોજ છે કે તે અનુપમ છે એમ સૂચવવું છે. વસ્તુનો પોતાનીજ સાથે અન્વય થતો નથી, માટે અનન્વય અલંકાર કહેવાય છે.

ઉપમેયોપમા—જે પદાર્થને અમુક ગુણમાં અન્યોન્ય સરખાવ્યા હોય તો તે ઉપમેયોપમા અલંકાર થાય છે. એ ગુણમાં તૃતીય પદાર્થ એ ખેના જેવો નથી એમ સૂચવવું એ એ અલંકારનું પ્રયોજન છે. ઉપમેયની સાથે ઉપમા—સાદૃશ્ય ખતાવ્યું છે, માટે ઉપમેયોપમા કહેવાય છે.

દાખલો:—

*સુગન્ધી નયનાનન્દી રમણીય સુરકતતા;

પદ્મના સમ છે વક્રત્ર વક્રત્રના સમ પદ્મ છે.

બુદ્ધા બુદ્ધા ધર્મમાં પરસ્પર સાદૃશ્ય દર્શાવ્યું હોય તો તે ઉપમેયોપમા નહિ, પણ પરસ્પરોપમા કહેવાય છે.

તુજસમ વિદ્યુત્ ગૌરી, તન્વી વિદ્યુત્સમા લવતી (તૂંએ).

તારા જેવી વીજળી ગૌરવર્ણની છે ને તું વીજળી જેવી સુકુમાર છે, એમ બુદ્ધા બુદ્ધા ધર્મમાં પરસ્પર ઉપમા છે, માટે પરસ્પરોપમા કહેવાય છે.

પ્રતીપ—‘પ્રતીપ’ એટલે ઉલટું. એના મુખ્ય બે પ્રકાર છે.

(૧) ઉપમાનનું કાર્ય ઉપમેય કરે છે તો ઉપમાનનું શું કામ છે એમ ઉપમાનનો આક્ષેપ જેમાં હોય તે, અને (૨) ઉપમેયને ઉપમાન તરીકે વર્ણવવું તે.

* સુગન્ધિ નયનાનન્દ્ય મદિરામદપાટલમ્ ।

અમ્મોજમિવ વક્ત્રં તે ત્વદાસ્યમિવ પદ્મજમ્ ॥ એ પરથી

દાખલા:—

(૧) *પ્રતાપરુદ્રની કીર્તિ, સર્વત્ર જ્વલિતે સતે,
ઉદય શા સાઝ પામે, નિર્લજ્જ શશલાંછન.

(૨) ખરેખર, રાજકુળમાં એ લક્ષ્મીપતિ (વિષ્ણુ)જ છે અદ્વય
પુરુષો એની સાથે સુમેરુ પર્વતને શા માટે સરખાવે છે ?

વ્યતિરેક—સામાન્ય રીતે ઉપમાનમાં ઉપમેય કરતાં અધિક
શુભ હોય છે; છતાં કવિ ઉપમેયને ઉપમાન કરતાં ચઢિયાતું વર્ણવે તો
તે વ્યતિરેક અલંકાર થાય છે; કેમકે ઉપમેયમાં ઉપમાન કરતાં
આધિક્ય વર્ણવ્યું છે. વ્યતિરેક=આધિક્ય.

‘ગંભીરતામાં વર્ણવું, પણ અર્ણવમાં ખારાશ.’ નળાખ્યાન

અહિં પ્રેમાનન્દે નળ રાજને સમુદ્ર સાથે સરખાવી ખારાશના
અભાવને લીધે સમુદ્ર કરતાં ચઢિયાતો વર્ણવ્યો છે.

અર્થાન્તરન્યાસ—જેમાં સામાન્ય હકીકતથી વિશેષ હકીકતનું
કે વિશેષ હકીકતથી સામાન્ય હકીકતનું સમર્થન કર્યું હોય તે
અર્થાન્તરન્યાસ કહેવાય છે. અર્થાન્તરન્યાસ એટલે અન્ય અર્થને
ઉપન્યાસ-વર્ણન. અર્થાત્, જેમાં એક અર્થને—સામાન્યને કે વિશેષને—
પુષ્ટિ આપવા ખીજો અર્થ-વિશેષ કે સામાન્ય-વર્ણવ્યો હોય તે
અર્થાન્તરન્યાસ.

દાખલા:—

‘સીતા સમાણી સતી કેણુ શાણી,
પતિ પ્રતિજ્ઞાય સદા પ્રમાણી;
કુરંગ હણુવા મતિ બ્રષ્ટ કીધી,
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.’

* કીર્તી પ્રતાપરુદ્રસ્ય વિલસન્ત્યાં દિગન્તરે ।

કિમર્થમુદયત્યેષ નિર્લજ્જઃ શશલાઞ્છનઃ ॥ ૫૨થી

‘વિનાશકાલે વિપરીત યુદ્ધિ’ એ સામાન્ય હુકીકત છે. સર્વની યુદ્ધિ વિનાશકાળે વિપરીત થાય છે એમ સર્વને લાગુ પડે છે. એ સામાન્ય બાબતથી વિશેષ બાબતનું—ઉપરની ત્રણ લીંમીમાં વર્ણવેલી સ્ત્રીતાની બાબતનું—સમર્થન થાય છે; માટે અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર છે.

ઉત્પ્રેક્ષા—ઉત્પ્રેક્ષા એટલે સંભાવના. કંઈક કારણથી એક વસ્તુની બીજી વસ્તુ તરીકે સંભાવના કરી હોય ત્યારે એ અલંકાર થાય છે. ‘બણે,’ ‘શકે,’ ‘રખે’ એવા શબ્દ ઉત્પ્રેક્ષાના વ્યંજક છે. એવો કોઈ શબ્દ ન હોય તો ઉત્પ્રેક્ષા ગમ્ય કહેવાય છે.

‘સકલ વનલતા પણ બણે આંસુ ખરેખરાં પાડે;
તેમ પત્ર વેરે છે, ઉભરા એવા પ્રકારથી કાઢે.’

આમાં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે. લતા ઉપરથી પત્ર પડે છે તે આંસુ ન હોય એવી કવિએ સંભાવના કરી છે. ‘બણે’ શબ્દ ઉત્પ્રેક્ષાદ્યોતક છે.

‘વેલ બણે હેમની અવેવકૂલે કૂલી,
ચકિત ચિત્ત થયું માહરૂં ને ગયો દૂતત્વ ભૂલી.’ નળાખ્યાન.

—આ દમયન્તીના વર્ણનમાં રૂપક ને ઉત્પ્રેક્ષા છે. ‘અવેવકૂલ’ ને હેમની વેલ’ એ રૂપકના દાખલા છે. દમયન્તીના શરીરને હેમની લતાનું રૂપ આપ્યું છે. આમ અવયવિરૂપક બને છે. ‘બણે’ શબ્દ મૂકીને કવિએ એમ બતાવ્યું છે કે દમયન્તીનું શરીર પ્રત્યક્ષ અવયવ-કૂલે કૂલેલી કનકની લતારૂપ નહોતું; પરંતુ બણે તેવું હોય એમ લાગતું હતું. આમ રૂપકને કવિએ ઉત્પ્રેક્ષામાં બદલી નાખ્યો છે. ‘બણે’ શબ્દને લીધે ઉત્પ્રેક્ષા વાચ્ય છે.

કોપ્યું રાવણુ ભૂપનું મુખ જોતાં, અમર નારનાં વદન

અંત્રિક્ષ રેતાં;

શું પ્રલે કરવા શિવે કોપ કીધો, શકે રાવણુ કાળનો વેશ લીધો.’

‘રણયજ્ઞ’, કડં ૨૦મું

આમાં રાવણની સંભાવનાને પ્રલયકાળના શિવ ને કાળ તરીકે વર્ણવી છે. ‘શુ’ ને ‘શકે’ એ ઉત્પ્રેક્ષાનાં વ્યંજક છે.

નીચેના કાવ્યમાં ઉત્પ્રેક્ષા છે:—

‘શશાંકનો છેક ઘઠ્યો પ્રકાશ, કેવો દિસે પશ્ચિમ દીશ પાસ;
જાણે બબલા ઘડી પૂર્ણ થાતે, આકાશ ટાંગી ઘડીઆળ આ તે.
અંધેર ટાળી ન શક્યો શશાંક, પડ્યો શશીને શિર એક વાંક;
તેનો રવિદેવ તપાસ લીધો, જાણે શશીને પદબ્રહ્મ કીધો.’

શ્લેષ—જે વર્ણન પ્રકૃતને એટલે વર્ણ્ય પદાર્થને તેમજ અપ્રકૃતને—અવર્ણ્યને શબ્દના બે અર્થને લઈને લાગુ પડે તે વર્ણન શ્લેષાલંકારયુક્ત કહેવાય છે. શ્લેષ એટલે બે અર્થનું એક શબ્દમાં એક થવું.

દાખલો:—

ઉદય પામે છે, દિશાના માલિન્યને દૂર કરે છે, નિદ્રાનો નાશ કરે છે, ક્રિયાને પ્રવૃત્ત કરે છે; જુઓ, આ તેજનો અંખાર વિભાકર ભગે છે—

આ વર્ણન રાજાને—વર્ણ્યને તેમજ સૂર્યને—અવર્ણ્યને લાગુ પડે છે; કેમકે પદો શ્લેષ—બે અર્થવાળાં છે.

પરિસંખ્યા—એકત્ર ત્યાગ ને અન્યત્ર નિયમ તે પરિસંખ્યા. અમુક પદાર્થનું અસ્તિત્વ એક સ્થળે વર્ણવ્યું છે ને અન્યત્ર તે નથી એમ કહ્યું હોય કે સમજી લેવાનું હોય તે પરિસંખ્યા અલંકાર કહેવાય છે.

દાખલો:—તે રાજાના નગરમાં મહાન્ધતા હાથીઓમાંજ હતી. આમાં બે અલંકાર છે, શ્લેષ અને પરિસંખ્યા. શ્લેષે કરીને ‘મહાન્ધતા’ના બે અર્થ થાય છે. ઉત્તમ હાથીના લમણામાંથી જુવાનીમાં જે રસ નીકળે છે તેને મદ કે દાન કહે છે. આમ ‘મદ’ના બે અર્થ છે—૧. સુગંધીદાર રસ; ૨ અહંકાર. હાથીના લમણામાંથી

મેઢ નીકળતો, તેથી તેઓ અન્ધ-ઉન્મત્ત હુતી ('અન્ધ' શબ્દ લક્ષ્યાર્થમાં છે); પણ પ્રભમાં કોઈ અહુંકારથી અંધ ન હતું. અહિં પરિસંખ્યા ગમ્ય છે. 'મહાન્ધતા હાથીઓમાં હતી, પ્રભમાં નહિ' એમ હોય તો પરિસંખ્યા ઉક્ત થાય. એમાં પ્રભમાં મહાન્ધતાનો ત્યાગ વર્ણવ્યો છે ને હાથીમાં તેનો નિયમ વર્ણવ્યો છે. એકત્ર ત્યાગ ને અન્યત્ર નિયમ તે પરિસંખ્યા.

‘નળના રાજ્યમાં ળંધન નામે, એક પુસ્તકને ળંધનભ; હંડ એક શ્રીપાતને હાથે, ધન્ય વીરસેન નન્દનભ.’
‘ભય એક તસ્કરને વરતે, કમાડને વિભેગભ,’

નળાખ્યાન, કડં ૬૪મું

વળી,

‘બુગમ કપાટ વિભેગ પુરમાં, બુઆં રહે અષ્ટ ભમભ.
ઉચ્ચાટ એક અધર્મીને વર્તે, સકંપ એક ધ્વભભ.’

નળાં, કડં ૧૪મું

દૃષ્ટાન્ત—બે વાક્યોમાં ઉપમાન અને ઉપમેયની વચ્ચે તેમજ તેમના સાધારણ ધર્મોની વચ્ચે બિંબપ્રતિબિંબલાવનું—સાદૃશ્યનું વર્ણન હોય તો તેમાં અલંકાર દૃષ્ટાન્ત છે.

દાખલા:—

હે ઇશ્વર ! તારૂં સ્મરણજ મનુષ્યને પવિત્ર કરે છે, તો એ સ્મરણની સાથે સ્તુતિ હોય તો તે તેને કેટલો બધો પવિત્ર કરે ! દૂધ જાતેજ મીઠું છે તો ખાંડ લેજેલું દૂધ કેટલું બધું મીઠું થાય !

આમાં બે વાક્યોમાં નીચે પ્રમાણે બિંબપ્રતિબિંબલાવ છે:—

ઉપમેય	ઉપમાન	સામાન્ય ધર્મ	
સ્મરણ	દૂધ	પવિત્ર કરે છે	મીઠું છે
સ્તુતિયુક્ત	ખાંડ લેજેલું	વધારે	વધારે
સ્મરણ	દૂધ	પવિત્ર કરે છે.	મીઠું થાય છે.

‘સ્મરણ’ ને ‘દૂધ’ની વચ્ચે, ‘પવિત્ર કરે છે’ ને ‘મીઠું છે’ની વચ્ચે, સ્તુતિયુક્ત સ્મરણ’ ને ‘ખાંડ લેજેલું દૂધ’, અને ‘વધારે પવિત્ર કરે છે’ અને ‘વધારે મીઠું થાય છે’ની વચ્ચે બિંબપ્રતિબિંબભાવ-સાદૃશ્ય છે.

૨. તને જોઈનેજ તેનું તમ મન શાન્ત પામે છે. ચન્દ્રને જોઈને કુમુદ્વતીનું કરમાયલું પુષ્પ વિકસે છે.

આમાં ‘તને’ ને ‘ચન્દ્રને’, ‘તેનું તમ મન’ અને ‘કુમુદ્વતીનું કરમાયલું પુષ્પ’, ‘શાન્ત પામે છે’ અને ‘વિકસે છે’ વચ્ચે બિંબ-પ્રતિબિંબભાવ છે.

બંને ઉદાહરણોમાં સાધર્મ્યથી દૃષ્ટાન્ત છે. બંને વાક્યોમાં ધર્મનું સામ્ય છે.

વૈધર્મ્યથી દૃષ્ટાન્તનું ઉદાહરણ નીચે આપ્યું છે:—

૩. સાહસવીર! તને ખડ્ગ પર હાથ મૂકતો જોઈ શત્રુના સૈનિકો નાસી જાય છે; ખરેખર, વાયુ ન હોય ત્યારે ધૂળ સ્થિર હોય છે.

‘તું’ ને ‘વાયુ’, ‘શત્રુના સૈનિકો’ ને ‘ધૂળ’ વચ્ચે બિંબ-પ્રતિબિંબભાવ છે અને ‘નાસી જાય છે’ અને ‘સ્થિર હોય છે’ની વચ્ચે વૈધર્મ્ય છે. આ પ્રમાણે આ ઉદાહરણ વૈધર્મ્યથી દૃષ્ટાન્તનું છે.

‘મેઘવીજવાયૂ થકી, ડાલે નહિ ગિરિરાય;
આધિવ્યાધિઉપાધિથી વ્રતાણિ ચલિત ન થાય.’

નર્મકવિતા, પૃ૦ ૪૨૬

‘સહકાર ફળ વામણો ઇચ્છે, અપંગ તરવા સિંધુ;
તેમ દાસ તારો હું ઇચ્છું છઉં, બાંધવા પદબંધુ.’

પ્રેમાનન્દ—‘ઓખાહરણ’ ૩૩૦ ૧લું

અતિશયોક્તિ—જેમાં વર્ણ્ય પદાર્થનું અવર્ણ્ય પદાર્થે નિગરણ કર્યું હોય, અર્થાત્, જેમાં વર્ણ્ય પદાર્થ ખીલકુલ વપરાયોજ ન હોય

અને તેને બદલે અવર્ણ્ય પદાર્થ મુકાયો હોય અને એવી રીતે બેનું અધ્યવસાન—ઐક્ય થયું હોય ત્યાં અતિશયોક્તિ અલંકાર કહેવાય છે.

અતિશયોક્તિના પાંચ પ્રકારમાંનો આ પહેલો પ્રકાર છે. એમાં જે જે પદાર્થો લિપ્ત હોય છે તેને અલિપ્ત તરીકે વર્ણવ્યા હોય છે. આ પ્રકારને ભેદમાં પણ અભેદ કહે છે.

દાખલા:--

૧. અરુણે સોનાની કુંચી વડે પૂર્વનો દરવાજો ઉઘાડ્યો.

૨. લતાને મૂળે છે હરણુવિહિણો ચન્દ્ર લસતો.

લતાના મૂળમાં હરણુ વગરનો ચન્દ્ર લીન થયો છે.

પહેલા દાખલામાં પિળાશ અને રતાશ પડતાં કિરણોને સોનાની કુંચી કહી છે અને પૂર્વ દિશાના આકાશના ભાગને પૂર્વનો દરવાજો કહ્યો છે. 'કિરણ'ને 'આકાશ ભાગ' એ ઉપમેયનું—વર્ણ્ય પદાર્થનું નિગરણુ એટલે ભક્ષણુ થયું છે. અર્થાત્, એ શબ્દો બિલકુલ વપરાયાજ નથી. કોણે ભક્ષણુ કર્યું છે? તેને બદલે વપરાયલા 'સોનાની કુંચી' અને 'પૂર્વનો દરવાજો' એ શબ્દોએ.

બીજા દાખલામાં 'અંગયષ્ટિ' ને 'લતા' ને 'કલંકરહિત મુખ' ને 'હરણુ વગરનો ચન્દ્ર' કહ્યો છે. 'લતા'એ 'અંગયષ્ટિ'નું ને 'હરણુ વગરના ચન્દ્રે' 'નિષ્કલંક મુખ'નું નિગરણુ કર્યું છે.

આ પ્રમાણે આ પ્રકારમાં જે પદાર્થો લિપ્ત છે તેને અલિપ્ત તરીકે વર્ણવ્યા છે.

(૨) અભેદમાં ભેદ—બીજો પ્રકાર એથી ઉલટો છે. એમાં અભેદમાં ભેદ વર્ણવાય છે—જે પદાર્થો અલિપ્ત હોય છે તેને લિપ્ત તરીકે વર્ણવેલા હોય છે; જેમકે,

તે રાજની ઉદારતા ઓરજ છે, તેમજ ગંભીરતા પણ ઓરજ છે, તે પ્રજ્ઞાની સૃષ્ટિ નથી.

અહિં ઉદારતા ને ગંભીરતા અન્ય ઉદારતા ને ગંભીરતાથી ભિન્ન નથી, છતાં ભિન્ન તરીકે વર્ણવી છે; માટે આ પ્રકારને અલેદમાં લેહ કહે છે.

(૩) (૪) સંબંધમાં અસંબંધ અને અસંબંધમાં સંબંધ— સંબંધ હોય છતાં અસંબંધ હોય એમ વર્ણન કર્યું હોય તે ત્રીજા પ્રકાર છે અને એથી ઉલટો ચોથો પ્રકાર છે.

દાખલો:—

નિષ્કલંક ચન્દ્રબિમ્બ, પુનેમમાં કદા ઉદય જો પામે;

નિશ્ચે તેના સામ્યે, વદન આ પરાભવે પામે.

પૂર્ણિમાને દિવસે કલંકરહિત ચન્દ્ર ઊગે તો આ સ્ત્રીનું મુખ તેની સમાનતાથી પરાભવ પામે.

અહિં પૂર્વ ભાગમાં કલંકના અભાવની સાથે ચન્દ્રનો અસંબંધ છે તોપણ સંબંધ વર્ણવ્યો છે અને ઉત્તર ભાગમાં સમાનતાની સાથે મુખનો સંબંધ છે તોપણ અસંબંધ વર્ણવ્યો છે.

આયેં! અગ્નિમાં ઠંડક હોય ને સૂર્યમાં અંધકાર હોય તો તારામાં દોષ હોય.

અહિં અગ્નિમાં ઠંડકનો સંબંધ નથી તોપણ સંબંધ વર્ણવ્યો છે, તેમ સૂર્યમાં અંધકારનો અસંબંધ છે, છતાં સંબંધ વર્ણવ્યો છે; તેમજ તારામાં દોષનો સંબંધ છે, છતાં અસંબંધ વર્ણવ્યો છે.

હે રાજન્! કલ્પતરુના પલ્લવ કરતાં તારા હાથમાં આટલું વિશેષ છે; પલ્લવ કર્ણને શોભાવે છે; તારો હાથ કર્ણનો (કર્ણરાજનો) તિરસ્કાર કરે છે.

આમાં રાજની ઉદારતા કર્ણની ઉદારતા કરતાં વિશેષ છે એ વર્ણવવાનો ઉદ્દેશ છે. અહિં કર્ણ શબ્દના બે અર્થ ભિન્ન છે.

પ્રથમ પ્રકાર—કાર્યકારણનો સ્વાભાવિક ક્રમ એવો છે કે કારણ પહેલું ને કાર્ય પછી થાય છે. એ સ્વાભાવિક ક્રમને કાઢી નાખી

ખંનેને સાથેજ થતાં વર્ણવવાં કે કાર્યને કારણની પહેલાં થતું વર્ણવવું એ અતિશયોક્તિનો પાંચમો પ્રકાર છે; જેમકે,

તે વીર પુરુષ ધનુષ્ પર બાણ ચઢાવે છે કે તેની સાથેજ કે તેની પહેલાં શત્રુઓ નાસી બચ છે.

કાર્ય પ્રથમ ને કારણ પછી એને ‘કુવલયાનંદ’માં ‘અપલ્લ-તિશયોક્તિ’ કહી છે.

આ બધા અતિશયોક્તિના પ્રકારમાં વર્ણ્ય પદાર્થનો અતિશય-ઉત્કર્ષ વર્ણવવાનો હોય છે; માટે એ અતિશયોક્તિ કહેવાય છે.

નિહર્શના—જે વસ્તુ વચ્ચે સંબંધ ન ઘટે તેથી ઉપમાની કલ્પના કરવી પડે ને તેમાં પર્યવસાન થાય તો અલંકાર નિહર્શના કહેવાય છે.

‘બોલ મા બોલ મા બોલ મા રે રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલ મા, સાકર શેરડીનો સ્વાદ તણને કડવો તે લીમડો ઘોળ મા રે, રાધાકૃષ્ણ૦’

રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલવું તે સાકરશેરડીનો સ્વાદ તણને કડવો લીમડો ઘોળવા જેવું છે, એવો અર્થ છે.

અલ્પ બુદ્ધિવાળો હું ક્યાં ને સૂર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયલા રઘુઓનો વંશ ક્યાં ? હું એક હોડકા વડે સમુદ્ર તરવા ઇચ્છું છું.

— એટલે અલ્પ બુદ્ધિવાળો રઘુવંશ વિષે કાવ્ય કરનારો હું હોડકા વડે સમુદ્ર તરવા ઇચ્છનારના જેવો છું.

‘માત પિતાની આજ્ઞા, પુત્ર જે પ્રતિપાળે,
તેને અડસઠ તીર્થ ધર વિષે, એમ કહું દીન દયાળે.’

પ્રેમા૦—‘વામનચરિત્ર’, કડ૦ ૭મું

જે માબાપની આજ્ઞા પાળે છે તેના ઘરમાં અડસઠ તીર્થ વસતાં હોય એવું છે.

‘એ તો બળિયા સાથે બાથ, હોરે હઠીલા રાણા,
એ તો તરવું છે સાગર-નીર, હોરે હઠીલા રાણા’

ઓખાહરણ, કડ૦ ૨૬મું

આ પ્રમાણે પદાર્થ કે વાક્યાર્થ વચ્ચે સંબંધ ન ઘટતો હોય ને તે ઘટાવવા ઉપમાનો આશ્રય લેવો પડે ને એ રીતે ઉપમામાં પર્યવસાન થાય તો અલંકાર નિદર્શના કહેવાય છે.

વ્યાજસ્તુતિ—સ્તુતિદ્વારા નિન્દા ને નિન્દાદ્વારા સ્તુતિ એ વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર કહેવાય છે. વ્યાજથી (નિન્દાદ્વારા) સ્તુતિ ને વ્યાજરૂપ (ખોટી) સ્તુતિ અર્થાત્, સ્તુતિદ્વારા નિન્દા એમ બે અર્થમાં એ શબ્દનો અર્થ કરવો.

આહા! શી તમારી ચતુરાઈ, કેવો ભાષા પર તમારો કાબૂ, કેવા ઉત્તમ વિચાર! ——— ઉપરથી સ્તુતિ છે, પણ નિન્દા ગમ્ય છે. હે રાજન્! તારી કીર્તિએ શું ધોળું કર્યું છે? શત્રુના મુખ પર તો કાળાશ દેખાય છે. ——— આમાં નિન્દા ઉક્ત છે ને સ્તુતિ ગમ્ય છે. આમાં વિપરીતલક્ષણ છે.

વિષમ—બે વસ્તુ વચ્ચે અત્યન્ત અંતર વર્ણવેલું હોય છે તો અલંકાર વિષમ કહેવાય છે.

ક્યાં કુહરતની અદ્ભુત ને અલૌકિક શોભા ને ક્યાં મારી ક્ષુદ્ર ને હરિદ્ર વર્ણન શક્તિ!

‘આપણુ જીવ ને એ ભગવાન, હોરે હઠીલા રાણા
આપણે આગીઆ ને એ ભાણુ, હોરે૦

રણુચર, કડ૦ ૧૧મું

‘કાંઠાં રવિ ને કાંઠાં આગીયો, કાંઠાં જોગી ને કાંઠાં શ્રીહરી.’

સુધન્વા-આખ્યાન, કડ૦ ૨૬મું

સહોક્તિ—એ પદાર્થનું સાથે હોવું ચમત્કારિક રીતે વર્ણવ્યું હોય ત્યાં એ અલંકાર છે. ‘સહ’ (‘સાથે’)ના અર્થના અન્વયબળથી એકાર્થપદ અનેકાર્થવાચક થાય છે; ત્યાં સહોક્તિ અલંકાર કહેવાય છે.

બુવાની આવે છે એટલે બાળપણ સાથે વડીલ તરફનો સ્નેહ જતો રહે છે, છાત્રીની સાથે અભિલાષા વિસ્તાર પામે છે, બાળની સાથે મદ વધે છે.

વિનોક્તિ—એકના વિના બીજું શોભે નહિ એવું કે શોભે એવું ચમત્કારિક રીતે વર્ણવ્યું હોય તો વિનોક્તિ અલંકાર થાય છે.

‘ચન્દ્ર વિના જેમ જામની રે, દ્વીપ વિના જેમ ધામ;
ત્યમ વિભીષણ બાન્ધવ વિના, દિસે ઉજ્જડ લંકા ગામ, વીરા’
રણયજ્ઞ, કડં ૧૦મું

વિનયે વિણુ શ્રી કેવી કેવી ચન્દ્ર વિના નિશા,
રહિતા સત્કવિત્તેથી કેવી વાણીવિદગ્ધતા.

તે દુષ્ટ મિત્ર વિના ચન્દ્ર જેવો નિર્મળ રાજા શોભે છે.

વિરોધાભાસ—જ્યાં પ્રલેપથી પદના એ અર્થ હોય, એક અર્થમાં એ પદાર્થ વચ્ચે વિરોધ હોય ને બીજા અર્થથી તે વિરોધનું નિરાકરણ કર્યું હોય—સમાધાન થયું હોય ત્યાં વિરોધ દેખીતો હોવાથી વિરોધ નથી, પણ વિરોધનો આભાસ છે; માટે અલંકાર વિરોધાભાસ કહેવાય છે.

હે શંકર! તમે શૂલ (૧ત્રિશૂલ—શિવનું આયુધ; ૨. એક પ્રકારનો રોગ) ધારણ કરો છે તોપણ રોગરહિત છો અને વિષમ નેત્ર (૧ વિષમ=૧ એકી સંખ્યાવાળું—શિવને ત્રણ નેત્ર છે; ૨. સમતા-રહિત) છો, તોપણ સમદૃષ્ટિવાળા (સમ=૧. એકી સંખ્યાવાળું; ૨. સરખું) છો.

અપ્રસ્તુતપ્રશંસા—અપ્રસ્તુતનું—જેને વર્ણવવું નથી તેનું—વર્ણન કરવું પરંતુ તેથી પ્રસ્તુત સમજાય તો અલંકાર અપ્રસ્તુત-પ્રશંસા થાય છે. અર્થાત્, જેનું વર્ણન કરવું હોય તેનું વર્ણન ન કરતાં તેને લાગુ પડે એવું ખીલનું વર્ણન કરવું તે. અપ્રસ્તુતપ્રશંસા (અપ્રસ્તુત=અવર્ણ્ય ને પ્રશંસા=કથન, વર્ણન; સ્તુતિ નહિ). આ અલંકારને **અન્યોક્તિ** પણ કહે છે.

૧. હે ચાતક મિત્ર ! સાંભળ, જે જે મેઘને દેખે તે તે તરફ દીન વાણી મા ખોલ.

આમાં ચાતકનું વર્ણન અપ્રસ્તુત છે; તેથી સ્વાભિમાન રાખવું, ખુશામદ ન કરવી, એ પ્રસ્તુત ગમ્ય થાય છે; માટે અલંકાર અપ્રસ્તુત-પ્રશંસા છે.

૨. ‘ન માનો કહ્યું કંથ રીસાળ રગિયા, ક્યમ સૂર્યથી દીપે કોટિ અગિયા, ક્યમ હરણે જીતે વઢે વાઘ સાથે, કુંજર જીત્યો કદી સુણ્યો સિંહ સાથે.’

રણયજ્ઞ, ક૩૦ ૨૦મું

રાવણને મન્દોદરી કહે છે કે કોટી આગીઆ પણ સૂર્યને જીતતા નથી; હરણ વાઘને જીતતું નથી ને હાથી સિંહને જીતતો નથી. આ બધું અપ્રસ્તુતોનું વર્ણન છે; તેથી પ્રસ્તુતનું—રાવણ રામને જીતી શકનાર નથી તેનું—સૂચન થાય છે; માટે અલંકાર અપ્રસ્તુત પ્રશંસા છે.

સ્વભાવોક્તિ—ચારુ યથાવત્ વસ્તુવર્ણન જેમાં હોય તે **સ્વભાવોક્તિ** અલંકાર છે.

દાખલો:—

સુખકરા મધુરા મધુરાનના અનલસા ચપલા ચપલાસમા;
વિવિધ ખેલન ખેલત બાલિકા ક્યમ ન એ ખલુ લોચનચન્દ્રિકા.

આમાં બાળાનું વર્ણન છે. કવિ કાલિદાસનું

ઝળકન્ત દન્તકળિઓ અનિમિત્ત હાસે,
વાણી વળી કલકલી મધુરી લપે જે

ખોળે ઇછે રમત ખાળક જે ધરે તે
ધન્યોજ અંગરજચિહ્ન થકી છવાય.

બાલક્યદન્તરકુલાનનિમિત્તહાસૈઃ° એ પદ ને લવભૂતિનું
અનિયતરુદિતસ્મિતં વિરાજત્° એ તેમજ જેમાં અશ્વનું વર્ણન છે
એ પદો સ્વભાવોક્તિનાં ઉત્તમ દૃષ્ટાન્ત છે.

આક્ષેપ-જે કહેવા ઇચ્છતા હોઈએ તેનો જાણે નિષેધ
કરતા હોઈએ તેવી રીતે-નિષેધાભાસથી વર્ણન કર્યું હોય ત્યાં
આક્ષેપાલંકાર થાય છે.

રે ખલ તુજ સઉ ચરિતો સુજનો પાશ્વે વિવિકત કંઈ હું જો,
નહિ નહિ રે પાપાત્મન્! કથાપિ તુજ મે અવધા છે.

તારી કથા પણ કહેવી યુક્ત નથી. તારા નામથી ને બિચારથી
પણ દૂર રહેવુંજ ઇષ્ટ છે.

અપહ્નુતિ-ઉપમેયનો નિષેધ કરીને, એટલે તે અસત્ય છે
એમ વર્ણવીને, ઉપમાને જ્યાં સત્ય તરીકે વર્ણવ્યું હોય ત્યાં અપહ્નુતિ
અલંકાર છે. એમાં વસ્તુ તે વસ્તુ નથી, પણ અન્ય વસ્તુ છે એમ
ચમત્કારથી વર્ણન કરેલું છે.

‘નારિ તારિ નાસિકાનો મોર, નોંય ભૂષણ ચિત્તનો ચોર.
રક્ત અધર હસે મંદ મંદ, નહિ હાસ્ય એ મોહનો કંદ.’

પ્રેમાનન્દ-ઓખાહરણ’, કડવું રરમું

અહિં ભૂષણ છે તેને ભૂષણ નથી એમ કહી ચિત્તના ચોર
તરીકે વર્ણવ્યું છે; હાસ્યને હાસ્ય નથી એમ વર્ણવી મોહનો કંદ
કહ્યું છે.

ખીજા અલંકારો-બ્રાન્તિમત, સસંદેહ ભાવિક, વગેરે સમજી
લેવા. અહિં મુખ્ય અલંકાર વર્ણવ્યા છે.

દ્રશ્ય ને શ્રવ્ય—ધ્વનિ ને ચિત્ર કાવ્ય એવા કાવ્યના પ્રકાર અગાઉ દર્શાવ્યા છે, તે ઉપરાંત દ્રશ્ય ને શ્રવ્ય એવા બે પ્રકાર છે. જે દેખી શકાય તે દ્રશ્ય ને સાંભળી શકાય તે શ્રવ્ય. નાટકાદિ દ્રશ્ય છે ને ‘નળાખ્યાન’ આદિ શ્રવ્ય છે. જેનો અભિનય થઈ શકે એટલે રંગભૂમિ પર ભજવી શકાય તે નાટકાદિ. એમાં એકનું રૂપ—વેશ બીજાને ધારણ કરે છે, માટે એ રૂપક કહેવાય છે. નાટક એ એક પ્રકારનું રૂપક છે. રૂપકના દસ પ્રકાર છે, તેમાં નાટક ને પ્રકરણ સામાન્ય છે. રૂપકોમાં જે મુખ્ય પુરુષ વર્ણવ્યો હોય છે તે નાયક કહેવાય છે ને મુખ્ય સ્ત્રી વર્ણવી હોય છે તે નાયિકા કહેવાય છે.

વસ્તુ: પ્રકાર—અખન્ધનું વસ્તુ કે ઇતિવૃત્ત (અખન્ધમાં જે કંઈ વર્ણવ્યું હોય તે) બે પ્રકારનું હોય છે:—આધિકારિક ને પ્રાસંગિક. મુખ્ય વસ્તુ તે આધિકારિક ને પ્રસંગે વર્ણવેલું તે પ્રાસંગિક. ‘રામાયણ’માં રામ સીતાનો વૃત્તાન્ત એ આધિકારિક વસ્તુ અને પ્રસંગે સુગ્રીવાદિનો વૃત્તાન્ત વર્ણવ્યો છે તે પ્રાસંગિક છે. પ્રાસંગિક વસ્તુમાં મોટી કથા—સુગ્રીવની છે તેવી—તે પતાકા ને નાની કથા—જટાયુની છે તેવી—તે પ્રકરી કહેવાય છે. એ દરેકના પાછા ત્રણ પ્રકાર છે:—અખ્યાત, ઉત્પાદ, અને મિશ્ર. ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ એવી વસ્તુ તે અખ્યાત, કવિકલ્પિત તે ઉત્પાદ, અને જેમાં બેનું મિશ્રણ હોય તે મિશ્ર. ‘નળાખ્યાન’માં વસ્તુ અખ્યાત છે, ‘કાદમ્બરી’, ‘માલતી માધવ’, આદિમાં વસ્તુ ઉત્પાદ છે. ‘ઉત્તરરામચરિત’માં વસ્તુ મિશ્ર છે.

નાયકના પ્રકાર—નાયકના ચાર પ્રકાર છે—ધીરોદ્ધત, ધીરોદ્ધત, ધીરલલિત, અને ધીરપ્રશાન્ત. નાયકમાત્રમાં ધૈર્ય, વીર્ય, ઉત્સાહ, વગેરે કેટલાક ગુણ હોવા જોઈએ. ધીરોદ્ધત ધીર અને ઉદ્ધત—ઉંચાં લક્ષણવાળો, આત્મશ્લાઘારહિત હોય છે. રામ, યુધિષ્ઠિર, એ એવા નાયક છે. ધીર પણ દર્પયુક્ત—ઉદ્ધત તે ધીરોદ્ધત. ભીમસેન વગેરે એવા છે. ધીર અને કલાયુક્ત તે ધીરલલિત કહેવાય છે. ‘રત્નાવલી’ માં વર્ણવેલો વત્સરાજ એવો નાયક છે. ત્રણ

નાયકથી અન્ય, ધીર અને શાન્ત, દ્વિભદ્રિક ધીરપ્રશાન્ત નાયક છે. 'માલતીમાધવ'માં માધવ એવો નાયક છે.

નાટક-નાટકમાં ઇતિવૃત્ત પ્રખ્યાત હોય છે. ઝોછામાં ઝોછા પાંચ અને વધારેમાં વધારે દસ અંક હોય છે. શૃંગાર કે વીર પ્રધાન રસ હોય છે; ખીજ રસ ગૌણ હોય છે. નાયક ધીરોદાત્ત હોય છે.

નાટકના વસ્તુના પાંચ ભાગ થાય છે તે નાટકની સંધિ કહેવાય છે. એક પ્રયોજનથી જોડાયેલા કથાભાગોનો અન્ય પેટા પ્રયોજનની જોડે સંબંધ તે સંધિ. સંધિ પાંચ છે:—

મુખ, પ્રતિમુખ, ગર્ભ, અવમર્શ, અને નિર્વહણ.

પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાના પાંચ હેતુ હોય છે તે અર્થપ્રકૃતિ કહેવાય છે— ખીજ, ખિંદુ, પતાકા, પ્રકરી, ને કાર્ય એ પાંચ અર્થપ્રકૃતિ અથવા પ્રયોજન-સિદ્ધિના હેતુ છે. જે કાર્યસાધકનો સહજ ઉદ્દેશ કર્યો હોય અને પાછળથી અનેક પ્રકારે વિસ્તાર પામે તે ખીજરૂપ હોવાથી ખીજ કહેવાય છે. અવાન્તર કથા સમાપ્ત થયે પ્રધાન કથાના અવિચ્છેદનું જે કારણ છે તે ખિન્દુ કહેવાય છે. જળમાં તેલના ખિન્દુની પેઠે એ અવાન્તર ખીજ પ્રસરે છે માટે ખિન્દુ કહેવાય છે. પતાકા ને પ્રકરી એ અનુક્રમે પ્રાસંગિક મોટી ને નાની કથા છે. કાર્ય એટલે ધર્મ, અર્થ, ને કામ; એ જે કૃણ થાય છે તે. આ પાંચ અર્થપ્રકૃતિને કાર્યની પાંચ અવસ્થા સાથે સંબંધ છે. એ પાંચ અવસ્થા આરંભ, યત્ન, પ્રાપ્ત્યારા, નિયતાપ્તિ, ને ફલાગમ છે. કાર્યનો આરંભ, તેને માટે યત્ન, કાર્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્પન્ન થયેલી આશા, એ આશા સુનિશ્ચિત થયેલી એવી નિશ્ચયપૂર્વક કાર્યપ્રાપ્તિ જેને નિયતાપ્તિ કહી છે તે અને સમગ્ર કૃણની સંપત્તિરૂપ કૃણયોગ એ પાંચ કાર્યની અવસ્થા છે. ઉપર વર્ણવેલી પાંચ ખીજોદિ અર્થપ્રકૃતિ આરંભોદિ પાંચ અવસ્થા સાથે જોડાય છે, ત્યારે તે અનુક્રમે મુખોદિ પાંચ સંધિ બને છે. તેમાં ધર્મ, અર્થ, ને કામ એવું જે પ્રયોજન તેની કારણરૂપ પ્રથમ અર્થ-પ્રકૃતિની-ખીજની ઉત્પત્તિ એટલે કૃણાનુકૃણતા-ખીજનું ક્ષિત થવા તરફ વલણ તે મુખસંધિમાં વર્ણાય છે. પ્રતિમુખસંધિમાં એ ખીજનો કંઈક લક્ષ્ય અને કંઈક અલક્ષ્ય જેવો પ્રકાશ થાય છે. આ પ્રમાણે કિંચિત્ પ્રકાશ પામેલા ખીજનો લાભ અને વિચ્છેદ, વળી લાભ અને વિચ્છેદ, એમ વારંવાર ખીજનું અન્વેષણ ગર્ભસંધિમાં થાય છે. એમાં નિશ્ચયે કૃણપ્રાપ્તિની નિર્ધારણા થતી નથી. પરંતુ આશા રહે છે. અવમર્શમાં કૃણપ્રાપ્તિનો નિશ્ચય થાય છે. ઉવટે, જેમ

બીજસંબંધ અર્થ પ્રયોજનને સાધી તેનો નિર્વાહ કરે છે તે નિર્વહણસંધિ છે. આ પ્રમાણે નાટકના વસ્તુના પાંચ ભાગ તે નાટકની પાંચ સંધિ કહેવાય છે.

નાટ્ય, નૃત્ય, અને નૃત્ત-અભિનયના ચાર પ્રકાર છે—કાવિક (કાયા વડે કરેલો), વાચિક (વાણી વડે કરેલો), આહાર્ય (વિષમચના આદિથી કરેલો), અને સાત્ત્વિક (સ્તંભાદિ આઠ સાત્ત્વિક ભાવથી કરેલો). ચાર પ્રકારના અભિનયથી ધીરેદાત આદિ નાયકની અવસ્થાનું રસાશ્રય અનુકરણ તે નાટ્ય. તેજ નાટ્ય કૃત્ય હોવાથી રૂપ કહેવાય છે અને નટને વિષે રાગાદિની અવસ્થાનો આરોપ હોવાથી તે રૂપક પણ કહેવાય છે. રસાશ્રય હોવાથી તેમાં વાક્યાર્થનો અભિનય થાય છે અને સાત્ત્વિક અભિનય પુષ્કળ હોય છે. નૃત્ય એ ભાવાશ્રય છે અને એમાં પદાર્થનો અભિનય છે. એમાં આંગિક અભિનય પુષ્કળ છે. નૃત્ એટલે 'ગાત્રનો વિશ્લેષ કરવો' એ ધાતુ પરથી 'નૃત્ય' શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે. નૃત્યને લોકો 'પ્રેક્ષણીયક' પણ કહે છે અને એ કરનારા નર્તક કહેવાય છે. નાટ્યના કરનારા નટ કહેવાય છે. 'નાટ્ય' શબ્દ એટલે 'કંઈક ચલન કરવું' એ ધાતુ પરથી નિષ્પન્ન થયો છે; તેથી એમાં સાત્ત્વિક ભાવ પુષ્કળ હોય છે. નૃત્યને માર્ગ પણ કહે છે. તાલ અને લયથી યુક્ત તે નૃત્ત કહેવાય છે અને દેશ્ય એનો પર્યાયશબ્દ છે.

પ્રકરણુ—પ્રકરણુમાં ઈતિવૃત્ત ઉત્પાદ્ય હોય છે. શૃંગારજ પ્રધાન રસ હોય છે. વિપ્ર, અમાત્ય, કે વણિક ધીરશાન્ત નાયક હોય છે.

શ્રવ્ય કાવ્ય: પ્રકાર—શ્રવ્ય કાવ્યના બે પ્રકાર છે—પદ અને ગદ્ય. જેમાં છન્દોબંધ પદસંતતિ હોય છે તે પદ કહેવાય છે. એકજ શ્લોકનું નામ મુક્તાક કહેવાય છે, બેનું યુગ્મક, અને પાંચનું કુલક કહેવાય છે.

મહાકાવ્ય: ખંડકાવ્ય—મોટા કાવ્યને મહાકાવ્ય અને નાનાને ખંડકાવ્ય કહે છે. મહાકાવ્ય સર્ગબન્ધ હોય છે, એટલે એમાં સર્ગ હોય છે. આરંભમાં આશીર્વાદ, નમસ્કાર, કે વસ્તુનિર્દેશ, એટલે વર્ણ્ય વિષયની સૂચના હોય છે. તેમાં ઐતિહાસિક કથા કે અન્ય કથા સન્નાયકને આશ્રયે કલ્પેલી હોય છે. તેમાં નગર, અર્ણવ, શૈલ, ઋતુ, ચન્દ્રોદય ને સૂર્યોદયનું વર્ણન હોય છે. એવા અનેક પ્રકારના વર્ણન

અલંકારયુક્ત અને રસભાવથી પરિપૂર્ણ હોય છે. રઘુવંશાદિ મહાકાવ્ય કહેવાય છે. ઋષિપ્રણીત મહાકાવ્યમાં—મહાભારતાદિમાં સર્ગને સ્થાને આખ્યાન હોય છે. પ્રાકૃત કાવ્યમાં સર્ગને સ્થળે આશ્વાસ અને અપભ્રંશનિબદ્ધમાં કાવ્યમાં કુડવક હોય છે. નાના કાવ્યને ખંડકાવ્ય કહે છે. 'મેઘદૂત' ખંડકાવ્ય છે.

કથા અને આખ્યાયિકા—કથામાં રસયુક્ત વસ્તુ ગદ્યથીજ વિનિર્મિત હોય છે. ક્વચિત્ આર્યા અને ક્વચિત્ વક્ર, અપવક્ર છંદો હોય છે. આરંભમાં પદ્યથી નમસ્કાર હોય છે અને પદ્યથી ખલાદિનું વૃત્ત કહેલું હોય છે. કાદમ્બરી આદિ કથા છે.

આખ્યાયિકામાં કથાની પેઠે નમસ્કાર ખલવૃત્તનું કીર્તન, અને રસયુક્ત વસ્તુનું વર્ણન હોય છે, પરંતુ-વિશેષ એ છે કે એમાં કવિના વંશનું અનુકીર્તન હોય છે. અન્ય કવિઓનાં ચરિત્ર અને પદ્ય ક્વચિત્ ક્વચિત્ હોય છે. હુર્ષચરિતાદિ આખ્યાયિકા છે.

કથાના ભાગ આશ્વાસ કહેવાય છે અને આશ્વાસના આરંભમાં આર્યા, વક્ર, કે અપવક્રમાંના કોઈકે છન્દથી ભાવી અર્થનું સૂચન થાય છે.

ચમ્પૂ—ગદ્યપદ્યમય કાવ્ય તે ચમ્પૂ કહેવાય છે. એમાં એકને એક વિષય ગદ્ય અને પદ્યમાં હોય છે. 'લોજચમ્પૂ' આદિ ચમ્પૂઓ સંસ્કૃતમાં છે. આચાર્ય વલ્લભજીએ 'સૈરન્ધ્રી-ચમ્પૂ' નામનું પાંચ સ્તબકવાળું ચમ્પૂકાવ્ય ગુજરાતીમાં રચી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરી છે. પાંડવો વિરાટને ત્યાં ગુપ્ત વેશે રહ્યા ત્યારે દ્રૌપદી સૈરન્ધ્રીના નામથી સુદેષ્યાની ઠાસી હુતી તે સમયનો ઇતિહાસ એ ચમ્પૂનો વિષય છે.

ખિરુદ્ધ—ગદ્યપદ્યમય રાજસ્તુતિ ખિરુદ્ધ કહેવાય છે. 'ગોહિલ-ખિરુદ્ધાવલી' આદિ એવા ગ્રન્થ છે.

પ્રકરણ ૪૦મું

વૃત્તવિચાર

વૃત્ત: છન્દ—કવિતાના છંદ વિષે થોડુંક જાણવું ઘણું અગત્યનું છે. એનું પૂર્ણ વર્ણન [પગળમાં કરેલું] હોય છે. અહિં ઘણા અગત્યના છન્દ વિષ સહેજ વિવેચન જરૂરનું હોવાથી કર્યું છે.

છન્દના ભાગ—અમુક અક્ષરના કે માત્રાના નિયમ પ્રમાણે ક્ષન્દ એવી રીતે ગોઠવ્યા હોય કે તેને અમુક રીતે ગાઈ શકાય ત્યારે છન્દ બન્યો કહેવાય છે. એ છન્દના બે, ચાર, કે છ ભાગ હોય છે. બે ભાગ હોય છે ત્યારે દરેકને તૂક કહે છે. ચાર કે છ ભાગ હોય છે ત્યારે તેને પાદ કે ચરણ કહે છે. સંસ્કૃતમાં તો છન્દના ચાર ભાગ હોય છે ને તેને પાદ એટલે ચતુર્થાંશ કહે છે. ગુજરાતીમાં ‘ચોપાઈ’-ના ચાર પાદ ને ‘છપા’ના છ પાદ હોય છે.

વૃત્ત અને જાતિ—છન્દના વૃત્ત અને જાતિ એવા બે ભાગ છે. વૃત્તનું અંધારણુ વર્ણની સંખ્યા કે ગુરુલઘુત્વના નિયમ પર છે અને જાતિનું અંધારણુ માત્રાના મેળ પર છે. જાતિમાં અમુક માત્રા પછી તાલ આવે છે, એટલે જોલતાં ત્યારે ભાર મૂકવો પડે છે. ગીત ગાતી વખતે અને નૃત્ય કરતી વખતે હાથની આંગળીઓને સંકડાવવી કે લંબાવવી એમ અંગોની ક્રિયાથી. ગાવું ને નાચવું એ રીત અને કાળ અને ક્રિયાનું જે માપ-નિયમહેતુ તેને તાલ કહે છે. જ્યાં તાલ આવે છે ત્યાં તાલી આપી શકાય છે.

વૃત્ત ગાતાં અમુક અંતરે વિસામો લઈ શકાય છે. એ વિસામા-ને યતિ કહે છે.

ગણુ—વૃત્તનું અંધારણુ ગણુ ઉપર છે. ત્રણ ત્રણ અક્ષર મળીને ગણુ થાય છે. ગણુનું અંધારણુ હ્રસ્વદીર્ઘ સ્વર ઉપર છે. હ્રસ્વ

સ્વરને લઘુ અને દીર્ઘને ગુરુ કહે છે. લઘુને બહલે ટૂંકામાં લ અને ગુરુને બહલે ગ વપરાય છે. હ્રસ્વ સ્વર પછી જોડાક્ષર હોય તો તે સ્વર ગુરુ ગણાય છે. પાદને અન્તે જે સ્વર હોય તે લઘુ હોય તોપણ ગુરુ ગણાય છે.

હ્રસ્વ સ્વરની એક માત્રા, દીર્ઘની બે, ને પ્લુતની ત્રણ કે વધારે માત્રા ગણાય છે. વ્યંજનની અર્ધ માત્રા ગણાય છે.

લઘુનું ચિહ્ન ˘ ને સંક્ષિપ્ત રૂપ લ છે અને ગુરુનું - ને સંક્ષિપ્ત રૂપ ગ છે.

ગણો નીચે પ્રમાણે છે:-

મગણુ—એમાં ત્રણ સ્વર ગુરુ હોય છે. એ પ્રમાણે અન્ય ગણોમાં સમજી લેવું. એનું સંક્ષિપ્ત રૂપ મ છે.

મગણુ	—	—	—	સંક્ષિપ્ત રૂપ	મ
નગણુ	˘	˘	˘	ન
લગણુ	—	˘	˘	લ
યગણુ	˘	—	—	ય
જગણુ	˘	—	˘	જ
રગણુ	—	˘	—	ર
સગણુ	—	—	˘	સ
તગણુ	˘	˘	—	ત

હવે કેટલાક અગત્યના માત્રામેળ છંદ અને અક્ષરમેળ છંદની રચના નીચે બતાવી છે.

ચોપાઈ—એમાં ૧૫ માત્રા હોય છે ને ચાર ચાર માત્રા પછી તાલ આવે છે. ૮મી ને ૭મી માત્રા પછી યતિ હોય છે.

૧૫૨ ૨૧૧ ૧ ૧ ૨ ૨ ૨૧ ૨૨ ૧ ૧ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧
 ‘મળી આપણુ જણુ ખંને ખેન, સંપે રમીએ તો સુખ ચેન;
 ૧૨ ૧૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧
 લડે રડે તો સઘળો શોક, લાજ ઘટે ને નિન્દે લોક.’

દોહરો-દોહો—એમાં ૨૪ માત્રા ને ૬ તાલ હોય છે. ૧૩મી ને ૧૧મી માત્રા પછી યતિ હોય છે. છટ્ટી, પછી ચોથી, ને પછી ત્રીજી માત્રા પર તાલ આવે છે.

૧૧૨ ૨૧ ૧૨ ૫ ૨ ૨ ૧ ૧૨ ૧૧૨ ૧
 ‘કરતાં જાળ કરોળીઓ, લોંચ પડી ગભરાય;
 ૧૧ ૨૨૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૧ ૧૧૨ ૨ ૧
 વણુ તૂટેલે તાંતણે, ઉપર ચઢવા જાય.’

છપ્પો—આમાં છ પાદ એટલે ચરણુ હોય છે. પહેલાં ચાર ચરણુ કાવ્યનાં ને પછી બે દોહરાનાં. કાવ્ય એક છંદ છે તેમાં ૨૪ માત્રા ને ૬ તાલ હોય છે. દોહરાનો પહેલો પાદ ૧૩ માત્રાનો હોય છે તેના બે તૂક કરવા ને આરંભમાં બે માત્રા વધારે રાખવી, અર્થાત્, ૧૫ ને ૧૩ એમ ૨૮ માત્રાના છેલ્લા બે પાદ રાખવા.

૨૧૧ ૧૧૨ ૧ ૨ ૧૨૨ ૨ ૧ ૧ ૨૨
 ‘સુંદર સરિતા જુઓ, ભરેલી નિર્મળ નીરે;
 ૨ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨
 નાનાં મોટાં તરે, જાગેલાં તેને તીરે;
 ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૨ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨
 રંગિત ચિત્ર વિચિત્ર, માછલાં ગમ્મત કરતાં
 ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨
 લીલું લીલું ઘાસ, પશુ કિનારે ચરતાં;
 ૨ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨
 સુંદર શોભા સૌ નગરની, નદીથી નિશ્ચય જાણીએ,
 ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૨
 નાવણુ ધોવણુ જળપાનનું, મોટું સુખ પિછાણીએ.’

ચરણુકુલ—એમાં ૧૬ માત્રા ને ૪ તાલ છે. ૪, ૪ માત્રા પછી તાલ આવે છે.

૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨
 'હસતે મુખ રસ્તામાં વેદ્યાં
 ૨ ૧ ૧ ૨ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૨
 કૂલ નસીબે ગુલાબ કેરાં'

પ્લાવંગમ—એમાં ૨૧ માત્રા ને ૫ તાલ છે; ૧૧ ને ૧૦ માત્રા પછી યતિ આવે છે.

૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૨
 'છત્રે થાતી છાંય, છડીધર છાજતા,
 ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૨
 હાથી હોદામાંય, રસિક વિરાજતા.'

મહીદીપ—એમાં ૨૨ માત્રા ને ૪ તાલ હોય છે. ૧૨ ને ૧૦ માત્રા પછી યતિ આવે છે.

૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૨ ૨
 'શ્યામ ચરણુ સ્મરણુ મિત્ર, સરસ રીત સાચી;
 ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૨
 તે વિના ત્રિલોક મધ્ય, કોડ વાત કાચી.'

આમાં 'ચરણુ' ને 'મધ્ય' ના છેલ્લા અક્ષર, વસ્તુતઃ ગુરુ છે; કેમકે તેની પછી અનુક્રમે 'સ્મ' ને 'કો' એ જોડાક્ષરો આવેલા છે; પરંતુ એ અક્ષરો થડકાઈને બોલાતા નથી, માટે 'દીર્ઘાક્ષરમપિ જિહ્વા હ્રસ્વં ચેત્ પઠતિ તદપિ ભવતિ લઘુ' (દીર્ઘ અક્ષર પણ જીભે હ્રસ્વ બોલાય તો તે પણ લઘુ થાય છે)—એ ન્યાયે લઘુ ગણ્યા છે.

ગઝલ—એમાં ૧૪ માત્રા ને ૪ તાલ હોય છે; ૭, ૭ માત્રાએ યતિ છે.

૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૨
 'ગુબરે જે । શિરે તારે । જગતનો ના । થ તે સે'જે;
 ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૨
 ગણ્યું જે ખ્યાઈ ખ્યારાએ અતિ ખ્યાઈ ગણી લેજે.'

'ગણ્યું' માંનો 'ગ' થડકાઈને બોલાતો નથી માટે એની એક માત્રા છે. 'ખ્યાઈ' માંના 'ઈ' ની એક માત્રા છે, કેમકે તે દીર્ઘ ઉચ્ચારાતો નથી.

ઉધોર--એમાં ૧૪ માત્રા ને ૬ તાલ હોય છે.

૨ ૨ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧
 'પેલું બકરી કેરું બાળ
 ૧ ૩ ૩ ૨ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧
 વિખુટું માડીથી આ કાળ.'

હરિગીત--વિષમ પાદોમાં--૧લા ને ૩લામાં--૧૪, ૧૪ માત્રા ને સમ પાદોમાં--૨લા ને ૪થામાં--૧૨, ૧૨ માત્રા હોય છે. બીજા ને ચોથા ચરણમાં છેલ્લે 'ર' ગણ હોય છે. તાલ ૮ હોય છે;

૧ ૩ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૨
 'ગરીબ કેને ભેઈ તેનો, અનાદર કરવો નહિ;
 ૨ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨
 કોઈ કાળે આપણી પણ, રે દશા તેવી સહી.'

રોલા--૧૧ ને ૧૩ એમ માત્રા હોય છે.

૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧
 'આ તે શા તુજ હાલ, સુરત સૂનાની મૂરત;
 ૧ ૨ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨ ૧ ૧
 થયા પુરા બે હાલ, સુરત તુજ રડતી સૂરત.'

સવૈયા એકત્રીસા--એમાં ૩૧ માત્રા ને ૮ તાલ હોય છે. ૧૬ ને ૧૫ માત્રાએ યતિ છે.

૨ ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧
 'ઝેર ગયાં ને વેર ગયાં, વળી કાળા કેર ગયા કરનાર,
 ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧
 પર નાતીલા ભતીલાથી, સંપ કરી ચાલે સંસાર.'

બુલણા--એમાં ૩૭ માત્રા ને ૮ તાલ છે. ૧૦, ૧૦, ૧૦, ને ૭ માત્રા પછી યતિ છે.

૨ ૧ ૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૧
 'માટીના માનવી માટી માંહે મળી કાય તારી જશે બાણુ બાઈ,
 ૨ ૧ ૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૧
 જીવ બાણુ નહિ બળ બુદ્ધો પડી કાયનો ધાય શો હાલ આહી?'

કુંડળીઓ—શરૂઆતમાં એક દોહરો કરવો ને તેના ચોથા પાદને ઉલટાવવો. પછી ૧૧, ૧૩, એવી માત્રાની ચાર તૂક કરવી અને છેલ્લા અક્ષર, શરૂઆતમાં હોય તેજ લાવવા.

૨ ૨ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧
 ડાલે તરુવર ડાળીઓ, પવન ખુલાવે પાન,
 ૨ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૧
 ભીડે મનોહર પંખીઓ, ગાતાં સુંદર ગાન;
 ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨
 ગાતાં સુંદર ગાન, ધ્યાન ઈશ્વરનું ધરતાં
 ૧ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨
 કરતાં વને કલોલ, રોજ આનંદે કરતાં;
 ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૨ ૨
 સંપે રે'તાં સાથ, પ્રીતનો પડદો ખોલે,
 ૧ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨
 સુખીઆં પંખી રોજ, ડાળીઓ તરુવર ડાલે.'

મનહર—એમાં દરેક તૂકમાં ૩૧ અક્ષર હોય છે. તૂકને અન્તે ગુરુ અક્ષર હોય છે ને ૮, ૮ અક્ષરે યતિ હોય છે.

‘ઉદમથી એકલો હાજરને હુકાવી દીએ,
 ઉદમથી ધન ધાન્ય | ધાર્યું મેળવાય છે;
 ઉદમથી રાજ અધિ | કાર કાંઈ ફૂર નથી,
 ઉદમથી વશ દેવ | દાનવ કરાય છે;
 ઉદમથી વિપત્તિઓ | તરત વેરાઈ જાય,
 ઉદમીઓ ધૂળમાંથી | સોનું શોધી જાય છે;
 ઉદમને અરે બાળ | જાણુ તું તો કામધેનુ,
 ચિંતવ્યા પ્રમાણે લાલ | અપાર પમાય છે.’

ઉપર ગણાવ્યા એ બધા ગુજરાતી માત્રામેળ છંદ છે.

આર્યા—એ સંસ્કૃત માત્રામેળ છંદ છે. એમાં ૧લા ને ૩જા પાદમાં ૧૨ માત્રા, ૨જામાં ૧૮, ને ૪થામાં ૧૫ માત્રા આવે છે.

૧૧૧ ૧૧૧૨ ૨૧૨ ૨૧ ૧૨૨ ૧ ૨૧ ૨૨ ૨
 'ચતુર પુરુષને આરસ, ભાર પ્રમાણે ન તોળી વેચાએ;
 ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧ ૨૨ ૧૧ ૧૧૨૨ ૧૧૧ ૨૨
 અધિક અધિક મૂલ પામે, દૂર પરગામે ન્યમજ ભાએ.'

આર્યાના ૯ પ્રકાર છે, તેમાં આર્યા, ગીતિ, ઉપગીતિ, ને ઉદ્ગીતિ એ સામાન્ય છે.

	૧લો પાદ	૨જો પાદ	૩જો પાદ	૪થો પાદ
આર્યા	૧૨	૧૮	૧૨	૧૫ માત્રા
ગીતિ	૧૨	૧૮	૧૨	૧૮ „
ઉપગીતિ	૧૨	૧૫	૧૨	૧૫ „
ઉદ્ગીતિ	૧૨	૧૫	૧૨	૧૮ „

અનુબ્દુલ્ અથવા શ્લોકવૃત્ત—એમાં ૬ટ્ટો અક્ષર ગુરુ હોય છે; અધા પાદમાં ૫મો લઘુ હોય છે; અને ૭મો અક્ષર રજ ને ૪થા પાદમાં લઘુ ને ૧લા ને ૩જામાં ગુરુ હોય છે.

‘ઉભી રહે આલિ ગાડી તું, ઉભી રહે જરી આ સ્થળે;
 દિવ્યતા સૃષ્ટિની જોતાં, નિશીથે હર્ષ ઊછળે.’

પ્રમાણિકા—એ એક પ્રકારનો અનુબ્દુલ્ છે. એમાં દરેક પાદમાં જ, ર, લ, ગ હોય છે (પ્રમાણિકા જરૌ લગૌ-જગણુ, રગણુ, લઘુ ને ગુરુ)

‘ઊઠું જંગે ઊઠું વને’

ઇન્દ્રવજ્ઞ—ત, ત, જ, ગ, ગ

‘કેરી ભરેલી રસથીજ સારી’

ઉપેન્દ્રવજ્ઞ—જ, ત, જ, ગ, ગ

‘સુવાક્યથી સ્નેહ સદૈવ વાધે’

उपजाति—ये पाद धंन्द्रवज्जना ने मे उपेन्द्रवज्जना.

‘सी॒ता स॒मा॒ष्टी स॒ति॒ को॒ष्णु शा॒ष्णी
प॒ति प्र॒ति॒ज्ञाय॑ स॒दा प्र॒मा॒ष्टी
कु॒रंगं॑ ह॒षुवा॑ (ह॒षुवा) भ॒ति॒भ्रष्ट॑ की॒धी,
वि॒नाश॑काणे वि॒परी॑त भु॒द्धि.’

आमां ‘भति’भांनो ‘ति’ वस्तुतः गुरु-छे, पञ्च थडकातो नथी,
भाटे लघु गण्यो छे. ‘कुरंग’भांनो ‘कु’ दीर्घ उच्यारवो.

दोषक—ल ल ल ग ग (३ लगण्यु, २ गुरु)

‘निर्ज॑णं गा॒मं न॒वा॒ण्यु ग॒णा॒वो’

लक्षित—न २ २ ल ग

‘न॒र॒भ॒दा क॒हे वी॒न॒वी त॒मो म॒द॒द दी॒न॒ने हे॒ध॒ने र॒मो.’

द्रुतविक्षिप्त—न ल ल २

‘वि॒स॒र॒ता ज॒न॒ता अ॒हिं त्रा॒स रे
क॒रि रे॒ही अ॒हिं शा॒ंति॒ नि॒वा॒स रे’

भोतिहास—चार जगण्यु

‘क॒दी अ॒भि॒मान॑ क॒रे ज॒न॑ को॒य,
ह॒न्तर॑ व॒सा ह॒ल॒को अ॒हुं हो॒य’

तोष्टक—चार सगण्यु

‘व॒न॒मां तरु॑मां ह॒स॒ती र॒म॒ती
द॒ध॑ भो॒रव॑सन्त ग॒र्ध॑ ल॒म॒ती’

ભુજંગી-ભુજંગીપ્રયાત—૪ યગણ

‘દી(દિ)નાનાથ તું એક આધાર મારો’

નારાય—લ, ગ, લ, ગ એમ ૮ વાર

‘ભુઓ રૂપેરી બાગ આ દી(દિ)પે મધુ(ધુ)-
ર મોગરે.’

વસન્તતિલકા—ત ભ જ જ ગ ગ

‘માગું સુબુદ્ધિ પ્રભુભૂની(નિ) તિપંથ વાળો,
ભુ(ભૂ)લાવતા સરવ સંશય મુ(મૂ)જ યાળો.’

માલિની—ન ન મ ય ય (૮, ૭ યતિ)

‘ઘડિ ઘડિ તડકો ને । છાંચડો ફેરવાએ
ગરમિથિ ઉકળાટો । પ્રાણિને ભારિ થાએ.’

મન્દાકાન્તા—મ ભ ન ત ત ગ ગ (૪, ૬, ૭ યતિ)

‘રે પંખીડા । મુખથી(થિ) ચણ્ણે । ગોત વા કાંઈ(ઈ) ગાળે,
શાને આવા । મુજથી(થિ) ડરી(રિ) ને । ખેલ છોડી ભ(ઉ)ડો છો ?’

હરિણી—ન સ મ ર સ લ ગ (૬, ૪, ૭ યતિ)

‘ગુરુભ(જિ) શિખવે । એકી રીતે । ગુણી જડ બેઉને
બહુ કરવે । શક્તિ(ક્રતી) દેના । ન આછી(છિ) કહી કરે.’

નવલ ઘન આ યુદ્ધે ઊભો, ન ગર્વિત રાક્ષસ,
સુરધનુષ એ મેઘે તાણ્યું, ન કામદું તીરનું,
પ્રબળ જળની ધારા આ તો, ન બાણપરમ્પરા,
કનક કસતી રેખા વિધુત્, પ્રિયા ન હિ ઉર્વશી.*

* નવજલધર: સમદ્રોયં ન દૃત્તનિશાચર:°નું માફે ભાષાન્તર.

શિખરિણી—ય મ ન સ લ લ ગ (૬, ૧૧ યતિ)
 ભુરો ભાસ્યો ઝાંખો । દુરથિ ધુમસે પા'ડ સરખો,
 નદી વચ્ચે ઊભો, । નિરભયપણે એક સરખો.'

શાર્દૂલવિક્રીડિત—મ સ જ સ ત ત ગ (૧૨, ૭ યતિ)
 'જે રીતે ખુબુ માનમાં અવર છે । રાણી ધણી ઓપથી,
 તે રીતે તમ પાળને યુવતિને । સામાન્ય સત્કારથી.'

સાગંધરા—મ ર ભ ન અને ૩ ય ગણુ (૭, ૭, ૭ યતિ)
 'હાવે ભાવે વિભાવે । ચિત ન મુજ ચળે । છેક વૈરાગ્ય છાંડી,
 મેલીને માન ઘેલી । ભુગતિ તજિ જળે । શું ઉભી મૂખ માંડી.'

વૈતાલીય—એનું ખીભું નામ વિયોગિની કે સુંદરી છે. ૧લા
 ને ૩લા પાદમાં સ સ જ ગ અને ૨લા ને ૪થા પાદમાં સ ભ ર લ ગ.
 'રચવા રચનાર રે ધણી, કરુણાળુ (ખૂ) કરુણા કરો ધણી
 પ્રભુતા પ્રભુ તારી (રિ) તું ધરી, મજરો લે મજ રોગ લે હરી.'

પુષ્પિતાશ્રા—૧લા ને ૩લા પાદમાં ન ન ર ય; ૨લા ને
 ૪થા પાદમાં ન જ જ ર ગ

વિલય અહુણુ થાય રાજ્યલક્ષ્મી,
 ઉપર પડે અથવા કૃપાણુધારા,
 શિર પણુ હર તું ભલે કૃતાન્ત,
 મુજ મન તો ન તજે લગાર ધર્મ.*

* સપદિ વિલયમેતુ રાજ્યલક્ષ્મી°નું માંડે બાધાન્તર.

જેમાં બપ્પે પાદ સરખા હોય છે તે અર્ધસમવૃત્ત કહેવાય છે; જેમકે વૈતાલીય અને પુષ્પિતાગ્રા.

માત્રાસમક—એમાં દરેક પાદમાં ૧૬ માત્રા છે; પરંતુ તેમાં કઈ હ્રસ્વ ને કઈ દીર્ઘ એમ જુદી જુદી રીતે જુદા જુદા પ્રકાર થાય છે. તેમાં નવમી માત્રા લઘુ ને છેલ્લી ગુરુ એ ઘણા સામાન્ય પ્રકાર છે. (માત્રાસમકં નવમો લ્ગાન્ત્યઃ)

પાદાકુલક—એમાં માત્રાસમકના જુદા જુદા પ્રકાર એકઠા થયા હોય છે. પરંતુ દરેક પાદમાં ૧૬ માત્રા એટલું બંધન તો છેજ.

પૂર્તિ

૫૦ ૯

આસ્ક—સ્પેન અને પોર્ટુગલના મૂળ વતનીઓ આધર્ષીરિઅન લોકો હતા. તેમના વંશજો તે આસ્ક. હાલ તે એ દ્વીપકલ્પના ઉત્તરના ભાગમાં વસે છે.

૫૦ ૧૨

દેવ સરખો }
દેવસદશ } — ‘સરખો’ જેમ ‘સદશ’ પરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે
દિવ્ય } તેમ ‘દિવ્ય’માં ‘ય’ પ્રત્યય ‘સદશ’ પરથી
આવ્યો નથી. આ દાખલો પુટ-નોટમાંના અંગ્રેજી દાખલાને અનુસારે
આપ્યો છે. વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે નીચેનો દાખલો છે:—

દેવ મધ્યે

દેવમધ્યે

દેવમદ્યે-માધે-માહે-માં

૫૦ ૧૩-૧૪

આર્ય પ્રજાનું મૂળ વસતિસ્થાન ખોક્કડમાં કહ્યું છે, તે એક મત છે એમ સમજવું. વસતિસ્થાન નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થયું નથી. ઇતિહાસ-કર્તા વિન્સન્ટ સ્મિથ કહે છે તેમ એ વિષે ઘણા મતો છે તે બધા સિદ્ધાન્તરૂપ દશાએ પહોંચ્યા નથી એ બાબતમાં મળતા છે. ‘પ્રાચીન હિંદુસ્તાન,’ ૫૦ ૨૬

૫૦ ૧૮

સ્લેવોનિક—સ્લાવ પ્રજાની ભાષા. અંગ્રેજીમાં ‘સ્લેવ’ શબ્દ (જુલામ) એ પ્રજાના નામ પરથી આવ્યો છે. અંગ્રેજીમાં ઉચ્ચાર પહોળો થાય છે; ‘સ્લેવોનિક’ નહિ, પણ ‘સ્લેવોનિક.’

૫૦ ૨૧

એ પ્રદેશનું નામ ‘ગુજરાત’ તરીકે સ્થાપિત થયું—
આવડા લોકોના વખતમાં પડ્યું હતું (૫૦ ૨૦) તે દલ થયું.

૫૦ ૨૮

ફારસીઅરબી શબ્દ—

આ શબ્દો તેનાં મૂળ રૂપમાં નહિ, પણ જેમ ગુજરાતીમાં ઉચ્ચારાય છે તેમ આપ્યા છે. મૂળ રૂપ નીચે જેવું છે.

ફારસી શબ્દો

અજમાયેશ—આઝમાયિશ

ગુજરાત—ગુઝરાત

દસ્તાવેજ—દસ્તાવેઝ

દરિયો—દર્યા

ફડનવીસ—ફદનવસ

સરપાવ—સર્પા (=ખર્ચ)

હગર—હઝાર

અરબી શબ્દો

અક્લ—અરબી ભાષામાં એનો અર્થ 'જીટને બાંધવાનું ઘોરડું' થાય છે. બુદ્ધિ પણ મનુષ્યને અંકુશમાં રાખે છે.

આબેહૂબ—હુબહુ (=ખરાબર)

દુનિયા—દુન્યા (=નીચલું; પરલોકથી નીચલું સ્થાન)

હવાન—હથવાન (=પ્રાણવાણું)

હેવાલ—અહેવાલ

૫. ૩૫

શ્રીવિજયભદ્રમુનિ—

'આનન્દકાવ્યમહોદધિ,' મૌકિતક ૧૬, એમાં (૫. પમે) શ્રી-વિજયભદ્રમુનિનું નામ 'શ્રીગૌતમરાસ'ના રચનાર તરીકે આપ્યું છે; પરંતુ એ ખરું નથી, એ વાત મારા લક્ષ્મી શ્રીવિજયધર્મસૂરિના શિષ્ય શ્રી-ઇન્દ્રધર્મે આણી છે. એ રાસાના રચનારનું ખરું નામ શ્રીવિનયપ્રભ ઉપાધ્યાય (પ્રા. વિનયપદ્મ ઉચ્ચાય) છે. રત્નસાગર ભા. રમે, ૫. ૧૨૦ જુઓ—'જિસ વિનયપ્રભ ઉપાધ્યાયે નિર્ધન ભઈ અપને ભાઇકો સંપતિકે વાસ્તે મંત્રગર્ભિત ગૌતમરસા બનાયકે દિયા, તિસકે ગુણુનેસે અપના ભાઇ ફેર ધનવંત બયા.'

૫. ૫૨

સરખાં શબ્દરૂપની યાદી—

કાકઃ—એટલે પ્રથમા એ. વ.નું રૂપ, વલ્લમકમ્ દ્વિતીયા એ. વ.નું રૂપ, એમ 'સરખાં શબ્દરૂપ'નો અર્થ સમજવો.

૫. ૫૫

કૃત્વા-કરઙ્

કૃત્વા પરથી કરઙ્ આવ્યું છે એમ સમજવું નહિ. વ્યુત્પત્તિ માટે

૫. ૨૧૯ જુઓ.

ચત્-તત્-એનો અર્થ ચદ્રત્-તદ્રત્ સમજવો. ચદ્રત્ પરથી 'જેમ' અને તદ્રત્ પરથી 'તેમ' વ્યુત્પન્ન થયાં છે. ૫. ૨૬૧ જુઓ.

एव—જ. ચ એવ પરથી 'જ' વ્યુત્પન્ન થયો છે. ૫. ૨૬૧, ૩૫૨ જુઓ.

૫. ૫૬

આરણીથી જેમ થૂલું—

'આરણી' માટે સંસ્કૃતમાં એક શબ્દ તિત્ત છે, તે ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. એમાં એ સ્વર સંધિ થયા વિનાના સાથે આવ્યા છે.

૫. ૬૧

પાણિનિશિક્ષા—

પાણિનીયશિક્ષા. એ શિક્ષા પાણિનિના સમય પછી ધણો વખત રહીને અન્ય વિદ્વાને રચી છે. ૫. ૬૨માં 'ભગવાન્ પાણિનિ 'શિક્ષા'માં વર્ણવે છે એમ કહ્યું છે, તેનું કારણ કે પાણિનીયશિક્ષા ભગવાન્ પાણિનિને નામે પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

૫૦ ૬૬

મૂલ ભાગનો—

'મૂલ ભાગ—એટલાનો' એમ સમજવું.

૫૦ ૬૮

ધાસ, અધોષ, અને વિવાર કહેવાય છે—

એટલે એ વર્ણો વિષ્ણુકંઠ (જેને ઉચ્ચારતા કંઠની નળી પહોળા થાય છે તે), ધાસાતુપ્રદાન, ને અધોષ છે.

શ્વાસ અને નાદને અનુપ્રદાન કહે છે; કેમકે ધ્વનિની પાછળ (અનુ=પાછળ) એ થાય છે. સ્થાનો સાથે વાયુનો અભિધાત થવાથી ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે; તે ધ્વનિ ઉત્પન્ન થયા પછી નાદ કે ઘોષ (રણુકો) થાય તો વર્ણો નાદ કે ઘોષ કહેવાય છે. એ ધ્વનિની પછી રણુકો જેવો અવાજ ન થાય પણ માત્ર શ્વાસ થાય—સુસવાટ થાય તો વર્ણો અઘોષ કે શ્વાસ કહેવાય છે.

નાદ, ઘોષ, ને સંવાર એ બાહ્ય પ્રયત્નવાળા વર્ણો સંવૃતકંઠં (જેને ઉચ્ચારતાં કંઠની નળી સાંકડી થાય છે તે), નાદાનુપ્રદાન, ને ઘોષવત્ કહેવાય છે.

પૃ. ૬૮

ઉચ્ચારરૂપૃષ્ટતા—પાશ્ચાત્ય શિક્ષણશાસ્ત્રમાં ઉત્તમ વાચનનાં લક્ષણ આપ્યાં છે તે બધાંનો આમાં સમાવેશ થાય છે.

પૃ. ૭૨

અવિનાભાવી સંબંધ—

‘અવિનાભાવ સંબંધ’ એમ સમજવું. એક વિના અન્ય રહી શકે નહિ એવો જાતિ ને વ્યક્તિ વચ્ચેનો સંબંધ તે અવિનાભાવ સંબંધ.

પૃ. ૧૦૬

વિશેષણનો અન્વય—

સંસ્કૃતની પેઠે જૂની ગુજરાતીમાં વિભક્તિમાં પણ વિશેષણુ વિશેષ્ય સાથે અન્વય પામતું. પૃ. ૪૧, ૪૪ જુઓ. કવિતામાં કવચિત્ નામ કે સર્વનામ પ્રાતિપદિક સ્વરૂપમાં રહે છે અને વિભક્તિ વિશેષણુને લાગે છે.

‘અંધા કેરી લાકડી, હું દુબળીનું ધન.’

તુલસી—ધ્રુવાખ્યાન, બૃહં કાવ્યં ભા. રજ્ઞે, પૃં ૫૭

‘મુજ અનાથને દયા કરી, રાખે તુજને હૃદયાંસુ ધરી.

ધ્રુવાં, બૃં કાં, ભાં રજ્ઞે, પૃ. ૫૮

‘હું નારદનું વચન નવ કરે, હું કહું તે તારો પિતા કરે.’

ધ્રુવાં, બૃ. કા., ભાં રજ્ઞે, પૃ. ૬૨

‘અમે અનાથને સનાથજ કીધ, અમ ઘેર સ્વામી આવ્યા સિદ્ધ.’

ધ્રુવાં, બૃં કાં, ભાં રજ્ઞે, પૃ. ૬૩

પૃ. ૧૧૦

અભ્યસ્ત થયલાં રૂપ સ્ત્રીલિંગમાં છે—

જાઆવ, ઊઠ્યેસ, પેસનીકળ—એવાં સમસ્ત પદો પણ સ્ત્રી-લિંગમાં છે.

ફારસીઅરબી પ્રત્યય—ખાના, નામા, ને આના, તથા દાન પ્રત્યયો શુદ્ધ ફારસીઅરબી પ્રત્યયો છે. ગુજરાતીમાં તેને બદલે ‘ખાનું,’ ‘નામું,’ ‘આણું,’ ને ‘દાની’ વપરાય છે.

પૃ. ૧૧૫

નનન્દૃ

નનન્દૃ-નનન્દા પ્ર. એ. વ.

પૃ. ૧૧૬

મૂછ-અહિં વર્ણુવ્યત્યય (સ્વરવ્યત્યય) થયો છે.

ચાલ-આમાં જાતિના ભેદથી અર્થ બદલાય છે; જેમકે, બાળ-લગ્નનો ચાલ; તમારી ચાલ સારી નથી.

પૃ. ૧૧૮

સાસુ—હિં.માં સાત ને પં.માં સસ અકારાન્ત છે.

પૃ. ૧૨૦

બંગાળીમાં બ. વ.ના વાચક શબ્દો આખ્યા છે, તેમાં ‘દિગ’ ઉમેરો.

પૃ. ૧૨૧

માનાર્થક બહુવચન—

આવે સ્થળે સ્ત્રીલિંગનું નામ બ. વ.માં નપું. રૂપમાં વપરાય છે; જેમકે,

માજ બહુ ઉતાવળા છે.

સાસુજી ધણાં દયાળુ છે.

પૃ. ૧૨૩

આકારાન્ત અંગ આદિ—

આ વ્યુત્પત્તિ બીજાના અભિપ્રાય પ્રમાણે છે. તેના મત પ્રમાણે આદિ પ્રાચીન હિં.માં પં., ષ., ને સ. ના એ. વ.નો પ્રત્યય છે.

ખીજી રીતે વ્યુત્પત્તિ—અપ.માં ને જૂ. ગુ.માં પ. એ. વ.નો પ્રત્યય હ છે તેમાંથી હ લોપાય છે અને અવશિષ્ટ જ અકારાન્તના અન્ત્ય જ સાથે મળી જઈ જા થાય છે. અપ.ના પ. ય. વ.ના હ પ્રત્યયમાંનો હ લોપાય છે અને અવશિષ્ટ જ અકારાન્તના અન્ત્ય જ સાથે મળી જઈ જા થાય છે.

૫. ૧૨૯

‘બોલિવધ’—બોલવામાં, બોલતાં.

રે પ્રત્યય—બં.માં દ્વિ. નો પ્રત્યય—

ખીમ્સ રેને બંગાળીમાં ખીજી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે આપે છે. પરંતુ હાલ તો બંગાળીમાં ખીજીનો પ્રત્યય કે છે—બાલકકે; વામાકે દ્વિ. એ. વ.; બાલકદિગકે; વામાદિગકે દ્વિ. ય. વ.

૫. ૧૩૪

એક રીતે ઠીક લાગે છે—

‘એક રીતે’ કહ્યું છે તે સકારણ છે. આદિ વ્યંજન લોપાયના દાખલા સાધારણ નથી; પરંતુ તનમાંનું આદિ વ્યંજન લોપી ‘ને’ની વ્યુત્પત્તિ અપાય છે. ‘તન’ એ સમાસના ઉત્તર પદ તરીકે પ્રયોજ્ય છે તેથી તૂ નો લોપ એવે સ્થળે વિકલ્પે થયાનો નિયમ (બહુતરો—બહુઓ હેમ.) પ્રવર્તે છે.

૫. ૧૫૩

એજ પ્રમાણે—

એનો સંબંધ ‘હાલ મેં તને વાચ્યો’ સાથે લેવાનો છે.

૫. ૧૬૦

ષષ્ઠીના પ્રયોગમાં મરાઠી ને ગુજરાતીનું સામ્ય—

તો દોન દિવસાંચા ઉપાશીં બાહે—આ મરાઠી વાક્ય ‘તે બે દહાડાનો ભૂખ્યો છે,’ ‘તે બે દિવસનો અપવાસી છે,’ આ વાક્યોને મળતું છે.

૫. ૧૬૫

મુઝ-કેટલાક પંડિતોના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ રૂપ ગ્રામ્ય નથી, પરંતુ જૂના કવિઓએ પ્રયોજ્યું છે. હાલ એ પ્રાચીન, અપ્રયુક્ત રૂપ ગણાય છે.

૫. ૧૭૦

ડ, ઘા-હિંદીમાં વહને બદલે વપરાતાં ગ્રામ્ય રૂપો.

૫-૫હિ-૬હા-ડૉ. હોર્નલકૃત 'Grammar of the Gaudian Languages'-'ગૌડ ભાષાઓનું વ્યાકરણ,' ૫. ૨૮૫ ભુઓ. એક ઉર્થ પંડિતના કલા પ્રમાણે શુદ્ધ રૂપ એહી છે.

‘ઓહ્યું,’ ‘પેહું’ની વ્યુત્પત્તિ—

એ વ્યુત્પત્તિ આપી છે, તેમાં પહેલી કરતાં બીજી યુક્ત જણાય છે. શ્વત્માં પરિભાષુનો અર્થ છે તે ‘ઓહ્યા,’ ‘પેલા’માં નથી. પ્રથમ વ્યુત્પત્તિ અર્થની દષ્ટિથી યુક્ત નથી.

૫. ૧૭૬

હર, હર—

‘હર’-હારસી શબ્દ છે. એનો અર્થ ‘પ્રત્યેક’ થાય છે.

‘હર’-હારસીમાં એનો અર્થ ‘અંદર’ થાય છે, ‘પ્રત્યેક’ થતો નથી.

હરરોજ—એનો અર્થ હારસીમાં ‘દિવસની દર્મિયાન’ થાય છે.

હરરોજ=પ્રતિદિવસ

૫. ૧૮૦

સિત્તેર-એમાં સત્તિના છેલ્લા ત્વો વ્ થઈ વ્નો વ્ થઈ ર થયો છે.

૫. ૧૮૧

સ્વપ્ન-સિમિળ—

એજ પ્રમાણે શિષ્યા-સીશ્વમ. બંનેમાં પ્નો વ્ થઈ વ્ને વ્ સમાન ગણાઈ વ્નો મ્ થયો છે. ૫. ૩૫૩ ભુઓ.

૫. ૧૮૨

ચુર્રોતેર—

વત્તુ:સત્તિ સં. ના વહમુતર જેવા રૂપ પરથી એ રૂપ થયલું જણાય છે. સ્વપ્નું સિમિળ થતાં પ્ના વિકાર (વ્ થઈ) મૂની પછી સ્વર આવ્યો છે, તેમ ંસતિમાંના પ્નો વ્ થઈ, પછી સ્વર આવી મુતર થયું જણાય છે, છેલ્લા ત્વો (તિમાંના ત્વો) વ્ થઈ વ્નો વ્ થઈ ર થયો છે.

૫. ૧૯૪

હોઠ, અઠી, ઊઠાં—

આની વ્યુત્પત્તિ સંતોષકારક નથી. દ્વિ+અર્ધ; ત્રિ+અર્ધ; ચતુર+અર્ધ ઉપરથી પણ લાવી શકાય. 'એ ઓછા અર્ધ' એવો દરેક સ્થળે અર્ધ લઈ શકાય.

૫. ૨૦૦

વૃદ્ધિ, ક્ષય—

સંસ્કૃત કારિકા નીચે પ્રમાણે છે:—

વૃદ્ધિભયમયજીવિતમરણં લજ્ઞાસત્તાસ્થિતિજાગરણમ્ ।

શયનક્રીડાહચિદીપ્સ્યથં ધાતુગણં તમકર્મક્રમાહુઃ ॥

૫. ૨૦૪

મારે તે જોઈએ છે—

'મારે'ને તૃતીયામાં પણ લઈ શકાય. તૃતીયાનો મુખ્ય અર્થ કર્તા છે; માટે પ્રથમ દર્શને હરકોઈને તૃતીયા યોગ્ય લાગે ને તેમ અહિં લેવામાં વાધા નથી. 'તેને તે જોઈએ છે,' એમાં 'તેને' ચતુર્થીમાં કર્તૃવાચક છે, તેને સાદશ્યે 'મારે'ને ચતુર્થીમાં ગણ્યું છે.

૫. ૨૧૮

ભૂતકૃદન્તનું લવાણું રૂપ—

ડા. ભાંડારકર હેમચન્દ્રે આપેલા ભવાર્થક પ્રત્યય ફલ્લ-ઉલ્લ પરથી આ રૂપ વ્યુત્પન્ન કરે છે. પરંતુ ગેલા, કેલા, વગેરેમાં ગે, કે, વગેરે બ્. કૃ.ના રૂપ પરથી વ્યુત્પન્ન થયા છે (ગત-ગમ-ગય-ગઈ-ગે), તેથી સ્વાર્થિક પ્રત્યયની વ્યુત્પત્તિ અર્થને વિશેષ અનુસરતી છે.

દાતૃણ—

વૈદિક પ્રત્યય ત્વાન-ત્વીન (ત્વાને બદલે) છે; તેનું પાલીમાં ત્વન થાય છે.

૫. ૨૪૯-૫૦

પ્રના અર્થ—

પ્ર વિયોગવાચક પણ છે; જેમકે પ્રેષિતભર્તૃકા (જેનો સ્વામી પ્રવાસમાં હોય એવી નાયિકા); પ્રવાસ

૫. ૨૫૧

વિના અર્થ—

૩ને અર્થ ઉલટાપણું છે; જેમકે, વિયોગ; વિસ્મરણ.

૫. ૨૫૩

કુ—

એનું સંસ્કૃતમાં કત ને ગુજરાતીમાં 'ક' થાય છે; જેમકે, કદમ; કધાન.

૫. ૨૮૪

તત્પુરુષ-૧. વ્યધિકરણપદ તત્પુરુષ, ૨. સમાનાધિકરણ તત્પુરુષ, અને ૩. સંખ્યાપૂર્વપદ તત્પુરુષ, એમ વિભાગ કરવાથી અનુક્રમે તત્પુરુષ, કર્મધારય, અને દ્વિગુ સમાસ એવા પ્રકારો આવી જશે.

૫. ૨૯૭

સરકાર-એ તત્પુરુષનો કર્મધારય પ્રકાર છે.

૫. ૨૯૯

શાહજાદા-શાહનો જાદા; પછીતત્પુરુષ.

૫. ૩૦૦

તદ્વિત-એ પદની અન્વર્થતા કેટલાક વैयाકરણો નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે. 'તત્' એટલે લૌકિક અને વૈદિક શબ્દો; કેમકે તેનું અનુ-શાસન કરવું એજ વ્યાકરણનો વિષય છે. એ શબ્દોજ પ્રકૃત હોવાથી તત્થી એનું ગ્રહણ કરવું યુક્ત છે. એ શબ્દો માટે 'હિત' એટલે ઉપકારક, એની વ્યુત્પત્તિ માટે પ્રત્યયો આવશ્યક છે, માટે 'તદ્વિત' કહેવાય છે.

૫. ૩૨૧

ગ્લાનિ, ગ્લાનિ-આમાં તિનો નિ થયો છે.

૫. ૩૩૧-૩૨

'હકમ'પરથી 'મોહકમ'=હકમ કરાયેલો; રૈયત

'જહર'પરથી 'મજહર'=જેવાયલું

'જલમ'પરથી 'મંજલૂમ'=જુલમ કરાયેલો

‘જકર’પરથી ‘ઝકિર’=કહેનાર

‘જકર’પરથી ‘ઝકિર’=જીતનાર

૫. ૩૩૮

ઉર્દુ-શુદ્ધ શબ્દ ‘ઉર્દૂ’ છે. ૫. ૪૩૬ જુઓ.

૫. ૩૫૦

ઉપજન-અવરથા (વૃષા)-એ પણ એવો શબ્દ છે.

૫. ૩૫૧

અપવાદ:—

કોઈ-ગોદ. આમાં પણ ક્નો ગ્ થાય છે. ૫. ૩૫૨ જુઓ.

૫. ૩૫૩

‘પ્’નો ‘વ’-‘પ્’નો ઘોષ ‘બ્’ થઈ, વ્ ને બ્ સમાન ગણવાથી વ્ થાય છે.

૫. ૩૫૪

કપર્દ:નું પ્રા.માં કવડ્ડો છે.

૫. ૩૫૬

પાડા—

પાટક=અર્ધું ગામ-એ શબ્દ પરથી પણ ‘પાડો’, ‘વાડો’ (શહેરનો કે ગામનો વિભાગ) વ્યુત્પન્ન કરી શકાય.

મેલપાટ પરથી ‘મેવાડ.’

૫ ૩૫૭

વ્યંજનોનો લોપ—

અનાદિ, અસંયુક્ત ક્, ગ્, આદિનો લોપ સમાસમાં વિકલ્પે થાય છે. રૂપો પ્રચારમાં હોય તેને અનુસરતો નિયમ કરવો.

દાખલા:—સુલકર:નું સુલકરો-સુહયરો (યકારશ્રુતિ)

આગમિત:નું આગમિઓ-આયમિઓ

જલચર:નું જલચરો-જલચરો

બહુતર:નું બહુતરો-બહુચરો

સુહદ્નું સુહદો-સુહદો

કવચિત્ આદિ પશુ ક્, ગ્, વગેરે લોપાય છે; જેમકે સ પુનઃ-
સ ઉગ; સ જ-સો જ; ચિહ્ન-દન્વં હેમ.-૮૧૧૧૭૭.

૫. ૩૫૬

અનાદિ 'ત'ના લોપ—

ઓરીઆ-ઓરતો-આ શબ્દો ભાતુરતા પરથી ત્ લોપાઈ વ્યુત્પન્ન થયા છે.

૫. ૩૬૫

વર્ણવ્યત્યાસ કે વર્ણવ્યત્યય—

ઈર્ષ્યા-અર્ષ્યા ('અ'ના ઉપજન પશુ છે.)

૫. ૩૬૭

વીનતી—

વિળ્લિતિ પરથી 'વીનતી' રૂપ નિષ્પન્ન થયું છે. વ્યુત્પત્ત્યનુસાર આ જોડણી છે; પરંતુ 'વિનતિ' કે 'વિનંતિ' લખવાનો પ્રચાર પણ છે.

૫. ૪૪૪-૪૪

શબ્દો છૂટા પાડવાના નિયમઃ—

વાચક અને લેખક વર્ગ-આવે સ્થળે શબ્દો છૂટા લખવાજ સરળ માર્ગ છે. 'વાચક અને લેખક' આ દ્વન્દ્વ સમાસના અર્થમાં છે અને દ્વન્દ્વાન્તે શ્રૂયમાણં પદં પ્રત્યેકમભિસંબધ્વતે-દ્વન્દ્વને અન્તે સંબંધાતું પદ દ્વન્દ્વના પ્રત્યેક અવયવ સાથે સંબંધ પામે છે-એ નિયમને અનુસારે 'વર્ગ' પદનો સંબંધ 'વાચક' અને 'લેખક' બંનેની સાથે છે; અર્થાત્, 'વાચકવર્ગ અને લેખકવર્ગ' એવો અર્થ છે.

૫. ૪૯૧

કાવ્યોમાં રસ, શુભ્ય, દોષ, અલંકાર, વગેરેની પરીક્ષા કેવી રીતે થઈ શકે તેનું દિગ્દર્શન 'શુજરાતશાળાપત્ર' પુ. ૫૨, અંક ૯, પૃ. ૩૨૧-૩૨૫માં 'કાવ્યસંપત્તિનું દિગ્દર્શન' નામના ૪થી 'શુજરાતી

સાહિત્ય પરિષદ'માં વચ્ચેલા મારા લેખમાં મેં કર્યું છે તે જિજ્ઞાસુએ
 યાં જોવું. એ આખો લેખ તેમજ પુ. ૪૯-૫૦ના અંકોમાં આપેલો
 'કાવ્ય અને શાસ્ત્રના વિનોદો'માંનો કાવ્યને લગતો ભાગ એ વિષયના
 જિજ્ઞાસુને ઉપકારક થશે.

वर्णुंकभानुसारी सूची

अ

- अ (अन) २५३
 अइसु अप. (सं. ईदृशः)-न्द. गु. धसिड,
 धस्यड, धसड, असिड, अस्यूं १६६
 अकथित कर्म १४४
 अकर्तृक
 -संज्ञा अयुक्त २०३
 अकर्मेक क्रियापद
 -कृण ने व्यापार ओक
 आश्रयमां २००
 -नर्त याही २००
 अकार
 -शान्तनां स्थण ४४६-४७
 अकारान्त
 -नारीलतीना शप् ११५-१६
 -अन्त्य जा, इ, ई, उना 'अ' ११५-१६
 अजो २६
 अघोष ६७-८
 अक्षरभेण ४६७
 अंग १२३
 -नामनुं (हिं., म., सिं., ड., ङं.,
 पं.मां) १२४-२५
 अयुसंधि २६७-७०
 अलुहिलपत्तन २१
 अति २५१
 अतिशयोक्ति ४८४-८७
 -लक्षण ४८४-४८५
 -पांय प्रकार ४८५-८७
 अत्यन्तसंयोग १५४

अत्यारे

- व्युत्पत्ति २५६-६०
 -अत्र वारे—'अवारै'नुं संक्षिप्त ३५
 २५६-६०
 -म. एव्हां २६०
 अद्यतनपूर्वभूत २३३-३४
 अद्यतनपूर्ववर्तमान २३२-३४
 अधः २५४
 अधम पाठक
 -छ ६८-६
 अधि २५१
 अधिकरलु
 -लक्षण १४८
 -आधार परंपरित १४८
 -प्रकार १४८-६
 -प्रधान (अभिव्यापक)
 -गौलु (औपखेषिक, वैषयिक)
 -सामीपिक
 अन्धवसान ८१
 अनद्यतनपूर्वभूत २३३-३४
 अनद्यतनपूर्ववर्तमान २३२-३४
 अनन्वय ४७८-७६
 अनभिहित कर्ता १४२
 अनभिहित कर्म १४५
 अनिश्चित सर्वनाम १७५
 -'कोई', 'कुंई' वगैरे १७५
 -'कोई', 'कोईक', 'कुंई', 'कुंईक'
 (हिं. ने पं. मां) १७५
 -म.मां कौण पुं., स्त्री.; काय न. १७५

-સંયુક્ત
 ક્રાઈક', ક્રાઈ એક', 'ક્રાઈક' ૧૭૬
 અનિશ્ચિત
 -સંખ્યાવાચક ૧૮૦
 અનીશ્ચિત કર્મ ૧૪૩
 અનુ ૨૫૦
 અનુકરણ
 -શબ્દ ૬
 -દ્વિરૂઝિમાં ૩૯૩-૯૪
 અનુપસ્થ
 દ્વિપિત સંજ્ઞા ૧૫૩
 અનુપ્રાસ ૪૭૬
 અનુભાવ
 -લક્ષણ, ભાવનાં કાર્યરૂપ ૪૬૫
 અનુવાદ ૧૮૨
 અનુવાચ ૧૮૨, ૩૯૯
 અનુવાધ ને વિધેય ૧૮૨, ૩૯૯
 -પૌર્વાપર્યનિયમ ૧૮૩
 -અંગેશ ને દેશી સ્થાના ૧૮૩
 અનુબંધ (સ્લોકવૃત્ત) ૫૦૨
 અનુસ્વાર
 -અર્થ ૬૪
 અનોચિત
 -દોષ ૪૬૮
 અન્તર ૨૫૩
 અન્તરંગ કર્મ ૧૫૪
 અન્તઃસ્થ ૬૫
 અન્યોન્ય ૧૭૮
 અન્વિતાભિધાનવાદી ૩૯૮
 અષ

-અર્થ ૨૫૦
 અપભ્રંશ ૨૩, ૨૬, ૫૨, ૫૭૨
 -વિભાગ ૨૬
 નાગર, ઉપનાગર, પ્રાચીન, દ્વાવિદ,
 વગેરે ૨૬
 -નાગર અપભ્રંશ શૌરસેનીની (ગુજ-
 રાતમાં) ૨૭
 -પ્રાચીન અપભ્રંશ સિંધની ૨૭
 -નમુના ૩૧-૩૩
 -નમુના પરથી મળતો બોધ ૩૩-૩૪
 -ને ન્દની ગુજરાતીનાં રૂપોની યાદી
 ૫૨-૫૫
 -અમલ્ય દ્વિતીયા ૧૫૨
 -સતિ સમ્પ્રતીની સ્થાના સંસ્કૃત
 જેવી ૧૬૦
 -પ્રાકૃતમાં ભ્રષ્ટતા થઈ થયેલું રૂપ
 ૩૩૬, ૩૪૪, ૩૮૨-૮૩
 -દેશી ભાષાનું મૂળ ૩૩૬
 -નાગર અપભ્રંશ ૩૩૭
 -પ્રાચીન અપભ્રંશ ૩૩૭
 -ગુજરાતી ને હિંદીને એની સાથે
 સંબંધ ૩૮૧
 -પ્રાસ લક્ષણ ૩૮૧-૮૨
 ૧. અધોષને બદલે ધોષ
 ૨. પું. પ્ર. એ. વ.નો પ્રત્યય ઠ
 ૩. સ્વાર્થિક ક પ્રત્યયનો વિરોધ
 પ્રયોગ-લોપ
 ૪. નપું. એ. વ. ઠ (ગુ.માં)
 ૫. સ્વાર્થિક બહ-ઉછનો પ્રયોગ
 (ગુ.માં ઠ, ઠ)

६. शब्दाना विकार गुणशती
भाषानां रूपाने मणता

७. प्रत्ययना विकार

-स्व-ता-ष्णु-पशु; -तन्व्य-एव्वर-एवा
(न्दू. गु.भां) त्वाना आदेश यना
विश्लेष यर्ध इज-इ
आज्ञार्थना प्रत्यय अपभ्रंशमांथी
इ, र, ष (न्दू. गु.भां)

-मन्भाषाना प्रदेशमां ६६, ७मा
सैकाभां उत्पन्न यर्ध. ३८३

अपशब्द
-ग्लेश-दूषित ५६

अपह्नुति ४६१

अपादान
-सक्षल १४७
-भकार
अल, अयल १४७
निर्दिष्टविषय, उपात्तविषय, अपे-
क्षितक्रिय १४७-४८

-भाष्यकारे आपेक्षो अर्थ १५७

अपि
-अर्थ २५२

अपुष्ट
-दोष ४६८

अपूर्णाक्रियावाचक २०१, २०३

अप्रत्यय द्वितीया
-संस्कृत स्थाना, अपभ्रंश ने नूनी
गुणशतीमां स्थाना १५२

अप्रसिद्धता
-दोष ४६७

अप्रस्तुतभ्रंसा ४६०

अभि २५१

अभिधावृत्ति
-भकार
योग, इति, योगइति ७४

अभिनय ४६४
-सक्षल
-भकार-कायिक, वाचिक, आहार्य,
सात्त्विक

अभिभन्त्यु-आभ्यान ३१५-१६

अभिहित कर्ता १४२

अभिहित कर्म १४५
-प्रथमाभां
संस्कृतमां, अपभ्रंशमां, ने नूनी
गुणशतीमां १५२

अभिहितान्वयवादी ३६८

अभा २५३

अमुक, अमुकउ १७७

अमे
-भा. बन्हे सं. बस्मै (वैदिक) परथी
-अपभ्रंश बन्हइं १६५

अमे।
-भा. बन्हो १६५

अरणी
-शब्दो २८
-तद्धित प्रत्यय ३१८, ३१६

अर्थ
-सक्षल २२१
-भकार
स्वार्थ, आज्ञार्थ, वगेरे २२१

-કાળનો સંબંધ ૨૨૮
 અર્થપ્રકૃતિ
 વિભાગ
 બીજ, બિંદુ, પતાકા, મકરી,
 કાર્ય ૪૯૩
 અર્થાન્તરન્યાસ ૪૮૦-૮૧,
 અર્ધમાગધી
 -માગધી ને શૌરસેનીના પ્રદેશની
 વચ્ચે ખોલાતી ૩૩૭
 -નૈનોના અન્થેની ભાષા ૩૮૩
 અર્ધવિરામ ૪૧૮
 અલભૂ ૨૫૩
 અલંકાર
 -લક્ષણ તથા ગુણ ને અલંકારનો
 ભેદ ૪૭૦
 -પ્રકાર ૪૭૫-૭૬
 શબ્દાલંકાર-અનુમાસ, યમક, વગેરે
 અર્થાલંકાર-હપમા, રૂપક, વગેરે
 મિત્રાલંકાર-સંસૃષ્ટિ, સંકર
 અલુક્તમાસ ૨૯૦-૯૧
 અહપમાણુ ૬૭-૬૮
 અહપવિરામ ૪૧૬-૭
 અવ
 -અર્થ ૨૫૦
 અવતરણચિહ્ન ૪૨૦-૨૧
 અવયવશક્તિ ૭૪
 અવયવરૂપક ૪૮૧
 અવિકારક પ્રત્યય ૨૭૮
 અવિકારી વિશેષણ ૧૮૧
 અવિનાભાવ સંબંધ ૭૨, ૯૬

અવિવક્ષિતાર્થત્વ ૪૪૨
 અવ્યય
 -પરથી વિશેષણ ૨૫૬
 -પ્રકાર ૨૫૮
 અવ્યયકૃદન્ત
 -પ્રાકૃતમાં વ (વિશ્લેષથી જુઓ) ૨૧૯
 -અપભ્રંશમાં, ભૂ. હિં.માં ઙ (અ
 લોપાઈ) ૨૧૯
 -હિં.માં કરિનો ફલોપાઈ-રેસકર ૨૧૯
 -મ.માં જન; કવિતામાં ઠની, ઠનિયાં,
 વગેરે ૨૧૯
 ત્વા-તૂળ-ઝળ-ઝન
 -ભૂ. ગુ.માં 'ઇ' ૨૧૯; 'ઇ'ની પછી
 'નઇ' ૨૨૦
 -'ને' 'કરીને' વગેરેમાં ક્ષેપક ૨૧૯
 -'ઇ' ને 'ને' છટાં, વચ્ચે 'અ' ૨૧૯
 'ઇ'ની પછી નિરર્થક 'અ' ૨૨૦
 અવ્યયીભાવ
 -સમાસ ૨૯૫
 'અશોકરોહિણી' ૫૧
 અશ્લીલતા
 -દોષ ૪૬૭
 અસત્કાર્યવાદી ૧૪૩
 અસ્તમૂ ૨૫૫
 અહિંયાં
 -મત્ર-પરધુ-કે ભરમાલ-મઘ્માં-
 -અહાં-આં-ઇહાં ૨૬૦
 -ભૂ. ગુ.માં અહાં ૨૬૦
 આ
 આ

-अर्थ २५२

आ

-आमपरथी १६६

-हिं.मां यह १६६

-म.मां हा, बहस्-बह परथी १६६

-पं.मां एइ-इनि, एह-एहो-एहु परथी १६६, १७०

-पं.मां इह १६६

-इ.मां ए, एवि, इहा १७०

आकांक्षा ६१, १३६, ३६८-६६

आक्षेप ४६१

आभ्यात ६०

-यास्कनुं लक्ष्य (भावप्रधान) ६२

-लक्ष्य २४८

आभ्यातिकी विभक्ति १३६

आभ्यायिका ४६५

आंकना कोठानो क्रम-गु. ने हिं.मां १६६

आज्ञार्थ

-अर्थ विन्ध्यर्थना जेवा २२८

-इप, वर्त० काणथी सडण्ण लुदां २२८

-रने पु. अ. व. धातुनुं भूण इप सिं. सिवाय जधी धडा-आर्थ भाषामां २२८

-य'वाणुं इप प्रान्तिक, अरोतरमां विशेष २२८

-मानार्थक इप २२६, ३८७

-हिं.मां बैठिये-बैठियो २२६

-मानार्थक इपनी व्युत्पत्ति २२६ ३८७

-ल. गु.मां २२६

-रने पु. अ. व.नुंण इप वर्त०-ना इपथी लुहुं, प्राकृतने भणुं ३८६

-हिं., म., पं. मां सरपुं ३८६

-रने पु. अ. व.मां इ, उ, ए (अप. ने ल. गु. मां) ३८६ दाभला ३८७

आनन्दकाव्यमहोदधि

-भौतिक १६० ३०, ३५, ५०, ५१

-भौतिक उनुं ५०, ५१

आन्तर (अन्तरंग) संधि

-लक्ष्य २७७

-नियमो २७७-८१

आप

-आह्रवायक १७८

-व्युत्पत्ति १७८

आपणे

-इपाभ्यान, व्युत्पत्ति १७८

-अप०मां 'पोते'ना अर्थमां १७८-७६

-म.मां पुत्रववायक सर्वनाम तरीके १७६

-हिं.मां 'पोते' ने 'आत्मा'ना अर्थमां १७६

आलीर २४

आरभटी वृत्ति ४७२

आरोप, अन्वयसान ८१

आर्थ टाणीओ

-भूण निवासस्थान ने झेलावो ३३४-३५

आर्थ देशीभाषा

-हिं., पं., सिं., गु., म., इ.

(કર્થ) ૨૩

આર્યમળ

--વસતિસ્થાન ૧૩

આર્યા ૫૦૧-૦૨

મકાર ૫૦૨

આર્યાવર્ત ૧૫, ૩૭૪

આવિસ્

-અર્થ ૨૫૩

આસન્નભૂત ૨૩૫

ધ

ધતિ, ધતિહ ૨૫૩

ધડો-યુરોપીઅન

-મળ ૧૫

-ભાષા ૧૪

-તેના વિભાગ

એશિઆનો ૧૬-૧૭

૧. હિંદુસ્તાનની ભાષાઓ

-સંસ્કૃત

-પાલી, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ

-દેશીભાષાઓ

(હિં., ઇ., ડ., મ., ગુ., સિં., પં.)

-‘નિષ્પિ’ની ભાષા

૨. ધરાનની ભાષાઓ

-ઋદ્ધ કે અવેસ્તા

-પ્રાચીન લેખોની ભાષા

-પેહેલ્વી

-ફારસી

-અર્વાચીન ફારસી

યુરોપનો ૧૭, ૧૮

-ઔદ્યોગિક

લો જર્મન, હાઇ જર્મન, સ્કોન્ડિ-
નેવિઅન

-ક્રેટિક

આર્મોરિકન

વેલ્શ

આયરિશ

ગેલિક

મૅક્સ

-ઇટલિક

લૅટિન

રોમાન્સ-ફ્રેન્ચ, સ્પેનિશ, પોર્ટુ-
ગીઝ, વગેરે

-હેલેનિક

પ્રાચીન ગ્રીક

અર્વાચીન ગ્રીક

-સ્લેવોનિક

-લેટિક

ઇન્દ્ર ને વૃત્રની આખ્યાયિકા

-ઇન્દ્રશત્રુવર્ષસ્વ ૫૮

ઇન્દ્રવજ્ર ૫૦૨

ઈ

ઈકારાન્ત

-નારીભતિ ૧૧૪

-અપવાહ, નરભતિ ને નાન્યતર-
ભતિ ૧૧૪

ઈષ્ઠિત કર્મ ૧૪૩

ઉ

‘ઉ’ અન્તે હોય તે શબ્દો

-નાન્યતરભતિ ૧૧૪

-અપવાહ, નરભતિ ૧૧૪

उच्चारणे

-प्रान्तिक ४६१

उच्चाररूपप्रता ६८

उत्कली

-भागधी परथी २६

'उत्तरराभव्यरित' ४७४

उत्प्रेक्षा ४८१-८२

उद्

-अर्थ २५१

उद्दासीन कर्म १४३

उद्गारवाचक चिह्न ४१४-१५

उद्गीति ५०२

उद्देश्य ३६६

उद्देश्यवर्तमान २३५

उद्देश्यवर्धक ४०१

उद्देश्यभूत २३५

उद्दू २७

-टोडरमखनी नवी पद्धतिने क्षीघ्र
नन्म पाभी २७

-छावणीनी भाषा ३३८

-हिंद-आर्य भाषा, इरसी शब्दो

विशेष ३३८

-गद्य साहित्य अंग्रेज लोडोना

आव्या पछी ३३८

-प्रान्तिक जोखी ३३६

उद्योग ४६६

उप

-अर्थ २५२

उपगीति ५०२

उपनिधि ५०३

उपनागरिक वृत्ति ४७१

उपमा ४७६-७७

-प्रकार ४७७

पूर्वोपमा

द्वितीयोपमा

धर्मद्विमा द्वितीयोपमा

उपमान ४७७

उपमितसमास २८६

उपमेय ४७६

उपमेयोपमा ४७६

उपसर्ग २४८

-अर्थधोतक २४८

-याही (पालिनिघे आपेक्षी) २४६

-व्यापार, त्रुटि २४६

-अर्थ २४६-५२

उपस्थ

-संज्ञा दूषित १५३

उपादानलक्षणा (अनलक्षितार्थी) ७६

उपाधि ७३

-विभाग ७३

उपाधिपक्ष ७२-३

उपेन्द्रवर्ण ५०२

उभयान्वयी अव्यय २६४

-प्रकार २६४

सङ्गामी

विकल्पवाचक

विरोधवाचक

संकेतवाचक

अपेक्षापूरकवाक्यार्थक

सांकेतिक

ઉલ

-અર્થ ૨૫૭-૫૮

ઊ

ઊખાક્ષર ૬૫

ઋ, ૠ

ઋ ને ૠ

-સ્વર ને વ્યંજન,

ખંનેનાં તરવ ૬૪

એ

એ

-નિશ્ચયવાચક; ૠનું ૩૫ 'ઇ' ૨૧૭

એ

-ઇ પરથી ૧૬૯

-હિ.માં વહ ૧૬૯

-હિ.માં વહ, ડહ, બોહ, વુહ ૧૭૦

-ખં.માં ઇહ, ઇનિ ૧૬૯

-ખં.માં બો, ઇનિ ૧૭૦

-પં.માં ઇહ ૧૬૯

નૃ. ગુ.માં 'એહ' ૧૭૨

એ, એ

-હ્રસ્વ ૬૯

-પાલીમાં ને દ્રાવિડમાં ૬૯

-લૅટિન ને ગ્રીકમાં ૬૯

-પહોળા ઉચ્ચાર પ્રાન્તિક ૪૪૭

-તે માટે જુદાં ચિહ્નની જરૂર
નથી. ૪૪૭

-'દેખાડવું', 'જોવાડવું'માં ઉચ્ચાર

હ્રસ્વ ૨૦૮

એકધારી ભાષા ૪૨૩

એકવચનમાં પ્રયોગ ૧૨૧

-સંજ્ઞાવાચક, ભાવવાચક,

દ્રવ્યવાચક નામનો

-અપવાદ

એકશેષ દ્વંદ્વ કે એકશેષ ૨૮૪

એકારાન્ત (આમ્ય) ૨૫૬

-નરન્નતિના ૧૧૪-૧૫

કચુ ૧૯૭

-અપભ્રંશ; નૃ. ગુ. એયઉ-એયાં

એમ ૨૬૧

-સં. કૃત્યમ્

-અપ. ઇમ-ઇમ

-નૃ. ગુ. ઇમ, ઈ

ઇહુ-હો-હ ૧૯૭

-સં. કૃદૃશ

-ગુ. એતું

ઓ

ઓકારાન્ત ૧૧૩

-નરન્નતિ

-અપવાદ, સકારણ

ઓજસ

-ગુણ

સ્વરૂપ ને લક્ષણ ૪૬૯

ઔ

ઔરસ્ય હકાર ૬૫

ક

કહસુ અપ. ૧૯૬

-સં. કીદશ:

-નૃ. ગુ. કિસઉ, કિસિઉ,

કિસ્યઉ, કિસ્યું, કિસી

કથા ૪૯૫

कथितपहल

-होष ४६७

-अनित्य ४६७

-केवे स्थणे गुण ४६७

कम

-अर्थ २५७

करण

-कर्ता तरीके क्रियासौकर्य दर्शाववा
१४०

-लक्षण १४५

-करण तरीके अधिकरणांनी विवक्षा
१४५

-विवरण, भर्तृहरिकृत १४५

प्रकार, भाषा ने आख्यन्तर १४६

करणकर्तारि

-रचना १४०

कर्ता

-लक्षण (क्रिया विषे स्वतन्त्र तरीके
विवक्षित, क्रियानो आश्रय) १४०

-प्रकार १४१-४२

स्वतन्त्र

हेतुकर्ता

कर्मकर्ता

अभिहितकर्ता

अनभिहितकर्ता

कर्तृकर्मणि

-रचना १४१

कर्तृवाच्य २००

कर्म

-लक्षण १४२

-प्रकार-१४३-४५

धिसित, अनधिसित, उदासीन
धिसित कर्मना प्रकार-निर्वर्त्य,

विकार्य, माध्य १४३-४४

अनधिसित कर्मना प्रकार-उदासीन
ने द्वेष्य १४४

प्रधान, गौण, अकथित १४०, १४५

अभिहित, अनभिहित १४५

कर्मकर्ता १४१

कर्मणुमंत्रि ४५

कर्मधारय २८७-८६

-लक्षण २८७

-प्रकार

उपमानपूर्वपद २८८

उपमानोत्तरपद २८८

अवधारणपूर्वपद २८८

विशेषणोत्तरपद २८६

विशेषणपूर्वपद २८६

उपमितसमास २८६

विशेषणसमास २८६

-अनियमित हापला २६१

कल्पसूत्र ५२

कवि

-केवा गुणुथी थवाय? ४६४

काहं अप.मां १७६

कालायन (वार्तिककार) ५७, ५८

काहम्बरी (भाष्यकृत) ४६२

काहम्बरी (भाष्यकृत), २६, ३०, ४१,

वगेरे

-उदाहरण

- तृतीयाना 'ध'नुं १३१
- साथे' साथे तृ.नुं १३२
- पंचमीना, 'ध'नुं, 'डी'नुं १३४
- अमत्यय द्वितीयानुं १५२
- तृ.नुं 'साथे'ना अर्थने योगे १५५
- 'क'नुं १७६
- अव्ययकृन्त 'ध'ने'ना 'ध' ने 'ने' इत्यांनुं २१६
- भविष्यकालनुं २२६
- 'भ'नुं २६३
- (ल्. गु. 'मा'ध')
- आक्षार्य रत्ने पु. अ. व. इ, उ, एनुं ३८७

कान्तिगुण ४७१

कान्ठकटेमणंध २६, ३८

- उदाहरण
- प्रथमा विभक्ति १२८
- अमत्यय द्वितीया १२८, १५२
- तृतीयाना 'ध' 'ध' १३१
- पंचमी 'धू'नुं, 'धु' १३३
- षष्ठीना 'स', 'ड', 'त', 'त्रि', 'क', 'र', 'दा', 'ना', 'त्रि' १३६-३७
- जेवडा मत्यय 'ड' १३७
- सप्तमी 'ध', 'ध' १३८
- 'अस्युं', 'किसी', 'किस्युं', 'असिड', 'नसिड', 'तसिड', 'तिस्युं', 'असुं', 'निसि' 'तिसि' १६६
- अव्ययकृत कृन्तनो प्रयोग २२०
- 'पाडेवा', 'करेवा' २२०

- वर्तं कालनां नूनां ३५ २२३
- मानार्थक आक्षार्य ३५ २२६
- 'अधिध', 'ध', 'अधि' २३६
- कर्मणि ३५ २४२
- 'न' साथे कर्मणि रचना २४३
- आक्षार्य रत्ने पु. अ. व. इ उ ३८७

कारक

- अर्थ (क्रिया साथे जेने अन्वय उ ते) १३६
- प्रकार छ कर्ता, कर्म, करण, संप्रदान, अपादान, अधिकरण १४०

कारकभीमांसा १३६

कारकविभक्ति १३६

कार्यावस्था ४६३

-विभाग

आरंभ, चल, माप्यासा, नि-यतासि, इलागम

काल

- काल २२१
- विभाग २२१
- महाभाष्यकारे आपेला अर्थ क्रियात्मक २३२

काव्य

- काल ४६१
- भिन्न मतानुं तारतम्य-अर्थ ने पद्य काव्यनुं शरीर, आत्मा रस ४६२
- अर्थअमर्तुति प्रधान, शब्दअमर्तुति गौण ४६२

-साहित्यनुं उत्तम अंग, प्रसाह

आवश्यक ४६३

-प्रकार ४७५-७६

-ध्वनि ने चित्र-शब्दचित्र, अर्थचित्र

-दृश्य ने अर्थ

क

-अर्थ २५३

कुंडवक ४६५

कुंडणीओ ५०१

कुमारपालचरित २१६

कुलक ४६४

कुवलयानन्द ४८७

कृत

-प्राथमिक प्रत्यय २१३

-प्रत्यये

संस्कृत

• कर्तृवाचक-तु, अक, अन, इन्,

अ ३१६-२१

भाववाचक-ति, अन, अ, या, आ,

न ३२१-२३

करणार्थक-अन, अ ३२३

विशेषण्यु अनावनार-

वर्त० कृदन्त-मान, अत् ३२४

भूतकृदन्त त ३२४

परोक्षभूतकृदन्त वस्-वान् ३२५

विध्यर्थक-तव्य, य, अनौय ३२६

शीलार्थक-इष्णु, आलु, वगेरे ३२६

दणदि-उ, उर, वगेरे ३२७-८

तद्भवप्रत्यये।

भाववाचक-अणु, आव, आभणु,

आवठ, वगेरे ३२८-३०

१८

कर्तृवाचक-नार, कार ३३०

विशेषण्यु अनावनार-आड, आण,

ड, वगेरे ३३०

अरणी प्रत्यय ३३०-३४

कृदन्त

-लक्षण्यु २१३-१४

-प्रकार

भूण ने साधित धातु परथी २१४

-प्रयोग २१४-१५

केशु अप.

-केशु (लू. गु.), केशां, केशी १६७

केम २६१

-सं. कथम्

-अप. किम-कैम-किंवत्-किन्-केम

-लू. गु. केम, कि

केदिक

-आपाओ १७

केवणप्रयोगी २६५

-प्रकार २६५

शोकवाचक, वगेरे

केवा-वी-वुं

-ओ वडे नति नकी करवाने।

प्रत्यार १०६

केहु-हो-ह अप.

-सं. कीदृश् १६७

कैशिकी वृत्ति ४७२

काडी-कुंड़ी

-हि.भां कोरी-कोडी १६५

काण्यु

-अप. कवणु १७३

- પ્રાચીન શાસ્ત્રાનીમાં 'કવણુ' 'કઉણુ,' 'કઉણુ,' 'કુણુ,' 'કુણુ' ૧૭૩
- હિ.માં કૌન ૧૭૪
- પં.માં કૌણ ૧૭૪
- મ.માં કવણ (કવિતામાં) ૧૭૪
- ખં.માં કે ૧૬૪
- બ્. ગુ.માં 'કઉણુ,' 'કુણુ' ૧૭૪
- અનિશ્ચિત સર્વનામ તરીકે ૧૭૫

કોમલ વૃત્તિ ૪૭૧

કૌસ ૪૨૦

ક્યારે ૨૫૯

-વ્યુત્પત્તિ ૨૫૯

-કુત્ર વારે-'કવારે'નું સંક્ષિપ્ત ૩૫
૨૫૯-૬૦

-બ્. ગુ. 'કવારઈ,' 'કિવારઈ' ૨૬૦

-મ. કેઠ્ઠાં ૨૬૦

ક્યાં

કુત્ર-કેથુ કે કસ્માત્-કઠ્ઠાં-કઠાં-કાં-
ક્યાં ૨૬૦

-બ્. ગુ. 'કિઠાં,' 'કેથઉ' ૨૬૦

ક્રિયા ૧૯૭

-લક્ષણ ૧૯૮

-વિભાગ—

સાધ્યરૂપ, સિદ્ધરૂપ ૧૯૭

-દીક્ષિતનું વિવરણ ૧૯૮-૯

ક્રિયાપદ

-અકર્મક (ક્રી ને વ્યાપાર એકલ
આશ્રયમાં) ૨૦૦

-સકર્મક (ક્રી ને વ્યાપાર બિન્ન
આશ્રયમાં) ૨૦૦

ક્રિયા (કે ક્રિયાર્થ) પ્રધાનવાદી

-વૈયાકરણ ૯૩, ૩૯૯

ક્રિયાવાચક

-નામ ૯૮

ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય ૨૫૮

-પ્રકાર

કાળવાચક ૨૫૮-૫૯

સ્થળવાચક ૨૫૯

રીતિવાચક ૨૫૯

હેતુવાચક ૨૫૯

નિષેધવાચક ૨૫૯

પરિમાણવાચક ૨૫૯

ક્રિયાવિશેષણ ને નામયોગી ૨૬૨

ક્રિયાસૌકર્ય ૧૪૦

કિલ્લપતા

-દોષ ૪૬૭

ખ

ખંડકાવ્ય ૪૯૪-૯૫

ગ

ગમલ ૪૯૯

ગણ ૪૯૭

ગઘ ૪૬૧, ૪૬૪

ગીતિ ૫૦૨

ગુજરાત

-પ્રાચીન ગુજરાત ૨૦

-બિન્ન પ્રબંધો ૨૨

-નામ ક્યારે પડ્યું ને ક્યારે
સ્થાપિત થયું ૨૦-૨૧

ગુજરાતી

હિંદીનું બહુનું પ્રાન્તિક સ્વરૂપ ૨૧

-ભાષાની સીમા ૨૧, ૨૨

- સાથે જયપુરી ને માળવીનો સંબંધ ૨૨
- ખેલનારની સંખ્યા ૨૩
- ક્યાં ખેલાય છે ? ૨૩, ૩૪૦
- એમાં વિદેશીય શબ્દ- ફારસી, અરબી, પોર્ટુગીઝ, અંગ્રેજી ૨૮
- શૌરસેની પ્રાકૃત કે અપભ્રંશમાંથી ઉદ્ભવી છે. ૨૯
- રાજસ્થાની ભાષા સાથે નિકટનો સંબંધ ૩૪૦
- હિંદી ભાષાની ખેલી ૩૪૦
- પ્રાગ્વિક ખેલીઓ ૩૪૦
- જૂની ગુજરાતી (પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની) ૩૪૦
- મારવાડી ને જેપુરી સાથે સંબંધ ૩૪૧
- સ્વરોના ફેરફાર ૩૪૪-૫૧
- અસંયુક્ત વ્યંજનોના ફેરફાર ૩૫૧-૫૭
- વ્યંજનોનો લોપ ૩૫૭-૬૦
- અન્તઃસ્થના ફેરફાર ૩૬૦-૬૧
- મહાપ્રાણોનો ફેરફાર ૩૬૧-૬૪
- અલ્પપ્રાણોનો મહાપ્રાણ ૩૬૪
- અનુસ્વારનો ઉમેરો ૩૬૪
- વર્ણવ્યત્યાસ ૩૬૫
- પરચુરણ ફેરફાર ૩૬૫
- સંયુક્ત વ્યંજનોના ફેરફાર ૩૬૫-૭૨
- નિર્બળ સંયોગ ૩૭૨-૭૪
- અર્વાચીન તદ્ભવ ૩૭૪

‘ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ’

- પ્રજલાલકૃત ૪૯
- ગુજ્જર ૨૦, ૨૪
- ગુણુ
- રસના ધર્મ ૪૬૮
- પ્રકાર ૪૬૯
- માધુર્ય, ઓજસ્, પ્રસાદનાં વ્યંજક ૪૬૯
- વર્ણ, સમાસ, ને રચના
- ગુણુ ને અલંકારનો ભેદ ૪૭૦
- ગુણુવાચક વિશેષણુ ૧૮૦
- ગુરુઓ ૪૧૯-૨૦
- ગુર્જરના ૧૯, ૨૦
- ગેર
- અર્થ ૨૫૬-૫૭
- ગોદિલખિરુદાવલી ૪૯૫
- ગૌડી રીતિ ૪૭૧
- ગૌણુ ૫૬
- વિભાગ ૯૨
- ઉપસર્ગ, નિપાત ૯૨
- ‘ગૌતમરાસ’ ૩૫
- ગ્ઝકર્સીસ ૧૬
- ગ્રામ્યતા
- દોષ ૪૬૭
- (ડૉ.)શ્રીઅર્સન ૧૭૦
- ગ્રીક
- ભાષા ૧૮
- ધ
- ધણુ
- સં. ઘન; હિં. ઘના; પં ઘના ૧૬૫

દોષ ૬૭, ૬૮

અ

અતુર્થી વિભક્તિ

-પ્રાકૃતમાં એને સ્થળે

૫૫૧ ૧૨૬, ૧૩૦

-‘ને’ પ્રત્યય (છટ્ટીને

સાતમીનો પ્રત્યય લગાડ-

વાથી), ગુ., પં., રાજ.માં ૧૩૦

-‘ને’, ‘ને’ રાજસ્થાનીમાં ૧૩૦

-‘ને’ માળવીમાં ૧૩૦

‘ને’ જયપુરી, મારવાડી,

મેવાડીમાં ૧૩૦

અર્થ

સંમહાન, તાદર્થ્ય, પ્રમાણ;

કર્તા ૧૫૬-૫૭

કુચ્ચર્થક ધાતુને યોગે ૧૫૬

૫૫૧ના (સંબંધના)

અર્થમાં ૧૫૬

‘અન્દ્રહાસ-આખ્યાન’ ૧૬૩, ૧૭૫

અપલાતિશયોકિત ૪૮૭

અમ્પૂ ૪૬૫

અરણ્યાકુલ ૪૬૮-૬૯

આવડા ૨૦

ચિરમ્

-અર્થ ૨૫૩

ચૂલિકાપૈશાચી ૨૬, ૩૭૯

ચ્યુતસંસ્કૃતિ

-દોષ ૪૬૭

ચોપાઈ ૪૬૭-૯૮

છ

છન્દ ૪૬૫

-પ્રકાર: વૃત્ત, ભતિ ૪૬૬

છખો ૪૬૮

છ

-વ્યુત્પત્તિ ૨૩૫-૩૬

-નૂ. ગુ.માં ‘અછઈ’,

‘અછિઈ’, ‘અછિ’, ‘છિ’,

‘છિ’, ‘છે’, ‘અછે’ ૨૩૫

જ

જહસુ

-સં. યાદશ્ચ: ૧૬૬

નૂ. ગુ. ‘જિસઈ’, ‘જિ-

સિઈ’, ‘જિસ્યઈ’, ‘જ-

સિઈ’, ‘જિસિ’, ‘જસ્યુ’,

‘જેસા’ ૧૬૬

જગન્નાથ ૪૯

‘જયાનન્દકેવળી’ ૫૧

જસ્યુસ્ત ૧૬

જટ ૨૪

જતિ

-વસ્તુનો પ્રાણપ્રદ ધર્મ ૭૨, ૯૫, ૯૬

-સત્ય ભાગ ૭૩, ૯૮

-ભતિપક્ષ ૭૨

-ભતિવાચક નામ ૯૫, ૯૬

જતિ

-નર, નારી, ને નાન્યતર ૧૦૦

-ત્રણે જતિ ગુ. ને મ.માં ૧૦૦

-નર, નારી સિં, પં., ને હિં.માં ૧૦૦

-જતિનો અભાવ ળં. ને ઉ.માં ૧૦૦

-વિષે સામાન્ય નિયમ ૧૦૦-૧૦૧,

- અપવાદ ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫
 -નિર્ણવ પદાર્થને ગુણના આ-
 રોપથી ભતિનો નિર્ણય ૧૦૧
 -અંગ્રેજીને કાનડીમાં નિયમ ૧૦૧
 -છન્દનો પ્રકાર ૪૯૬
 ભતિ અને ગુણ ૯૮
 ભતિવિચાર ૯૯
 ભમ (ભૂ. ગુ.) ૨૬૦
 -સં. યાવત્ ૨૬૦
 -અપ. જાવં, જામહિં, જામ ૨૬૦
 બિનહર્ષણ ૫૧
 બિંસિ ૧૬
 બૂની ગુજરાતી
 -દાખલા
 પ્રથમા વિભક્તિના ૧૨૮
 અપ્રત્યય દ્વિતીયાના ૧૨૮
 સપ્રત્યય દ્વિતીયાના ૧૨૯
 તળણ, નડના ૧૨૯-૩૦
 'નઈ'ના ૧૩૦
 તૃતીયાના ૧૩૧-૩૨
 ચતુર્થીના ૧૩૨
 પંચમીના ૧૩૨-૩૪
 ષષ્ઠીના ૧૩૬-૩૭
 સપ્તમીના ૧૩૮
 સતિસપ્તમીની રચના
 સંસ્કૃત જેવી ૧૬૧
 'ઓલિહ', 'પઈલિહ' ૧૭૦
 'ભૂ', 'નં', 'સુ', 'તં', 'નિહાં',
 'નિહાઈ', ૧૭૧
 'નેહ', 'તેહ' જે, 'તે', 'એહ' ૧૭૨

'હાથોહાથઈ', ખંડોખંડિ' દિસો-
 દિસિ,' 'વારોવાર', માંહો-
 માંહઈ' ૧૭૮

-નમુના

ઇ. સ. ૧૩મા સૈકાના ૩૫

ઇ. સ. ૧૪મા સૈકાના

૩૫, ૩૬-૩૮

ઇ. સ. ૧૫મા સૈકાના

૩૮, ૩૯-૪૪, ૪૫

ઇ. સ. ૧૬મા સૈકાના ૪૬, ૪૯

ઇ. સ. ૧૬મા સૈકાના ખતો

૪૭-૪૯

ઇ. સ. ૧૬મા ને ૧૭મા સૈકાના ૪૭

ઇ. સ. ૧૭મા સૈકાના ૫૦, ૫૧

ઇ. સ. ૧૮મા સૈકાના ૫૧

-અને હાલની ગુજરાતીમાં

ભતિના ફેરફાર ને શબ્દગ્યત્યયના
 દાખલા ૫૬

-માં સ્વરો સાથે લખવાનો

પ્રચાર વિશેષ ૩૮૭

-‘અઈ’, ‘અહ’, પાછળથી

‘એ’, ‘ઓ’, ‘ઈ’, ‘ઉ’ ૩૮૭

-સપ્તમીના ‘ઈ’નો ‘એ’ ૩૮૭

-‘ઈ’, ‘ઉ’, નકામાનો પ્રચાર ૩૮૭

-ઈનો જ્ઞ, ય્નો જ્ઞ ૩૮૭-૮૮

જે

-પ્રા.માં પું. પ્ર. એ. વ. જો; પું. પ્ર.

બ. વ. જે ૧૭૧

-અપ.માં પું. પ્ર. એ. વ. જુ, જો;

બ. વ. જે નપું; એ. વ. જં ૧૭૧

-ભૂ. ગુ.માં ‘ભૂ’, ‘નં’ ૧૭૧

‘જેહ,’ ‘તેહ’ (હકાર ‘એહ’ને અનુ-
સારે, અપ.માં ચાદૃશ, તાદૃશને
પદ્યે), ‘જે,’ ‘તે’ ૧૭૨.

-હિં, મ., પં., સિં.માં જો ૧૭૧

જેમ

-સં. યથા; અપ. જેમ-જિમ ૨૬૧

-વ્યુત્પત્તિ-ચદૃત્-ચદ્-જેમ ૨૬૧

-ન્દ. ગુ.માં ‘જિમ’, ‘જિ’ ૨૬૧

જેહ-હો-હ

-સં. ચાદૃશ ૧૯૭

-અપ. જેથ ૧૯૭

-ન્દ. ગુ. ‘જેથહ’ ૧૯૭

જેનરાસા ૩૦, ૩૧, ૪૯

જેઈએ

-અપૂર્ણ ક્રિયાપદ ૨૦૩

-વ્યુત્પત્તિ ૨૦૪

-મરાઠીમાં પાહિજે ૨૦૪

જોડણી

-નિયમનું બીજ, ઉચ્ચારને આધારે

કે વ્યુત્પત્તિને આધારે ૪૪૫-૪૬

-નિયમો માટે લક્ષ રાખવાની

બાબતો ૪૫૦

-ના નિયમો ૪૫૦-૪૬૧

જ્યારે

-વ્યુત્પત્તિ ૨૫૯

-યજ્ઞ વારે-‘જે વારે’નું સંક્ષિપ્ત ૩૫

૨૫૯-૬૦

-ન્દ. ગુ. ‘જવારઈ,’ ‘જિવારઈ’ ૨૬૦

-મ. જેઠાં ૨૬૦

જ્યાં

-સં. યજ્ઞ, અપ. જેથ ૨૬૦

-વ્યુત્પત્તિ યસ્માત્-જઘ્ઘાં-

જહાં-જાં-જ્યાં ૨૬૦

-ન્દ. ગુ. ‘જિહાં’ ૨૬૦

ઝ

ઝઠ ૧૬

ઝઠ-અવેસ્તા ૧૬

ઝુલણા ૫૦૦

ટ

(ડા.) ટેસિટારિ ૨૨, ૧૩૦, ૧૩૩,

૧૩૫, ૧૬૩, ૧૭૦, ૧૭૭, ૧૯૪,

૨૦૪, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૨૪, ૨૩૬,

૨૬૩

ટ્યૂટોનિક ૧૭

-ભાષાઓ ૧૭

લો જર્મન-અંગ્રેજી, ડચ, ફ્લેમિશ

હાઇ જર્મન-જર્મન

સ્કૅન્ડિ નેવિઅન-આઇસ્લૅન્ડિક, સ્વી-

ડિશ, ડૅનિશ, નૉર્વીજિઅન

ટ્રેન્ય ૮૩

ઢ

ઢાઇડન ૪૭૩

ત

તહુ

-સં. તાદૃશ: ૧૯૬

-ન્દ. ગુ. ‘તિસિહ,’ ‘તિસહ,’

‘તિસ્યહ,’ ‘તિસ્યુ,’

‘તસિહ,’ ‘તસ્યુ’ ૧૯૬

તત્પુરુષ

-અન્તોહાત ૫૬

-લક્ષણ ૨૮૪

-પ્રકાર

દ્વિતીયાત્પુરુષ ૨૮૪

તૃતીયાત્પુરુષ ૨૮૪-૮૫

ચતુર્થાત્પુરુષ ૨૮૫

પંચમીત્પુરુષ ૨૮૫

ષષ્ઠીત્પુરુષ ૨૮૫-૮૬

સપ્તમીત્પુરુષ ૨૮૬

એકદેશી-અવયવી ૨૮૬

ઉપપદ ૨૮૬-૮૭

કર્મધારય ૨૮૭-૮૯

દ્વિગુ ૨૮૯-૯૦

તત્સમ શબ્દ ૨૩

-પ્રમાણ ૨૪

કારણ ૨૪

-ના લિંગના નિયમ ૧૦૬

-તદ્ધિતાન્ત ને કૃદન્તના લિંગના નિ-
યમ ૧૦૭-૦૮

-ના દોષની યાદી ૪૨૬-૩૫

-કૃત્સીઅરણી શબ્દની યાદી ૪૩૬-૪૧

તદ્ધિત દ્વિતીયિક પ્રત્યય ૨૧૩

-લક્ષણ ૩૦૦

-વિભાગ

૧. અપત્યાર્થવાચક-

જ, હ, ઇ, વ, હ્ય, ઠ્ય ૩૦૦-૦૧

૨. સમૂહવાચક-તા ૩૦૧

૩. 'તેનું અધ્યયન કરે છે'-એ
અર્થમાં-

જ, હ, જ, જ ૩૦૨

૪ 'ત્યાં થયેલું' એ અર્થમાં-વ, હ્ય, હ્ય

હ્ય, હ્ય, હ, હ, હ, ૩૦૨-૦૪

હક વિવિધ અર્થમાં ૩૦૩

એ જાતના હક ૩૦૩

૫. 'તેનું આ' એ અર્થમાં-જ, હ્ય,
વ ૩૦૪

૬. વિકારવાચક-મય, વ ૩૦૪

૭. 'તેને વિષે સાધુ' એ અર્થમાં-
વ, ઇ ૩૦૪

૮. 'તેથી દૂર નહિ' એ અર્થમાં વ ૩૦૪

૯. ભાવવાચક-ત્વ, તા, હમન, જ,
ય, હ ૩૦૫

૧૦. ઉત્કર્ષવાચક-તર, તમ, હ્ય, હ્ય,
હ્ય ૩૦૫-૦૬

૧૧. સ્વાભિવવાચક-મત્, હન, હન
વિન, જાહ, વગેરે ૩૦૬-૦૭

૧૨. અભૂતતદ્ભાવ હ ૩૦૭-૦૮

૧૩. હ્યજ્યૂનતાવાચક-કલ્પ, પ્રાય ૩૦૮

૧૪. 'તેને એ થયું છે' એ અર્થમાં
હ્ય ૩૦૮

૧૫. પ્રમાણવાચક-માત્ર ૩૦૮

૧૬. 'તેની પેઠે'-વત્ ૩૦૮

૧૭. સ્વાર્થિક-વેય, વ, ક, તા, જ
૩૦૮-૦૯

૧૮. 'તે વહન કરે છે' એ અર્થમાં
-વ, ઇ ૩૦૯

૧૯. 'તેને વિષે કરેલો અન્ય' એ
અર્થમાં-હ્ય, જ ૩૦૯

૨૦. 'તેણે કહેલું'-હ્ય ૩૦૯

૨૧. 'તે જેનું પ્રહરણ છે'-ક,
હક ૩૦૯

૨૨. દ્વાર્યક-ચ ૩૦૯

૨૩ લઘુતાવાચક-ક, લ, ઇક, ઇલ, ઇય, બઢ, બક, ર, તર ૩૧૦

ક પ્રત્યયના અનેક અર્થ ૩૧૦

પરચુરણ પ્રત્યયો ૩૧૦-૧૧

વિશેષણ બનાવનાર-ઈય, કીય, ક, કીન, વત, ચિત્, ચન, અપિ ૩૧૧

અવ્યય બનાવનાર-તસ્, વા, ત્ર, ધા, ધા, શઃ ૩૧૧-૧૨

પૂરક-તીવ, ધ, મ, તમ, જ ૩૧૨

સમૂહવાચક ય, તય, ક, જત્ ૩૧૨

સ્વાર્થિક ઈક ૩૧૨

અવ્યયને-સ્ય, ય, તન, ઈન, ઇમ, વગેરે ૩૧૩

-તર્કિત પ્રત્યય

૧. ભાવવાચક-આઈ, આસ-શ, પણ, પર્ણ, પ, મ, ઈ, આણુ-ર્ણુ, પો, વટ, આટ, આટા, ઓટી ૩૧૩-૧૪

૨. મત્વર્થક-મન્ત, વન્ત, ગાળો, વાળો ૩૧૪

૩. લઘુતાવાચક-ક, ડ, લ, વ, ર, ઉ, ટ, ઈ ૩૧૪-૧૬

બેવડા પ્રત્યય

લઘુતાવાચક ને સ્વાર્થિક પ્રત્યય,

સંસ્કૃતમાં-ક, લ, ઇક, ઇલ, ઇય, બક, બઢ, ર, તર ૩૧૬

અપભ્રંશમાં-

બ, બઢ, ઠલ, ઠ, બ, ઇ, ઈ ૩૧૬

ગુજરાતીમાં લઘુત્વવાચક

પ્રત્યયો-સ્વાર્થિક, લઘુતાવાચક,

ને તિરસ્કારવાચક

૩૧૬

-ફારસી તર્કિત પ્રત્યય-

આ, ઈ, ગી, ટી, આ, ગીન, મંદ,

વર, વાર, આ, ઈ, આના ૩૧૮

-અરબી તર્કિત પ્રત્યય

-ઈ ૩૧૮-૧૯

-તુર્કી-ચી ૩૧૮-૧૯

તદ્ભવ શબ્દ ૨૪

-પ્રાચીન તદ્ભવ ૨૪, ૩૮૩

-અર્વાચીન તદ્ભવ ૨૫, ૩૮૩

-પ્રમાણ ૨૭

-જાતિના નિયમ ૧૦૯

તમે

પ્રા. તુમ્હે, તુમ્હદ્ ૧૬૫

તમે

-‘અમો’ને સાદૃશ્યે ૧૬૫

તવર્ગ ને સ

-ઉચ્ચારની પરીક્ષા ૬૭

તામ જૂ. ગુ. ૨૬૦

-સં. તાવવ; અપ. તાઈ, તામઈ,

તામ ૨૬૦

તારા-તમારા

-હિ.માં તેરા-તુમ્હારા ૧૬૬

-બં.માં તોર-તોમાર-તોમાદેર ૧૬૬

તાર્કીયિક ધાતુ ૨૦૭

-બનાવવાની રીત ૨૦૮

તાલ ૪૯૬

તિરસ્

-અર્થ ૨૫૩

तुलसीदास १३४

सं ३५

-अप. तुङ् १६५

वृ ४६६

तृतीया विभक्ति

-एन परथी 'अे', 'अै' १३०

म.भां एं १३०

सर्वनामभां 'अै' १३०

-साथे णील शष्ढनी

७३२ १३०

गु.भां 'करीने' १३१

म.भां करून, कडून १३१

अं.भां करि १३१

अं.भां तृतीयाने अइले कर्तक,

करणक, द्वारा १३१

ढ-भां.तृतीयाने अइले 'द्वारा' १३१

-जेवडे। प्रत्यय 'लुि'-सर्वनामने,

एन-ण परथी १३१

-ना अर्थ-कर्ता ने करणु १५४

रीतिवाचक १५५

विकारि-अंगवाचक १५५

गम्यमान क्रियाना करणुार्थे १५५

हेतुवाचक १५५

इणवाचक १५५

'साथे'ना अर्थने योगे १५५

परिस्थितिना अर्थभां १५५

ते

-म.भां तो १६६

-ढिं., पं., सिं.भां सो १६६

-अं., ङ.भां से १६६

-अप.भां सो १७०

-ढू. गु.भां 'सु', 'त' १७०-७१

'तेढ', 'ते' १७२

तेष्ठी

-अशिष्ट ३५ १६३

-ढू. गु.भां ('वैतालपंचविंशी,'

'पंचाभ्यान'भां) १६३

-'अन्द्रहास-आभ्यान'भां १६३

तेम २६१

-सं. तथा २६१

-अप. तिम-तेम २६१

-युत्पत्ति तद्वत्-तद्व-तेम २६१

-ढू. गु. 'तिम', 'ति' २६१

तेङ्-हो-ह १६७

-सं. तावुञ् १६७

-ढू. गु. 'तेत्यु' १६७

-तेथां १६७

तोटक ५०३

त्यारे २५६

-युत्पत्ति २५६

-तत्र वारे-'ते वारे'नुं संक्षिप्त ३५

२५६-६०

-ढू. गु. 'तवारध', 'तिवारध', २६०

-म. तेन्हां २६०

त्यां २६०

-युत्पत्ति २६०

-तत्र-तेत्यु २६०

-तस्मात्-तम्हां-तहां-तां-त्यां २६०

-ढू. गु. 'तिढां' २६०

त्रिविक्रम २५, २६

થ

થા

- વ્યુત્પત્તિ ૨૩૬
- હિ.માં સાહાયકારક ૨૩૬
- ગુ.માં સંયુક્ત ક્રિયાપદ ૨૩૬

દ

દણ્ડી ૩, ૨૬, ૪૭૨

દરાયસ ૧૬

દરીક સર્વનામ ૧૬૭

-મત્યક્ષપદાર્થવાચક-‘આ’, ‘એ’,

‘પેહું’ ૧૬૭

-પરોક્ષપદાર્થવાચક-‘તે’ ૧૬૭

-સમીપના અર્થમાં ‘એ’ ૧૬૭

-સમીપતરના અર્થમાં ‘આ’ ૧૬૭

-દૂરના અર્થમાં ‘પેહું’ ૧૬૭

-વિકારક-‘ઓહ્યો’, ‘પેલો’ ૧૬૭

-એકવચનનાં રૂપ બહુવચનના અર્થ-

માં ૧૬૮

દિવા

-અર્થ ૨૫૩

દુસું-દુર

અર્થ-૨૫૧

દૃષ્ટાન્ત ૪૮૩-૮૪

-સાધર્મ્યે ૪૮૩-૮૪

-વૈધર્મ્યે ૪૮૪

દેવસુંદર ૨૯, ૩૬

‘દેશી નામમાલા’ ૨૫

દેશી ભાષા

-એમાં અન્ય ભાષાના શબ્દો ૩૩૭

-સંસ્કૃતના જોડાક્ષરો કાઢી નાખી

ઉચ્ચાર સરળ કરવા તરફ વલણ

૩૩૯

-પ્રાકૃત શબ્દોનું સંયુક્ત વ્યંજન લોપી

પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થવાનો નિયમ

ગુ.માં સાર્વત્રિક, હિં.માં ધણે ભાગે,

પં.માં જોડાક્ષર કાયમ ૩૪૧

-હિં.ના યે, ઐ ગુ.માં એ, ઓ

૩૪૨

-હિં.માં ફ, ગુ.માં ‘અ’ ૩૪૨

-ગુ.માં નપું.; હિં.માં નથી ૩૪૨

-વર્તઠકાળનો અર્થ બદલાયાથી ‘છ’

કે ‘હો’નાં રૂપની જરૂર ઉત્ક., પં.

સિવાય બધી દેશી ભાષામાં ૩૪૨

-ગુ., સિં., પં., હિં.માં આજ્ઞાર્થ નથી;

મ., ઉ., પં.માં છે. ૩૪૨

-ગુ. ને પ્રજભાષામાં ભવિષ્યકાળ

૩૪૨

-ગુ., સિં., પં.માં વર્તઠકાળનાં રૂપ

અપ. પરથી ૩૪૨

-ગુ.માં અપ. જેવો ભવિષ્યકાળ

૩૪૨

-અવ્યયકૃદન્ત જ્ઞનો જ લોપા,

‘છ’ના રૂપમાં ગુ., સિં., પં.

રાજ.માં ૩૪૨

-મુખ્ય વિકાર ૩૮૩

-પ્રાકૃત કરતાં સંયુક્ત વ્યંજનોના

વિકાર વિશેષ ૩૮૩

-ગુ., હિં., પં., મ.માં એક વ્યંજનનો

લોપ ને પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ ૩૮૩

-સિં.માં એક વ્યંજનનો લોપ, પણ

- પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ નહિ ૩૮૩
 -પં.માં બેડાક્ષર કાયમ ૩૮૩
 -દાખલાનું કોષ્ટક ૩૮૪
 -પ્રત્યયોમાં વિકાર ૩૮૫
 -ગણના વિકાર ૩૮૫
 -કાળ અને અર્થના વિકાર ૩૮૫-૮૬
- દેશ્ય (દેશજ) ૨૫
 -બાહ્ય પ્રદેશની ભાષામાં દેશ્ય શબ્દો ૩૩૭
- દેશ્ય (નૃત્ય) ૪૯૪
- દોષક ૫૦૩
- દોષ-
- લક્ષણ, મુખ્ય અર્થનો, રસ કે ભાવનો અપકર્ષ કરનાર ૪૬૬
- પ્રકાર:-
 નિત્ય, અનિત્ય, શબ્દદોષ, અર્થ-દોષ, રસદોષ ૪૬૭
- દોહરો-દોહો ૪૯૮
- દ્રવ્યવાચક નામ ૯૭
 -જથાનો ને અનિશ્ચિતતાનો અર્થ ૯૭
- દ્રાક્ષાપાક ૪૭૩
- દ્રુતવિલંબિત ૫૦૩
- દ્વન્દ્વ સમાસ ૨૮૨
 -લક્ષણ ૨૮૨
 -પ્રકાર-ઇતરેતર ને સમાહાર ૨૮૨-૮૩
 -ક્રમ ૨૮૩
 -દેવતાદ્વન્દ્વ ૨૮૩-૮૪
 -એકશેષ દ્વન્દ્વ ૨૮૪
- દ્વિગુ સમાસ ૨૮૬-૯૦

- કર્મધારયનો પેટા પ્રકાર ૨૮૬
 -સમાહારદ્વિગુ ૨૮૬-૯૦
- દ્વિતીયા વિભક્તિ
 -પ્રત્યય 'ને' ૧૨૬
 -મ.માં કા (પ્રાચીન કાગુનિ-કાળી)
 -નેપાળીમાં કાઙ
 -હિં.માં કાગ-કાળી; એની સાથે સંબધ
 -પં.માં નુ ૧૨૬
 -છઠ્ઠીના પ્રત્યયને સાતમીનો પ્રત્યય લગાડવાથી ગુ., પં૦, રાજ.-માં ૧૩૦
 -ના અર્થ-
 અનભિહિત કર્મ ૧૫૧-૫૨
 પ્રધાન કર્મ ને ગૌણ કર્મ ૧૫૩
 અત્યન્તસંયોગ ૧૫૪
 ગત્યર્થકને યોગે ૧૫૪
- દ્વિરુક્ત શબ્દ
 -પૂર્ણપણાનો, દરેકનો, વારંવાર થવાનો, કે અતિશયનો અર્થ ૩૮૬-૯૪
 -જુદાં જુદાં પદોમાં મ.માં પણ ૩૮૬-૯૪
 -અનુકરણવાચક ૩૯૩
 -પર્યાયશબ્દથી દ્વિરુક્તિ ૩૯૪
- દ્વેષ્ય કર્મ ૧૪૩
- દ્વૈતીયિક ધાતુ ૨૦૭
- ધ
- ધાતુ
 -ભાષામાત્રમાં મૂળ ૯૨
 -અર્થ-ક્રમ ને વ્યાપાર ૨૦૦
 -લક્ષણ ૨૦૪
 -સંખ્યા ૨૦૪

- પાશ્ચાત્ય મત ૨૦૪-૦૫
- વિભાગ
- પ્રાથમિક, દ્વિતીયિક, તાર્તીયિક
- ૨૦૫-૦૬
- વિકરણસહિત ૨૦૬
- મૂળ ને સાધિત ૨૦૬-૦૭

ધિક્

-અર્થ ૨૫૪

ધીરો ૪૯, ૩૫૦

‘ધ્રુવાખ્યાન’

-પુલ્હસીકૃત ૩૧૫

ધ્વનિ

-ભાષાનું મૂળ ૪

-લક્ષણ ૬૧

સ્ક્રીટ ૭૦-૭૧

ન

ન

-અર્થ ૨૫૫

નક્રામ્

-અર્થ ૨૫૫

નમૂતાપુરુષ ૨૯૦

નથી

-વ્યુત્પત્તિ ૨૩૫

નમસ્

-અર્થ ૨૫૫

નરસિંહ મહેતા ૨૯, ૩૧

નર્મદ ૪૫૮, ૪૬૦

‘નળદમયન્તી’ ૪૯

‘નળાખ્યાન’

-ભાલાણુનું ૩૧

‘નવતત્ત્વ બાલાવબોધ’ ૪૯

નવલરામ ૩૧, ૪૪

ના

-અર્થ ૨૫૬

નાકર ૨૯

નાટક ૪૯૨

નાટ્ય ૪૯૪

નાદ ૬૭-૬૮

નાના

-અર્થ ૨૫૪

નામ

-વ્યુત્પત્તિ ૯૨

-ચાસ્કનું લક્ષણ-સત્ત્વમધાન ૯૨

-લક્ષણ ને વ્યુત્પત્તિ ૯૪

-પ્રકાર

સંજ્ઞાવાચક, ભતિવાચક,

ભાવવાચક ૯૫

-નામમાત્ર ધાતુબંધ ૯૨

નામધાતુ ૨૧૧

-નામ પરથી ૨૧૨

-વિશેષણ પરથી ૨૧૨

-મ.માં ૨૧૨

-સંસ્કૃત ભૂતકૃદન્ત પરથી ૨૧૨

નામયોગી ને વિભક્તિ ૨૬૨

-દ્વિતીયાર્થક

-તૃતીયાર્થક

-ચતુર્થ્યર્થક

-પંચમ્યર્થક

-સપ્તમ્યર્થક

} ૨૬૨

નામિકી વિભક્તિ ૧૩૯

नायक ४६२-६३

-प्रकारः-धीरिहात, धीरिद्धत, धीर-
ललित, धीरप्रशान्त ४६२-६३

नायिका ४६२

नारदशिक्षा ६१

नाराय ५०४

नारिकेलपाक ४७३

नि

-अर्थ २५२

नित्यसमास २६६

निदर्शना ४८७-८८

निपात

-निर्वचन २४८

-पादपूरक २४८

निपात अने उपसर्ग २४८

निसू-निरू

-अर्थ २५१

निर्धारणसप्तमी १६०

निर्वर्त्य कर्म १४३

निश्चितसंख्यावाचक १८०

नृत्य ४६४

न्यक्

-अर्थ २५४

५

पंचमी विभक्ति

-प्रत्यय 'थी'नी व्युत्पत्ति १३२

-हिं.मां से (नूनुं ३५ सौं) सं.

समम् परथी १३२

-सिं.मां सां-सैं, गु.मां 'शु'

'शैं' अनी साथे संभङ्ग १३२

-अं.मां हइते-होइते १३२

-अप.मां होन्तव १३२

-‘डूतु’, ‘डूतड’, ‘तड’, ‘थड’, ‘डूती,’

‘डूतड’, ‘थडड’, ‘तु’, ‘डी’-नूना

प्रत्ययो १३३-३४

-हिं.मां नूना प्रत्यय-तैं, ते, थी १३३

-पं.मां ते १३३

-ना अर्थ

अपादान १५७

हेतुवाचक, भयाहावाचक,

कर्ता ने करणना अर्थमां १५८

अन्यादिने योगे १५८

‘पंचाभ्यान्’ १६३, १६५, २२०, २६३

पडिहार (मतिहार) २१

पतंजलि (भाष्यकार) १००, २७०

पताका ४६२

पह ७०, ६०

-चारः-नाम, आभ्यात, उपसर्ग

निपात ६०

-व्ययी (नाम ने आभ्यात) ने

अव्ययी (अव्यय) ६४

-ने अर्थ वचये ऐकतानो संबंध ७१

-विन्यास

नियमो, अपवाद, सामान्य सू-

चना ३६५-६७

-विभाग

मौरिकृत ६४

यास्के करेला २४८

प्रातिशाभ्यमां २४८

प्रधानपह-नाम ने आभ्यात ६२

गौण पह-उपसर्ग, निपात ६२

પદ્મનાભ ૨૯,૩૮

‘પદ્માવતી’ ૧૩૫

પદ્મ ૪૬૧, ૪૯૪

પરસ્પર ૧૭૮

પરસ્પરોપમા ૪૭૯

પરા

—અર્થ ૨૫૦

પરિ

—અર્થ ૨૫૨

પરિકર

—અલંકાર ૧૮૫

પરિભાષણવાચક વિશેષણ ૧૮૮

—‘એટલું’, ‘એવડું’ ૧૯૫

—અપ૦માં યતુલ-યવહુ-જેતુલ-જેવહુ,
વગેરે ૧૯૫

પરિસંખ્યા ૪૮૨-૮૩

પરુષવૃત્તિ ૪૭૧

પશ્ચાત્-

અર્થ ૨૫૪

પશ્ચિમ હિંદી

—પ્રાન્તિક બોલીઓ—બુંદેલી, ધન-
બાષા, કનોજ, હિંદુસ્તાની ૩૩૮-
હિંદી (સંસ્કૃત શબ્દોની બનેલી
હિંદુસ્તાની), ઉર્દુ (ફારસી શબ્દોથી
પરિપૂર્ણ હિંદુસ્તાની) ૩૩૮

પાક

—રસાસ્વાદનો અમુક પ્રકાર ૪૭૧,
૪૭૩-૭૪

પાંચાલી રીતિ ૪૭૨

પાકક

—ના ગુણ ૭ ૬૮-૯

પાણિનિ ૬૨, ૬૫, ૬૬, ૬૮, ૧૦૦,
૧૩૯, ૧૪૦, વગેરે

પાણિનીય શિક્ષા ૬૧

પાદાકુલક ૫૦૬

પારસ્કરાદિ

—સમાસમાં ૨૯૬

પાલી

—સંસ્કૃતનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન બ્રહ્મ
રૂપ ૩૩૬

—બૌદ્ધોની પવિત્ર ભાષાં ૩૩૬, ૩૪૩

—૨ શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ ૩૪૩

—માં થયલા વિકાર ૩૪૩

—માં અશોકના શિલાલેખ ૩૭૬

—ખાસ વિકાર ૩૭૯

પુનર

—અર્થ ૨૫૫

પુનરક્તિ

—દોષ ૪૬૭

પુનઃપ્રેરક ૨૦૮

પુરસ્

—અર્થ ૨૫૪

પુરા

—અર્થ ૨૫૪

પુરુષ

—પહેલો, બીજો, ત્રીજો

—ઉત્તમ, મધ્યમ, પ્રથમ ૧૬૩

—વાચક પ્રત્યય (સંસ્કૃત) ૨૨૨, ૨૩૭

—વાચક સર્વનામ ૧૬૩-૬૭

પુષ્ટી

-भाषा १७
 पुष्पितात्रा ५०५
 पूर्णविराम ४१४-१६
 पूर्वग २४८-४६
 -ने ङपसर्गनो लोड २४६
 -संस्कृत २५३-५५
 -क्षरसी अने अरणी २५६-५८
 -क्षरसी ने अरणी पूर्वगाथी समास
 २५७-५८
 पूर्व हिंदी
 -मान्तिक ङोली-अवधी ३३८
 पृथक्
 -अर्थ २५४
 पृषोदरादि समास २६६
 'पेरुडाधस लॉस्ट' ४७३
 चेहेस्वी १६
 पैशाथी २६, ३७६
 क्यां ङोलाती ? शा माटे अे नाम
 पञ्चु ? २६
 -मां नूनो ण् थतो नथी ३८०
 चोर्टुंगीअ
 -शाब्दो २८
 प्र
 -अर्थ २४६-५०
 प्रकरण ४६२
 प्रकरी ४६२
 प्रकारवाचक विशेषण १८८
 प्रति
 -अर्थ २५२
 प्रतिभा ४६४

प्रतीतिविलम्ब ४४२-४४५
 प्रतीप ४७६-८०
 प्रथमा विभक्ति
 -गुजराती ने भास्वाडीमां 'ओ'
 -अ.प.मां 'ङ' (पुं.), 'ङ' (नपुं.)
 -न. गु.मां प्रत्यय नथी; के 'ङ',
 'ङ' १२७-२८
 -ना अर्थ
 प्रातिपदिकार्थ (नामार्थ, निहंशार्थ,
 अभिहित कर्ता के अभिहित कर्म),
 संज्ञोधानार्थ १५०
 -विधेयवाचक १५१
 -परिमाणुवाचक १५१
 प्रथमान्तार्थप्रधानवादी (नैयायिक) ६३
 प्रथमान्तार्थविशेष्यवादी (नैयायिक)
 ३६६
 प्रधानपद
 -नाम, आख्यात ६२
 प्रथमध
 -लक्षण ४६१
 -प्रकार:-गण, पद, मित्र ४६१
 प्रयत्न
 -आख्यन्तर ने भाषा ६२, ६३, ६६
 -आख्यन्तरना विभाग-स्पृष्ट, षि-
 त्स्पृष्ट, संवृत, विवृत ६६
 -भाषना विभाग-विवार, संवार,
 श्वास, नाड, घोष, अधोष, अक्ष-
 प्राण, मडाप्राण, उदात्त, अनुदात्त,
 स्वरित ६७
 प्रयोग
 -विवरण, व्युत्पत्तिने आधार २३७

- કર્તરિ ૨૩૭-૩૮
- કર્મણિ ૨૩૮-૪૫
- કર્મણિ ૩૫
 - સંસ્કૃતમાં પ્રત્યય ચ ૨૪૧
 - પ્રાકૃતમાં ઈજ, ઇજ્જ ૨૪૧
 - અપ.માં ૨૪૧
 - બ્દ. ગુ.માં ૨૪૨
 - અર્વાચીન ગુજ.માં નથી. ૨૪૨
- બીજું અર્વાચીન કર્મણિ ૩૫
 - 'આચ' કે 'આ' પ્રત્યયથી ૨૪૨
 - શક્યાર્થ ૨૪૩
- કર્મણિ રચના-'ન' સાથે ૨૪૩
 - અપ., બ્દ. ગુ., હિ., મ.માં ૨૪૩, ૨૪૬-૭
 - હિ.માં ભાવેમાં પણ ૨૪૩, ૨૪૬-૭
- કારક ને પ્રયોગ ૨૪૩-૪૫
 - કર્મણિમાં કર્મ પ્રથમામાં સં.માં સર્વત્ર
 - બ્દ. ગુ.માં કર્મ પ્રથમામાં ૨૪૪
 - હિ.માં મળતી રચના ૨૪૪
 - રાજ.માં રચના ૨૪૪
 - મ.માં રચના ૨૪૪-૨૪૫
 - મ. ને હિ.માં રચના શાસ્ત્રીય ને સયુક્તિક ૨૪૫
- ભાવે પ્રયોગ ૨૪૫
- પ્રયોગ, મ., હિ., ને બં.માં ૨૪૫-૪૭
- 'થતું નથી', 'બનતું નથી':- કર્મણિ ૨૪૭

- હિ.માં કર્તરિ ૩૫ માનેહું (વોઠા મૈને છોઠા) અશુદ્ધ ૨૪૭
- સાધિત ધાતુના ૨૪૮
- 'પ્રયોગસંગ્રહ' ૧૪૧
- પ્રત્યાર્થચિહ્ન ૪૧૪-૧૫
- પ્રત્યાર્થ સર્વનામ
 - 'કાણુ', 'શુ' ૧૭૨
- પ્રસાદ
 - ગુણતું લક્ષણુ ને સ્વરૂપ ૪૬૬-૭૦
- પ્રાકૃત ૨૩, ૨૫
 - વિભાગ દેશપરત્વે-મહારાષ્ટ્રી, શૌર-સેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકા-પૈશાચી, અપભ્રંશ ૨૬, ૩૭૬-૮૦
 - પાલીથી વિશેષ અપભ્રંશ ૩૪૩-૪૪
 - ખાસ વિકાર ૩૭૯
 - ત્રણુ ખાસ વિકાર ૩૮૦
 - લોકભાષા ૩૮૩
 - નાટકમાં અધમ પાત્રની ને સ્ત્રીઓની ભાષા ૩૮૩
 - સંસ્કૃતનું પાલીથી વધારે અશુદ્ધ ૩૫ ૩૩૬
 - શૌરસેની, માગધી, અર્ધમાગધી ૩૩૭
 - માં વર્ણુ સંસ્કૃતના બેવા, હ્રસ્વ ને દીર્ઘ ય ને ણો ૩૩૯, ૩૪૩
- 'પ્રાકૃતપ્રકાશ' ૨૬૬
- 'પ્રાકૃતસર્વસ્વ' ૨૬, ૨૬૬-૬૭
- પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ૨૨
- માતરુ
 - અર્થ ૨૫૪
- પ્રાતિપદિક ૯૪

प्रातिशाध्य

-मां पदना चार विभाग २४८

प्राक्सिमास २६०

प्राहुर

-अर्थ २५५

प्राप्य कर्म १४४

प्रासानुमास ४७६

'प्रेमलालम्बी' ५०

प्रेमानन्द २६, ३०, ४६, १७५

प्रेरक

-धातु २०८

-रचना २०६

-परथी प्रेरक २०६

-हिं. ने म.मां पण्य २०६-१०

-पालीमां २१०-११

-भूतकृदन्त परथी २१२-१३

प्लवंगम ४६६

क

क्षरसी १६

-अर्वाचीन १६

-शब्दो २८

क्षरसीअरणी प्रत्ययो

आआइ, आना, नामा, आना, स्तान

(नान्य.नतिना); ई, गी, गीरी,

हान (नारीनतिना); गर, गार,

आ, हार, वार, यी, आन (नर-

नतिना) ११०-११

क्षरसीअरणी शब्द

-देशी भाषाओंमां तेषुं प्रमाण्य

ने कारण्य २७, २८

क्षरसी

-तद्धित प्रत्ययो ३१८

क्षिर्दुसी १६

ख

खंगाणी

-भागधी परथी २६

खड

-अर्थ २५७

खर

-अर्थ २५७

खडिर

-अर्थ २५३

खडिरंग कर्म १५४

खडुवयन

-भानार्थक १२१

-अेकवयनना अर्थमां १२१

खडुप्रीडि

-आद्युदात्त ५८

-समास २६२

-शब्दस्वरूप ने लक्षण्य २६२

-प्रकार

समानाधिकरण्य ने

व्यधिकरण्य २६२

तद्गुण्यसंविज्ञान ने

अतद्गुण्यसंविज्ञान २६२-६३

-मां गण्यना

पूर्वपद 'स' होय अेवा २६३

संख्यावाचक पदोना २६३

कर्मव्यतिहारवाचक २६४

-प्रादि खडुप्रीडि २६४

-નમ્ બહુમીહિ ૨૬૪

-સમાસાન્ત મત્યથ ૨૬૪-૬૫

-ત્રિપદી બહુમીહિ ૨૬૫

બાણ ૪૬૨

'બાલબોધ' ૫૨

'બાલરામાયણ' ૨૧

બાલ

-મદેશ ૩૩૫

-ભાષા ૩૩૬

-માં ય, જો ના ફ, ઠ કરવા તરફ
વલણ ૩૩૬

-માં મહામાણુ વર્જવાની વૃત્તિ ૩૪૦

બિન

-અર્થ ૨૫૭

બિરુદ ૪૯૫

બિલા

-અર્થ ૨૫૬

બીચ્ચ ૨૨૮

બે

-અર્થ ૨૫૬

બ

બદ્ધોચ્છદીક્ષિત ૧૯૮

બરતમુનિ ૪૭૨

બર્તુહરિ (હરિ) ૫૭, ૭૩, ૭૫, ૧૪૫,
૧૯૮

બવભૂતિ ૪૭૪

બવિધ્યકાળ ૨૨૪

-સંસ્કૃત મત્યથ ૨૨૫

-સ્વ, અસ્નયા પરથી ૨૨૫

-સ્વ-સ્ત મહારાષ્ટ્રી ને શૌરસેનીમાં
૨૨૫

-સ્વ-સ્ત અપ૦માં ૨૨૫

-સ્વ-ફવ્ય-ફસ્ત-ફ્સ (કરીશ) ૨૨૫

-સ-કું (અપ૦)-સ-કું-કું-કું

કરીશું ૨૨૫

-ન્દ. ગુ. 'માંડિસિ', 'થેસિઈ', 'ન-
ધસુ', વગેરે ૨૨૫-૨૬

બવિધ્યકૃદન્ત

-કર્તૃત્વવાચક 'આર' ૨૨૦

-મ.માં પણુ 'બાર' ૨૨૦

-બ્યુત્પત્તિ-કાર-બાર ૨૨૦

અન+બાર=નાર ૨૨૦

'હાર'માં 'હ' પ્રક્ષેપક, કે પછીનો

મત્યથ ૨૨૧

-હિ.માં વાળા, હારા, વૈયા ૨૧

-ગુ.માં 'કરવૈયા' ૨૨૧

-પં.માં વાળા ૨૨૧

-કાળ તરીકે ૨૨૭

બાગલક્ષણા (જહદ્જહદ્લક્ષણા) ૭૯

બારતી વૃત્તિ ૪૭૨

બાલણ ૨૬, ૩૦, ૩૧, ૩૮, ૪૧, વગેરે

બાવ ૯૨, ૧૯૮

બાવ

-લક્ષણુ-લાગણી ૪૬૫

-નું પૃથક્કરણુ:-સ્થાયિબાવ, વ્યબિ-
ચારિબાવ ૪૬૫

-રસથી બિન્ન ૪૭૪

બાવકર્તૃક ૨૦૩

મ.માં ૨૦૩

બાવના ૧૬૭

બાવવાચક નામ ૯૭

બાવવાચક નામ ભૂતિવાચક ૯૬

ભાવવિકાર ૧૯૯

ભાવાભાસ ૪૭૪-૪૭૫

ભાષા

-વ્યક્ત ૧

-ઉત્પત્તિ ને વિકાસ ૧

-અને અગ્નિની શોધ ૨

-મત્સ્યચરિત્તા (એકસ્વરી-કમાનુસારિણી) ૭, ૮

ચીની ભાષા ૮

સંપૂર્ણ શબ્દ, અપૂર્ણ શબ્દ ૯

-સમાસાત્મિકા (સંયોગાત્મિકા) ૯

તુર્કી-પાસ્ક-જાપાનીઝ-દ્રાવિડ

(તામીલ, તેલુગુ, કાનડી, મલાયલમ), સિંધલીઝ ૧૦-૧૧

-મત્સ્યાત્મિકા

ઇંડો-યુરોપીઅન ને સેમિટિક

૧૧-૧૨

-મત્સ્યલક્ષ્મી (વિભાગાત્મિકા)

અંગ્રેજી ને ફ્રેન્ચ ૧૩

-વિભાગ (ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ)

આર્યન (ઇંડો-યુરોપીઅન), સેમિટિક,

યુરલ, હંગેરિઅન, તુર્કી,

લૅપિશ, સેમૅયની, મોંગોલિઅન,

તુંગુસિઅન, દ્રાવિડ (તામીલ,

તેલુગુ, મલાયલમ, કાનડી), કો-

રીઆ ને કામશ્ચાટકાની, જાપાનીઝ,

મલાયાની, કૅકેસીઅન,

દક્ષિણ આફ્રિકાની, ચીની, ઇંડો-

આઇનાની, ટિબેટન, પાસ્ક, અમે-

રિકાના અસલ વતનીની ૧૫-૧૯

-મહાસંસ્કૃત (વૈદિક) ૩૭૫

-આદ્યાલુસમયની ૩૭૫

-ભાષ્યકારના સમયની ૩૭૫

-ભાષાવિકારના નિયમો ૩૭૬-૭૯

ભાષાશુદ્ધિ ૪૨૫

ભાષાશૈલી

નિયમો ૪૨૧-૨૫

ભાષ્યકાર ૫૭, ૭૧, ૭૩, વગેરે

બિનમાલ (શ્રીમાલ) ૨૦

ભીમ ૨૯, ૩૧, ૩૮, ૪૪, વગેરે

લીલભાષા ૨૨

ભુજંગી-ભુજંગીપ્રયાત ૫૦૪

ભૂતકાળ

-ભૂતકૃદન્ત ક્રિયાપદ તરીકે ૨૨૬

-પ્રકાર (અધતન, અનધતન) ૨૨૬

-લવાળું રૂપ (મ.માં) ૨૨૭

-હિં.માં ગુ. જેવુંજ ૨૨૭

-નિયમિત ભૂતકાળ ૨૨૭

હિં.માં હેતુહેતુમદ્ભૂતકાળ ૨૨૭

-મિશ્ર

અપૂર્ણભૂત-સ્વાર્થ

ને સંકેતાર્થ ૨૩૩

પ્રથમ પૂર્ણભૂત-સ્વાર્થ

ને સંકેતાર્થ ૨૩૩

દ્વિતીય પૂર્ણભૂત-સ્વાર્થ

ને સંકેતાર્થ ૨૩૩

ઇચ્છાવાચક-સ્વાર્થ

ને સંકેતાર્થ ૨૩૩

-રૂપ કર્મણિ (સકર્મક

ક્રિયાપદનાં) ૨૩૬

કર્તરિ (અકર્મકનાં) ૨૩૬

અપવાદ—કર્તરિ (સકર્મકનાં)

૨૩૯-૪૦

મ.માં પણ કર્તરિ ૨૪૦

ભૂતકૃદન્ત

-વ્યુત્પત્તિ-પઠિતઃ-પઠિતો-પઠ્યો ૨૧૮

-હિં.માં ક્ આગમ રહિત-રાહા,

મારા ૨૧૮

-કાઠીઆવાડીમાં 'લાગો' ૨૧૮

-બ્દ. ગુ.માં 'આવિહ,' 'ગિહ' ૨૧૮

-લવાળું ૩૫ ૨૧૮

-વ્યુત્પત્તિ:-શૌરસેની ૬ પરથી ૨૧૮

-બાહ્ય પ્રદેશની ભાષાઓમાં ૨૧૮

-ફલ્લ પરથી ૨૧૮

-કર્મણિ (સકર્મક ધાતુનું) ૨૩૯

-કર્તરિ (અકર્મક ધાતુનું) ૨૩૯

અપવાદ

કર્તરિ (સકર્મકનું) ૨૩૯

-ભૂતકાળને બદલે હિં., મ., બં.,

ગુ.માં ૩૮૬

ભોજ

-એમને મતે એકલો ચુંગારજ રસ

છે. ૪૬૬

ભોજચમ્પૂ ૪૯૫

મ

મગધ ૨૬

મધ્યદેશ ૩૩૫

મધ્યમપદ્ધતોપી તત્પુરુષ ૨૯૦

મનહર ૫૦૧

મન્દાકાન્તા ૫૦૪

મગ્મટ ૪૭૧

મથુરવ્યંસકાદિ સમાસ ૨૮૮-૮૯
મરાઠી

-મહારાષ્ટ્રી પરથી ૨૯

મહિનાથ ૪૭૩

મહાકાવ્ય ૪૯૪-૯૫

મહામાણુ ૬૭, ૬૮

મહારાષ્ટ્રી ૨૬, ૩૭૯

-મહારાષ્ટ્રમાં બોલાતી પ્રાકૃત ૩૭૯

મહાવિરામ ૪૧૮-૧૯

મહાસંસ્કૃત ૩૭૪

-કેટલાંક ખાસ રૂપો ૩૭૫

મહીદીપ ૪૯૯

મહેન્દ્રપાલ ૨૧

માગધી ૨૬

-મગધમાં (અર્વાચીન દક્ષિણ બિહારમાં) બોલાતી પ્રાકૃત ભાષા

૩૩૭, ૩૭૯

-માં સ્નો ઙ; ર્નો ળ ૩૮૦

માત્રા

-લક્ષણુ ૬૩-૬૪

-પ્રમાણુ ૪૯૭

માત્રામેળ ૪૯૭

માત્રાસમક ૫૦૬

માધુર્ય

-ગુણુ ૪૬૯

-લક્ષણુ ૪૬૯

મારવાડી ને ગુજરાતી ૨૨

મારા-અમારા

-હિં.માં મેરા, હમારા ૧૬૬

-બં.માં મોર, આમાર, આમાદેર ૧૬૬

-अप.भां महारा, अम्हारा १६७
 मार्कण्डेय २६, २६, २६६
 मार्ग (नृत्य) ४६४
 'मालतीमाधव' ४६२
 मालिनी ५०४
 मिथ्या
 -अर्थ २५५
 मिहटन ४७३
 मिश्र ४६१
 मिश्र कण २३१
 -प्रक्रिया २३१
 -संज्ञा २३१
 अर्थ परधी २३१
 म., हिं.भां पल्लु २३१
 -ने अर्थ, भूण ने साधित धातुना-
 ३पाप्यान २३२-३३
 म.भां संज्ञा २३५
 हिं.भां संज्ञा २३५
 मिश्र भाषा ३३५
 भीमांसक (वाक्यज्ञ) ३६७
 -भाट्ट ३६७
 भीरांणार्थ २६
 मुक्तक ४६४
 मुप्यार्थ (वाच्यार्थ) ७६
 मुग्धावपेधम् औक्तिकम् २२, २६, ३६
 -मांथी दापला
 प्रथमा विभक्तिना १२८
 अप्रत्यय द्वितीयाना १२८
 सप्रत्यय द्वितीयाना १२६
 'ने' प्रत्ययान्तना १२६

तणठना ने नइना १२६-१३०
 तृतीयाना-'ध'ना १३१
 यतुर्थीना-'नध', 'नध', 'रुध'ना
 १३२
 पंचमीना-'तड', 'थड', 'थकड',
 'हुतड', 'तु'ना १३३
 षष्ठीना-'तलुड', 'लुड'ना १३७
 सप्तमीना-'ध', 'ध'ना १३८
 सतिसप्तमीना १३८, १६१
 -'नु', 'सु', 'लं', 'तं'ना १७१
 -'नेड', 'तेड', 'ने', 'ते'ना १७२
 -'कडलु', 'कुलु' वगरेना १७४
 -'किसड', 'किसुं', 'किसिड', वगरे-
 ना १७४-७५
 -'कांठ' १७६
 -'अमुकड' १७७
 -मप्यन् १७६
 -'जि', 'जि', 'जिहु', 'जिहुध',
 'त्रिहु', 'यड' १८८
 -'पडिलड', 'त्रीणड', 'त्रिहु',
 'यडथड', 'पांचमड' १६४
 -'अेतलड', 'तेतलड', 'नेतलड',
 'केतलड', 'अेवडड', 'तेवडड',
 'नेवडड', 'केवडड', १६५
 -'निसिड', 'तिसिड', 'धसिड',
 'धसड', 'किसिड' १६६
 -सतिसप्तमी-'भेध वरसतध भेड
 नाअध'; 'गुरि अर्थु कडतध' २१७
 -'करिवा', 'सेवा' २२०
 -'कर्मलि' ३५ २४२

—‘આથ’વાળું અર્વાચીન કર્મણ્ણિ રૂપ
(‘શકતું’ના અર્થમાં) ૨૪૩

મૂળ ધાતુ ૨૦૬-૦૭

મૂર્ધા

—અર્થ ૬૬

મેકોલે ૪૭૩

મેઘરાજ ૪૯

મોતિદામ ૫૦૩

થ

યકારમુતિ ૨૬૬

યતિ ૪૯૬

યદૃચ્છા ૯૫

યદૃચ્છારાખ્દ ૭૩

યમક ૪૭૬

યાજ્ઞવલ્ક્યશિક્ષા ૬૧

યાસ્ક ૯૦, ૯૨, ૯૩, ૨૪૮

—નામમાત્ર, ધાતુથી નિષ્પન્ન ૯૨

યુગ્મક ૪૯૪

યોગ

—અવયવરાક્તિ ૭૪

યોગરૂઠ ૭૪, ૭૫

‘યોગશાસ્ત્રની છાયા’ ૧૩૩

(પંચમી ‘હુંતી’)

યોગ્યતા ૯૧, ૧૩૯, ૩૯૮-૯

યૌગિક ૭૪

૨

‘રણુમહીછંદ’ ૪૫

‘રત્નાવલી’ ૪૯૨

રસ

—લક્ષણ ને સ્વરૂપ ૪૬૪-૬૬

—ની ચર્ચણા બ્રહ્મસ્વાદ જેવી
૪૬૪-૬૫

પ્રકાર:—

શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર,
ભયાનક, ખીભત્સ, અદ્ભુત,

શાન્ત ૪૬૬

શૃંગારના બે પ્રકાર—સંભોગ ને વિમ-
લંભ ૪૬૬

કરુણવિમલંભ ને કરુણ રસ ૪૬૬

રસાભાસ ૪૭૫

રાજશોખર ૨૧

રાજસ્થાની

—પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની ગુજ-
રાતીનું મૂળ ૩૪૦

—પ્રાન્તિક ખોલીઓ—મેવાડી, માર-
વાડી, માળવી, જેપુરી ૩૪૧

રાષ્ટ્રકૂટનો શિલાલેખ ૨૧

‘રાસમન્દિર’ ૩૧૫

રીતિ—

ભાષાશૈલીના બિન્ન પ્રકાર

—વૈદર્ભી, ગોડી, પાંચાલી ૪૭૧

—ને વૃત્તિનો ભેદ ૪૭૨

રુદ્રટ ૨૬

રૂઠ

—શબ્દ ને અર્થ ૭૪

રૂઠિ

—સમુદાયશક્તિ ૭૪

રૂપ ૪૯૩

રૂપક (અલંકાર) ૪૭૭-૭૮,

(નાટકાદિ) ૪૯૨, ૪૯૪

इपाभ्यान्

- ओकारान्त नामनां (पुं.) १२३
- उकारान्त नामना (नपुं.) १२३
- ‘हु’ ने ‘तु’ना १६४
- ‘आ’, ‘अ’नां १६७
- ‘ते’नां १६८
- ‘काष्’, ‘शु’नां १७३-७४
- ‘पोते’नां १७७
- ‘आपले’नां १७८
- वर्तमानकाणनां २२२
- भविष्यकाणनां २२४, २२७
- अद्यतन ने अनद्यतन भूतकाणनां २२७
- नियमित भूतकाणनां २२७
- आप्तार्थ, विध्यर्थनां २२८
- भूण ने साधित धातुना काण ने अर्थ २३०-३१
- भिन्न काण ने अर्थनां, भूण ने साधित धातुना २३२-३३

रेन्गोडनुं वर्षु विषे मत ६६

रोमान्स

-भाषा १७

रोसा ५००

ल

लक्षलक्षणा (नटस्वार्था) ७८

लक्षणा ७६

- आवश्यक अंग-मुप्यार्थभाध, मुप्यार्थसंभंध, प्रथेणन ७६, ७७
- मां अन्वयभाध ७७
- मां त्रात्पर्यभाध ७७

-प्रकार, शुद्ध अने गौणी ७८

शुद्धाना प्रकार ७८-९

नटस्वक्षणा-विपरीतलक्षणा

अनटस्वक्षणा

नटनटस्वक्षणा

गौणी लक्षणा ८०

सारोपा ने साध्यवसाना ८०

सारोपा लक्षणा इपकुं णीन ८२

साध्यवसाना लक्षणा अतिशयो-

कितनुं णीन ८२

शुद्ध सारोपा ८१

लक्षितलक्षणा ८२

गौणी साध्यवसाना ८२

निःटलक्षणा-ऋलक्षणा ८३

लक्षभीधर २५, २६

लक्ष्यार्थ ७७

लगी

-लगे-लगे-लगहिं २६२

-नू. गु. लगध २६२

-हिं. लग्-लगि-लागि २६२

-सिं. लगे-लगि-२६२

-णं. लग-लागि २६२

लक्षित ५०३

ला

-अर्थ २५६

लाट २०

लाटानुभास २०

लावण्यसमयगणि ४६

लिंग

-प्रकार ६६

लौकिक, शास्त्रीय ६६

- विषे भाष्यकारनुं मत ६६-१००
- पाणिनिने मत-सिंग अतन्त्र १००
- ज्ञानःप्रयोगथी के कोशथी १०१
- क्लिन्नमशिव्यम् १०६

लिपि

- नागरी लिपि (संस्कृत लिपि) ३४१
- रजपुतानामां मडाजनी लिपिने नामे ३४१
- गुजराती लिपि-कैथिने मणती ३४१

लॅटिन

-भाषा १७

लॅटिन, ग्रीकमां 'अ', 'आ' ने संस्कृतमां 'अ' ६६, ७०

५

वचन

- लक्षणा ११७
- भेद-अेकवचन ने षडुवचन ११७
- प्रत्यय ष. व.ने 'आ' प्राकृत पुं., स्त्री. अजन्त नाममां, 'आं' नपुं.मां ११७
- गांगातस्वां, धरां, जेतरां १२०
- हिं.मां षने वचन सभान के ष. व. 'लोग,' 'सब,' 'जन' वगैरेथी ११६
- ष. व.ना अन्य प्रत्ययो हिं.-मां षं, जों, ए, जां ११६-२०
- म.मां स्वर दीर्घ थर्ष जा, षं प्रत्ययथी ने अन्य रीते १२०
- उत्क.मां ए प्रत्ययथी के मान, मानेथी, निर्लव पदार्थनां नामने मानथी १२०

- षं.मां षरा के राथी के गण, समूह, दिग, निर्लव पदार्थनां नामने गुळ-जा-कि १२०
- षं.मां सरषां ३प के ष के जांथी १२०
- सिं.मां उनुं उं, इनुं इं, ने अन्य रीते १२०

-ष. व. मानार्थक अे. व.ना अर्थमां १२१

वचनविचार ११७

वचलो प्रदेश ३३५

वररुचि १४१, १४६, २६६

वर्णु

-इत्पत्ति ६१-२

-भाषाशास्त्रीअे-पाश्चात्यनुं मत ६६

-नधर ७०, ७१

वर्णुविचार ६१

वत्सराज ४६२

वर्तमानकाण

-ना प्रत्यय २२२

सर्वनामनां ३प २२२

-अप०ना प्रत्यय ने ३प २२२

नू. गु.नां ३प २२३

'वसर्ष' 'करि,' 'रभिं.' 'छिं,' 'जधध,'

'वसि,' 'पाभीये,' 'टासध,' 'लवध,'

'करई,' 'करां' २२३

-अप०, नू. गु. डासनी गु.नां

३प २२४

-३पोनी व्युत्पत्ति-हिंही ३पो २२४

-मिश्र

अपूर्णु ने पूर्णु-स्वार्थ, संकेतार्थ-

प्रथम पूर्ण ने द्वितीय पूर्ण-

स्वार्थ, संकेतार्थ २३२

धृष्ठावाचक-स्वार्थ, संकेतार्थ २३२

-नो अर्थ आक्षार्थ ने विध्यर्थना

जेवो ३८६

म.मां विध्यर्थ ने भूतकाण

जेवो ३८६

प्रत्ययो हिं. ने गु., अप० परथी ३८६

१६। पु. ङ. व.नी व्युत्पत्ति

२२४, ३८६

वर्तमान कृदन्त २१४

-अथी ने अव्यथी २१६

-हिं. ने म.मां २१६

-व्युत्पत्ति २१५

-देशी भाषाओंमां इयो २१६

-क्रियातिप्रत्यर्थक २१६

-प्राकृतमां पञ्च २१६

-व्यथी इप ङ्. गु.मां पञ्च भूत-

काणना अर्थमां २१७

-अव्यथी इप ङ्. गु.मां पञ्च

क्रियातिप्रत्यर्थमां २१७

-ङ्. गु.मां 'करतड,' 'यालन्तड,'

'धीनतड,' २१७

-नुं इप क्रियापड तरीके भूतकाणमां

गु.मां २२२, २२७; वर्तमान-

काणमां म.मां २२२

वसन्ततिलका ५०४

वस्तु ४६२

-आधिकारिक ४६२

-प्रासंगिक-पताका, प्रकरी ४६२

-प्रभ्यात, उत्पाद्य, मिश्र ४६२

वाक्य

-आकांक्षा, योग्यता, संनिधि आ-
वश्यक ६१

-प्रकार

साहुं ४००

निरपेक्ष के स्वतन्त्र ४००

सापेक्ष ४००

प्रधान वाक्य ने गौण वाक्य

-लक्षण ४०४

गौण वाक्यना प्रकार ४०४-०५

नामवाक्य ४०४

विशेषणवाक्य ४०४-०५

क्रियाविशेषणवाक्य ४०५

मिश्र वाक्य ४०५

संयुक्त वाक्य ४०५

मिश्र ने संयुक्त वाक्यना भेद

४०५-०६

संयुक्त वाक्यना आर

संबंध-हामला ४०६-०७

'वाक्यपटीय' ७५, १६६

वाक्यपृथक्करण ६०

-नो हेतु: न्यायनी दृष्टिये, ने व्या-

करणुनी दृष्टिये ६०

-ना नमुना ४००, ४०१, ४०३

४२०-४१३

वाक्यार्थ

-वैयाकरणनये ६३

-न्यायनये ६३

-उभय मतनुं तारतम्य ६३

-स्वइप ३६७

भीमांसकमत ३६७-८

મહાકરમત ૩૯૮

નિષ્કર્ષ ૩૯૮

વૈયાકરણમત ૩૯૯

-પદાર્થોના પરસ્પર સંસર્ગ ૩૯૯

વાચ્યાર્થ ૭૪

-એના નિયામક ૭૫-૭૬

સાહચર્ય ૭૫

વિરોધ ૭૫

પ્રયોગન ૭૫

લિંગ ૭૬

પ્રકરણ ૭૬

વાજસનેયી સંહિતા ૬૪

વાણી

-દિવ્ય ૩

-અવ્યાકૃત ૩

-વૃષભ ૭ ૬૦

-મકાર ૬૨

પરા

મધ્યમા

વૈખરી

પશ્યન્તી

પરા ને પશ્યન્તી યોગિગમ્ય ૬૨

મધ્યમા હૃદયરૂપ મધ્ય પ્રદેશમાં

રહેલી ૬૨

વૈખરી મુખમાં રહેલી ૬૨

‘વામનચરિત્ર’ ૧૭૫

વાર્ષ્યાયણિ ૧૯૯

વિ

-અર્થ ૨૫૧

વકારક પ્રત્યય ૨૭૮

વિકારી વિશેષણ ૧૮૧

વિકાર્ય કર્મ ૧૪૪

વિગ્રહરૂપા (લઘુરૂપા) ૪૧૯

વિનયયુક્ત ૫૨

વિનયભદ્રમુનિ (વિનયમભ) ૩૫, ૫૦૮

વિલાખર ૪૭૨, ૪૭૩

વિધાનાય ૪૭૨

વિધેય ૧૮૨, ૧૮૫, ૩૯૯

-ક્રિયાપદ ને ક્રિયાપૂરક ૪૦૨

વિધેયવર્ધક ૪૦૧

વિધેયાવિમર્શ ૧૮૩

વિધ્યર્થ

-અર્થ આજ્ઞાર્થ જેવા ૨૨૮

-રૂપ સામાન્ય કૃદન્તથી ૨૨૮

વિનોક્તિ ૪૮૯

વિપરીતલક્ષણા (જહત્સ્વાર્થા) ૭૯

વિભક્તિ ૯૦

-લક્ષણ ૧૨૧

વિભાગ ૧૨૨

નામિકી ૧૨૨

આખ્યાતિકી ૧૨૨

-ની સંખ્યા (સાત) ૧૨૨

-પ્રત્યયો ગુ., હિ., મ.માં ૧૨૨

-અનેક પ્રત્યયો ૧૨૫

-૫૩) અંગ તરીકે પ્રાકૃતમાં ને

પાલીમાં ૧૨૫

-ના પ્રત્યયો સર્વનામના અવશેષ ૧૨૬

સેળસેળ (પ્રાકૃતમાં ને અપ-

ભંશમાં) ૧૨૬

સં., અપ., જ્ઞ, ગુ.ના પ્રત્યયો

૧૨૬-૨૭

—अन्वयता १३६

—कारकविभक्ति ने विशेषणविभक्ति १३६

—विशेषण ने विभक्ति १८४

—नामसमुदाय ने विभक्ति १८४-८५
छिं. ने म.मां १८५

विभाव

—लक्षण, रसना कारणरूप ४६५

—प्रकार ४६५

आत्मजनविभाव, ङीपनविभाव ४६५

‘विमलप्रबन्ध’ ४५, ४६, ४८, २२६

विरामचिह्न

—प्रयोगनुं भूष ४१४

—प्रकार ४१४

—लाभ ४१४

विरोधाभास ४८६

विशद शैली ४२३

विशेषण

—अन्वय १०६

विभक्तिमां पणु अन्वय न्द. गु.-
मां ४१, ४४

—लक्षण १८०

—प्रकार १८०

—स्वरूप प्रमाणे प्रकार १८१

—प्रकारनुं वृक्ष १८२

—संस्कृत वैयाकरणाना विभाग १८५
व्यावर्तक, विशेष्य, हेतुगर्भ

—तुलनात्मक रूप १८५-८७

—गु.मां अे रूपोनी रचना १८७

—विशेषणरूप सर्वनाम १८७

विशेषणविभक्ति १३६

विशेषणसमास २८६

विशेष्य १८०

विषम ४८८

विसर्ग

—अर्थ ६४

विसर्गसंधि २७५-७७

वृत्त ४६६

वृत्ति (व्यापार)

—अभिधा, लक्षणा, व्यंजना ७४

—समास, कृदन्त, तद्धितान्त २८१

—काव्यमां कृत्रिम शोभा आणुनार
४७०-७१

वृथा

—अर्थ २५५

वेद

—मन्त्र, ब्राह्मण, उपनिषद् ५७

—मुખ्य अंग ५७

वेदांग-शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त,
छन्द, न्योतिषू ५७

उपांग-पुराण, न्याय, भीमांसा,
धर्मशास्त्र ५७

वैकल्पिक द्वन्द्व २६३

‘वैतालपंचविंशी’ ४७, १६३, २२३-२४,
२२६

—‘छिं’ ‘छे’, ‘अछे’ २३६

—‘नंम’, ‘तांम’ २६०

—संखु ३८७

वैतालीय ५०४

वैदर्भी रीति ४७१

વેદેશીય શૈલી ૪૨૪

વ્યક્તિ

-અસત્ય ભાગ ૭૩

વ્યંગ્ય

-અર્થ ૮૨

વ્યંજન

-લક્ષણ ૬૩

-પ્રકાર ૬૫

વર્ગીય

અન્તઃસ્થ

ઊભાક્ષર

સંયુક્ત

વ્યંજનસંધિ ૨૭૧-૭૫

વ્યંજના (ધ્વનિ) ૮૨

લક્ષણામૂલ ધ્વનિ ૮૨

અભિધામૂલ ધ્વનિ ૮૨

વ્યતિરેક ૪૮૦

વ્યભિચારી ભાવ (સંચારી ભાવ)

-સ્વરૂપ

થોડો વખત રહેનારા ભાવ, સ્થાયિ-

ભાવરૂપ સમુદ્રમાં મોઠાં જેવા

૪૬૫

-નિવેદ, ગ્લાનિ, શંકા, વગેરે ૪૬૫

વ્યાકરણ

-વેદનું પ્રધાનતમ અંગ ૫૭

-અધ્યયનનાં પ્રયોજન ૫૮-૫૯

સ્વરજ્ઞાન ૫૮

લાઘવ ૫૮

શબ્દશુદ્ધિ ૫૮

શુદ્ધ ભાષાનું રક્ષણ, સંક્ષેપે જ્ઞાન,

શુદ્ધ રૂપનો તર્ક, અને તે વિષે

અસંદેહ ૫૯

-ભાષાશુદ્ધિનું જ્ઞાન આપી બોલનારને

નિચમમાં રાખનાર ૫૯

-સર્વ વિદ્યાની વિદ્યા ૫૯

વ્યાકરણ ને ન્યાયશાસ્ત્ર ૬૦

વ્યાજસ્તુતિ ૪૮૮

વ્યાપાર ૧૯૭

વ્યાવર્તક વિશેષણ ૧૮૫

વ્યાસશિક્ષા ૬૧

વ્યુત્પત્તિ

-‘ઓ’, ‘ઈ’, ‘ઉ’ પ્રત્યયોની ૧૦૫

-‘પો’, ‘પણ’ની-ત્વ-વ્વ-વો; ત્વન-મા.

ત્તણ; અપ. વ્વણ ૧૦૯

-‘ઊતી’-‘ઓટી’ની-મત્-વત્ ૧૦૯

-‘અણ’ની-જન ૧૦૯

-‘આમણ’ની-જાવ-જામ+મન ૧૦૯

-ખ. વ.ના ‘ઓ’ પ્રત્યયની ૧૧૭

-એ. વ.ના ‘ઓ’ પ્રત્યયની ૧૧૭

-નપું. ખ. વ. ‘આં’ની ૧૧૯

-નપું. એ. વ. ‘ઉં’ની ૧૧૯

-આકારાન્ત અંગની ૧૨૩

-પ્રથમા વિભક્તિની ૧૨૭-૨૮

-‘ને’ પ્રત્યયની (ડૉ. ખીમ્સ ‘લગી’-

માંથી, ડૉ. ભાંડારકર ત્તણ પરથી,

ડૉ. ટેસિટોરિ ‘કન્હઈ’ પરથી-મતો-

ની તુલના) ૧૨૯-૩૦

-‘એ’ પ્રત્યયની-પન પરથી ૧૩૦

-‘ણિ’ બેવડા પ્રત્યયની-પન પરથી

૧૩૧

-પંચમી ‘થી’ની-તસ્મિન્-તર્હિ પરથી,

સ્થિત પરથી, કુંતલ પરથી (ડૉ. ટેસિ-

ટારિ)-મતોનું તારતમ્ય ૧૩૨-૩૪
 -ધ્વી-હિં. કાળી ૧૩૪
 -'આર' ('મારા', 'અમારા' વગેરેમાં)-
 ની કાર પરથી ૧૩૫
 'કેરા-રી-રે' ગુ.ને હિં.માં કાર્ય પરથી
 ૧૩૫
 તેરા, મેરામાં ધર, કેર પરથી ૧૩૫
 મારવાડી રો-રા-રી, કર પરથી ૧૩૫
 મ. જા-જી-જે, ત્યક્ પરથી ૧૩૫
 સિં. જો-જી, યત્ પરથી ૧૩૫
 પં. દા, દે, ઢી, દમ પરથી ૧૩૫
 અપ.ના છુ, રહુ, હો, સં. સ્ય પરથી
 ૧૩૬
 અપ. તળઠ સં. તન પરથી ૧૩૫
 ડો. ટેસિ ટારી અવળઠ પરથી ૧૩૫
 મતોની પરીક્ષા ૧૩૫
 -'હું,' 'તું'ની ૧૬૫
 -'અમે,' 'તમે,' 'અમે' 'તમે'ની
 ૧૬૫
 -'મેં,' 'તેં'ની ૧૬૬
 -'મુજ્,' 'તુજ્'ની અપ. મજ્જા,
 તુજ્જા ૧૬૬
 -'મારા,' 'અમારા,' 'તારા,' 'ત-
 મારા'ની ('મ'વગેરેને કાર) ૧૬૬
 -'એ,' 'આ'ની ૧૬૯
 -'જે' 'તે'ની ૧૬૯-૭૦
 -'ઓહ્યું,' 'પેહ્યું'ની ૧૭૦-૭૧
 -'કાણું'ની ૧૭૩
 -'શું'ની ૧૭૪
 -'કંઈ,' 'કાંઈ'ની ૧૭૪-૭૫
 -'કોઈ'ની ૧૭૫

-'સહું,' 'સઘણું,' 'બહું,' 'ખીલું,'
 'ત્રીલું,' 'કેટલુંક,' 'પોતે'ની ૧૭૭
 -'આપ,' 'આપણુ,' 'આપોઆપ'
 ની ૧૭૮
 -સંખ્યાવાચક વિશેષણની અને
 વિશેષણરૂપ સર્વનામની ૧૮૮-૯૩
 -સંખ્યાંશવાચક, સંખ્યાપૂરક, સંધ-
 વાચકની ૧૯૩-૯૫
 -'જોઈએ'-'પાહિજે'ની ૨૦૪
 -'પ્રેરક' 'આવ,' 'આડ'ની ૨૧૦-૨૧
 -વર્તમાન કૃદન્તની ૨૧૫
 -ભૂત કૃદન્તની-લવાળારૂપની ૨૧૮-૨૯
 -અવ્યયકૃદન્તની ૨૧૯
 -ભવિષ્ય કૃદન્તની ૨૨૦-૨૧
 -સામાન્ય કૃદન્તની ૨૨૦
 -વર્તમાન કાળનાં રૂપની ૨૨૨
 -'કરીએ'ની-ડો. ટેસિટોરિને મતે
 જઈયઈ-જઈ એ ૨૨૪
 -ભવિષ્ય કાળની-સ્યની ૨૨૫
 -માનાર્થક આજ્ઞાર્થ રૂપની ૨૨૯
 -'છે,' 'હોણું,' 'થા'ની ૨૩૫-૩૬
 -'ન્યારે,' 'ત્યારે,' 'ક્યારે,' 'અત્યારે'-
 ની ૨૫૯-૬૦
 -'જ્યાં,' 'ત્યાં,' 'ક્યાં,' 'અહિંયાં'-
 ની ૨૬૦
 -'જેમ,' 'તેમ,' 'કેમ,' 'એમ'ની
 ૨૬૧
 -પરચુરણ ક્રિયાવિશેષણની ૨૬૧-૬૨
 -પરચુરણ નામયોગીની ૨૬૨-૬૩
 -પરચુરણ હ્રમયાન્વયીની ૨૬૪-૬૫

-‘આઈ,’ ‘આશ,’ ‘પણ,’ ‘મ’ની
૩૧૩

-‘પો,’ ‘વટ,’ ‘આટ,’ ‘ગાળો,’
‘વાળો’ની ૩૧૪

-‘એવડું,’ ‘કેવડું,’ વગેરેની ૩૧૬

-‘આપણા’ની ૩૧૭

-‘આમણું’ વગેરેની ૩૨૯

-માનાર્થક આક્ષાર્યની ૩૮૭

મજબાષા ૨૩, ૩૮૩

મજલાલ ૪૫, ૪૯

૨૧

શક્તિ

-અભિધાવૃત્તિ ૭૬

શંકરાચાર્ય ૬૧

શને:

-અર્થ ૨૫૫

શબ્દ

-ધ્વનિમય ૩

-વર્ણમય ૩

-દ્વિર્ભાવ ૫

-લક્ષણ ૬૧

-પ્રકાર

બુદ્ધિહેતુક ૬૧

અબુદ્ધિહેતુક ૬૧

બુદ્ધિહેતુક (ધ્વન્યાત્મક): સ્વા-

ભાવિક ને કાલ્પનિક ૬૧

કાલ્પનિક—વાદનો, ગીતિરૂપ, ને

વર્ણાત્મક ૬૧

ભતિશબ્દ ૭૩

ગુણશબ્દ ૭૩

ક્રિયાશબ્દ ૭૩

ચદ્વચ્છાશબ્દ ૭૩

-મોટા ઉપદેશક ૯૭

-એ લિંગના ૧૧૬

નર ને નારીમાં ૧૧૬

નર ને નાન્યતરમાં ૧૧૬

નારી ને નાન્યતરમાં ૧૧૬

-તોડવાના નિયમ (લીટીને અન્તે)

૪૪૨

-જૂટા પાડવાની અગત્ય તથા

નિયમ ૪૪૩-૪૫

શબ્દ અને પદ ૭૦

શબ્દકૌસ્તુભ ૧૯૮

શબ્દશક્તિ ૭૦

શબ્દાનુશાસન ૫૬

શબ્દાર્થચમત્કાર ૯૩

-સંકેચ ૮૪-૮૬

-વિસ્તાર ૮૬

-પ્રાચીન પરિસ્થિતિ અને પૌરાણિક

અને ઐતિહાસિક સ્થિતિ ૮૯-૯૦

‘શબ્દોનો અભ્યાસ’ ૮૩

શમ્

-અર્થ ૨૫૪

શય્યા

-પદોનું પરસ્પર આનુગુણ્ય ને વિ-

શ્રાન્તિ ૪૭૧-૪૭૩

શાકટાયન ૯૨

-નામમાત્ર ધાતુથી નિષ્પન્ન ૯૨

શાદ્ભૂલવિકીડિત ૫૦૫

શાલાતુરીય-શાલોતરીય (પાણિનિ) ૨૭૦

'शाबीहोत्र' ४६

'शाङ्खनायुं' १६

शिक्षा ६१

-पाणिनीय ६१

-नारद ६१

-याज्ञवल्क्य ६१

-व्यास ६१

शिभवसुं-'ध' ह्रस्व २०८

शिशिरिणी ५०५

शुं

-अप.भां करसु १७४

-डि.भां कैसा १७४

न. गु.भां 'किसुं' १७४

शरसेन (मथुरानी आसपासना प्रदेश)

३३७

शेष

-अर्थ: संबंधार्थ १५६

शेषकृष्ण २५

शौरसेनी २६, ३३७, ३७६

-शरसेनभां जेलाती ३३७

-संस्कृत शब्द धञ्जा ३३७

-तूने जहले दू ३८०

श्रुत

-अर्थ २५३

श्रीधरव्यास ४५

श्रीमाल २०

श्रुतिकहुता-त्व ४४२, ४६७

श्लेष ४८२

श्लोक(अनुष्टुप्) ५०२

श्यास ६७, ६८

ध

धर्माभावान्द्रिका २५, १३५

धर्माभाभंजरी २५

धर्मापात्रपमालिका २५

धर्मापासुभन्तादरी २५

'धृतिशतक' ('ह्रूं'तक)-१३३

धृष्टी विभक्ति

-सामान्य अंग तरीके १६६

-आर्य देशीभाषाओना प्रत्ययो १३४

-डि.भां कर,कृत-कम परथी, गु.भां

'कैरो-री-इं' १३४

डि.भां कैरो-री-इं, कार्य परथी १३५

-अप.भां केर संबंधवाचक, ते परथी

डि.भां पर-तिरा'-मेरा' १३५

-कर तुलसीदासभां, म.भां सं.भां

१३४

-'आर'-'भार', 'तारा' वगेरेभां

कार परथी १३५

-डि.भां मर (अ. व. कर) १३५

-अं.भां कर-कार १३५

-म.भां जो-जी-जै, त्यक् परथी १३५

-भारवाडीभां रो-रा-री, कर परथी

१३५

-सि.भां जो, जी, यत् तद्धित परथी

१३५

-पं.भां दा, दे, दी, दम परथी १३५

-अप.भां सु, स्तो, हो, स्व परथी

अ. व. हं-हुं १३६

-न. गु.भां 'स,' 'ह,' 'नक्ष,' 'मि,'

'क,' 'र,' 'ला,' 'नो,' 'जि' १३६-३७

- ના અર્થ
- શેષાર્થ ૧૫૮
- શેષનો અર્થ મહાભાષ્યકારે આ-
 પેલો ૧૫૮-૫૯
- સંબંધ-સ્વસ્વામિભાવાદિ ૧૫૯
- કર્તારિ ષષ્ટી ૧૫૯
- કર્મણિ ષષ્ટી ૧૫૯
- નામયોગીને યોગે ૧૬૦
- વ્યાપક ૧૬૦

સ

- સંયુક્ત ક્રિયાપદ ૨૦૨-૦૩
- દાખલા હિં. ને મ. માં પણ ૨૦૨-૦૩
- સંવાર ને વિવાર
- અર્થ ને ઉત્પત્તિ ૬૮
- સંવૃત ને વિવૃત
- અર્થ ૬૬
- સંસ્કૃત
- આર્ય પ્રજાની ભાષા ૨૩
- આર્ય દેશી ભાષાની
 માતૃભાષા ૨૩
- ને તદ્ભવ શબ્દોની ભતિ ૧૧૧
- શુદ્ધ, શિષ્ટ વર્ગની ભાષા ૩૩૬,
- છવન્ત ભાષા, ૩૩૬, ૩૮૨-૮૩
- સ-સહ
- અર્થ ૨૫૪
- સકર્મક
- કૃણ ને વ્યાપારભિન્ન આશ્રયમાં ૨૦૦
- નો પ્રયોગ અકર્મક તરીકે ૨૦૧
- આર સ્થિતિમાં ૨૦૧
- સંકેત
- નૈયાયિકમત ને વૈયાકરણમત ૭૧

- વ્યક્તિમાં, ભતિમાં, વ્યક્તિવિશિષ્ટ
 ભતિમાં, ઉપાધિમાં ૭૨-૭૩

સંકેત

- જ્ઞાનના સાધન-કોષ, વ્યાકરણ, આત્મ-
 વચન, ઉપમાન, વગેરે ૭૩-૭૪
- સંકેતાર્થ ૨૨૯
- સંખ્યાંશવાચક ૧૮૧
- વ્યુત્પત્તિ વગેરે ૧૯૩
- સંખ્યાક્રમવાચક ૧૮૦
- સંખ્યાપૂરક ૧૮૦
- વ્યુત્પત્તિ વગેરે ૧૯૪
- સંખ્યાવાચક વિશેષણ ૧૮૦
- વ્યુત્પત્તિ તથા અન્ય દેશી ભાસ-
 ઓમાં સમાન શબ્દો ૧૮૮-૧૯૩
- 'એક' લગાડવાથી અનિશ્ચિતતા-
 વાચક, હિ.માં પણ ૧૯૫
- સંખ્યાવૃત્તિવાચક ૧૮૧
- સંખ્યાસમૂહવાચક નામ ૧૮૧
- સંધવાચક
- વ્યુત્પત્તિ ૧૯૪-૯૫
- સંજ્ઞા ૯૫
- ભાષ્યકારના વિચાર ૧૬૧
- સંજ્ઞાવાચક નામ ૯૫
- ભતિવાચક તરીકે ૯૬-૯૭
- સતિસમમી
- બદ્ધ ગુ.ની રચના ૨૧૯
- અપ. ને બદ્ધ ગુ.માં સંસ્કૃત જેવી
 રચના ૧૬૦-૬૧
- સત્કાર્યવાદી ૧૪૩
- સત્વ (સિંગવચનનું હોવાપણું) ૯૨

संदिग्धता-दोष ४६७

संधि (संछिता) २६५

-नित्य ने वैकल्पिक २६५-६

-लक्षण २६७

-प्रकार २६७-२८१

अयुसंधि (स्वरसंधि) २६७-७०

ह्रस्वसंधि (व्यंजनसंधि) २७१-७५

विसर्गसंधि २७५-७७

आन्तरसंधि (अन्तरंगसंधि)

२७७-८१

-नाटकनी, मुष्, प्रतिमुष्, गर्भ,

अवभर्षी, निर्वहण ४६३-४

संधिस्वर ६४, २६८

संनिधि ६१, १३६, ३६८-९

सपाहलक्ष २०

सप्तश्रेणी रास ३५

सप्तमी विभाजित

-प्रत्यये 'अे,' 'भां' १३८

-'भां' मध्ये परथी के अप.

पंचम्यन्त मज्जहं परथी १३८

-हिं. ने सिं भां में

-अं. ने उक्त.भां मध्ये १३८

-म.भां वात (अन्तर परथी) १३८

-अप.भां इ, इं, हि, हिं १३८

-लृ. अु.भां 'ध', 'ध' १३८

-ना अर्थ

अधिकरण १६०

निर्धारण १६०

करण १६१

निपुण्यदिने योगे १६१

सतिषममी-अप. ने लृ. अु.भां

संस्कृत जेवी रचना १६०-६१

१६

सप्रत्यय द्वितीया १२८-२६

सम्

-अर्थ २५०

समास

-लक्षण २८१

-अेक प्रकारनी वृत्ति २८१

-अन्वय २८१

-प्रकार २८२

द्वन्द्व

तत्पुरुष

अहुव्रीहि

अव्ययीभाव

सुप्रसुप्

-नो विग्रह २८२

-द्वारसीअरणी शण्डना तत्पुरुष २६७

उपपद २६७-९

कर्मधारय २६९

अहुव्रीहि २६९

द्वन्द्व २६९

अव्ययीभाव २६९-३००

-अन्य भाषामां ३००

समूहवाचक नाम ६७

-समूहने अर्थ ६७

संभ्रान

-लक्षण १४६

-प्रकार १४६

अनिराकर्तृ

प्रेरक

अनुभन्त

संभ्रारण २७८

संअंध

-प्रकार १५६

स्वस्वाभिभाव

सेव्यसेवकभाव

अवयवावयविभाव

आधाराधेयभाव

सामानाधिकरण्य

प्रकृतिविकृतिभाव

अन्वयनकभाव

गुणगुणुिभाव

संअंधी सर्वनाम १७१

-ने, ते

सर

-अर्थ २५७

सर्व १७७

-अप.भां साहु-सन्वु १७७

सर्वनाम

-संज्ञा अन्वर्थ १६१-६३

-‘प्रतिनाम’ अंगेलभां १६१

-‘प्रतिनाम’ करतां संज्ञा

युक्ततर १६१-६३

-प्रकार १६३

पुरुषवाचक

दर्शक

सापेक्ष

प्रभार्य

अनिश्चित

स्वार्थ

अन्योन्यवाचक

सवैया अकत्रीसा ५००

सहु

-साहु परथी १७७

झडोक्ति ४८६

साक्षात्

-अर्थ २५५

सात्वती वृत्ति ४७२

सात्त्विक भाव ४७४

-स्तंभ, स्वेद, रौमांय, स्वरभंग,

वेपथु, वैवर्ष्य, अश्रु, प्रलय ४७४

साधित धातु

-अनाववानी रीत २०७-०८

-प्रकार २११

प्रेरक

धन्वावाचक

पौनःपुन्यदर्शक

नामधातु

सापेक्ष सर्वनाम १७१

-ने

सामण २६, ४६, १३५

सामान्य अंग

-‘हुं’ने ‘हुं’नां इपोभां पञ्चयन्त १६६

-म.भां मज, तुज १६६

सामान्य कृदन्त

तव्य-मव्व परथी २२०

-अनां इप-‘करिबु’, ‘देवई’, ‘करिवा,’

‘करेवा,’ ‘भारेवा’ २२०

-संज्ञानुं कारणु २२८

सामान्य धर्म ४७३

सामान्य इप १२४

सायम्

-अर्थ २५४

सायलुआर्य ६२

सार्वनामिक धातु २०५

साहाय्यकारक क्रियापद २३१

‘सीताहरणु’ ४५

सु

- अर्थ २५१
 'सुधन्वा-आभ्यान'
 -अप्रत्यय द्वितीयानो दाभलो १५२
 सुपृष्ठुप् समास २६६-६७
 सेमितिक भाषा १८
 -सिरिया, आसिरिया, आभिलानी
 -हीप्पु, अरभी
 सैकुं १६५
 -अप०मां सयकठ
 'सैरन्धीअरूप' ४६५
 सौण्डी २१
 सौराष्ट्री
 -उत्तर गुजरातनी नूनी प्राकृत
 भाषा ३४१
 श्रीलिंगना प्रत्यय १०४
 -आ, ई, आनी, आणी (सं.)
 -आणु, ओणु, आणु
 स्थान ६५
 -उरस, कंठ, मूर्धा, निहामूल, दन्त,
 नासिका, ओष्ठ, तालु ६५
 कंठतालु, कंठाष्ठ, हंताष्ठ, नासिका ६५
 स्पर्शवर्ण ६६
 -प्रयत्न (स्पृष्ट) ६६
 स्फोट ७०, ७१
 पदस्फोट, वाक्यस्फोट ७०
 -वैयाकरणमत ७०, ७१
 -नैयायिकमत ७१
 स्रग्धरा ५०५
 स्वतन्त्र कर्ता १४१
 स्वयम्

-अर्थ २५४

- स्वभावोक्ति ४६०-६१
 स्वर
 -अर्थ २५५
 स्वर
 -क्षल्लु ६३
 उदात्त, अनुदात्त, स्वरित
 -प्रकार ६३
 ङस्व, दीर्घ, ष्रुत; उदात्त, अनुदात्त,
 स्वरित
 -वेदमां स्वर दर्शाववानी रीत ६३
 -ष्रुत स्वर दर्शाववानी रीत ६४
 -ङस्व, दीर्घ, ष्रुत शब्दानो अर्थ ६४
 -स्वर अस्पृष्ट ६६
 -स्वरभारनो नियम ११२-१३;
 ३५०-५१
 -स्वरो साथे सांध विना प्राकृतमां
 ने न्, गु.मां २६६
 -स्वरभारना नियमनी समीक्षा
 ३८८-८९
 स्वरव्यत्यय
 -दाभला ३५०
 'स्वरय'
 -धीराकृत ३५०
 स्वस्ति
 -अर्थ २५५
 स्वाभाविक शैली ४२२
 स्वार्थ २२६
 छ
 छकार
 -छकारमां तेमज व्युत्पत्तिमां ४४७
 -नुं दर्शन अपभ्रंशमां ने न्.
 गु.मां ४४८

-કાઠી નાખવા તરફ વૃત્તિ ન્દ. ગુ.માં ૪૪૯

-વાળા શબ્દમાં હકાર વિષે નિયમો ૪૫૨-૪૫૬

-હકાર સર્વત્ર દર્શાવવાની હરકત ૪૫૩-૫૪

-લખવોજ હોય તો કેવી રીતે લખવો ૪૫૪-૫૬

હતવૃત્તવ

-દોષ ૪૬૮

હમે-

એ રૂપ વિષે ખીમ્સનો અભિપ્રાય ૧૬૫-૬૬

હર

-અર્થ ૨૫૭

હરિ ૫૭, ૫૯, ૭૫, ૯૮, ૧૪૬, ૨૦૧

હરિગીત ૫૦૦

હરિણી ૫૦૪

'હરિબાળલચ્છી' ૫૧

'હરિલીલા-સોળકળા' ૩૧, ૪૪

'હર્ષચરિત' ૪૯૫

હૃદસંધિ (વ્યંજનસંધિ) ૨૭૧-૭૫

હિંદ-આર્ય ભાષા ૩૩૬

-વિભાગ

૧. મધ્ય દેશની

૨. વચલા પ્રદેશની

૩. બાહ્ય ભાષા

હિંદી ૨૭

ટાડરમક્ષની નવી પદ્ધતિથી એમાં ફારસી શબ્દ દાખલ થયા. ૨૭

-એનું પ્રાન્તિક ન્દનું સ્વરૂપ ગુજરાતી ૨૧

-શૌરસેની માતૃભાષા ૨૭

-પશ્ચિમ અને પૂર્વ ૩૩૮

-એની પ્રાન્તિક બોલીઓ ૩૩૮

હિંદુસ્તાની

-પશ્ચિમ હિંદીની પ્રાન્તિક બોલી ૩૩૮

હું

-અપ.માં હું ૧૬૫

-ન્દ. ગુ.માં 'હું' ૧૬૫

-હિં., પં.માં મੈં ૧૬૫

-મ.માં મી ૧૬૫

-મૈં, મી અપ. મહં પરથી ૧૬૫

-ખં.માં આમિ, મુહ (આમ્ય) ૧૬૫

હેતુકર્તા ૧૪૧

હેતુગર્ભ વિશેષણ ૧૮૫

હેતુહેતુમદ્ભૂતકાળ ૨૨૭

હેમચન્દ્ર ૨૫, ૨૯, ૩૧૩

-અપ.ના દાખલા ૩૧, ૩૨, ૩૩

-પંચમીના 'હોન્તહ'ના ૧૩૨-૩૩

-ષઠીના ૧૩૬-૩૭

-અપ્રત્યય દ્વિતીયાનો ૧૫૨

-સતિસમ્મીનો ૧૬૦

-અહારા-મહારાનો ૧૬૭

-યહ, તિ ('એ,' 'તે')ના ૧૬૯

-કાહનો ૧૭૬

-તહ્જીનો ૧૭૭

-મળ્ ('પોતે'ના અર્થમાં)નો ૧૭૮-૭૯

-કર્મણિ રૂપનો ૨૪૧-૪૨

- 'ન' સાથે કર્મણિ રચનાનો ૨૪૩

હોનંલ ૨૬૩, ૩૧૩

હોવું

-વ્યુત્પત્તિ ૨૩૫

शब्दच्युत्पत्तिहरिक सूची

अ
 अजथीमा ३६८
 अजरभत्ती ३४६
 अजर ३४६
 अज्यार ३५४
 अक्षं ३६४
 अंजरभुं ३७०
 अंगुठो ३६६
 अयानक २६१
 अनवाणुं ३४६
 अशुं ३६८
 अटारी ३५४
 अथाग ३६८
 अहं ३६५
 अधिलो ३१७
 अने २६५, ३७१, ३७२
 अंहर २६१
 अंधिर ३५८
 अंधरा ३६६
 अपासरो ३४६
 अपुसान ३४५
 अबरभ ३७४
 अग्रछना ३५०
 अमथुं ३५०
 अमी ३४८
 अमुभलु ३५०
 अराठ ३६५
 अरिष्ठ ३५०

अरीठो ३६८
 अलोप ३५०
 अणसी ३५४
 अवास ३४५
 अहीर ३६३
 अ
 आंसु ३६४, ३७३
 आम ३६७
 आगण ३७०
 आगुं ३१७
 आंभ ३५१, ३६४, ३७०
 आन २६१, ३७१
 आन पलु २६१
 आंम ३७०
 आठ ३६८
 आला ८५
 आधीन ३४५
 आप (सर्वं) १७८, ३६७
 (क्रियां) ३६७, ३७०
 आपलु ३५७
 आल ३७०
 आलदा ३५४
 आंभ-आंभोर्षि ३५५
 आंभणुं ३५५
 आरुद्रो ३७४
 आहुं ३७०
 आसर-रो ३५१
 आसो ३४५

आहीर ३६३
 अ
 अन्द्रणव ३६०
 अ
 अं ११५, ३६८
 अंहुं ३४४
 अंधलां ३५७
 अ
 अकरो ३६६
 अकेलुं ३४६, ३६६
 अभाडुं ३५३
 अभोडुं ३५३
 अथल ३७१
 अनाणो ३५८
 अंहर ३४६
 अपणुं २०६
 अलटपालट ३७२
 अ
 अिगुं ३६६
 अिठुं ३६६
 अिं ३६८
 अिन ३७३
 अिणुं-नुं ३७३
 अिणुं ३६७, ३७१
 अे
 अेकं ३६८
 अेकहम २६१
 अेदी ३४४

ઓ

ઓકલું ૩૪૭
 ઓતરવું ૩૪૭
 ઓચિતું ૨૬૧
 ઓચ્છવ ૩૪૭
 ઓછંગ ૩૬૯
 ઓછાડવું ૩૬૧
 ઓઝા ૩૭૧
 ઓડકાર ૩૪૭
 ઓદીચ ૩૪૭
 ઓધવ ૩૪૭
 ઓરડો ૩૫૪
 ઓરમાઈ ૩૬૧
 ઓળખવું ૩૬૧, ૩૭૦
 ઓળંગવું ૩૪૭
 ઓળખો ૩૬૧
 ઓવારો ૩૫૯
 ઓસ ૩૭૩
 ઓસડ ૩૪૭
 ઓસરવું ૩૬૧
 ઓસામણ ૩૬૧
 ઓસીસું-કું ૩૪૭

ઝો

ઝોદીચ ૩૪૭

ક

કંકું ૩૪૬
 કંગન ૩૫૨
 કંગાલ ૩૫૨
 કટ ૩૪૫
 કઠણ ૩૪૫, ૩૫૭

કડવું ૩૫૩
 કડાઈ ૩૫૧
 કડાણી ૩૫૨
 કડું ૩૫૩
 કઠાઈ ૩૫૨
 કઠી ૩૫૪
 કને ૨૬૨, ૩૫૭, ૩૭૨
 કપાસ ૩૭૧
 કમાડ ૩૫૨, ૩૫૩
 કરમ ૩૭૪
 કરિન્દો ૩૫૩
 કરેણ-ણું ૩૬૫, ૩૭૨
 કળાહોળ ૩૪૮
 કલેણું ૩૬૦
 કલેસ ૩૭૪
 કવઢી-કઠઢી ૩૫૪
 કસુંબો ૩૪૬
 કસૂર ૩૫૦
 કસોટી ૩૫૪
 કહાણી ૩૬૨
 કહાન ૩૪૮, ૩૭૩
 કહેવું ૩૪૪
 (કહેવું) ૩૬૨
 કલાગરો ૩૫૨
 કાંસું ૩૭૩
 કાકડી ૩૧૭-૩૭૦
 કાખ ૧૧૫
 કાગ ૩૫૨
 કામ ૩૫૨
 કાગડો ૩૫૨
 કાંકણ ૩૫૨, ૩૬૭

કાંચુ ૩૫૨
 કાચબો ૩૫૩
 કાછડી ૩૫૩
 કાજ ૩૭૩
 કાજગરો ૩૫૨
 કાજે ૨૬૩
 કાટ } ૩૪૫
 કાટ }
 કાટવું ૩૫૬, ૩૭૨
 કાઠે-ઠો ૩૫૪
 કાઠવું ૨૧૨, ૩૫૪
 કાંટો ૩૬૭
 કાતર ૧૧૫, ૩૭૨
 કાદવ ૩૫૫, ૩૬૭, ૩૭૨
 કાન ૩૭૨
 કાપડ ૩૫૨, ૩૭૧
 કાફર ૩૫૦
 કાફલો ૩૫૦
 કાખર ૩૪૬
 કાખિલ ૩૫૦
 કામ ૩૭૨
 કાંપવું ૩૬૭
 કારજ ૩૬૦
 કારેલ-લી-ણું-૩૬૦
 કાલ ૨૬૧, ૩૭૩
 કિરપા ૩૪૯
 કીચડ ૩૬૫
 કીડો ૩૫૨
 કીધો ૩૪૯, ૨૧૮
 કીકું ૩૫૩, ૩૮૦
 કીસ ૩૪૬

કુંવર ૩૫૫
 કુઓ (વો) ૩૫૯
 કુકડો ૩૫૩
 કુટંબ ૩૪૬
 કુબડો ૩૬૬
 કુંભાર ૩૫૮
 કુવો ૩૫૩
 કૂમા ૩૫૯
 કૂર્મા ૩૫૯
 કૂખ ૧૧૫, ૩૫૧, ૩૭૦
 કે ૨૬૪
 કેડ ૧૧૫, ૩૪૮, ૩૫૨
 કેળ ૧૧૫, ૩૫૯
 કેવડો ૩૫૯
 કેસુડું ૩૬૩
 કેસુડાં ૩૪૬
 કોઈક ૩૫૮
 કોઠ ૩૫૪
 કોઠાર ૩૬૯
 કોઠી ૩૬૯
 કોડ ૩૫૩
 કોડી ૩૫૧, ૩૫૪,
 ૩૬૧, ૩૭૨
 કોટ-ડ ૩૪૭, ૩૫૪, ૩૬૯
 કોઠીઓ-ડીઓ ૩૪૭, ૩૬૯
 કોણ ૩૫૭
 કોણી ૩૬૫
 કોથમીર ૧૧૫, ૩૬૮
 કોદાળો ૩૪૭
 કોયલ ૩૫૧, ૩૫૮
 કોચિક ૩૫૮

કોળીઓ ૩૬૧
 કોહો ૩૪૭
 ક્યારો ૩૫૯
 ખ
 ખનૂર ૩૭૧
 ખટમધુરું ૩૬૫
 ખડ ૩૫૩
 ખડી ૩૫૩
 ખપવું ૩૭૦
 ખપર ૩૬૪
 ખમણી ૩૫૪
 ખમા ૩૭૦
 ખલેલ ૩૫૦
 ખવાડવું ૨૧૩
 ખસવું ૩૬૪
 ખાંસી ૩૬૪
 ખાનું ૩૭૧
 ખાટ ૧૧૫
 ખાડો ૩૭૧
 ખાણ ૧૧૬, ૩૫૧
 ખાંડવું ૩૬૪
 ખાંડું ૩૬૬
 ખાંધ ૩૬૭
 ખાર ૩૭૭
 ખાવું ૩૫૯
 ખીચડો ૩૬૪
 ખીજવું ૨૦૬
 ખીર ૩૭૦, ૩૭૭
 ખીલો ૩૬૪
 ખૂણો ૩૬૪
 ખેતર ૩૭૭

ખેર ૩૫૯
 ખેલ ૩૫૪
 ખેલવું ૩૫૪
 ખેવ ૩૭૦
 ખો ૩૬૪
 ખોટું ૩૬૪
 ખોપરી ૩૪૫
 ખોળો ૩૫૪
 ખોવું ૩૭૭
 ગ
 ગડખડ ૩૭૨
 ગણ ૩૪૬
 ગત ૧૧૬, ૩૫૧
 ગધેડો ૩૭૨
 ગથો ૩૫૯
 ગરિસ્તી ૩૪૯
 ગરુવા-ગરવી ૩૪૬
 ગળવું ૩૪૫
 ગળો ૩૪૬
 ગાંસડી ૩૧૭
 ગાગેર ૩૪૪
 ગાજવું ૩૭૧
 ગાડી ૩૭૨
 ગાંઠ ૧૧૬, ૩૬૨
 ગાંઠવું ૩૬૨
 ગાભ ૩૭૦
 ગાભણી ૩૪૫, ૩૭૦
 ગીધ ૩૪૯, ૩૮૩
 ગૂગળ ૩૪૬
 ગૂમડું ૩૭૩
 ગેડી ૩૫૧

ગેદ ૩૫૧

ગેદા ૩૫૧

ગેરૂ ૩૪૫, ૩૪૭

ગોખ ૩૭૦

ગોદ ૩૫૨

ગોખર ૩૫૫

ગોર ૩૪૭

ગોરો ૩૪૭

ગોળ ૩૫૪

ગોવાળ ૩૫૩

ગોહ ૩૬૨

ગોહું ૩૬૨

ઘ

ઘઉં ૧૧૪, ૩૬૨

ઘટ ૨૧૨

ઘડિયાળ ૩૬૫

ઘડી ૩૫૨

ઘડો ૩૫૨, ૩૬૨

ઘામ ૩૭૨

ઘી ૩૪૬, ૩૫૯

ઘૂમવું ૩૬૨, ૩૭૩

ઘેળે ૩૪૫

ઘો ૧૧૩, ૩૬૨

ઘોડો ૩૫૨, ૩૬૨

ઘ

ઘકલી ૩૬૫

ઘન્તા ૩૪૫

ઘમાર ૩૫૮, ૩૮૦

ઘાચર ૩૭૧

ઘાંચ ૩૬૭

ઘાંદ ૩૬૭

ઘામ ૩૭૨

ઘામડું ૩૧૭

ઘાંપાનેર ૩૫૮

ઘાયાણી-ણી ૩૫૭

ઘાવડા ૩૫૪

ઘાવળું ૩૬૫

ઘાવણું ૩૭૩

ઘૂનો ૩૭૩

ઘેડાં (ફાડવાં) ૩૪૭

ઘેલો ૩૫૪

ઘોક ૩૫૯

ઘોકણું ૩૭૦

ઘોગણુ-ણું ૩૫૯

ઘોચ ૧૧૬

ઘોથું ૩૫૯, ૩૭૨

ઘોરી ૩૭૩

ઘોવીસ ૩૫૯

છ

છ ૩૭૮

છક ૩૬૪

છકડો ૩૬૩

છટું ૩૬૯

છાંપો ૩૬૬

છરી ૩૭૦, ૩૭૭

છાણ ૩૬૩

છાંડવું ૩૭૨

છાનું ૩૭૨

છાંક ૩૬૬

છાંટ ૩૭૨

છાંપ ૩૬૬

છુરી ૩૭૦

છૂંદણું ૩૭૦

છેડ-ડો ૩૬૩

છેવટ ૩૬૩

છો ૧૧૩, ૩૫૫

છોકરું ૩૧૭

છોકરો ૩૬૩

છોગ-ગું ૩૬૫

જ

જ ૨૬૧, ૩૫૨

જક્ષ ૩૬૦

જગન ૩૬૦

જણું ૩૫૭

જથો ૩૪૬

જનસ ૩૫૦

જનાવર ૩૫૦

જનોઈ ૩૫૭, ૩૬૭

જન્મવું ૨૧૩

જમના ૩૬૦

જમાઈ ૩૪૯

જરૂર ૩૫૦

જળો ૧૧૩

જશ ૩૬૦

જાઈ ૩૫૯

જગ ૩૬૦, ૩૬૭

જાંધ ૧૧૫, ૩૬૭

જાનરમાન ૨૧૧

જાણ ૩૮૫

જાણવું ૩૬૭

જાત ૧૧૬, ૩૫૧
 જાન ૩૫૭
 જાનવર ૩૫૦
 જાંબુ ૩૬૭
 જાંબુળ ૩૫૯
 જાલમ ૩૫૦,
 જાહર ૩૫૦
 જા ૩૫૨
 જી ૩૬૦
 જીભ ૧૧૫, ૩૫૧, ૩૭૩
 જીભાળી ૩૫૦
 જીં ૩૫૮
 જીર્ણ ૩૬૦
 જીરુંદું ૩૭૧
 જીરુંડું ૩૭૨
 જીરુંડું ૩૫૭
 જીંહી-ઈ ૩૫૮
 જે ૨૬૪
 જેઠીમધ ૩૬૦
 જે ૨૬૪
 જેગ ૩૬૦, ૩૭૧, ૩૮૩
 જોગ ૩૬૦
 જોત ૩૬૦
 જોતર ૩૬૦
 જોખન ૩૪૭
 જોશી ૧૧૪
 જી
 ઝટ ૨૬૧
 ઝટપટ ૨૬૧
 ઝડો ૩૬૭
 ઝે ૬

ઝરમર ૩૭૦
 ઝાળ ૩૭૨
 ઝુંડો ૩૬૭
 ઢીકડી ૩૫૬
 ઢીમર ૩૬૧
 ઢીલું ૩૫૬
 ઢુકડો ૩૧૭
 ઢોઢો ૩૫૬
 ઢ
 ઢગ ૩૬૮
 ઢળીચો ૩૬૯
 ઢામ ૩૬૮
 ઢીજયું ૩૬૮
 ઢુંડો ૩૫૬
 ઢ
 ઢકાળ ૩૪૬
 ઢંખ ૩૫૬
 ઢદો ૩૫૬
 ઢંડ ૩૫૬
 ઢર ૩૫૬
 ઢરના ૩૫૬
 ઢરવું ૩૫૬
 ઢલ્યો ૩૫૬
 ઢસવું ૩૫૬
 ઢાંસ ૩૫૬, ૩૭૮
 ઢાંડી ૩૫૬
 ઢાંડીચો ૩૫૬
 ઢાજ ૩૫૬
 ઢામ ૩૫૬

ઢાલ ૩૫૬
 ઢાળી ૩૫૬
 ઢુંટી ૩૫૬
 ઢાયલ-લાં ૩૫૭
 ઢાલવું ૩૫૬, ૩૫૭
 ઢાળી ૩૫૬, ૩૫૭
 ઢાળો ૩૫૬, ૩૫૭
 ઢ
 ઢાંગલી ૩૫૬
 ઢીલ ૩૫૭
 ઢીલું ૩૪૫, ૩૫૪, ૩૫૭
 ઢ
 ઢળ ૩૫૨
 ઢડ ૩૫૩
 ઢતખેવ ૩૭૦
 ઢમર ૩૪૫
 ઢમાસો ૩૫૦
 ઢંખાળ ૩૪૭
 ઢંખાળી ૩૫૮
 ઢરત ૨૬૧, ૩૬૧
 ઢરતવ ૩૫૫
 ઢળાવ ૩૫૪
 ઢાકલું ૩૬૭
 ઢાઇવું ૩૭૦
 ઢાડ ૩૫૪
 ઢાણ ૩૫૭
 ઢાણવું ૩૫૭
 ઢાંખ ૩૭૩
 ઢાંખું ૩૫૫, ૩૭૩
 ઢાવ ૩૫૩

તાસવું ૩૭૦
 તિરછું ૩૬૫
 તીખ-ખું ૩૬૭
 તુરત ૩૬૧, ૩૭૨
 વટવું ૩૭૨
 વડંચું ૩૬૮
 વડવું ૨૧૨
 તેર ૩૪૪, ૩૫૪
 તેલ ૩૪૭
 તેલી ૩૫૮
 તેા ૨૬૪, ૩૪૭
 તેાડવું ૩૫૩
 તેટા ૩૫૬
 તેટા ૩૫૬
 તેાપણ ૨૬૫
 તાંસું ૩૬૪
 ત્રીજ ૧૧૫

થ

થંદું ૩૬૮
 થંભવું ૩૬૮
 થાકવું ૩૬૮
 થાણું ૩૬૮
 થાલ ૩૬૮
 થાંભલો ૩૬૮
 થોડું ૩૧૭, ૩૬૮

ઠ

ઠંડવું ૩૫૬
 ઠંડુકો ૩૫૬
 ઠંડો ૩૫૬
 ઠરાખ ૩૫૧, ૩૭૦

ઠળે ૩૫૬
 ઠહર-રો ૩૬૫
 ઠહાડો ૩૫૫, ૩૬૦
 ઠહિં ૩૬૨
 ઠાખલ ૩૫૦
 ઠાખલો ૩૫૦
 ઠાખવલું ૩૪૮
 ઠાજે ૩૫૬
 ઠાટવું ૩૫૬
 ઠાડેમ ૩૪૬
 ઠાટો ૩૫૬
 ઠાઠ ૧૧૫, ૩૫૪
 ઠાડો ૩૫૬
 ઠાંડી ૩૫૬
 ઠાભ ૩૬૭
 ઠામાદ ૩૫૩
 ઠાળ ૩૫૬
 ઠિયા ૩૫૯
 ઠિહ ૩૫૫
 ઠીમા ૩૫૯
 ઠીકરી ૩૬૫
 ઠીટ-ઠ ૩૪૮, ૩૬૮
 ઠીંદું ૩૪૯
 ઠીઠો ૩૪૮, ૩૬૮, ૨૧૮
 ઠીવાસણી ૩૬૩
 ઠીવેટ ૩૫૬
 ઠીવો ૩૫૩, ૩૫૯
 ઠીસે ૩૪૮
 ઠુંદ ૩૫૩
 ઠુરિજણ ૩૭૪
 ઠૂંટી ૩૬૫

ઠૂંધ ૩૬૬
 ઠૂંખળ-ળો ૩૭૧
 ઠેહાર ૩૫૦
 ઠેવાડવું ૨૧૩
 ઠેહરું ૩૬૨
 ઠોહલ-હું ૩૬૩, ૩૬૫
 ઠોહલાં ૩૫૪
 ઠ્રાખ ૩૭૦

ધ

ધકેલવું ૩૫૬
 ધક્કો ૩૫૬
 ધમણ ૩૬૨
 ધર ૩૪૬
 ધરમ ૩૭૪
 ધાણા ૩૫૭
 ધીટ ૩૬૮
 ધુઆં ૩૫૫
 ધૂત ૩૭૨
 ધૂળ ૧૧૬
 ધેણ ૮૫, ૩૫૬
 ધોળી-લી ૧૧૪, ૩૬૨
 ધોળું ૩૬૧-૬૨

ન

નજક ૨૬૩
 નડોર ૩૬૯
 નણુંદ ૧૧૫, ૩૫૬
 નતવાળીઓ ૩૬૫
 નપ્કટ ૩૬૫
 નમાર ૩૬૧
 નરમ ૩૭૪

नरो (नर्यो) १६५
 नर्षदा ३५५
 नस ११५
 नडाखुं ३७३, ३७४
 नडावुं ३७३
 नडि तो २६५
 नडोर ३६१
 नाग-गो ३६७
 नागपुर ३७६
 नागुं ३५१
 नांगर ३५५
 नाय ३७१, ३८५
 नारियेण ३५८
 नाव ११५
 नासवुं ३६३
 निपणवुं २०६
 निभाववुं ३६४
 निरभवुं ३४५, ३७०
 निवडवुं ३५४
 निशाण ११५
 निडाणवुं ३६३
 नीद ३५१
 नीद ३५१
 नीशा ३६५
 नीसास-सो ३७३
 ने ३७२
 नेन ३७१
 नेण ३५७
 नेन ३६०
 नेव ३४६
 नेवर ३४७

नेह ३७३
 नेहेमी ३४५
 नेम ३६१
 नेरतां ३६१
 नेण (नेणाओ) ३५८
 ५
 पभाखुं ३७०
 पगरण ८६
 पगार ३५२
 पंगत ११६
 पण्णम ३६८
 पण्णिम ३६८
 पणी २६१, २६३, ३६८
 पटना ३५६
 पट्टी ३७२
 पड ३५६
 पडत्तर ३७१
 पडधम ३५३
 पडधो ३५३
 पडधयो ३४५, ३५३, ३७१
 पडपूण ३५३
 पडण ३५२
 पडवळ ३५३
 पडवुं ३५३, ३५६
 पडवो ३५३
 पड(रे)साण ३५३
 पडाण ३५२
 पडीओ ३४६, ३५६
 पडो ३५३
 पडोसी ३५३, ३६१, ३७१

पटवुं ३५४
 पण २६४, ३४६
 पण-णुं ३७२
 पण्ण ३६५
 पंड ३४५
 पटीण ३६०
 पतेखुं ३१७
 पथर ३६८, ३७१
 पथरो ३७१
 पद्धत ११६, ३५१
 पडभ ३४५, ३५१
 पडवण ३५३
 पडसोतम ३४६
 पडाल ३७४, ३८३
 पडाले ३७४, ३८३
 पडार २६१
 पडोखो ३७३
 पडो(ड)खो ३६५
 पडोत ३४७
 पडंग ३५२, ३७३
 पडाल ३७३
 पडोखुं २१२
 पडवी ३५४
 पडड ३५५
 पडाल ३५५
 पडुंआ ३६२
 पडेरवुं ३६२, ३६५
 पडेखुं ३१७, ३६२
 पडोणुं ३४८
 पा ३५६
 पाक २१२

પાકું ૩૭૨
 પાખ ૩૭૦
 પાંખ ૩૭૦
 પાછકું ૩૧૭
 પાછું ૩૬૮
 પાટલાથો ૩૬૨
 પાઠવણું ૩૫૪, ૩૬૮, ૩૭૧
 પાહું ૩૪૮, ૩૬૯
 પાડા ૩૫૬
 પાણી ૩૫૬, ૩૬૦
 પાથલ ૩૭૧
 પાન ૩૫૭, ૩૭૨
 પાની ૩૭૩
 પામર-રી ૩૬૧
 પામણું ૩૫૩
 પાય ૩૫૯
 પાયલી ૩૧૭
 પારખ ૩૪૫, ૩૫૧
 પારખણું ૩૭૦
 પારણું ૩૫૪
 પારણું-લણું ૩૬૦
 પારૈવો-ણું ૩૫૯
 પાસ ૩૫૧
 પાસે ૨૬૩, ૩૭૩
 પિઠ ૩૬૦
 પિગળણું ૩૪૪
 પિછાણુણું ૩૬૩
 પિટો ૩૪૬
 પીટણું ૩૪૯
 પીઠ ૩૪૯, ૩૬૯
 પીધું ૩૫૩

પીયર ૩૫૯, ૩૬૨
 પીરસણું ૩૪૮, ૩૬૩
 પીલણું ૩૫૪, ૩૭૮
 પીળું ૩૫૯
 પીહર ૩૬૨
 પીહર ૩૪૮
 પુંછડી ૩૬૪
 પુતળી ૩૧૭
 પુનેમ ૧૧૫
 પૂછણું ૩૪૯
 પૂઠ ૩૪૯, ૩૬૯
 પૂરું ૩૭૩
 પેઠ-ઠો ૩૬૦, ૨૧૮
 પેઠે ૨૬૩, ૩૪૬
 પેઠ ૩૪૫
 પેટો ૩૪૬
 પેશવા ૩૫૦
 પોણુ-ણું ૩૫૯
 પોથી ૩૪૭, ૩૬૮
 પોર ૨૬૧
 પોળ ૩૫૯
 પોસ ૩૪૭
 પોહ ૩૬૩
 પોહણું ૩૬૨
 ખ્યાસિ-સી ૩૫૯
 ખ્યાસી ૩૮૦
 ખગટ ૩૫૨
 ફ
 ફટકડી ૩૬૯
 ફણસ ૩૬૪

ફુંદ-દો ૩૬૯
 ફર-દો ૩૫૩
 ફરસી ૩૬૪
 ફાટણું ૩૬૯
 ફાંસો ૩૬૪
 ફાંદો ૩૬૯
 ફીણ ૩૪૭
 ફૂટણું ૩૬૯
 ફૂફળ ૩૪૭
 ફુંકણું ૩૬૫
 ફોડણું ૩૫૩
 ફોફળ ૩૪૭
 ફોલ્લો ૩૬૯
 ખ
 બહન ૩૫૮
 બહણો-બમણો ૩૫૮
 બકર-રો ૩૭૧
 બગણું ૩૫૨
 બચાના ૩૪૯
 બચાવણું ૩૪૯
 બચાવિળે ૩૪૯
 બચો ૩૬૯
 બચું ૩૬૯
 બછ ૩૬૯
 બછા ૩૬૯
 બબર ૩૫૦
 બડવો ૩૫૩
 બડુઓ ૩૫૩
 બદામ ૩૫૦
 બનણું ૩૪૯

બનાસ ૩૬૫
 બનેવી ૩૪૮
 બહાર ૨૬૧
 બહીણ ૩૫૮
 બહુચરા ૩૭૧
 બહેરો ૩૬૨
 બાકર ૩૭૧
 બાછા ૩૬૯
 બાનું ૩૫૮
 બાફ ૩૬૪, ૩૬૯
 બાર ૩૭૧
 બાળવું ૩૭૨
 બાખ્ખળ ૮૯
 બિલાડી ૩૬૫
 બીજ ૧૧૫
 બીજું ૩૭૧
 બીજો ૩૫૯
 બીડી ૩૫૩
 બુઢો ૩૪૯
 બુઢ ૩૪૮
 બૂજવું ૩૭૨
 બૂજ-ઝ ૧૧૬
 બૂઝ ૩૮૫
 બે ૩૭૧
 બેઠ-ઠો ૩૬૦
 બેઠો ૩૪૯
 બેઠું ૩૬૮
 બેન ૩૪૮, ૩૫૧, ૩૫૮
 બૈન્હ ૩૫૮
 બેસ ૩૪૯

બેઠું (ડાં) ૩૫૩
 બૈઠ ૩૪૯
 બોસલી ૩૫૮
 બ
 બાણી ૨૬૩
 મતુ ૩૬૬
 મત્ત ૩૬૬
 બત્રીજો ૩૪૯
 બમરો ૩૭૧
 બાંચ ૩૪૭, ૩૫૫
 બાંચરૂં ૩૬૨
 બાઈ ૩૪૯, ૩૫૯, ૩૭૧
 બાઉ ૩૪૯, ૩૭૧
 બાઉ (ભા)જઈ ૩૪૯
 બાખવું ૩૬૪
 બાગ્યો ૩૬૭
 બારું ૩૫૨
 બાણું ૩૫૯
 બાત ૩૬૬
 બાથું ૩૬૪
 બિડાવવું ૨૧૩
 બી ૩૪૯
 ભીખ ૧૧૫
 ભીંજવું ૩૪૯
 ભીડ ૩૪૯
 ભીતર ૩૪૯
 ભીંત ૧૧૬
 બુંચારા ૩૬૨
 ભુસ-સું ૩૬૪
 ભૂખ ૧૧૫, ૩૭૦

ભૂરસી ૩૬૫
 ભેંસ ૧૧૬, ૩૫૧, ૩૬૩
 મેણુ ૩૫૮
 ભેળ ૩૬૪
 મૈળ ૩૫૮
 ભોંચ ૩૪૭, ૩૫૫
 ભોળઈ ૩૫૯
 મૌજાઈ ૩૫૯
 મ
 મચંક ૩૫૮
 મહ ૩૪૮
 મછણુ ૩૪૯, ૩૬૫
 મજ્જ ૩૬૯
 મટવું ૩૪૮
 મટાડવું ૩૪૮
 મડદું ૩૪૮, ૩૫૩
 મઠી ૩૫૪
 મથવું ૩૬૨
 મધ ૩૫૧
 મરવો ૩૫૮
 મરાઠો ૩૬૫
 મળવું ૩૪૫
 મસ ૩૪૫
 મહાવત ૩૫૫
 મહિયર ૩૪૮, ૩૫૯, ૩૬૨
 મહિયારી ૩૬૨
 મહિં ૩૬૨
 મહુડાં ૩૬૨
 મહુરત ૩૪૬
 મા ૩૪૮, ૩૫૯
 માઈ ૩૪૯, ૩૫૯

માખણુ ૩૭૦, ૩૭૭	મોં ૩૬૧	મરોડ ૩૫૮
માખી ૧૧૮, ૩૭૦	મોકળો ૩૪૭, ૩૬૬	મડ ૩૫૩
માગ ૩૭૦, ૩૮૩	મોગ ૩૪૭, ૩૬૬	મંટો ૩૪૯
માગવું ૩૭૦	મોગર-રી ૩૬૬	મણી ૩૬૭
માજવું ૩૭૧	મોગરી ૩૪૭	મત ૧૧૬, ૩૫૧
માંજર ૩૬૪	મોડ ૩૪૬, ૩૫૮	મર્દ ૩૬૬
માટી ૩૪૮, ૩૫૬, ૩૮૩	મોડ (મહડ) ૩૫૩	મન ૩૫૭, ૩૭૨
માટે ૨૬૩	મોંદું ૩૪૭	મંદેર ૩૬૭
માણસ ૩૪૬, ૩૫૬, ૩૬૩	મોતી ૩૪૭, ૩૬૬, ૩૫૮	મય ૩૫૯
માંડવો ૩૫૩	મોય ૩૪૭, ૩૬૬	મવત ૩૫૯, ૩૮૦
માનવું ૩૫૭	મોર ૩૫૮, ૩૬૦	મસ ૧૧૨, ૩૫૧, ૩૭૩
મારગ ૩૭૪, ૩૮૩	મોર ૩૮૦	મિહિ ૩૪૯
મારફત ૨૬૩	મોલ ૩૫૮, ૩૮૩	મિવાજ ૩૫૦
માવહું ૩૬૮	મોહ-મોહડું ૩૪૭	મીંછ ૩૭૦, ૩૭૭
માસી ૩૪૯, ૩૫૯	મૌલ ૩૫૮	મીત ૩૫૧
માહેર ૩૬૨	મૌસી ૯૩૫	મ્યાં-વાં ૩૫૫
મિટ્ટી ૩૪૮		મંથું ૩૬૮
મીચવું ૩૪૯, ૩૭૧	યોગ ૩૬૦	મંઠવું ૨૧૨
મીઠું ૩૪૯, ૩૬૮	યોદ્ધો ૩૬૨	મંપું ૩૪૭
મુઓ ૩૪૯, ૩૫૯		મંખ ૧૧૫
મુગટ ૩૪૬, ૩૫૨	રડવું ૩૫૩, ૩૫૬	મંણ ૩૬૦
મુઠ્ઠી ૩૬૮	રણ ૩૪૮, ૩૪૯	મંટ ૩૪૯
મુરત ૩૪૬	રતાંદળી ૩૫૮	મંન ૧૧૬, ૩૫૧
મૂગો ૩૫૨	રતો ૩૬૬	મંશમ ૩૫૦
મૂછ ૧૧૬, ૩૪૮, ૩૭૩	રત્તા ૩૬૬	મંશું ૩૫૯
મૂઠ ૧૧૬	રત્નાદેવ ૩૬૭	મંહેડો ૩૫૬
મૂઠ ૩૫૧	રસોડું ૩૬૧	
મેઢો ૩૬૪	રહેટ ૩૬૨	લખવું ૩૪૫
મેઢી ૩૬૫	રહેવું ૩૪૪	લગી ૨૬૨
મેસ ૩૪૪	રાખ ૧૧૫	લડવું ૩૫૬
મેહ-મેહલો ૩૬૨	રાખવું ૩૭૦	લાખ ૧૧૫

लाग ३६७, २१२
 लाग ११५
 लाडी ३६८
 लांलय ११५
 लाग ११५
 लास ८८
 लीभ ११५
 लीधि २६२
 लीधो २१८
 लीभडो ३५५
 लीधुं ३५५
 लुहार ३५८
 लुधुं ३५४
 लेभास ३५०
 लेवुं ३४४, ३६३

व

वक्रिहात ३५०
 वक्रो ३४५
 वभाषु ३७३
 वगोषुं ३५७
 वन्त्रे २६१, २६३
 वझुं ३४५
 वछेरो ३१७
 वड ३५२
 वडील ३४८
 वडेरो ३४८
 वडो ३४८, ३५६
 वडोहं ३५४
 वढवाषु ३५५
 वढुं ३५६

वधुं ३७१
 वंताक ३४८
 वभासुं ३४५
 वरणी-वन्त्रणी ३४४
 वरवो ३४७, ३५४
 वरस ३८३
 वणगुं ३४५
 वसुं ३४५
 वसाषुं ३५७
 वडाषुं ३६३
 वडाव-हुं ३६२, ३६५
 वहु ३६२
 वहुंयुं ३६३
 वहेवुं ३५४
 वाकेइ ३५०
 वाध ३७१
 वाधरी ३४७
 वांङ-हुं ३६४
 वाछरहुं ३६६
 वाछरडो ३१७
 वानणी ३५०
 वानुं ३७१
 वाट ११२, ११६, ३७०
 वाडी ११८, ३५३
 वाढकाप ३७२
 वाढुं ३५६, ३७२
 वाष्पारसी ३६५
 वात ११५, ३५१, ३७२
 वाहण ३४५
 वानुं ३५८
 वायल ३५६

वायवडंग ३४५
 वाणु ३४४, ३५८
 वाव ३५३
 वास्ते २६३
 विआणु ३५८
 विभरुं ३६८
 विगत ३५१
 विनवुं ३५७
 विनंति ३५७
 विपत ११६, ३५१
 विसामो ३६३
 विहोणो ३४५
 वीछणुं ३७०
 वीछु ३४५, ३६८
 वीनणो ३६०
 वीनणी ११८, ३४६, ३५१,
 ३७१
 वींणी ३४८
 वींछु ३४८, ३६४
 वीणो (यूंशां) ३४७
 वीतवुं ३७३
 वीथुं ३६०
 वीनव ३७८
 वीनती (विनंति) ३६७
 वेगळु ३४८
 वेननाथ ३७१
 वेड ३४६
 वेढ ३५४
 वेढा ३६८
 वेणु ३५७, ३५८, ३६०
 ३८०

વેણાં (ચૂંટાં) ૩૫૯

વેદિઓ ૩૪૭

વેંત ૩૪૬

વેર ૩૪૭

વેરાગ ૩૪૬

વેલ ૧૧૬, ૩૪૪, ૩૫૧

વેળુ ૩૪૪

વેવાહી ૩૪૭

શ

શરાપ ૩૭૪

શિયાળ ૩૪૮

શિયાળો ૩૫૮

શીખવું ૩૭૦

શ્રાપ ૩૭૪

સ

સઈ ૩૫૮

સકાર ૩૬૯

સખણો ૩૮૩

સગ(ધ)ળું ૩૫૨

સગવડ ૩૫૫

સગું ૩૭૩

સગ્ગ ૩૪૪

સડવું ૩૫૭

સત્તર ૩૬૬

સત્તરહ ૩૬૬

સદ્ ૩૬૬

સદ્દું ૩૪૯

સનાન ૩૭૪

સપરમો ૩૬૧

સપૂત ૩૪૭

સમજવું ૩૭૧

સમણ ૩૬૩

સમણું ૩૫૪, ૩૬૧

સમરણ ૩૭૪

સરનામું ૩૬૩

સરસવ ૩૫૪, ૩૭૩

સર્જનહાર ૩૮૦

સલખણો ૩૪૬

સળેખમ ૩૭૩, ૩૭૪

સલોઠા ૩૭૪

સવા ૩૫૪

સહી ૩૬૧

સહેલું ૩૬૩, ૩૬૫

સહેવું ૩૪૪

સાંઈ ૩૭૩

સાકર ૧૧૫, ૩૭૧

સાગ ૩૫૨

સાંકળ ૩૪૮, ૩૬૩

સાચ ૩૭૧

સાચવવું ૨૧૩

સાચું ૩૭૧

સાંજ ૧૧૫, ૩૭૨

સાં ૩૬૮

સાડા ૩૭૨

સાડી ૩૫૨, ૩૫૮

સાડું ૩૫૮

સાંડસી ૩૫૭

સાત ૩૬૬

સાતમો ૩૬૬

સાતુ ૩૬૬

સાન ૩૫૭, ૩૬૭

સાપ ૩૬૭

સામ ૩૭૩

સામળું ૩૬૩

સામળો ૩૭૩

સામો ૩૬૩

સાંપડવું ૩૬૭

સાંભરવું ૩૬૪

સાચર ૩૫૮

સાલ ૩૬૩

સાળો ૩૬૩, ૩૭૩

સાવક ૩૭૩

સાસુ ૩૭૩

સાહુકાર ૩૬૨

સાહેલી ૩૬૧

સિંગડું ૩૪૯

સિત્તેર ૩૬૬

સિયાળ ૩૫૮

સિસમ ૩૫૩

સીકું ૩૬૩

સીંગ ૩૪૯

સીજવું ૩૬૭

સીડી ૩૬૩

સીપ ૩૬૬

સીસમ ૩૬૩

સુકન ૩૪૬, ૩૪૮

સુકાવવું ૨૦૮

સુવળી ૩૧૭

સુઢાં ૨૬૩

સુધી ૨૬૩

सुदंग ३४६	सेन ११५, ३६३	हृत्थ ३६८
सुदत ३४६	सेती-थी ३४६	हृथु ३६८
सुदाम ३४७	सेवाण ३४७	हृथोरी ३१७
सूई ३५८	सेर्ष ३५८	हृरभावुं २१२
सूहुं ३६३, ३६८	सेन्ने ३६३	हृरडे ३५३, ३८०
सूधुं ३४५	सेनी ११४, ३५८	हृलकुं-वुं ३१६
सूधुं ३५२	सेनुं ३७३	हृणह-हृ ३४५
सूठ ११६, ३६७	सेनासखु ३६५	हृणहृ ३६०
सूठ ११५, ३६३	सेंपुं ३६७	हृणुं ३६५
सूख ३८५	सेय ३५१, ३५८	हृड ३५१, ३६४, ३६८
सूखुं ३४६	सेण ३५४	हृडो-डी ३६३
सुवं ३६६	सेह्वं ३६३	हात ३६८
सूधुं ३६३	सेहाम ३४७, ३६३, ३८०	हाथ ३६८
सूपुं ३६३	सेहामणो ३६३	हाथेकी ३१७
सूवर ३८०	हृ	हृठे-हृठण २६१
सुवं ३७३	हृधुं ३४८, ३५६	हृठ-हृठुं ३६३
सेन ११५, ३४४, ३५१,	हृण २६१	हृठ ३६६

મુખ્ય ભૂલોનું શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૬	૧૦	લાવણ્ય ^૦	લાવણ્ય ^૦
૫૩	૧૯	... વાંચો ...	ચેત
૯૧	૨૪	એ બીટીને બદલે વાંચો—એમાં ‘પાણીથી’ પદની યોગ્યતા ‘સૌંચિ છે’ પદ સાથે છે. પરંતુ ‘અગ્નિથી સૌંચિ છે’ એમાં ‘અગ્નિથી’ પદની યોગ્યતા ‘સૌંચિ છે’ પદ સાથે થઈ શકતી નથી.	
૧૦૪	૧૮	સુધારો—વહેરો—વાહરડો	વહેરી—વાહરી
૧૦૯	૧૭	... વાંચો ...	ઉધરાણું
૧૧૦	૧૪	વડા	વરો
૧૧૯	છેલ્લી	... વાંચો ...	ખોલો ને મૈસૌકો
૧૨૬	૨૧	બને બદલે બમ્
૧૨૭	૧૧	ઇં, ઈં
૧૩૪	૫	બકચ્
૧૪૬	૨૪	પુષ્પ
૧૬૦	૧૧	‘આવે સ્થળે’ પછી ઉમેરો—‘અવધિવાચક સ્થળે—પંચ મીના અર્થમાં પછી વપરાય છે. અધિકરણના અર્થમાં કાલ-વાચક શબ્દને’	
”	૧૩	દિવસાચા	દિવસાસ
૧૬૫	૧૯	હ ને ઝનો	હ, ઝ, ને ક્રનો
૧૭૦	૧૩	... વાંચો ...	(તો-તી-તે)
૧૭૧	છેલ્લી	ઉમેરો—	સાથે તે કરણ)
૧૮૫	૧૨	જે	છે
૧૯૨	૯	ચોટઢી	ચોછઢી
”	૨૧, ૨૫	ચુમેતેર	ચુમેતેર-ચુમ્મેતેર
૧૯૭	૬	હિંદની	હિંદીની
૧૯૮	૧૯	... વાંચો ...	ભટ્ટોજિ
૨૨૦	૧	મન્ત્રપદે

પાઠ	લ	તત્ત્વ	તત્ત્વ
૨૨૦	૮	તત્ત્વ	તત્ત્વ
"	૯	એ તત્ત્વતું	એનું 'તત્ત્વ' અને તત્ત્વનું
૨૨૩	૮	૩ પુ. એ. વ.	૧ પુ. બ. વ.
૨૪૧	"	... વાંચો ...	શાયતે
૨૫૦	૧૩	સમ્યક્
૨૬૩	૨૧	વિષ્ણુ ...	વિષ્ણુ
૨૭૩	૩, ૧૦, ૧૧, ૧૨	તદ્; વાક્ય; ઉદ્; તદ્
૨૭૪	૩	ઉદ્
૨૭૬	૧૪, ૧૭	ચ્, ઇ, શ; પૂ
૨૭૭	૨૪	દ
૨૭૮	૭, ૮, ૧૬, ૨૪	વહ્, ઉદ+ત, ઉદ+દ; યુધ્; સુદ+ધ
૨૭૯	૧, ૨, ૩, ૭, ૧૧, ૧૩	મુધ્; સંનહ્, સંનધ્; રાન્; યન્; ઉપવિશ, ઉપવિષ્; પરિમૂળ
૨૯૧	૧	અહ્-હ્
૩૦૨	૧૩	પ્રતીચ્
૩૦૫	હેલી	કનીચસ્
૩૧૦	૧	સિદ્ધક
૩૧૩	અને આગળ	શિક્ષપ	શિક્ષપા
૩૨૦	૧૭	પ્રદ	પ્રદ
૩૨૫	૨૨	... વાંચો ...	ત-ક
૩૫૮	૨૪	ઈ થઈ	ક થઈ
૩૬૭	૫	અંડો	અંડો
૩૬૪	૨૨	... વાંચો ...	પૈસાટકા
૪૩૨	૨૧	પુરસ્
૪૭૫	૧	પ્રતિ	પત્ની પ્રતિ
૪૬૩	હેલી	જેમ	જેમાં
૪૬૫	૭, ૧૫	અપવકત્ર	અપરવકત્ર
૪૬૭	૧૮	સગળ	તગળ
"	૧૯	તગળ	સગળ

